

295/10.

ANALECTA
ORDINIS S. BASILII MAGNI

ANNUS 1931

TOMUS IV. Fasc. 1-2

ЗАПИСКИ
ЧИНА СВ. ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО

ТОМ IV. Вип. 1-2

НАКЛАДОМ РЕДАКЦІЇ „ЗАПИСОК ЧСВВ.“ / ЖОВКВА 1932

„ЗАПИСКИ ЧИНА СВ. ВАСИЛІЯ В.“

Виходять, покищо неперіодично, під загальним проводом і за редакцією о. Йосафата Івана Скрутеґеня ЧСВВ., при ближшій участі визначних науковців у краю і поза його межами. Видання присвячене студіям з різних галузей історіознавства церковного та чернечого життя. Кождий випуск обнімає найменш 112 сторін друку великої вісімки. Чотири випуски становлять один том, без огляду на протяг часу, в якому вони появляються. В усіх справах, редакційних і адміністративних, треба адресувати: „Записки ЧСВВ.“ — Жовква. На туюж адресу треба присилати всі матеріали, книги і періодичні видання, призначені для обміну і для бібліографічного відділу. Технічні і фінансові обставини видання не дозволяють Редакції посилати коректуру авторам; тому вона просить надсилати рукописи викинчені, виразно писані, по змозі машинкою і на одній стороні.

„ANALECTA ORDINIS S. BASILII M.“

Prodeunt in praesenti ut opus imperiodicum, cura et studio P. Josaphat Joannis Skruteń OSBM., collaborantibus viris apud Ucrainorum nationem necnon apud alias gentes studiis et doctrina eximiis. Quod opus, magni sane laboris et gravium hisce temporibus expensarum, optamus acceptum fieri praesertim apud externos omnes, qui orientalibus et slavicis rebus incumbunt. In singulis periodicis fasciculis ex ordine sequentes tituli referuntur: I. Articuli. II. Documenta et Collectanea. III. Miscellanea. IV. Bibliographia. Singuli fasciculi constant ad minimum 112 paginis in 8°, quorum quattuor tomum efficiunt prodeuntque in lucem temporis intervallis non accuratius determinatis. Redactionem administrationemque quae spectant, dirigantur ad: „Analecta OSBM.“ — Żółkiew (Polonia). Huc mittantur quoque omnes libri editionesque periodicae destinatae recensionī aut reciprocae commutationi.

ЗМІСТ вип. 1-2

I. СТАТТІ

	Сторона
Вступ до історії Церкви на Укр. (Ст. Томашівський †)	1
И. Волошинівський, еп. мукачівський і І. Малаховський, еп. перемиський, як єпископ мукачівський (В. Гаджега)	161

II. МАТЕРІЯЛИ

Неіснуючий монастир оо. Василіян у Чорткові (Т. Коструба)	171
Записник митр. Ю. Винницького з 1706 р. (М. Андрусак)	180
Пастирський лист о. Г. Булко ЧСВВ., митр. мукачівського вікарія еп. жовського (Г. Кирилюк)	

Продовження змісту на

INDEX fasc. 1-2

I. ARTICULI

	Pagina
Introductio in Ecclesiae historiam super terris Ucrainae (St. Tomašivskýj †)	1
J. Vološynovskýj, eppus Mucačensis et Jo. Malachovskýj, eppus Peremysliensis, ut episcopus Mucačensis (V. Hadžega)	161

II. DOCUMENTA et COLLECTANEA

De non existenti monasterio Basilianorum in Chortkove	171
Notitia de libro m. J. V. Winicki	180

Dr. Linnar Andersson

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ НА УКРАЇНІ

ПЕРЕДМОВА

Всім році минає пів сотки літ від моменту, коли у Відні появилася другий том „Історії Унії Руської Церкви з Римом“ Ю. Пелеша; а пятьдесятдва роки — від виходу першого її тому. Сьогодні вона бібліографічна рідкість. Хоч і як на свій час цінна, вона сьогодні має тільки історичне значіння: вона не відповідає вже вимогам новочасної наукової історіографії; окрім сього, видана в німецькій мові, вона згори більше призначалася для вжитку на зверх як у нутрі українського громадянства.

Протягом пятьдесяти літ наше громадянство ані не знайшло нового історика своєї Церкви, ані навіть не здобулося на український переклад праці Преосв. Юліяна. Що більше, в українській мові нема досі жадної історії рідної Церкви, все одно — з католицького чи православного становища писаної... Все те в народі, якого минуле то в великій мірі історія його церковно-релігійного життя, в якого сучасности церковно-політичні питання грають дуже визначну роль, та якого будучина під неодним оглядом буде залежна від розвязки сих останніх!

Пригадати все те, значить — оправдати появу отсього „Вступу“. Головно і здавна заінтересований національно-політичними проблемами нашої історії, і маючи ще до виконання простору програму з сього обсягу, я довго й не думав про те, щоби ставати за нового піоніра церковно-історичної науки. Я сподівався його і виглядав серед нашого молодшого покоління. Та коли літа минають, а він не з'являється, рішив я піддатися порадам і намовам перемиського Владики Преосвященного Йосафата й Редактора

„Записок ЧСВВ.“ о. Йосафата Скрутеня та дати почин до майбутньої Історії Церкви на Україні. Роблю се в сій надії, що скоро знайду переємників на сім полі, що вони дальше й успішніше поведуть почате мною скромне діло.

Як Поважані Читачі видять із самих перших розділів, то тут під Унією розуміється не лише та, що була колись довершена в Бересті, не тільки Ісидорова у Флоренції, Данилова у Холмі, Петрова в Ліоні і т. ин. Читач іде тут слідами відвічних змагань між ідеєю Об'єднання й ідеєю Роз'єднання — змагань, що почалися навіть не за Керуларія і не за Фотія, а значно раніше. А втім, ся схема не цілком нова. Твір Пелеша, в своїй основі, був так само подуманий, хоч і не дуже консеквентно проведений. Воно й инакше не може бути. Тільки пізнавши загально-історичні основи Вселенської Церкви, прослідивши початок і характер церковної організації Київської Русі, можна як слід зрозуміти мотиви, суть, розвиток й історичне значіння пізнішої і нової Унії. Тоді стане ясно, що церковна Унія се не якась примха української історії, не відхилення її від первісного нормального напрямку, — зроблене дотого під доцільним впливом сторонніх сил; тільки навпаки, що ідея Унії органічно й нероздільно злучена з напрямом і духом всеї української історії, навіть із самою національною ідеєю нашого народу. Правди сеї не може заперечити той факт, що в минулім велика частина українського громадянства більше або менше пристрасно поборювала ідею Унії, або що й сьогодні ще стільки упереджень, непорозумінь і трагічних помилок у сім напрямі панує у нас. В дійсності всі невдачі Унії потягали за собою невдачі Нації, часті катастрофальні, і вся українська історія, за все своє тисячоліття, не виявляє ані одного такого моменту, де церковно-культурний розрив з Заходом увінчався-б якимись тривкішими національними користями. Ідея Унії була щасливою, хоч на-жаль добре невикористаною, необхідністю нашої історії.

Отже апологія Унії? Якщо зображення історичної правди можна назвати її обороною, то не маю нічого проти такої характеристики отсеї праці.

У Львові 27. IV. 1930

С. Томашівський

А. СХІДНА ЕВРОПА І ХРИСТІЯНСТВО В ПЕРЕДРУСЬКІЙ ДОБІ

І. АНДРІВСЬКА ЛЕГЕНДА.

1. Для зрозуміння історичних взаємин між византійською Церквою і римською ніщо не є так характеристичне як легенда про св. апостола Андрія. Зпоміж імен усіх апостолів Христових імя самого тільки Андрія дочекалося того, що стало неначе символом найбільшого лиха, яке постигло Вселенську Церкву — її роздвоєння. Довгий час було воно улюбленим ніби-аргументом в устах усіх противників церковного об'єднання.

Типовий приклад такого надуживання імени св. Андрія маємо в розмові царя Івана IV Грозного з апостольським нунцієм Антонієм Поссевіном. При нагоді мирового посередництва між Польщею і Москвою, нунцій намовляв царя до віднови церковної унії на тих умовах, які свого часу, у Флоренції, уложені були з Греками (і, додаймо, з митрополитом всеї Русі Ісидором). На се царь відповів гордо, що Московщина не признає авторитету Греків у справах віри: „Ми не в Греків віруємо, а в Христа“ — говорив він: „Ми одержали християнську віру в самім почині Христової Церкви, коли Андрій, брат апостола Петра, прибув у сі краї. Таким способом ми, на Москві, приймили християнську віру одночасно з вами, в Італії, і від того часу до наших днів заховали її незмінно“.

Такі погляди на початки християнства Східної Європи панували тогді не в самій тільки Московщині. Звідтам вони поширилися й на Україну, де незабаром потім розгорілася боротьба за і проти об'єднання руської Церкви з римською. Між иншим, київський собор, відновляючи незаконним шляхом православну ерархію для боротьби з унією на українських і білоруських землях, покликуював на повагу ап. Андрія як на „першого византійського архієпископа, вселенського патріярха й апостола Русі“.

Як бачимо, між московською й українською тактикою в церковній політиці є деяка різниця. Поборюючи унію при помочи імени св. Андрія, православні Українці бють

Імя ап. Андрія символом роз'єднання Церкви

Царь Іван IV і нунцій Поссевін

1582

На Україні

Православний собор у Києві 1621

Тактика українська і московська

одночасно чолом перед Візантією; натомість Москвичі, обстоюючи повну незалежність свого національного патріархату, послугуються іменем апостола не тільки проти Риму, а й проти Візантії. Окрім наведених висше слів царя Івана IV, прикладом такого становища може бути інша розмова, яку в середині XVII в. вели з собою заступники московського і царгородського духовенства про реформу московської Церкви. Коли Греки намовляли своїх північних співвітрих занехати різних обрядових домішок і повернути до ніби-чистих старинних зразків матірної візантійської Церкви, Москвичі відповіли коротко: „Не від вас ми приймали хрещення; ми взяли його від ап. Андрія“.

Арсеній
Суханов
і Греки

Можна собі уявити, як соблазнялися Греки, слухаючи такої ереси з уст заступника „третього Риму“, та, правду сказавши, вони не повинні були дивуватися: їм прийшлося тільки покушати плоду з тої самої деревини, яку вони самі, як ідеологи „другого Риму“ — Константинополя, колись були посадили і виплекали. Деревина ся — то Андріївська легенда. Духом її напоєна церковна історія всього Сходу, від XVII в. також і Руси-України. А що без докладнішого пізнання сього духа годі було-б зрозуміти розвиток і сучасний стан церковного життя і його ідеології на наших землях, отже на чолі всіх нарисів із історії того життя — якого своєрідний характер міститься саме в безупинних змаганнях двох церковно-політичних ідей: візантійської і римської — необхідно поставити короткий огляд повстання й розвитку Андріївської легенди.

Греки автори
Андріївської
легенди

Необхідність
її
історичного
розгляду

2. Св. Андрій належав, що-правда, до найвизначніших апостолів, одначе навіть Євангелія мало подають вісток про нього, переважно тільки називають його імя між дієвими особами (Мат. IV 18—19, X 2; Мар. I 16—18, III 18, XIII 3; Лук. V 2, VI 14; Йо. I 40, 44, VI 9, XII 22; ДА. I 13), а вже про його діяльність після того як апостоли й ученики розійшлися по старинному світу проповідувати науку Спасителя не переховалося ні-одно документове свідцтво. Вже у третім віці католицько-християнські письменники мали тільки ту одну певність про сього апостола, що при розділі світа для проповідницьких місій жереб ап. Андрія упав на „Скитію“.

Убогість
свідцтв про
ап. Андрія

Скитія його
жереб

Не вважаючи на отсю убогість автентичних відомостей, література про св. Андрія розмірно дуже богата. На жаль, вона витворилася пізно й побудована на дуже непевних жерелах, переважно на місцевих переказах. Сим способом, кожний пізніший твір, присвячений св. Андрієви, містив у собі щораз більше вісток про його апостольську діяльність, у щораз дальших країнах — від Греції, Малої Азії й Кавказу по Шкотію. Історична неправдоподібність і неможливість такої великої місії йде в парі з великою кількістю чудес приписуваних св. Андрієви, між ними цілком недорічних. З такої призбираної віками маси сумнівних оповідань видобути зерно історичної правди, очевидно, дуже тяжко. Та невпинні учені досліди над апокрифічним письменством дозволяють таки підійти близько до сеї правди.

Багатство літератури і сумнівний характер її вісток

Головна причина тій непевності вісток була в тому, що найдавніші, а тим самим до правди найблизші, свідоцтва про місійну діяльність св. Андрія й всяких інших апостолів ховалися в єретичних творах гностиків, головню в їхніх „Діянях Апостолів“, принадно написаних, повних фантастичних сцен і пригод. З огляду на проведені в них поганські і єретичні ідеї й тенденції, Церква забороняла читати сю літературу й поборювала її. Наслідком сього, довший час здержуванюся з особливим почитанням тих апостолів, про яких головних вісток доставляло отсе заборонене єретичне письменство.

Гностичні жерела найдавніших вісток

Згодом, в міру того як гностична єресь завмирала, а християнство здобуло світлу перемогу в IV в., відчувано сю недостачу докладніших вісток про життя й діяльність деяких апостолів. Отже католицькі письменники взялися використовувати відповідну гностичну літературу. Очищуючи того роду „Діянія“ й „Євангелія“ з явно поганських і єретичних мотивів і думок, вони вже не вмiли критично оцінити фактичний матеріал тих оповідань й відділити дійсне від фантастичного.

Католицькі перерібки їх

З таких перерібок до нашого часу переховалося три оповідання про св. Андрія: його побут між „людоїдами“ або Мирмидонянами, проповідь у землі „варварів“ і Хазаренів та мученицька смерть в ахайських Патрах. Церква, що правда, ніколи не признавала сих очищених оповідань

Апокрифічні діянія і життя св. Андрія

за автентичні, вона терпіла їх тільки як апокрифічні твори, та сього було доволі, щоб на тій основі наростали щораз нові подробиці і щораз дальші від можливої дійсности. До сього причинялося особливо те, що нові автори перестали вже розуміти багато назв і обставин з апостольської епохи, віддаленої від них довгими століттями. Зокрема пізніші письменники не розуміли гаразд: Яку саме країну треба розуміти під назвою Скитії? Де жили „людоїди“ чи Мирмидоняне, що до них ходив св. Андрій? Серед яких Ахаїв і в яким городі Патрах потерпів він мученицьку смерть? Все те толкували вони по поглядам своєї доби і по власним суб'єктивним уявлінням, спричиняючи сим великі баламутства.

Непорозу-
міння у на-
звах країв
і народів

Скитія в ріж-
них часах

3. Передовсім, назва „Скитія“ в різних часах прикладалася до різних земель. Колись так називано, за Геродотом, весь східно-європейський низ від Дунаю і Карпат по Дін і Урал. Згодом, у римській добі, ся територія мала назву Сарматії, а Скитією означувано тільки деякі частини її, як приміром сучасну нам Добруджу, Тавриду (Крим), околиці Озівського моря і Підкавказзя, натомість Велику Скитію пересунено на схід від Каспійського моря, в середню Азію. Ще пізніше, у византійських часах, Скитами називано ріжні народи на північ від Дунаю і Чорного моря, між ними й Русь („Тавроскити“). Тим-то й не диво, що письменники уявляли собі діяльність св. Андрія на дуже широких просторах. Щодо інших імен, звязаних з іменем апостола, то в Мирмидонянах добачували Гомерове плем'я, де княжив Ахиль, і шукали у старинній Греції, натомість „людоїдів“, на основі різних переказів, уміщували на чорноморським березі М. Азії, зокрема в Синопі. А вже щодо племені Ахаїв і города Патрів, письменники не мали жадного сумніву, що св. Андрій апостолував в пелопонезькій Ахаї і був замучений в тамошніх Патрах.

Мирмидоня-
не, Ахаї
і Патри

Сей скелет його апокрифічних подорожей доповнювано згодом так, що заставлено св. Андрія — цілком логічно — проповідувати Слово Боже у всіх майже землях в сусідстві моря Чорного, Егейського і Йонського. В результаті, византійський письменник Епіфаній з кінця VIII і початку IX в. оповідає аж про три місійні подорожі св. Андрія: у перших двох мав він обійти західне побережжя

М. Азії і полудневий беріг Чорного моря до Кавказу, у третій — східний і північний беріг того-ж моря, зокрема Крим; відси через Синопу мав перейти у Тракію і далі до Пелопонезу, де в ахайських Патрах здобув мученицький вінець.

Всі ті твердження побудовані на непорозуміннях. Перевсім, Скитія св. Андрія не може означати іншої країни, як тільки одну зі східно-європейських провінцій римської імперії. А що називана сим імям нинішня Добруджа сюди ніяк не підходить, отже місія ап. Андрія обіймала Таврію і боспорську державу, що також були під зверхністю Риму, часом тільки номінальною. Також і Ахая, де проповідував ап. Андрій, не мала нічого спільного з пелопонезькою країною тої назви. Вона лежала на північно-східнім березі Чорного моря, в околиці новочасного м. Туапсе. Тамошні Ахайці можливо що колись вийшли із Греції, одначе на нових оселях цілком зварваризувалися. Вони жили головно з морського розбишцтва і, разом з іншими племенами в околиці Боспора Кимерійського, практикували, правдоподібно лише в релігійних цілях, людодство. Та під „людодідами або Мирмидонянами“ Андріївські апокрифи розуміють інше плем'я, на таврійським боці Боспору, де було місто Мирмекій. Напроти нього, по кавказьким боці, близько Фанагорії (пізнішого Тмутороканя), був город Патрай. В тих-же сторонах жили й інші племена й лежали інші міста, назви яких подибуються в тих найдавніших апокрифах.

З усього того виходить, що головний терен місійної діяльності апостола Андрія був в варварських околицях Боспора Кимерійського (Керчи) й Меотиди (Озівського моря), переходячи з одного боку на Таврійський (Кримський) півострів, з другого на Таманський і на чорноморський беріг Кавказу. В тих сторонах можна умістити всі назви, що згадуються в найдавніших оповіданнях про св. Андрія й деяких інших апостолів. Там очевидно, в боспорським Патрай, а не в пелопонезьких Патрах, потерпів він мученицьку смерть, з волі якогось намісника Егея: найстарші оповідання говорять, що апостола повішено чи привязано на дереві.

Як бачимо, нема достаточних підстав поширювати поле місійної діяльності св. Андрія поза північно-східні береги

Дійсне значіння сих назв

Околиці Кимерійського Боспору місце навчання і смерті ап. Андрія

Правдоподі-
бна роля
Синопи

Чорного моря. В одній лише синопській традиції треба здогадуватися відгомону історичної дійсности: малоазійська Синопа добре надавалася на осередок, з якого можна було zorganizувати й вести проповідництво в названих у горі полудиких землях. Натомість годі поважно говорити про місії на Подніпровю, на землях пізнішої Київської Руси, а ще менше про діяльність у Тракії або на Пелопонезі.

Добросові-
сність і тен-
денційність
авторів
Андріївських
легенд

4. Хоч і як далеко від історичної правди відбігли ті оповідання про св. Андрія, то автори їх, надмірно довіряючи кожній традиції, робили сі помилки в цілком добрій вірі. Поширяючи культ апостола, скріпляли сим способом релігію людности відносних земель. Та побіч сеї добросовісної некритичности в орудуванні жерелами, вже рано почалося свідоме й тенденційне нагинання переказів про св. Андрія до цілей шкідливих християнській Церкві і її єдности.

Єрархічне
становище
византій-
ського епи-
скопа перед
326 і по нім

З того часу, як Константин В. призначив малозначний город над Босфором Тракійським — Византію — на столицю римської імперії, становище тамошнього єпископа дуже змінилося. Катедра його була цілком нова й досі уважалася за суфраганію тракійського архієпископа в Іраклії (нин. Ереґлі). Першому византійському єпископови не приходило й на думку рівнятися з такими історичними єрархами як римський, александрійський, антиохійський або єрусалимський; та його наслідники, живучи в блеску і під протекцією цісарського двора, почали змагати до щораз більших формальних привилеїв.

Митрофан I
315—324

Жертвою сеї амбіції впала наперед тракійська митрополія, власть над якою присвоїв собі византійський єпископ. Ще дальше сягнула Византія, коли цісарь Констанцій II, як прихильник аріянської ереси, попав у конфлікт із католицькою Церквою й іменував аріян своїми єпископами. Щоб піднести моральну повагу своїх ставлеників, старався цісарь добути з Риму мощі св. Петра або Павла. Коли сі заходи невдалися, тогді мав спровадити до нової столиці тіло св. Андрія й положити його в церкві св. Апостолів. Звідки взято ті мощі, не знати. Правдоподібно з пелопонезьких Патрів, де св. Андрій, як уже знаємо, не вмер і не був похоронений. Та як дивилися сучасники на сі претенсії аріянської Византії, найкрасше видко з св.

Перший кон-
флікт із
Римом

Мощі св.
Андрія
у Византії
357

Івана Золотоустого, що сам був недовго потім тамошнім архієпископом. Говорячи у своїх проповідях про апостолів взагалі, а про св. Андрія зокрема, він ні словом не згадує, щоб його мощі лежали під боком. В дійсности, культ його у Візантії почався щотілько в V в., коли різні обставини вже забулися.

Такий початок легенди про патрона Візантії. Не вважаючи на більше ніж сумнівну історичність її генези, систематично піддержувана й пропагована, дякуючи політичному значінню „нового Риму“ і невпинним зусиллям його виломитися з під авторитету Апостольської Столиці, ся легенда приймалася, ширилася і розвивалася. За переконанням, буцімто в одній із константинопольських церков спочиває автентичне тіло апостола, пішло друге: св. Андрій, по дорозі з Синопи до пелопонезької Ахаї, задержався в Візантії, організував там церкву і поставив у ній першого єпископа, св. Стахида. А щоб заповнити прогалину між сим легендарним першим єпископом й історичним Митрофаном, видумано імена ще біля 20 ніби-наслідників св. Стахида...

На сьому не скінчилося. Св. Андрій став вкінці першим „патріярхом“ византійським, суперником св. Петра і символом всіх противників Риму. Так ось при кінці IX-го віку, византійський письменник Никита Пафлагонський обертався до св. Андрія з такими словами: „Радуйся первозваний, верховний і начальний поміж апостолами, Ти, що по достоїнству безпосередно слідуєш за братом, а по призначенню навіть старший від нього, по вірі Спасителя й по науці перший не лише для Петра, а й для всіх учеників!“ Одночасно, для ще яркішого суперництва з св. Петром, зроблено св. Андрія старшим братом з роду, а старий переказ про смерть його на дереві змодифіковано в сей спосіб, що він буцімто вмер подібно як св. Петро, себто на хресті — тільки скісно збудованім (звідси пішло нахилене одно рамя патріяршого хреста у Візантії і Москві). Все те, очевидно, не має жадного оправдання ні в св. Письмі ні в історичних жерелах. В таких обставинах, при такій тенденційній поведенці з іменем апостола, зрозуміло, що культ св. Андрія на Заході почався геть пізніше, ну, й одержав цілком инший характер — чисто релігійний.

Мовчанка
про них
св. Йоана
Золотоустого
397 – 404

Св. Андрій
патрон ви-
зантійського
сепаратизму

Видумана
византійська
єрархія

Св. Андрій
суперник
св. Петра

Утворена й розвинена сим способом легенда, при допомозі східно-римських цїсарїв, улегчила молодому византійському єпископству доступ до патріяршого достоїнства, майже рівнорядного з римським, а висшого від александрійського, антїохійського й єрусалимського — на те, щоб прибрати до рук юрисдикцію над Балканським півостровом, а вкінці сягнути по примат і розбити єдність Вселенської Церкви. Щоб потягнути за собою всі землі східного обряду, і розірвати їхні звязки з Римом, византійська амбіція покористувалася тою легендою ще дальше. Проти свого звичаю, вона була готова поділитися з ними своєю найвисшою честю. Отже з покровителя Византії, св. Андрій виріс на патрона усього Сходу і всеї Півночі, зокрема його проголошено апостолом і хрестителем найбільшої церковної провінції — Руси. Традиція про Скитію, як місійний жереб св. Андрія, показалася дуже вигідною для сеї ціли, тому що Греки називали наших предків, разом з ріжними иншими східно-європейськими народами, переважно Скитами.

5. До 70-их років XI в. Русь не знала легенди про св. Андрія. Нема також слідів культу його. Натомість було почитання св. Петра й Климента папи. А втім, перші митрополити-Греки старанно дбали про поширення на Руси погляду, історично не цілком вірного, що спасення її прийшло виключно з Византії. Отже для навернень старших і з инших жерел не було місця. Ситуація змінилася в 2-ій половині XI в. Не вважаючи на розрив 1054 між Византією й Римом, Русь остає дальше у взаєминах з Апостольською Столицею. Князь Ізяслав Ярославич, через свого сина Ярополка, віддає навіть усю Русь в опіку папі Григорієви VII, а брат його і суперник Святослав не приймає присланого з Византії митрополита. Тоді-то Византія використовує родинні звязки з Всеволодом Ярославичем, з разу переяславським, опісля київським князем, і починає енергійні заходи, щоби цілком притягнути Русь на свій бік. Й одним із головних засобів у сім змаганні була саме Андріївська легенда: Русь мовляв, одержала світло Христової науки з рук того самого апостола що й Греція.. Таке між иншим писав до Всеволода цїсарь Михайло VII Дука.

Перші наслідки сеї пропаганди через княжий двір були: заложення св.-Андріївського монастиря в Києві, такої

По розламі
в Церкві

Патронат
св. Андрія
над цілим
Сходом

На Руси
Андріївська
легенда зразу
не знана

1075

Византійська
пропаганда
на Руси
1078—1093

б. 1075

1086

катедральної церкви в Переяславлі та перший Андрій між князями — внук Всеволода, син Мономаха. В руськім письменстві одначе ся пропаганда не мала успіху. Ні-один твір XI в. не знає нічого про проповідання св. Андрія на землях Руси. Щобільше, неначе навмисно і на перекір византійській пропаганді, київські письменники (Іларіон, Яков, Нестор, перший літописець) підкреслюють, що апостоли на Русь не приходили і що тільки св. Павло учив у словянській землі (Лірії): „тѣмъ-же и словеньску языку учитель естъ Павель, отъ него-же языка и мы есме Русь; тѣмъ и намъ Руси учитель естъ Павель апостоль“.

Отся опозиція всього київського письменства проти зловживання імени св. Андрія тягнеться до самої середини XII в. Щотільки тогді в одній із нових перерібок першого літопису, при географічнім описі східної Європи, з'являється вперше відокремлене оповідання про побут ап. Андрія на землях Руси, зміст якого суперечний з іншими місцями літопису. Оповідання се дало початок т. зв. руській версії Андріївської легенди, що жила до найновіших часів.

Тріумф византійської пропаганди? Хоч, як уже знаємо, у XVI і XVII вв. отся легенда служила за знаряд у боротьбі з католицькою Церквою, зокрема з унією, то зразу так не було. Поява оповідання про св. Андрія у літописі цілком не мала протикатолицького характеру, лише навпаки — антивизантійський. Се ясно впливає з самого змісту легенди.

Після опису східно-європейських земель, зокрема водного „шляху від Варягів до Греків“, що лучив Балтійське море з Чорним, перероблений літопис зазначає наперед, що по сьому останньому морю, себто Чорному, учив ап. Андрій (факт, як знаємо, історично вірний), а дальше оповідає переказ („яко-же рѣша“) такого змісту: Коли Андрій проповідував у Синопі і звідти прийшов у Корсунь (Херсон на Криму), довідався тут, що недалеко сього города лежить Дніпрове устя. Він хотів іти у Рим, отже подався до Дніпра і звідси поплив рікою в гору. По дорозі зустрів гори і висів на беріг, щоб переночувати. Ставши вранці, промовив до своїх учеників: „Видите сі гори? На них засяє колись благодать Божа. Тут стане великий город і Бог здвигне багато церков“. І вийшов на ті гори, де

1090
1102Початкове
письменство
на Руси не
приймало
легендиУкраїнська
версія легенди
сер. XII в.

Зміст її

пізніше повстав Київ, благословив їх, поставив хрест, помолився, зійшов у низ і поплив дальше горі Дніпром. Так прибув до землі Словін, де нині стоїть Новгород, і видячи чудацькі звичаї тамошніх людей, як вони купаються і самі себе хлюцуть, дивувався їм. Потім, через землю Варягів, прийшов апостол до Риму й оповідав там, що в часі своєї подорожі видів і чув. Він говорив притім: „Дивоглядні річи бачив я, їдучи сюди, в словінській країні: люде розжарюють деревляні бані, роздягаються до гола, зливають себе квасом, беруть віники з молодого пруття і самі бють себе. Так мучать себе, що ледві живі стають. Опісля поливають себе студеною водою й очунюють. Так роблять і мучать себе кожного дня, добровільно, без нічийого силування, й уважають се не тортурами, а... купіллю“. Слухаючи того, всі дивувалися. Побувши в Римі, Андрій повернув назад у Синопу.

6. З усього багатого письменства про св. Андрія, отся українська коротка легенда, то твір найоригінальніший, найглибший і... найдотепніший. Автор його, без сумніву, мусів знати византійську легенду, що всупереч історичній правді робила з сього апостола патрона византійського церковного сепаратизму і протиставила його св. Петрови, тому написав щось цілком противного. Св. Андрій, по словам нашого автора, неначе-б і не знав про Византію. З Синопи він іде до Херсону, звідти вздовж Дніпра й Ільменського озера до Риму, а з Риму (правдоподібно, тою самою дорогою) вертає у Синопу. Значить, він просто обминає Византію. (По тогочасним географічним розумінням, ріжниця в віддалені Синопи від Риму, через море Егейське або Балтійське, цілком не була велика). Натомість підкреслена тут характеристична ціль подорожі апостола: Рим, як осередок християнської Церкви. По дорозі до сього центра лежить не Византія а Русь; і вона комунікується з Римом не через Грецію, а через землі „варяжські“, що в тогочасній термінології значить просто... латинські. Одним словом, красшого заперечення византійської легенди і всеї церковної політики Византії, як супроти Риму так і супроти Руси, годі собі й подумати.

Український автор не дав себе зловити на піддавану з Византії національну амбіцію, що мовляв і Русь одно-

Антивизан-
тійський
характер її

Апологія
церковної
солідарності
з Римом

Заперечення
апостольства
св. Андрія
на Руси

часно з Візантією просвітилася заходами св. Андрія. Він не тільки в нічому не змінив оповідання літопису, з якого випливає щось цілком інше; він умістив свою легенду не в тій частині, де мова про хрещення Руси, а на вступі, в описовій. Апостол заходить на землі пізнішої Руси не для проповідей, а тільки в переїзді. Київщина, пізніший осередок релігійного життя Руси, ще буцімто незалюднена. Св. Андрій благословить тільки її будуще. Се логічно, бо якби вже тогді жили наші предки над Дніпром і чули слово Боже з уст апостола, то чому-ж мали-б його забути і по 800 літах на-ново хреститися? Инакше з новгородськими Словінами. Вони ніби вже були на місці, та були незрілі до спасення і св. Андрій не міг зрозуміти їхнього способу життя...

Отся сатира на Новгородців віддає не сам тільки пра-старий племінно-культурний антагонізм українського полудня супроти новгородсько-суздальської півночі. В ньому видко ясний рефлекс тої церковно-політичної боротьби, що потрясала Русю в середині XII-го в.

В тому моменті, за київський престіл велася затяжна боротьба між володимирським князем Ізяславом Мстиславичем і суздальським Юрієм Мономаховичем. Перший репрезентував український і західно-європейський тип старої Руси, другий — московський і византійський. В церковній політиці Ізяслав схилявся до католицької Церкви й обстоював повну автономію руської Церкви супроти Царгороду, і тому, коли за його першого князювання в Києві опорожнився митрополитий стіл, пішов слідом Ярослава Мудрого, скликав собор руських єпископів і сей вибрав нового митрополита в особі Кліма Смолятича. Зараз потім висвячено його при помочи мощів св. Клімента папи. Одначе три північні єпископи, під проводом новгородського владика Нифонта, запротестували проти вибору і свячення земляка, доводячи, що митрополит може бути тільки присланий з Візантії. Безоглядно поборюваний Греками і Юрієм суздальським, новий митрополит держався в Києві тільки до смерти Ізяслава. Після того його місце знов займив чужинець. Незабаром дійшло до зруйнування Києва другим Андрієм між руськими князями — Боголюбським — і до політичного верховодства Суздаля в Київській Руси.

Сатира на
Новгородців

Церковно-
політичний
підклад
української
легенди

Ізяслав II
і Юрій I

Ідея визво-
лення руської
Церкви

1146

Митрополит
Клим Смоля-
тич і еп. Ни-
фонт новго-
родський

1154

1169

Боротьба
двох супереч-
них орієнта-
цій на Русі

Маючи на увазі отсю боротьбу двох суперечних течій в руській церковній політиці — українсько-римської і суздальсько-византійської — легко зрозуміємо дійсну ідею нової Андріївської легенди, вложеної саме тогді в літопис, між иншим і те, чому в ній Новгородці виставляються на сміх. Ї підстави догадуватися, що ся легенда була написана кимсь дуже близьким до митрополита Кліма, „книжника і філософа, якого не було в руській землі“. Сучасники розуміли, очевидно, правдивий сенс нової легенди, однак не були в силі здобути на щось більше ніж на літературний протест. Митрополити-Греки пильно дбали про те, щоб за словами не пішли діла — органічні звязки з Римом. А втім, при тогдішнім політичним партикуляризмі Русі і перевазі Суздальщини, такий зворот був справою дуже трудною.

Труднощі
розриву
з Византією

7. Пізніші переписувачі й читачі літописного оповідання про св. Андрія може й не підозрівали, що в сій українській легенді схований протест проти Византії і її церковної політики на Русі. Щотілько в XVI в., по упадку Царгороду, коли в московській державі віджили византійські церковно-політичні традиції і проявилось змагання до створення самостійного патріярхату у „третім Римі“ (зразумав ним бути Новгород, опісля стала ним Москва), — щотілько тогді звернено більшу увагу на літописну легенду, відчуте подекуди її ідею та взятося до відповідних змін. Наперед Новгородці почали пропускати сатиру на них, а на її місце вписували власну видумку, як св. Андрій таки з успіхом проповідував у них, „в третім Римі“, та полишив по собі памятку в с. Грузині — свій владичий жезл, встромлений у землю. Інші викинули з оповідання згадки про Рим, а ще інші вставили на те місце ...Византію. Так змодифікована легенда повернула назад на Україну й увійшла в церковний синаксар під 30 листопада.

Новгород-
ська і москов-
ська модифі-
кація укр.
легенди

XVI в.

Нова версія
і її проти-
католицький
характер

Починається вона приходом св. Андрія до Византії й поставленням Стахида, після чого апостол подається у Скітію, прибуває в Русь і на київських горах передскажує, що „повне навернення руського народу прийде від апостольського престоло, що його він (св. Андрій) оснував у місті Византії“. Оглянувши горішні землі Русі, апостол повертає у Тракію.

До такого мезаліянсу між византійською й українською концепцією доведена була легенда про св. Андрія, — компромісу цілком суперечного з поглядами Кліма Смолятича і тов. В новій перерібці легенди, їхня провідна думка була вже цілком задавлена. Нова форма надавалася якраз до боротьби з ідеєю об'єднання Церкви. І дійсно, вона стає неначе боєвим прапором православ'я в Польщі.

Андріївська легенда завершила свій розвиток у XVIII в. Установляючи ордер св. Андрія Первозванного, царь Петро В. зробив її символом російської державности. Сим способом, легенда стала не лише національно-церковною, а й національно-політичною святощою російського православного світа. Та її німб не був тривкий. Російська цензура довго здавлювала, що правда, всі сміліші спроби критичної оцінки Андріївської легенди, та коли під кінець XIX в. стало вільно основніше аналізувати її, вона розсипалася відразу. До розбиття сеї історичної містифікації, що такі довгі часи служила розбиттю Христової Церкви, в великій мірі причинилися православні дослідники. Сьогодні вже ніхто тямущий не може піддержувати її в добрій вірі.

8. Отсей короткий огляд історії Андріївської легенди доводить нас до таких висновків:

а) „Скитія“, де проповідував і вмер св. апостол Андрій, обіймала ті частини римської імперії, що лежали на північно-східнім березі Чорного моря, по обох боках Кимерійського Боспору.

б) Наслідком непорозумінь в іменах, перехованих в погностичних апокрифічних оповіданнях, пізніші агіографи св. Андрія поширили терен діяльності його на всю східну і північну Европу, на Малу Азію й цілий Балканський півострів.

в) У своїх змаганнях до верховодства в церковно-політичнім світі, зокрема у своїм антагонізмі до Риму, Византия створила тенденційну легенду про св. Андрія як творця й покровителя византійського патріархату.

г) Щоб потягнути за собою й інші краї, Византия старалася навязати сей патронат св. Андрія цілому Сходови, зокрема найбільшій його країні — Русі.

д) Передтатарська Русь не лише не засвоювала собі сеї легенди про початок свого християнства від св. Андрія,

Андріївська легенда символом російської державности

Кінець її

Висновки

а ще протиставила їй власну глибокоумну легенду, що недвозначно виявляла з одного боку свою неприхильність до византійського верховодства, з другого — симпатію для Апостольської Столиці в Римі.

е) Щотільки по упадку Царгороду, коли в московській державі зродилася ідея „третього Риму“, як осередка єдиного правовірного християнства, прийшло до штучного злиття византійської легенди про св. Андрія з українською сатирою на неї та до проголошення св. Андрія покровителем московського патріархату і російської імперії. В сьм новім характері легенда була вживана не тільки проти католицької Церкви, а й часом проти византійської.

ж) Як византійська так і московська версія Андріївської легенди не має оправдання в історичних жерелах і фактах, лише є тенденційною теорією для морального підпирання власних амбітних змагань до верховодства над іншими. Зокрема нема підстави бачити в св. Андрію апостола старої України; що-найбільше, тільки Кубань і Крим могли б його за такого признати.

Жерела й
література

Acta SS. Bollandiana, Sept. II. — Bonnel: Beiträge zur Altertumskunde Russlands. — Bonnet: Acta apostolica apocrypha. — Буслевъ: Новгородъ и Москва. — Васильевскій: а) Два письма имп. Михаила VII; б) Хождение св. Андрея. — Harnack: Geschichte der altchristlichen Literatur. — Henneke: Neutestamentliche Apokryphen. — Гиляровъ: Преданія начальной лѣтописи. — Голубинскій: Сказаніе о посѣщеніи Руси ап. Андреемъ. — Карташевъ: Быль-ли ап. Андрей на Руси? — Latyshev: Scythica et Caucasica. — Lipsius: Die apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden. — Малышевскій: Сказаніе о посѣщеніи русской страны ап. Андреемъ. — Migne: а) Patrologia Graeca (Euseb. Caes., Epiph. Cypr., Epiph. Presb., Nicet. Paphl.); б) Patrologia Latina (Petr. Chrysol., Hieron., Greg. M., Gaud. Bresc., Paul. Nol.) — Паначовний: Старод. грецькі колонії босп. — Петровскій: Сказаніе объ апост. проповѣди по сѣв.-вост. Черном. побережью. — Pierling: La Russie et le Saint-Siège. — Piontek: Die kath. Kirche und die häret. Apostelgeschichten. — Plotený: O apostolatu sv. Andreje. — Полное собраніе рус. лѣтописей. — Приселковъ: Св. Андрей. — Сперанскій: а) Апокриф. дѣянія ап. Андрея; б) Ученіе ап. Андрея. — Съдельниковъ: Древ. кievская легенда объ ап. Андрѣѣ. — Turgenev: Supplementum ad Hist. Rus. Mon. — Франко: Апокрифи і легенди. — Zimmermann: St. André.

II. ХРИСТІАНСТВО НА ЧОРНОМОРІ В IV-IX СТ.

1. Християнська релігія обмежалася зразу до самої тільки римської імперії, що й так обіймала весь тогочасний культурний світ. Християнські місії зразу майже не переступали державних границь. В таких обставинах, успіхи християнства були звязані з територіальним розвитком і тривкістю політичних меж греко-римського світа. Були, правда, римські провінції, що й відірвані від імперії зберігли і розвинули християнську віру (прим. Вірменія), та були й такі, де з виходом римських легіонів занепадало на довший час і християнство. Один погляд на мапу римського царства згори приготує нас до переконання, що розвиток християнства на північному боці Чорного моря мусів іти пиняво, й підпадати частим й тяжким реакціям. Римська власть, римське право і греко-римська культура — все те що причинялося до поширення християнства — не сягало далеко у глибину землі, і здобутки його не могли бути великі ні тривкі.

Головна причина сій слабости культурного світа на нашому Чорноморі, окрім віддалення сих земель від політичних центрів, була та, що зараз за вузенькою приморською смугою осілої і культурної людности тягнулася широка полоса дикого степу — від Дунаю на заході до Каспійського моря і центральної Азії на сході. Тими полями, від непамятних часів переливалися з Азії в Європу орди кочовиків, здебільшого ворожих усякій висшій культурі, і з одного боку підтинали життя, добробут і цивілізацію прибережної людности, з другого боку творили, так сказати-б, ізоляційну плиту між тими передніми сторожами середноморської культури та народами, що жили по другому боці степу — на горішнім Дністрі, Богу, Дніпрі і Волзі. Що-ж до східного берега Чорного моря, то подібну фатальну ролю грало тут гірське кавказьке розбишцтво. Оборона від обох ворожих сил була дуже тяжка. Вона вимагала завоювання й удержання таких великих просторів, що сили римської імперії були за малі до такого завдання.

Грецькі колонії на північному березі Чорного моря увійшли під політичну протекцію Риму ще в передхристиян-

Християнство
і римська
імперія

Культурна
і політична
слабкість
Чорноморя

Степ

Кочовики

Кавказ

Чорноморські
Греки
і Рим

ській добі, зберігаючи притім внутрішню автономію. Сі взаємини стали ще тісніші, коли за цїсарів Августа і Тиберія північна границя імперії дійшла до Дунаю. Від нього дальше до сходу, римська влада обіймала передовсім дві найважніші грецькі колонії північно-західного берега: Тиру при усті Дніпра (нин. Білгород, Акерман), Ольбію при усті Богу (нин. Миколаїв); далі грецькі міста вздовж південного берега Таврійського (Кримського) півострова з головними осередками: Херсонесом (згодом: Херсон, рус. Корсунь, б. нин. Севастополя), Теодосією (пізн. Кафа), Пантикапеєм або Боспором (нин. Керч). Се останнє місто було притім осередком окремої напів незалежної держави, званої боспорською, що обіймала також протилежний півострів (нин. Таманський), Меотиду (Озівське море) з головним портом Танаїдою (нин. Таганрог) і західне Підкавказзя — залюднені майже самими варварами.

Трудне
становище
колоній

При всіх політичних і господарських користях, які давала звязь із Римом, становище тих колоній, що не мали суцільного територіяльного получения з імперією і могли комунікуватися з нею тільки морем, було й дальше дуже тяжке. Між безчисленними племенами північної і східної Європи варилося з довшого часу, а чорноморські ластивячі гнізда греко-римської культури терпіли від безупинних нападів варварів: скито-сарматських, тракійських, кельтійських і германських. В таких обставинах римська імперія підняла великі зусилля, щоби вирівнати великий кут між Дунаєм і Дніпром та створити сухий шлях до Таврії. Вислідом сього зусилля була нова провінція Дакія, що на сході обняла також простір між Карпатами і устям Богу. Таким способом ціла низка колоній на північно-західнім березі Чорного моря знайшла сильнішу опору в римській державі. Та фізіографічний характер сеї відкритої провінції був такий, що довше удержання її було неможливе.

Акція цїс.
Траяна
101—106

Дакія

2. Перша велика катастрофа прийшла від германських Готів. Вони зайшли в II в. з півночі на чорноморські степи та згодом виявили таку велику розбишацько-воєнну енергію, що під їхніми ударами переважна частина чорноморських колоній лягла в руїнах, між ними також Тира й Ольбія. І Дунай не здержував сих варварів. Воєнні ватаги їх руйнували не лише задунайські провінції, Мезію, Тракію,

Готів Чорно-
морі і їх
наїзди

Македонію й ин.; переходячи Босфор, вони заганялися навіть у глибину М. Азії, і безпощадно грабували Бітинію, Галатію, Кападокію і т. ин. Римлянам вдалося остаточно, більше дипломатичними і фінансовими засобами ніж воєнними, припинити сю навалу, одначе вся територія між ріками Богом і Дунаєм полишилася вже в руках Західних Готів (Візіготів). 258 275

Одночасно, друга частина сього племені, Східні Готи (Остроготи), що жили по обох боках Дніпра, були таким самим нещастям для колоній і міст на Таврії, над Меотидою і під Кавказом. Більша частина Таврійського півострова опинилася в їх руках, боспорська держава заломилася тогді на все, зокрема, придонська Танаїда зникла з лиця землі. Оборона тих далеко висунених становищ культурного світа була для Римлян ще трудніша ніж на заході. Коли-ж не всі вони і не цілком пропали тогді, то сталося се головно завдяки тому захистови, який деякі тамошні міста мали в самій природі. Був се тільки пролог до великих племінних, політичних і культурних переворотів, що чекали Східну Європу.

Готська буря відбилася дуже шкідливо на розвитку християнства в тих землях. Що-правда, матеріальних слідів християнського культу у Східній Європі з перших віків нашої ери досі майже не знаємо, одначе ніщо не дає нам права заперечувати його існування. Як релігія незаконна і заборонена, він очевидно не міг полишати по собі багато тривких памяток. Одначе він проникав усюди: приходив з армією, з урядниками, з колоністами, з купцями і, що особливо важне, — з засудженими на заслання в ті сторони. Найбільше таких елементів мусіло бути в приморських центрах; отже з руїною сих, упадали й осередки збірного життя християн у тих околицях.

Та з другого боку, готські наїзди були подібні до хуртовини в природі: вони, що-правда, нищили зроблені насіви, одначе й самі, забираючи з собою сімя, несли його на инше місце і сим несвідомо винадгороджували заподіяну шкоду. Повертаючи з своїх далеких грабіжних походів, Готи вели з собою, окрім матеріальних багатств, великі маси полонених християн, поселяли їх на своїй території і заставляли працювати на них. Звісно, серед полонених

Шкоди християнству

Початки християнства між Готами

було багато таких, що в сій своїй недолі губили і свою віру, та немало було інших, — таких, що несли її в землю ворога і там здобували її нових прихильників.

Кападокій-
ські невіль-
ники і їх
акція

Таким духом оживлені були особливо невільники з суто-християнської вже Кападокії, між якими було й багато священників. Про одного з них, св. Євтиха, говорить принагідно св. Василій В., що сам як Кападокієць інтересувався долею своїх земляків в далекій Готії. Наслідок праці тих воїнів Христових у неволі був такий, що незабаром між самими Готами і їх підданими появилися щирі християне, та що серед наметів на їхніх кочовищах були й такі, де правилася Служба Божа. Сі успіхи християнства скріпилися ще, коли нова віра здобула волю в римській імперії. Сам Константин В. був прихильний місії акції серед небезпечних сусідів. Вели її два найблизші єпископи-митрополити: „скитський“ у Томах (нин. Констанца в Добруджі) і мезійський у Маркіянополі (нин. Преслав у Болгарії).

Церковна
організація
західно-
готських
християн

313

Томи
Маркіяно-
поль

Перепони
в розвитку
християнства
Сектанство

Гарні початки християнства в державі Готів виставлені були на трояку небезпеку: а) з боку поширених тогді єресей, головнo аріяньської; б) з боку місцевої політичної влади, що в новій вірі виділа якусь революційну течію; в) з боку зловіщого східно-європейського степу. Дякуючи кооперації сих трьох, різнородних що-правда, одначе новій вірі однаково ворожих сил, також і се нове придунайське і чорноморське християнство ішло на зустріч тяжким часам.

Авдіяне

3. Католицький напрямок християнської науки в Готії мав противників у двох сектах: авдіянській й аріяньській. Перша походила з Мезопотамії. Основана монахом Авдієм, ріжнилася від католицької науки, окрім надмірної аскези, антропоморфічними ідеями і деякими жидівськими обрядами (Пасха одночасна з Жидами). Оснівник її, одночасно й єпископ секти, був засланий разом з товаришами, у придунайську Скитію, і тут здобував собі прихильників серед Готів. Повстали там навіть авдіянські монастирі. По смерті Авдія став головою його секти другий Мезопотамієць Ураній. Навіть дехто з місцевих неофітів доступив їхнього свячення, між ними якийсь Сильван. При всій одначе симпатії, яку зустрічали сі невтомно трудящі засланці, рух сей не приносив особливої небезпеки для діла католицької Церкви. Скорше чи пізніше, прихильники його зіллялися-б з нею.

† 372

Тяжша була справа з другою конкурентною єресю — арія́нською, що в IV в. творила велику небезпеку для Церкви. Хоч осуджена никейським собором, вона все ще мала горячих прихильників і, що важне, могутних протекторів на цісарському дворі, головню в особі Констанція, сина Константина В. Дійшло було до того, що найважливіші єпископські катедри і церкви були в руках єретиків. Головне огнище арія́нства було тогді в Константинополі. Також мезійська метрополія в Маркіянополі була в руках аріянина. В таких обставинах не диво, що арія́нська пропаганда перекинулася на готську територію. Великі успіхи, які вона тут здобула, не були одначе плодом особливої сили самої доктрини, а тільки вислідом праці одної талановитої людини з поміж самих Готів — Ульфїла.

Арія́нцє

Ульфїла
311 383

Він походив з христия́нської сімї, правдоподібно кападокійського роду. Перебуваючи для науки в Константинополі, підпав під вплив пануючого там арія́нства і був висвячений на єпископа для Готії. Та його місійна діяльність між земляками була недовга. Король Західних Готів Атанарих підняв першу нагінку на всіх христия́н. Тогді Авдія́не повернули на Схід, а Ульфїла з численними наверненими Готами перейшов за Дунай, осів в Нікополі і занявся перекладом св. Письма на готську мову.

Перше переслідування христия́н
348
349

Тимчасом у самій Готії настали спокійніші часи, христия́нство знов віджило і католицький напрям успішно змагався з арія́нським. Збентежений зростом христия́нства, що його старався використати супі́рник Фритигерн, король Атанарих підняв друге дуже тяжке переслідування, яке потягло за собою чималі жертви з обох напрямів (тогочасні письменники говорять про 370 католицьких мучеників). В першу чергу потерпіли нащадки кападокійських невільників, між ними св. Сава (12. IV) утоплений в ріці Бузаві, св. Никита (15. IX), Ватузій і Верека (26. III), й багато інших, імена й життя яких устійнити доволі тяжко (часто не знати, чи дане імя означає католика чи аріянина, чи факт стався в Західній чи Східній Готії). Тілом св. Сави і деяких інших Кападокійців заопікувалися „скитійський“ воєвода Саран і митрополит Бретаній у Томах — самі мабуть родом Кападокійці — і вислали до старої батьківщини, разом із листом від готських недобитків до

Друге переслідування
370—372

Мученики

св. Василя В. У зв'язку з готськими мучениками згадується й ім'я єпископа Годда, очевидно готське, однак годі сказати щось певного про місце його діяльності.

Згноблення християнства не дало Готам жадної користі. Незабаром знялася нова воєнна хуртовина на чорноморських степах. Монгольське плем'я Гунів перейшло Дін, вдарило на Східних Готів над Дніпром і дало почин великому перевороту в політичній і племінній укладі тогдішньої Європи, званому під назвою „великого руху народів“ або „находу варварів“. Під сим натиском упала велика східно-готська держава Ерманариха, а Західні Готи пішли слідами громлених християн — шукали захисту в Карпатах і за Дунаєм, на території римської імперії. Тут скоро самі прийняли християнство. А що се було в часі найбільшої могутності аріяства й Ульфїла здавна підготовляв земляків у сім напрямі, то вони стали аріями. На старих оселях християнство зникло покищо цілком.

4. Про стан християнства під пануванням наддніпрянських Готів, перед упадком їхньої держави, не знаємо майже нічого. Знад Дунаю доходити туди воно, здається, не могло. Окрім правдоподібної акції християнських невольників, жерела нової віри для тих земель мусіли бути в тих таврійських і боспорських огнищах, що щасливо перебули початкову готську хуртовину, себто в грецьких колоніях. За найдавніше історичне свідчення про християнство серед Остроготів мається звичайно факт, що на никейському соборі був єпископ „Готії Теофіл“. Таке раннє існування організованої християнської Церкви у наддніпрянських Готів, яке випливає із того свідчення, викликало цілком зрозумілі сумніви. Підозрівано отже, що під назвою „готського“ єпископа ховається тут знана нам уже катедра у скитських Томах, як місійна для Готів. В дійсності однак нема потреби так толкувати згадану вістку. Готська єпархія еп. Теофіла може цілком добре бути та сама, яка в пізніших віках виступає під такою назвою на Криму. Вимагана тут одна лише передумова: ті християнські Готи вже тогді не кочували на наддніпрянських степах, а сиділи біля таврійських і боспорських християн, правдоподібно у римській воєнній службі, може якраз для того, щоби пильнувати їхньої політичної лояльності супроти імперії.

Наїзд Гунів

375

Упадок і вихід Готів із Сх. Європи

378

Християнство у Сх. Готів і його жерела

Готська єпархія

Еп. Теофіл у Никейі

325

Правдоподібний осідок у Таврії

Пізніше знаємо їхні оселі в південній частині Криму, з осередком Дорі (звідти назва „Дорійські Готи“), на схід від Корсуня, по здогадам — на місці новочасного Мангупа. Так само могло бути і в часах I никейського собора.

Одним із наслідників Теофіла, вже по гунській катастрофі, був очевидно єп. Унила, поставлений св. Йоаном Золотоустим, коли сей займав владиче становище в Константинополі. Довідуємося про се з одного послання св. Йоана: Незнаний нам з імени князь тих Готів повідомив його про смерть Унили і просив висвятити їм нового єпископа. Золотоустий був тогді прогнаний із уряду і перебував уже в Кукузі на засланні. Він висловив щирий жаль з приводу смерти заслуженого єпископа та просив того князя подождати з поставленням нового єпископа до його повороту з заслання: йому було-б прикро, якби такий Арсакій (безправно поставлений на місці Золотоустого) святив Унилового наслідника; а втім, зимова пора не відповідна на те щоб посилати нового єпископа. Та, як відомо, св. Йоанови вже більше не судилося ординувати єпископів. Нового готського єпископа святив правдоподібно, по смерті Арсакія, новий архієпископ Константинополя Аттік. З наведеного висше послання св. Йоана Золотоустого довідуємося ще, що ті Готи мали в Константинополі свій монастирь. Звідси мабуть бралися їхні єпископи.

Після того, вістки про таврійсько-готську єпархію на довго зникають із історичних жерел. Та вона, без сумніву, вела дальше своє тихе життя. Хронологічно найблизші згадки про неї подибуємо що тільки при кінці VIII в. Готи, із більшою частиною всеї Таврії, були тогді під пануванням Хазарів і, самі чи з допомогою Царгороду, старалися визволитися з сеї залежности. Вчинене одначе повстання, під проводом їхнього князя і єпископа Йоана, мимо початкових успіхів, не вдалося. Сю політичну акцію єпископ переплатив вигнанням; в часі його він і вмер. Тіло його перевезено до родинного города Партенит й похоронено в уладженім ним монастирі св. Апостолів. Все те оповідає житіє св. Йоана Готського, себто його-ж самого, написане недовго по сих подіях. Про раніші часи довідуємося з того жерела те, що один із попередників сього святого приступив до іконоборців, та що його паства відмовила

Таврійські
Готи і св
Йоан
Золотоустий
398—404

Єп. Унила
(† 404)

† 14 IX. 407

† 405
Готський
монастир
у Царгороді

Тривкієть
Готської
єпархії

Св. Йоан
Готський
787

† 791

754

йому послуху і приневолити його уступити з катедри. Цікаво також, що Йоан одержав свячення не в Візантії, а в Єрусалимі і в Грузії.

Готсько-
хазарська
митрополія

X в.

Політична невдача його, видко, не пошкодила готській єпархії. Зараз потім, несподівано бачимо її в ролі... митрополії аж семи єпископій розкинутих по всій просторій хазарській державі (з Ітилем при усті Волги включно). Як довго тревала ся світлість — не знати. Можливо що й до упадку Хазарії. Сама готська єпархія все була підпорядкована безпосередно Візантії, і пізніше, хоч була маленька й одинока, титулувалася митрополією. Вкінці, в нових віках, вона зілялася з теодосійською (кафською).

Якби не ся дрібна Церква, то історичний слід по голосних колись Готах був-би пропав уже в V в.; дякуючи їй, вони заховалися до самого XVII в.

Боспор
і боспорська
єпархія

5. Обговорена висше готська єпархія, хоч датується зперед 325, не могла бути найстарша на Тавриді. Вона мусіла утворитися на подобу якоїсь старшої, грецької чи полугрецької катедри. Котрої саме? Питання, що на нього дуже трудно відповісти. Теоретично, на перше місце насувається близький Херсонес, та стан наших жерельних відомостей промовляє радше проти такої догадки. Передовсім ударяє нас те, що на никейським соборі, побіч готського Теофіла, не видимо херсонського єпископа, натомість є там єпископ „Боспору — Кадм“. Коли-ж дотого подумаємо, що херсонська єпархія в тім часі ледві чи була вже упоряджена, то прийдемо до догадки, що саме Боспор був матерю готського християнства й єпископства. Боспорське християнство мусіло бути сильне вже в сер. III в., коли наїзд Готів на ті землі скінчився м. и. охрещенням частини наїзників й переходом їх до осілого життя.

Єп. Кадм
у Никейі 325

Хиткість
назви

Боспор — назва хитка. Початково, вона означає морський пролив (Б. Кимерійський проти Б. Тракійського). Потім, вона служить до означення старої полугрецької держави виролої біля сього проливу. Вкінці Боспором називається столиця сеї держави Пантикапей (нин. Керч). Отже коли в пізніших часах мова про боспорського єпископа, то не знати напевно, чи се означає осідок його катедри чи всю його провінцію. Досить, що християнство у боспорським царстві (бо ся держава була завсігди монархією)

було дуже давне. Як уже знаємо, там мабуть був головний терен місійної діяльності ап. Андрія. Там є сліди дуже давньої жидівської громади (побіч таких саме творилися найдавніші християнські громади). Одним словом, в отсім першоряднім з геополітичного і торгового пункту погляду міжнароднім осередку мусіло рано прийти до утворення єпископства. Тому-то можна вірити пізнішій традиції суроженської єпархії, яка виросла з боспорської, що її початок сягає початку III в. До неї теж дуже добре можна приложити те місце з Тертуліана, де між християнськими народами названі також Скити й Сармати. Нічого в сім нема неможливого, бо в автономнім і т. ск. космополітичнім Боспорі християнство мусіло мати більше свободи ніж під безпосередню римською адміністрацією. А втім, боспорська нумізматика доставляє нам не лише певних доказів сеї волі; з неї переконуємося, що під кінець III в. християнство в Боспорі було вже національною релігією та що тамошній король Тоторсес мусів бути християнином. Вже від 270 р. почавши, боспорські монети не мають на собі мітологічних постатей (звичайно богині Астарте); зразу видимо на них тільки тризуб, инколи уживаний давними християнами замість знаку св. хреста, а згодом, на монетах Тоторсеса, появляється також правдивий хрест. Се вже доказ не тільки волі, а й панування християнства, добре ранішого ніж в останній римській імперії. Вкінці, і знайдений на території Пантикапея християнський надгробний камінь з датою 304 р. свідчить також про релігійну волю у сій країні ще перед медіоланським едиктом.

Як про все історичне життя тих земель, так і вістки про боспорську єпархію дуже скупі й уривкові. З часів безпосередно по названім учаснику никейського собора Кадмі, знаємо приміром тільки те, що один із його наступників згинув трагічно під розвалинами церкви в Никомидії, куди вибрався на скликаний ціс. Констанцієм синод. Чи, як і сей цісарь, був він прихильником аріяства, чи навпаки католиком, не можна з того виснувати. Сто літ пізніше, боспорського єпископа Евдоксія видимо на синодах в Константинополі і Єфезі, що займалися монофізитською (евтихівською) ересю. У VI в. маємо подібну згадку про єп. Йоана, з VIII в. знаємо, що діякон боспорської Церкви

Старинність
християнства
в Боспорі

212

Король
Тоторсес
277—308

Перші
християнські
монети

Єп. Евдоксій
448, 449

Єп. Йоан
536

Діак. Давид
787

Давид був учасником вселенського собору в Єфезі. Причина сій скупости вісток мабуть та, що політична доля боспорської території часто й основно змінялася.

Переміни
в політичній
становищі
Боспору

Наперед була вона під владою Остроготів, по їхнім упадку признавала над собою зверхність Гунів. (До тої доби належить відкрита в 1890 християнська катакомба в Керчі, з датою 491, якщо вона не старша). На поч. VI в. повернув Боспор до звязку з цісарством. Грецька хроніка Малали

6. 521

оповідає про се: Першого року правління ціс. Юстиніяна прибув до Константинополя гунський князь Горда, що мав свої кочовища в сусідстві Боспору, та просив охрестити його. Так і сталося, і сам цісар був хрестним батьком новонаверненого. Обдарувавши щедро свого похресника, Юстиніян поставив його своїм намісником у Боспорі. На сьому становищі Горда виявляв свою християнську ревність тим способом, що перетоплював цінні ідоли своїх гунських підданих на... гроші. Сим викликав велике незадоволення. Використав се його брат Мугель й уладив бунт. Горду вбито, а Мугель займив його місце. Та незабаром явилось римське військо, прогнало узурпатора і Боспор перейшов у безпосередню власть цісаря. Так було не довго. Під кінець VI в. бачимо Боспор знов коротко в руках турецьких (аварських) кочовиків, а десь у 2-ій половині VII в. цісарство тратить його на довший час у користь Хазарів, на коротший — у користь Печенігів. Яке було політичне становище Боспору після упадку сих останніх — чи він був якийсь час (як дехто догадується) під руськими князями у Тмуторокані, чи відразу (як у в. XI) під Византією — трудно сказати напевно: радше се останнє.

Сурожська
епархія

Св. Стефан
Сурожський

б. Одним із варіантів боспорської епархії була мабуть согдейська (рус. Сурож, нин. Судак) епархія на південнім березі Криму. Про її „архиепископа“ Стефана Сурожського з VIII в. оповідає багато одна пізніша легенда, одначе її фактичний скелет і хронологія дуже трудні до устійнення, тим менше, що грецькі синаксарії не знають такого святого. Се мабуть той самий єпископ Согдеї, що був учасником VII-го вселенського собору в Нікеї. Пізніше се єпископство звалося инколи сурожсько-фульським (від м. Фули) і, згодом, уживало титулу митрополії. Політична доля Сурожа була така-ж як інших земель боспорських.

787

7. Всі досі названі осередки церковного життя лежали у східній половині таврійського чотирикутного півострова — і всі на південно-східнім березі його. У західній половині був лише один центр, очевидно також на південній нестеповій частині її, себто Херсонес (Корсунь). З прадавних часів, володіння Тавридою ділилося між боспорську державу і Корсунь, а їхнє супірництво мало не тільки політичний підклад, а й племінно-культурний. Боспорські колонії були переважно йонського роду, мали сильні домішки варварів й рано об'єдналися в монархію; Корсунь був дорійський, консервативний, республіканський і свободолюбний. Періоди супірництва з сусідами правильно кінчилися об'єднанням... у спільній залежності від когось третього: Понту, Риму, Гунів, Візантії, Хазарів, і т. д. Однак і в таких ситуаціях Корсуняне дуже завзято вміли обстоювати свою внутрішню незалежність — свою автономію.

Херсонес
Таврійський

Релігійний чинник займав дуже важне місце в їх громадському житті — більше ніж по інших грецьких колоніях в сусідстві. В поганських часах, тут був осередок своєрідного таврійського культу „Дівиці“ (ототожнюваної з Артемідією-Діяною, пор. мит. про Іфігенію) — культу, що вимагав кровавих жертв у людях-чужинцях (відгомін колишнього людодства в тих сторонах). Все те внесло деякий суворий, консервативний і чужинцям неприхильний рис у релігійну психіку Корсунян.

Релігійна
психіка
Херсонців

Маючи се на увазі, зрозуміємо, чому вістки про початки християнства в Корсуні розмірно пізні. Жителі її, видно, довго противилися їй. Удержалася навіть традиція про їхню неприхильність до св. Андрія, коли він зайшов до них. Що-більше, з Корсунем зв'язана ще інша традиція: що перші гонителі Христової віри туди саме на заслання й каторгу посілали визначних опірних християн. Легенда про мучеництво і чуда св. Климента, третього по св. Петрі папи римського, в теперішній формі занадто пізно написана, щоб мати претенсію до значіння історичного документу, однак основу її — заслання і смерть сього святого в Корсуні — заперечувати не маємо жадного права. Безпереривна традиція і глибоко давний культ св. Климента в тій стороні не дозволяють трактувати сього факту як плоду людської побожної уяви. Сюди мала бути вигнана

Розм. пізні
християнство
у них

Св. Климент
88—97 (?)

- Св. Флавія Домітіля й сучасниця св. Климента, родичка ціс. Домітіяна, св. Флавія Домітіля. Цікаво, що Корсунь був місцем заслання ще одного папи — св. Мартина, у сер. VII в.; там він умер в часі голоду. Також ославлений еретичний патріарх Александрії Тимотей „Кіт“ жив тут якийсь час поневолі.
- Св. Мартин 16. IX. 655 460
Організація корсунської єпархії
325
- Св. Капитон тогдішньому апостолови Корсуня, св. Капитонові, таки вдалося зробити кінець культоти „Дівиці“ і на місці храму її закласти церкву св. Петра. І від сього символічного акту почавши, можемо говорити про Корсунь як про новий осередок християнства в нашій Чорноморі.
- Його попередники Названий висше проповідник був, по словам його житія, шостим уже апостольським єпископом Корсуня, одначе перший з порядку, св. Єфрем, пр. був туди, з поручення єрусалимського єпископа, щотілько на початку IV віку. Значить, за яких 20 літ працювало тут, один по другім, аж пять проповідників (окрім названих ще Василей, Євгеній, Агатодор, Елпидій, Етерії), і всі вони свою апостольську ревність оплачували життям. Перші жертви припали ще на часи останнього великого переслідування християн (Діоклетіаном і Максиміном), та в Корсунщині, видко, ще й по толеранційнім едикті Константина В. був ворожий настрій до нової релігії, коли її проповідників гноблено до смерти (св. Етерії був прогнаний на устя Дніпра і тут убитий; від його імени дістав назву один із тамошніх островів). Щотілько згадуваний вже єп. Капитон довершив перелому й дав тривку основу корсунському християнству і його єпископській катедрі.
- 303—311 313
- Єп. Етерії 381
- Єп. Лонгин 431 і 451
- На жаль, реєстр пізніших корсунських владик переховався дуже неповно. З IV в. маємо ще тільки ту одну вістку, що на II вселенському соборі (в Константинополі) одним із трьох репрезентантів „Скитії“, побіч єпископів томського (в нин. Добруджі) й анхіяльського (в нин. Болгарії), був „терсонітанський“ Етерії. Дуже можливо, що тут мова саме про корсунського владика. Та вже напевно треба се сказати про єп. Лонгина, що брав участь у соборах III

(єфезьким) і IV (халкедонським) та у двох синодах того часу. На V і VI соборі (у Константинополі) були також корсунські владика: Стефан і Юрій.

Стефан 553
Юрій 680

Кому зразу була підпорядкована корсунська єпархія, не знати напевно. Традиція виводила її початок із Єрусалиму, та трудно собі уявити, щоб тамошній патріярх виконував фактичну юрисдикцію над далеким таврійським єпископом. Скорше можна подумати про залежність від Антіохії, через котрусь з її митрополій (може Томи?). Досить, що Корсунь довго не хотів признати влади молодого византійського стола — в самій річи цілком не старшого від неї. Та кар'єра єпископів нової імперської столиці була швидка і Корсуняне мусіли скоритися новоутвореному патріярхатови, що крім М. Азії, Тракії й Мезії обняв і чорноморські колонії. Сердечні одначе ті взаємини не були. Корсунці щиро ненавиділи Византійців, які посполу платили їм подібними почуваннями. Знаний уже нам агіограф св. Андрія Епіфаній вилив їх в такій не цілком логічній характеристиці Корсунян: „вони народ підступний і все ще тупий на віру, брехливий і податний на подув усякого вітру“. Причина тій обопільній неприхильності передовсім політична (Корсунці ніколи не могли забути своєї самостійності), одначе не сама лише така; також релігійно-церковні мотиви мали тут непослідне місце. Опозиція до патріярхату висловлялася м. ин. у тому, що Корсунці ніколи не просвоїли собі византійської церковної архітектури, а їх церкви то базиліки старого типу.

Правне становище корсунської єпархії

Підпорядкування Византії в 381

Обопільна неприхильність

VIII/IX ст.

В добі свого найбільшого розквіту, Корсунь відіграв деяку ролю в історії навернення Словян, зокрема в історії охрещення Руси. Про се буде мова окремо.

Корсунь навернення Словян і Руси

8. На закінчення огляду християнських огнищ на українським Чорноморі ще про одну єпархію, яка в жерелах згадується поруч названих попереду, — про тмутороканську. Історія її дуже темна, майже загадкова. Тмуторокань у XI в. була під владою руських князів. Гіпотетично уміщується її на тому самому місці, де була старинна Фанагорія, на протилежнім Пантикапеєви (Керчі) кавказьким боці Кимерійського Боспору, себто на Таманським півострові, й ідентифікується звичайно з византійською Тиматархою. Початок сеї єпархії сягає мабуть ще готських часів. Іменно,

Тмутороканська єпархія

Готи-Тетрак-
сити

Гуни прогнали частину таврійських Готів на другий бік заливу. Під назвою Готів-Тетракситів і задержуючи власного князя і свій внутрішній лад, вони признавали над собою зверхність імперії і робили воєнну службу на тих окраїнах. Про них знаємо, що пізніше їх князь просив ціс. Юстиніяна поставити у них єпископа, і що так сталося. Мається вражіння, що та єпархія була щойно тогді заснована, та з другого боку — вже на початку того віку зустрічаємо єпископа „Йоана із Фанагорії“ як учасника одного синоду. Можливе, що се два єпископства.

Іх єпископ
547

Єп. Йоан із
Фанагорії
518

Під Хазарами, Русю і Византією

Єпархія, як уже знаємо, була підпорядкована готській митрополії в Дорі. В часах, коли в Тмуторокані сиділи руські князі, єпископи не згадуються, хоч є вістки про релігійне життя тої землі. Пізніше під Византією, Тмуторокань, як видко всі чорноморські єпархії, звалася митрополією.

Загальний
погляд

9. Хоч і як уривкові наші вістки про початки християнства у східній Європі перед появою на історичнім обрію руської держави, все-ж таки вони ясно доводять, що воно сягає перших віків Церкви. Та християнство не переступило вузенької смуги чорноморського берега, що здавна була у політичних і духових зв'язках із греко-римським Середземномор'ям. Обмеження до таких тісних границь і розмірно слаба розвоєва здібність тих християнських огнищ були наслідком таких самих геополітичних й племенно-культурних причин, які не дозволили класичній цивілізації і римській імперії поширитися у глибину Східної Європи. Сусідство широкої полоси дикого степу і ще гірших його господарів, степових хижаків, що раз-у-раз напливали з безмежних піль центральної Азії, параліжувало всяку висшу культуру тих земель вже в самих починах — доти, поки дух християнства не пробив собі шляху до них з іншого боку — від Західної Європи. Се сталося з моментом утворення Київської Руси. Одначе й потім, з тих самих причин, сі чорноморські огнища християнської культури не мали великого впливу на розвиток церковного життя Руси. Згодом потонули вони в потопі магометанства.

Організаційно, ранне чорноморське християнство походило з М. Азії і Сирії, що в перших віках нової ери мали найбільший відсоток вірних. З перенесенням цісарської

столиці з Риму до Візантії і зі швидкою переїною сеї останньої в новий патріархат, чорноморські єпархії перейшли поневолі під його владу. Вони старалися одначе заховати свою внутрішню автономію, як політичну так і церковну. Висловом сеї останньої було змагання всіх єпархій до становища автокефальних митрополій. В питаннях віри й обрядів, чорноморське християнство було консервативне, тому-то ереси, загалом беручи, в тих стонах не приймалися, навіть така як іконоборська. Ось чому головні оборонці почитання ікон, як св. Стефан Новий і св. Теодор Студит, в часах найбільшого гніту вказували на Чорноморські околиці як на ті, куди можна було втекти від переслідувань. Видко, автономія сих колоній була доволі широка, щоби захистити вірних від рук іконоборської державної влади Візантії.

† 765

† 826

Мова богослуження в чорноморських церквах була очевидно грецька, тому що головна маса тамошніх вірних з грецького походила роду або здавна була ззеленізована. Тільки в готській єпархії зразу уживалася національна мова.

Acta SS. Boll. — Вауе: а) Les Goths de Crimée; б) Sanctuaires chrét. de Crimée. — Бобринскій: а) Херсонесъ Таврическій; б) Очерки по ист. Херсонеса. — Вонпел: Beiträge. — Вуор: Nachträge zu den Notitiae. — Бредлей: The Goths. — Брандъ: а) Bosphoros; б) Chersonesos. — Браунъ: Готы. — Вестбергъ: О житиі св. Стефана Сур. — Делехайе: а) Propylaeum ad Acta SS.; б) Martyrs de Gothie. — Древности Юга Россіи. — Дюшесне: Histoire anc. de l'Eglise. — Функ: Patres apostolici. — Гелзер: а) Zur Zeitbestimmung der Notitiae; б) Ungedruckte Bistümerverzeichnisse; в) Patrum Nicaenorum nomina. — Гарнак: Missionen und Ausbreitung des Christentums. — Гергенрөтер-Кирш: Handbuch der Kirchengeschichte. — Ясқин: Histoire de l'Eglise. — Кондаков-Толстой: Antiquités. — Кулаковскій: а) Къ истории Боспора Ким.; б) Християнство у Алань; в) Къ истории готской епархии; г) Прошлое Тавриды. — Латъшев: а) Scythica et Caucasia; б) Inscriptiones antiquae Ponti Euxini; в) *Ловчидъ*. — Лежерсқ: а) Manuel d'archéologie; б) Caucase; в) Goths. — Лопаревъ: Византійскія житія святыхъ. — Лубек: Die kirchl. u. weltl. Eparchialverfassung. — Манси: Conciliorum collectio. — Мансион: Les origines du christianisme chez les Goths. — Мигне: а) Patrologia Graeca (Basil. M., Ioh. Chrysost., Socrat., Philostorg.); б) Patrologia Latina (August., Ambros.) — Моммсен: Römische Geschichte. — Памятники христ. Херсонеса. — Парван: Dacia. — Просоріи de bello Gothico. — Ростовцевъ: Боспорское царство. — Шюерер: Die Juden im Bosphoran. Reich. — Шмидт: Geschichte der christl. Kirche im Frühmittelalter. — Томасчек: Die Gothen in Taurien. — Успенскій: а) Визант. владѣнія на сѣв березу Чернаго моря; б) История Византии. — Вайтц: Über das Leben Ulfilas. — Васильевскій: а) Житіе Іоанна Готскаго; б) Житіе Стефана Сурожскаго. — Франко: Св. Климент у Корсуні. — Зейлер: а) Les chrétientés gothiques; б) Les origines chrétiens dans les provinces danubiennes; в) L'Empire romain et l'Eglise.

Жерела й література

III. ПОЧАТКИ РУСИ Й ТОГОЧАСНА КУЛЬТУРА СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Сх. Слов'яне
на історичнім
овиді

Упадок
Аварів
797

1. Непривітний степ і періодичні великі знахідки диких кочовиків довго держали даліше до півночі положені простори Східної Європи поза межами середземноморської християнської культури і поза овидом всього історичного життя. Щотілько по розвалі, під ударами Карла В., варварської імперії Обрів (Аварів), розвівається помалу густий туман, що досі покривав всі землі на північ від Карпат і степової полоси. Показалося, що сі краї залюднені переважно Слов'янами, подібними до тих, яких досі знано лише в наддунайських околицях, у сусідстві византійської та франконської держави. Розбиті на велику силу дрібних племен, ті північні Слов'яне займали вже величезні простори від долішньої Лаби на заході до горішньої Волги на сході, однак під оглядом політичним і культурним були вони на дуже низькому ступні. З сеї причини вони легко підпадали під панування різних завойовників, хоч нечисленних та ліпше зорганізованих.

Політичне
об'єднання
Сх. Слов'ян

Русь у Новгороді б. 839

Русь у Києві
б. 890

До сих належали також ті виходці із Скандинавії, які, під назвою Руси, почали на поч. IX в. підбивати слов'янські, фінські й литовські племена на схід від Висли й Балтійського моря та, посуваючися з Новгороду щораз даліше на полудне, дали почин державі, званій звичайно — від пізнішої столиці над середнім Дніпром — Київською Русю. Ся нова політична організація показалася твором тривким і історично многоважним, тому головно, що вона відкрила християнству шлях у поганську Східну Європу та старалася перебудувати своє громадянське й культурне життя на принципах християнської Церкви.

Релігія
Сх. Слов'ян

Примітивність її

2. Релігія давних Слов'ян дуже мало нам znana. Причина сьому наперед та, що перед наверненням до християнства самі вони не мали жадного письменства, й у своїм варварстві мало давали нагоди письменникам сусідних культурніших народів пізнати й описати їхнє духове життя. Найбільше однак завинив у сій недостаті вісток примітивний стан самої слов'янської релігії. Окрім одних полабських і поморських Слов'ян, які встигли витворити релігійну систему висшого типу і пристрасно держатися її до власного загину, всі інші слов'янські племена не вийшли із стадії релігійного дитинства і, в зустрічі з християнством, скоро й основно забували давні вірування, так що нове, на християнській основі витворене національне письменство не

мало вже що переказувати пам'яті пізніших поколінь. Се поясняє, приміром, чому наші перші автори, пишучи сто літ по охрещенні Русі, вже так маленько знали про мітологію своїх батьків. Все-ж таки, дякуючи їхнім зломковим вісткам, можемо до деякої міри уявити собі релігійну культуру східних Слов'ян перед християнізацією.

Недостача вісток

Як у всіх індо-європейських народів, в основі слов'янської мітології був знатуралізований монотеїзм у формі культу сонця. Згодом, то переміняючи поодинокі прикмети його в окремі божества, то засвоюючи собі мітологічні постати інших народів, головню тих що панували над Слов'янами, дійшли наші предки до політеїзму. На-жаль, дуже трудно зорієнтуватися в їхнім олімпі. Знаємо низку імен богів, та не розуміємо добре ні характерів їх, ні взаємин.

Монотеїстична основа

Політеїзм

Найкрасше удокументовані два божества, видно з усіх найголовніші: Перун, судячи по імені, бог грому й огня, та Волос чи Велес, бог скоту, як він прямо називається в жерелах. На них обох присягала поганська Русь. Яке відношення між обома сими богами, не знати. Перун був, здається, вищий, бо його імя ставилося на рівні з християнським Богом. Можливо, що його почитала головню пануюча варяжська верства як відміну скандинавсько-германського Тора (Донара), що натомість Волос то старе місцеве божество України. Значіння сього другого імені цілком темне. В науці удержується два суперечні погляди: по одному, Волос не що інше як обернений у поганське божество св. Власій, почитаний християнськими пастухами як патрон товару; по другому, саме первісний поганський Волос уже в християнських часах зіллявся з іменем св. Власія. (Подібна ріжниця поглядів на західно-слов'янського Святовита і св. Вита). Коли-б вірити християнському родови Волоса, то його початок треба-б перенести до часів Готів на Україні.

Перун

Волос

Можливість християнських впливів

Окрім Перуна і Волоса знаємо з імен, і лише з імен, ще такі божества передхристиянської Русі: Хорса, Дажбога, Стрибога, Семаргла і Мокоші. Два останні імена цілком загадкові і певно не-слов'янські, можливо що казарські. Та й інші мало ясні. З одного боку є деякі підстави видіти в Хорсі і Дажбозі два імена одного й того самого божества, з другого боку — не виключене, що Хорс (імя очевидно не слов'янське) означає те саме що Волос. Тільки про Дажбога знаємо напевно, що він означав божество сонця, аналогічне до грецького Геліуса, і був сином Сварога, бога огня, щось у роді грецького Гефайста. А що разом з сим нема вістки про окремий культ Сварога на Русі, вільно догадуватися, чи він не ідентичний із Перуном. Натомість західно-слов'янський Сварожич то, очевидно, наш Дажбог. Характер останнього з названих у горі божеств, Стрибога, також неясний. Судячи по етимології імені, він мабуть означає якесь божество темної і людям ворожої сили, противної Дажбогови. Коли ся догадка вірна, то в сих двох супротивних постатях східно-слов'янської мітології мали-б ми доказ впливу ірансько-перського дуалізму на наші землі. З огляду на довговіковий побут іранських Скитів і Сарматів на українських степах, се цілком можливе. Вкінці, в деяких літературних пам'ятках згадується як божество

Дажбог
Сварог

Стрибог

Дуалістичний елемент

- Троян наших предків, Троян. Пояснення його шукають звичайно або в поморським Триглаві-Святовиті, або в історичним імператорі римським Трояні. Се останне більше правдоподібне.
- Низші духи Окрім висше означених головних божеств, мітологія руських Словян знала, очевидно, ще різні ества низшого роду: всякі „богині“, „біси“, „диви“, „мавки“ і т. п. духів, втілених звичайно в деревах, гаях, озерах, жерелах і інших явищах природи. Останки сих вірувань переховалися до наших часів, одначе всякі спроби відтворити стару мітологію на основі сучасних нам народних вірувань, казок, пісень, обрядів і т. ин. — спроби, залюбки роблені в добі романтизму і ще й сьогодні не занехані, не мають і не можуть мати наукових підстав, а їхні висновки, в великій мірі фантастичні.
- Простота релігійного культу 3. Як уся мітологія, так і культ, себто спосіб почитання божеств, був примітивний. Характеристична річ, що поганська Русь цілком не знала духовного стану. Тогдішний „жрець“ (жърйти-хвалити) не означав окремого священнослужителя, а тільки жертвувателя, яким міг бути кождий старший в роді, племени чи державі. А знов „волхви“, „віщі“ й „відьми“ то також не духовні особи, тільки одиниці обдаровані таємним знанням і такою силою.
- Брак духовного стану Так само і храмів не знали наші поганські предки. Були у них тільки „капища“, себто прилюдні площі присвячені богам (приміром, коло Києва на Берестовім, перед княжим теремом), де ставлено ідоли — прості деревляні стовпи вирізані зверху на подобу голів. Оскільки знаємо, один тільки Перунів ідол у Києві був металевий: мав срібну голову з золотим вусом.
- Брак храмів
- Ідоли
- Жертви Щоб здобути прихильність або відвернути гнів божества, приношено йому, перед ідолом, часто робленим на швидку, жертву — кроваву або безкровну. В першу з них приношено не тільки звірят і птахів, а й людей. Про се маємо цілком певні свідоцтва, хоч не знаємо, котрим саме божествам були милі такі варварські жертви. Безкровні жертви склалися з хліба, мяса, молока, меду і всяких земних плодів. Присім ворожено будущину.
- Календарь Релігійний календарь був тісно звязаний із ходом і діланням сонця та зі зміною пір року. Відповідні свята були багаті на різні обряди, гри і співи, між ними деякі й римського походження. Богато тих звичаїв полишилося до наших часів. Неодно, що прямо не було противне християнству, сплелося навіть із нашими празниками, приміром: з Різдом Христовим (Корочун), Богоявленням (Щедрий вечір), Воскресенням (Великдень), Сошествієм Св. Духа (Русалчин великдень).
- Останки його
- Присяга При присягах, які все і всюди мали релігійний характер, заховувалися окремі обряди. Военна Русь, приміром, клала перед ідолом на землю голий меч, щит, иншу зброю і прикраси та, звиваючи імя даного божества, клялася додержувати умови, инакше буде достойна вмерти від власного оружжя й бути рабом за життя і по смерти.
- Безсмертність душі Ся остання подробиця присяги показує, що нашим поганським предкам не була цілком чужа думка про безсмертність душі. Принаймні лицарський стан мав видко подібні погляди на загробове життя, які панували серед Норманів. У загалу людности сі ідеї були мало роз-

винені; переважала віра, що по смерті людини душа її переходить у звірята, дерева, жерела і т. ин.

З уявліннями загробового життя вязалися похоронні обряди і культ предків. Передісторичні й історичні свідoctва говорять про двоякий спосіб спрjтування мерців: гребання і палення. Над знатними людьми насипувано високі могили. До гробів вкладано різні предмети щоденного вжитку (також знак думки про життя за гробом). Попіл по спалених небіщиках збирався в урни, а сі або закопувалися в землю або ставилися на придоріжних стовпах. Східні Слов'яне знали, хоч мабуть не практикували загально, також той звичай, по якому вдова або невільниця покійника по добрій волі давала себе вбивати. Похоронний обряд кінчився „тризною“, себто бенкетом з танцями і жертвуванням умерлому їди і напиктів.

Слідів віри в посмертний суд над людиною, у вимір надгороди або кари за земні діла, не знаємо у поганських Слов'ян. Взагалі, чисто етичних елементів в їх релігії цілком не подибуємо. Відношення людини до божества випливало з самого тільки почуття залежності від його ласки або гніву, натомість ідея добра і зла як критерія релігійної і громадянської моралі була незнана. Державний і суспільний лад стояв самою тільки фізичною силою.

Оскільки згадані висше вірування були спільні всім словянським племенам в київсько-руській державі (літописець з кінця XI в. нарахував їх дванацять!), й оскільки були на сім полі різниці між поодинокими землями, про се годі щось певного сказати. В кождім разі обрядові звичаї не могли бути однакові у всіх племен, дуже нерівних у розвитку громадянської культури. Зокрема форми родинного життя й обичаїв були неоднакові. З усіх племен, по свідoctву пізнішого літописця, найвисше стояли Поляне в Київщині і мабуть усі племена на захід від них: Дуліби, Уличі, Хорвати. Вони були тихі і спокійні та вели доволі чисте і стидливе родинне життя, натомість інші племена, як Деревляне над Припетю, Радимичі над Дніпром, Сіверяне над Десною і Вятичі над Окою, жили „по звірячому“ в лісах, одні забивали других, їли нечистоту, не було в них подружжя, тільки на ігрищах поривано дівчат, держали по кілька жінок, говорили сороміцькі бесіди, свекри жили з невістками і т. ин.

4. З усього висше сказаного видко, що об'єднані Київською Русю східно-європейські Слов'яне були на дуже низькім ступні духової і громадянської культури. Одна з причин того стану була в недостатчі ближшого контакту тих земель із важнішими осередками культури того часу, зокрема з середземно-морськими краями. Від Чорного моря відділяла їх ворожа степова полоса, а навіть доступ до скромних осередків балтійської культури був загороджений литовськими і фінськими племенами. В таких обставинах, зорганізована сміливими норманськими витязями київсько-руська держава опинилася зараз перед великим історич-

Похоронні
звичаї

Недостача
етичних
принципів

Родинне
життя і гро-
мадянська
культура
сх.-слов.
племен

Відрізання
від головних
осередків
культури

Необхідність
висшої твор-
чої релігії

ним проблемом: вона могла удержатися тільки в такому разі, коли на її великі простори вдалось би переціпити елементи нової культури та сим способом перетворити відсталі й анархічні племена у здатну до життя і розвитку націю. Такі нові сили для відродження чи радше для переродження могла дати лише висша творча релігія.

Зв'язки
зі Сходом

Беручи справу загально, в добі повстання київсько-руської держави були три релігії висшого типу, монотейстичні, що до деякої міри могли ривалізувати у змаганнях опанувати Східну Європу: побіч християнства, ще жидівство й магометанство. Перше мало здавна своїх визнаців у Сх. Європі. В IX і X в. вони були зосередковані головню в хазарській державі, яка в часі свого розквіту сягала на заході по Київ, на півночі по Смоленськ і Болгар (Казань), на полудні по Чорне море, Кавказ і Каспій. Вони стали навіть пануючою класою в сій країні. До здобутків взагалі мало придатний, з упадком хазарської держави стратив мойсеєвий закон усі вигляди на поширення між Слов'янами.

Жидівство

Магометан-
ство і його
небезпека

Небезпечніший конкурент був у магометанстві. При своїм знанім розгоні, репрезентувало воно тогді розмірно високу культуру, на сирійсько-перських підкладі, з могутнім осередком в Багдаді. На переломі VIII і IX в., тут було безперечно найсильніше огнище матеріальної культури тогдішнього світа. Вплив його, через Каспійське море і Волгу, заходив далеко в глибину Сх. Європи. Що в такій ситуації ся остання не стала музулманською, подібно як західна Азія й північна Африка; що магометанство дісталось у Сх. Європу розмірно пізно і не мало великих здобутків, то головною причиною тому був швидкий занепад багдадського халіфату, як політичний так і релігійний. У слід за сим пішов упадок волжансько-каспійського торгового шляху, а його місце займив варяжсько-грецький по Дніпру, з Балтійського моря у Чорне. Господарські й культурні інтереси Сх. Європи відвернулися тогді від Сходу і повернулися до Заходу і Полудня. Все те заповідало неминучу перемогу християнства.

по 833

Зближення
Сх. Європи
до християн-
ського світа

Європа IX в.
під релігій-
ним оглядом

5. В тім часі, коли Русь своїми посольствами, своїми купцями та — головню — своїми першими военними наїздами давала знати про свою появу на історичній арені, релігійно-культурний образ останньої Європи не був одно-

цільний. Весь захід, приблизно по долішню Лабу, по Чеський ліс і середній Дунай — себто як далеко сягали східні межі франконської імперії — був уже християнський, у значній частині ще з римських часів. Полуднево-європейські півострови виявляли поважні різниці: Італія, зі своєю Апостольською Столицею в Римі, творила найстарше і головне животворне огнище християнської віри й культури; і тільки незначні частини південного берега й островів були в руках Сараценів. Натомість Піренейський півострів був майже цілий в руках сих наїзників, однак не змінив свого глибоко християнського обличчя. На балканському півострові, колись до самого Дунаю християнським, ціла північ і середина, заняті слов'янськими племенами, повернули до стану поганського варварства; дарма що тут був осередок византійської імперії й осідок її патріярха. З позаєвропейських земель східного цїсарства тільки М. Азія була ще всецїло християнська: все инше було під пануванням Арабів і щораз більше затрачувало первісний християнський характер.

Важкі втрати, що їх потерпіло християнство в середземноморських землях, серед даних обставин могли бути надолужені тільки на тих просторах Європи, які досі по-тапали в поганстві, головно на слов'янських. З сих останніх тільки мала частина зустрілася ближше з Христовою наукою, себто та що була у зв'язку з франконською державою та в сусідстві Італії (Словінці й Хорвати). Всі инші слов'янські племена, разом із північно-германськими, литовськими і фінськими, творили розлоге поле для місійної праці, ще майже непочатої. Та вона, при низькому соціально-культурному стані тогдішньої Слов'янщини, була трудна. Розбиті на безчисленні дрібні незгідливі роди і племена, Слов'яне боялися впасти через християнство в політичну залежність від сусідніх великих держав — Франконії й Византії. Як показує приклад полабських і балтійських Слов'ян, не мало їх платило за сю відразу цілим своїм історичним життям. Більший успіх можна було мати тільки у тих племен, що самі дійшли до сильнішої державної організації. Та сі появилися, як уже сказано, щотільки по упадку Обрів, коли Слов'янщина вийшла із пливкого безфоремного стану й увійшла у ближший контакт із християнськими землями. Володарі нових слов'янських держав

Захід

Італія

Еспанія

Балкан

Страти в Азії
і АфриціХристиянство
у Слов'ян

VIII в.

Ворожість
дрібних
племен до
християнстваЗрозуміння
його
необхідности
у більших
державих

легче приходили до свідомости, що удержання й дальший розвиток їхніх земель неможливий на поганських засадах та що якраз навпаки — тільки наслідування небезпечного сусіда і присвоєння собі моральної сили християнства може вратувати їх й забезпечити їхню незалежність.

Їх церковно-політична тактика

Єдність Церкви передумовою культурної єдності Європи

Русь перед великими завданнями

В таких обставинах, християнізація поганської частини Європи з правила доконувалася щойно тогді, коли місцеві княжі двори дійшли до такої свідомости і самі стали доступні для нової віри. Дозрівши до того зрозуміння, володарі кермувалися притім двома політичними оглядами: наперед, щоб по змозі брати учителів християнства не від конкурентній сусідній держави, а від іншої, більше неутраальної або прихильної; а дальше, щоб одержати власну краєву церковну організацію, а не належати до заграничної. Така тактика сама собою не мала-б жадного некорисного впливу на релігійно - культурне обєднання Європи, якби тогдішній християнський світ удержав був свою церковну єдність; на-жаль одначе, він не мав уже потрібного органічного споєння та виявляв уже всі ті тривожні риси у своїй релігійно - культурній і церковно - політичній будівлі, які незадовго довели до фатального розлому. Отже хвиля, коли Русь дозріла до християнства, була критична і переломова не тільки для східних Словян, а й цілої Європи. Володарі Руси мали перед собою два великі історичні завдання: одно, щоб у власнім інтересі приспішити християнізацію своєї землі; друге, щоб не помилитися у виборі жерела животворної релігії.

Жерела й література

Аничковъ: а) Язычество и древняя Русь; б) Послѣднія работы по слав. религіоз. древностямъ. — В р ü с к н е r: а) Mytholog. Studien; б) Wierzenia relig. i stosunki rodz. Słowian; в) Fantazje mitol.; г) Mitologja słow. — F i s c h e r: Kult Welesa u Słowian. — Гаркави: Сказанія музулм. писателєй. — М. Грушевський: а) Виймки з джерел; б) Історія України-Руси, I; в) Історія укр. літератури, I. — Зеленинъ: Очерки русс. митології. — Јагіć: а) Mythol. Skizzen; в) Zur slav. Mythologie. — Кирпичниковъ: Что знаємъ о лич. божествахъ Славянъ. — К о в а л е в с к у: Marriage among the early Slavs. — Котляревскій: О погребат. обычаяхъ язык. Славянъ. — К r e k: Einleitung in d. slav. Literaturgeschichte. — М а с а l: Băjeslovi slovánské. — М а n s i k k a: Die Religion der Ostslaven. — М e y e r: Die slavische Religion. — М и л ю к о в ъ: а) Очерки по ист. рус. культуры; б) Рел. Славянъ. — N i e d e r l e: а) Slovánské starozitnosti; б) Les antiquités slaves. — P e i s k e r: Koje vjere bili st. Sloveni. — Повѣсть временныхъ лѣтъ. — T i l l e: Povud staroslov. religie. — Ф а м и н ц ы н ъ: Божества др. Славянъ, — Ш е п п и н г ъ: Письмен. источники о яз. богахъ рус. митології.

Б. НА ПЕРЕЛОМІ

IV. ВСЕЛЕНЬСКА ЦЕРКВА В IX В.

1. Коли у Східній Європі сформувалася київсько-руська держава і коли вона станула перед необхідністю основної перебудови на християнських принципах, католицька Церква мала за собою вже дев'ять віків своєї історичної місії. Дотогочасне минуле її розвивалося в трьох великих етапах, між якими граничними стовпами є початок IV і початок VII в.

Три етапи
в історії
Церкви

Перша т. ск. героїчна доба в історії Церкви — доба великих моральних зусиль і ще більших успіхів, окуплених кровю безчисленних мучеників — закінчилася на початку IV в. величавою перемогою над бездушним, однак політично і культурно сильним поганством. Між усіма ідейними і моральними цінностями, що їх Церква винесла з попередньої доби, дві заслуговують окремої уваги: одна, то почування безумовної духової єдності і солідарності всього християнського світа без огляду на землю, расу, мову і культуру його членів і громад; друга, то незнана до того часу в історії засаднича незалежність релігії від держави. Сі два принципи реалізувалися у загальному признаванні одного проводу в Церкві, себто в приматі римського єпископа як переємника місії св. Петра, та в істнуванні цілком самостійної церковної організації, яка тішилася більшим моральним авторитетом ніж державна. Перший вселенський собор у Нікеї, що замикав першу добу в історії Церкви та відкривав другу, був також висловом тої єдності і самостійності.

Головні
здобутки
першої доби

Єдність

Незалежність

Вислів їх

325

Позатим, тогдішня церковна організація не знала шаблону і приновлялася до реальних потреб, обставин і традиції. Се виявлялося, між іншим, у формі і розкладі церковних провінцій. З чотирьох префектур, з яких складалася римська імперія за Константина В., три західні, від Британії на заході до моря Егейського на сході, творили одну-одинокую провінцію, яка безпосередно була підчинена римському єпископови як митрополитови-патріярхови в Римі. З європейських територій імперії одна тільки Тракія не була нею обнята. Четверта префектура, на сході, на про-

Головні
церковні
провінції

Римський
патріярхат

сторі між долішним Дунаєм та лібійською пустинею, містила в собі два аналогічні митрополії патріярхати: александрійський (для Єгипту і Лібії), якого голова до того часу завжди уважався першим після римського, та антіохійський — для Азії і Тракії. Між ними обома була поважна різниця: перший з них був одноцільний, натомість у другім безпосередна власть антіохійського престоло розтягалася тільки на Сирію, і то без Палестини; побіч нього, для т. зв. проконсулярної Азії, і тільки в більше-менше формальнім звязку з Антіохією, були аж три митрополії-екзархати: понтійський з осередком у кападокійській Кесарії (до нього довгий час належала чомусь Палестина), ефезький і тракійський з осередком в Іраклії. Вкінці, поза тими провінціями стояв автокефальний Кипр. Як неоднакові були територіяльні розміри названих провінцій, так і компетенції їхніх голов у справах адміністрації й юрисдикції були різні, залежно від традиції і виробленої практики. Одно тільки не підпадало сумнівові: що папа римський займав перше місце і був найвисшою і рішачою інстанцією у всіх засадничих питаннях віри, моралі й організації — був головою Церкви.

Як із сього перегляду видимо, то устрій католицької Церкви на початку IV в. не опирався ні на національно-політичних ні на мовних засадах. Зокрема не може бути мови про якісь різниці або суперечности між Церквою латинською і грецькою. Обіймаючи добрі дві третини тогочасного культурного світа, вже сам римський патріярхат був понад-національним й універсальним. Не обмежався він теж на землі латинської мови. Грецька мова була скрізь уживана побіч латинської, а найбільше характеристичне те, що сама Греція, з цілим майже Балканським півостровом, входила у склад римського патріярхату, а не жадного орієнтального, дарма що на Сході грецька мова так само переважала над іншими, як латинська на Заході. Тільки дві східні мови, побіч грецької і латинської, були тогді вживані в письменстві: єгипетська і сирійська, одначе вже остання не покривалася з обсягом антіохійського патріярхату.

Все-таки розклад церковних провінцій не був цілком випадковий. Він віддавав тогочасне розміщення культур-

них типів в Середземномор'ї. Землі з живою традицією грецько-римської класичної цивілізації входили в римський патріархат. М. Азія, найбільше ззеленізована частина Сходу, яка творила окремих перехідний культурний тип, містила, разом із сусідною полуварварською Тракією, згадані висше три екзархати. Землі зі старинною сирійсько-халдейською культурою покликали до життя антиохійський патріархат. Вкінці, Єгипет був сам по собі великою історично-культурною індивідуальністю. Всі ті окремішності одначе не нарушували тогді єдності в науці й організації католицької Церкви, навпаки, вони причинялися до її духового багатства й надавали їй суто-вселенський, універсальний характер.

Отсі відносини у церковній єрархії, усталені практикою й освячені глибокою традицією, почали помалу заломлюватися; появилися змагання небезпечні для дотогочасного порядку, для духової єдності і внутрішньої гармонії. Властиве жерело нових деструктивних сил було що-правда поза Церквою, одначе вплив їх проникав до неї і, по століттях, довів до розпаду християнського світа, — до виходу Сходу із звязку з католицькою Церквою й утворення з нього окремого релігійно-культурного світа як антитези Заходу. Така еволюція одноцільного колись християнства мала далекосяжні і нещасні наслідки для цілого людства, а мабуть найфатальніше відбилася вона на історії і сучаснім стані українських земель. З огляду на сю вагу справи, необхідно пізнати дещо докладніше ті чинники, які довели до розлому у соборній Церкві.

2. Початок вийшов з того, що ціс. Константин В. переніс столицю римської держави, а разом з сим і пункт тяжкості сеї останньої, на східні окраїни, на територію без особливих традицій, як політичних так культурних. Замість дотогочасного Риму, творця першої світової держави в історії, прийшов новий осередок — малозначний город над Босфором Тракійським, Візантія, прозвана з того часу Константинополем. Як уже з самої назви виходить, цісар уважав се перенесення новою епохою в історії римської держави. Зробив він се не в інтересі християнства, як часом читається, бо Візантія не була жадним визначним центром християнського життя; мотиви, що ними кермувався цісарь, були чисто політичні, чи радше династичні. Константин був творцем нової, дідичної і „божественної“ монархії, висшої над державу і суперечної з римськими правними принципами, в яких республіканська ідея держави удержувалася і в часах цісарства, Новий імператор не мав уже бути першим, хоч і обдарованим

Єдність у згоді з культурними типами

Деструктивні сили і їх наслідки

Перенесення столиці держави

Ціль чисто політична і династична

Нова монархія

віймовими правами, горожанином республіки; він ставав невідмінним, необмеженим і дідичним власником її. Рим не надавався отже на столицю такого типу імператора. Тут було багато республіканських традицій і — що особливо важне — тут глибоко запустив коріння інший авторитет, дійсно божественного характеру — авторитет Апостольської Столиці. Се і те відчував Константин як злишні межі для свого ідеалу. Натомість на Сході з живою ще пам'яттю вавилонсько-асирійських, єгипетських і перських королів — дідичних, необмежених, як боги почитаних деспотів — сподівався він знайти відповідніший ґрунт під задуману ним християнську відміну орієнтального деспотизму. І не помилився. В новім осередку, у Візантії, витворилася нова монархія, незнана старому Римови і взагалі Заходови, ні раніше ні пізніше, та стала типовою для цілого Сходу, однаково як для християнського так для пізнішого магометанського. Одна з найбільше характеристичних прикмет сього типу влади, то намагання бути єдиным і абсолютним авторитетом не лиш у справах державно-політичних, а й у питаннях церковно-релігійних — се, що зовемо „цезаропапізмом“.

Церква і держава

Певно, від медіоланського едикту і скорої християнізації всієї римської держави неможлива вже була дотогочасна відчуженість між Церквою і державою. Імперія необхідно потребувала християнства для дальшого свого існування, і Церква загато одержувала тепер користей від імператорів, щоб бути байдужною до державних потреб. Тісна кооперація обох по своїй суті незалежних чинників була неминуча і для людства добродійна, однак тільки тоді, коли вона була побудова на рівновазі між відносними авторитетами, а не на неволі церковного у державного. Тимчасом вихованій у поганському світогляді Константин до самої смерті не позбувся звичаю трактувати релігійні справи виключно з політичного пункту погляду. Характеристичне м. и. те, що він, при всій своїй прихильності для християнства і всіх добродійствах зроблених ним для Церкви, до кінця задержав злучений із імператорською владою уряд давного римського архиерея (pontifex maximus) і тому хрестився щотільки перед самою смертю. Коли-ж його наслідники намагалися присвоїти собі духовну власть, застережену найвищим церковним органам, мусіло приходити до конфліктів між ними і католицькою Церквою. Не можучи нагнути Апостольської Столиці до ролі бездушного знаряддя державної політики, перенесена на орієнтальний ґрунт нова римська монархія старається витворити на місці новий тип християнської Церкви, всеціло підпорядкованої державі, чи радше кождо-часним її володарям. Сій саме ідеї головно завдячувала Візантія, місце без традиції і без виробленої вже церковно-єрархічної поваги, свій вибір на „новий Рим“. Отсе перенесення осередка держави мало, що-правда, й деякі добрі наслідки для католицької Церкви, а саме, увільняло Апостольську Столицю від небезпеки придавлення її новою християнською монархією й давало їй більшу можливість розвитку; та з другого боку воно сутнім способом причинилося до витворення пізнішого розлому в Церкві.

Церковна політика
Константина
В. і його наслідників

3. Переміна Візантії в Константинополь відбилася в першій мірі на становищі тамошнього єпископа. Катедра ся була молода, з початку IV в., і підпорядкована іраклійській митрополії. З відкриттям тут цісарського двора, попала вона, очевидно, в повну залежність від нього; та з другого боку, в інтересі двора лежало підіймати честь свого єпископа щораз вище, зробити з нього авторитет у церковних справах цілої держави і сим шляхом забезпечити собі в них рішачий голос. Тому-то цісарі стараються постійно, щоби церковні собори і синоди збиралися, по можности, у столиці та щоби формальний провід їх був в руках тамошнього єпископа, а дійсний — у їх власних. Вони часто роблять його суддею для поладнування ріжних спорів між духовними єрархами, і т. д. Сим способом византійські єпископи не тільки перебрали дотогочасні права іраклійско-тракійських митрополитів, а й рано почали розтягати свою юрисдикцію на мало-азійські митрополії, взагалі підкопуватися під владу старинних патріархів — не тільки ближшого антиохійського, а й дальшого й дуже поважного александрійського. Вислід сеї тісної спілки інтересів двора і катедри не дав довго чекати на себе. Вже в 50 літ після переміни столиці, на другім загальнім соборі, в Константинополі, вдалося їм перевести ухвалу в тім напрямі, що византійському єпископови належить честь другого по папі римським церковного єрарха, а першого перед усіми иншими, „тому-що Константинополь то новий Рим“. Що-правда, мова тут тільки про саму формальну честь, без юрисдикції, з застереженням усіх набутих прав инших єрархів, одначе й таку, досі в Церкві нечувану і всій дотогочасній традиції противну, карієру византійського єпископа відчужо як небезпечний вилім в освяченім порядку. Се мусіло, очевидно, викликати незадоволення й опозицію серед инших єрархів. Зокрема було се получене з великою кривдою такої поважної столиці як Александрія. Отже тогдішний папа Дамазій, затверджуючи догматичні канони того собору, відкинув той (3), що вводив сю єрархічну новість, вказуючи притім на неоправданість і небезпечність мотиву його, по якому єпископови кождочасної столиці держави належаться виїмкові права.

Сей протест не спинив одначе ні дальшого розвитку монархічного цезаропапізму, ні не заспокоїв єрархічних амбіцій византійських владик, тимменше, що незабаром дійшло до фактичного поділу імперії на східну і західну. Процес творення нових взаємин між державою і Церквою — взаємин, де ся остання, за ціну зверхніх почестей, ставала органом першої — іде дальше. Византійський єпископ починає вживати титулу патріарха і — всупереч соборовій постанові — присвоює собі права зверхности над усіми єрархами Сходу. Щобільше, він посягає й на права Апостольської Столиці. Зогляду на те, що при поділі цісарства Балканський півострів (т. зв. Іллірія) припала східній частині, византійський патріарх змагає до юрисдикції над сею церковною провінцією, досі приналежною до Риму. Цісарь Теодозій II видав навіть відповідний едикт у користь свого патріарха, одначе рішучий протест папи Інокентія удержав дотогочасний

Двір і єпископ у Візантії

Зріст почестей і влади єпископа

Собор 381

Становище Риму й инших патріархів

Поділ імперії 395

Византійський патріархат

Спір за Іллірію 14. VII. 421

- 733 стан, хоч із фактичними стратами, ще поверх три століття. Тимчасом для береження прав Риму, був утворений окремих вікаріят Апостольської Столиці в Тесалоніці (Солуні), згодом навіть поділений на два — для латинського і грецького обряду.
- Собор 451 Дальшою етапою в розвитку византійського патріархату був IV вселенський собор в Халкедоні. Сім разом, не тільки що малоазійські митрополії-екзархати виразно підчинено Византії, а ще при самому кінці собору, коли багато учасників його виїхало вже, несподівано проведено ухвалу (кан. 28), по якій „єпископови нового Риму належаться такі самі права що й єпископови старого Риму“. Очеvidно, правдивий Рим тим менше міг дати свою згоду на сей дальший вилім у церковній організації, дарма що східні імператори й патріархи на всі лади старалися переконати папів, що то постановою будімо в нічому не нарушує їхніх прав і є тільки формальна й обмежена до самої тільки східної держави. Натомість опозиція серед тамошньої старої єрархії була сім разом слабша. Александрийська катедра була тогді опорожнена, антиохійська була приневолена скоритися. Новоутворений, на тім самім соборі, патріархат єрусалимський, не мав очеvidно жадного інтересу протестувати проти нового стану річей. Та одночасно отся задавлена опозиція многоважних східних країн із власною історично-культурною традицією, себто Сирії й Єгипту, перетворюється з того часу в щораз сильніший сепаратизм супроти византійського централізму й імперіялізму — як державного так і церковного — напрям, що остаточно довів до переходу тих земель під панування Арабів і до упадку християнства в них.
- Єрусалим 451 Останній щепель в кар'єрі честилюбства византійських єпископів був у VI в., коли вони стали титулуватися „вселенськими“ патріархами, що до того часу прислужувало виключно тільки Апостольській Столиці. Внаслідок нового протесту Риму, сей титул був обмежений тільки до внутрішнього вжитку, при чому кількома наворотами було стверджено, що хоч ново-римський єпископ рівний у почете староримському, то всетаки сьому останньому належить перше місце.
- Сирійський і єгипетський сепаратизм Отся амбіція за титулами й єрархічною рангою (в очах Сходу — завсігди суть життєвих мудрощів) сама собою не доводила до розриву в католицькій Церкві, хоч очеvidно щораз більше ослаблювала її спійність. Папи протестували й формально не визнавали присвоєних сими способами почете, одначе терпіли фактичний стан доти, поки все те можна було погодити з головними основами веденої ними Церкви. Та на-жаль, не самі тільки претенсії імператорів і єрархічні амбіції патріархів підкопували щораз більше єдність її організації; гірше було те, що з того самого Сходу безупинно ішли течії грізні для самої науки Церкви.
- Титул „вселенського“ патріарха 4. Схід, ота відвічна батьківщина контрастів, був не тільки творцем зверхньої бездушної формалістики; тут було й головне жерело релігійних єресей, що безупинно розливалися по християнському громадянстві. Не очищувані як слід в огні раціональної логіки греко-римського духа, тамошні релігійні ідеї визначалися з одного боку
- Толеранція Риму Схід жерело єресей

сильним нахилом до містицизму, з другого — фанатичною нетерпимістю супроти інших поглядів. Полишені самі собі, вони як швидко поширювалися, так скоро розпадалися; та знайшовши підпору у деспотичній державній владі, що присвоювала собі право рішення всіх релігійних справ, вони ставали грізною небезпекою для християнства. В таких разях, вся церковна ієрархія діставалася в руки еретиків, а прихильники католицької правовірності безоглядно переслідувалися. Одної тільки Апостольської Столиці в Римі ніколи не вдалося еретикам і їхнім політичним покровителям опанувати; навпаки всі небезпечні еретичні течії розбивалися об силу, ясність і консеквентність, з якими вона заховувала, толкувала й розвивала науку Церкви. Ся римська непохитність з одного боку й орієнтальна податність на нові догматичні спекуляції з другого боку були причиною, що з IV-го в. почавши, до т. зв. першої схизми в 2-гій половині IX-го в., кожде століття було свідком то коротшого то довшого фактичного відділення Сходу від Заходу, спричинюваного виключно ересями, що захоплювали східні провінції разом з їхніми катедрами.

Перший, поверх 50-літний розрив на таким підкладі був спричинений аріанством. Як знаємо, вже Константин В., під кінець життя, симпатизував з сею ересю (мабуть аріанський єпископ хрестив його на смертній постелі); за його-ж наслідників, зокрема за його сина Констанція, аріане заволоділи при помочи насильств уряду більшою частиною церковних провінцій; зокрема византійська катедра була протягом 40 літ безпереривно в аріанських руках, ставши головною твердинею в боротьбі з католицькою правірністю, репрезентованою і бороненою Римом й Александрією.

Другий вселенський собор, в Константинополі, осудив що-правда вдруге аріанську доктрину і привернув католицьких єпископів на византійській катедрі, одначе разом із сим пішов на зустріч амбіції нової столиці і, як знаємо, признав її владикам друге місце в церковній ієрархії. Сей успіх Візантії без аріанського епізоду ледві був-би можливий. Бо саме її аріанські цісарі й єпископи виявили велику енергію в тім напрямі, щоби з одного боку присвоїти державній владі рішеннячий голос в усіх церковних справах, а з другого — поставити залежного від неї місцевого єпископа понад усіми іншими. Що в сих змаганнях кождей доцільний спосіб уважався добрим і дозволеним, про се була вже мова.

Одночасно зазначилася ще одна характеристична проява. Аріанство, як уже зазначено, було головно поширене на Сході і якийсь час запанувало там майже цілком, натомість Захід, ведений Апостольською Столицею в Римі, був загалом відпорний на сю ересь. Отже в тогдішніх змаганнях за правовірність і незалежність Церкви вперше виявилася антитеза між її східною і західною половиною. Раз розбуджена свідомість у сім напрямі удержалася очевидно й далі, навіть по повнім упадку аріанства; вона знайшла нову поживу в дальших ересях Сходу.

До нових розривів між Візантією і католицькою Церквою прийшло вже на початку V-го віку: раз, коли з тамошньої катедри прогнано

Небезпека
від них

Непохитність
Апостоль-
ської
Столиці

Ереси
причиною
періодичних
розривів
з Римом

Аріанська
Візантія
340—380

381

Антитеза
між Сходом
і Заходом

Візантія
в руках
оригеністів
і несторіян

- 404—415 св. Йоана Золотоустого й на його місці посаджено еретиків-оригеністів; другий раз, коли патріархом, очевидно знов з ласки цисаря, став голосний еретик Несторій, поки спільним зусиллям Риму й Александрії, на III-ім вселенським соборі в Єфезі, не повелося побороти сеї ереси. Оба сі конфлікти не були тривкі, одначе цілком достаточні, щоби піддержати того духа сепаратизму й амбіції до верховодіння, що з самих починів панував в Константинополі. Позатим, церковна політика Візантії зустрічала опозицію і на самім Сході. Головно Єгипет і Сирія, зі своїми окремими національними і культурними традиціями, нерадо піддавалися проводови ненависної суперниці і політичної гнобительки. Ся опозиція проявлялася в різних формах.
- Опозиція проти Візантії в Сирії і Єгипті
- В тих моментах, коли Візантія була осередком ересей, неприхильній і гноблені нею східні провінції звичайно шукали помочи в Римі, як у найвисшого авторитету в справах віри; коли-ж знов між обома столицями повертала згода, ті землі виявляли свою неприхильність супроти Візантії нахилом до... ересей. Зокрема сильно поширений на Сході у 2-гій половині V-го віку монофізитизм спирався у значній мірі на національно політичним антагонізмі азійських і африканських земель до цисарства. З другого боку Візантія, хочачи зменшити їхній сепаратизм, рішилася пійти сій ересі на уступки. Проголошений цисарем Зеноном і патріархом Акакієм новий символ віри (т. зв. генотикон) викликав новий конфлікт з Римом. Виключений із Церкви патріарх викреслив з церковних диптихів імя папи, доти завжди поминане на першому місці.
- Монофізитизм
- Перший формальний розрив 482
- 484
- Сим способом прийшло до першого формального розриву між Церквою римською і византійською, який тягнувся повних 35 літ. З приходом до влади католицької династії Юстиніана, за патріарха Івана II, генотикон уневажнено, імя папи вписано назад і єдність Церкви привернено на ціле століття, одначе тільки у взаєминах між Римом і Візантією. В інших патріархатах, головно в Єгипті, монофізитська ересь, у різних формах і під ріжними назвами, держалася дальше й була зверхнім висловом сепаратистичних змагань тих країн. Рахуючися з тими настроями, навіть такий заслужений для Церкви цисарь Юстиніан в останнім році свого володіння задумав був поробити релігійно-догматичні уступки на шкоду католицькій правдивності, одначе його смерть захистила Церкву від нового конфлікту, і до самого кінця сеї династії єдність не була нарушена.
- Поворот до єдності 24. III. 519
- 565
- Оснівник нової династії, цисарь Іраклій, вів зразу католицьку церковну політику, та коли на Сході появилася нова велика небезпека, однаково грізна східно-римській імперії як і всьому християнству — з боку магометанських Арабів — він, замість затіснити звязки з Римом і спільними силами боронити віри й культури, рішився пійти на зустріч сирійським і єгипетським еретикам: накинений ним „вклад віри“ (т. зв. ектезис) не спинив, очевидно, ані на хвилину завоювань арабських фанатиків — осідки тамошніх патріархів, один за другим переходили в їхні руки — а тільки спричинив новий розрив з католицькою Церквою, що тягнувся поверх 40 літ (мучеництво папи
- Магометанство і його успіхи
- 638
- Новий розрив 640—681

Мартина I), до часу коли VI-й вселенський собор, знов у Константинополі, на якийсь час направив се зло. Та се вже не могло вратувати згаданих трьох патріархів. Безумна церковна політика Візантії, яка за 300 літ не встигла асимілювати тих земель, ні політично ні церковно, і в якій „деспотична державна влада спровокувала святість релігії“, довела до найбільшого скандалу в історії християнства — до того, що його найдавніші центри дуже швидко і без особливої боротьби втратили свій християнський характер, стали бастионами завойовницького ісламу та замінили дотогочасну грецьку мову і культуру на арабську. Якже инакше було в католицькій Іспанії під пануванням Маврів!

З переходом трьох патріархів Сходу в магометанську неволю і з швидким занепадом християнства в тих землях, висохло досюгочасне жерело безупинних ересей, звернених головно проти візантійського верховодства — політичного і церковного, однак сей досвід не змінив церковної політики Візантії. У своїм внутрішньому довшому не могла вона сконсолідуватися. Привернена VI-тим вселенським собором єдність віри тревала не довго. Місце давних ересей — аріянських і монофізитських — займив на початку VIII-го віку новий церковний рух — іконоборство, що майже 120 літ тяжко потрясло східною Церквою і державою.

Акція проти почитання образів, ведена цісарями орієнтального походження, мала своє жерело безсумніву в сильних впливах юдаїзму і магометанства. Натомість прихильники почитання, головно монахи (св. Теодор Студит!), першились на авторитет і звичаї римської Церкви. Вони-ж були також першими й одинськими на Сході заступниками й оборонцями ідеї самостійності Церкви супроти держави. Боротьба їх з іконоборським деспотизмом держави обіймає дві фази, в яких іконоборство то довше то коротше тріумфувало і доводило до нового двократного розриву з Апостольською Столицею. Сим разом Візантія добилася навіть здійснення давньої мрії: дякуючи іконоборським імператорам, юрисдикція над Іллірією (Балканським півостровом) і взагалі над усіма землями східного цісарства (м. ин. на Сицилії і в південній Італії) була остаточно видерта Римови й передана патріярхови. Сама-ж ідея почитання образів перемогла обома наворотами: перший раз постановою VII-го вселенського собору (II-го никейського), другий — декретом цісареві Теодори і новим празником Православ'я (іконостаси!).

Від того часу візантійська Церква не переживає уже великих внутрішніх конфліктів догматичного характеру, однак дотогочасні тяжкі переходи, часті-фактичні розриви з Апостольською Столицею (на 500 літ, відокремлення обіймало вкупі 230!) та передовсім цілком инші ніж на Заході відносини до держави — були причиною, що привернена єдність віри з Римом була тілкі формальна: під нею ховалися два такі відмінні типи релігійного духа і церковної організації, що перший-ліпший привід мусів виявити всі органічні суперечности між ними.

655
680—681Катастрофа
християнства
в Сирії
й ЄгиптіВізантія
продовжає
свою
політику726—787
і
813—843Рим втрачає
Іллірію
і Сицилію

733

Перемога
правовір-
ности
19. II. 843Привернена
єдність тільки
формальна

343—843

Фотієва
схизма

5. Маючи все висше сказане на увазі, стає зрозумілішим те, що в історії католицької Церкви привиклося називати „першою“ або Фотієвою схизмою. Як уже знаємо, першою вона не була; та з другого боку певне й се, що з таких мотивів як тепер досі не було конфлікту між Римом і Візантією та що ні-один дотогочасний, із глибших причин вирослий, розрив не полишив по собі таких важких наслідків і не вплинув так фатально на дальші взаємини між обома головними осередками християнства, як саме отсей.

Патріарх
Ігнатій й
Фотій
859

У спорі за патріярший престіл між здетронізованим при помочи політичних і двірських інтриг високодостойним патріярхом Ігнатієм та цісарським кандидатом, світським ученим і безмірно честилюбним Фотієм — обі сторони апелювали до папи Николая I. Сей взяв в оборону переслідуваного законного патріярха. Всупереч тому, ріжними містифікаціями збаламучений синод у Константинополі признав Фотія патріярхом. Папа не признав сього рішення й виключив нового патріярха з духовного достоїнства; одначе се не змінило фактичного стану, Фотій не тільки

Становище
папи
Николая I.
860
861
863

Наступ Фотія
на Рим
866

правив візантійською Церквою, а ще й виступив з засадничою офензивою проти Апостольської Столиці. В окремім посланію до східних патріярхів, він закинув їй і всій римській Церкві цілу низку „ересей“. Сюди зарахував він, окрім давних і досі толерованих ріжниць в розумінні св. Тройці (*filioque*), всякі обрядові й організаційні окремішности римської Церкви (піст у суботу, набіл у першій тижні Чотиредесятниці, безженність і стрижені бороди духовенства, право миропомазання, й деякі цілком видумані) та вкінці заперечив папі римському права до примату в Церкві, бо мовляв з перенесенням столиці імперії до Візантії туди перейшов і примат. В сім останнім закиді містилася вся дійсна причина конфлікту, всі інші служили для замаскування правдивої цілі чисто національно-політичного характеру: політичного і церковного верховодства могутньої тогді Візантії в християнськйм світі.

Дійсна ціль
Фотія

Історичні
причини
схизму

Так прийшло до розриву, підготовуваного вже від пяти століть. „Ріжниці в національних характерах, у мові, в обрядах, в литургічних і інших звичаях і в цілім розвоєвім процесі, старе супірництво ‚нового Риму‘ проти старого, амбіція піднесених до ступня ‚вселенських патріярхів‘ столичних

єпископів, довго годована неприхильність до папів за непризнавання тих претенсій і титулів, політика цісарського двора, що встрявала у всі церковні справи і зводила двірських патріархів до своїх знарядів — з одного боку, а відважна й апостольська мова Петрової Столиці — з другого боку; все те довело до щораз більшого обопільного відчуження“. Сі слова великого історика Церкви і першого наукового дослідника Фотієвої епохи вірно характеризують ті моторичні сили, що довели до сього розриву. Супроти сих дійсних причин конфлікту, закиди Фотія і його тогочасних і новочасних почитателів, що мовляв репрезентована Апостольською Столицею Церква відійшла від правдивої науки апостолів, буцімто чисто збереженої в самій тільки Візантії, — були і є наругою над історичною правдою. Тому цілком зрозуміло, що папа Николай з глибоким негодуванням відповів незаконному держителеви патріяршого престолу, на яким стілько дійсних сиділо єретиків: Новий Рим не є Апостольською Столицею; він збогатився тільки загарбаними мощами і цінностями інших церков!

Остра форма конфлікту була недовга. Вже рік потім, по нагальній смерті свого покровителя, цісаря Михайла III Пяниці, мусів Фотій уступити з патріяршого престолу. Ігнатій повернув на свій уряд і разом з новим цісарем Василем I признав на-ново авторитет Риму. Скликаний до Царгороду VIII-ий вселенський собор привернув єдність Церкви; одержавши повну сатисфакцію за Фотія, папа Адріян II вперше признав византійському патріярхови друге місце в єрархії католицької Церкви. Відновлена згода тревала одначе тільки до смерті Ігнатія. Після того Фотій вернув на престіл і шукав знов признання у папи Івана VIII. Сей був готовий під деякими умовами пійти йому на зустріч, та коли Фотій крайно нелояльно уладив анти-собор для власного звеличення і для пониження Риму, папа відповів анатемою. Одначе Фотій держався на своїм становищі до смерті цісаря Василя, після чого звязки з Римом були привернені назад, одначе раз завдана і затроєна рана на тілі Христової Церкви не гоїлася вже... Посіяне гордим Візантійцем зерно задрости і ненависти сходило помалу в душах грецького духовенства. Остаточний розрив був тільки питанням часу й обставин.

Перший упадок Фотія і реституція Ігнатія
867

VIII вселенський собор
869

Поворот Фотія
877

Антисобор
879—880

Другий упадок Фотія
886

Незагоєна рана

Головні рі-
жниці між
обома
Церквами

6. Коли отже прийшов час, щоб покликані до історичного життя словянські племена вступили в стан оглашених, перед ними стояли два притвори храмів тої самої християнської Церкви. Основа їх була та сама, і той самий хрест вінчав їхні верхи, одначе обі будівлі вже ріжнилися між собою і своїм зовнішнім виглядом і внутрішнім духом. — В чому містилися сутні ріжниці між ними?

Римська тра-
диційність

Найперше в тім, що Рим мав за собою вісім віків безперервної апостольської традиції як щодо науки віри, так щодо ерархічного становища його катедри й організаційних принципів. Натомість Царгород був очевидним відхиленням від історичної традиції; повставши розмірно пізно і з мотивів чисто політичних, він мусів що-тільки творити нову, свою власну традицію — очевидно, коштом Риму й інших осередків тогочасного світа. (На малий розмір подібно сталося пізніше у Східній Європі у політиці Москви супроти Києва й Новгороду). Одинокє жерело „права“ Візантії до проводу в Церкві було в сфері державно-адміністративній: тому, що Константинополь став був центром єдиної в данім моменті християнської держави, отже його єпископови належить перше місце в Церкві... Сю тезу, як неоправдану й небезпечну, Апостольська Столиця завсігди поборювала покликуючися на визначену Ісусом Христом місію св. Петра та на наслідство по нім, як на те жерело, з якого випливав авторитет римських єпископів.

Византійська
антитради-
ційність

Се становище вірне й історично. Наперед, Константинополь тільки 60 літ був політичним осередком всеї римської імперії. Дальше, хоч нема причини заперечувати, що до усталення римського примату в Церкві причинився також і центральний, столичний характер самого міста, то з другого боку треба підкреслити, що Рим тільки в малій мірі був осередком державної адміністрації, а більше історичною й духовою столицею цілого тогочасного культурного світа. Натомість Константинополь, навіть у часі свого найвисшого політичного розквиту, за Юстиніяна I, був тільки блідою копією старого Риму. Отся неорганічна і протиісторична, т. зв. революційна і політично-адміністративна генеза Царгороду була головною перепорою, що не вважаючи на його державно-столичний характер і безупинну фабрикацію легенд в роді св.-Андріївської, авторитет його Церкви ані не міг ніяк проникнути на Захід, ані не здобув повного признання в межах самої византійської держави; що він зустрічав постійну опозицію старших осередків церковного життя на Сході і що-йно дякуючи магометанській неволі Сирії й Єгипту досягнув фактичну (а не законну!) перевагу над ними. В антитрадиційнім характері Візантії був також плідний ґрунт для розвитку ересей: підчас коли на принципах легальности поставлена Столиця св. Петра ні один раз не була занята заступником якої-не-будь секти, то византійський патріярхат, як бачили ми, майже половину свого існування був в руках ріжних еретиків.

Орієнталіза-
ція Візантії

А що всі тогдішні ереси мали свій початок на азійським Сході, отже вже саме те наглядно свідчить про сильні орієнтальні впливи на Візантію — впливи політичні, культурні і духові. Їм підпадала однаково держава як і Церква. До початку VI-го в. вони мають ще доволі прикмет старої римської універсальности, пізніше вони

щораз більше затрачуються. Особливо в часах іконоборства — напрямку, як уже знаємо, чисто орієнтального, жидівсько-магометанського (всі імператори-іконоборці були родом Азіяти) сей процес орієнтації поступає швидко, і Візантія, політична і релігійна, приймає своєрідний характер, витворює окремих тип держави, Церкви і культури, — тип більше азійський ніж європейський. В середині ІХ-го в. він виступає вже в цілій повноті. Його саме зове історія византійським. Характеристичне в сім процесі орієнтації те, що він іде в парі з появою і зростом небезпеки зі Сходу — від Персів і Арабів. Загрожена в своїм існуванні Візантія не затіснює своїх дотогочасних звязків із Заходом, як можна-б того сподіватися, лише навпаки, відчужується все більш і більш від нього. (Подібне явище бачимо пізніше у Східній Європі, коли монгольська небезпека сильно зорієнталізувала Суздальсько-Московську Русь).

Зверхнім висловом отсього відчуження від Європи було швидке зникання латинської мови в державі Ромейв — до VII в. урядової. Полишалася тільки назва, ну, і римські претенсії до всієї Європи. Візантійці, приміром, не могли стерпіти віднови західно-римського цісарства в особі франконського Карла V. і наслідників; воїни відмовляли їм права до сього достоїнства. Та хоч грецька мова заволоділа в Візантії абсолютно, то проте вона не наблизила византійського громадянства до старинної грецької цивілізації, радше віддалила. І в сім проявлявся дух Азії, що назвою „Елин“ (Грек) означувано згідно поганина. Вкінці дійшло до такого історичного парадоксу, що ріжноплемінний і ріжноязичний Захід, завдяки латинській мові своєї універсальній Церкві, був ближший до старинного грецького духа ніж одноцільний Царгород зі своєю грецькою мовою, та що не через сей, а через Рим з його „варварською“, як висловлявся Фотій, мовою прийшло згодом велике відродження в літературі, науці і мистецтві, себто повне пізнання духових здобутків старинної Греції.

Одною з головних прояв орієнтації Візантії є тамошні взаємини між Церквою і державою — діаметрально противні тим, які одночасно розвинулися на Заході. Як уже раніше було зазначене, там із самого початку Церква стала на службу одної-однісенької держави: стала однодержавною, а в консеквенції й однонаціональною інституцією. Дотого, вона зілялася з тою державою і національністю, які опісля показалися нездібними до історичної еволюції й органічного розвитку та були засуджені на повну ліквідацію. У згоді з сім становищем, византійська Церква не лише була послушним знарядом для політичних цілей держави, а й у всіх своїх власних справах, вона виконувала прикази державної влади — імператорів. Всі знані нам ереси, яким способом запановували в Візантії, таким самим пропадали — себто по указам цісарського двора. В сім своїм політичним сервілізмі, східна Церква була органічно нездібна до того, щоб бути корективом у взаєминах між державою і власним громадянством, щоб доводити до компромісу між суперечними інтересами обох сторін.

Отся византійська диктатура політичної влади в справах віри і Церкви опиралася не на самих тільки фактичних обставинах; по-

Роля латини
і греки

Взаємини
між Церквою
і державою

Неволя
византійської

Цезаропа-
пізм

чавши від V-го віку, тамошній цезаропапізм часто був формулований теоретично. По його приписам, в єдиній державі мало бути єдине право і єдина віра, а жерелом обох був імператор і архиерей в одній особі — „непомильний суддя справ божественних і людських“. Церковна компетенція цісарів розтягалася отже не тільки на організаційні справи, приміром, іменування й усування єрархії; цісарі були найвисшими суддями і в догматичних питаннях, а їхні едикти обов'язкові для всіх підданих, як духовних так і світських. Одним словом, византійський імператор так і полишився римським pontifex maximus-ом. Вкінці дійшло до проголошення засади близької богохульству, по якій „на землі нема жадної ріжниці і жадного віддалення між властю Бога і властю імператора“. Помазання на цісаря уважалося за однозначне з тайною Священства, а навіть Хрещення! Церковне письменство, що з природи річи повинно дбати про повагу духовної єрархії, таксамо формулоvalo взаємини між цісарем і патріярхом: „Імператори і патріярхи повинні бути однаково почитані як учителі Церкви, що силою помазання одержують однакову власть. Звідти походить право імператорів навчати християнський нарід і на рівні з духовенством приносити Богу кадило. В сім лежить їхня слава, що вони, на подобу сонця, освічують промінням своєї правовірности весь світ з одного кінця до другого. Між владою імператора і патріярха тільки така ріжниця, що обсяг першої розтягається на тіло й душу людини, а влада й діяльність патріярхів тільки на душу“ (патр. Вальсамон). При таких майже поганських поглядах на володаря держави, не диво, що в византійських храмах місце для цісаря було при вівтарі, куди він входив головними воротами, т. зв. царськими.

Спільна доля
Церкви і держави на
Сході

Не сягаючи своєю організацією і своїм моральним впливом поза межі даної держави, византійська Церква не могла створити на Сході вселенської сімї одновірних і однокультурних вільних народів. Кожда галузь її поза східним цісарством, навіть коли як Русь одержувала свою голову з Царгороду, була в дійсности для неї цілком окремим й органічно чужим тілом, якого доля була тісно зв'язана з долею даної держави. Сим пояснюється, чому на Сході політичні катастрофи правильно стають катастрофами церковними, релігійними і національними; чому з упадком опікунчих держав їхні Церкви йдуть на службу завойовникам, а полишені собі самим, нидіють. В таких обставинах, змагання царгородських патріярхів до титулу „вселенських“ являється чистим непорозумінням; нездібні навіть до того, щоб без державного примусу здобути повне признание в межах самої византійської держави, про виконування ефектної церковної власти поза нею вони не можуть навіть думати. Коли пізніше на Русі се їм таки до певної міри вдається, то се є наслідком політичного розбиття Київської Русі. Звичайно-ж, політично незалежні від Царгороду землі відокремлюються зараз і під оглядом церковної організації, як національні автокефальні екзархати й патріярхати; сі знов достоту в таку саму попадають залежність від своїх державних урядів, в якій животіє „вселенський“ патріярх у Царгороді. Коротко кажучи, византійська Церква ніколи не піднялася до становища

Византійська
„вселен-
ськість“

дійсно вселенської, наддержавної і наднаціональної Церкви, і тим самим не була в силі створити такої загальної організації, ані здобути внутрішньої незалежності для себе самої, ані нормувати взаємин між державою і громадянством, а вже найменше виховати се останнє до політичної, суспільної і культурної самостійності.

Якже инакше було на Заході! Там був також римський імператор, репрезентант найвисшої політичної влади у католицьким світі, одначе супроти Церкви він був тільки одним із мірян. Бували часи, що могутність його сильно тяжіла на Церкві і на самій Апостольській Столиці, одначе в справі віри, догм моралі й дисципліни він ніколи не встрявав. Пізніше бувало навіть, що папи здобували великі політичні впливи і не раз рішали про долю поодиноких держав. Бували навіть спроби теоретичного формулювання висшости духовної влади над світську. Сю широку свобідність Апостольській Столиці давали: а) наддержавна організація римської Церкви, б) позаримський, з малими виїмками, осідок західних цісарів, в) т. зв. церковна держава, біля Риму.

Завдяки своїм початкам, своїй організації і своєму проводови, вчаси й щасливим обставинам, римська Церква створила, удержала й забезпечила свою органічну незалежність від держави, та сим способом ніколи не стратила свого понадплеменного, поверх-державного, наднаціонального, універсального, правдиво вселенського й католицького характеру, без огляду на політичні переміни в римській імперії, в Європі й у світі. Все те улегшило, вчаси взагалі уможливило римській Церкві виконання виїмкового в цілій історії людства завдання: не лише бути невичерпанним жерелом релігійно-морального обновлювання людей, а й вести й виховувати всі народи під оглядом культурним і політичним. Зокрема, визначаючи державній владі певні межі її компетенції і доводячи до розумних компромісів між потребами й інтересами держави, Церкви і громадянства, навчила вона всі під її опікою живучі народи національної самосвідомости і політичного самоорудування: невільних підданих кожодчасних володарів вона переробляла в державні нації, які без шкоди для своїх індивідуальностей могли переходити і найтяжші політичні кризи, міжнародні і внутрішні. Коротко кажучи, коли на Сході, наслідком переросту державної влади і недоросту церковної, запанував моністичний принцип авторитету, то на Заході, наслідком рівноваги між владами, розвинувся дуалістичний принцип. Перший гальмував політичне і релігійне життя, другий пособляв розвоєви їх. Перша система могла щонайвище дати обрядови величавість і храмам зверхній блеск, натомість мусіла вияловити християнського духа, що колись так буйно приймився був на Сході, і заступити його мертвецькою формалістикою. Західна система дозволила натомість, що той дух, в розмірно убогих церквах і при скромних церемоніях, ставав щораз глибший й інтензивніший, та створив незрівнано й одну в історії людства універсальну культуру.

Від подвійно сумної долі — поневолення державою і проникнення орієнталізмом — одно тільки могло захоронити византійську Церкву,

Західно-
римське ці-
сарство

Незалежність
римської
Церкви
і її основи

Вселенська
місія Риму

Монізм і ду-
алізм

В тісній злуці з Римом одинокий захист

Римська орієнтація византійських монахів

Св. Теодор Студит 759—826

а іменно, тісні взаємини з Римом. І треба їй віддати честь, що най-величавіші і найбільше заслужені постати церковного Сходу дуже добре розуміли сю необхідність і старалися перевести її в діло. Окрім давніших св. Отців Церкви, в останніх двох століттях головними представниками західної, римської орієнтації в церковній політиці було оживлене духом св. Василя В. византійське монашество під проводом свого великого реформатора св. Теодора Студита. В часах іконоборського терору, він не тільки заєдно шукав помочи в Апостольській Столиці, а й беручи собі з неї примір, він дав почин до боротьби проти вмішування цїсарів в церковні справи, видвигаючи й обороняючи принцип незалежності Церкви від держави і суверенности в своїх власних справах. На-жаль, акція його прийшла за пізно. По смерті св. Теодора, пропагована ним римська орієнтація здобула тільки частинну перемогу: право почитання образів; на томість всемогутність держави полишалася й на дальше.

Жерела й література

Acta conciliorum oecum. — В а у r: Joh. Chrysostomus. — Бенешевич: Очерки по ист. Виз. — Bernadakis: Appels au pape. — Beurlier: Culte impér. à Byz. — Болотов: Лекції по ист. др. Цер. — Bréhier: a) Querelles d. images; b) Greek Church; в) Concerp. d. pouvoir imp.; r) Origènes des titres. — В у r: The East. Rom. Empire. — Васильев: а) Лекції по ист Виз.; б) Виз. и Арабы. — Caspar: Primatus Petri. — Corpus d. griech. Urk. — Diehl: a) Figures byz.; б) Hist. d. l'emp. byz.; в) Byzance et Papauté. — Доброклонский: Оеодоръ Студ. — Duchesne: a) Hist. anc. d. l'Eglise; б) Églises séparées; в) Illyricum. — Gardner: Theodore of Studium. — Гау: а) Patriarcats de R. et de B.; б) La crise chrét.; в) Missions rom. chez les Slaves. — Gelzer: Streit über d. Titel. — Ghidoulia nov: Patriarches d'Orient. — Gregorovius: Stadt Rom im Malter. — Harnack: а) Dogmengeschichte; б) L'Esprit de l'E. orient. et de l'E. occid. — Hefele-Knöpfer: Konciliengeschichte. — Hergenröther: а) Photius; б) Handbuch, I-II. — Herzberg: Gesch. d. Byzantiner. — Hesseling: Civilisation byzant. — Holl: Aufsätze, II. — Hore: The orth. Greek Church. — Kneller: Papst u. Konzil. — Krumbacher: Byz. Literatur. — Кулаковский: Ист. Византии. — Лебедев: а) Вселен. соборы; б) Раздѣл. Церквей; в) Внутр. ист. виз.-вост. Ц. IX-XI вв. — Leclercq: Byzance. — Lübeck: Reichseintrag u. kirchl. Hierar. d. Or. — Mansi: Concil. Collectio. — Marin: а) Moines de Cple; б) St. Théodore. — Michel: Bestand Trennung vor Kerullarios? — Migne: Graeca, Latina. — Миллер: Церковь и византийство. — Нау: Patrol. orient. — Norden: Papstum u. Byzanz. — Ostrogorsky: Gesch. d. byz. Bilderstreites. — Павлов: а) Отнош. Ц. къ госуд.; б) Аноним. статья о преимущ. конст. прест. — Pargoire: L'Egl. byz. 527-847. — Платонов: Фотій. — Scott: The East. Churches a. Papacy. — Schneider: Theodor v. Studion. — Seeberg: Dogmengeschichte. — Serrpell: Papstum u. Byzanz. — Спасский: Догмат. движение въ эп. всел. соб. — Терновский: Гр.-вост. Ц. въ пер. всел. соб. — Успенский: Ист. виз. имп. — Vailhé: а) St. Grégoire et le titre oecumén.; б) Origines de l'Egl. de Cple.; в) Annex. de l'Illyricum. — Vogt: а) Basile I et la civilis. byz.; б) Leo d. Gr. u. d. „Unfehlbarkeit“ d. oström. Kaisers. — Zeiller: а) L'Emp. romain et l'Egl. — Batiffol-Bréhier: Survivances d. culte impér. rom. — Bayet: Empire byz. — Bayner: The Byz. Emp. — Bousquet: L'unité de l'E. — Friedrich: Kirche v. Thessalonich. — Grisar: Geschichte Roms und. Päpste im Ma. — Grivec: а) Doctrina Byzantina б) Pravoslavje. — Гроссу: Оеодоръ Студитъ. — Hausherr: St. Théodore Stud. — Konda kov: Costumes orient. — Лепарский: Ист. тессал. ексархата. — Lesan: Kirche u. Staat. — Neumann: Weltstellung d. byz. Reiches. — Paul: L'unité chrét. — Pierre: L'union de l'Or. av. Rome — Roу: а) Legats de Rome en Or. et Occ.; б) Nicolas I. — Ruinant: Schisme de Photius. — Schwarzlose: D. Bilderstreit. — Успенский: а) Ист. Виз.; б) Дѣят. патр. Фотія.

V. ЗМАГАННЯ ЗА БОЛГАРІЮ І МОРАВІЮ СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ОБРЯД

1. В римсько-византійському конфлікті, викликаним справою Фотія, не останню роль грав також спір за навернення і церковну приналежність Слов'ян. Наслідуючи здавна ведене місіонарство Риму, Византія вперше проявила тоді змагання до пропаганди християнства поза межами власної держави, міжтим і на слов'янських землях. Найближшою слов'янською сусідкою їй була Болгарія, що розтягалася від Чорного моря по Адрійське і від Карпат по Родопу — отже на просторах, що до VII-го в. належали до східно-римського цїсарства. Тому зрозуміло, що обі держави були в майже постійних ворожих взаєминах. Тодішній болгарський каган Борис дійшов до зрозуміння необхідности завести у своїй державі християнство, що й до того часу спорадично знаходило прихильників, навіть у князів роді. Як повний варвар того часу, Борис не міг очевидно розбиратися в усіх тонких ріжницях релігійного і церковного життя між Византією і Римом, щоби на основі оцінки тих ріжниць сьому або тому огнищу нової віри піддати цілу державу. Все-таки політичний інстинкт велів йому уникати близької й елементарно ворожої Византії та шукати зв'язків з Римом і західним цїсарством. І дійсно, ще перед особистим наверненням навязав він зносини з цїсарем Людвигом і через нього з папою Николаєм I, щоб вони доставили учителів християнства й організаторів болгарської Церкви. Апостольська Столиця дуже живо зацікавилася сею справою, маючи надію привернути своє раніше становище на Балканському півострові, видерте їй Византією недавно, в часі іконоборства; — змагання тим більше оправдане, що переважна частина болгарської держави лежала на давнішій території римського патріярхату.

Отсі приготування Болгарії, щоби увійти у сферу церковних впливів Риму, а політичних Німеччини, викликали очевидно неспокій у Византії і противні заходи. Щастя служило Михайлови II і Фотієви. Саме в тім часі Борис, спонуканий голодом між Болгарами, вчинив грабїжний похід на Византію, одначе підчас повороту був розбитий. Щоб уникнути гірших наслідків, він приймив між умовами мира й ту, що вимагала від нього самого і знатних бояр охрещення. Якась кількість сих останніх була охрещена в самім Царгороді; Борис приймив християнство з рук грецьких духовних, присланих йому Фотієм, який очевидно мусів бути ініціатором усеї акції. Було се покищо тільки особисте навернення князя і близької йому держави, одначе разом із сим відкрилися ворота церковно-політичним впливам Византії. Та Борис був свідомий небезпеки сих зв'язків і тому, не вважаючи на сих перших византійських духовних, повертає назад до початих попереду зносин із папою, щоби віддати йому навернення народу й організацію болгарської Церкви. Борисове посольство являється в Римі, а в відповіді на нього приходять у Болгарію два римські єпископи і починають акцію загального навернення великої варварської країни — акцію тим більше надійну, що вся поведінка

Спроби
місійної акції
Греків

Болгарія

Борис
852—888

Зносини
з Римом

Папа
Николай I
858—867

Супірництво
Царгороду

Охрещення
Бориса
864

Болгарське
посольство
в Римі
866

Римська місія у Болгарії Апостольської Столиці і її місіонерів дуже корисно ріжнилася, в очак Болгарів, від тактики Фотія і його духовенства. На-жаль, мале непорозуміння, в злучі з нещасливим збігом обставин, не дало довести початого діла до успішного кінця.

Хоч князь Борис, як уже зазначено, мусів відчувати висшість римської Церкви над византійською і пливучі звідти користи для молодого болгарської держави, одначе близьке сусідство Византії не полишилося без впливу на його світогляд. Він звернувся до папи з бажанням (висловленим уже й раніше) мати окремих болгарський патріархат, і навіть пропонував від себе кандидата на се становище: одного з присланих у Болгарію римських єпископів. Чи се домагання було впливом болгарської національної амбіції, щоб мати голову краєвої Церкви з таким самим титулом як у Византії; чи в ньому скривалася політична тенденція Бориса держати свою Церкву в такій самій залежності від себе, яку видів у Греків, — годі напевно сказати. Досить, що папа Николай I, завсігди непохитний супроти всіх вслодарів, не був схильний робити виїмок для Бориса і йти дальше поза утворення окремої болгарської митрополії, як се було в усій західній Європі, а пропонованого Борисом на патріархат єпископа відкликав з Болгарії. Можливо, що саме особа сього недоспілого кандидата була рішаючим мотивом в Римі, і що Николай I був-би розв'язав се трудне питання на добро обох сторін, католицької Церкви і Болгарії, та нещастя хотіло, що сей знаменитий папа скоро потім умер. Наслідник його, Адріян II, не доростав йому генієм, а дотого був особистим противником згадуваного кандидата до патріаршого достоїнства. Заспокоений новим оборотом відносин у Византії (першим упадком Фотія і реституцією патр. Ігнатія), він злегковажив амбіцію Болгар, зразив собі напрасного Бориса і сим тільки загнав його в обійми Византійців, які тимчасом прийшли до погляду, що відтягнення Болгарії від Заходу варто порожного міражу окремого болгарського патріархату. В дійсности Борис дістав лише архієпископа з сумнівною автономією. Болгарський патріархат треба було ще виборювати. В Римі зрозуміли зроблену помилку і старалися, способами не все щасливими, направити її, одначе безуспішно. Велика історична нагода з'єднати всіх Словян, з Русю включно, під опікою св. Петра і сим способом запобігти їхньому релігійному розбиттю й неминучій за ним культурній відсталості і життєвій слабости Східної Європи — минула безповоротно.

2. Перемогу над Римом в Болгарії заплатила Византія повною невдачею в другій великій словянській державі того часу — в Моравії. Як болгарський каган Борис, у своїм антагонізмі до царгородських Ромеїв, шукав зв'язків із франконсько-римським цісарством, так і моравський князь Ростислав загрожений німецькими Франками, радий був опертися на їхніх грецьких суперників. В тім самім часі, коли папа Николай I вперше довідався про готовість

Питання болгарського патріархату

Становище Риму

† 13. XI, 867

Зворот Болгарії до Царгороду

870

918

Страчена нагода

Церковна політика Моравії

Болгарії до християнства, з'явилися в Царгороді моравські послани і в імені Ростислава просили у імператора місіонерів, які знали-б слов'янську мову, бо мовляв тамошні Слов'яне не розуміють німецьких проповідників. Сього мотиву, переказаного легендою, не треба однак брати буквально, бо франконські місіонарі без сумніву вчилися по слов'янськи і так порозумівалися з Морав'янами; се значило тільки, що моравський князь не хотів підлягати церковній єрархії свого політичного ворога. Про переклад св. Письма він ледві чи думав, а про слов'янську мову в богослуженнях вже певно ні. Та в Царгороді мусіла бути про сі річи якась мова з моравськими послани, коли цісарь Михайло III, очевидно за порадою Фотія (жерела говорять тільки про першого — вимовна ілюстрація для византійського цезаропапізму), поручив сю місію голосному вже язиковому генієви Константинови і його брату Методієви з Солуня, які живо цікавилися перекладами св. Письма на варварські мови й особливо займалися слов'янським язиком. Вони мали вже місіонарську практику на Сході — у Арабів і Хазарів. Саме тогді повернули вони з трудної хазарської місії, везучи з собою мощі св. Климента Папи, відкриті по дорозі в Корсуні. Звідти теж привезли вони копію Євангелія і Псалтиря, писаних, себто перекладених загадковими „росьскы (рушькымы) письмены“. (Про сі буде ще мова на іншому місці). Оба брати приймали поручену їм місію й тим самим увійшли в історію як слов'янські апостоли, як творці третьої в Європі церковної мови, слов'янської, і нового письменства в ній, та як ініціатори окремого слов'янського обряду.

Константин і Методій походили з тої самої інтелектуальної сфери Візантії, що була близька Фотієви й цісарському дворови (зокрема Константин був особистим приятелем патріярха) однак брати мали відко свої окремі думки про методи його церковної політики, коли замість прийняти з його рук високі становища в єрархії (а сих було багато після усунення Ігнатія і його прихильників), вони воліли йти на незвичайні для Візантійців чужоземні місії. Правда, в моменті, коли цісарь посилав їх у Моравію, Фотій не зірвав ще з Римом і добивався признання з сього боку, все-ж-таки характеристична річ, що вибираючися на новий місійний терен, брати беруть з собою згадані мощі св.

Посольство
до Царгороду

Мотиви
його

Місія
Константина
і Методія

860

Їх історична
роля

Церковно-
політичний
світгляд їх

863

Климента. Був се вимовний символ живого почування єдності католицької Церкви і бозоглядного признання римської Апостольської Столиці — поглядів, які до часів Фотія широко були розповсюднені серед византійського духовенства, зокрема серед зреформованих св. Теодором Студитом монахів, і з якими незабаром потім Фотій почав безоглядну боротьбу. Отже, якщо византійська політика рахувала, що місія солунських братів у Моравію доведе до відорвання західних Слов'ян від зв'язків з Заходом, то дуже помилилася. Оба місіонарі були овіяні правдивим апостольським ідеалізмом, повні посвяти і неприступні жадним політичним інтригам. Зокрема вони не сумнівалися, що вступаючи на моравську землю, вони тим самим підчинялися римській юрисдикції.

Діяльність
на Моравії
і в Паннонії

3. На нових місцях свого апостольства, Константин і Методій поступають згідно з винесеними переконаннями. Знайшовшись на західно-слов'янських окраїнах, де дві молоді держави — Ростиславова Моравія і Коцелова Паннонія (нин. західна Угорщина) — тяжко змагалися за національну самостійність з німецько-франконською імперією й були пригноблені, вони повели свою місійну діяльність так, щоби з одного боку довершити навернення поганських народних мас, початого франконськими місіонарями, та з другого — щоби відвернути національно-політичну небезпеку, зв'язану з церковною залежністю цих земель від німецьких дієцезій у Пасаві і Зальцбургу, які *per fas et nefas* мали ті слов'янські землі за свої терени. Для досягнення отсеї подвійної цілі, створили вони, очевидно в порозумінні з князями, геніальну програму: для легшого й певнішого поширення віри та для успішнішої конкуренції з акцією франконських місіонарів, вживати слов'янської мови у проповідях та перекласти на сю мову не тільки св. Письмо а й тексти головних богослужень; для зломання-же залежності від німецько-франконської імперії змагати до утворення окремої митрополії тих слов'янських земель. Отся програма вела до утворення нового обряду католицької Церкви — слов'янського.

Програма

Слов'янський
обряд

Новий обряд не був простим перекладом грецьких церковних книг на слов'янське, як се звичайно думається, лише самостійним твором, посереднім між латинським і

грецьким. Литургія і всі сутні богослуження взяті були з латинського обряду, інші — з грецького. Автори дуже добре і вірно розуміли, що конкуренція молодшого, культурно і політично слабшого обряду зі старшим і сильнішим тільки в такому разі може бути здорова й успішна, коли він у своїх методах мало різниться від свого суперника. Поведена в сім напрямі діяльність мала великий успіх серед людности, лише франконське духовенство було дуже незадоволене і старалося здискредитувати повну посвяту апостольську працю Константина і Методія. Ворожа акція була-б мабуть даремна, якби Німцям не прийшов з підмогою... Фотій і його церковна політика. Наступ його на Рим, заперечення примату Апостольської Столиці, зокрема перенесення спору на догматичне поле (*filioque*) — все те дало противникам наших апостолів і Слов'ян дуже вигідну зброю в руки: закид схизми і неправовірности. Загрожено сим способом з боку рідної землі і — як досі їм здавалось — близьких приятелів, брати рішили виявити своє становище сим, що вдалися в маніфестаційну, з мощами св. Климента, подорож до Риму. Потребу її відчутно відчув і в Апостольській Столиці, коли в дорозі (у Венеції) дійшов апостолів лист папи Николая I з зазивом явитися перед ним. Св. Отець хотів мабуть порозумітися з братами з огляду на пекучу акцію коло приєднання Болгарії.

І знов, те саме нещастя, що так некорисно відбилося на болгарській справі, стрінуло й солунських братів: поки вони прибули до Риму, великий папа вже не жив. Одначе й Адріян II приймив їх дуже ласкаво, вповні одобрив зарівно їхню правовірність (привична для них форма Символу без *filioque*, і навпаки, тогді ніколи тямущого не разила), як і їхню поверх трилітню діяльність, — дарма що римське духовенство поділилося на два обози: прихильників і противників нового обряду. Вичерпаний фізично Константин вступив під іменем Кирила до одного з римських монастирів, де недовго потім закінчив своє святе життя. Методій, по повороті з короткої місії у Паннонії, був піднесений папою до становища архієпископа. Сим способом оба слов'янські краї одержали свою самостійну церковну ерархію. Франконське духовенство одначе не спинялося в поборюванні Методія, уживаючи прісім усіх дозволених і недозво-

Між двома
огнями

Подорож до
Риму

867/8

Одобрення
їх діяльності
і програми

† 4. II. 869

Св. Методій
архієпископом

Трудне його
становище

лених способів (прим., ганебна була роля єп. Вікінга). Використовуючи з одного боку свою політичну перевагу, з другого боку фатальну церковну політику Візантії, підкопувалося воно під Методія і його діло як у Римі, де наслідники Николая I не переймали талантів свого попередника, так на місці перед наслідником Ростислава, Святополком. Словянський архієпископ терпів переслідування, навіть вязницю, ще раз їздив до Риму, щоб унестійнити кидані на нього клевети, здобув повну сатисфакцію і до кінця життя полишився на своїм становищі.

870—894

Нова
подорож до
Риму 880

Смерть св.
Методія
6. IV. 885

4. Смерть св. Методія була катастрофою для словянського обряду. Дружна кооперація німецьких духовних інтригантів і візантійських церковних шовіністів довела до того, що богоугодне діло стало вкінці здискредитоване. Між його учениками (одного з них, Горазда, назначив він на свого наслідника), здається, взяла таки верх фотіївська орієнтація і змагала до звизантійщення словянського обряду. Се зразило князя й моравське боярство. Прийшла неминуча в таких разях реакція. Серед незнаних ближше обставин, Святополк, сей найбільший із моравських князів, насильно вигнав словянських духовних із своїх земель та впровадив чистий латинський обряд з окремою краєвою єрархією. Останки словянського обряду пережили сю катастрофу. На Угорщині, в Моравії, Чехії і мабуть у сусідній Польщі подибуємо його сліди ще протягом двох століть. До наших часів зацілів він тільки подекуди серед Хорватів.

Упадок
словянського
обряду

Останки
його

Перехід
Методіївців
у Болгарію

По тяжких пригодах, вигнані Методієві ученики опинилися на Балканах, де саме знаний нам каган Борис добив немудрого торгу з Візантією в справі організації болгарської Церкви. Поява словянських священників була йому дуже на руку: заміна грецької мови словянською здавалася йому достаточною запорукою незалежності національної Церкви. Князь дав священникам-емігрантам визначні становища в Болгарії, та в остаточнім висліді тамошня Церква зісловянщилася остільки, що хоч увесь устрій її і всі богослуження полишилися суто-візантійськими, то місце грецької мови займила болгарська — в формі початій першими словянськими апостолами. Значить, по суті річи, нова болгарська Церква не була продовженням словянського обряду св. Кирила й Методія; лише зверхня язикова форма була

Словянська
мова в бол-
гарській
Церкві

така сама. Сей був самостійним, посередним між римським і византійським обрядами твором, продуманим для релігійних потреб слов'янських народів; новий болгарський був тільки копією византійського. Навіть Константинові слов'янські букви закинено, а на їх місце введено легку модифікацію грецького альфавету, знану сьогодні під назвою „кирилиці“ (що в дійсності не мала нічого спільного з св. Кирилом). З Болгарії вона перейшла і на Русь. Оригінальне письмо Константина, глаголиця, заховалася до наших часів тільки у церковних книгах нечисленних Хорватів первісного слов'янського обряду та у старих рукописних пам'ятках (між ними, т. з. кийвські глаголицькі листки містять у собі дуже старий переклад латинського Литургікону). Та пам'ять і культ обох апостолів перейшов і до т. зв. православного світа: наперед у Болгарію, а звідси у Сербію і до нас. Одна тільки рідна батьківщина св. Кирила і Methodія, Византія, виреклася своїх синів — єдиних великих місіонарів, яких вона коли-не-будь видала. Неначе за кару, що вони не дали себе вжити за знаряди державної і церковної політики Михайла III Пяниці і Фотія, византійська Церква не лише не умістила їх імен між святими, а й у своїй літературі не переховала буквально ні одної власної згадки про них. Дійсно, *peto propheta in patria sua!*

5. Упадок слов'янського обряду по ідеї св. Кирила й Methodія був не тільки великою втратою для соборної католицької Церкви — тому-що нестало найліпшого помосту для згуртування всіх Слов'ян під духовним проводом Апостольської Столиці; сей факт мав некорисні наслідки і для тих слов'янських народів, що з християнством приймали і слов'янську церковну мову як літературну. В початках національного розвитку мова ся, дякуючи своїй зрозумілості і легкості до вивчення; була дуже корисною підмогою письменства й духової культури; скоро одначе вичерпувався засіб церковно-слов'янських творів, і без живого постійного зв'язку її з творами класичної і християнської літератури, грецької і римської, мова ся вела до культурної ізоляції — ставала гальмою в розвитку відносних народів, між ними й українського. Коли-б початково задумана солунськими братами слов'янська Церква, в тіснім союзі з Римом, була удержалася, то се було-б обезпечило по-

Ріжниця між нею і Кирило-Methodієвським слов'янським обрядом

Кирилиця і глаголиця

Пам'ять і культ слов'янських апостолів

Культурні шкоди з упадку їх діла

Історична роля церковно-слов'янської мови

Недостача
зв'язків
з класичними
літературами

стійний доплив свіжих сил через спільну всіх католицькій Церкві латину й сим способом оживило словянські літератури ще скорше й успішніше, ніж се сталося в XVI в. у Слов'ян-латинників. Зв'язки з Візантією і її грецькою мовою, які потім удержувала Болгарія, Сербія і Русь, не могли ані в малій части виконати сього завдання: одно задля згадуваного вже духового відчуження візантійства від геленізму, дальше в наслідок пізнішої політичної долі Царгороду (залливу турецьким магометанством), а найважніше, тому-що культурні зв'язки східних словянських Церков із Царгородом були дуже обмежені і слабкі. Отже годі порівнювати їх із тими римськими зв'язками, які мали колись словянські апостоли з Римом а пізніше з'єдинена Церква на Україні.

Під увагу
нам самим

Всю оту трагічну історію словянського обряду по думці св. Кирила й Методія повинні взяти собі до серця ті Українці на церковно й обрядово мішаних просторах, які з захопленням достойним красшої справи ідуть згідними слідами Віхінга і Фотія та чистому латинству бажають протиставити чисте візантійство, а всі історично витворені посередні ф'орми знищити — на очевидну шкоду національному обрядови.

Жерела
й література

Acta SS. Boll. — Bartolini: Memorie dei sti Cirillo e Metodo — Brückner: a) Wahrheit über d. Slavenapostel; 6) Cyrill u. Method. — Dobschütz: Methodius u. d. Studiten. — Dvornik: a) Les Slaves, Byzance et Rome; b) De s. Cyrillo et Methodio. — Frédéricq: Conséquences de l'évangélisation par Byzance. — Jaffé: Regesta pontificum. — Jirecek: Fürstt. Bulgarien. — Jugie: a) Recueil canonique slave et la primauté du pape; 6) Le culte de Photius. — Gelzer: Patriarchat v. Achrida. — Götze: Slavenapostel. — Grivec: a) Sv. Ciril in Metod; 6) Pravovernost sv. C. i M.; v) De fontibus theologiae ss. C. et M. — Грот; Моравія и Мадяры. — Harnack: D. karoling. u. d. byzant. Reich in ihr. wechsels. Bezieh. — Златарски: a) Историја на българската държава; 6) Българска архиеп.-патриарси. — Jagić: a) Entstehung d. kirchl.-slav. Sprache; b) Cyrillo-Methodiana; c) Conversion of the Slavs. — Jasek: D. cyrillo-method. Idee. — Лавров: Кирило и Методій в д.-слов. письменстві. — Ламанскій: Житіє св. Кирила. — Larôtре: L'Europe et le Saint Siègе 872—882. — Малышевскій: Св. Кирилъ и Методій. — Marković: Gli Slavi ed i Papi. — Martinof: St. Méthode. — Migne: Patrologia Graeca, Latina. — Mohlberg; Il mesale glagolitico di Kiev. — Monumenta G. H. — Murko: D. sl. Liturgie a. d. Adia. — Naegle: Kirchengesch. Böhmens. — Novotný: České dejiny, I. — Няраді: Життя св. Кирила і Методія. — Огієнко: a) Костянтин і Методій; 6) Слов. письм. перед Конст. — Pástrnek: Dejiny slov. apost. — Perels: Nicolaus I u. Athanasius B. — Петров: Спорные вопросы. — Potkański: Konstany i Metodjusz. — Пташицкій: Слав. обрядъ въ Моравіи, Панноніи и Польши. — Reinhardt: Entstehung d. bulg. Exarchats. — Scheffer: D. bulg. Exarchat. — Schubert: Die sg. Slavenapostel. — Snopce: a) Die Slavenapostel; 6) Studie cyr.-met.; v) Nova kniha o sl. ap. — Соболевскій: Хронол. др. ц.-сл. памят. — Szcześniak: Obrządek słowiański w Polsce pierw. — Теодоровъ-Валанъ: Кирилъ и Методи. — Teige: Život sv. Konstantina. — Vajs: Ioannis VIII epistolae. — Vasić: Život a pochv. sv. Cyr. — Хомин: Ювильей св. Константина Кирила. — Цухлевъ: Историја на бълг. Църква.

В. РУСЬ У ВСЕЛЕНСЬКІЙ ЦЕРКВІ (860—1054)

VI. ХРИСТІЯНСТВО В ПОГАНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

1. Найраніша історична згадка про Русь належить, як знаємо, до 839 р. Не була се очевидно українська Русь, а північна — надільменська чи надволжанська, якщо не цілком ще скандинавська. Того року, посли сеї незнаной досі держави відбували велику окружну подорож крізь християнські землі: з Візантії через Венецію, Італію і Франконию понад Рен до дому. Значить, що найпізніше на той час припадає перший контакт Русі з християнством. А в тім, вона не мусіла так далеко посилати своїх людей, щоби з ним зустрітися. Місійна діяльність Церкви, очевидно римської, вже почалась була й на далекій Півночі. Першим апостолом тих земель був св. Ансгар, гамбурсько-бременський архієпископ, і мав поважні успіхи в цілій Скандинавії. Що-тільки по його смерті прийшов застій у розвитку тамошнього християнства. А що творці руської держави були скандинавського роду, то не виключена річ, що вже тоді могли між ними, навіть серед згаданих послів, бути християне (тогочасні посольства бували дуже численні).

Двацять один рік пізніше, Русь иншим способом дала про себе знати християнському світови: не як посли, а як грабіжні наїзники на ту саму Візантію, до котрої раніше ходили з поклоном. Вони страшно пограбували мало-азійські береги та загналися під сам Царгород, одначе скоро відступили від нього. Сей несподіваний відворот варварів приписувано у столиці особливій ласці П. Д. Марії Влахерненської: по одній версії (самого патр. Фотія) сталося се після того, як по мурах міста уладжено обхід з ризою Богородиці; по другій — сю ризу вмочено у морі, після чого знялася велика буря і розігнала руські човни. Та найдивніше прийшло потім. Переговорами і грішми спонукали Греки тих Русів не то припинити грабування і жити в приятні з ними, а ще й просити, по кількох літах, проповідників слова Божого... Бажання се було заспокоєне: вони одержали єпископа, чи навіть архієпископа, та всі навернулися.

Про правдивість сього факту не можна сумніватися, одначе і про се ні, що та Русь з 860 р. не була пізніша Київська Русь, а тільки якась одна з численних ватаг північних Варягів, що по наїзді таки й осіла десь над Чорним морем і, як потім багато з них, стала на воєнну службу у Візантії. Між иншими, є догадки, що вони осіли над Кимерійським Боспором, у Тмуторокані. Про Київ і його володарів Аскольда та Дира (як комбінував вже перший наш літописець) думати тут годі: ніяк не можливо було-б зрозуміти, чому в нім не лишилося ані найменшої згадки про того єпископа і його масові успіхи. В кождім разі, не була се словянська Русь, а тільки германська; процес загального словянщення тих Варягів ще був не почався.

Руське посольство 839

Св. Ансгар
апостол
Півночі
826—865

Наїзд Русі
на Царгород
28. VI 860

Чудо Богородиці

Перше
навернення
Русі

Звідки вона
прийшла
і куди ділася

Інші вістки
про христ
Русь

Окрім оповідженої висше події, до того самого часу належать ще три вістки про Русь і християнство, які неможливо взяти з Києвом. Вони взяті з житій святих, де дуже трудно провирити й усталити як хронологію так і самий первісний зміст. Перша з них міститься у знанім нам уже житії св. Константина Солунського і хронологічно належить до того самого 860-го р. Коли іменно Константин, з волі імператора, йшов проповідувати між Хазарів, задержався якийсь час у таврійськім Корсуні вчитися жидівської мови і пізнати жидівські книги. Тут відкрив він моці св. Климента, папи римського, які опісля взяв з собою до Риму. При сій нагоді „обрѣтъ же тоу Евангелъе ѿ Псалтырь росьскы писмены пьсано и чловѣка обрѣтъ глаголюща тою бесѣдою, и бесѣдовавъ съ нимъ и силу рѣчи примъ, свои бесѣдѣ прикладая, разлучи писмена, гласная и сгласная, и къ Богоу молитву дръжя въ скорѣ начятъ чисти и съказати, и мнози сѣ ему дивляяху Бога хваляще.“

Житіє св.
Константина

„Руський“
переклад
св. Письма
в Херсоні
860

Ріжні по-
яснення

Яку саме мову належить розуміти під тими „роськими письменами?“ Найповажніші історики і язикознавці видять у них готську мову, хоч не виключена річ, що се дійсно була „руська,“ одначе не пізніша словянська, а первісна германська. В Скандинавії, як знаємо, християнство вже проповідувалося, й апостол її, св. Ансгар, був знаний як учений книжник. Та є й такі дослідники, що в наведених словах легенди видять доказ істнування вже тогді словянсько-руського письменства, а навіть українського, і то саме київсько-поляньського. Догадки сі одначе мало правдоподібні. Згадка легенди стоїть занадто одинцем в довгій низці наших відомостей про початки Руси, щоб можна було брати її буквально й уявляти собі вже високо розвинене письменство в незнаній ще тогді Київській Русі. Коли-б так було, то в дивнім і дуже некориснім світлі ставав-би сам Константин, присвоюючи собі готове вже словянське письменство й подаючи його за створене ним самим. Такої тяжкої кривди не міг хиба зробити своєму обожаному героєви автор „житія блаженного оучителя нашего и прьваго наставьника словѣньску языку“ — людині іспради ідеальній.

Неправдо-
подібність
словянського
характеру

Житіє св.
Стефана Сур.

Руський
князь
Бравлин

Хронологічні
труднощі

В двох инших легендах, сам буквальный з іст оповідання менше важний, а більше хронологічне означення факту. В обох разях мова про чудо над гробом святого в часі наїзду руських грабіжників. Перша з сих легенд оповідає про напад руського князя Бравлина чи Бранлива з Новгороду на знаний нам уже аланський Сурож (Согдею) на Криму. Здобувши город, князь велів пограбувати богату церкву св. Софії, а в ній гріб тамошнього єпископа св. Стефана. За те він на місці тяжко захорів (на епілепсію) і поздоровів щотілько тогді, коли не лише вернув все пограблене, а й по приказу святого сам приймив св. Хрещення. Мало се статися небогато літ по смерти еп. Стефана значить, десь на початку VIII-го віку; та з другого боку є в сім оповіданні подробиці, які велять або перенести усю подію на часи Володимира В., або щонайменше звязати її з обговореним висше наїздом незваної близше Руси на Царгород. В легендах, писаних у виключно душпастирських цілях, а не в істо-

рично-наукових, не можна брати буквально таких висловів як „мало літ потім“. З тої самої причини годі також класти на початок IX-го віку й подію, оповіджену при чуді св. Георгія Амастридського. В часі нападу на Амастриду (на південнім березі Чорного моря) і грабування церкви з гробом святого, Руси були спаралізовані невидимою силою й аж тоді виздоровіли, коли князь повелів вернути всю добычу й увійшов в приязні взаємини з християнами. Як новіші досліді ствердили, се оповідання взяте напевно з історії походу на Царгород в 860-ім році.

Житіє св.
Георгія Ам.

На сьому вичерпуються всі вістки про контакт Руси з християнством у IX-ім віці. Як уже зазначувалося, ні-одної з них не можна прикласти до Київської Руси, а ще менше до її словянської людности; та вони доказують, що творцям руської державности, скандинавським Варягам, християнство вже й тоді не було цілком чуже.

Початок
Київ. Руси

2. Історія Київської Руси починається що-тільки під кінець того віку (річна дата непевна) — з хвилию перенесення пункту тяжкості варяго-руської держави на полудне. Разом із сим вона зблизилася до країв з розвиненою християнською культурою. Нова столиця лежала на самому перехресті великих міжнародних шляхів. Один, в данім моменті найголовніший, ішов із Балтійського моря, через Ладогу або Двину зах., вздовж Дніпра у Чорне море. Се та славна водна „путь отъ Варягъ въ Грекы“, на якій виростала руська держава. В Києві перетинався сей шлях із другим міжнародним, що йшов з заходу на схід та роздвоювався по обох боках Дніпрового шляху — по західному боці, над Бугом, розходився у Німеччину (на Краків) і в Паннонію (на Перемишль); по східному-ж боці двоївся зараз за Дніпром: у магометанську Болгарію над Волгою і в жидівську Хазарію під Кавказом. В напрямі тих великих доріг росла молода держава, і ними приходили чужоземні впливи, а в їх ряді і релігійні, на Русь.

Перехрестя
міжн. шляхів

З християнських земель, комунікаційно найдоступніша була Візантія: її володіння зачиналися зараз при усті Дніпра (Корсунщина), а її столиця, Царгород, була першим осередком міжнародної торгівлі того часу і головною метою варяського купця і вояка-здобичника. Територіяльно близька і розмірно доступна була й що-тільки формально наверхнена дунайська Болгарія, одначе, як країна убога, вона зразу мало надила Варяго-Русів. Контакт із християнськими країнами дальше на заході — з В. Моравією і Німеччиною — був далеко тяжший. Дотого, саме тоді дикі ще й по-

Зв'язки з хри-
стіянськими
землями

ганські Угри зруйнували велико-моравську державу і розірвали зв'язь між Слов'янами — південними, західними і східними; а доступ до Німеччини суходолом був утруднений ріжними незалежними і переважно поганськими слов'янськими племенами. Християнство не було, як знаємо вже, чуже ні в Хазарії, ні в давній варяській батьківщині у Скандинавії, одначе не досить сильне, щоби променіти на Русь. З усіх сусідств сеї останньої і з усіх можливих впливів, перше місце займала безперечно Візантія. Вона була найбогатша, найкультурніша і найбільше християнська. Взаємини з нею оживилися особливо по переході Угрів знад Волги на Дунай, коли чорноморські степи стали на якийсь час безпечніші. В таких обставинах річ зрозуміла, що Кияне зустрічали християнство найчастіше у тій формі, в якій воно жило в Візантії, та що вони з самого початку привикали уважати ту форму за сутню в сій релігії.

Впливи Візантії найсильніші

Найдавніші християне у Київ. Русі

3. Перші автентичні відомости про місцевих християн у Київській Русі маємо що-тільки з середини X-го віку, за князювання Ігоря Рюриковича. Се не значить, очевидно, щоби ті віруючі були взагалі перші, тільки що з часів попереднього князя, Олега, не полишилося жадного писаного свідощтва про християн. Одинокі переховані документи з Олегової епохи — його умови з Візантією, заключені після війни 905 р. — нічим не зраджують, щоб на Русі були вже почитателі Христа; та вони й не заперечують сього. З них виходить, що в Царгороді, при церкві святого Мами, була колонія руських купців. Тут Русь стрічалася з численними варяськими земляками, що були на війсьній службі цісарства, і вже переважно хрещеними. Неодин із тих наємників переходив опісля в службу київського князя, і неодин Русин-поганин, побувши в Царгороді, вертав християнином. Позатим, київсько-руська держава була ще суто-поганська, а її князь Олег то чистий тип старогерманського витязя (вікінга). Та часи швидко змінялися.

Олег і перша умова з Греками 907—911

Ігорь і друга умова з Греками 944

Трицять три літ пізніше заключений Ігорем новий русько-грецький трактат (внаслідок нещасливого походу 941) робить нам приємну несподіванку: в ньому вже мова про дві Русі — християнську і поганську; обі вони в найвищих сферах держави — серед послів-дружинників, боярства і мабуть у самім княжим роді. Сим християнським чле-

нам правління умова приписувала окрему форму ратифікації: „Мы-же, елико насъ крѣстилися есмы, кляхомъся църкѣвию св. Илиѣ въ съборнѣй църкѣви предълежащимъ чьстьнымъ крѣстѣмъ и харатию сею хранити въсе еже есть написано на неи... Иже помыслять отъ страны русьскыя раздрушити таку любовь, да примуть мѣсть отъ Бога Вседържителя, осужение на погыбѣль и въ съ вѣкъ и въ будущий... А некрѣщеніи Русь да полагають щиты своя и мечѣ своѣ нагы и обручѣ своѣ и прочая оружия и да кльнутья о въсемъ яже суть написана на харатии сеи... Аще-ли-же кто отъ князь или отъ людий русьскыхъ преступить се еже есть написано, будетъ достоинъ своимъ оружиемъ умрети и да будетъ клятъ отъ Бога и отъ Перуна...“

Русь
хрещена
і нехрещена

Згадана тут церква св. Ілії, де присягали руські посліхристияне, була в Царгороді, і служила тамошнім хрещеним Варягам. Та коментарь нашого літописця до сеї умови говорить, що така сама церква була вже й у Києві — значить, дочерна царгородської — і що в ній також відбувалася церемонія присяги. Якщо вона й тут була „сборна“ (*καθολική ἐκκλησία*), себто прилюдна, то маємо в сім доказ, що київські християне під Ігорем користувалися повною релігійною волею. Вони, як уже зазначувалося, рекрутувалися зразу з самої варяської верстви, та згодом, в міру асиміляції їх з автохтонною людністю, хрестилися очевидно і Словяне.

Церква св.
Ілії в Царго-
роді і в Києві

Текст Ігорового трактату з Византією допускає також догадку, що громадне навернення Руси сталося недовго перед договором, та що може воно було вимовлене Греками, як своєрідна моральна заперука мирної поведінки Києва на будуще. Подібний примір бачили ми з Русю 860-го р. і з Борисом болгарським. В таких разях Греки вимагали, щоб церемонія хрещення відбувалася прилюдно в Царгороді. Очевидно, таке навернення не було особливо глибоке і в якийсь час полишало по собі почування політичної низшости. Все-таки треба піднести, що поширення християнства сильно причинялося до міжнародного мира.

Навернення
і політика

Оскільки хрещення мало місце в Царгороді, то воно могло бути або по грецькому звичаю, або — що також доволі правдоподібно — в обряді і мові германських Готів,

Обряд і мова

що в столиці мали свій монастир, а в Криму митрополію. Пізніше, коли вся Скандинавія стала римсько-християнська, Варяги належали до обряду латинського — як на Русі так і в Візантії.

Смерть Ігоря
945

4. Отся воля, що її давав християнам Ігорь, сам видко в душі прихильний новій вірі, була-б може довела до повного навернення київської Русі вже в середині X-го в., якби не нагальна смерть сього князя (він упав в боротьбі з поліськими Деревлянами). Вдова його й управителька держави за малого сина Святослава, княгиня Ольга, була християнкою мабуть ще за життя Ігоря. Віддавши послідну дань старим богам жорстокою пімстою над Деревлянами, вона стала щирою християнкою і явно змагала до того, щоб нову віру підіймити на ступінь державної релігії.

Ольга
християнкою

Час і місце
її хрещення

955

Обставини, серед яких Ольга особисто стала християнкою, ближше не знані. Відносна київська традиція, записана майже півтора століття пізніше в літописі, вже не була ясна й набрала признак легенди. Вона оповідає під р. 955 про поїздку княгині до Царгороду; про залицяння до неї цісаря (Константина VII Багрянородного); про те як Ольга перехитрила його просячи, щоб він наперед був її хрестним батьком, а потім — обучена в вірі патріярхом і хрещена як Олена — нагадала йому церковний закон; як вкінці, з великими дарами імператора і з благословенням патріярха, повернула до Києва і — вдруге перехитрила Константина, котрий незабаром вирядив своїх послів по обіцянні Ольгою руські богацтва: „Скажіть від мене цісареві:“ — відповіла його Грекам — „Коли ти особисто постоїш у моїй Почайні (київській пристані) так само довго, як я стояла у твоїм Суду, то тогді дам тобі дари“.

Літописна
легенда

Правда
і поезія

Царгородські
відвідини
Ольги
9 і 18. IX. 957

З сеї київської легенди тільки сам початок і сам кінець історично цілком правдиві. Ольга була дійсно в Царгороді, в гостях у Константина, тільки не в 955-ім р., як думав літописець, а два роки пізніше. Опис її прийнять на цісарським дворі, зладжений самим Константином, полишився до нашого часу, та в нім нема найменшої згадки про хрещення київської княгині. Що-більше, з нього виходить ясно, що Ольга вже приїхала як християнка і що мала з собою власного капелана, свящ. Григорія. З того побуту полишилася в царгородській св. Софії памятка по Ользі:

золота тарілка прикрашена дорогим камінням — мабуть із одержаних на цісарському дворі подарунків; ще в XIII-ім в. оглядав її Антоній, єпископ перемиський й архієпископ новгородський.

Памятка по
ній у св.
Софії

Чи з усього того виходить, що Ольга хрестилася в Києві, як се всупереч легенді доволі загально приймається в науці? Ні, факт повернення її в Царгороді безсумнівний; різні взаємно незалежні свідчення, між ними одно сучасне, німецьке, говорять про се згідно. Тільки сталося се значно раніше, ще за життя Ігоря і за імператора Романа I Лекапина, мабуть у звязку з мировими переговорами. Якщо притім цісарь залицявся до княгині, то се був той Роман, а не Константин, який був жонатий і в 957 так само віковий як і Ольга. Память Киян змішала згодом особи і факти, як се в таких разях завсігди буває.

Хрещення
в Царгороді
до 944

Правдивий натомість кінець у сій традиції. Офіційна візита Ольги в 957-ім р. скінчилася сильним політичним диссонансом між обома державами. Княгиня була видко сильно незадоволена сею подорожю, зокрема, вона, пані великої держави, відчула горду, непривітну і мало почесну поведінку Ромеїв (принято її з таким самим церемоніялом як простого посла двох малозначних арабських князів); окрім того незнана нам ближше політична ціль поїздки видко не оправдалася і київсько-византійські взаємини, ніколи не сердечні, сильно напнялися. Чи між причинами того непорозуміння були й церковні справи? Такі догадки висловлялися в історіографії (мовляв, Ольга безуспішно добивалася в Царгороді самостійної церковної єрархії для Руси), одначе в сім напрямі не маємо найменших позитивних вказівок. Та з другого боку певне те, що на погляд княгині Русь уже була дозріла до урядового заведення в ній християнства та що вона дійсно думала про окрему церковну організацію своєї держави. Тільки що ся мудра княгиня не бажала сього многоважного діла віддати в византійські руки.

Русько-ви-
зантійське
напруження
957

Чуттєві і по-
літичні моги-
ви його

Питання
руської церк.
єрархії

5. Незабаром по своїм повороті з Візантії, вона виправила посольство до німецького короля (пізніше коронового в Римі на західно-римського цісаря) Оттона В., наймогутнішого з тогочасних християнських володарів, та просила його прислати до Києва єпископа і священників. Король

Посольство
Ольги до
Оттона В.
958/9

Либутій
перший епископ Київ.
Руси 960

† 15. III. 961

Адальберт
другий епископ Київ.
Руси

961/2

Політичні
зміни на Русі

порозумівся, правдоподібно, в сій справі з Римом; після того, в празник Різдва Христового, в місті Франкфурті н. М., в присутности самого короля, висвячений був перший єпископ для Київської Русі в особі Либутія, монаха з монастиря св. Альбана у Майнці. Річ притім характеристична, що святив його архієпископ бременсько-гамбурський, себто заступник тої митрополії, творцем якої був св. Ансгар та до якої належала місійна діяльність у Скандинавії і в прибалтійських землях. З незнаних нам ближше причин (мабуть ізза трудного підготування місії) нововисвячений єпископ не вибрався зараз в дорогу, потім захорів і 15-го місяця по висвяченні вмер. Ольга видко пригадувала своє бажання, бо Оттон, перед своїм виїздом в Італію, подбав про висвячення наступника в особі Адальберта з монастиря св. Максимина в Трірі. І знов цікаво, що новий єпископ був вихованцем того самого корвейського монастиря, звідки вийшов св. Ансгар. Знаряджений належито королем, Адальберт подався на Русь, правдоподібно через Балтійське море. До Києва міг він прибути десь під кінець 961 або з початком 962 р., себто яких 3—4 роки після того, як Ольга вперше висилала в сій справі посольство до короля.

За той час багато поплило води в Дніпрі. Малолітний князь Святослав доступив повних прав; княгиня-мати зложила реєнцію; замість старих дорадників з часів Ігоря, прийшла до голосу молода дружина Святослава. І як звичайно в таких разях буває, політика молодого наслідника старається зразу не вступати у сліди попередника, тільки підіймає нові кличі. А сі знайти не було тяжко. Вже двадцять літ Київ не вів війни — найважливішого в тих часах і обставинах жерела багатіння, а навіть удержання (достоту, як пізніші українські козаки бунтувалися, коли їм не давано йти на море воювати). Дотого, прихильники старого поганства мусіли з ненавистю дивитися на християнську княгиню, на її відразу до ідолопоклонства та на заходи в користь нової віри; в їхніх очах, всі елементарні нещастя були певно пімстою загніваних богів і т. ин. Навіть не виключена річ, що й Византія, на вістку про церковно-політичні зносини Києва з Заходом, почула небезпеку та завела такі самі інтриги на Русі, як сто літ раніше в Болгарії.

Досить, що князювання молодого і буйного Святослава почалося під двома гаслами: „честь старим богам!“ і „іду на вас!“, себто поганська реакція і здобична війна. Правда, вихований матір'ю-християнкою син мав тільки пошани для неї і її релігійних почувань, що йдучи з протихристиянською течією, не велів переслідувати поодиноких християн („не браняху, но ругахуся“); й існуючі церкви (віродостойна традиція приписує початок київської св. Софії саме Ользі) полишилися певно ненарушеними, однак про удержавлення нової віри, про загальне навертання народу і про утворення церковної єрархії — не могло вже бути й мови. В таких обставинах прибув на Русь єп. Адальберт зі священниками і міг тільки ствердити, що його місія стала зайва. Він завернув назад. Підчас повороту, мабуть у Новгородщині, знайшовся у великій небезпеці від розагітованого поганства; кілька осіб з його товариства згинуло навіть.

Такий був вислід першої в історії спроби навернути всю Русь на християнство і злучити її церковно-культурними зв'язками з Заходом — того змагання першої християнки на київському престолі, яке в разі успіху було б повело історію Східної Європи цілком іншим шляхом, ніж опісля вийшло, що призначувана тогді Києву історична місія перейшла на Польщу... Головним героєм сеї історичної драми, княгині Ользі і другому з порядку єпископови Києва Адальбертові, потомність віддала належну честь: київсько-руська Церква поставила між святими Ольгу, а німецька — Адальберта. Се останнє, очевидно, не за Русь. Недоспіль руський єпископ став зараз потім першим архієпископом магдебурським; на сім становищі, діяльність його самого і його наслідників мала епохове значіння в розвитку християнства і Німеччини.

6. З сумом дивилася велика княгиня на політику молодого покоління. Слава лицарського Святослава і його початкових воєнних успіхів на Волзі і під Кавказом, завоювання Болгарії і походу на Царгород була заплачена тяжкими жертвами: культурним застоєм, розпряженням державної спійности, наїздами диких Печенігів у византійській службі і т. ин. Смерть захистила її від найгіршого — вона не дожила кінцевої катастрофи всеї київської армії, смерти

Зворот Святослава до війни і поганства

Становище християн

Невдача Ольги й Адальберта

Наслідки її

Катастрофічний кінець нової політики

Смерть Ольги 969

Смерть
Святослава
973

Святослава і того жахливого історичного символу, що череп сього найбільшого вояка нашої минувшини став у степового розбишака за чашу до пиття. Нежиттєздатність поганської духової культури виявилася вповні. Русь мусіла повертати на шлях вказаний св. Ольгою. Се переконання мусіло принести їй те лицарство, що вратувалося з балканської катастрофи: кількалітний побут між християнськими Болгарами і Греками мусів неодного з них довести до розуміння висшости християнства над віру батьків. Хто зна, чи і Святополк по десяти літах власного досвіду не змінив своїх раніших поглядів у сій справі. Та обов'язок направити помилку його молодости перейшов вже на його молоденьких синів.

Необхідність
повороту до
християнства

Ярополк

Найстарший Ярополк, якому ще від Святослава дістався Київ, у хвилі смерти батька міг мати ледві кільканацять літ, та з другого боку він мав змогу підпасти під сильніший вплив бабки. Се повинно було довести його до її релігійних планів, затрачених його батьком. Між скупенькими вістками про коротке (7-літнє) володіння Ярополка не знаємо, правда, ні-одної про якісь позитивні його старання в користь християнства, одначе є їй певні вказівки, які велять догадуватися що-найменше прихильности в сім напрямі. Наперед, за жінку дав йому батько полонену на війні молоду грецьку монахиню великої краси. Годі подумати, щоб вона не старалася і не встигла приєднати молоденького князя для своєї віри. Тільки що симпатії Ярополка не могли пійти на византійський шлях. Поминаючи досвід і настрої його бабки, молодий князь і його дружина не могли хиба забути Святославової трагедії, спричиненої коварною політикою Византії. Отже не лишалося нічого, як тільки повернути на дорогу вказану св. Ольгою. Два факти дозволяють нам вірити, що він се дійсно зробив. Перший се той, що зараз по смерті батька, видко за порадою старого воеводи Свінельда (а може й по вказівкам бабки), посилає посольство з дарами до того самого німецько-римського цисаря Оттона В. А що київські послы в Кведлінбургу мусіли щось говорити про релігійні справи, ясно виходить із другого знаного факту — приходу до Ярополка римського посольства від Апостольської Столиці. Лише що посередником між Києвом і Римом не був вже

Посольство
до цис.
Оттона В.
973

Оттон В., що зараз-же вмер після кведлінбурського сойму, а син його Оттон II, також німецько-римський цісарь. Римська місія не мала одначе бажаного успіху тому, що саме тогді вибухла війна між Ярополком київським і Володимиром новгородським, закінчена трагічною смертю першого. Переможець Володимир був тогді неприступний думкам про християнство. Він був провідником нової поганської реакції на Рим, що йшла головно з Новгороду.

Папські посли в Києві
979

Смерть Ярополка
980

Нова поганська реакція

7. З уривкових вісток про християн на Русі перед Володимиром В. доходимо до ось-яких загальних висновків: а) Першими християнами і носіями нової релігії є норманські Варяги, що зустрічаються з нею в часі своїх наїздів, торговельних подорожей або військової служби в християнських землях. б) Християнство проникає у словянську Східну Європу вздовж головних міжнародних шляхів того часу, головно-ж вздовж найважливішого і найлегшого — балтійсько-чорноморської водної дороги по Дніпру. в) Приходить воно в першій мірі з Візантії, в дальшій із Скандинавії, Німеччини і Хазарії. г) Найстарші автентичні вістки про християнство в Київській Русі походять що-тільки з середини X-го в., з останніх літ князя Ігоря. Воно тогді поширене серед варяської аристократії і на самім княжім дворі; християнкою є й сама княгиня Ольга, хрестившися в Царгороді. В Києві існує прилюдна церква св. Ілії, як дочерна такої-ж варяської церкви в Царгороді; при ній завязок духовного стану. д) По смерті Ігоря, в часі реєнції Ольги, християнство стає навіть протегованою релігією, одначе проби створення самостійної руської єрархії не вдаються. е) В справі організації краювої Церкви й систематичного навертання народу, Ольга звертається до Німеччини, де й висвячуються два єпископи для Русі. ж) З приходом до влади Святослава Ігоревича наступає поганська реакція й воєнна експанзія київсько-руської держави, закінчена невдачею у Болгарії і катастрофою на Дніпрових порогах — спричиненими Візантією. з) Внаслідок того політична думка Київської Русі повертає знов до початої акції св. Ольги, навязуються взаємини з західно-римським цісарством і Римом, одначе боротьба між Святославичами і смерть прихильного християнству Ярополка київського доводить до нового, сим разом уже останнього, тріумфу поганства під

Висновки

проводом Володимира. і) Найбільше характеристична прикмета релігійної політики в тій добі то подвійне хитання Київської Русі: між поганством і християнством — внутрі, та між Візантією і Римом — на зверх. Перевага сього або того напряму залежна була від політичної ситуації — внутрішньої і міжнародної.

Жерела
і література

ЖЕРЕЛА: Adami Brem. Gesta. — Annales Corbeiensens. — Ann. Hildesheim. — Ann. Lamberti. — Ann. Magdeburg. — Annalista Saxo. — Ann. Quedlinburg. — Cedreni Hist. comp. — Constantini Porph. Administr.; Ceremon.; V. Basilii. — Georgii Mart. Chron. — Georgii Mon. Contin. — Ioannis Diac. Chron. Ven. — Житіє св. Георгія Амастр. — Ж. св. Константина. — Ж. св. Ольги. — Ж. св. Стефана Сурож. — Leonis Diac. Histor. — Leonis Gram. Chronogr. — Nicetae Paphl. V. s. Ignatii. — Никон. лѣтопись. — Photii Orat.; Epist.; Homil. — Повѣсть врем. лѣтъ. — Путешествіє аеп. Антонія. — Reginonis Contin. — Rimberti V. Anscarii. — Symeonis Mag. Ann. — Theophanis Contin. — Thietmari Chron. — Translatio s. Clem. — Zonarae Appal. — Якова мн. похвала Володимиру.

ЛІТЕРАТУРА: Abraham: Powstanie Kośc. łac. na Rusi. — Бертъе-Деларгард: Къ ист. христ. въ Крыму. — Бѣляев: Byzantina. — Bihlmeyer: D. hl. Ansgar. — Bonet-Mauru: Prem. témoignages du christian. en Russie. — Boor: Angriff d. Rhos auf Byzanz. — Brackmann: Ostpolitik Ottos d. Gr. — Bril: Christian. en Suède. — Brooks: The age of Basile I. — Васильевскій: а) Введенія в житія; б) Рус.-виз. изслѣдованія. — Величко: Взаємини Руси і Визан. — Сумонт: Analecta Bruxell. — Dietrich: Byzant. Quellen. — Dölger: Regesta. — Ebersolt: Le grand palais de Cple. — Ediger: Russlands älteste Beziehungen. — Fischer: Grossf. Helga am Hofe v. Byz. — Голубинскій: Ист. рус. Церкви I, 1. — Грушевскій: Ист. Руси-України, I. — Gutzeit: Georgios v. Amastra. — Норре: Magdeburg u. d. Osten. — Ильинскій: Одинъ эпиз. изъ жиз. Константина. — Истрин: Договоры съ Греками — Завитневич: Святославъ Игоревичъ. — Заікин: а) Chrześc. w Eur. Wsch. do Igora; б) Chrześc. w роł. X w.; в) Христво за Ярополка I. — Коробка: Источн. рус. християнства. — Кунік: а) Georg. v. Amastris; б) L. Russes devant Cple. — Лонгинов: Мирн. договори съ Греками. — Лопарев: а) Виз. житія святыхъ; б) Полож. ризы Богородицы 860. — Ляскоронскій: Кієв. Вышгородъ. — Lübeck: Christianisierung Rds. — Масри: Byzant. et étrang. dans Cple. — Малышевскій: Варяги въ нач. христ. въ Кієвѣ. — Марquardt: Streifzüge. — Міллер: Христ. культ. IX-X в. на Дон. — Никольскій: Къ вопр. о рус. письм. — Огієнко: а) Руські переклади в Херс.; б) Початки християнства. — Пападопуло-Карамевс: Акафистъ Б. М., Русь и Фотій. — Пархоменко: а) Св. равноап. Ольга; б) Христво Руси до Влад. Св.; в) Нач. христва Руси. — Петрушевич: Христво въ прикарп. стран. — Полонская: Къ вопр. о христвѣ до Влад. — Приселков: Очерки по церк.-пол. ист. Кієв. Руси. — Palmieri: La convers. d. Russi. — Pierling: Russie et Saint-Siège. — Скобельскій: Згадки о Руси. — Смирнов: Волзький шлях. — Serpell: Einführung d. Christms in R. — Таубе: Римъ и Русь. — Успенскій: Русь и Визан. въ X. в. — Weingart: Byz. kronik. — Шахматов: Др. судьбы рус. племени. — Айналов: а) Св. Ольга въ Царьг.; б) О. дар. русс. князямъ въ Виз.; в) Даръ св. Ольги. — Знойко: а) Посольство Калокира; б) О поход. Святослава. — Pargoire: Saint Mamas. — Попов: Левъ VI Мудрый. — Sack: Reisewege d. ältest. nord. Mission. — Schmeidler: Hamburg-Bremen u. Nordost-Europa IX-XI Jhrh. — Поверх сього, диви літературу у розд. IV і V.

VII. ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ

1. В усій історії київсько-руської Церкви найменше ясний і найбільше загадковий момент — то сам її початок — діло Володимира. В київській літописній традиції, що-правда, оповідання про хрещення Руси Володимиром займає розмірно дуже багато місця, одначе історична вартість сього переказу стоїть у відворотнім відношенні до його ширини — як під оглядом хронології так і щодо самих фактів. Се тим дивніше, що літопис писався розмірно недовго (не цілих сто літ) по тій епоховій події, та що в тім самім жерелі маємо короткі одначе дуже цінні вістки про християнство на Руси в ранішій добі — в часах Ігоря й Ольги. Переходячи в літописі від них до Володимира, так і почувемо, що полишаємо певну стежку історичної дійсности та входимо на хитке поле легенд. Легенд — подуманих очевидно не для заповнення прогалин у фактичних відомостях, а радше для того, щоби їх закрити. Мається навіть вражіння, що початково літописне оповідання про хрещення Руси виглядало цілком инакше, та що якась цензорська рука подбала про заміну його иншим — недоладною компіляцією з кількох окремих і взаємно мало згідних легенд, навіть не місцевого походження. Так з'явилася (під р. 986) довга повість про появу в Києві цілої низки чужоземних посольств: від магометанських Болгарів знад Волги, від Німців, від хазарських Жидів і від Греків); про те, як кожде з них захвалює свою віру і старається приєднати до себе Володимира, одначе князеві найбільше до вподоби довезний виклад грецького „філософа Константина“; за сим (під р. 986) оповідається, як-то за порадою бояр і старшини князь посилає своє посольство в чужі землі переконатися на місцях, де найкрасше правиться богослуження, та як по своїм повороті послани не можуть нахвалитися царгородських церков і служб у них; вкінці (під р. 988) читається про похід Володимира на Корсунь: як він при помочи зради здобув город, як домагався руки цісарської сестри і як завдяки їй обучився в вірі, приймив св. Хрещення, та вкінці вернув до Києва і при помочи корсунських священників хрестив весь нарід.

Коли під кінець минулого століття церковна історіографія почала прикладати до сього оповідання критичну міру, показалося, що про велике апостольське діло Володимира знаємо напевно тільки те одно, що він хрестив Русь... натомість на такі основні питання як — коли, де і як він се зробив? — певної відповіді знайти вже годі. А що найдивніше: з многословного літописного оповідання неможливо виробити собі ясного погляду, яку саме церковну ерархію мала тогдішня Русь, хиба той один, що вона мусіла бути инша ніж та, яку видимо пізніше за Ярослава. Наслідок усього того такий, що в недостатчі позитивних жерельних відомостей про реформу Володимира, появилася багато догадок-гіпотез які занадто відбігають одна від одної, щоб мати право до повної історичної правди. Зогляду на такий стан наукових дослідів, подаємо тут сам тільки загальний кістяк церковно-політичних подій за Володимира, оскільки при

Вістки про хрещення Володимира неясні

Літописна традиція тенденційна

Догадки дослідників розбіжні

помочи чужих жерел можна його витеребити з легендарного наросту; ближші пояснення й огляд спірних питань з цього обсягу знайде читач у приписках на кінці сеї книжки.

2. Ставши єдиним князем на всю Русь і приборкавши непокірні племена, Володимир не завів надії тої поганської течії, яка допомогла йому в боротьбі з братом. Він відновив в цілій державі захитаний уже культ поганських богів. У Києві, на горі перед княжим теремом, станули знов кумири Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Семаргла і Мокоші. Повернули й забуті вже в Києві жертви жадущим людської крові ідолам: „И жьряху имъ, наричюще я богы, и привожаху сыны своя и дъщери, и жьряху бѣсомъ, и осквърняху землю требами своими; и осквърнися крѣвьми земля русьская и хълмъ ть“. У звязку з сею реставрацією поганства і його дикого культу, тогді-ж поплила кров перших руських мучеників за Христа. Жереб чи підступний вибір упав на молодого Варяга-християнина, щоб його жертвувати богам. Батько не тільки не видав сина, а й відважно і прилюдно виявив своє християнство. Не можучи їх дістати живими (видко оба боронили доступу до себе), розлючена товпа зруйнувала дім їх і вони згинули. На тім місці стояла пізніше церква Богородиці, звана Десятинною (пам'ять тих перших мучеників 12-го липня).

Все те допускав Володимир певно не з особистого переконання, а з політичних оглядів. Як талановитий володарь, він дуже швидко мусів відчути, що примітивне і бездушне поганство не всилі дати необхідних моральних і культурних сил для збереження і розвитку його величезної країни. З усіх поважніших держав між Слов'янами, одна ще тільки Русь оставала в поганстві. Навіть в Угорщину проникало вже християнство з двох боків — з Німеччини і Болгарії. Небезпека, що Русь остане позаду і внизу, ставала щораз ясніша. Отже, давши поганському націоналізмови вишумітися й показати всю творчу нездібність, він повернув до закиненої думки своїх попередників про християнство — як до державної рації. Особистих імпульсів і впливів також очевидно не бракувало: пам'ять бабки Ольги, християне на княжій дворі (між численними жінками й рабинями князя не одна була хрещена), далі контакт із чужинцями і т. п. Вкінці і київська християнська громада певно не була цілком

Віднова
поганського
культу

Людські
жертви

Перші
мученики

Безплідність
поганства

Християнські
впливи на
Володимира

бездільна. Досить, що упевнившись в необхідности великої реформи, Володимирови полишалось тільки — з огляду на поганський загал — вибрати відповідну нагоду до явного виступу та подумати про церковну організацію.

Зворот
його до
християнства

3. Щодо поганського громадянства, князь був мабуть переконаний, що воно погодиться з переходом держави на християнство, коли се буде звязане з вимовним для загалу зверхнім ефектом, себто коли той загал видітиме в реформі якийсь національно-політичний успіх. Така нагода сталася в 987-ім р. Політична ситуація уложила ось-як. Візантійська імперія знайшлася в дуже трудній ситуації. Серед затяжної боротьби на два боки — з Арабами і Болгарами — вибухло в М. Азії повстання під проводом Варди Фоки, що оповістив себе імператором і пішов на Царгород, проти ціс. Василя II. Опинившись в дуже скрутнім становищі, цісарь не мав іншої ради, як звернутися за підмогою до Києва, дарма що взаємини між Візантією і Русю від 15 літ, себто від нещасної війни Святослава в Болгарії, були неприязні. Тепер Володимир міг диктувати умови. Василь приймив їх і 6-тисячне варясько-руське військо помогло здавити повстання.

Відповідна
нагода
987

978—1025

Візантія
просить
підмоги

988

Змісту умови докладно не знаємо; тільки те певне, що між іншими зобов'язаннями (тогді, здається Русь одержала чорноморський порт у Тмуторокані) Василь II згодився віддати свою сестру Анну, внуку Константина VII Багрянородного і сестру славної Теофано, замужної за німецько-римським цісарем Оттоном II, матері ціс. Оттона III. Був се великий політичний успіх, що промовляв до уяви й честилюбства тогочасного громадянства. І цілком справедливо. Візантійський двір, на точці родових взаємин, був завсігди дуже неприступний, а на подружжя з такими варварськими володарями, як київський, приставав тільки в крайній політичній необхідности. Та з другого боку, високе споріднення Володимира з обома цісарськими дворами — східно і західно-римським — вимагало від нашого князя, щоб наперед сам став християнином. Отже він зробив се негайно, одержавши християнське ім'я Василя. За його приміром мусліло пійти багато осіб із княжого двора, дружини і бояр. Сталося се таки в Русі, мабуть у городі Василеві під Києвом. Хрестив його, по всьому судячи, якийсь свя-

Умова з Во-
лодимиром

Подружжя
його з Анною

Особисте
хрещення
князя

щенник із Варягів (ісландська сага про Олафа Тригвесона говорить, що сей славний норманський князь-мандрівець намовив Володимира до християнства і що обряду св. Хрещення dokonав його єпископ Павло). В таких обставинах, не виключена річ, що се свято відбулося в латинським обряді.

Віроломність
Царгороду

Володимир
здобуває
Корсунь
на весні
989

Загальне
хрещення
Руси
990

Організація
київсько-
руської
Церкви

Одначе византійська політика, як завсігди була віроломна, такою хотіла полишитися і сим разом. Збувшись при помочи руської підмоги небезпеки, не думала додержувати умови і не посилала невісти до Києва. Та Володимир дуже рішучо відповів на сю подвійну зневагу, політичну й особисту. Він завернув побідні свої полки і на їх чолі ударив на найблизші византійські посілости на Криму. По двомісячній облозі, він здобув Корсунь. (Жителі його, завсігди Византійцям неприхильні, навіть помогли йому в сій операції). Що-тільки тепер подалася царгородська гордість. „Цісарича“ прибула вкінці до Корсуня, де відбулося вінчання. Володимир віддав за віно сей город цісареві та з забраними відси священниками повернув до Києва. На чолі корсунських духовних стояв голосний Настас, правдоподібно єпископ, що своєю зрадою поміг Володимирови взяти Корсунь. Подвійний тріумф князя мусів перемогти останки поганської опозиції, і тому загальне хрещення народу почалося незабаром потім. Спершу, воно могло бути очевидно більше формальне і символічне, ніж дійсне, й обмежалося передовсім до самого Києва і більших городів. Черга на менші і на села прийшла згодом, подекуди геть пізніше. На початок, новий стан релігійних відносин зазначувався заборонаю ставлення ідолів і жертвування їм жертв.

4. Се що сталося, було тільки початком великого історично-культурного завдання, що стояло перед Володимиром. Найважливіше питання — справа утворення київсько-руської Церкви, яка поверховне християнство зробила-б глибоким і сутнім — полишилося ще до вирішення. Що в сій справі вчинив Володимир? Як уже було зазначене, з нашого найдавнішого літопису дуже трудно видобути якісь певні відомости про першу духовну єрархію на нашій землі. З византійських жерел ще менше; вони не згадують навіть про хрещення Руси, хоч знають про подружжя Володимира й Анни. З усього можна зробити такий висновок, що церковна єрархія на Руси за Володимира, поза горст-

кою корсунського духовенства, не була грецька ані не була підчинена візантійському патріярхови. А втім, се згоджується з політичними взаєминами між Русю і Візантією: мимо споріднення обох дворів, вони й далше були неприязні, а дикі Печеніги, підбивані Греками, не давали віддиху новоохрещеній Русі. Чи з усього того виходить, що церковна ерархія Володимира була латинська?

Правда, вказівок у сім напрямі маємо дещо. Між иншим, до думання дає ось-який факт: Коли про зносини Володимира з царгородським патріярхатом не маємо в жерелах жадного сліду, то в самій Русі переховалися віродостойні вістки про три (чи може чотири) римські посольства до Володимира і два руські до Апостольської Столиці. Одно з тих посольств прибуло саме в часі корсунського походу і принесло Володимирови частину мощів св. Климента, відкритих свого часу свв. Константином і Методієм у тім-же Корсуні (в літописній легенді, т. зв. корсунській, вийшло таке, що Володимир ніби сам із Корсуня привіз мощі св. Климента і його ученика Фива). Не можна також заперечити і другого факту: що в Володимировій епосі було на Русі латинське духовенство діяльне (між ним також єпископи, один із них святився навіть у Києві). Отже годі дивуватися, що такі факти і ще інші сліди доводили деяких дослідників (православних саме!) до здогаду, що перша руська ерархія мусіла бути римська, як бажала ще св. Ольга.

Проти такого погляду стоять одначе два важні заміти: один той, що годі зрозуміти, яким способом ся ерархія могла так легко звизантійщитися по смерті Володимира; а другий — звідки в руській Церкві взялася словянська мова у староболгарській формі? Коли-б Рим раз мав формально Русь під своєю юрисдикцією, то певно вів-би був завзяту боротьбу за її удержання, а тимчасом про неї не знаємо нічого; а словянська мова в Церкві, хоч і під Римом можлива, була-б радше мала свою первісну форму — паннонську. Всі ті суперечности можна одначе розв'язати, коли візьмемо під увагу, що в часах Володимира, окрім Церкви римської і візантійської (по знаних непорозуміннях, вони знов удержували обопільні взаємини), була ще третя самостійна Церква, посередна між тими, а саме болгарсько-македонська з осередком в Охридї.

Перша
ерархія не
візантійська

Зносини
Києва
з Римом
(986), 988,
991, 1000,
994, 1001,

Римська
ерархія мало
правдо-
подібна

- Болгарська Церква 5. Початкова надія болгарського князя Бориса, що церковний зв'язок із Візантією доведе до утворення самостійного болгарського патріархату, — головна причина, чому він припинив свої взаємини з Римом — як знаємо, не здійснилася, ні за його власного правління, ні за його сина Володимира. Болгарія мусіла задовольтися окремим архієпископством, а її церковна самостійність була тільки така, що при помочи учеників св. Методія вона могла замінити грецьку мову на словянську. Навіть такому дужому володареві, як молодший син Бориса Симеон, прийшлося ціле життя боротися за здійснення подвійного національного ідеалу: за болгарську царську корону і за болгарський патріархат. В очах вихованого в Царгороді Симеона обі цілі були нероздільні: се впливало з присвоєної ним візантійської доктрини про єдність держави і Церкви. Не можучи добитися в Царгороді згоди на таке піднесення своєї власної чести і достоїнства своєї архієпископа, він наперед сам собі узурпував царський титул, а коли вмер головний організатор болгарської Церкви, лояльний супроти Візантії архієп. Климент, іменував його наслідника патріархом і велів себе коронувати на царя. Візантія одначе не хотіла ніяким способом признати сих фактів, хоч Симеон витиснув її володіння над сам Босфор і хоч чотири рази облягав Царгород. У великій скруті від Симеонового натопу, Візантія вдалася навіть за підмогою до Апостольської Столиці, та коли римські легати готовилися їхати до Симеона, Греки надумалися і легатів здержали. Ясно, чому. Перед їхніми очима станув привид з перед 70 літ — порозуміння між Борисом і папою Николаєм I й перехід болгарської Церкви під безпосередню опіку Риму... Тепер Симеон покористувався сею ідеєю і, з нагоди свого конфлікту з Хорватією, увійшов у взаємини з папою Іваном X. Дійшло до умови, що болгарська Церква підчинилася Апостольській Столиці, а ся признала царський титул Симеона, з королівською короною і скиптром. Вість про порозуміння з Римом мала в Царгороді більший успіх ніж усі дотогочасні воєнні перемоги і здобутки великого Болгарина. Той сам імператор Роман, що досі й чути не хотів про яку-не-будь рівнорядність Болгарії, зараз поспішив до Симеона з ласкавими словами. І Візантія мала щастя. Найбільший її ворог, царь Симеон умер незабаром потім, а син його і наслідник Петро показався слабосильним володарем. Він дав себе взяти грецькій дипломатії: одержав визнання царського титулу для себе і патріяршого для архієпископа, одначе за ціну повного підпорядкування візантійській політиці.
- Якщо треба приміру на політичну маловажність формальних титулів, то годі знайти краший над отсей. Ніколи до того часу Болгарія не була така слаба і не піддавалася так візантійським впливам, політичним і церковним, як саме по сім здійсненні мрії батьків. Національна опозиція проти сього стану виявлялася в домових межиусобицях і в богомільській ересі. Все те спонукало вкінці Петра відновити зв'язки з Римом. Тоді Візантія підбила Святослава київського на завоювання Болгарії, а коли сей на-правду здобув всю східну частину, виступили самі в обороні болгарської незалеж-
- 893—893
- 893—927
Змагання Симеона
- 915
916
- Проголошення патріархату 918
- Коронація Опір Візантії
- Інтервенція Риму 923
- Умова Симеона з Римом 926
- Вражіння в Царгороді
- Смерть Симеона 27. V. 927
- Згода з Царгородом і признання патріярхату 928
- Царь Петро 927—969
- Новий зворот до Риму

ности. Виперши Русь знад Дунаю і віроломно наславши Печенігів на Святослава в повороті до Києва, імператор Іван Цимісхій заанектував по-просту „визволену“ Болгарію: синів Петра — Бориса II і Романа — вивіз у Царгород, преславський патріархат зніс, а болгарську Церкву підпорядкував знов Византії.

В дійсности, ся сумна доля постигла тільки саму східну, наддунайську частину держави. Західна половина боронила своєї національної незалежности з успіхом, і по смерті Івана Цимісхія вспіла сформуватися в окреме царство з осередком у македонській Охриді. Туди перенісся й осідок незалежної болгарської Церкви. Під проводом царів Романа і Самуїла, ся західно-болгарська держава здобула назад частину страчених раніше на сході й півночі земель та, мимо постійних змагань із Византією, пережила ще коротку епоху світлості. Тоді-то відновилися й перервані звязки з Апостольською Столицею, тим більше, що в Царгороді, саме в тім часі, віджив дух Фотія супроти Риму. Одним словом, під кінець X-го в. Болгарія знов перекилася на бік Заходу.

6. Відродження болгарської держави й Церкви dokonувалося т. ск. перед очима Володимира. Коли він отже опинився перед важним питанням, кому саме має поручити організацію руської Церкви — близькій, одначе небезпечній і ненависній Византії, чи неутральному, одначе далекому Римови — думка його мусіла зупинитися на болгарсько-охридській Церкві: обрядово вона походила із Царгороду, духово була злучена з Апостольською Столицею, язиково була тісно споріднена з Київською Русю. В такій ситуації, вибір духовних учителів і церковних організаторів був, здавалося, простий і легкий. За Охридою, в очах Володимира, мусіло промовляти ще й те, що з сього боку не відчувалася жадна політична небезпека. Коли царгородський патріарх був простим зряддям византійської імперії, коли навіть над тогочасним Римом тяжіла рука німецько-римських цісарів (зверхність їх розтягалася й на Чехію та Польщу), то відгороджена Византією й Угорщиною Західна Болгарія не тільки не викликала політичних побоювань, а й ще могла Києву здаватися доброю природною союзницею. Саме коротко передтим Болгари розгромили Византійців, що спокусилися були на завоювання їх країни. Щоб улегчити комунікацію з сею — здавалось — надійною державою і щоб у сій справі не бути в залежности від доброї волі Греків та їхніх наємників Печенігів, Володимир заволодів тим міжнародним шляхом, що йшов знад Буга, від г. Володимирия на гг. Червен, Белз і Перемишль,

973

Анексія
Сх. Болгарії
Греками
976

Утворення
зах.-болг.
царства й
охридського
патріархату

979—1014

Цінности нової
болгарської
Церкви

17. VIII. 986

Перемиський
шлях у Болгарію

через Карпати до Дунаю. Як уже зазначувалося, тогочасна Угорщина стояла також під впливом болгарської Церкви.

Болгарські
симпатії
Володимира

Маємо також підстави здогадуватися, що й особисті симпатії Володимира промовляли за тісними взаєминами з Охридою. Одна з його жінок, узятих ще перед охрещенням, була Болгариня, очевидно княжна і християнка. З неї мав двох синів, яких найбільше з усіх любив і які мали болгарські імена — Бориса і Гліба. Навіть їхні християнські імена, Романа і Давида, були їм надані імовірно в честь головних представників болгарського царського роду. Видко, що та Болгариня багато значила на київському дворі і мала великий вплив на нашого князя. Одним словом, зворот Києва до Болгарії і її Церкви впливав з тогочасної міжнародної ситуації і з обставин Володимирового життя. Він міг уявляти собі, що ся політика не тільки влегчить велику реформу держави в християнській дусі, а й доведе київсько-руську Церкву до такого самого самостійного становища, яке займала тогдішня охридсько-болгарська. Отсей логічний рахунок показався остаточно хибним — він не предвиджував подій у недалекій вже будучині — одначе в моменті, коли Русь вступила на новий шлях, він мав усі прикмети реального і корисного плану.

Рішення його

Болгарське
і грецьке
духовенство
на Русі

Сим способом, з Охридської Болгарії мабуть прийшла на Україну перша церковна єрархія — архієпископ і єпископи з пресвитерами, і вона займалася проповіданням слова Божого й організуванням київської Церкви. Грецьке духовенство, що могло прийти з цїсарцею Анною або було взяте на службу з Корсуня, добре до першого масового хрещення народу, до дальшої систематичної акції видко мало надавалося: раз з відомих політичних мотивів, а друге, ізза незнання словянської мови.

Будова
церков

Церкви
в Києві

7. Найперша практична задача християнської Русі лежала у скорім будованні потрібної кількості церков. Рахуючися з людською психологією, звичайно ставлено їх там, де раніше були поганські кумири, тепер обовязково знищені. Найщедріше вивінований церквами був сам Київ, місто вже тогді дуже просторе (було в нім 8 торговиць!). Німці, що були там у 1018-ім р., оповідали про 400 храмів. Се число, здається, прибільшене, одначе не мусимо думати, що дуже сильно. Бо не треба уявляти собі, що всі ті церкви були подібні до новочасних. З малими виїмками, були се малі деревляні церковці, дуже часто приватні, будовані княжим двором, боярами або багатими

купцями, своїми і чужими, для вжитку власних домів. Тільки про одну камінну церкву знаємо напевно, що її збудував сам Володимир, незабаром по своїм наверненні. Була се церков посвячена св. Климентови Папі, опісля Пр. Богородиці, знана під назвою Десятинної. Ставили її корсунські майстри. В ній були уміщені моці св. Климента, прислані папою Іваном XV, й ті образи, хрести й судини, що їх Володимир набрав у Корсуні. Біля неї стали навіть два мідяні коні, привезені також із корсунського походу. І службу в сій церкві віддав Володимир корсунським духовним під проводом еп. Настаса. Хоч ся церква була, по всьому судячи, найбільша і найкрасше вивінована між усіми, то не вона була головною, архикатедральною. Голова руської Церкви, архієпископ, мав свій осідок при св. Софії, фондованій мабуть іще св. Ольгою (одначе не на тім місці, де станув пізніший собор сеї назви). З якого матеріялу вона була збудована, годі сказати на-певно. Правдоподібно вона була мурована, коли в рік по пожарі (1017) архієпископ міг у ній приймати Болеслава і Святополка. З інших церков, фондованих самим Володимиром, знаємо ще: св. Василія в Києві на горбі, де раніше стояв Перунів ідол, та Преображенія Г. у Василеві; подібних мусіло бути багато.

Церква
св. Климента
Папи

Катедра
св. Софії

Про тогочасні монастирі, яких треба-би згори сподіватися, краєва традиція не переховала, дивним дивом, ні-одної конкретної вістки. Вислів пізнішого „Слова о благодати“, що мовляв після охрещення „монастыреве по горахъ сташа, черноризцы явишяся“, в дійсности не говорить нічого; так само без вартости пізніші перекази, привязувані до поодиноких монастирів. Одинока автентична відомість про монастир на Русі за Володимира, перехована в чужоземнім жерелі, говорить про монастир св. Софії в Києві, при архієпископській катедрі. Що з ним потім сталося, не відомо; при новім соборі, збудованім за Ярослава М., монастиря вже не було.

Монастирі

Монастир
св. Софії

8. Кілько було всіх єпископів на Русі за Володимира, не знаємо. Пізніше багато єпископій виводило свій початок від Володимира, одначе такі перекази мають дуже малу історичну стійність. Все-таки можна здогадуватися, що головні адміністраційні осередки поза Києвом одержали своїх владик, в першу чергу Новгород, де в імені Володимира правив наперед старший його син Вишеслав, зроджений з християнської матері, Чехині. В деревлянським Турові, при боці Святополка, сина Грекині, вдови по Ярополку, бачимо навіть латинського єпископа Райберна, родом Німця, що як титулярний єпископ колобереський (на Поморі) прийшов із Польщі разом із Святополковою жінкою, дочкою Болеслава Хороброго. Знаючи словянську мову, він працював над наверненням напів дикого Полісся. Також по інших важних городах могли вже бути єпископи, як приміром, у Перемишлі (тут не виключені християнські

Перші єпи-
скопства

впливи ще з моравських часів св. Методія), у Володимирі, Чернигові, Полоцьку і т. д. Одначе про всі ті можливі катедри годі сказати щось певне.

Праця перших єпископів на Русі була, очевидно, дуже тяжка. Хрещення було, що-правда, обов'язкове („аще не обрящеться кѣто на рѣцѣ, богатъ, ли убогъ или нищъ, или работникъ, противнѣ мнѣ да будетъ“ — оповістив був Володимир), одначе по суті воно ні-в-чому не зміняло дотогочасного стану. Щоб се чисто формальне навернення перемінити в дійсне і щоб темній поганській людности заціпити хоч найперші основи християнської віри і моралі, треба було чимало посвяти, терпеливості, а що найважливіше — дуже багато рядових душпастирів. Тимчасом, кількість їх могла бути тільки обмежена. Дотого всі вони були чужинці, і се ще більше утруднювало приєднування людей до нової релігії. Щоби доставити кандидатів до духовного стану з краєвої людности, велів Володимир учити краєву молодь письма, очевидно болгарського, і на книгах, що прийшли з болгарським духовенством. Та успіхи в сім напрямі могли показатися що-тільки з часом, і тому ясно, що місійна праця в межах великої київсько-руської держави мусіла йти пиняво. Зокрема околиці дальше положені від головних міст, а навіть цілі племена, як приміром культурно відсталі Вятичі, ще дуже довго полишалися в поганстві.

Загалом беручи, християнізація великої київсько-руської держави не зустрічала особливої опозиції серед людности, особливо в полудневих землях. Приміром, не було на Русі таких напрасних реакцій поганства, які мали місце сто літ раніше в Болгарії або пятьдесят пізніше в Угорщині і Польщі. Се свідчить, з одного боку про моральну слабкість східно-слов'янського поганства, а з другого — про солідність праці найдавнішого руського духовенства. Все те поясняє, чому в очах перших наших письменників навернення за Володимира являлося як дуже скоре й основне спасення всього народу. В дійсности одначе тогдішнє громадянство присвоювало собі зразу тільки такі прикмети християнства, що легше промовляли до простих поганських душ, інші вщиплювалися тільки з бігом часу. Цікаво притім, що найскорше приймалися соціальні риси християнства, як мирність, гостинність, милосерність, опіка над убогими, хори-

Обов'язкове
хрещення

Недостача
священників

Підготову-
вання канди-
датів

Останки
поганства

Слабкість
його й успіх
християнства

Соціальні
прикмети
християнства

ми, вдовами, сиротами, акція в часі голоду і т. ин. Примір ішов від самого Володимира, що з буйного і схильного до війни, самоволі й жорстокости князя став миролюбним, ласкавим і щедрим володарем, батьком усіх бідних, нещасливих і голодних. Слава про його щедрість і милосерні діла переходила поза межі держави, а в пам'яті пізніших поколінь вона прибрала форми героїчної легенди. Слідами князя старалися йти його сини, вельможі, владики, монастирі і т. д.

Окрім місійної праці внутрі держави, були за Володимира спроби поширити християнство і поза її межами. Найпевнішу вістку в сім напрямі маємо про заходи коло навернення Печенігів, в тім часі найлютіших ворогів Київської Русі. Невдячного сьогорів завдання піднявся місійний архієп. св. Бруно-Боніфатій, ереміт з німецького княжого роду, що працював між Слов'янами й Уграми. В 1007 він прибув з Угорщини до Києва. Володимир приймив його дуже сердечно і боячися за його життя (він мав лихий сон), довго не хотів пускати його між диких кочовиків, хоч сам дуже бажав притім спонукати їх до мирного сусідства. Та коли Бруно рвався до апостольства, князь сам особисто два дні проважав його до самої границі. Серед великих небезпек, місіонареви вдалося не тільки навернути частину знатних Печенігів, а й довести до мира між ними і Володимиром. Повернувши у Київ, Бруно висвятив окремого єпископа для Печенігів, що разом із одним з Володимирових синів повернув між сих дикунів продовжувати почате діло. Про дальшу місійну акцію на степах не маємо жадних вісток; по всьому судячи, вона не мала вже дальших успіхів. Сам Бруно з Києва подався у Польщу, а звідти між Прусів чи Литовців, де потерпів мученицьку смерть. Окрім сих заходів коло навернення Печенігів і Литовців, полишилася ще якась темна традиція про місійну акцію між надвожанськими Болгарами — так само мало успішну.

9. З християнством прийшла на Русь і головна підстава всіх культурних держав — законоправність. На місце до того часного фізичного примусу в державній адміністрації являється законний обов'язок. Для помочи в сій реформі державного життя створив Володимир прибічну раду, зложену зі старших дружинників, головних бояр і єпископів. Сі останні були необхідні й тому, що вони одні мали від-

Місії поза
межами Русі

Св. Бруно
у Києві
1007

Частинне
навернення
Печенігів

Литовська
місія і муч.
смерть Бруна
14. II. 1009

Надвож.
Болгари

Християнство
жерелом
законоправ-
ности

Прибічна
княжа рада

Становище
єпископів
у ній

повідну правничу освіту і практику, принесену з культурніших земель. Архієпископ, як се було на Заході, займав почесне місце в сій раді — був неначе заступником князя, примасом. Із сею радою думав Володимир „о строи земельнѣмъ и о ратьхъ и о уставѣ земельнѣмъ“; себто вона була законодавною установою.

Ліберальні
закони
і зміна їх

Як звичайно в таких разках буває, коли громадянство переходить радикальну зміну світогляду і суспільного ладу, перші Володимирові закони ішли дальше, були ліберальніші, ніж варварське громадянство дозріло до них. Між иншим, князь зніс кару смерти; злочини каралися грошевою „виурою“. Наслідки сеї розбіжності між життям і законом показалися незабаром: „И умъножишася розбоеве, и рѣша єпископи Володимиру: ,се умъножишася розбойници, почъто не казниши ихъ?‘ Онъ-же рече: ,боюся грѣха‘. Они-же рѣша єму: ,ты поставленъ єси отъ Бога на казнъ зълымъ, и на милование добрымъ; достоить ти казнити разбойника, нъ съ испытаниемъ“. Князь послухав і привернув кару смерти, та видко в занадто широкім розмірі, бо незабаром рада („єпископи и старьци“) знов просять князя, щоби й „виру“ брав на зброю і на коней для війська. Та найважніший закон, виданий Володимиром при участі ради, мав на меті забезпечити свобідний розвиток Церкви.

Десятина
в користь
Церкви

Будова й вивінування церков, удержання єрархії і всього духовенства — все те вимагало величезних коштів, а львина частина їх припадала очевидно на державу, себто на князя. Володимир розумів сеї обовязок і для сеї ціли признав десятину всіх княжих доходів. Адміністрація сеї великої фундації була при згаданій церкві св. Климента, що з того часу почала зватися Десятинною. Корсунянин Настас був першим управителем сього фонду. Сим способом молода руська Церква відразу була матеріально забезпечена і незалежна від особистої вподоби князів. Інституція десятини то один із найвимовніших доказів, що в своїй релігійній реформі Володимир не йшов слідами Византії, де десятини не знано, а взорувався на звичаях західної Церкви. Видко, тогдішна руська єрархія не була византійська. Вона дбала про створення правних основ для незалежності Церкви від держави і для розвитку духовенства

Західно-рим-
ський харак-
тер її

Духовенство
як суспіль-
ний стан

в окремих, побіч боярства, суспільно-політичний стан — річи в Візантії незнані.

Та при всій своїй прихильности до духовенства і при високім цінуванні його провідників, Володимир, як і інші тогочасні володарі, умів бути енергійний, якщо котрий єпископ дав себе втягнути в політичну акцію проти нього. Такий випадок стався зі згаданим висше турівським єпископом Райнберном, що був замішаний в справу Святополка. Сей князь дав себе вжити своєму тестеві Болеслави польському до якоїсь близше незнаної акції проти батька. Се було тим легше, що особисті взаємини між Володимиром і Святополком були недобрі. Святополк мав себе мабуть за Ярополковового сина, отже тим самим і за управненого до київського стола; в кождім разі, замість убогого Турова, бажав мати якусь иншу волость, приміром, багатий Володимирь або Новгород. Яку участь у сих замислах мав єпископ Райнберн, не знаємо. Досить, що змова не остала тайною і Володимир завчасу спаралізував цілу акцію: він велів арештувати сина і невістку разом з єпископом, перевести до Києва і поставити під сторожу. Тут Райнберн незабаром умер. Неясна вся та справа була початком великого політичного нещастя, що скоїлося на Русі зараз по смерті Володимира. На всякий випадок, участь латинського єпископа в сім конфлікті цілком не надає йому характеру якоїсь боротьби між західною Церквою і східною. Якби так дійсно було, то се було-б найшло відгомін у жерелах. Що-більше, як побачимо ще, далеко логічніший мусить бути здогад, що акція Болеслава і Святополка (сина Грекині!) проти Володимира була в якомусь звязку з політикою византійського цісаря Василя II супроти Болгарії.. Така принаймні була політична ситуація між інтересованими державами у хвилі, коли Володимир сходив з сього світа.

10. Смерть захопила Володимира ще не в старім віці (не більше 55 літ життя), саме в хвилі, коли він готовився до походу проти другого непокірного сина — Ярослава новгородського. Умер передчасно, не впорядкувавши справи наслідства по собі. Се було причиною, що між його синами розгорілася безоглядна боротьба за власть і цілі чотири роки небезпечно потрясала всею державою.

На підкладі тих нещастя, що впали на Київську Русь по смерті Володимира, постать сього великого володаря й обновителя набрала вочах пізніших поколінь ще особливої історичної величі. Вже в два

Конфлікт
Володимира
з Свято-
полком

Участь єп.
Райнберна
у нїм

Політичний
а не церков-
ний характер
конфлікту

Смерть
Володимира
15. VII. 1015

Культ його

покоління по його смерті видимо змагання передової частини громадянства до почитання пам'яті хрестителя Руси. Тогочасні письменники залюбки прирівнюють його до цисаря Константина Великого. „Съ есть новий Константинъ великого Рима, иже крѣстився самъ и люди своя крѣсти“ — пише літописець. Перший-же біограф Володимира, Яков Мних, видить у ньому окрім сього ще й наслідувача чеснот патріархів і пророків — Авраама, Якова, Мойсея і Давида. А вже на верхи релігійного захоплення й поетичної уяви підіймає його автор знаменитого „Слова о благодати“: „Хвалить-же похвальними гласы римская страна Петра й Павла, ими-же вѣроваша въ Иисуса Христа С. Б., Асія и Ефесь и Патмъ — Іоанна Богослова, Индія — Тому, Египеть — Марка, вся страны и гради и людие чѣтуть и славять коегождо ихъ учителя; похвалимъ-же и мы, по силѣ нашей, малыми похвалами, великая и дивная сѣтворьшаго нашего учителя и наставника, великаго кагана наша земли, Владимира, внука старого Игоря, сына-же славнаго Святослава!“...

Порівняння з Константином В.

З порівнянь сих, перше — про Константина В. — без сумніву вірне. Оба поклали великі заслуги для християнства, та оба робили се головно з політичних мотивів і дивилися на церковні справи з того становища, як вони розуміли державні потреби. Оба відкривали нові доби в історії, одначе самі особисто полишалися заступниками старих поганських світів. В обох навіть були спільні риси характеру (безоглядність у трактуванні противників!) і життєвих навичок. Та під оглядом християнського духа. Володимир мав його мабуть більше ніж Константин (хрещений що-тільки перед смертю!), тому треба признати рацію нашим предкам, що почали ширити культ свого великого князя і домагатися його канонізації.

Справа його канонізації

Коли їхні мрії сповнилися, і чи взагалі була коли-не-будь формальна канонізація, не знаємо; в кождім разі сталося се не перед XIII-им віком. Видко, Володимир мав і по смерті завзятих противників. По всьому судячи, гуртувалися вони біля византійських митрополитів київської Церкви. Свою опозицію проти почитання князя-хрестителя мотивували вони мабуть живою ще памятю про його багаті пири, особливо-ж про його голосну службу „похоти женській“; в дійсности-ж причини сій неприхильности византійських сфер мусіли бути інші, а саме: церковно-політичні звязки Володимира з Болгарією і Римом. Тому зрозуміло, що Византія ніколи не признала святости ні Володимира, ні Ольги; що навіть таких чистих християн як Борис і Гліб терпіла лише з бідую. Що-більше, в пізніших легендах про Володимира, складаних при участі Греків і з очевидною тенденцією показати, що одиницом жерелом християнства на Руси була Византія, — не пожалувано Володимирови чорних, навіть просто ганебних красок. Особливо зневажив пам'ять його грецький автор т. зв. Корсунської легенди: Володимир мовляв тільки тому пішов на Корсунь, щоби заспокоїти змислові страсти, а здобувши сей грецький город, допускався найганебніших звірств. Ціль того пасквілю була та, щоб показати, яких-то нелюдів уміли Греки робити богоугодними християнами... Сю тенденцію зрозумів уже наш перший літописець

Византійська опозиція

і, користуючися самою легендою, викинув із неї все, що ображало його почування історичної правди і національної гідности.

ЖЕРЕЛА: Abu-Shodja Rudr. — Ibn-el-Athir. — Ademari Histor. — Brunonis Epist. — Cedreni-Skylitzae Histor. — Corpus griech. Urk. — Damiani Vita Romualdi. — Життя бл. Володимира (6 легенд). — Leonis Diac. Chron. — al-Makin Hist. Sarac. — Нестора Чтеніє о житті Бориса и Глѣба. — Olaf Trygvesons Saga. — Повѣсть вр. лѣтъ. — Pselli Chronogr. — Сказаніє страстей Бор. и Гл. — Слово о законѣ и благод. — Thietmari Mers. Chron. — „Устав Володимира.“ — Yahya ibn-Said Antioch. — Якова Мниха Память и похв. Володимеру. — Zonarae Histor. epit.

Жерела
й література

ЛІТЕРАТУРА: Айналов: Рус. известіе о лат. обр. — Бацилли: Зап. вліяніє на Руси. — Бертве-Делагард: Какъ Владим. осаждалъ Корсунь. — Бугославський: а) К л и т е р. и с т. „Памяти и похв. кн. Влад.; б) Укр.-рус. память про Бориса та Глѣба. — Васильев: Ист. канонизаціи рус. свят. — Васильевский: а) Варяго-рус. дружина; б) Рус.-виз. изслѣдованія. — Brian-Chapinow: а) L'Eglise russe; б) Russie et catholicité. — Dobszewicz: Wiadomości o bisk. kijow. — Голубинский: Истор. канонизаціи. — Fritzlner: Zwei Abhandlungen. — Глазунов: Храмы постр. св. Владим. — Gelzer: Patriarchat Achrida. — Götzb: а) Kirchenrechtl. Denkmäler; б) Staat u. Kirche in Altrussld. — Завитневич: а) Владиміръ св. какъ полит. дѣят.; б) О мѣстѣ и времени крещ. Владим. — Ka indl: Zur Gesch. Brunos v. Querfurt. — Калинин: Митрополиты и епископы врем. св. Владим. — Кирион: Культ. роль Иверіи. — Kolberg: Bruno v. Querfurt. — Кезма: Оповідання Абу-Шоджа. — Лебединцев: Когда и гдѣ соверш. крещеніє при св. Владим. — Левитский: а) О времени крещенія св. Владим.; б) Источники врем. крещенія Влад. — Линниченко: Состояніє вопроса крещ. Руси. — Липовский: Изъ ист. греко-болг. борьбы. — Лотоцький: Церк. устав св. Володимира. — Ляскоронский: а) О мѣстоположеніи района пропов. еп. Брунона; б) Титмарові оповід. про рус. справи. — Масартнеу: The Petchenegs. — Марков: Какъ назыв. перв. русскій святой. — Маслов: Походъ Владимира на Корсунь. — Никольский: а) Объ источ. сказ. св. Владим.; б) Матеріалы. — Погодинъ: Опытъ языч. реставраціи Владим. — Regel: Analecta byz.-russ. — Рожнецкий: Какъ назыв. перв. рус. мучен. — Розен: Имп. Василій Болгароб. — Schlumberger: L'érорée byzantine. — Соболевский: а) Годъ крещенія Влад.; б) „Память и похвала св. Влад.“ и „Сказаніє о Бор. и Гл.“; в) Церк.-слов. перев. съ латин. — Сперанский: Откуда идут старей. памяtn. р. письм. — Srkulj: Drei Fragen aus d. Taufe Vlad. — Успенский: Рец. на Розена (як више). — Vicary: Olav King a. Martyr. — Voigt: Brun v. Querf. — Фехер: Вліяніє на бълг. Церква въ Маджар. — Фортинский: Крещеніє Влад. по зап. изв. — Цухлев: Ист. на бълг. Церква. — Шахматов: а) Одинъ изъ источн. сказ. о крещ. Влад.; б) Корсун. легенда; в) Перв. рус. христ. мучен.; г) Разысканія о лѣт. свод. — Шестаков: а) О мѣстѣ крещ. св. Владим.; б) Пам. прав. Херс. — Шмурло: Когда и гдѣ крестился Влад. — Яшуржинский: Херсонесъ во время крещ. св. Владимира. — Baumgarten: а) Généalogies des Rurikides; б) Chronologie ecclésiastique; в) Le dernier mariage. — Karwowski: Sw. Bruno z Kwer. — Zakzewski: Boleslaw Chrobry. — Окрім цього з літератури VI-го розділу праці: Абрагама, Дельгера, Голубинського, Грушевського, Приселкова, Сеппельта, Таубе, Успенського.

VIII. ЦЕРКОВНА ПОЛІТИКА ЯРОСЛАВА МУДРОГО

1. Події на Русі по смерті Володимира В. стануть нам зрозуміліші, коли передтим пригадаємо собі ті політичні і церковні переміни, що одночасно мали місце на Балканському півострові. Зв'язок між сими й тими буде очевидний. Критична ситуація, що в ній описана була византійська імперія на початку правління ціс. Василя II, минула. Здавивши при допомозі нашого Володимира небезпечне повстання, цісарь сей не тільки повів успішну боротьбу з Арабами в Азії, а й міг відновити перервану акцію проти Охридської Болгарії і направити свої раніші невдачі в сім напрямі. Та хоч болгарський царь Роман дістався в неволю, його наступник Самуїл з успіхом боронив самостійности своєї держави. Що-тільки в дальшій 17-літній війні, з початком нового століття, Болгарія стала щораз більше знемагати. Зруйнована безупинними наїздами Византійців, вона потерпіла рішучий погром у битві під Біласицею. З яким завзяттям велася війна, показує той факт, що цісарь Василь велів осліпити 14 тисяч полонених Болгар. Царь Самуїл був так поражений сею жорстокістю, що зараз помер від розриву серця. Разом із сим, почалася агонія болгарської державности. Син Самуїла і наслідник Гавриїл-Радомир підняв на-ново боротьбу, одначе Василь підбив проти нього його стрія Івана-Владислава, і Радомир вже по кількох місяцях упав з руки скритовбивця; одночасно вбито царицю, а сина осліплено. Згинув також зять Самуїла, сербський князь Іван-Владимир, зачислений опісля між святих. Всіми тими злочинами хотів Владислав подобатися в Царгороді. Він запропонував Василеві корисний для Византії мир, одначе повна загибля болгарської державности була там уже давно порішена. Прийшла вона без особливих зусиль Греків. Коли Владислав у свою чергу впав в руки скритовбивця, явилися перед імператором послы від цариці, архієпископа і боярів — між якими багато вже було на византійській службі — і заявили готовість повного підданства. З того часу Болгарія перемінилася в ромейську провінцію. Церкві її зразу признав імператор деяку самоуправу під окремим архієпископом, одначе повна її анексія стала неминуча, щоби з більшим успіхом переробляти Болгар у Греків... Византійська імперія натомість, звеличавши Василя II характеристичним для орієнтальної психики титулом „Болгаровбивця“, і покоривши слабші словянські держави Сербів та Хорватів, сягнула тепер по Адрійське море на заході та по Дунай і Драву на півночі. Вона увійшла на вершок своєї історичної могутности, витичуючи шлях своїм спадкоємцям Туркам, що саме в тім часі з'являються на історичнім обрії.
2. Трагедія болгарської держави не могла бути байдужа Київській Русі. Як знаємо, вже Святослав ставав попереk византійському імперіялізмови над Дунаєм. Нові династичні і церковно-культурні зв'язки Володимира з Охридою були ще більше висловом очевидної спільности інтересів обох
- Переміни на Балканському півострові
- Другавизан.-болг. війна 991—994
- Третя війна 1001—1018
- Катастрофа 29. VII. 1014
- Самуїл † 6. X. 1014
- 1015
22. V. 1015(?)
- 1018
- 1019
- Верх визан. могутности
- Спільність інтересів Болгарії і Русі

держав супроти Ромеїв. Натомість сі останні послуговувалися Печенігами і шукали союзників то в Угорщині, то через Німеччину (цісареву Теофано) у її словянських васалів, чеського і польського. Похід Володимира на „Хорватів“, прилучення Червна і Перемишля до Києва та перше відоме в історії напруження польсько-руських взаємин стояло, судячи по всьому, в якимсь звязку з другою війною Василя II проти Болгарії. Була се очевидна диверсія в користь сеї останньої. Натомість факт, що в рішаючій моменті 1014-го р. Русь не піддержала царя Самуїла, може бути пояснений тогочасним конфліктом Володимира з сином Святополком і його тестем Болеславом польським. Можливо навіть, що й до непорозуміння між Володимиром і сином Ярославом причинилася византійська політика.

По несподіваній смерті Володимира, інтервенція в користь Болгарії стала вже цілком неможлива з огляду на 4-літню боротьбу його синів за київський престіл. Наперед захоплює його Святополк, згладивши зі світа трьох братів — Бориса, Гліба і Святослава; півтора року пізніше проганяє його Ярослав новгородський; за такий сам час вертає Святополк з Болеславом, одначе вже по році уступає раз на все перед Ярославом. Характеристичне притім, що Святополк обертається наперед і головно проти обох синів „Болгарині“ — Бориса-Романа і Гліба-Давида — та що вони гинуть буквально так само і майже в тім самім часі що й князі Гавриїл-Радомир та Іван-Владимир у Болгарії... Зокрема смерть сього останнього дивно подібна до долі улюблених синів нашого Володимира. Сі і той були зараз потім почитані як святі. Всі три впали як жертви византійського імперіялізму, що одночасно послуговувався двома кровавими князями: Владиславом у Болгарії і Святополком на Русі.

Вже при згадці про долю еп. Райберна зазначувалося, що політика Болеслава Хороброго і Святополка супроти Володимира була згідна з інтересами Византії. По смерті Володимира, Святополк продовжив сю політичну орієнтацію. Він видко увійшов в союз з ціс. Василем II Болгаровбивцем. Окрім забиття Бориса і Гліба, доказами в сім напрямі є: поміч Святополка Грекам проти Хазарів; його тісні звязки з Печенігами; „руський“ відділ византійської армії в тогдішній болгарській війні (хоч се могли бути

Акція
в користь
Болгарії
991—993

1014

1015

Боротьба за
київ. стіл
1015—1019

Борис
† 24. VII. 1015

Гліб
† 5. IX. 1015

1017
14. VIII. 1018
1019

Болгарсько-
руські
аналогії

Византійська
політика
Святополка
і Болеслава

і звичайні варяські наємники); зносини Болеслава Хороброго з ціс. Василем після того, як він привернув зятеви страчений київський стіл; вкінці, перехід грецького єпископа Настаса на бік Болеслава й еміграція його у Польщу... Все те вказує, що патронована Болеславом політика Святополка була провизантійська й антиболгарська. В кождім разі ситуація на Русі під кінець життя Володимира В. і в перших чотирьох роках по його смерті була така, що Болгарія не могла звідси дістати жадної помочи. Коли знов Ярослав остаточно заволодів Київською Русю і міг присвятити більшу увагу балканським справам, Болгарія вже не існувала і цілий Балканський півострів був в руках Візантії. Зміна сього нового і для Русі дуже некорисного стану була в даних обставинах неможлива. Отже й київська політика, державна і церковна, мусіла рахуватися з фактичним станом річей.

К. Русь не могла допомогти Болгарії

Вплив упадку Болгарії на Русь

Три можливості в церк. політиці Києва

Ярослав приятель Риму

999—1003

Сумний стан Ап. Столиці

Зрозуміла річ, що всі обговорені висше перевороти в тогочасній політичній системі не могли не відбитися на розвитку християнства взагалі, а на долі молодого київсько-руської Церкви зокрема. Упадок матірньої Церкви — охридського патріархату — поставив Ярослава перед трудним завданням: на яких організаційних основах має дальше спиратися київська Церква? Теоретично, три можливості розкривалися перед ним: а) підчинитися безпосередно Римові; б) поділити долю болгарської Церкви і піддатися Візантії; в) змагати до утворення такої самої самостійної Церкви, якою до того часу була болгарська. Сам Ярослав особисто, як довголітний новгородський володарь і муж шведської княжни був, без сумніву, приятелем римської Церкви, одначе загально вводити латинський обряд на місце вкоріненого від 30 літ болгарсько-словянського було вже годі. До сього треба було й великої активності Апостольського Престола; тимчасом там, по смерті знаменитого Сильвестра II, що стояв у зносінах з Володимиром В., повернув давніший сумний стан верховодства римського патріціату у внутрі та бездіяльності на зверх. Окрім сього, взаємини Києва з сусідними латинськими державами (Німеччиною, Польщею й Угорщиною) були тогді (після подій 1018-го р.) не такі, щоб заохочували Ярослава входити з ними в тісніші церковні взаємини. А що Ярослав в добре

зрозумілим політичним інтересі своєї держави мусів уникати залежності від Царгороду (як бачили ми, то саме його вороги, Святополк і Болеслав, були приятелями Візантії), отже третя можливість — самостійна київська Церква у зв'язках з Римом, на зразок недавньої охридської — накидалася сама собою. І Ярослав видко взявся зразу реалізувати сю думку, чи краще сказати — продовжати діло, почате Володимиром Великим.

3. В моменті дефінітивного переходу Києва до Ярослава, головою руської Церкви був архієпископ Іван. Він стояв на чолі незнаній близьке кількості єпископів. Одним із сих був відомий нам Настас Корсунянин при Десятинній церкві в Києві. Звідки був родом сам архієпископ — знати годі; мабуть із Болгарії. В кождім разі прислано його з Охриди. До Києва мусів прийти ще за Володимира, хоч не мусимо припускати, щоб він був перший на становищі голови руської Церкви; можливо що другий з порядку. В перших літах боротьби князів за київський стіл, не чуємо нічого про нього; князі змінювалися, та він певно полишався на місці. Коли побитий над Бугом Ярослав покинув, а Святополк з Болеславом займили Київ, тогді архієпископ, як перша по князі особа, приймав побідників в катедрі св. Софії. Зараз потім, просив його Болеслав пійти в посольстві до Новгороду, до Ярослава, з пропозицією виміни полонених обопільно княгинь. Чим скінчилася його місія, не знаємо. В кождім разі, вернувши до Києва, він уже не застав Болеслава. Як відомо, Святополк з якихось незначних нам близьке причин звернувся проти тестя і велів по-тайки убивати його вояків, а розгніваний Болеслав покинув того на ласку долі і з великою здобичею в людях і майні повернув у Польщу, забираючи по дорозі для себе Червенські городи. Разом з ним пішов на службу Болеславови згадуваний уже Грек Настас „здобувши своєю хитростю довіря“ польського князя. Довіря се мало видко політичний підклад. По сій новій зраді Корсунянина, єпископська катедра при сій церкві не була вже відновлювана. Суфраганією архієпископства була пізніше катедра в Білгороді, недалеко Києва.

Найважнішою подією в історії київсько-руської Церкви за архієп. Івана була канонізація Бориса і Гліба — перших

Ідея самостійності у злуці з Римом

1019

Арх. Іван
голова к.-р.
Церкви

14. VIII. 1018

Зрада єп.
Настаса

Канонізація
Бориса і Гліба

- і головних жертв політичного заколоту по смерті Володимира. Ініціатива до неї вийшла від самого князя Ярослава, а се з нагоди пожегу вишгородської церкви св. Василя, де оба князі були поховані, і тих чудес на їх гробі, про які пішла тогді слава по всій Русі. Канонізації довершено сим способом, що списано чудеса, відкрито гроби і нетлінні тіла перенесено до новозбудованої церкви освяченої іменем свв. Бориса і Гліба. Не рахуючи двох Варягів-мучеників ще з поганських часів Володимира, київсько-руська Церква одержала в сих двох князях перших національних святих, культ яких приймився і поширився дуже швидко. Той-же факт, що з трьох убитих Святополком синів Володимира тільки сі два з болгарськими іменами доступили сеї чести, свідчить між иншим про тісні моральні звязки між Русю і Болгарією, та поясняє, чому Византія довгий час не хотіла визнати сих князів за святих.
24. VII. 1020
- Опозиція Византії
- Смерть архи-еп. Івана
- 1019
- 1012—1024
- Архиєп. Олексій 1021
- Уступлення його з Русі
- 1026
- зворот до Византії і його причини
- Іван умер десь недовго після канонізації Бориса і Гліба. Смерть його ставила нашу Церкву у трудне становище. Болгарський патріархат не існував уже, а власть тамошнього архиєпископа, підданого під юрисдикцію Царгороду, обмежалася, по новому едикту цісаря, тільки на самі болгарські землі. Отже полишався лише один законний авторитет, який міг-би поставити нового голову київсько-руської Церкви, іменно Рим, протектор б. охридського патріархату. І дійсно, є поважні підстави догадуватися, що в сій ситуації Ярослав таки вдався до Риму і що звідти, від папи Бенедикта VIII, одержав наступника по архиєп. Івані, в особі архиєп. Олексія, Болгарина. Був се останній голова самостійної київсько-руської Церкви, створеної Володимиром Великим. Він недовго пробував на Русі. Як мовила пізніша традиція, грецьке духовенство приневолило його уступити з Києва і повернути до рідного краю, де він і помер. В сім переказі ховається факт основної зміни в церковній політиці Ярослава — переходу від програми вказаної Володимиром і завітними інтересами Київської Русі до звязку з Византією. Сей вікопомний історичний зворот dokonався в 1026-ім році. Причини його були чисто політичні, як у стілько инших разях в історії культури Східної Європи. Він не був теж добровільний, а прийшов як наслідок великої політичної невдачі.

4. Сталося се ось-як. Перемога Ярослава й об'єднання всієї Русі під його владою було суперечне з інтересами Візантії (се достоту та сама політика супроти Сх. Європи, що її пізніше веде друга історична володарка Босфору — Туреччина). Отже Греки подбали про те, що проти Ярослава виступив Мстислав тмутороканський, сам погречений і всеціло відданий Грекам — той самий, що-то „зарізав Редедю перед касожськими полками“. Річ притім дуже характеристична, що акція його проти Києва сходиться з першим змаганням Ярослава відбити від Польщі заборані західні окраїни... Видко, спільність інтересів між ціс. Василем Болгаровбивцем і Болеславом Хоробрим тревала дальше. Боротьба з Мстиславом не повелася Ярославови. Побитий під Листвином, Ярослав утік до Новгороду, здавши Київ на ласку долі. Та Мстислав чомусь не взяв Києва собі (се й не лежало в інтересі Царгороду, щоб Ярослава заступати Мстиславом, а тільки щоб вигравати сього проти того); він сам всадовився твердо лише на Задніпрові.

Тимчасом Ярослав у Новгороді готовився до нового походу проти Мстислава. Зібравши велике військо, прибув до Києва, одначе чомусь не пішов на Задніпров'я, лише рішився приймати ту саму Мстиславову пропозицію, яку два роки раніше відкинув — а саме поділ цілої держави: Ярослав мав задержати всі землі на захід від Дніпра, а Мстислав всю Задніпрянщину. Була се очевидна і велика невдача Ярослава. Він приймив сю згоду, коли побачив, що за Мстиславом стоїть уся візантійська імперія і що він сам не всилі перемогти такої великої коаліції. Умова завершилася правдоподібно при посередництві ромейського імператора і під його диктатом. Бо тільки тогді стає вона зрозуміла, коли на неї дивитися зі становища царгородських інтересів. Через неприродний розділ Русі вздовж Дніпра — сеї головної комунікаційної артерії Русі і всеї Сх. Європи — Візантія загвожджувала небезпечний для неї „шлях від Варяг у Греки“, а Ярослав (якого воєнні сили склалися головно з Новгородян і варяських дружин) так довго не міг вжити його проти Царгороду, як довго вся Задніпрянщина була в руках візантійського союзника Мстислава. Очевидно, сам розділ княжих волостей не вичерпував усього змісту тої умови. Не може бути сумніву,

Суперечність
інтересів
Русі і Ви-
зантії

Мстислав
проти
Ярослава

1022/23

Листвинська
битва 1024

Похід
Ярослава на
Мстислава
1026

Угода і поділ
Русі

В інтересі
Візантії

Конець
самостійної
к.-р. Церкви

Руська
митрополія

Митрополит
Теопомпт
б. 1036

Щастя поль-
ської держави

Залежність
к.-р. Церкви
від
Царгороду

Митрополія
знаряддям
виз. політики

що вона обіймала і справу київсько-руської Церкви; розуміється, також по лінії византійських інтересів. Ярослав був змушений пожертвувати самостійність київсько-руської Церкви: архієп. Олексій, останній репрезентант сеї самостійности мусів уступити, а його місце займив, під фірмою митрополита руської Церкви, заступник византійського імперіялізму на всю Русь і Східну Європу. Таким першим византійсько-руським митрополитом з осідком у Києві був Теопомпт, очевидно Грек, що появляється на Русі біля 1036-го року.

Разом з Византією міг тепер радіти й дух Болеслава Хороброго. Його бажання сповнилося: Русь, кинувшия в обійми Сходу, перестала бути грізна для молоді польської держави і її будущини.

5. Серед таких некорисних для Руси політичних обставин і внаслідок їх, по майже 50 літах самостійного життя під окремим архієпископом-екзархом, у звязку з охридським патріярхатом і Апостольською Столицею в Римі, київсько-руська Церква перейшла у безпосередню залежність від Царгороду. Перейшла як звичайна провінція з митрополитом на чолі, як одна з біля 70 митрополій сього патріярхату. Притім, по правилам орієнтальної формалістики, одержала й рангу — одну з останніх. У висліді вийшов дивогляд: київсько-руська провінція не лише що обіймала цілу самостійну державу; вона своїм земельним простором перевисшала всі інші византійські провінції вкупі, разом з Царгородом. Присім треба тямити, що митрополит у византійській Церкві був не те що в римській. Він цілком не мусів бути архієпископом, який на Сході звичайно вважався за автокефального екзарха, а тільки звичайним єпископом, уповажненим управляти провінцією та разом із двома єпископами святити інших владик. Коли потім київські митрополити титулувались також архієпископами, то се достоїнство перебрали вони по своїх попередниках з часів Володимира В.

Митрополит для Руси був іменований византійським цісарем без участі яких-не-будь краєвих чинників; патріярх тільки святив його. І тільки перед ними обома (в дійсности перед самим тільки імператором) відповідав він. Отже не диво, що Царгород, у свідомости своєї політичної і цер-

Політична
роля квіт-
ської митро-
полії

ковної непомильності, скоро привик дивитися на Русь як на піддану йому землю. Правда, у сфері чисто-політичній була се більше-менше тільки сіра теорія, та в справах церковно-релігійних була се жива, зелена дійсність. Вона ішла так далеко, що без окремого дозволу византійського імператора неможлива була законна канонізація жадного святого-Русина... І само собою розуміється, що в богослуженнях на Русі ім'я імператора поминалося на першій місці.

Подібно залежне становище на Заході було не до подумання навіть у малих державах, а не таких великих як Русь. Поминаючи вже се, що західно-римський (німецький) цісарь у справах Церкви не більшу мав компетенцію як кожний інший король чи князь, доволі пригадати, що в римо-католицькій світі архієпископ-митрополит знав тільки дві влади: вселенську духовну в Римі і національну світську в державі, та що його власне становище було унормоване порозумінням між тими двома чинниками. Так само неможливе було на Заході і те, щоб митрополит, особливо коли він одинокий голова державної Церкви, був накидуваний чужою політичною силою, без огляду на бажання компетентного національного уряду. На те й кожда більша держава добивалася своєї власної митрополії, щоб її єпископи не підлягали заграничним архієпископам (так приміром, Польща вже в 1000-ім р. увільнилася від магдебурської митрополії й одержала свою власну в Гнезні). Се й цілком природно, коли архієпископ був першою особою по володарі і його заступником — примасом держави. Що-більше, така поважна держава як Чехія одержала свого власного митрополита що-тільки 1344-го р.; будиши здавна васальною німецько-римської імперії, вона до того часу належала до майнцької митрополії, — а проте добір чеських єпископів не належав до цісаря, а тільки до чеського духовенства і князя в порозумінні з архієпископом і Римом. Одним словом, на Заході митрополія була синонімом національно-церковної самостійности; натомість на византійським Сході була символом чужоземної неволі — церковної і політичної.

Митрополія
на Сході і на
Заході

Хоч і такі були, й мусіли бути наслідки церковно-політичного звороту Ярослава до Візантії, то таки годі диву-

Причини перемоги византизму

ватися йому. В моменті, коли се сталося, византийське цiсарство було саме на верхах могутности, а византийська культура — матерiальна i духова, лiтературна i мистецька — безконкуренцiйно перевисшала всi иншi культури того часу. Византия була найбільшою i найнебезпечнiшою суперницею Київської Руси. Тому зрозумiло, що ся територiальна близькiсть, культурна висшiсть i полiтична небезпечнiсть iмперiї заставляла Ярослава наслiдувати її, хоч у дiйсности вся та сила була вже за його днiв засуджена на щораз бiльший упадок. Улягаючи полiтичній необхідности, Ярослав видко не передбачав наслiдкiв умови, зокрема не уявляв собi гаразд, як у практицi виглядатиме нова форма київсько-руської Церкви. Він може й думав, що вступить у слiди византийського iмператора i таксамо як він стане диктатором в усiх церковних справах. Та згодом будилася свiдомiсть дiйсности. I на його честь мусимо сказати, що він дуже скоро зрозумiв велику небезпеку вiд византийської опiки над Церквою та що по силам старався направити зло. Він доглянув, що церковна полiтика Грекiв на Руси змала до тої самої цiли як у Болгарiї: богата київсько-руська митрополiя з усiми своїми єпископствами (на удержання її призначена була десята частина всiх доходiв величезної держави!) ставала обiцяною землею для безчисленного i на товстi посади ласого царгородського духовенства, при чому „сi грецькi князi Церкви не тiлько дивилися на свої пастирськi уряди як на копальнi золота, а й ще виводили жалi на своє нiби-то вигнання у варварську краiну“. Ярослав очевидно не мiг бути байдужний до того, що його полiтично незалежна краiна сим способом перемiнялася в византийську колонiю (нема сумнiву, що немала частина руського церковного майна впливала до бездонних кас iмператорського двора). А що Греки завсiди полишалися вiрнi своїй давнiй полiтичній мудростi i „докладали всiх зусиль, щоби провокувати нацiональну вiдплату“, отже й на Руси мусiло прийти до неминучої реакцiї вже за Ярослава. Наперед у дiлянцi, яку він добре розумiв, себто в полiтичній.

Суперечнiсть iнтересiв Руси i Византиї

6. Мiж Київською Русю, як великою державою, й византийською iмперiєю була засаднича, самою природою i всiм минулим подиктована суперечнiсть iнтересiв. Вона збiльшувалася за кожним разом, коли тiльки одна з них зростаючи наближалася до другої: коли Византиїцi опанували Дунай або коли Русь дiставалася до берегiв

Чорного моря. В таких разях зудар ставав неминучий. Які були політичні настрої між обома державами зараз після того моменту, коли Київ признав над собою церковну зверхність Царгороду, значить, коли повинно було дійти до духового зближення між ними, найкраще свідчить визначний грецький письменник того часу: „Се варварське плем'я (себо Русь) завсїгди виховувалося в лютій і скаженій ненависти проти грецького верховодства; при кожній нагоді видумували вони се або те обвинувачення та робили з нього при- току до війни“. Якби не знана річ, що все наше передмонгольське письменство перейшло строгу цензуру митрополитів-Греків, то ми певно мали-б у нім докладне пояснення, з яких саме причин наші тогдішні предки „так люто і скажено“ ненавиділи византійське верховодство — політичне, господарське й особливо церковне; ми напевно вчитали-б там, що тогочасна Київська Русь бачила свого головного національного ворога тільки — в Царгороді.

Традиційна
ненависть до
Греків

Тогдішня політична ситуація була така. Відобравши Червеньські городи від Польщі й обнявши над нею політичний протекторат, Ярослав осягнув зараз потім перший в історії Русі великий успіх на степовім фронті. Коли Печеніги, що звичайно вислугувалися Візантії, облягли Київ, він ударив на них і розгромив так основно, що вони мусіли цілком уступити з українських степів та перейшли на долішній Дунай. Тут одна частина Печенігів зупинилася, а друга перейшла Дунай і наймилася на безпосередню службу у Греків; сі і ті спричинили багато нещастя византійській імперії. Натомість для Київської Русі, з хвилею відпливу печеніської орди, відкривалася можливість опанувати чорноморські степи й опертися об Чорне море. І Ярослав зрозумів се велике історичне завдання. Коли за Володимиром київські володіння не переходили на полудне за рр. Стугну і Трубеж, то Ярослав розтягнув їх на р. Рось й укріпив її цілою низкою городів (між ними була й нова єпископська столиця юрівська). Все те мусіло, зокрема по смерті грекофіла Мстислава, викликати у Царгороді незадоволення, інтриги і репресії, головно в торгівлі. В таких обставинах, традиційні протигрецькі настрої зростали щораз більше й переносилися також на церковне поле.

Причина кон-
флікту

По словам цитованого вгорі грецького письменника, Русь приготувала війну вже скоро потім, як цісарем став Михайло IV Пафлагонець. Се остільки зрозуміло, що поки жив князь Мстислав, війна з Візантією була неможлива; та з другого боку дивно, чому так задалегідь порішений похід відбувся аж дев'ять літ пізніше, і чому Ярослав не використав тої низки повстань проти Візантії, що кілька літ раніше вибухли були між поневоленими балканськими народами — не тільки між словянськими, а й між правдивими Греками у Гелладі, які не-згїрш Словян ненавиділи византійських гнобителів. Тогді- то вспіла визволитися на все Черногора під проводом Стефана Войслава, зятя знаного нам уже св. Івана-Владимира. Також Болгари зірвалися до боротьби й оповістили своїм царем Петра Деляна, сина вбитого Гавриїла-Радомира. Заворушилася Боснія і Сербія, шукаючи підпори в Римі. З якихось причин (через свою підмогою

1034

Візантія в о-
гні бунтів

1040

Польщі?) Ярослав дозволив Грекам упоратися з Болгарами і розпочав військову акцію що-тільки тогді, коли цесарь міг протиставити йому чималі сили. Видко, незрівняна ромейська дипломатія вміла не допустити до кооперації своїх противників, щоб поконувати одних по других. В першій мірі митрополит Теопомпт мусів щиро працювати у тім напрямі, щоби в критичний для Візантії час не допустити до руської акції. Очевидно, не Ярославові і не Ярославової землі інтереси мав він на оці, а тільки бажання свого імператора. Отже що-тільки в 1043-ім р. виправився здавна приготовуваний похід на Царгород, під проводом найстаршого Ярославового сина Володимира і воеводи Вишати. Акція скінчилася катастрофою. Греки встигли виступити з великою силою. Одну частину руських кораблів знищили т. зв. грецьким огнем, а другу (і се рішило вислід) розбила велика морська буря і викинула велику частину війська на беріг. Що-правда, останки руської флоти розгромили ще грецьку, однак армія на суходолі була заатакована з двох боків і пішла в розтіч. Богато людей, разом з Вишатою, дісталася в неволю; по византійському звичаю, повиколовано їм очи.

Руський похід 1043

Тріумф византійства

7. Невдача останнього походу Київської Русі на Царгород була тяжким ударом для Ярослава. Де був митрополит Теопомпт в часі походу на його батьківщину — повернувшись туди задалегідь, чи полишився таки в Києві — не знаємо. За першою догадкою промовляє се, що одинока певна вістка про його побут у Києві належить до часу перед походом на Царгород; за другою — глухий відгомін у жерелах про якісь грецькі махинації в Києві підчас війни. В кождім разі, византійство тріумфувало. Як можна було сподіватися, руську невдачу приписало воно ласці самих небес. Воно поширило на Русі окрему, в самій Візантії незнану легенду: мовляв та фатальна для київського війська буря повстала тому, що патріярх омочив у морі Христові пелени... Можна собі уявити, яке вражіння викликували такі оповідання в умах примітивного громадянства — ще з наскрізь містичною психикою!

Мир 1046

Ярослав однак не тратив духа; він помирився з цесарем Константином IX Мономахом що-тільки три роки пізніше, коли побачив, що обставини не дозволяють відновити війну. Умов миру не знаємо (окрім тої одної подробиці, що тогді вернув з неволі воевода Вишата і його сліпі товариші); зокрема не відомо, чи трактат обіймав і церковні справи. Здається, ні. Бо тільки в таким разі стає зрозумілий факт, про який читаємо під 1051-им роком: „Въ лѣто 6559, постанови Ярославъ Илариона митро-

Усамостійнення київ.-рус. Церкви 1051

политѣмь, Русина, святѣй Софии, събравъ єпископы“. Отся лаконічна записка першого літопису кидає сніп яркого світла в ту темряву, що покриває церковні справи від хвилі утворення київської митрополії. З неї виходить, що Ярослав не хотів мати у себе византійського митрополита, присланого імператором, і зірвав з Царгородом. Він скликав усіх руських єпископів на собор до Києва і перевів ухвалу, що руська Церква незалежна і сама вибирає собі голову. Переведений зараз-же вибір упав на пресвитера церкви св. Апостолів на Берестовім б. Києва, іменем Іларіона, „мужа блага и кѣнижня и постъника“, який дав почин Печерському монастиреви і якому приписують один із найкрасших творів староруської літератури: знамените „Слово о законѣ и благодати, похвала кагану Володимеру“. Він був очевидно таки зараз висвячений, згідно з апостольськими правилами.

Митр.
Іларіон

Загальні причини рішення Ярослава ясні: незадоволення вгорі схарактеризованим невільним становищем Київської Русі в византійській церковно-політичній системі. Безпосередні мотиви можна уявити собі в отсім образі: Від уступлення чи усунення Теопомпта київська митрополія не була обсаджена; в повоенних мирових переговорах Ярослав добивався поширення прав своєї Церкви, та побідна Візантія менше ніж коли-не-будь була схильна до уступок; Ярослав одначе не приймав присланих звідти митрополитів-Греків. Було се в моменті, коли взаємини між Києвом і Західною Європою дуже оживилися. Між иншим, в 1049-ім році прибуло з Парижа велике посольство під проводом двох єпископів (Готіє з Мо і Рожер із Шалон с. М.) сватати княжну Анну Ярославну за короля Генриха I. Посли віддали честь мощам св. Климента й вели часті розмови з князем про церковні справи. Від них отже Ярослав докладно поінформувався про відносини на Заході, а знов сі Кияне, що відвозили княжну у Францію, по своїм повороті доповнили певно ті відомости; вкінці сама Анна, ставши у близькі взаємини з французькою єрархією й Апостольським Престолом, могла поручити батькові устрій римської Церкви. В таких обставинах Ярослав рішився покласти кінець неможливному до удержання станови у себе і зірвав єрархичну залежність від Візантії. Скликанням

Причини від-
окремлення

Зв'язки
з Францією
1049

національного собору й вибором Іларіона (дуже можливо, що сей як двірський капелан саме й відвозив Анну) дав князь почин самостійній київсько-руській Церкві.

Ближші об-
ставини не-
знані

Гіпотези
про Іларіона

На превеликий жаль, як не знані нам ближші обставини сього розриву з Царгородом, так само не маємо жадної певної вістки про безпосередні наслідки сього усамостійнення молоді Церкві. Якась цензорська рука подбала видко, щоби сліди сеї епохової події — поза самим голим фактом поставлення Іларіона — закрити від потомних поколінь. Зокрема не знаємо, як довго оставав Іларіон на своєму уряді, яке становище супроти київського собору займив цісарь і патріярх, і т. ин. Пізніша уніятська традиція не сумнівалася, що Іларіон був у зв'язках з Римом. Воно можливе, одначе в жерелах нема в сім напрямі жадного свідощтва. А вже цілком безоснівні твердження старих православних письменників, що Іларіона іменував або затверджував патріярх Михайло Керуларій. Так само нема достаточної причини здогадуватися, що Ярослав або Іларіон уступив під напором Візантії. Ми, правда, довідуємося з літопису, що Всеволод Ярославич у 1053-ім році мав за жінку „цісарицю“, дочку Константина Мономаха, одначе з сього ще не випливає, що се подружжя сталося по київськiм соборі; більше промовляє за тим, що воно довершилося раніше, у зв'язку з мировим трактатом. Так само мовчанка літопису про митрополита при описі похорону Ярослава не дає ще права впевняти, неначе-б у 1054 Іларіона не було вже між живими. Гіпотеза одного новішого дослідника, буцімто Іларіон, не здобувши в Царгороді згоди на свій вибір, уступив; що він ніби-то жив ще довгий час як монах, під іменем Никона, у Печерськiм монастирі і тут боровся за незалежність руської Церкві від Візантії, та був одним із авторів першого літопису, — принадна своєю романтикою, одначе науково вона за мало умотивована.

Причини не-
вдачі акту
1051

Акт 1051-го року мав очевидно направити наслідки ранішої непрозорливости Ярослава й визволити київсько-руську Церкву зпід непочесної залежности від Царгороду. На-жаль, раз пущене в рух історичне коло годі було відвернути і змагання останнього з єдиновласників Київської Руси на дальшу мету не повелосся. Причини сеї невдачі

ясні. Перша була та, що така основна переміна церковно-політичного становища можлива була тільки після тривких зусиль одноцільної, сильної, і талановитими володарями правленої держави. Тимчасом Ярослав почав сю акцію під сам кінець правління, у своїй особистій старості, і перед самим початком політичного сумерку Київської Русі. Він, правда, загалом старався йти слідами великого батька, та не переймив його політичного генія. Хоч більша половина його правління пішла на те, щоби повернути батьківську єдність держави, і хоч смерть його не прийшла несподівано, він не вмів забезпечити сеї єдності на будуще, і зараз по нім починається фатальний процес невпинного розкладу київсько-руської держави, який в результаті пересунув пункт тяжкості політичного життя Східної Європи на поза-українські землі. І не можна сказати, щоби Ярослав не мав перед своїми очима красших зразків до наслідування. На Заході знано тогді дві установи, щоби удержати єдність держави: королівську корону, як символ найвисшої політичної влади, і національну митрополію, як вислів церковної самостійності. Право признавати оба ці інститути мав Рим, і кожда незалежна держава могла їх дійсно одержати. Візантія, по тогочасним уявлінням, мала-б також подібне право, одначе вона з засади не признавала нікому ні корони, ні церковної самостійності (свого часу зробила сю уступку Болгарії тільки в крайній політичній нужді). З сього боку отже Ярослав не міг сподіватися забезпечення своєї держави. Київсько-руська митрополія, як знаємо, не була національною установою, а чужою — знярядом византійської політики, якій як найменше залежало на тім, щоби Русь була об'єднана і могутна. Тому й саме Ярослав, по перших досвідах залежності, підняв спробу усамотійнення київської Церкви, тільки на-жаль не довів її до кінця: він не встиг органічно звязати її з Апостольською Столицею — єдиною міжнародною силою того часу, яка могла захистити Київську Русь від політичного розкладу і її культуру від омертвіння. По його смерті, внаслідок політичного розбиття Русі, було се вже неможливо. Тим менше, що разом з політичною єдністю Київської Русі зійшла до гробу й єдність Вселенської Церкви. Русь зависла між двома роз'єднаними осередками, і не маючи ні

Сумерк Київської Русі

Невикористані західні зразки

Смерть Ярослава 19. II. 1054
Остаточний розрив Всел. Церкви 1054

державної одноцільності ні висше розвитої національної культури, мусіла знов улягти впливови Візантії, що була географічно близька і культурно все ще дуже висока.

8. Щасливіший ніж у церковній політиці був Ярослав у своїй діяльності біля поширення й укріплення християнства та його культури. Кілько було єпископських кафедр у новій митрополії — не маємо вісток. Взагалі, в жерелах про часи Ярослава згадана поіменно тільки одна-однісенька кафедра — новгородська; се не значить одначе, щоб їх більше не було. З повною правдоподібністю можна на ті часи класти початок єпископства в м. Юрієві над Росю (приблизно на місці пізнішої Білої Церкви); інакше хто, як не оснівник сього городу Ярослав, міг-би утворити сю кафедру? Ціль її була видко та, щоби митрополит мав під рукою, побіч білгородського єпископа, ще одного суфрагана для висвячування нових владик. За Ярослава поставлено теж першого єпископа-Русина: Луку Жидята в Новгороді.

Будова нових церков дуже лежала на серці князеви. Його ділом була найвеличавіша київська церква — нова св. Софія, в головному перехована до наших часів. Заснував її поза межами давного города, на місці великої перемоги над Печенігами і в рік потім. Імя її взято не з Царгороду (і своїм виглядом вона рижнилася від тамошньої Аї Софії); було се продовженням старої київської св. Софії з часів Володимира й Ольги, що по пожарі 1017-го р. видко вже не повернула до давного стану і була знесена, а її архієпископську кафедру перенесено до нової. Київська св. Софія перевисшала своєю красою не тільки всі інші церкви на Русі, а й в інших сусідних краях: „уже съ вьсякою красотою украси, златомъ и серебромъ и каменіемъ драгыимъ и сьсуды чєстьными, яже църькы дивьна и славьна вьсѣмъ окружнымъ странамъ, якоже ина не обрящеться вь вьсемъ полунощии зємьнѣмъ — отъ востока до запада“.

Менших і скромніших церков будував і вивінував Ярослав багато („и ины църькы ставляше по градомъ и по мѣстомъ, поставляя попы и дая имъ отъ имѣния своего урокъ, веля имъ учити люди“), одначе по імени знаємо тільки ще: церкву св. Благовіщення на київських Золотих Воротах, також тогді збудованих Ярославом, та два монастирі: св. Юрія і св. Ірини (такі були християнські ймена Ярослава і його княгині Інгігерди). Син його Володимир збудував катедральну церкву св. Софії в Новгороді, а брат Мстислав тмутороканський почав церкву св. Спаса в Чернигові. Оба храми переховалися до нашого часу. (Про них докладніше у другій частині сеї книжки). Той сам князь Мстислав заложив церкву Пр. Богородиці у Тмуторокані — на памятку своєї перемоги над Касогами. Окрім згаданих монастирів св. Юрія і св. Ірини, на часи Ярослава припадає перший початок славного Печерського монастиря. „И радовашєся Ярославъ, вида мьножьство църквий и люди хрьстияны зѣло“.

9. Часи Ярослава — то друге і третє покоління після навернення Руси. Початий Володимиром процес релігійного переображення

Єпископські
кафедрі

Новгород-
ська

Юріївська

Єп. Лука
Жидята

Будова цер-
ков

Св. Софія
в Києві

Благовіщен-
ня

Св. Юрій й
св. Ірина

Св. Софія
у Новгороді
Св. Спас
у Чернигові

Монастирі

Печерський

Заслуги
Ярослава

довершився отже тепер, й обі епохи творять одну органічну цілість. Розуміли се вже сучасники Ярослава й найблизші покоління по нім. Так-ось „Похвала князю Володимеру“, приписувана першому національному митрополитови Іларіюнови, характеризує князя Юрія як доброго і вірного свідка Володимирових заслуг, як його намісника, що не нарушував в нічому уставів батька, тільки їх утверджував, не зменшував прав благовіря, а ще причиняв їх, не викривляв, лише направляв, — „иже недоконьчанья твоя доконьча, акы Соломонъ Давыдова“. Подібну думку, тільки в красшій поетичній параболі про орача і сівача, висловив перший наш літописець „Отъць-бо сего Володимеръ землю възора и умякъчи, и рекъше, крщениємъ просвѣтивъ; сь-же (себто Ярослав) насѣя кънижьными словесы сръдъца вѣрныхъ людей, а мы пожинаемъ, учение приемлюще кънижьное“.

Продовжування діла Володимира

Літописна характеристика

І дійсно, заходи коло поширення книжної освіти то найголовніший титул в історичних заслугах Ярослава. Він був перший освічений князь на київськiм престолі (пізніший титул його „Мудрий“ саме те означає, а не особлившу політичну розумність); він був знайомий не лише з незаним до того часу мистецтвом читання й писання, а й із чужими мовами; можна сказати — перший письменник і оснівник першої прилюдної бібліотеки на Русі. „Кохався у книжках і зачитувався ними по днях і по ночах; зібрав багато писарів і з ними разом перекладав книжки з грецької мови на словінську; списавши їх багато, положив у св. Софії, що її сам збудував“ — говорить літописець. Наведених слів не можна очевидно так розуміти, боцїм-то передтим не було на Русі жадних книжок. Вже сама згадка про „многих писців“, зібраних Ярославом, говорить щось противне. Книжки видко були й переписувалися, тільки, що вони не були грецькі, а болгарські. Грецькі в більшій кількості дійсно появилися що-тільки з утворенням київської митрополії, себто з приходом Теопомпта до св. Софії. Дуже можливо, що він саме дав почин до акції збирання і перекладання книжок. Сим способом хотів заступити до-тогочасні болгарські впливи византійськими, та викликати переконання, що мовляв аж із появою на Русі Греків „нача вѣра хрѣстианьска плодитися и раширяти, и чѣрноризьци почаша мѣножитися, и монастыреве починаху быти“. Без сумніву, вже тогді добре розуміли значіння писаного слова для уроблювання громадянської думки. Як опікун першого книгозбору, митрополит мусів подбати про те, щоб туди не попадало нічого такого, що було-б не до вподоби Византійцям, зокрема про початки християнства на Русі. А що годі було вмовити людей, неіаче-б світло Христової науки прийшло на Русь що-тільки з приходом грецького митрополита до Києва, отже тогді почалося творення легенд про те, що мовляв і все раніше християнство на Русі прийшло з Византії...

Книжна освіта

Бібліотека

Переклади грецьких книжок

Митрополича цензура

Освітна діяльність Ярослава не обмежилась, очевидно, до самого перекладного письменства й до оснування бібліотеки при св. Софії. Він бажав, щоби „книжьное почътаніє“ поширилося серед громадянства. Се було можливе тільки через школу. Вона була необхідна

Школа

і для приросту духовенства, яке Ярослав цинив високо: „попы любяше повелику, излиха-же (найбільше) чнорызыцѣ“. На-жаль, тільки про одну таку школу переходилася вістка, а саме про новгородську для 300 дітей — старшинських і попівських. Без сумніву, таких шкіл мусіло бути більше в державі.

Т. зв. церковний устав
Ярослава

Ярослав, як відомо, був теж творцем „Правди Руської“ — першої збірки староруського права. В тій частині, що йому певно належить, нема жадних церковних приписів. Натомість у пізнішій літературній традиції знаний був т. зв. „Устав або свиток Ярославль“, який на подобу такого-ж „Устава Володимира“ означав обсяг компетенції церковного суду. На-жаль, у тій формі, в якій вони дійшли до нас, оба не автентичні, а пізніші фальсифікати. Та з другого боку нема сумніву, що в основу їх увійшла церковно-правна практика ще дійсно з часів Володимира і Ярослава. Як у другій частині побачимо, ця практика опиралася на принципи не византійського права, а західно-римського. В сім міститься один із головних доказів, що первісна церковна організація Київської Русі не була взята з Візантії.

Західні
впливи

Жерела й література

ЖЕРЕЛА: Acta SS. Boll. 9. II., 9 III. — Adami Gesta Ham. — Ann. Altah. — Ann. Saxo. — Ann. Stad. — Ataliatae Hist. — Воскрес. лѣт. Chron. Bud. Chron. Polon. — Cedreni Syn. — Dlugossi. Hist. Pol. — Eimunds Saga. — Gallia Christ. — Житіє Мойсея Угр. — Lamberti Ann. — Нестора: а) Чтеніє о Бор. и Гл.; б) Житіє Теод. Печ. — Новг. лѣт. — Патерик Печ. — Повѣсть врем. лѣтѣ. — Pselli Chronogr. — Recueil des actes de Philippe I. — Сказаніє стр. Бор. и Гл. — Слово о зак. и благ. — Соф. лѣт. — Thietmari Chron. — Уставъ Ярославль

ЛІТЕРАТУРА: Abraham: Powst. org. — Аничков: Языч. и др. Русь. — Барсуков: Источ. рус. агиогр. — Борщак: Анна Ярославна. — Бенешевич: Армянскій прологъ. — Васильев: Лекціи. — В. Васильев: Ист. канониз. рус. свят. — Васильевскій: Печенѣги и Византия. — Voort Nachträge. — Вугу: Rom. Emperors from Basil II. — Buteau: La princesse Anne. — Saix de Saint Aymour: Anne de Russie. — Cross: Yaroslau the Wise. — Евсѣев: Памят. др.-рус. церк.-уч. лит. — Fijałek: Średniow. biskupstwa. — Fliche: Le règne de Philippe I. — Fritzier: Die sg. Kirchenordnung Jaroslaws. — Gay: а) L' Italie méridionale; б) Les papes du XI-e s. et la chrétienté. — Gelzer: а) Beiträge zur russ. Kircheng.; б) D. Patriarchat v. Achrida; в) Ungedr. Bistümerverzeichnisse. — Goetz: Kirchenrechtl. Denkmäler. — Гальковский: Борьба христ. съ ост. языч. — Голубовскій: а) Новое изсл. о жизн. Анны Яр.; б) О службѣ св. Бор. и Гл.; в) Печенѣги, Торки. — Голубинскій: Ист. канонизаціи свят. — Жданов: Сочиненія. — Langen: Gesch. d. röm. Kirche von Nikolaus I. bis Gregor VII. — Лашкарев: Право церковное. — Лебедев: а) Ист. разд. церк.; б) Очерки ист. виз. Ц. — Leib: а) Rom, Kiev. et Byzance; б) Rome vue de B. — Линниченко: а) Взаим. отношенія; б) О походѣ Болеслава Хр. — Лопарев: Греки и Русь. — Лотоцький: Свиток Ярославль. — Meyer v. Knopau: Jahrb. d. deut. Reiches. — Modelski: Lechja Pseudo-Focjusza. — Neumann: La situation mond. de l'emp. byz. — Никольская: »Слово« митр. Илариона. — Павлов: а) Курсъ церк. права; б) Мнимые слѣды. — Половцов: Анна Ярославна. — Попов: а) Очерки гражд. ист. Виз.; б) Митроп. Иларіонъ. — Приседков: а) Очерки по церк.-пол. ист. К. Р.; б) Митр. Иларіонъ. — Richter: Annalen d. deut. Reichs. — Розен: Имп. Василій Болгароб. — Schlumberger: Deux chefs normands byz. — Скалабинович: Виз. госуд. и Церковъ XI в. — Суворов: а) Слѣды запад.-кат. права въ пам. др.-рус. церк. правѣ; б) Къ вопросу зап. вліянія на др.-рус. пр.; в) Курсъ ист. церк. права. — Шайтан: Германия и Киев. — Шахматов: Разысканія. — Шайпов: 850 лѣтъ со дня конч. Ярослава — Таубе: а) Russland u. Rom; б) La Russie et l' Europe. — Vondrak: Zach.-europ. postanowienia. — Wojciechowski: Szkice hist. — Окрім цього пор. літ. розд. VII.

Г. ПОМІЖ РОЗДВОЄНИМИ ЦЕРКВАМИ (1054—1300)

ІХ. ВІД ФОТІЯ ДО КЕРУЛАРІЯ (886—1054)

1. Церковно-політична еволюція Київської Русі за Ярослава, як вона нарисована в попереднім розділі, стане виразніша, коли візьметься під увагу тогочасні взаємини між обома головними частинами Вселенської Церкви — римською і византійською. Зокрема буде ясніше, чому кирило-методіївська ідея словянсько-католицького обряду, як посереднього і самостійного типу церковно-культурного життя, не здійснилася ні на болгарському ні на українському ґрунті. Передумовою її успіху була єдність Вселенської Церкви що-найменше в тій формі, в якій вона була перед Фотієм, себто при повнім збереженні примату Апостольської Столиці в Римі. Тимчасом, як колись церковно-політичний сепаратизм фотіївської Византії знівечив моравсько-паннонську місію перших словянських апостолів, так само й тепер, на тих самих підводних скелях розбилися кораблі збудовані Симеоном болгарським і Володимиром руським. Тільки що в сих переполах політичні чинники грали тепер ще більшу ролю ніж попереду. Вже акція Фотія — людини зразу світської — відповідала тогочасному напрямови цісарської політики і була висловом реакції проти відродження західно-римського цісарства в особі франконського короля Карла В. і проти кооперації нової влади з могутнім авторитетом Апостольської Столиці. Союз сих двох дійсно універсальних сил відчувано над Босфором як тяжку національну образу і велику політичну небезпеку. На щастя для Византії франконське видання західно-римської імперії не було тривким твором; з кінцем ІХ-го в. його вже нестало, й Апостольська Столиця увійшла одночасно в довшу добу занепаду і залежності від римської аристократії. Се поясняє, чому по другім упадку і по смерті Фотія ідея згоди з Римом має великих прихильників саме на цісарському дворі. І дійсно, після короткого конфлікту ізза тетрагамії (спору за канонічну важність 4-го подружжя, коли імя папи ще раз зникло було з византійських диптихів) проголошено святочний акт нового об'єднання католицької Церкви. Дальші взаємини не визначалися, що-правда, особливою сердечністю, одначе до самого останнього десятиліття Х-го віку не знаємо особливих конфліктів між обома столицями. Було се остільки легче, що Рим цілком не бажав вмішуватися у внутрішні справи византійської або якої іншої східної Церкви, а в політичних справах багато папів тогочасної доби упадку ішло навіть на руку східному цісарству. Заперечуючи лиш царгородському патріярхови вселенського титулу, неоправданого ні історично ні річево, Апостольська Столиця стояла й тогді на сторожі моральної єдності Христової Церкви й опертою об неї християнської цивілізації та не допускала до неминучого і фа-

Єдність Вс. Церкви передумовою успіху кирило-метод. ідеї

Політичні мотиви виз. сепаратизму

Відродження зах.-римської імперії 800

Упадок її з к. ІХ в.

886
† 6. II. 891.

Формальна єдність Церкви після Фотія 920

Ідеальний
характер
рим. примату
Друга відно-
ва зах.-рим.
цісарства
962

тального у своїх наслідках розбиття. Одним словом, її примат на Сході мав характер більше ідеальний аніж реальний. Зворот у византійсько-римських відносинах настав що-тільки в 2-гій половині того віку — і з такого самого приводу що й першим разом — ізза другої віднови західно-римського цісарства в особі німецького короля Оттона В., та ізза його значного впливу на Апостольську Столицю. З окрема, суперечність інтересів обох імперій на терені Південної Італії викликала в Царгороді нову філію ворожого Заходови національного руху. А що в тогочасних обставинах почування обрядових ріжниць були без порівняння сильніші від племінних, язикових або й політичних окремішностей, отже й той византійський націоналізм прибрав форму релігійного антагонізму. Вірна своєму традиційному становищу, византійська духовна єрархія дала себе й тепер ужити за знаряд державної політики. Хоч признавання римського примату не приносило византійській Церкві найменшої шкоди, проте амбіція її голов до верховодства в цілій Вселенській Церкві ніколи не завмирала. Тим менше, що батько роздору, Фотій, був талановитим письменником, (в науці толкування св. Письма є він, без сумніву, великим авторитетом), отже й його церковно-політичні ідеї не забулися з його смертю; вони ширилися дальше, переймалися іншими письменниками, здобували вплив на нові покоління грецького духовенства та помалу відчужували його щораз більше від Заходу. Навіть і Студійський монастирь, де довго жили ідеї св. Теодора, почав помалу проникати дух фотіївського сепаратизму.

Релігійна
форма нац.-
політ. реакції
Византії

Вплив Фоті-
євих ідей

Реабілітація
й канонізація
Фотія
991—1025

Отсі психологічні настрої грецького духовенства порішив використати політично знаний нам уже імператор Василь II Болгаровбивець. Він, так сказати-б, покликав Фотія до нового життя і заставив його боротися з німецько-римською конкуренцією в Італії. Чимало успіхів, воєнних і політичних, мав сей византійський володарь за 50 літ свого правління, та успіх із Фотієм був безперечно найбільший: з того самого Фотія, якого колись еліта византійського громадянства, зокрема духовна, щиро ненавиділа, якого пам'ять була виклята, а імя вимазане з реєстру патріархів — умів він в короткім часі зробити національного героя й ідола того самого громадянства. Ся метаморфоза почалася в соті роковини смерті сього патріярха. Мусіла вона бути голосна в цілій Європі, коли відгомін її почувся аж у далекій Франції: вже на тогочаснім ремськім синоді говорив єпископ Жербер (пізніший папа Сильвестер II) про відокремлення царгородської Церкви від Риму... Правда, формального акту розриву не було, однак ніщо інше як фактична схизма лежала в основі тої реабілітації імени її головного творця.

Соті рокови-
ни смерти

VI. 991

Синод 995/6

Кілька літ пізніше, царгородський синод, скликаний для остаточного закінчення спору за тетрагамію, порішив до акту об'єднання з 920-го р. додати слова: „православному патріярхови Фотієви вічна пам'ять!“ Сим способом входило Фотієве імя в реєстр поминаних у церквах патріярхів, де його досі не було. Та на сім акція не скінчилася. По якімсь часі, серед незнаних близше обставин, появляється в софійськім синодику (літургічнім акті, читанім при імператорі в ро-

Додаток до
акту 920

ковий день празника Православя) „анатема на всіх тих, що писали або говорили проти святих патріархів Ігнатія, Фотія“ й ин.

Анатема синодика

Автори відносного декрету, імператор і патріарх, були видко не без гумору, коли так по смерті погодили обох завязятих ворогів і репрезентантів двох суперечних ідей — патр. Ігнатія і Фотія; натомисть тогочасне византійське громадянство мусіло бути дуже некритичне, якщо не доглянуло очевидного глуму над не так ще давною історією: та-ж анатемізувати всіх тих, що писали або говорили проти обох суперників, значило виклинати весь християнський світ, який свого часу ділився на два ворожі обози — прихильників Ігнатія і прихильників Фотія!

А вже найвисший верх посмертної кар'єри Фотія настав тогді, коли його ім'я появилося в тім самім синодику між „найсвятішими, православними і звеличеними патріархами“ і коли тіло його було з великою честю перенесене до столиці. Все те означало зачислення Фотія між святих византійської Церкви. Правда, до дійсного почитання його було ще далеко (урядовими декретами культ не твориться), та моральна прірва між Сходом і Заходом була зроблена. Ще передтим мабуть припинили Греки й поминання (анафору) римських папів при Службі Божій. Мало се статися тому, що Рим згодився на давне бажання західно-католицьких країв і позволив додавати до Символа віри спірний додаток *filioque*. Ображений сим патр. Сергій II (сам із Фотієвого роду і головний, здається, пропагатор його культу) відновив протиримське посланіє свого родоначальника до інших патріархів Сходу та зарядив викреслення папського імени з церковних диптихів.

Перенесення тіла й канонізація

Кінець анафори папів на Сході

Патр. Сергій II 992—1019

2. Таким способом Вселенська Церква вже з кінцем першої чвертини XI-го віку була в дійсности розбита — в тім самім часі, коли Византія знівечила політичну і церковну самостійність Болгарії і коли молода київсько-руська Церква, стративши матерні звязки з Охридою, опинилася на історично-культурнім розпутті і дала себе втягнути в обсяг византійських впливів. До яких далеких і важких наслідків мала згодом довести отся церковна політика Византії, про се не снилося не тільки нашому Ярославови, а й самому Василеви Болгаровбивці і його патріархам. Також і в Римі не доцінювано поваги нововитвореного стану. Формально, на зверх, обі сторони — римська і византійська — при всій обопільній неприхильности не перестали і на дальше вважати себе відломами одної і тої самої Христової Церкви. — Подібно як дві рідні сестри у гніві: не удержують обопільних звязків, та признаються до спільних батьків. Се поясняє, чому на формальний розрив, получений з обопільною негідією, треба було чекати ще ціле одно покоління. Не стався він уже на початку XI-го віку з двох причин. Наперед, дефінітивному розриву противилася византійська держава. Навіть імп. Василь II не покидав надії і заходів, щоб у своїй політиці користуватися авторитетом Апостольської Столиці — очевидно усунувши з Італії впливи німецько-римського цісарства. Допустити до остаточного релігійного розбиття — значило-б згори позбуватися можливого могутного союз-

Вс. Церква розбита вже до 1025

Чому не було ще формального розриву

Політичні рації

Повільність
духової ево-
люції

ника в потребі. Друга причина, чому формальна схизма на йшла в парі з фактичною — або красше, чому за церковним роз'єднанням не йшло зараз і релігійне — лежала в недостатчній ще духовій еволюції византійського громадянства, зокрема духовенства. Прославлення Фотія на переломі X—XI вв. було за швидке й подиктоване занадто ясними політичними мотивами, щоб могло скоро здавити відвічні почування церковної єдності і в певних колах духовенства все ще живі традиції римського примату. Одначе відповідний процес переїни національно-релігійної психики доконувався невпинно й остаточно довів до наслідків, цілком протилежних тим, які мабуть уявляв собі головний протектор византійського церковного сепаратизму — ціс. Василь II Болгаровбивець.

Розквіт
Византії
в X—XI вв.

До піддержання сього духа причинявся немало й постійний зріст політичної могутности східного цісарства за т. зв. македонської династії. Після тяжких ударів одержаних від Арабів, Болгар і Руси, почавши з другої половини X-го віку, щастя обернулося, як знаємо, лицем до Ромеїв. Цілий ряд воєнних успіхів над усіма трьома згаданими народами довів до того, що перша четвертина XI-го віку принесла найбільший розквіт поюстиніянської Византії, якого не було ні передтим ні потім — розквіт політичний, господарський і культурний. Вся та національна світлість не полишалася, очевидно, без впливу і на византійську Церкву, даючи їй сильну охорону, власть над новоздобутими або приєднаними землями (Антіохія, Південна Італія, Болгарія, Македонія, Сербія, Русь), упорядкований внутрішній лад і живий духовий рух. Зокрема грецькі монастирі, що в тім часі мали новий осередок на горі Атосі, здобули широку популярність навіть далеко поза межами східного цісарства: бачимо їх не тільки в Італії, а й в Угорщині, Чехії, Польщі, Німеччані і Франції. Отже, як коли Фотієві мрії про грецьку вселенськість подекуди наближалися до дійности, то саме в тім часі. Одначе стати дійністю вони не могли. Церковна політика Византії йшла в двох напрямках, що себе обопільно виключали: римська константинівська традиція піддержувала старого духа універсальности і вселенського католицизму; пізніше звизантійщення й орієнталізація східно-римського цісарства впливали на Церкву у відворотнім напрямі: робили її державною, національною і сепаратистичною. За часів Фотія, первісної універсальности було ще багато, і в його акції проти Риму пробивається змагання стати головою всього християнства, як східного так і західного: натомість у його епігонів XI-го в. сеї вселенської амбіції вже дуже мало, зате багато національного сепаратизму і шовінізму. Сей т. ск. націоналістичний характер византійської Церкви згори виключав засаду рівноправности народів — для вселенської місії річ необхідну й основну; грецьке духовенство дивилося на все не-грецьке з глибокою погордою, як на варварське, і з нетаєною ненавистю, як на більш-менш єретичне. Такий дух не міг очевидно зробити з неї дійсної Вселенської Церкви навіть на самім Сході; він відбирав їй й останні прикмети сього давнішого характеру. Вкінці, як знаємо, доля византійської Церкви була нероздільно звязана з долею держави, а ся остання

Універсалізм
і націоналізм
церковної
політики

зараз по смерті Василя II почала схилитися до упадку і більше ніколи не вернула до попередньої світлості. Як досвід учить, ворожі чужинцям націоналістичні настрої звичайно не слабнуть з занепадом власної політичної сили, тільки навпаки — міцніють і захоплюють широкі маси громадянства, а суперечности між претенсіями і дійсністю, побіч історичних легенд із минувшини, вирівнюються містичними віруваннями в національний месіянізм у будущині. Досить, що византійське духовенство середини XI-го в., здавна годоване національною традицією і церковними легендами, мало себе за представників єдиної в світі християнської правовірности і чистоти апостольської традиції.

Погорда
супроти
Заходу

3. Оце суб'єктивне почування висшости Византійців було, до деякої міри, оправдане й об'єктивними обставинами. Річ у тому, що рівнобіжно зі зростом пофотіївської Византії, вкупі з розкладом франконської держави, Апостольська Столиця, а з нею і римська Церква, увійшла в найсумнішу добу своєї історії. В часі тої темної неволі, яка зійшлася з соціальною кризою всієї західної Європи (творення фєвдального порядку) і яка з кількома ясними перервами тяглася півтора століття, римська Церква впала жертвою загального розстрою. Апостольська Столиця стала предметом боротьби політичних партій, антагонізм яких зручно використовувала царгородська політика; на катедрі св. Петра, побіч нечисленних світил (приміром: Івана IX, Бенедиктів IV і VII, Григорія V і Сильвестра II), сидів довгий ряд постатей безталанних або й цілком недостойних (як ось: Стефан VII, Іван XII, Боніфатій VII, Бенедикт IX); присім характеристичне те, що саме сі папи вислугувалися Византії. Тоді-то в життя Церкви вкралися різні надужиття, корупція, упадок дисципліни й обичаїв, неущтво низшого духовенства, світські норови серед висшої єрархії і т. ін. В X-ім віці був сей занепад найтяжший, і йому м. ин. треба приписати головну вину, що інстинктовне змагання Київської Русі до церковних звязків з Заходом не знаходило там належного відгомону й активности. Повільний зворот до Византії, якому наші предки були очевидно нераді, став тим більше зрозумілий, що й на Заході, знеохоченім тогочасними відносинами в Церкві, були поширені погляди, що стан церковного життя на византійським Сході далеко красший.

Сумна доба
рим. Церкви

При всім тім, західна Церква визначалася одною безцінною прикметою, якої не мала східна: іменно тою, що по моментах занепаду вона сама, без політичної помочи, знаходила внутрішні сили до загального відродження і дальшого розквіту. Так було й тогді. Саме в країні, де розстрій церковного життя зайшов найдалше — у Франції, вже з поч. X-го в. став проявлятися новий ідейний рух в напрямі загальної реформи в Церкві. Осередком його став славновісний монастир у Клюні. Рух сей, зразу незамітний для широкого світа, обіймав щораз ширші кола і дальші країни, вливаючи в бенедиктинські монастирі нове життя та перетворюючи все релігійне життя. Очевидно, він мусів боротися з великими перепонами, навіть із боку самого духовенства, привиклого до анархії, одначе в середині XI-го віку сила його була вже така, що він заволодів Апо-

Внутрішні
сили від-
родження

Клюні і його
дух реформи

стольською Столицею: папа Лев IX, що засів на ній недовго по сумній пам'яті Бенедикті IX, був вже кандидатом нового напрямку, а ще більше його найближчий дорадник Гільдебранд, пізніший великий реформатор Церкви, папа Григорій VII. З сею хвилею почалася друга історична реформа західної Церкви. (Перша dokonалася тогді, коли східна переживала іконоборську хоробу, себто в VIII-ім віку). Нова реформа мала за ціль не тільки усунути різні загниджені пороки в Церкві, а й ще більше приновити її устрій до нових історичних обставин: з давньої римської, себто на ґрунті колишньої римської імперії виросої організації створити нову — європейську і світову, в правдивім значінні сього слова вселенську і католицьку.

Розквіт зах. Церкви І дійсно, акція ся довела західну Церкву до небувалого розквіту й до глибокої обнови релігійного духа. Зверхнім висловом нової епохи були хрестоносні походи. Саме тогді вповні виявилися ті різниці між обома половинами Вселенської Церкви — західно-римською і східно-римською — про які була мова в IV-ім розділі. Хоч у тім критичнім часі X–XI вв. східна була загалом у здоровішій стані ніж західна, то вона представляла старий, в нових історичних обставинах невідповідний тип організації і з нього вийти вже більше їй не судилося до наших днів. Коли західна переходила ще дві далші основні реформи, і коли саме в тій здібности до історичного розвитку виявила свою невминущу життєвість, то її посестра ніколи не могла вирости з тої розв'язаної фази, яка витворилася в IX-ім віці. Тільки в однім напрямі вона змінилася: коли до середини XI-го в. вона все ще не хотіла позбуватися вселенських ідей і залюбки звала себе католицькою, то після того відступила сей титул дефінітивно старому Риму. Дочка-ж її — Церква „третього Риму“, Москви, — ніколи вже й не підіймала зусиль у сім напрямі; ставши відразу чисто національною, вона не встигла навіть згуртувати під собою всіх земель колишньої київської провінції Візантії. У світлі сих історичних процесів, розрив 1054 став епоховою історичною подією, яка принесла велику шкоду всьому християнству, та найфатальніше затяжила на самій східній Церкві.

Розрив 1054 історичною епохою 4. Почин до розриву дав очевидно Царгород. Тільки що сим разом вже не політичні чинники аранжували акцію, як се було за Фотія або Сергія II; вона вийшла з церковних кругів і велася всупереч очевидним інтересам держави. Носії візантійського цезаропапізму переконалися тогді вперше, що певні духи легше викликати ніж над ними панувати. Се й зрозуміле, коли мається на оці сутні різниці між державою і Церквою. Перша приновлює свій лад і свою політику до кожочасних обставин і хвилевих потреб, коли натомість основою церковної організації і її функцій є саме постійність принципів і метод. Коли отже візантійські імператори цілими століттями вмовляли у свою духовну ерархію, що тільки вона одна репрезентує чисту науку Христа і його апостолів та що в західно-римській Церкві варвари викривили сю науку; коли саме тим ніби-відступством Риму від правди мотивувався розрив з Апостольською Столицею, — то по якимсь часі хиба вже трудно було переконати те саме духо-

Стагнація східної

Генега його не політична а церковна

венство про потребу нового підчинення тому самому блудному про- водови. Коли довгі покоління візантійського громадянства вихову- валися в тім переконанні, що інтерес держави однозначний з інтересом релігії, то мусів прийти час, коли до душі тих людей промовило й відворотне і цілком логічне твердження: вимога релігії мусить бути й необхідністю держави. А така ситуація зправди прийшла.

По смерті ціс. Василя II візантійсько-німецька ривалізація в Пів- денній Італії ослабла; появився тут новий політичний чинник, одна- ково небезпечний східному і західному цісарству, Римови й Арабам — французькі Нормани. Осідаючи у щораз більшій силі та воюючи без- пощадно на всі боки, вони здобували і поширювали свої володіння в Кампанії, Апулії, Калабрії і Сицилії. Супроти спільної небезпеки від них, сама собою виринула ідея союзу між Візантією з одного боку та Німеччиною і Римом — з другого. Захопився нею головню царгородський цісарський двір, тим більше, що одночасно Турки щораз важче напірали на азійські границі імперії. Одначе як було можливо зреалізувати сей план, коли моральні звязки між Заходом і Сходом були давно порвані? Очевидно, тільки через поворот до церковної єдності, себто признаючи на-ново примат Апостольської Столиці. Для навиклої до опортунізму державної політики була се річ проста, та не так для вихованого в національно-церковнім шовінізмі громадянства — духовного і світського. Сю суперечність заострив ще яркий контраст між тогочасним імператором і патріярхом. Цісарь Константин IX Мономах любив науку, мистецтво і розкішне життя, та як володарь був він слабкий і в армії непопулярний; натомість на патріяршім престолі сидів типовий Візантієць з доби декаденції, Ми- хайло Керуларій, людина мало інтелігентна, а ще менше освічена, одначе крайно честилубна і вперта; сучасники приписували йому на- вить імператорські амбіції; особисто нелюблений, він шукав популяр- ности своєю фанатичною ненавистю до старого Риму і латинського обряду; і на сім терені виявив він величезну енергію і непохитність акції. Мірою його ворожнечі до західної Церкви може бути факт, що він поважився викреслити з синодика, себто з лику святих, імя св. Теодора Студита за його римську орієнтацію, і тільки обурення мо- нахів та рішучий наказ цісаря приневолити його направити вчинене зло. Від самого початку свого патріярхату (а втім, не він перший) взявся викорінювати споконвічний латинський обряд на Сицилії і в Південній Італії, що тогді були під царгородською владою, та за- ступати його грецьким, хоч сьому останньому Рим на своїх просторах не бив жадних труднощів. Його завзяття було таке, що викли- кало опозицію в політичних сферах Візантії. На підкладі антилатин- ських розпорядків патріярха прийшло навіть до дуже острого кон- флікту з візантійським намісником південної Італії Аргиром, який узяв в оборону латинян. Справа оперлася об цісаря. А що Константин заходився саме біля союзу з папою і німецько-римським цісарем, отже станув по боці намісника проти патріярха. Тогді, щоб за жадну ціну не допустити до згоди, Керуларій зорганізував велику проповідницьку й літературну кампанію проти „єретичного“ старого Риму.

Завоювання
Норманів

Константин
IX Мономах
1042—1054

Патр. Михай-
ло Керуларій
1043—1059

Керуларій й
Аргир

Становище
ціс. Констан-
тина IX

Літературна
кампанія про-
ти Риму

Протиримські писання Фотія, що були неначе каноном дотогочасної церковної політики Византії, уважав він за недостаточні для повного розриву. І цілком справедливо, бо Фотієви, при всім його супірництві з Римом, і на думку не приходило заперечувати західній Церкві апостольського й католицького характеру; Керуларій натомість дивився на латинський обряд як на просто нехристиянський, еретичний, напів-жидівський чи навіть поганський, з яким не може бути ні дискусії, ні порозуміння, ні звязків навіть, а тільки безпощадна боротьба, щоб „силою роздавити його голову“. В сім дусі пише він сам агітаційні трактати проти латинян і заставляє інших до такої-ж акції. Початок робить його „Паноплія проти латинян“ — досить недоладно зложена збірка проповідей проти окремішностей латинського обряду, одначе автор вложив в неї тільки самопевности у власну непомилність і тільки ненависти до противників, що вона відкриває нову добу в історії Вселенської Церкви — добу повного розриву і явної ворожнечі.

Леон
охридський

У слід за патріархом, й очевидно на його приказ, пише охридський архієпископ Леон, очевидно Грек, окреме посланіє до одного з південно-італійських єпископів під византійською владою, і в нім піддає критиці „еретичні“ звичаї латинської Церкви, до знаних давніше додаючи нові. Письмо се поширюється по всій византійській Італії й викликає велику сензацію. Одночасно, монах студійського монастиря (того самого, де колись жив прихильник Риму св. Теодор!), Никита Стетат, видає окреме письмо з напрасними атаками на ті самі й нові ще „єреси“ латинян. Протегована патріархом пропаганда доводить до того, що підбите духовенством царгородське поспільство кидається на тамошні латинські церкви й монастирі (а була їх значна кількість) і вчиняє кровавий погром, не спиняючися навіть перед збезчещенням св. Євхаристії — буцімто еретичної, бо зладженої на пріснім тісті. Се було дуже на руку Михайлови і він заборонив латинський обряд у столиці.

Никита Сте-
тат

Погром і за-
криття лат.
церков і мо-
настирів

Оборона па-
пи Льва IX

Тоді папа Лев IX рішив виступити в обороні своєї Церкви і її обрядів. А що саме тогді — у звязку з задуманою спільною акцією політичною проти Норманів, а можливо і для ослаблення некорисного вражіння від Керуларієвого наступу на римську Церкву — цісарь Константин прислав папі дуже прихильного листа, а навіть патріарх був спонуканий написати йому кілька компліментів, отже знайшлася добра нагода до задуманої відповіді. Окреме римське посольство, зложеное з кардинала Гумберта, канцлера Фридриха (пізн. папи Стефана X) й амальфійського архієп. Петра, повезло папські листи разом з обороною і з домаганням, щоби ворожі акти й неоправдані закиди були відкликані. Легати прибули до Царгороду в червні 1054. Цісар приймив їх з почестями і з щирим бажанням залагодити конфлікт, одначе патріарх не хотів навіть переговорювати з легатами. Він підозрівав також, що вони не висланники папи, а його особистого ворога Аргира. Сфанатизована кількالكітною агітацією міська товпа займила грізне становище не тільки проти посольства, а й супроти прихильного „еретикам“ цісарського двора. В такій ситуації кардин.

Посольство
до Царгороду

Прихиль-
ність цісаря,
непередна-
ність патрі-
ярха

Гумберт рішився на крайнє: дня 16-го липня 1054 зложив на вівтарі св. Софії декрет екскомунікації на патр. Михайла Керуларія і його однодумців. Цісарь ще дальше бажав лагодити і посередничити, одначе патріярх завзявся недопустити до жадної спільної конференції. Він демонстративно спалив акт екскомуніки, й оповіщуючи його фальшивий грецький переклад, спричинив правдиву революту у столиці, так що вкінці сам цісарь, боячися за життя легатів, ну і за свою власть, порадив послаам виїхати дефінітивно. Тоді патріярх скликав синод митрополитів, анатемізував на ньому папу з усіми латинниками та візвав інших патріярхів зірвати всякі звязки з Римом. Сталося все те в моменті, коли Візантія більше ніж коли-не-будь потребувала симпатії і підмоги Заходу. В новій церковній бурі годі було вже й думати про політичний союз з західним цісарством. Константин IX умер тої-ж осени, а византійська держава увійшла в довшу епоху внутрішньої анархії і чужоземних наїздів...

5. Так довершився остаточний розрив обох Церков, полишаючи по собі затроєну атмосферу, якої до сьогодні не вдалося вже розвіяти. Папа Лев IX-ий не дожив того факту; він умер зараз після того, як його послы подалися до Царгороду. Вістка про його смерть мусіла наспіти туди ще перед зложенням акту екскомуніки, отже й відповідальність за вибір моменту для сього важного кроку паде на самих легатів, в першу чергу на кард. Гумберта. Незвичайно швидкий розвиток подій, у звязку з далекосяжними наслідками формального розриву, можуть викликати сумніви, чи в тім випадку римське посольство було вірне традиційній тактиці Апостольської Столиці — уникати зайвого поспіху — та чи воно зправди вичерпало всі способи можливої розв'язки конфлікту, тим більше, що імператор, людина що-правда слабої одначе без сумніву й доброї волі, був справі прихильний... Зокрема тактика Гумберта була часто критикована й католицькими дослідниками. Сьогодні трудно вже рішити сю справу, та з другого боку певне те, що дійсним режисером царгородської драми 1054 був патріярх Михайло Керуларій. Він очевидно свідомо заострював ситуацію і пхав до розриву за всяку ціну, не здержуючися навіть від бунтарства. Його конфлікт із цісарем у нічому не був вже подібний до напряму св. Теодора Студита або до становища Апостольської Столиці супроти політичної влади. Коли сі мали на меті незалежність Церкви від держави, то патріярх ворохобився тільки тому, щоб не допустити до привернення єдності Вселенської Церкви. Подібні непорозуміння між дальше видющою політикою византійської держави і короткозорим фанатизмом її духовенства будуть від тепер поновлятися доволі часто. Тому-то й хибні ті в католицькій історіографії подибувані погляди, які головну перепону в акції об'єднання видять у політичних мотивах. Очевидно, вони також мали своє значіння, одначе найчастіше і найпевніше опозиція виходила від духовенства й із мотивів, що з національною політикою не мали нічого спільного, а часто були їй суперечні. Правда, не все духовенство було таке фанатичне; були й визначні уми, що дуже сумували над тими подіями, одначе їх голос зникав серед маси.

Екскомунікація 16. VII. 1054

Царгород. синод анатемізує латинників

Смерть Льва IX
† 19. IV. 1054

Кард. Гумберт і його тактика

Політика Керуларія

Сервілізм і бунтарство

Політика і духовенство в об'єднанні Церкви

Мнимоий „імперіялізм“ Риму

Дійсний імперіялізм Візантії

Протилатинська полеміка

Закиди не з дійсного неладу на Заході, а майже виключно з обрядових ріжниць

Нетерпимість, формалістика і видумки

Ще менше оправдані твердження т. зв. православних, які засадничу причину розриву видять у якимсь „імперіялізмі“ римських папів та в обороні від нього грецьких патріархів. Погляд сей наскрізь анахроністичний; він узятий від протестантів XVI-го і XVII-го вв. Натомість для давних взаємин між Римом і Царгородом справа мається якраз навпаки. Се „новий Рим“ від свого початку був імперіялістичний, наступав й обмежав права старого Риму, відбирав зпід його зверхности великі провінції, навіть у самій Італії, присвоював собі характер і титули Апостольської Столиці і т. ин.; натомість ся остання, як усе давніше так і тепер, тільки боронила своїх споконвічних прав, а свій примат у Вселенській Церкві розуміла так ідеально, що східні її віти заховували повну внутрішню незалежність. А в тім, в довгій і завзятій полеміці проти римської Церкви, яка почалася біля 1054, не подибуємо ніде подібного обвинувачення в якомусь імперіялізмі старого Риму; радше навпаки, доказується в них, ніби-то виключне право до проводу належить саме єдиноправовірній й апостольській Візантії — так далеко, що й св. Хрещення поза нею неважне, а латинник гірший поганина. Ся византійська церковна нетерпимість зверталася не тільки проти західно-римської Церкви: з неменшою заїлостою трактувалися і східні не-грецькі обряди, як приміром, вірменський, грузинський й ин. Се й немало причинилося до турецьких успіхів в Азії. Притім, византійські церковні шовіністи нероз заявляли, що їм миліший магометанин, ніж латинський або инший „еретик“.

Взагалі, та стара полеміка проти латинян дуже повчаюча. Зогляду на тогдішний нелад у західній Церкві, можна-б було сподіватися, що саме він буде головним предметом критики Византійців; в дійсности одначе вони неначе-б цілком не виділи його. Серед цілої копи ріжних закидів, нагромаджених византійськими полемістами (реєстр у приписках), подибуємо тільки один узятий із тої правдивої недуги римської Церкви: той іменно, що її єпископи було особисто вели війска до бою. Всі инші закиди — то безконечні „ереси“ латинян. Вже Фотій, як знаємо, поза неясним питанням *filioque* не вмів навести нічого серйозного й хапався таких формальностей як стриження борід, або й простих видумок в роді жидівських обрядів на Великдень; нові його наслідники не могли очевидно бути щасливіші. У них навіть *filioque* не має особливого значіння, а на перше місце висувається инша „ересь“, незнана ще Фотієви — „опрісноки“, себто прісне тісто до св. Євхаристії, споконвіку уживане не тільки на Заході, а й на Сході (прим. у Вірменії). Читаючи і слушаючи напрасні атаки своєїго духовенства на опрісноки, византійське поспільство мусіло уявляти собі, що не може бути на світі більшої зневаги Христу Спасителеви як те вживання неквашеного тіста... Та сей закид все-таки належить до поважніших, про всі инші можна сказати тільки те, що матерю їх було безнадійне засліплення, орієнтальна формалістика, сектантський дух і в ненависти зроджена зла воля, що не здержується від явного фальшу й видумки. Не диво отже, що новочасні православні вчені мусять часто стидатися своїх давних протагоністів за

їх низький інтелектуальний і моральний рівень. Та з другого боку кривдиться давних загорільців, коли тільки їм самим приписується такі непочесні методи супірництва. В дійсності вони характеристичні не для самого тільки середньовіччя і не для самих тільки церковних письменників, а для цілого візантійського Сходу всіх часів і всіх ділянок, — все одно, чи се буде в Царгороді чи в Москві, в справах церковних чи світських, культурних чи політичних, соціальних чи філософічних, колись чи сьогодні — все і всюди подибується та сама заїла нетерпимість до найменших відхилень у поглядах, та сама дрібничкова формалістика, та сама підзорливість у еретичности, та сама манія переслідування, та сама сумішка сервілізму й бунтарства. Все те засадничо відділяло й відділяє вихований Візантією Схід від вихованого Римом Заходу. Сю ріжницю видко й із латинської релігійної полеміки XI-го в., яка обороняючи західну Церкву від грецьких закидів має зрозуміння для обрядових і звичаєвих окремішностей східної. Та тогдішній Захід помилявся грубо в чім іншій: він не доціняв розриву 1054 і не підозривав далекосяжности його наслідків. Він був переконаний, що новий конфлікт буде можна в недовтім часі так само поладнати, як се було з тільки іншими в минулім. Він уявляв собі, що навязання переговорів з якимсь пізнішим патріярхом доведе до нового зближення, а всі поважніші справи вирішить новий вселенський собор. Одним словом, Захід не доціняв тогочасної візантійської психики і запізно доглянув ту моральну прірву, яка широко розкрилася між обома половинами християнського світа.

6. Анатемизувавши всю староримську Церкву, царгородський патріярх візвав інших патріярхів Сходу, щоб і вони зірвали звязки з нею. Здається, він не знайшов багато симпатичного відгомону. Ті що були під магометанською владою (александрійський і ерусалимський) нічим не виявили своїх поглядів. Антіохійський патр. Петро III, що тогді був під Візантією, одначе й удержував зносини з Римом, відповів дуже дипломатично: він також узнавав *filioque* у символі віри за недобрий додаток і радив латинянам скреслити його, та інші закиди мав за маловажні, тим більше, що й на Сході багато зловживань і направа їх необхідна. Грузинська Церква напевно не прилучилася до протиримської акції. Безпосередно залежних від Візантії краєвих Церков, як приміром болгарської, не потребував патріярх запрошувати до спільного фронту; участь їх розумілася сама собою. Тогдішній охридський архієпископ Леон був, як знаємо, визначним секундантом патріярха. Та як пізніший примір архієпископа Теофілакта показує, раніші звязки болгарської Церкви з Римом не прогомоніли ще безслідно і вплив їх відбивався навіть на визначніших Греках із поміж тамошньої ерархії.

А Русь? Справа відношення її до розриву у Вселенській Церкві належить до найтемніших питань церковної історіографії. Передовсім, що знано в Києві про візантійський сепаратизм кінця X-го і першої чвертини XI-го ст., який висловився культом Фотія і припиненням звязків із Римом? Наші старі літературні пам'ятки (ні-один із них не походить із першої половини XI-го в.) не мають жадної вістки

Плоди візантійського виховання

Помилка Заходу

Становище автономних Церков до розриву 1054

Антіохія

Грузія

Болгарія

Русь

До Ярослава
нема проти-
римських
тенденцій

Перший
огляд кон-
фліктів

Час його
написання

Безуспіш-
ність грець-
кої пропа-
ганди

Антивізан-
тійські на-
строї

Мовчанка
жерел про
церковно-полі-
тичні спра-
ви в сер. ХІ в.

Кард. Гум-
берт і Русь

про се. Правда, літописні легенди про хрещення Руси, уміщені під рр. 986 і 988, виявляють уже маркантну протиримську тенденцію, та з другого боку нема сьогодні найменшого сумніву, що відносні місця літопису повстали не скорше як у ХІІ-ім ст., і що до початків володіння Ярослава в Києві включно також не може бути мови про особливі впливи Византії. Ось один із доказів. З часів Ярослава переховалася одна дуже інтересна літературна пам'ятка у грецькій мові: відповідь руському князеві (чи може архієпископові? — *δέσποτά μου Ρωσίας ἀνε* титулується адресат) на його запит, „яким способом римська Церква відлучилася від царгородської“. Єсть се огляд 13 церковних конфліктів між Византією і Римом, починаючи з ІV-го віку і кінчаючи на знанім нам уже патр. Сергію II. Форма твору взята з одного послання Фотія, одначе становище автора діаметральне противне: вину всіх розривів приписує він — згідно з історичною правдою — самій Византії, до котрої видко не має жадної симпатії. Хто був автором сього трактату, трудно напевно вгадати; в кождім разі не був се духовний латинського обряду, лише грецького. А щодо часу й обставин написання твору, то за противний доказ — що мовляв Русь уже за Володимира взяла різкий протиримський курс — служив до недавна грецький полемічний трактат „Леона, переяславського митрополита в Руси, проти римлян або латинян в справі опрісноків“, буцімто з часу до 1009; одначе новіші досліди або пересувають його уряд на 2-гу половину ХІ-го в., або взагалі заперечують руський характер того митрополита й уважають його болгарським — також із пізніших часів; про Володомірові часи в кождім разі не може бути мови. Що-ж до епохи Ярослава, то появу згаданої висше відповіді треба покласти на останній десяток володіння сього князя, коли він рішився на усамостійнення руської Церкви; пізніший автор мусів-би був згадати і про 14-у схизму — Керуларієву.

Що сей патріарх у своїй невсипущій акції проти Риму не забув про Київ, про се не можна сумніватися; одначе й про те ні, що в даних обставинах византійська пропаганда мусіла проходити безуспішно, себто без прихильного відгомону з боку місцевого громадянства, як світського так і духовного. На перепоні стояли дотогочасні взаємини між Києвом і Царгородом, зокрема пам'ять воєнних випадків зперед 11 літ та цілком новий конфлікт за обсаду митрополичої столиці (вибір Іларіона). Все те мусіло удержувати проти-византійські настрої і не допускало до того, щоб 1054-го р. у всіх церквах руської держави греміли патріарші слова анатеми на Рим. І зправди, навіть найменшого сліду не переховалося про участь Руси в акції патріарха. Зокрема вдаряє те, що ні наш літопис, ні наші інші письменники того часу ні словом не згадують про докочаний тогді церковний розрив. Так само на синодальнім акті анатеми проти римської Церкви нема підпису київського митрополита; видко, не було його на синоді. Що-більше, в урядовім звідомленні з діяльності римської місії 1054 у Царгороді читаємо, що послани по своїм виїзді були в „городі Русів“, і що звідти посілали цісар. Констан-

тинови автентичний текст екскомуніки на патріярха. Сю згадку толкують звичайно так, що римські легати відвідали тогді Русь, одначе досить трудно уявити собі подорож кард. Гумберта і тов. до далекого Києва. Та що тогдішній Київській Русі цілком не було спішно іти слідами Византії і зривати взаємини з Римом, се ясно випливає з пізніших, вже цілком певних фактів.

Звісно, протиримська агітація почалася у нас скоро; видно се з поширюваних і у нас полемічних творів проти „Латини“. Одначе вони виходили виключно від грецьких авторів, що жили у нас; в цілій історії старої київсько-руської Церкви не знаний нам ні-один місцевий автор антилатинського полемічного твору, а тільки один такий, що дещо покористувався грецькими продуктами. Се приносить нашим землякам і літературну честь, тому-що полемічні продукти руських Греків, з одним-однісеньким виїмком, були просто скандальні і в колах хоч троха інтелігентніших мусіли викликати хиба несмак. Бо і що-ж можна було подумати про заборону всім правовірним християнам уживати тої самої посудини, з якої їв чи пив латинник? І се в великій могутній країні, якій тогді не був грізний жадний латинський сусід; в якій сам великий князь Ярослав Мудрий жонатий був (мабуть двічі) з латинничкою; якого сини мали такі самі жінки; його сестра і його дочки були за мужами-латинниками; де варясько-латинський елемент грав першорядну ролю в політичнім і господарським житті!

Одначе таки „годі заперечити“ — пише перший; православний історик староруської полеміки — „що під впливом византійських полемічних творів складалися погляди грамотних людей, старинних руських книжників, які зі свого боку переводили їх в народну масу. В данім разі, крайно різький осуд латинського Заходу, пронизаний у византійських творах духом нетерпимости, цілком природно мусів вести Русь до замкнення й відчуження Русі від усього чужоземного й чужовірного. Богато з того, що було висловлене в полемічних памятках найдавнішої доби, повторялося протягом цілих віків у численних рукописних творах, перейшло у стародруки (м. ин. і в кормчу книгу) і таким способом ставало загальним переконанням, духовим майном. Окрім того, византійські полемічні твори XI-XIV вв. впливали на руське громадянство ще з другого боку. З малим виїмком, всі вони вражають одною характеристичною прикметою: перемішанням основних, непохитних догматів християнства з обрядами, з місцевими обичаями. В них не обмежене сутне від несутнього в справі віри, так що поруч із догматом св. Тройці стоять питання про нечисту іду, про перстень латинських єпископів, стриження бороди і т. д. І хиба ніхто не стане впевняти, що подібне перемішання не лишило сліду на психиді старої і новочасної Русі!“

Отже хоч Русь не брала чинної участі в сепаратистичній акції Михайла Керуларія; хоч уся церковно-політична і національно-обрядова психика Византійців, витворена і виросла в окремії балкансько-апенінській атмосфері, була їй чужа і незрозуміла — як у моменті розриву 1054, так і довго по нім; хоч наші предки у передтатарській добі довго не піддавалися її впливам і всупереч їм удержували

Тільки Греки авторами полемік на Русі

Низький урвень сих творів

Їхні шкідливі наслідки

Повільне византійщення руської Церкви

дружні взаємини з Заходом, — то проте київсько-руська Церква, мало-по-малу і навіть для неї самої незаметно, опинилася по тім самім боці культурної греблі, що й Візантія. Після довшого опору й хитання, вона таки почала византійщитися і щораз більше відчувуватися від західно-європейської культури. Зразу поверховно, що-правда, одначе достаточо, щоби стати історичним помостом між „другим Римом“—Візантією і „третім Римом“—Москвою та перенести на Східну Європу зародки ромейського безплідного застою та, в останнім висліді, довести її до нинішнього жакливого стану. Отсей історично многоважний і для нас фатальний перехід наших предків від Вселенської Церкви до византійської схизми був історичною консеквенцією попередніх етапів: наперед, вибору Володимиром В. охридського патріархату на матірну Церкву; а дальше, поставлення Ярославам М. Київської Руси у пряму залежність від Візантії.

Причини малої відпорності Руси.

Чи так мусіло бути? Чи така велика провинція як Київська Русь, що своїм простором і числом людности перевисшала всі інші землі византійської Церкви вкупі, — чи вона не могла відокремитися від вмираючого пня й перетворитися в окремиий тип Вселенської Церкви, на зразок колишнього болгарського патріархату, і сим способом удержати церковно-культурні звязки з Римом і Заходом, так необхідні для її молодого національного організму? Питання цілком оправдане, бо дійсно, передмонгольська Русь не мала найменшого інтересу в тому, щоб брати на себе наслідки 800-літної своєрідної історії Царгороду — та стати його запіллям — моральним, культурним, політичним і господарським. Навпаки, історична місія Київської Руси, так само як і пізнішої України, була в тому, щоби йдучи слідами Олега, Ігоря і Святослава, пробити той Босфор Тракійський, ті Дарданелі, які відгороджували її від культурного світа, а не в сьому, щоб іще підмуровувати отсю запору на шляху до всестороннього розвитку. Між тогочасною Київською Русю, з одного боку, та римською Церквою і Західною Європою, з другого боку, не було найменших суперечних інтересів; найблизші нам сусіди-латинники не були нам небезпечні; навпаки, вони були без порівняння слабші від нас, як політично так і культурно, отже наш церковно-культурний сепаратизм від Заходу приніс їм великі користи в дальшій розвитку. Все те мусіли наші предки XI-го в. відчувати у своїй національній підсвідомости, коли так довго змагалися з дарданельським ідейним поліпом і так нерадо ішли за голосом своєї учительки Візантії. А що вкінці піддалася, то перша причина сьому лежала в законах історичної й геополітичної логіки, що вела їх у раз початому напрямі. Друга, ще важніша причина — то безповоротний упадок державної єдности Київської Руси по смерті Ярослава М. Коли-б одноцільність її перетревала була ще одно століття, то заініціювана Ярославом у 1051 політика церковної автономії була-б певно захистила її від византійської неволі й удержала її при животворній католицькій Церкві. Тимчасом сталося так, що одночасно з церковним розривом 1054 скінчилася й політична єдність Київської Руси, натомість єдність київської митрополії під Візантією полишилася й на дальше, давши

її історична місія

Політичний розклад К. Руси головною причиною византійщення Церкви

сим способом митрополитам-Грекам виїмково сильне становище в розбитій політично країні. Отже процес повного византийщення київсько-руської Церкви тісно вяжеться з процесом політичного розкладу київсько-руської держави; перший є наслідком другого. В інтересі Византії лежало, щоб Русь була політично розбита, однак щоб під церковним оглядом творила тільки одну митрополію в руках Греків. Так воно й уложилось.

ЖЕРЕЛА: Acta et scripta de controv. ecclesiarum, ed. Will. — Acta SS. Boll. Apr. I. — Baronii Annales Eccl. — Cedreni Synop. — Corpus griech. Urkunden. — Humberti Commemoratio. — Георгія митр. »Стязаніє съ Латинюю«. — Jaffé: Regesta pont. — Івана II митр. посланія до Климента III. — Leonis Arch. epist. — Льва митр. переясл. проти Римлян. — Mansi Conc. coll. XIX. — Migne: Patrologia gr. 120, 123; lat. 145. — Monumenta ad Photium, ed. Hergenröther. — Nicetae Stethat. scrip. — Никифора митр. посланія. — Petri Dam. opusc. — Повѣсть вр. лѣтъ. — Pselli Chronogr. — Theophylacti Arch. scrip. — Nicetae chartoph. Nicaeni opusc. — Vita Euthymii. — Vitae s. Leonis. — Zonarae Chron. — Кормчая книга.

Жерела й література

ЛІТЕРАТУРА: Bequet: Au lendemain du schisme. — Belin: Histoire de la latinité de Cple. — Bréhier: a) La schisme orientale; б) Le clergé russe; в) Un discours de Psellos; г) Normal relations betw. Rome a. the East; д) Origin of the misunderstanding; е) The greek Church. — В r i a n - C h a n i n o v: Les Ecrits théol. russes. — Безобразов: а) Обличч. рѣчь прот. Керул.; б) Мих. Песель; в) Имп. Зоя. — Бѣляев: О единствѣ Церковь. — Вернадскій: Визученія о власти царя и патр. — Chalandon: Hist. de la domination norm. — Delarc: Les Normands en It. — Dräseke: а) Psellos gegen Kerullarios; б) Theophylaktos gg. Lateiner. — Duchesne: Autonomies ecclés. — Dufourcq: Hist. moderne de l'E. — Gaffrey: Der Liber de unitate eccl. — Gay: а) Les papes du XI-e s.; б) Italie mérid. — Г л а н о в ъ а н и с: а) 'H πνευματικὴ κίνησις ἐν Βυσαλίῳ. — Грушевський: Історія України-Руси III. — Гуссен: Стар. снош. грузин и римс. Церквей. — Hefele: Histoire des conciles. — d'Herbigny: а) De Patre et Filio et Spiritu S.; б) Theologia de Eccl. — Hergenröther: а) Handbuch II; б) Photius. — Hesseling: Civilisation byz. — Holtzmann: Zur Orientpolitik des Reformpapstes. — Iwanitzky-Ingilo: Aus d. Gesch. d. georgischen Kirche. — К р е ѣ м о с: 'Ιστορία τοῦ σχίσματος τῶν ἐκκλησιῶν. — Krumbacher: Gesch. d. byz. Literatur. — Martin: St. Léon IX. — Michel: Humbert u. Kerullarios. I/II. — Norden: Papsttum u. Byzanz. — Павлов: Опыты по ист. полем. прот. лат. — Peeters: Histoires monast. géorg. — Попов: Обзоръ др.-рус. полемич. сочин. — Соболевскій: Отношеніе др. Руси къ разд. Церквей. — S z c e ś n i a k: Rzek. bytność leg. Leona IX na Rusi. — Успенскій: а) Теолог. и филос. движеніе; б) Очерки; в) Синодикъ. — Шахманов: Киевопечерскій патер. — Delehaye: Synaxarium Eccl. Cpl. — Diehl: Byzance et la Papauté. — Ehrhard: а) Byz. Kirchenkalender; б) Nicetas Steth. — Ermini: Mich. Cerulario. — Fisher: Studien z. byz. Gesch. — Fliche: а) Card. Humbert; б) Prégégrois. — Gelzer: а) Kirche u. Staat in B.; б) Patr. Achrida. — Halfman: Kard. Humbert. — Journet: L'union des Eglises. — Jugie: а) Theologia dogm. christ. orient.; б) Le culte de Photius. — Kartenbusch: Konfessionskunde. — Laurent: La question de l'union. — Leib: Deux inédits byz. — Mystakides: Byz.-deut. Beziehung. — Palmieri: Theologia orth. — Paul: L'unité chrét. — Преображенскій: Разд. Церквей. — Schramm: Kaiser, Basileus u. Papst. — Scott: The Eastern Churches. — Soppelt: а) Die or. Kirchenspaltung; б) Papsttum u. Byzanz. — Скабаланович: Соед. Церк. при М. Керул. — Соловьев: La Russie et l'Egl. univ. — Суворов: а) Виз. папа; б) Церк. право; в) Учеб. кан. права. — Ter-Mikelian: Arm. Kirche. — Tosti: Storia della scisma. — Trannoy: La nation lat. de Cple. — Vieujean: Le schisme orient. — Окрім свого з літератури VIII розд. пор. праці: Абрагама, Васи́льєва, Гея, Лебедева, Леба, Приселкова, Скабалановича, Шайтана, Таубе.

X. КИЇВ І РИМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІ в.

Доба сеніо-
рату

Ізяслав Яро-
славич 1054-
1078

Княжа трі-
архія

Неоднако-
вість церк.-
політ. симпа-
тій у князів

Київська ре-
волюція 1068

1. Поки одноцільна Русь перемінилася в рухому мозаїку удільних князівств, вона переходила через посередню фазію т. зв. сеніорату, установленого Ярославом, по якому найстарший заступник княжого роду, як київський великий князь, мав ближше неозначені права зверхности над іншими князями. Отся фікція державної єдності не пережила одначе внуків Ярослава. Вже старшинна влада його найстаршого сина Ізяслава I була досить ілюзорична. Фактично була вона в руках княжої тріархії — окрім Ізяслава київського, ще Святослава чернигівського і Всеволода переяславського. Вони розібрали поміж себе найліпші землі, пильнуючи політичної рівноваги між собою і створюючи сим способом нагоду до непорозуміння і боротьби. В таких обставинах, князям трудно було удержати однодушність у церковно-політичних питаннях. Навіть особисті симпатії братів у сих справах мусіли бути неоднакові. Зокрема, перше подружжя наймолодшого з них, Всеволода, з византійською „цісарницею“ відкривало нові ворота византійським впливам. Вони осередкувалися головню у Переяславлі, на дворі Всеволода і його сина Володимира Мономаха, та звідти ширилися на всій Русі. Щодо двох інших князів, то Ізяслав мав виразну римську орієнтацію, тим більше, що він держав західні землі; поки він сидів у Києві, Русь берегла своєї самостійности супроти Візантії, так значно заініціюваної Ярославом у 1051. Святослав видко хитався між обома напрямками; його володіння в Чернигові і Тмуторокані — колишні уділи стрія Мстислава — були вже виставлені на вплив Сходу. Все те не причинялося, очевидно, до зменшування непорозумінь між князями, а тим самим і до стабілізації відносин, як політичних так церковних.

Вже Ізяславови не судилося бути безпереривно великим князем. По 14 літах успішного князювання, він уперше стратив Київ. Головна причина тому була політична. Неприхильна йому партія, що накладала з полоцьким князем Всеславом, в'язненим тогді у Києві, використала загальне незадоволення Киян ізза невдачі всіх трьох старших князів у війні з Половцями (з новими кочовиками, які в 25 літ

по розбитих Печенігах опанували українські степи, почали пустошити Київську Русь і загрожувати самій столиці), вчинила ворохобно, визволила Всеслава з в'язниці і посадила на велико-княжій престолі, а Ізяслава разом із Всеволодом прогнала з Києва. Новий стан не тягнувся одначе довго. Ізяслав одержав підмогу в Польщі, у свояка Болеслава II, і вже по 7 місяцях сидів знов у Києві.

Чи в сих переворотках грали яку роль церковно-політичні мотиви? Виразних вказівок у сім напрямі нема, одначе є деякі посередні. Цікаво саме, що становище київського духовенства супроти згаданих подій не було однакове. Одна частина його, під проводом преп. Антонія Печерського, близького св. Горі на Афоні (Атосі), симпатизувала з князем Всеславом, противником усього Ярославового роду (як син старшого Ярославового брата, Брячислава, він видно заперечував Ярославичам права до Києва). Опозиція Антонія супроти Ізяслава ще тим дивна, що сей князь був першим і найбільшим добродієм новозаснованого Печерського монастиря. За те „гнівався“ Ізяслав на Антонія, і хто знає, що стрінуло-б сього останнього, якби князь Святослав, в моменті повороту Ізяслава, не був вивіз його потайки з Києва до Чернигова. Натомість друга частина київського духовенства, під проводом найславнішого подвижника того часу, преп. Теодосія Печерського, стояла по боці Ізяслава як законного великого князя. Значить, навіть само печерське монашество було у своїх симпатіях роздвоєне. На-жаль, нічого не можемо сказати про становище тогдішнього голови київсько-руської Церкви. З 50-их і 60-их років ХІ-го в. нема жадної певної відомости про київську митрополію; що-тільки опісля довідуємося, що по повороті Ізяслава до Києва був там митрополит Юрій, сим разом уже Грек. Коли він появився на Русі, чи він сидів у Києві чи може в Переяславлі, про се можна висловлювати тільки догадки. Натомість знаємо, що взаємини між ним і князем Ізяславом не уложилися добре. Непорозуміння вийшло, між иншим, ізза почитання національних святих. Ізяслав вернувши у Київ, задумав звеличати пам'ять свв. Бориса і Гліба: на місце старої і вже підупалої церкви їхнього імені у Вишгороді, збудувати нову, та переложити їхні тіла із деревляних гробів

Всеслав Брячиславич
15.IX. 1068

Поворот Ізяслава
2.V. 1069

Становище
духовенства

Антоній Печерський за
Всеславом

Теодосій Печерський за
Ізяславом

Митр. Юрій
1072

Перенесення
мощей свв.
Бориса і Глі-
ба 20.V. 1072

у камінні. На се свято просив він обох братів і митрополита з єпископами, ігуменами й иншим духовенством. Та митрополит, як правовірний Візантієць, не признавав сих руських святих, канонізованих ще перед 50 роками без указу його імператора, дотого в часі, коли київсько-руська Церква не була під Царгородом, і видко робив якісь труднощі. Остаточно, щоби не провокувати почувань князів і громадянства, він узяв участь у торжестві, одначе повів його так, неначе б аж тепер доконувалася канонізація. Ще більш опозиційне становище мусів займати митрополит супроти загального домагання канонізації і культу княгині Ольги і князя Володимира, які ніяк не могли знайти ласки у Візантіїців. Досить, що непорозуміння між ним і великим князем не покінчилися на справі свв. Бориса і Гліба; недовго потім митр. Юрій виїхав у Грецію і видко вже більше не повернув. На Русі полишив він пам'ять по собі у типово візантійським полемічним творі проти римської Церкви п. з. „Стязаніє з Латиною“. Зміст його певно причинився немало до непорозуміння між ним і князями.

Опозиція ми-
трополита

Уступлення
його

Літературна
діяльність

Друге ви-
гнання Із-
слава 1073

Правдоподі-
на причина
конфлікту

2. Друге правління Ізяслава в Києві було недовге. Зараз на початку 1073-ого р. прийшло до острого непорозуміння між ним й обома молодшими братами, зокрема з амбітним Святославом чернігівським. Між неясними причинами сього конфлікту немаловажне місце займати мусіло намагання Ізяслава, щоби на місці права сеніорату (переходу влади на найстаршого брата) поставити право прямого дідицтва (перехід влади на найстаршого сина), себто, щоби удержати становище великих князів київських у своїм власнім роді. Отся реформа державного права могла бути корисна, могла зберігти політичну єдність землі, тільки в таким разі, коли-б із владою великого князя був зв'язаний також королівський титул. Та, як уже попередно пояснювалося, корону, сей символ неподільности влади і держави, можливо було в тих часах одержати тільки з Риму. Таким способом політичні справи тісно спліталися з церковними, і коли Ізяслав хотів не допустити до повного розкладу великого діла батьків, мусів в обох ділянках держатися західної орієнтації. На-жаль, його політика не могла подобатися молодшим братам, які й собі бажали київського стола.

Ідея дідицтва
і неподільно-
сти держави

Отже Святослав із Всеволодом виступили проти Ізяслава і прогнали його з Києва. На велико-княжій троні засів тепер Святослав.

Святослав
у Києві
22.III. 1073

Подія ся викликала незадоволення серед київського духовенства, що щиро симпатизувало з Ізяславом. Ігумен Печерського монастиря Теодосій дуже остро виступив словом і письмом проти Святослава, називаючи його узурпатором і домагаючися віддання Києва Ізяславови, якого й далше поминав в церковних ектеніях як самотнього в князя всієї Русі. Святослав запалав гнівом і хотів покарати Теодосія вигнанням, однак таки здержався і старався ласкавістю і добрими ділами з'єднати собі великого мужа та остаточно довів до того, що ігумен припинив прилюдні виступи проти князя і став поминати його на другому місці, не перестаючи однак працювати далше в користь Ізяслава. Та не було йому дано дожити другого повороту „христолубивого“ князя. Виснаживши своє тіло постами і молитвами, упокоївся скоро потім сей найвизначніший представник західної орієнтації в церковній політиці тогочасної Київської Русі. Випередив його, цілим роком, його великий суперник, преп. Антоній, коло якого збиралися видко прихильники візантійського напрямку. Оце роздвоєння симпатій удержувалося ще довго серед чільного духовенства Київської Русі; зокрема серед монашества тої доби ніколи не переводилися прихильники західного типу християнства й ідеї об'єднання Вселенської Церкви. Все те оправдує догадку, що і в новім конфлікті Ізяслава з князями ріжницької церковно-політичних поглядів мусіли грати якусь роль.

Теодосій Печ.
проти Свя-
тослава

Смерть Те-
одосія
3.V. 1074

Смерть Ан-
тонія
7.V. 1073.

Роздвоєні
симпатії ду-
ховенства

А втім, навіть у Царгороді боролися тогді два суперечні напрями. Як знаємо, вже ціс. Константин IX з великим неспокоєм дивився на непереможність патр. Михайла, відчуваючи необхідність радше зближення до Заходу, а не відчуження від нього. По смерті Константина імперія переходила ще тяжшу політичну кризу, що тяглася близько 30 літ і поставила державу на березі пропасти. В Азії завойовували Турки одну провінцію за другою; південна Італія опинилася в руках Норманів, що своїм сюзереном признали Апостольську Столицю; на Балканському півострові не переводились ні наїзди Печенігів, ні повстання словянської

Суперечні
течії в Ви-
зантії

Політична
криза

Турки і Нор-
мани

Визволення
Сербії кор.
Михайлом
1050-1080

людности; Серби вибилися навіть на волю й увійшовши у звязки з Римом оснували незалежне королівство. Коли отже в такій трагічній ситуації византійське духовенство годувало свою паству нагінкою на латинські „єреси“, то се мусіло викликати незадоволення імператорів. Вони раз-у-раз повертають до справи порозуміння з Римом, щоб сим шляхом приеднати Західну Європу до спільної боротьби з новою офензивою магометанства. Перші спроби зближення були зроблені ціс. Михайлом VII Дукою. Він довго держав у себе римських легатів Александра II і Григорія VII, одначе всі зусилля його і всі далеко йдучі уступки папів розбивалися об упертість патріархів і громадянства, серед якого що-раз менше було зрозуміння для ідеї об'єднання, а що-раз більше засліплення, по якому красше дати загинути державі і християнству та служити магометанам, ніж приверненням давних взаємин із Римом... погубити вічне спасення. Одним словом, раз посіяний і в час не виполотий бурян став уже задавляти пшеницю.

Змагання ім-
ператорів до
згоди з Ри-
мом
1071-1073

Виз. політика
супроти Русі

Своїх зусиль біля направи фатального розриву 1054 не посували одначе імператори так далеко, щоби піддержати аналогічну течію в Київській Русі. Маючи її за свою піддану провінцію, вони пильнували очевидно її тісної залежності від Царгороду і старалися паралізувати всяку прояву церковно-політичної самостійности і зближення до Риму. І саме про згаданого ціс. Михайла VII знаємо, що він в тім дусі звертався до котрогось із руських князів (до Всеволода переяславського, як загально приймається, хоч можливо що саме до Святослава київського), закликав його до солідарности з Візантією і просив підмоги для неї, натякаючи при сим на знану нам легенду про св. Андрія: Русь мовляв разом із Грецією приймила науку Христову з рук того самого апостола... Щоби красше пильнувати византійських інтересів у Києві, той сам імператор заступив неможливого митр. Юрія новим — Іваном, одним із дуже немногих визначних людей, яких у тій добі дала нам Візантія. Всі ті заходи царгородського двора були видко подиктовані неспокоєм ізза тогочасної політики в князя Ізяслава.

Ціс. Михайло
VII і Русь

Легенда про
св. Андрія

Невдача
Ізяслава
у Польщі

3. Здавши Київ, він держався якийсь час на західних окраїнах, стараючися дістати підмогу у польського князя Болеслава. Сей одначе не тільки не дав її, а ще ограбив

Ізяслава з великої частини привезеного в Польщу майна та — як висловився літописець — „показа єму путь оть себе“. Що-більше, Болеслав увійшов в тісніше порозуміння з Святославом і Всеволодом та, за ціну своєї неутральности в справі Ярослава, ще й одержав від них обох воєнну поміч на війну з Чехією і Німеччиною. По таких обороті справи, Ізяслав вислав свого старшого сина Ярополка-Петра до Риму, щоб він, як наслідник київського престолу, віддав Русь під протекцію св. Петра та просив королівської корони для себе. Одночасно мав він пожалуватися на польського князя за його віроломство. Сам-же Ізяслав подався у Німеччину, до короля (пізніше цісаря) Генриха IV, з яким уже раніше був у взаєминах, та станувши на його дворі у Майнці на початку-1075, просив інтервенції у свою користь. Король інтересувався видко руськими справами і був радий допомогти Ізяславови, одначе сам був тогді в дуже трудній ситуації з огляду на повстання Саксонців і на початок спору з папою Григорієм VII за право інвеститури німецьких єпископів. Обмежуючися отже до самого тільки дипломатичного посередництва, він вирядив до Києва посольство з домаганням, щоби Святослав віддав Ізяславови загарбаний велико-княжий стіл. Та Ізяслав не мав видко щастя. Склалося, що на чолі німецького посольства на Русь станув трірський препозит Буркгард, сестра якого Ода була Святославою княгинею. Тому й зрозуміло, що мимо грізних слів Генриха IV Святослав полишився дальше у Києві: вимовні аргументи в його користь були в дуже богатих дарах, що їх німецькі послы привезли своєму королеви... В одному мабуть таки уступив Святослав; він перестав помагати Польщі проти Німеччини.

По сім новім заводі у Німеччині, Ізяславови полишалася тільки одна надія — на Апостольську Столицю, яка саме тогді, під орудою великого реформатора Григорія VII, вступила на шлях незнаної досі сили і слави. І ся надія не завела. В перших місяцях того-ж року, Ярополк Ізяславич зі своїм двором мусів уже бути в Римі. Поклонившися гробам свв. Петра і Павла, він зявився у папи. Тут зложив заяву вірности голові апостолів, св. Петрови, та висловив горяче бажання, щоб міг із рук Григорія VII одержати руське королівство як надання св. Петра. Одночасно

Союз Болеслава з Святославом
Воєнна поміч Полякам
1075

Посольство Ярополка до Риму

Ізяслав і Генрих IV
1075

Німецьке посольство у Києві

Ярополк Ізяславич у Римі

Його бажання запевнив із цілою рішучістю, що, вразі признання йому Апостольською Столицею сеї ласки, його акція буде тривка і матиме апробату батька. Вкінці князь просив папу вплинути на Болеслава польського, щоби сей видав загарбане майно Ізяслава. Григорій велів розслідувати справу основно, і переконавшись в правдивості і слушності цілої справи, приймив пропозицію князя і в імені св. Петра символічно передав йому владу над Київською Русю. Сталося се в формі коронації Ярополка і його жени Ірини. Та щоб перейти від символу до політичної дійсності, треба було докладнішого порозуміння з самим Ізяславом. Отже Григорій VII вирядив до нього окреме посольство і йому поручив обговорити й уложити всю справу.

Про все те довідуємося з листу Григорія VII до „короля Русів Димитрія“ (таке було християнське ім'я Ізяслава і його вживав він у своїх зносинах із Заходом) — писаного 17-го квітня 1075 в дуже ласкавім, чи навіть сердечнім тоні.

Григорій VII
приймає К.
Русь в опіку
св. Петра

Коронація
Ярополка

Римське
посольство
до Ізяслава

Лист Григо-
рія VII до
Ізяслава
17. IV. 1075

В першій половині листу мова про Ярополка, його заяву і сповнення бажань; далше читаємо: „Зробили ми се з любови і щирого бажання, щоби св. Петро вставлявся за вас у Бога та мав вас самих, ваше королівство і все ваше добро у своїй опіці; щоби дозволив вам до кінця вашого життя правити державою в повнім мирі, в чести і славі; а коли час вашої служби скінчиться, щоби він у предвічного Бога ввєднав вам безсмертну славу. Що також і ми є як найбільше готові — се нехай буде відомо вашій благородній світлості: якщо вона буде потребувати якої-не-будь оправданої прислуги від уряду сеї Столиці, то такі бажання без усякого сумніву і проволоки будуть сповнені. Тому-то, щоби усе те й богато ще иншого, в сім листі незгаданого, глибоше запало в ваші серця, — виправили ми отсих наших послів, з яких один то ваш знаний і вірний приятель. Вони виложать вам докладно не тільки се, що міститься в листі, а й доповнять устно те, що в нім ненаписане. Не дозвольте отже нічим злим замислам перебивати їм у тих справах, які вони там, на місці, з уповажнення Апостольської Столиці будуть вести й постановляти; а навпаки, допоможіть їм у щирій любові і прихильности“.

Брак згадки
про схизму

Що в сім листі найзамітніше — то брак якої-не-будь згадки про церковне роз'єднання між Київською Русю і католицькою Церквою... З сього факту тільки один можливий висновок: іменно, що Київ до того часу таки не пішов слідами Византії, і що тогочасні часті родинні звязки наших князів з латинськими дворами не були диктовані самими тільки політичними інтересами, а й живим ще почуванням

релігійної спільності з Заходом. Ізяслав, маючи за собою авторитет Теодосія Печерського, видко не приймав до відома розриву 1054, і на сім підкладі стає зрозуміліше непорозуміння з митрополитом 1072 і виїзд того-ж з Києва. Та з другого боку, мовчанка про розрив не означає й того, щоб у переговорах Ярополка з папою не були порушені церковні справи. Без сумніву, були. Поминаючи вже ті питання, що були предметом великої реформаторської акції Григорія VII в латинському обряді, на перше місце висувалася справа формального налагодження взаємин між Києвом і Римом, коли вони стали неможливі через Византию. Що Апостольська Столиця не думала посягати на слов'янсько-грецький обряд і на автономні уладження київсько-руської Церкви, се певне; про се свідчать і тогочасні безуспішні пертракції з Царгородом, в яких Рим займав дуже ліберальне становище. Головна отже річ полишалася в організації київської митрополії, як нової провінції католицької Церкви. Упорядкуванням сеї справи мало займитися згадане вже висше римське посольство до Ізяслава. В складі його був якийсь „знаний і вірний приятель“... Хто він був — сього мабуть уже не будемо знати; та більше ніж правдоподібно те, що тут мова про якогось висшого духовного, що був в дружних взаєминах з київським князем. Ось один доказ більше, що звязки нашої Церкви з Апостольською Столицею ще довго по 1054 не переривалися.

Справа нової організації київсько-руської Церкви

Окрім сього першого документального свідчення взаємин між Києвом і Римом, до наших часів переховалися ще дві мініятурові ілюстрації, звязані з сими подіями. Одна зображає поклін Ярополка Ізяславича, його жєни Ірини і матери Гертруди святому Петрови; друга — коронацію королівської пари самим Ісусом Христом.

Дві мініятури

На превеликий жаль, на сьому й уриваються наші відомости про дальший хід справи. З окрема не знаємо, коли й де римські послы зустрілися з Ізяславом та що було умовлене між ними. Нема сумніву, що головним предметом переговорів мусіли бути церковно-політичні справи, зокрема форма звязків київсько-руської Церкви з Апостольською Столицею. Разом з тим, Ватикан посередничив між Ізяславом і Болеславом. Ще в тім часі, як з Риму виряджалося посольство до Ізяслава, писав папа — в тоні діяме-

Дальший хід переговорів незваний

Інтервенція папи у Болеслава

Успіх її
Дар Ізяслава
Гнезненській
катедрі

Смерть
Святослава
27. II. 1076

Поворот Ізяслава у Київ

15. VII. 1077

Ярополк
у Вишгороді

Смерть Ізяслава 3. X. 1078 нівечить римсько-київське порозуміння

трально противнім попередньому — до „польського князя Болеслава“, висловлюючи йому ostrу догану за поведінку з Ізяславом та наказуючи йому звернути присвоєні собі гроші „руського князя“. Ся інтервенція мала успіх і між обома князями дійшло до якогось порозуміння в справі майна. До того отже часу належить віднести дар Ізяслава митрополичій катедрі у Гнезні: дорогоцінний палій на мощі святих з відповідним латинським написом. У звязку з сею згодою Болеслав, що біля того часу одержав також королівську корону, зобов'язався допомогти Ізяславови в його змаганнях до київського стола. Та се сталося що-тільки по смерті Святослава, який видко був у тривкій дружбі з Болеславом.

На вістку про смерть свого головного противника і про перехід Всеволода до Києва, Ізяслав поспішив у Польщу, спонукав Болеслава дати йому військову підмогу і з весною рушив на Русь. Всеволод зразу хотів боротися, та роздумавши над внутрішньою ситуацією погодився з Ізяславом й уступив добровільно з Києва, де прийнято поворот з загальною симпатією. Разом з батьком прибув і Ярополк. Як визначений уже наслідник Ізяслава, він не дістав тогдішнім звичаєм окремої волости, тільки сидів біля самого Києва у Вишгороді.

Тепер можна було сподіватися, що київсько-руська Церква увійде на новий шлях свого розвитку — в дусі порозуміння з Григорієм VII. Одначе лиха доля зависла над Ізяславом, його родом, його ідеєю і всею Київською Русю. Не вважаючи на колишню кривду з боку Всеволода, він сам з усею силою особисто підпер брата у його змаганнях за Чернигівщину з синами Святослава та згинув в битві з ними. Як із усього виходить, поляг з руки скритовбивця.

Трагічна¹ смерть князя в силі віку (на 54-ім році життя) викликала велике вражіння — не тільки на Русі, а й поза її межами. Зокрема Кияне глибоко відчули сю подію, дарма що свого часу між ними і покійним князем були тяжкі

¹ Від сього місця покійний автор († 21. XII. 1930) сам уже не приготував та не викінчував рукопису до друку, а тільки підписаний, зібравши з посмертних паперів те, що становило якусь цілість. На бічних полях пропущено зміст, а на кінці глави не вказано жерел і літератури, тому що сього не подав автор. Й. Скр.

непорозуміння. Один із найтепліших посмертних споминів нашої „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ присвячений саме сьому нещасливому руському королеви:

„И изиде протъ ему весь градъ Кыевъ, и възложивъше тѣло его на сани, повезоша ѱ съ пѣсньми попове і чѣрноризци, и понесоша ѱ въ градъ, и не бѣ лъзѣ слышати пѣнннн въ плачи велицѣ и въпли; плака-бо ся по немъ весь градъ Кыевъ. Яропѣлкѣ-же идяше по немъ плачяся съ дружиною своею: „Отъче, отъче мой! Чѣто нѣси пожилъ бес печали на свѣтѣ семь, мѣногы напасти приимъ отъ людей и отъ братия своя? Сѣже погыбе не отъ брата, нѣ за брата своего положи главу свою“. И пренесѣше положиша тѣло его въ цѣркѣви святаыя Богородица, възложивъше ѱ въ раку мраморяну. Бѣ-же Изяславъ мужъ възорѣмъ краснѣ и тѣлѣмъ великѣ, незѣлюбивъ нравѣмъ, кривды ненавида, любя правду, клюкѣ-же въ немъ не бѣ, ни лъсти, нѣ протъ умѣмъ, не въздая зѣла за зѣло“.

„І вийшов йому на зустріч увесь Київ. Тіло його положено на сани, а попове і чорноризці з піснями повезли його в город. Плакав по ньому весь нарід, так що серед великого плачу й голосіння не можна було чути співу... Ярополк ішов за ним з дружиною ридаючи... Тіло занесено до церкви св. Богородиці і положено в мармуровий гріб. Изяслав був муж гарний лицем, великий тілом і незлобний норовом; любив правду і ненавидів кривди; не було в ньому ні підступу, ні хитрощів; за зло не віддавав злом..“ В такім дусі удержана незвичайно простора і тепла записка нашого найдавнішого літопису свідчить про щирий жаль громадянства — як духовного так і світського. Перше проводило на вічний спочивок оборонця незалежності київсько-руської Церкви від Царгороду, носія ідеалів свв. Ольги; Володимира Великого, Ярослава Мудрого, митр. Іларіона й преп. Теодосія Печерського; останнє виділо в нім не тільки князя з симпатичними людськими прикметами, а й репрезентанта політичної одноцільності всеї держави й передового становища Києва в тій-же. Правда, як володарь, як політик і як полководець, Изяслав І не виявив особливих талантів, одначе з усіх трьох старших Ярославичів був він без усякого сумніву найвідповідніший на становище великого князя. Святослав і Всеволод не тільки були в Києві нелюблені; вони, як князі задніпрянських і надволжанських земель, заступали протикиївський східний напрям політичної думки. Одним словом, невдача

Ізяслава в його політичних і церковних змаганнях була одночасно й невдачею Києва й усіх українських земель руської держави.

4. Призначений на наслідника й обдарований уже в Римі королівською короною Ярополк-Петро Ізяславич не міг в даних обставинах здійснити батьківських намірів. Київ перейшов в руки наймолодшого Ярославича, Всеволода І переяславського. Сим способом появився третій княжий рід, що почував себе в праві володіти Києвом і всею спадщиною по Володимирі В. Се не причинилося очевидно до більшої спійности київсько-руської держави, а тільки навпаки — до щораз більшого розбиття її і занепаду, в наслідок неминучої боротьби трьох велико-княжих родів (Ізяславичів, Святославичів і Всеволодичів, потім Мономаховичами званих) за Київ і верховодство в цілій Русі. Ся боротьба почалася вже на початку князювання Всеволода в Києві, і в першій мірі була звернена проти Ярополка Ізяславича. Йому полишено зразу всі землі на захід від Києва з Володимирем як столицею, а його молодшому брату Святополкови Новгород, де він сидів ще за життя батька. Коли-ж Ярополк посвоячився з полоцькими Всеславичами і сим способом обєднав весь захід Русі від Карпат по Ладогу, почав Всеволод і його син Володимир, Мономахом званій, акцію проти нього, тим більше, що Кияне перенесли свої симпатії з Ізяслава на Ярополка, зокрема київське духовенство виділо в нім заступника ідеї самостійности руської Церкви, проти репрезентованої Всеволодом залежности її від Царгороду. По різних драматичних переходах (м. и. проти Ярополка висунув київський князь Ростиславичів галицьких), змагання закінчилися трагічною смертю Ярополка з руки насланого скритовбивця... Хоч упав він на волинсько-галицькій границі, то тіло його зложено до гробу не в Володимирі, а в Києві, у збудованій ним церкві св. Петра. Похорон був великою маніфестацією в честь вінчаного в Римі короля Русі, від якої то маніфестації не міг відмовитися й сам Всеволод з його митрополитом-Греком, а літописець присвятив йому таку сердечну згадку, як мало якому іншому князеві: „І вийшов йому на зустріч благовірний князь Всеволод зі своїми синами, Володимиром і Ростиславом, та всі бояре; також

блаженний митрополит Іван з чорноризцями, пресвитерами і всіми Киянами. Великий плач знявся над покійником. З псалмами і піснями проведено його тіло до монастиря св. Димитрія та положено в мармурову домовину в церкві св. Петра, яку сам збудував був. Богато нещастя потерпів він безвинно; власна рідня виганяла його, кривдила, грабувала, вкінці і смерть дісталася йому в участі; одначе доступив вічного живота й покою... Блаженний князь був тихий, смирний і братолюбець, кожного року давав десятину св. Богородиці...“ На Волині, в Володимирі, витворився згодом культ Ярополка як святого; також у Києві память його жила довго, зокрема в Печерському монастирі, одначе що-йно в ХІХ-ім-віці, в часах найбільшої православної реакції, почато правильно святкувати празник в честь сього римського паломника... Очевидно, се останнє сталося тільки завдяки незнанню історії.

Наведена висше літописна згадка про Ярополка відкриває недвозначно тогочасні настрої Киян у справі взаємин між князями. Всеволод мусів переконатися, що годі буде удержати Київ у своїм роді, отже він перевів Святополка Ізяславича з Новгороду у Турів і призначив на наслідника по собі — збавивши його одначе всіх інших батьківських волостей... Внаслідок того, по смерті Всеволода, в князем київським став Святополк. На основі порозуміння між князями, Київ мав і по його смерті остати в його роді, одначе в дійсности перейшов до Всеволодового сина Володимира Мономаха. Розгорілася на-ново боротьба між обома родами і скінчилася подібно як попередні — напрасною смертю Святополкового сина Ярослава володимирського, з рук насланих убийників... Після того династія Ізяславичів сходить з історичного овиду київської Русі; столиця якийсь час остає в роді Мономаховичів (Мстислава і Ярополка), та по короткім князюванні Всеволода Ольговича з роду Святославичів переміняється в яблуко незгоди в сімі самих Мономаховичів, зазнає першого руйнування і швидко котиться до повного упадку. Київсько-руська держава тратить останки колишньої державної суцільности й переміняється в анархічний конгломерат супірницьких княжих родів і земель.

Рівнобіжно отсим процесом політичного розкладу Київ-

ської Русі dokonувалася й основна зміна в характері київсько-руської Церкви: пронизана живою національною свідомістю, вона зразу змагає до самостійності супроти Візантії, не піддається її впливам та має свою власну політику супроти Риму й латинства — політику суперечну з тою, яку від середини XI-го віку вів царгородський патріархат; пізніше, дякуючи саме політичним обставинам, вона збивається з початкового шляху, входить у византійське русло і стає невольною провінцією царгородського патріархату без жадної автономії, хоч — треба підкреслити — до самого кінця тої доби удержала ще не-одну прикмету своєї первісної окремішності. Отся еволюція почалася зараз по смерті Ізяслава I Ярославича.

5. У наведеній висше літописній записці про похорон сього князя (Ізяслава) вдаряє нас те, що побіч „попів і чорноризців“ не згаданий у ній ніхто з висшого духовенства, зокрема митрополит. Також поховано князя не в Софійськiм соборі, де була митрополита катедра, а в Десятинній церкві. Правда, вибір сього старинного й національною пошаною оточеного храму, з мощами св. Климента і гробом хрестителя Русі Володимира В., міг означати й виїмкову честь для покійника (тим більше, що Ізяслав мав у столиці і свою власну церкву св. Димитрія); та мовчанка про митрополита може бути пояснена тільки двома способами: або тогді взагалі не було грецького митрополита на Русі, або він був, тільки не жив у Києві. В першiм разі значило-б, що вже від розриву з митр. Юрієм Русь обходилася без византійського митрополита, і се приставало-б до того факту, що найблизша звістка про митрополита-Грека подибується що-тільки вісім літ по смерті Ізяслава. Та з другого боку, трудно уявити собі, щоб по другім вигнанні сього князя ні Святослав ні Всеволод не дбали про обсаду київської катедри, тим більше, що Всеволод був у близьких взаєминах з царгородським двором. В такiм разі, накидається друга з висше поданих можливостей, себто що в моменті смерті Ізяслава грецький митрополит був на Русі, одначе сидів не в Києві, а в Переяславлі під опікою Всеволода, що через свої родинні звязки стояв під сильним впливом Візантії. І дійсно, отсей другий висновок має підпору в жерелах; саме до того часу

треба віднести загадкові вістки про „перяславських митрополитів“ XI-го віку.

Перший із них то згадуваний уже в попереднім розділі „митрополит Переяславської Русі Лев“, що садинокий слід по собі полишив у формі грецького полемічного письма проти латинян. З усіх догадок висловлюваних про автора, про місце його побуту і про час написання його твору найбільше правдоподібна та, яка у Льві видить митрополита, присланого на Русь із Царгороду після уступлення знаного нам Юрія. Хоч Ізяслав мусів також покидати Київ, то і його переємник, Святослав, видко не бажав мати у себе Грека, і Лев осів у Всеволодовій столиці у Переяславлі, в тогочаснім головнім осередку не лише всеї української Задніпрянщини, а й цілого Поволжа. Може й не вперше був Переяслав резиденцією руського митрополита. Подібна ситуація могла бути вже й за Ярослава, коли він мусів ділитися державою з братом Мстиславом тмутороканським і поки утворив грецьку митрополію в Києві. Як довго був Лев головою переяславсько-русської церкви, не знаємо; натомість певне те, що його наступник Іван II за Всеволода перебував вже в Києві — можливо, що перейшовши сюди разом із князем.

6. Новий митрополит то одна з немногих визначних індивідуальностей у ряді грецьких митрополитів на Русі. Походив він із знаного в історії византійського письменства роду Продромів і сам дав доказ свого літературного і юридичного хисту, що його ужив очевидно передовсім в інтересі византійської церковної політики. Треба йому одначе признати, що робив се з більшим тактом, ніж було у звичаю його земляків. Пишучи про західно-римську Церкву, він що-правда не вмів піднятися на таку висоту об'єктивности, яку видимо у його сучасника Теофилакта, архієпископа охридського, одначе не знижався й до рівня типового церковного письменника тогочасної Візантії. Може бути, що робив се менше із внутрішнього переконання, а більше з огляду на спеціальні обставини, серед яких знайшовся; все-ж-таки його посланіє до „всесвятішого і преосвященого брата і співслужебника Климента, папи старого Риму“, є найповажнішим твором в тій полемічній літературі, яку Греки завели на Русі проти латинства.

Згаданий у тім листі „папа Климент“ то в дійсности антипапа, висунений і піддержуваний ціс. Генрихом IV проти законних папів Григорія VII та його наступників, Віктора III й Урбана II, равенський архієпископ Гвіберт, який тільки коротенько, кількома наворотами, держався в Римі і якого ніхто, окрім німецьких сторонників цісаря, не мав за голову католицької Церкви. Проте одначе він інтересувався питанням віднови церковної єдності і йдучи слідом взаємин між Григорієм VII й Ізяславом I, був видко переконаний, що найвигідніший шлях до ціли веде через Київ. Досить, що десь по смерті великого реформатора або його наслідника вирядив він на Русь посольство під проводом незнаного з імени єпископа та підкресливши спільність віри, висловив якісь бажання щодо обопільних взаємин. Акція мусіла певно вестися в порозумінні з ціс. Генрихом IV і через Всеволода, одначе успіх її залежний був в першій мірі від митрополита. Вихований у Керуларієвській атмосфері, Іван II засадничо мусів бути неприхильний сій справі, та з огляду на в. князя і на вимоги дипломатичної чемности, не дав просто відмовної відповіді, а тільки посередно: він признав себе некомпетентним і відіслав Гвіберта наперед до царгородського патріярха, одначе разом із сим уважав за потрібне вичислити головні „соблазни й перешкоди божественного шляху“, в які попала західно-римська Церква. Всупереч иншим землякам, говорить тільки про шість „відступств“ від тих основ віри, що були усталені на сімох вселенських соборах при участі заступників Апостольської Столиці: від тих „сімох стовпів, на яких Слово Боже у своїй премудрости твердо збудувало свій святий храм — католицьку і вселенську Церкву“. Ті беззаконія обіймають: суботній піст, набіл у першім тижні великого посту, безженність духовенства, опрісноки і filioque. Все те одягнене в чемну, хоч місцями не вільну від іронічних тонів і неприхильних натяків на Григорія VII, форму, яка з одного боку переходить у бомбастичну фразеологію, а з другого у византійську гіпокризію і раболіпність. Замітне одначе, що ніде в цілім письмі не подається в сумнів першенство римської столиці в церковній єрархії.

На сій відповіді митрополита зносини мабуť урвалися.

Гвіберт, здається, таки послухав поради київського митрополита і вдавався з якимись пропозиціями до патріярха Николая III, одначе його безавторитетне становище в Церкві виключало згори всякий-успіх у сім напрямі, тим більше, що законний папа Урбан II підоймив на-ново акцію почату Григорієм VII, з одного боку в Царгороді, щоб приеднати цїсаря до єдности, з другого боку в Європі, щоби ратувати східне цїсарство від страшного натиску Турків, — акцію, що довела до великого і небувалого в історії релігійно-політичного здвигу в формі хрестоносних походів.

Сих подій митр. Іван не дожив. Він умер уже 1089-го р., потрудившися немало й успішно біля византійщення київсько-руської Церкви. Він був мабуть першим пропагатором легенди про св. Андрія, як спільного апостола Греції і Руси і під його духовним патронатом засновано в Києві першу церкву і перший монастир сього імени. До орієнталізації нашої Церкви мусіли причинитися немало його „Правила церковная отъ святыхъ кънигъ въ кратьцѣ“, написані в формі відповідей на запити „чорноризця Якова“. Про них буде мова ще в другій частині сеї книжки, у розділі про канонічне право київсько-руської Церкви; на сім місці зазначимо тільки, що низка постанов обернена проти яких-не-будь взаємин з латинянами, а між ними особливо заборона подружжя: „Давати дочки найблагороднішого князя як невісти до народів, що причащаються опрісноками, річ недостойна і дуже погана: коли богоугодний і дуже православний князь заключить такі подружжя своїх дітей, підпаде церковній карі“.

Сей чисто византійський закон був звернений просто проти Всеволода і загалом проти всіх руських князів. При цілій пасивности і податности на византійські впливи, в князь мусів неприємно відчути отсю грецьку курателю: він сам удруге був жонатий мабуть із латинничкою, його дочка Евпраксія була за-мужем наперед за німецьким маркграфом Генрихом Довгим, а потім за цїсарем Генрихом IV, його син Володимир мав жінку з Англії і т. ин. Тому-то можна уявити собі, що наведений висше припис мусів спричинити якесь непорозуміння між княжим двором і митрополією. Видко се по очевидній ріжницї між грецьким оригіналом і словянським перекладом відносного тексту:

переклад удержаний в лагіднішому тоні і не говорить нічого про кару.

Взаємини між митр. Іваном і місцевим руським духовенством не були також ідеальні. Тут причиною незгоди була справа посвячення нової камінної церкви Успенія Богородиці в Печерському монастирі й перенесення до неї тіла преп. Теодосія, якого культ почався зараз по смерті. Під ріжними претекстами митрополит відкладав дозвіл на посвячення з року на рік, мабуть тільки тому, що се мало бути вступом до канонізації Русина, з византійського пункту погляду — не цілком правовірною. І щойно при помочи підступу, зааранжованого єпископами і монахами, вдалося спонукати Івана до акту посвячення, одначе без переносу тіла...

Не вважаючи на подібні непорозуміння й конфлікти, літописець не пожалів признання для визначної індивідуальности сього Грека: „Був сей Іван муж хитрий до книг і науки, милостивий убогим і вдовицям, ласкавий до всякого — богатого й убогого, тихий, мовчазний, одначе вимовний; такого не було раніше в Русі, і по нім не буде“. Отся похвала, по своїй суті вірна, не вийшла, здається, зпід пера члена Печерського монастиря — того огнища національного напрямку в київсько-руській Церкві; автором її був мабуть монах св. Михайлівського монастиря на Видобичі — суперника Печерського, заснованого Всеволодом і посвяченого покійним митрополитом на рік перед Успенською церквою. Як родинний монастир сімі Всеволода, переймив він і довго заховував переяславсько-византійські традиції і симпатії.

Другим огнищем сього напрямку був жіночий монастир св. Андрія в Києві, оснований також Всеволодом при участі митрополита. Першою ігуменею сього монастиря була Всеволодова дочка Янка. Як уже знаємо, саме на той час припадають початки культу св. Андрія на Русі; годі сумніватися, що ся нова ідея, призначена для тіснішого привязання Києва до Царгороду, знайшла в митр. Івані свого першого й горячого пропагатора.

На підкладі сеї пропаганди імпортованої легенди релефно підіймається тогочасна літературна боротьба за почитання національних святих — змагання, в яких митр. Іван без

сумніву мусів відограти важну роль. Пієтизм київсько-руського громадянства до заслужених біля християнства своїх людей висловився тогді в агіографічних творах: один монах Печерського монастиря, Нестор, написав житіє Теодосія, а другий, Яков, похвалу кн. Володимирови і Ользі. Оба автори доказували, що сим трьом іменам належить ся вселюдне почитання — не менше ніж признаним уже святим князям Борисови і Глібови. Яка-ж супроти сього митрополіча політика? Під її покровом появилися два нові твори: житіє Антонія Печерського і т. зв. Корсунська легенда про Володимира В. Завданням першого твору було показати, що не Теодосієви, а його суперникови, Антонієви, належить ся честь оснівника Печерського монастиря, та що все цінне в сім останнім походить із Греції; другий твір натомість зображав хрестителя Руси в таких чорних, а грецькі добродійства в таких ясных красках, що й ніяково ставало говорити про канонізацію сього князя і його баби.

7. Зараз по смерти митр. Івана II вибралася згадувана висше Янка Всеволодівна до Царгороду, і привела звідти нового голову руській Церкві в особі Івана III. Сей поспіх (звичайно ваканції тяглися цілими літами!) можна пояснити бажанням Всеволода заздальгідь вплинути на добір особи нового митрополита: щоб по можности був неподібний до попередника. Та не виключена річ, що вже сам покійник, разом із катедральним грецьким клиром і з прихильною йому партією серед місцевого духовенства (прим. з Видобицького монастиря) подбали про те, щоб начальне церковне становище не було довго порожне і через те не дісталося якому Русинови або папістичному Грекови... Як там і не було-б, досить, що новий голова був вчасти антитезою, вчасти карикатурою Івана II. „И приведе Янка митрополита Іоана скопъчину, его-же видѣвша людѣе вси рекоша: се навѣ (мерлець) естъ пришьлъ. Отъ года до года пребывъ, умре. Бѣ-же сь мужь некънижьнѣ, нѣ умѣмь простъ и просторѣкъ“.

Після сеї записки про жалю достойного митр. Івана III, наші вістки про митрополію затемнюються на цілих 15 літ. Се тим дивніше, що саме в тім часі писався й переписувався перший літопис, отже й відомости про особи на

першим становищі краєвої Церкви повинні-б бути докладні. Тимчасом збереглися тільки два чи три імена, які тогочасної ситуації не то що не освітлюють, а ще роблять її загадковою. І знов не можна позбутися вражіння, що ся прогалина в жерелах не випадкова, а зроблена доцільно, щоб деякі прояви в історії київсько-руської Церкви закрити.

Передовсім не знаємо, чи і що робив Всеволод для обсади митрополії по Івані III. Натомість із здивуванням довідуємося, що тогочасний єпископ переяславський Єфрем титулується „митрополитом“, одначе не київським, а таки переяславським. Сей титул бентежив вже давних переписувачів літопису, й один із них додав: „бъ-же преже въ Переяславлі митрополья“. Пояснення, як знаємо, вірне, одначе воно не говорить, як і коли став сим митрополитом еп. Єфрем. Новіша історіографія не дійшла ще до повної розв'язки сеї загадки: одні дослідники мають його лише за титулярного митрополита, переяславського, інші таки за дійсного, київського. Перша догадка мало правдоподібна, бо-ж митрополичий характер не прив'язаний до особи, тільки до функції, і другого подібного випадку титулярної митрополії не знаємо. Більше має за собою друга евентуальність, що Єфрем був правильним митрополитом Київської Русі, одначе не дає відповіді на питання, коли і хто його поставив на се становище. Єфрем був „каженик“ родом Грек або згречений Вірменин, одначе давно зрушений. Зразу був він у службі Ізяслава I, потім проти волі князя постригся в Печерськiм монастирі, далі жив якийсь час в якiмсь монастирі у Царгороді, вкiнці вернув на Русь і став єпископом у Переяславлі. Як бувший Печерянин, почитав він пам'ять преп. Теодосія, і мабуть йому дякував монастир, що по смерті Івана III моцi Теодосія таки були перенесені до нової церкви і сим способом довершився перший акт канонізації сього подвижника. До подібного акту з преп. Антонієм не прийшло. Все те одначе велить дуже сумніватися, чи Єфрем міг стати митрополитом з волі царгородських чинників. Отже найбільше правдоподібна догадка буде така, що князь Всеволод, сам або в порозумінні з єпископами, віддав переяславському єпископови управу митрополії, а сей виконував її зі свого дотого-

часного місця осідку. Як довго се було, трудно сказати; після його акту пієтизму для преп. Теодосія, його імя не згадується в жерелах; видно умер десь недовго потім. Полишив по собі память як фондатор церков й інших будівель (був видно людиною богатою).

З його іменем звязала стара традиція також введення на Руси нового празника — Перенесення мощей св. Николая з Мир Ликійських у Бар. Сам факт переносу стався, як загально відомо, 1087-го р., а два роки пізніше папа Урбан II установив на сю памятку свято. Воно удержалося головно в Італії; Візантія не хотіла й чути про нього: одно, що дивилася на саме перенесення як на крадіж (італійські моряки потайки вивезли мощі зпід турецької влади), а друге, що св. Николай спочив на „еретичній“ латинській землі і що саме свято було встановлене папою. З усього Сходу одна тільки Русь присвоїла собі се свято вже в найблизшій часі по його встановленні, десь між 1090 і 1093. Ще за Всеволода появилася у нас Сказаніє про перенесення мощей, автором якого мав бути сам митрополит Єфрем, та написана була оригінальна служба на 9-го мая — акафист, де в гарній поетичній формі висловлені радощі з того, що святий пастир Христового стада перейшов у латинську землю, що там і на Руси ізцілює всіх, так само як у Ликії.¹

Коли-б була певність, що автором сього „Сказанія“ був сей Єфрем, в такім разі вся містерія з його митрополічим титулом була-б вияснена: він був-би самостійним митрополитом Київської Руси, що стояв у звязках з Римом... І як що спинює нас у сім цілком логічним виводі, то тільки особа князя Всеволода: неже він під кінець свого правління здобувся на таку сміливу енергію?

Такий зворот не виключений. В однім пізнім, одначе на віродостойних матеріалах основанім літописі переховалася

¹ Як зразок наводимо:

Пѣснь ѧ. Ирмосъ.

Благословенъ Господь Богъ нашъ, якъ прослави свѣтителю во странахъ, чюдеса створи испещряюща, яъ Мирѣхъ и къ Латинѣхъ вса исцѣляюща, и къ Рѣси милостивно посещяюща.

Пѣснь б. Ирмосъ.

Всѣхъ христіанъ надеждо и обвинимыхъ релѣй заступниче и болѣщихъ цѣлителью, печальныхъ съѣшителью, и къ Богѣ отъ чюдотѣкъ ходатаю, князеви нашымъ (императрицѣ нашей) миръ испроси и спасай ны отъ поганыхъ нахожденій.

під р. 1091 ось яка загадкова записка: „Того-же лѣта (6599) приїде Феодоръ Грекъ митрополичь отъ папы изъ Рима и принесе много мощей святыхъ“. Неясність сеї записки, в основі своїй напевно автентичної, лежить у прикметнику „митрополичь“: в первіснім тексті або мусів бути ще якийсь іменник (прим. посол, пресвітер і т. п.), або стояло просто „митрополитъ“. В першій разі був-би доказ, що митроп. Єфрем стояв у зносінах з Апостольською Столицею й посилав туди якогось близького йому священика грецької народности, що сей посол приніс мощі святих, між ними мабуть і частинки св. Николая. В другім випадку — коли-б замість „митрополичь“ читати „митрополитъ“ — мали-б ми свідоцтво, що на бажання Всеволода й духовенства папа прислав тогді митрополита для Руси в особі італійсько-грецького єпископа Теодора, очевидно об'єднаного з Римом. Та чи приймемо се або те пояснення — в обох разях не підпадає під сумнів, що в останнім десятилітті XI-го в. руська Церква була у близьких і дружних взаєминах з римською, а тим самим у незгоді з царгородським патріархатом... А коли так, то зрозумілим той факт, що наші відомости про київську митрополію того часу такі убогі і неясні: цензура пізніших митрополитів усунула немилі спомини.

Як довго тягнувся сей стан незалежности київсько-руської Церкви від Царгороду? В літописнім оповіданні про політичні події 1098-го р. цілком припадково згаданий митр. Никола; його мабуть треба розуміти й під безіменним митрополитом три роки пізніше; та щодо церковно-політичного характеру його не маємо найменшої вказівки. Одно тільки дуже правдоподібне: що се той самий Никола, який давніше був монахом Печерського монастиря, а потім, по Єфремі, переяславським єпископом. А коли так, то він уже третій Русин на становищі голови київсько-руської Церкви й очевидно в опозиції до Візантії. Умер він десь недовго по 1101-ім році, і разом з його смертю прийшов новий зворот в церковній політиці Києва — від Риму до Царгороду.

XI. РУСЬ І ВИЗАНТІЯ У XII-ім ВІЦІ

1. Зверхнім висловом звороту до Візантії була поява в Києві митрополита Никифора, Грека. Знаємо докладно день його прибуття і день святочної інтронізації. В. князем був тогді Святополк Ізяславич, мати якого була латинського обряду, син Ярослав був наперед жонатий з дочкою угорського короля Володислава Святого, потім з дочкою польського князя Владислава Германа; одна дочка була за польським князем Болеславом Кривоустим, друга за угорським королевичем, третя за шлезким вельможею Петром Властом. Значить, сей князь був далекий від того, щоби респектувати „Правила“ митр. Івана II з заборною подружжя звязків з латинниками; він був горячим почитателем свв. Бориса і Гліба; за його-ж князювання введена була служба св. Николаю і т. ин. А коли так, то чим пояснити зворот у його церковній політиці? Рішили мотиви політичні. Передовсім Візантія мусіла вжити всіх заходів, щоби назад прибрати до рук київсько-руську Церкву. В першій мірі робила се через Володимира Всеволодича Мономаха і Олега Святославича, що були споріднені з царгородським двором. Від р. 1100-го, коли на ветицькім соймі прийшло до згоди між семи князями і Святополком, мусів і сей підпасти під сильніший византійський вплив. До того часу він володів тільки Київщиною і Поліссям, значить, супроти Володимира був слабим князем; тепер добився поширення свого ділу й на володимирську волость, заплативши за се мабуть якимсь зобов'язанням у справі церковній. Дотого, десь у тім часі він вдруге повдовів і Володимир Мономах висватав йому византійську „цїсарицю“, Варвару Комнину. Сим способом і він особисто підпав під царгородський вплив. Коли отже вмер митр. Никола, Святополк згодився піддати руську Церкву назад Царгородови.

Розмірно довга, майже 17-літна діяльність Никифора на митрополичім уряді навязувалася до традицій Юрія і Івана II з тою метою, щоби в київсько-руське духовенство і громадянство вщипити чисто-византійський церковно-політичний світогляд, зокрема, щоби викоренити ідею самостійности супроти Царгороду та припинити живі взаємини з західно-римським світом.

Передовсім віджив старий спір за національних святих, яких византійська єрархія не хотіла признавати. Між иншим, Никифор не признавав преп. Теодосія Печерського, якого культ почався в Києві скоро по смерті, а почин до формальної канонізації був зроблений за митр. Єфрема. Тимчасом Печеряне старалися, щоби вся Русь почитала їхнього першого ігумена. Задля сього треба було, щоб преп. Теодосій був вписаний у синодик, себто реєстр угодників, читаний на литійній відправі. Митрополит, як усі Греки, противився тому. Тоді ігумен вдався до князя і сей, як почитатель національних святих, приневолив митрополита до вписання Теодосія в синодик митрополії і всіх єпископств. А що одночасно не був встановлений загальний празник св. Теодосія, з того можна виснувати, що митрополит зробив тільки частинну уступку: дозволив поминати на литії, що серед духовенства було прийнято „з великою радістю“. Старий антагонізм між византійською митрополією і найпершим національним монастирем не скінчився на сім одним непорозумінні. Доходило до того, що Никифор не хотів узнавати ігумена, вибраного монахами. І знов Печеряне вдалися до кн. Святополка, і сей примусив митрополита до святочного поставлення нового ігумена. За все те Никифор пімстився на Святополку по його смерті, що наступила зараз по тім випадку. Він не взяв участи в його похоронах; тіло князя зложено в його власній церкві св. Михайла; також ближше митрополії письменство подбало про те, щоб память сього князя була неспітла.

Як уже знаємо, на основі давніших умов між князями, Київ мав оставатися в роді Святополка. Сталося одначе інакше; великим князем став син Всеволода, Володимир Мономах. В сій темній історії, в якій суперечні змагання відбилися найгірше на київських Жидах (їх погромлено при сій нагоді), не маловажну ролю мусів мати митрополит, розгрішаючи Володимира від зломання присяги. В кождім разі він дуже причинився до звеличання святочного візду князя у матір руських городів: „Володимеръ Мономахъ сѣде Кыевѣ въ недѣлю; усрѣтоша ѿ митрополит Никифоръ съ єпископы и со всеми Кыяне съ чєстью великою“.

Був се зверхній символ тісної злуки византійської ідеї.

з Мономаховим родом. Як знаємо, вже двір Всеволода був під сильним грецьким впливом, однак жили на ньому ще й давні київські традиції з часів Володимира Великого й Ярослава Мудрого; натомість уже само друге ім'я його сина (по діду, цїс. Константині IX-ім Мономаху) показує перевагу византійства. І дійсно, ім'я сього Володимира тісно сплелася з процесом відокремлення церковного й культурного життя Київської Русі від західної Європи. Не даром пізніші московські князі виводили свої цїсарсько-византійські традиції і претенсії саме від нашого Володимира Мономаха (легенда про царську корону й інші регалії одержані ним з Царгороду). Політична солідарність з византійськими інтересами—принесла самому Володимирови і його родови („Володимирю племени“) чималі користи — опанування величезної більшости земель Київської Русі, однак ся остання сим не тільки не врятувала своєї державної одноцїльности, а ще стратила своє столичне значіння в користь Надволжанщини. Все те йшло по лінії византійських інтересів — політичних і церковних.

В таких обставинах зрозуміло, що взаємини між Володимиром Мономахом і митр. Никифором мусіли бути приятні. Тим більше, що осередок національного руху серед духовенства — Печерський монастир — не був у ласках сього князя, а тільки конкурентний монастир св. Михайла на Видобичі. Тїсний союз між двором княжим і митрополічим найбільше характеристичний тим, що акція Никифора проти латинян, піднята ним по смерті Святополка, сплелася з політикою Володимира, щоби окрім Києвщини заволодіти ще й Волиню і Білою Русю. Видко се з трьох посланій сього митрополита проти латинян, адресованих до трьох князів: до самого Мономаха, до Ярослава Святополковича у Володимирі і (мабуть) до Гліба Мстиславича, зятя Ярополка Ізяславича. Перше мотивоване дійсним чи фіктивним запитом в князя, „како отвержени быша латына отъ святыхъ, сборныхъ, правовѣрныхъ, апостольскихъ Церкви“; два інші — журою митрополита, що „земля лядская въ сусѣдахъ (так в однім посланії, в другім: „въ судѣхъ“) у тебе єсть, живущи иже на неи суть, оплаткы служащей, латинское прияли (у другім: прияли есте) учение“. З письменського боку взяті, писання

сі не можуть ставати побіч полеміки Івана II або й Льва переяславського, які виходили від Фотієвих тез й обмежали латинські „ереси“ до кількох головних ріжниць.

Никифор сягнув через митр. Юрія до методи Керуларія і його наслідників, що виділи „ересь“ в кожній обрядовій і звичаєвій ріжниці. Його реєстр латинських „вин“ обіймає 20 пунктів, між ними й такі, як ніби-то непочитання латинянами образів і мощей святих... „Ось чому св. соборна Церква не приймає їх до єдності і спільности, а відрізала й відкинула від себе як гнилий і невилічимий член“; тому-то правовірним забороняється з ними їсти і пити, а навіть витати їх; вразі необхідности, треба дати їм їсти при окремій столі і з окремої їхньої власної судини.

Нема сумніву, що й сам Мономах не брав поважно сих византійських поучень і заборон (він у своїй родині мав латинників), одначе радо користувався ними для своїх політичних цілей; сим способом кидалося на противників обвинувачення в страшних латинських „ересях“, які в дійсности зводилися тільки до приязних зносин з католицьким світом. Досить, що він погнобив обох князів, минського і володимирського, а коли сей останній, Ярослав Святополкович, прогнаний з батьківщини, знайшов підмогу в Галичині, у Володаря і Василька Ростиславичів, на Угорщині і в Польщі, правовірний Мономах подбав про те, що „Ярославець“ згинув з рук двох насланих „Ляхів“ — значить, з рук латинників.

Взяті зі становища византійських інтересів, заслуги Никифора були великі, одначе Русь видко не високо цінила його, коли літописний некролог обмежила до сухої записки місяця і року смерти, без найменшої похвали його як архи-пастиря й людини. Перед своїм кінцем подбав він про те, щоб його акція не припинялася разом із ним, отже й наслідник його з'являється в Києві зараз найблизшого року. Сталося се при помочи виробленого вже способу — через княже подружжя: Мономахова внука Мстиславна вийшла заміж до Царгороду, а київсько-руська Церква дісталася новому Грекови, Никиті.

Пятилітня управа сього митрополита нічим не замінна, хиба його далеко йдучою услужністю Мономахови. Видко її зі становища церковних сфер в справі підступного морду

на Ярославі Святополковичі. Вихований у повній кровавих злочинів византійській атмосфері, митрополит не то не мав слова догани для морального справника вбивства, ані слова симпатії для його жертви; що-більше, смерть Ізяславового внука була подана громадянству до відома як доказ Божої справедливості й вислухання Мономахових молитв... Як-же далеко відбігла вже Русь від того морального почування, яке так ярко зазначилося було колись із приводу злочинів Святополка на Борисі і Глібі, яке веліло преп. Теодосію прилюдно обвинувачувати Святослава за саме прогнання Ізяслава, або яке ще недавно висловлювалося великим негодуванням за широко практиковане в тих часах осліплення (також із византійського жерела кара) Василька теребовельського! Вимовна ілюстрація морального занепаду, що йшов в парі зі звизантійщенням київсько-руської Церкви...

Збувшися головного суперника у змаганнях за Київ і гарбуючи володимирську волость для свого сина Андрія, Володимир обезпечав наслідство по собі синові Мстиславови та давав своєму племені виїмкове становище між іншими князями. Одначе ці успіхи не довели до віднови державної єдності Київської Русі. Не тільки тому, що недобитки старших родів, чернігівських Святославичів і галицьких Ростиславичів не хотіли піддаватися диктатурі Мономаховичів, а й самі вони вже в перших поколіннях розбилися на два ворожі обози — володимирський і суздальський — а в їх завзятій боротьбі, піддержуваній з боку Візантії, пропало дотогочасне становище Києва і його історична ідея; на її місці виросла друга — суздальсько-московська, як копія византійської. Патріархом її був саме Володимир Мономах, якого портрет живо нагадує византійські типи на імператорських престолі.

Пять літ стояв митр. Никита на чолі київсько-руської Церкви, одначе з його діяльності, окрім рукоположень двох єпископів, не знаємо нічого. Літописець записав ще лише його прихід на Русь і його відхід на той світ — без докладнішої дати і без якої-не-будь посмертної замітки. Було се внаслідок того, що покійник був нічим незамітною людиною, чи може внаслідок недоброго відношення місцевого духовенства до свого голови-чужинця?

Здається, що радше се останнє було причиною резерви літописця. Інакше не вміли-б ми собі пояснити, чому по смерті Никити митрополія кілька літ оставала порожною. Не можна собі уявити, щоб відданий Грекам Мстислав I. Мономахович робив які труднощі в обсаді митрополії; натомість опозиція духовенства була-б цілком зрозуміла. Воно було незадоволене наперед байдужністю грецьких єрархів до національних ідеалів землі, а ще більше відсуванням місцевих духовних від єпископських й ігуменських становищ та віддаванням тих-же зайшлим Грекам, а оскільки сих не було під рукою — необсаджуванням катедр. Так приміром, за Никити опорожнилися чотири катедри, а святилися тільки два єпископи. Досить, що зараз по смерті Никити бачимо незвичайне явище в історії київсько-руської Церкви: „сборъ иерейскый“ у Києві. Про нього переховалася тільки вістка, що він інтервенював в політичних конфліктах між князями; та не може бути сумніву, що він зійшовся для нарад над церковними справами. Судячи з пізніших випадків, маємо право догадуватися, що заступник сього собору, ігумен св.-Андріївського монастиря Григорій, вимагав від Мстислава не тільки того, щоб не починав війни зі Всеволодом Ольговичем чернігівським, а й права автономного вибору митрополита. Перше домагання було сповнене, хоч присяга зобов'язувала Мстислава помагати Всеволодовому противникови, Ярославу Святославичеви муромському. Натомість друге лише опізнило прихід нового митрополита з Царгороду, одначе невільного становища руської Церкви на красше не змінило, хіба навпаки.

Новий голова називався Михайло і прибув до Києва у 1130-ім році. Прибув не сам, а в товаристві численних грецьких монахів, переважно євнухів, як кандидатів на руські єпископства й ігуменства. Сим способом сподівався він спаралізувати самостійницькі змагання місцевого духовенства і громадянства. Навіть головна твердиня національного духовенства, давна матиця многих єпископів й ігуменів, — Печерський монастир, мусів скоритися і не тільки приймати між себе митрополичих Греків, а й одного з них вибрати на свого ігумена, іменно монаха Теодосія. Пізніша традиція переплутала сього фанатичного Грека з особою преп. Теодосія Печерського і тому ще до недавна

сьому останньому приписувано т. зв. „Посланіє князю Изяславу о вѣрѣ варяжьской“, в дійсности нужденний па-сквіль на католицьку Церкву — найскандальніший зразок релігійної полеміки в усім староруськім письменстві. Була се найбільша посмертна зневага, яку можна було продумати для такої благородної і чистої постати як перший ігумен печерський!

Останні роки князювання Мстислава — то момент найсильнішого винародовлювання київсько-руської Церкви. „Якщо церковна політика Володимира Мономаха являлася нам не-національною, то політика його сина Мстислава показується ще більше схильною в бік Візантії, ще більше послушною і підданою. Одночасно часи Мономаха і „скромного“ Мстислава були в історії византійської імперії епохою повороту до успішної боротьби за існування, яка з незвичайною силою підняла старі мрії византійських політиків про всесвітнє панування, а відбиткою їх в Києві була енергічна діяльність митрополита Михайла в напрямі скріплення влади Царгороду над руською Церквою“. А втім, Візантія винагороджувала своїх слуг. Хоч ми нічого не знаємо про особливу богоугодність Мстислава, він скоро по смерті був канонізований — перший з усіх князів, скорше ніж Ольга і Володимир Великий... Умер він в 1132-ім році і похований був у церкві св. Теодора, яку сам поставив (таке було його християнське ім'я).

2. Велико-княжий стіл перейшов на Мстиславового молодшого брата Ярополка. Церковна політика ішла далі в дотогочаснім дусі: митр. Михайло обсаджував своїми грецькими скопцями одну катедру по другій, а навіть здобув поважний голос в державно-політичних справах, підпираючи повагою свого уряду інтереси Ярополка, який цілком стояв під впливом митрополита. Тільки брат його Андрій переяславський, раніше володимирський, опонував митр. Михайлови: волів держати переяславську катедру неосадженою, поки не висвячено йому Русина. Та се сталося вже по смерті Ярополка, коли Київ по 26 літах вперше виховзнувся з рук „Володимирового племені“ і перейшов до Всеволода II Ольговича з роду Святославичів чернігівських. Ся подія потягла за собою і зміну в церковній політиці.

По його смерті Мономаховичі хотіли й на далі удержатися при Києві і знайшли поміч у митрополита, який поспішно привитав третього з ряду брата Вячеслава як великого князя. Одначе сей нездарний князь уже по 12 днях мусів уступити перед Всеволодом II Ольговичем з роду Святославичів, а митрополит міг тільки виеднати у нього спокійний виїзд Вячеслава до Турова.

Всеволод, великий почитатель свв. Бориса і Гліба, у церковній політиці держався національної орієнтації і се згори вело до непорозумінь із митр. Михайлом, що систематично ставив чужинців на єпископські катедри, а навіть на чолі Печерського монастиря поставив Грека. Під напором князя мусів він змінити дотогочасну систему і висвячувати туземців, одначе вкінці відносини між ними так заострилися, що митрополит мусів виїхати з Києва і вернути у Грецію. Що було безпосередною причиною сього розриву, на зразок того з 1072, не знаємо напевно; з факту одначе, що перед своїм виїздом митрополит заборонив письменно єпископам в часі його неприсутности служити в катедрі св. Софії, можна догадуватися, що конфлікт дійшов до крайности і що Всеволод задумав зірвати з Царгородом і скликати собор для вибору й посвячень нового митрополита. Як загальний був настрої ворожий Візантії, видко найліпше з того, що хоч думка нової спроби усамо стійнення руської Церкви відродилася в оточенні Всеволода II і хоч він зі своїм родом мав проти себе численне і могутне „племя Володимира“, скріплене союзом з князем галицьким, то вона не минулася зі смертю в. князя, хоч традиційна боротьба за Київ відновилася. Відновлена зараже трагічна боротьба між нещасливим братом Всеволода Ігорем II Ольговичем і Ізяславом Мстиславичем з роду Мономаховичів закінчилася дуже швидко, бо вже по двох тижнях, перемогою сього останнього, одначе зараз-же виявилося, що син найвірнішого слуги Візантії Мстислава і внук самого Мономаха не думав продовжати дотогочасної непочесної церковної політики, а сам підняв думку усамо стійнення руської Церкви.

3. Смерть Всеволода II не розвязала того конфлікту, що повстав був між ним і митр. Михайлом. І не могла його розвязати тому, бо непорозуміння не було особисте, а загально-національне; бо се був один з епізодів історич-

ної боротьби між ідеєю національною та византійською в церковно-культурній політиці Київської Русі. Найвимовніший доказ такого саме характеру конфлікту 1045-го р. маємо в тім, що політичним провідником антивизантійського напрямку по Всеволоді II став його противник і побідний конкурент його брата Ігоря за київський великокняжий стіл — Ізяслав II Мстиславич...

Дивна іронія долі: син византійського любимця Мстислава і внук того Володимира Мономаха, що найбільше з усіх князів причинився до перемоги византійства на Русі, найсимпатичніша постать у всіх „Володимировім племени“, високоталановитий і рицарський Ізяслав став, після Ярослава Мудрого, найнебезпечнішим ворогом Царгороду; і тільки передчасна смерть не дала йому визволити рідної землі з византійської неволі! Сталося се тому, що рід Мономаха вже в другому поколінню почав виявляти розбіжність у національно-політичних і культурних симпатіях: підчас коли князі ростовсько-суздальські полишаються вірні византійській ідеології, то володимирсько-українські переймаються духом землі і стають в рядах противників византійства та прихильників Заходу. Уже син Володимира Мономаха Андрій, той самий, що обняв волинську спадщину по нещаснім Ярославі Святополковичу, не хотів приймати Греків на переяславських єпископів; Ізяслав II, що свою політичну кар'єру почав також як князь Володимира Волинського, а потім Переяслава, пішов ще далше: станувши на тім самім становищі що й Всеволод II, він не хотів не то єпископів-чужинців, а й такого митрополита. Він порішив піти на зустріч горячим бажанням всього національного духовенства й остаточно вже зірвати ганебну залежність київсько-руської Церкви від Византії.

Всіх обставин і докладнішого ходу дальших многоважних подій на-жаль не знаємо: наші літописи виявляють і тут очевидні і не випадкові прогалини — наслідки якоїсь пізнішої цензури; та з другого боку, вони сим разом говорять без порівняння більше, ніж при всіх раніших спробах усамостійнення руської Церкви. Збираючи водно уривкові і не у всіх подробицях згідні вістки, одержуємо такий образ: В липні 1147-го р. Ізяслав скликав до Києва собор єпископів і звернувся до нього з запитом, чи руська Церква

має право сама ставити свого голову. По нараді, іменем зібраних владик, заявив чернігівський єпископ Онуфрій (отже від Ізяслава незалежний!), що по церковним канонам єпископи мають право вибрати митрополита та що нема жадних труднощів у його висвяченні: „у насъ есть глава св. Климента, яко-же Грѣци ставятъ рукою св. Ивана“. Після того проголошено митрополитом і висвячено старшого монаха зарубського монастиря б. Канева Клима Столятича. Вибір сей доконався очевидно згідно з бажанням в. князя, який перебуваючи в останніх часах у Переяславлі мав нагоду ближше пізнати Клима, славного „книжника и философа, такъ яко-же въ русской земли не бяшеть“.

Всіх єпископів, що згодилися на вибір митр. Клима, було шість: чернігівський, переяславський, білгородський, юрївський, турівський і володимирський. Напевно обсаджені були тогді ще катедри: новгородська, полоцька і смоленська — всі три Греками; одначе годі сказати, чи й вони були на соборі, чи ні. В кождім разі два з них, новгородський Нифонт і смоленський Мануїл, не визнали Клима і стояли на становищі, що мовляв „нема того в законі, щоб єпископи ставили митрополита без патріярха“ — говорили вони чи писали до нового митрополита, й отже „не покланяємося тобі й не служимо з тобою тому-що ти не взяв благословення у св. Софії від патріярха; коли поправишся й одержиш благословення від нього, тогді й ми тобі поклонимося“. Отсе мотивування в дійсности не вірне: церковне право поставляло саме так, як говорив був єп. Онуфрій; византійські патріярхи присвоїли собі незаконний звичай іменувати митрополитів навіть у межах самої імперії, а поза її межами хиба ще менше право мали до того. Значить, оба єпископи протестанти руководилися не церковним правом, а своїм національно-византійським почуванням. Чесніший натомість був їх інший аргумент на неможливість служити разом з Климом — іменно, послух попередньому митр. Михайлови: вони мовляв одержали від нього письмо, що в його неприсутности їм не слід служити в київській св. Софії...

Окрім згаданих двох противників нового митрополита було тогді що-найменше ще двох єпископів-Греків: полоцький Косьма і володимирський Теодор. З них останній, бу-

дучи під рукою Ізяслава, подав свій голос за вибором, другий тогді хитрив мабуть, пізніше таки приєднався до Нифонта і Мануїла. Щодо інших катедр, то про галицьку (перемиську) нема в тім часі жадної вістки; ростовський єп. Нестор, був без сумніву проти Кліма, наперед як Гречин, а потім як підданий Юрія Мономаховича, претендента до Києва і завзятого ворога свого щасливішого братанича Ізяслава. Таким способом на десять єпископів (не рахуючи галицького) шість або сім (з полоцьким) були за усамостійненням руської Церкви, між ними навіть один або два Греки — очевидно не з доброї волі, а під натиском князів; три або чотири, самі Греки, були за дотогочасним порядком. Щодо князів, то погляди були також поділені: одні були противниками перевероту з політичного антагонізму до Ізяслава (приміром Юрій суздальський, або Володимирко галицький), інші знов хиталися, між ними і рідний брат Ізяслава Ростислав смоленський. Одним словом, політичне розбиття Київської Русі було найтяжшою перепоною на шляху до незалежності її Церкви, і тим самим найбільшим союзником Візантії і її ємісарів на руські владичі престולי.

Головою опозиції був новгородський Нифонт. Він не тільки не признавав Кліма й не поминав його в богослуженнях, а й розвинув широку акцію проти нього. Зпоміж київського духовенства по Нифонтовім боці стояв ігумен Печерського монастиря Гречин Теодос, поставлений митр. Михайлом.

Ізяслав і Клим старалися ласкавостю і намовами приєднати Нифонта, освіченого теолога, до спільної оборони свободи руської Церкви і в тій цілі запросили його до Києва, одначе без успіху. Подражнений його упором Ізяслав не пускав його з Києва і приневолив жити в Печерським монастирі. Отсей примусовий побут у Києві — злагоджений тим, що Печерський монастир стояв тогді під управою Нифонтового земляка Теодоса. А втім, сей побут був короткий: скоро потім Ізяслав мусів уступити з Києва перед стрієм Юрієм, і сей відослав Нифонта назад до Новгороду. Митр. Клим виїхав був одночасно з Ізяславом до Володимиря і повернув щотілько по двох роках, коли Ізяслав втретє сів у Києві, прибравши собі до боку стрія Вячеслава. Одначе й сим разом не судилося йому оставати на митрополії не цілі три роки, до хвилі коли по смерті Ізя-

слава II Київ дістався знов Юрієви. Від тогді перейшов знов Володимир до Ізяславового сина Мстислава.

4. Заволодівши остаточно Києвом, Юрій Мономахович суздальський взявся передовсім привернути панування византійства на Русі. Кермувався притім з одного боку родовою традицією, з другого політичними інтересами — як довголітний союзник византійського імператора Мануїла Комнина. Отже він зараз увійшов в порозуміння з Царгородом в справі присилки нового митрополита. Найближшого року, десь в осени, прибув Гречин Константин до Києва, привитаний „з великою честю“ в князем Юрієм і двома єпископами-Греками: Косьмою полоцьким і Мануїлом смоленським. Третій єпископ-протестант, знаний нам Нифонт новгородський, прибув також зустрічати нового митрополита-земляка, одначе ще перед його приходом захорів у Києві і помер, а зараз по нім і його приятель і земляк ігумен Печерського монастиря Теодос, якого пізніша византійська пропаганда ототожнила з преп. Теодосієм XI-го в. В товаристві згаданих двох єпископів-Греків вступив Константин на митрополичу катедру і благословив Юрія як в князя. Позатим, першим його ділом була клятва на митр. Кліма і на пок. князя Ізяслава II Мстиславича, знесення богослужень заведених Климом й уневажнення його свячень. Пізніше зробив виїмок тільки щодо діяконів, оскільки вони письменно вірікалися-анатемізували Кліма.

Таким способом, під протекцією суздальського князя і в товаристві двох єпископів-Греків, при очевидній абстиненції, зглядно анатемізуванні всіх національних єпископів, відбулася реституція византійства в київсько-руській Церкві. Становище його зразу було дуже непевне. За пів року вмер Юрій, в хвилі коли проти нього піднялися вже інші князі під проводом Ізяслава Давидовича Чернігівського. І в самім Києві була така ненависть до Суздальців, що зараз по похоронах Юрія людність кинулася пограбити двори його власні і його сина, Суздальців забивати і їх майно забирати.

В Києві засів тепер Ізяслав III Давидович, одначе вже по 15-ти місяцях вигнав його Мстислав Ізяславич володимирський. Митр. Константин не привитав його, бо вже на вістку про його зближення втік разом з Ізяславом до Чернигова, не хочачи стати перед тим князем, якого

батька він прокляв. Здається й головна ціль Мстислава була прогнати митрополита і вернути престіл Климови. Мстислав не взяв Києва для себе, тільки запросив туди свого стрія Ростислава смоленського, як сеніора Мстиславичів, одначе згори поставив умову, що має повернути митрополію Климови, а Константина усунути. Клим очевидно зараз-же перейшов з Володимиря до Києва. Одначе Ростислав, князь слабої волі і під впливом єпископа Мануїла-Грека, увійшовши по смерті Юрія в союз з Візантією, противився такій умові. По довгім спорі вкінці умовились оба князі, що митрополитом не буде ні Клим, ні Константин, тільки Ростислав проситиме в Царгороді нового митрополита. Через ті спори Ростислав засів у Києві що-тільки 12.IV.1159. Константин умер в Чернигові.

Переговори Ростислава з Царгородом велися чомусь довго і видко пиняво, коли новий митр. Теодор зявився аж в серпні 1161 р. Новий митр. посидів не довго; умер вже найблизшого року. Про його особу і діяльність не знаємо нічого певного. По його смерті почалися якісь спори між Мстиславом і Ростиславом. Правдоподібно Ростислав знов хотів Грека. Досить, що Ростислав уступив і порішив вернути до Клима і певно спровадив його до Києва. Порішено зробити уступку — старатися потвердження в Царгороді для Клима. В тій справі виїхав боярин Юрій Семкович до Царгороду. Тимчасом прибув Іван IV. Ростислав відослав його назад. В повороті зустрів Юрія з цісарським послом, членом цісарського роду, що його вирядив імператор з великими дарами до Ростислава і з пропозицією, що коли він прийме „благословение отъ святыхъ Софья“, себто грецького митрополита...

На сім місці в середині думки уривається наша відомість. Чиясь пізніша рука знищила відносну літописну записку; видко зміст її був неприємний для византійства; не знати тільки, чи того оригінального — грецького, чи пізнішого — московського. Досить, що присланий Іван IV остав у Києві до смерти.

5. Так скінчився четвертий в історичному порядку розрив між київсько-руською і византійською Церквою. Скінчився невдачею змагання до самостійности. До самого монгольського наїзду не повторяється вже спроба. Панування Греків повне.

Два питання: а) яке було відношення Кліма до Риму?
б) які були причини невдачі?

Ad а). Пізніша уніятська традиція була переконана, що Клим був католицьким митрополитом. Православна історіографія заперечує, впевнюючи всупереч давнішим, що вся акція Ізяслава-Кліма не була навіть програмовою, а тільки чисто індивідуальною.

Про католицькі симпатії Ізяслава і Кліма не маємо прямих вказівок, однак є посередні, цілком поважні. Ізяслав був посвоячений з католицькими родами (його жінка, його брат Святополк з морав., сестра Євфросина за угор., його син Мстислав з поль., його дочка за Поляком). Лицарскість, турніри, вибивання на лицаря — звичаї католицькі. Щодо Кліма то ударяє факт, що ні він ні Ізяслав не то не вдавалися за потвердженням до Царгороду, а просто відкидали всі суггестії в сім напрямі Нифонта. Се можна зрозуміти тільки приймаючи католицизм обох, або принаймні Кліма; так само незрозуміла була-б річ, чому Константин анатему кидав на Ізяслава (навіть по смерті) й на Кліма, якби вони не католики. А вкінці: яку то Климову службу не-признано — очевидно таку, де не поминався патріярх, а хтось інший. Так само, як не уніят він, то чому-б уневажнювати свячення? Що-тільки пізніше за Ростислава, відко спробу дістати признание в Царгороді, очевидно суггероване Ростиславом і Мануїлом. Правдоподібно цісар заспокоював, що прийде до загальної унії.

Справою митр. Кліма кінчиться столітній період того хитання в церковній політиці Київської Русі, яке почалося цілком аналогічним актом... Справа митр. Кліма то — як сказано — четверта спроба визволення київсько-руської Церкви з візантійської неволі — змагання, підняте дружними зусиллями держави й духовенства, округло сто літ після акту 1051-го року і майже в такій самій формі як тойже. Коли в часі між сими двома подіями ще двічі відчувувалася Русь від Візантії і повертаючи до принципів Володимира В. наближалася до Риму, то по сім четвертім разі ціле друге століття по-Ярославської Русі проходить без нового зусилля в тім напрямі; що-тільки великий політичний переворот у Сх. Європі, спричинений монгольською хуртовиною, відроджує старе тяготіння до Заходу, одначе

мотиви його й характер основно різняться від аналогічних прояв давнішої доби. Значить, церковна політика кн. Ізяслава II і митр. Кліма була завершенням окремого відтинку української історії, який у тій формі вже більше не повторився. Провідна ідея його — емансипація київсько-руської Церкви від византійського впливу — не здійснилася. Як-ж були причини сій невдачі?

Ad б). По смерті Ростислава Ізяславича і митр. Кліма, до самого великого наїзду Монголів, не знаємо ні-одного київського князя і ні-одного тамошнього митрополита, які чим-не-будь виявляли-б змагання до усамостійнення руської Церкви супроти Византії: на митрополичім престолі сидять безпереривно Греки, присилані з Царгороду. Перемога византійства була повна і тривка. В даних обставинах инакше бути й не могло. Бо на Ізяславі II і Клімі припиняється не лише боротьба національної ідеї в церковній політиці проти чужої византійської; ці два імена стоять одночасно на крайній межі Київської Русі як державно-політичної єдності. Ізяслав II Мстиславич то останній князь давного типу, що репрезентував ідею Володимира В. і Ярослава М. По нім, не виключаючи й часів Ростислава Мстиславича, нема вже більше таких князів, а є друго- і третьорядні князики, яких політичне значіння не було багато більше ніж у їхніх найблизших сусідів — половецьких ханів. А Київ? Київ то вже не „мати руських городів“ і „суперниця царгородської корони“. Вимовним символом сеї деградації було голосне пограбування Києва сездальським князем Андрієм Юрієвичем Боголюбським і тов.

Вже за першим разом політичне життя Сх. Європи шукало собі нових осередків і знаходило їх: то в Галичі, то в Володимирі, то в Новгороді, то в Суздалі і т. ин. Одним словом — не було вже одної Русі й одної її столиці в Києві, а кілька Русей з новими самостійними столицями. Сей рішучий упадок київсько-руської державности і та невдача національної ідеї у її змаганнях із византійством в церковно-культурному життю — то не відокремлені явища тої самої історичної епохи; вони стоять у тісній обопільній залежності: з одного боку византійство перемогло, дякуючи політичному розкладови Київської Русі і занепадові самої столиці, з другого боку воно той розклад і той

занепад приспішило й поглибило. Київський митрополит, експонент чужоземних інтересів, став сим способом безконкурентною могутністю у Сх. Європі.

Висше сказане поясняє одну, головну причину невдачі самостійницьких змагань у київсько-руській Церкві. Окрім сеї загальної, була ще одна спеціальна, що впливала з тої. Вона робить зрозумілим, чому по Ізяславі II, до самого 1240-го р., ніхто з київських князів не повертав уже до його церковно-політичної ідеї. Іменно, вони боялися, що сим способом ще більше підкопають значіння Києва, відбираючи йому характер духовної столиці всеї Сх. Європи — той останок колишньої політичної, культурної і господарської могутности. Сей сурогат можна було удержати тільки при помочи чужого і національно байдужного византійського митрополита. Автономія руської Церкви і вибирання митрополита на соборі єпископів мусіли-б викликати боротьбу князів за вплив на добір кандидатів, а в результаті довести до розбиття церковної організації — до утворення кількох митрополій на землях б. Київської Руси. Що такий вислід був-би був неминучий, показує церковна політика Новгороду і Суздаля саме в епосі митр. Кліма. Становище першого з них до собору 1147 й вибору митр. Кліма знаємо вже. Тут треба додати, що опозиція єп. Нифонта проти Києва не впливала з самого тільки його византійського патріотизму. Вона була-б трудна, або й цілком неможлива, якби вона була йшла в розріз з національно-політичними змаганнями самого Новгороду. В інших випадках, Новгородці мало церемонилися зі своїми владиками, так само як і зі своїми князями. Не мали вони також особливих симпатій до Царгороду або антипатій до Риму; навпаки, побіч Українців вони найбільше переймалися західними впливами. Отже якщо веліло їм піддержувати Нифонта, то їхнє суперництво з Києвом на політичнім і господарськім полі. Бо як колись Київ став по Новгороді, і його коштом, столицею варяго-руської держави, так само повільний занепад „матері руських городів“ виходив Новгородови в користь: робив його другим на Руси і щораз важнішим осередком політичного, господарського й культурного життя. В таких обставинах призначення Нифонтові титулу архієпископа, усамостійнення його су-

проти Києва та підпорядкування безпосередно Царгородови — все те задовольало честилюбність розбогатілих новгородських патрициїв й було причиною, що вони всупереч своїм симпатіям для лицарського Ізяслава і його роду та не вважаючи на свою неприхильність до Юрія суздальського, не виступали проти єпископа-протестанта. Щобільше, по смерті Нифонта вони обстоювали, щоб їх владика далше титулувалися архієпископами, самі вибирали кандидатів зпоміж себе і тільки потім, часом дуже пізно, посилали на свячення до Києва, та хотіли, щоб єпископи полоцький і смоленський підлягали новгородській архієпископії — себто змагали до утворення другої побіч Києва митрополії, яка певно не була-б брала митрополитів з Царгороду. А втім, Новгородці не перші впали на думку створення окремої національної митрополії. Ще три роки передтим, суздальський князь Андрій Юрієвич послав до Царгороду і просив утворення окремої митрополії для Поволжа з осідком у Володимирі над Клязмою. На се становище мав він кандидата в особі одного Грека, владимирського ігумена Теодора, звичайно Федорцем званого. Патріярх одначе відмовив, покликаючися на церковні канони, які буцімто забороняють ділити одну адміністраційну провінцію на дві церковні. Аргумент цілком хибний; він показує тільки, до якої безцеремонности поводитись Греки з Русю, уважаючи сю величезну країну, розділену фактично на цілий ряд самостійних держав, за однозначну з якою-не-будь дрібною округою византійської імперії. Андрій, що більше кермувався своєю ненавистю до Києва ніж бажанням користи для своїх земель, не образився, а задумав обхідною дорогою дійти до тої самої цілі. Згаданого вже кандидата на нову митрополію поставив він ростовським єпископом (на місці прогнаного Леонтія), одначе післав його святитися не в ненависний Київ, а до самого Царгороду. За добрі гроші патріярх висвятив його всупереч всякому праву, себто зробив його автокифальним архієпископом, незалежним від митрополита, подібно як раніше був новгородський Нифонт. В Києві викликало се протест, а навіть великий заколот у самій Суздальщині, тим більше, що той Федорець був людиною ненормальною і жорстокою. Андрій піддержував свого вибранця так довго, доки Київ

був в руках Мстислава II Ізяславича. Здобувши і пограбувавши його, він скинув Федорця, увязнив і післав на суд митрополиту Константину. Сей велів його покарати варварською карою (вирізати язик, виколоти очі, відрубати праву руку і покинено на „собачім острові“ на Дніпру).

На цьому справа суздальсько-ростовського сепаратизму скінчилася, тим більше, що Андрій незабаром помер. Київ помалу вийшов на якийсь час зпід суздальської гегемонії, однак політичне становище його полишилося даліше підрядне. Київські князі боялися підняти справу усамостійнення Церкви, бо се неминуче довело-б до віднови новгородських і суздальських амбіцій і до ще більшого упадку історичної столиці. Що-більше, навіть грецька народність митрополитів і накидування їх із Царгороду було, в даних обставинах, вигідне для словянських київських князів, бо инакше, при автономнім виборі голов Церкви, не їхні кандидати, а протегованці сильних князів мали-б вигляди на митрополиту катедру. Одним словом, византійство вросло на політичній нужді Київської Русі і тою нуждою держалося проти всіх емансипаційних змагань. Зокрема воно було шкідливе для укр. земель. Бо зі становища історичного інтересу українських земель було-б корисніше, якби вже тогді було дійшло до поділу київсько-руської митрополії і якби через неї фікція єдності Русі не удержувалася даліше; се було-б охоронило від переходу прав її на Москву, не галицька митрополія була-б новиною, а московська...

Після руїни 1169-го р. до самої татарської катастрофи 1240-го р. історія київсько-руської митрополії стає убога. Літописи мало цікавляться нею, і з тої причини трудно навіть уложити повний реєстр митрополитів. Що всі вони були Греками, присиланими з Царгороду, се вже знаємо, однак разом з сим устає дотогочасна інвазія грецьких монахів і скопців на руські єпископства й ігуменства. Та сей зріст національного елементу серед церковної єрархії мав два слабі боки: а) в протилежності до становища митрополита супроти політичної влади Русі, єпископи попадають у безоглядну залежність від князів; б) потерпів на тім освітний рівень духовенства. Один і другий наслідок треба приписати митрополитам. — Печерський монастир визволяється зпід їх влади. Ст. Томашівський †

ЦЕРКОВНА МАПА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ІХ-ХІІІ ВВ.

Йосиф Волошиновський, єпископ мукачівський і Іван Малаховський, єпископ перемиський, як єпископ мукачівський

ПО СМЕРТИ єп. Петра Партенія Петровича, інакше Ростошинського, починається одна дуже мутна і незвичайно неясна доба в історії мукачівської єпархії, ба навіть і в історії Підкарпатської Руси. Проф. А. Петров, у студії „Старая вѣра и унія въ XVII-XVIII вв.“, твердить, як се наводить А. Годинка, що після смерті єп. Партенія аж до заіменования де Камелліса в р. 1690, вся наша історія представляє такий хаос, що з нього майже годі вибристи, а се по причині браку певних дат. Д-р А. Годинка в своїй „Історії греко-катол. мукачівської єпархії“¹, йдучи слідами Дулишковича і Жатковича, силкується усунути неясність і хаос, які повстають наслідком сього, що в тій добі зустрічаємо велике число єпископів та адміністраторів, (є й модератор), про котрих незнати напевно, чи вони управляли єпархією як греко-католики і так зєдинені, або як незєдинені, себто схизматики-відлучені. З браку історичних матеріалів важко тут щонебудь усталити. Провідна думка д-ра Годинки двояка: Перша, придержуючись Дулишковича, уважає, що в тій добі є постійно два єпископи, і се — один греко-католицький, другий — незєдинений. Другий погляд обстоює гадку, що в той час, по смерті єп. Партенія, є багато перекоханих про своє право іменовання єпископа мукачівського і виключно собі сей привилей приписують: папа римський, малярський король, родина князя Раковція, єпархіяльне духовенство, навіть і латинський, єгерський єпископ. Наслідком тих обставин, як твердить Годинка, повстало так багато єпископів і зачався отсей саме хаос, що про многих ледви що знаємо — хіба тільки імя і одну-другу грамоту. Й треба признати, що проф. Годинкови удалося об'єктивним, історичним критичизмом пояснити і не мало упорядкувати історію сеї доби, та чи то вже все і чи на всі деталі воно дасться розтягнути, се, на мою думку, лише будучність може доказати.

¹ Hodinka Antal dr. A munkácsi görög katolikus püspökség története. Budapest 1909. 379.

Тут хочу зайнятися одним деталем сеї доби, властиво двома єпископами, а се: єпископом І. Малаховським, як єпископом мукачівським, і єпископом Й. Волошиновським.

Ще за життя еп. Партенія взяла початок незгода щодо права йменования мукачівського єпископа. Коли єпископ Тарасович прийняв унію з римським Апостольським Престолом, князь Ардяльський ІІ, Юрій Раковцій, до котрого належав город Мукачів і околиці, як володільць сеї землі негайно поставив від себе другого єпископа не-уніята. Так робили і його наслідники в князюванні, себто в правлінню великою маєтністю, мукачівською домінією. Тим способом згадуються як анти-єпископи еп. мукачівського Тарасовича: Софроній Юско, парох доробратовський 1640 р., а по ньому Порфирій Ардан 1640-1643 р. Анти-єпископом же Петра Петровича Партенія, гр.-кат. мукачівського єпископа, згаданий уже князь Раковцій Юрій ІІ поставив Йоаникія Зейканя, який споминається в рр. 1654-1684¹. Давніше для самого єпископа Партенія, як еп. мукачівському, на значувано роки його правління 1648-1670, однак нещодавно доказано напевно, що він помер осіню 1664 р. Року 1665, перед днем 25. ІІ, еп. Яків Суша пише до римської Конгрегації de Prop. Fide меморіял у справі заіменования нового мукачівського єпископа. В тім меморіялі кається виразно, що еп. Петроній між тим, як еп. Суша пересправляв із вдовою княгинєю Раковція, (се діялося від 1663 р., власне від місяця жовтня), на жадання княгині переселився у мукачівський монастир, відки таяж княгиня прогнала схизматицького єпископа, передаючи Петронієви і монастир і єпископську резиденцію. Незабаром, ще протягом тогож часу, Петроній умер². Меморіял еп. Суші прочитано на засіданню Конгрегації, що відбулася дня 25. лютого 1665 р.³, хоч сам меморіял був написаний передтим

¹ Див. Шематизм 1915 р., виданий трудом д-ра А. Годинки, стор. 17-18.

² *Hodinka Ant. dr. A munkácsi gör. kath. püspökséd okmánytára, I. köt. Ungvár 1911. p. 210-211.* „Princeps Rakozia post mortem conjugis sui aperta catholica facta, cum antea fidem catholicam occultasset... Et quia in ditionibus suis in Vng existentibus multi Rutheni, Rascii ibi dicti, inveniebantur et eppiscopatus antiquus Munkaczoviensis r. graeci Ruthenus, nam Ruthenica illic lingua populus utitur vulgarter, in sacris Sclavonica, adjecit animum ad salutem populi sui et schisma extirpandum. Itaque a. 1663. per suum confessarium egit cum patribus Soc. Jesu polonis et illic mecum Leopoli. Rescripsi principissae Rakoziae omnem operam pollicendo, ut petitis potiretur. Eodem anno in Octobre cum dd. eppis nostris et religionis superioribus egi, destinata persona bona et docta pro episcopatu illo. Interim princeps Rakozia revdum olim Petronium Eppum Vngariae unitum, sed non Munkaczoviensem et ditionibus principis Homonay existentem sollicitat, Munkaczoviensem eppum schismaticum expellit, eidem Petronio Munkaczoviense monasterium et residentiam eppi tradit. Non cessat tamen etiam Romae sollicitare me ejus confessarius et primo quidam Polonus, uti ex litteris patet. Ego utrique respondi excusans nostram tarditatem. Interim, dum ego hic negotiis variis unionis s. in Russia procurandis incumbio, moritur Petronius. Instanter ad me scribit p. Milley confessarius principissae, cui spem faciens et celèrem succursum promittens respondi“.

³ *Ibidem, cr. 212.* „Die 25. Febr. 1665 fuit congregatio particularis super negotio Ruthenorum unitorum etc. Tra le diverse istanze di mons. vesc. di Kelma in nome di

і хоч виходить, що еп. Петро Партеній умер 1664 р., правдоподібно в осени тому що сього ще року, весною або літом, він справді переселився у мукачівський монастир і перебрав тамошну єпископську резиденцію.

Досі помилково твердили, що еп. Петро Партеній умер 1670 р. і ніяк не можна було напевно вирішити питання, чи йому удалося здійснити своє горяче бажання, а саме — перевести унію в Мукачеві і зайняти єпископську палату сьогож монастиря, в якій уже від століть проживали мукачівські єпископи. Висше названий мемуарял еп. Суші і в тих двох питаннях дає ясну і певну відповідь.

Перед смертю еп. Партенія, себто перед р. 1664, зачалася згадана незгода щодо права номінації мукачівського єпископа. А зачалася тоді, коли вдова кн. Ракоція залишила кальвинізм і прийняла католицьку віру. Се сталося, по словам еп. Суші, котрий у своїй інформації¹, виготовленій для секретаря св. Конгрегації на засідання відбуте 25. II. 1665, кладе около десять років ранше, отже се сталося 1655 р., або менше-більше щойно по смерті її тітки, княгині Сусанни Лоранфії, ревної кальвинки, себто по році 1659, як слушно завважує д-р Годинка². Ся княгиня Софія Баторій, вдова по кн. Юрєвіи II Раковцїм, прийнявши католицтво, не хотіла далі терпіти в Мукачеві незєдненого єпископа і тому звернулася до митрополита київського та до Чину св. Василія В., просячи їх якогонебудь побожного і вченого ченця на єпископа. Але тут можна спитати: Чому вона не прийняла еп. Петра Партенія, котрий був єпископом греко-католицьким, перебував недалеко в домініях Гомонайських, котрого іменував король для всіх Русинів, що находилися в Мадярщині і котрого всі були обовязані прийняти за єпископа. Одна причина була ся, що єпископ мав уже 70 літ³ і хоча вчений та побожний чоловік, однак наслідком своїх високих літ не виглядав придатним до сього, щоби могли з успіхом перевести унію і між схизматиками мукачівської домінії. Другою причиною було се, що

tutti i vescovi e monaci Ruteni uniti... de la principissa di Trannia... e molte migliaia di Ruteni, suoi subditi, avendo a tal fine eletto una persona dotta e zelante da consacrarsi per loro vescovo“.

Див. Hodinka, Okmánytár, 209-210. „Informatio de episcopatu Munkaczoviensi... Hodie, quia Munkaczovia sub dominio principissae Transilvaniae Rakocziae, quae ante decem circiter annos ex Helvetica facta est optima catholica, non vult ibi eppum habere schismaticum, ideo ad metropolitanum nostrum et ad religionem Basilianam scripsit, petendo religiosum aliquem pium et doctum pro eppatu illo, cujus dioecesis non solum sub dominio dictae principissae continetur, sed etiam in illis partibus, quae sub imperatore uti Rege Hungariae existunt et extendentur. Ideo imperator primario et illa principissa ad collationem hujus episcopatus concurrunt et uterque dant privilegium praesentationis. Itaque metropolitanus qui a tanto tempore non exercebat jus suum in illis partibus, et ut majorem inter catholicos habeat auctoritatem, petit licentiam mittendi in illas partes a se consecratum episcopum, qui immediatam haberet dependentiam a metropolitano Khoviensi, prout de facto est digna tali munere provisus persona“.

¹ Hodinka. A munkácsi g. k. e. története. 365 і зам. 3.

² В р. 1662 еп. Партеній мав уже біля 70 лт. Се засвідчує сповідник княгині Раковцїя, о. Міллей, в листі з дня 2. X, писанім із Мукачева до Кракова, до о. Мартина Миткевича Т. І. Див. Hodinka. A munkácsi g. k. e. története, 361.

кн. Раковція не хотіла зректися права номінації мукачівського єпископа, котре то право від давна мали й його уживали її предки, власники мукачівської домінії¹. Щоб і княгиня удержала та зберегла своє право іменувати мукачівського єпископа, вона не прийняла еп. Партенія, але звернула очі на Русь і відтам, від греко-католицького київсько-галицького митрополита, попросила єпископа. Се сталося 1663 р., як се виразно каже еп. Я. Суша в згаданім меморіялі. Міжтим, з огляду на просьбу і посередництво молдавського князя Константина, союзника Раковціях, княгиня прийняла до Мукачева еп. Партенія, як се ми сказали. Се сталося в р. 1664, як і се вже ми бачили, а крім сього воно виразно зазначене в літописі ОО. Єзуїтів². Однак те сталося лиш провізорично і на короткий час, бо княгиня не перервала переговорів із київським митрополитом, але їх далі продовжала і тільки се здержувало, перепиняло і вкінці таки усунуло здійснення її бажання, що вона хотіла, аби новий мукачівський єпископ був підчинений яко митрополиті архієпископови остригомському у Мадярщині, підчас коли київсько-галицький митрополит бажав, щоби був підляглий йому, як руському митрополиті³. Тим чином у 1664 р. діло мукачівського єпископа ввійшло у зміст послаництва холмського єпископа Я. Суші, котрого руські зєдинені владики вислали 1664 р. до Риму. Разом з іншими справами руських уніятів і ся справа мукачівського єпископа предложена була св. Конгрегації на засіданню, відбутім дня 25. II. 1665 р. Справи сеї, мукачівського єпископа, тоді не полагоджено, але її відложено, бо треба було, по рішенням Конгрегації, засягнути ще інформації від нунціїв віденського і польського. Еп. Суша остав у Римі ще 2 роки, але нако-нечного рішення не міг одержати, як про се я писав уже в статті:

¹ Hodinka. A munkácsi g. k. e. története, 358. — Дня 14. I. 1660 король Леопольд I приказує корол. коморі в Братиславі впровадити, ним законно заіменованого мукачівського єпископа, еп. Партенія, в єпископські маєтки в Мукачеві і вплинути на кн. Раковція, щоби вона сьому не противилася. Кор. комора в Братиславі сю справу переказує кор. коморі Спишській, назначуючи до сього діла радника Подбелянійя. Сей радник заявляє урядово, що кн. Раковці не дозволила впровадити еп. Партенія. Кор. грамоти і кор. перекази див. у Базиловича, ч. I, ст. 87-89, 89-91. Сам Базилович переконаний, що незєдинений еп. Зейкань не перебував у Мукачеві вже від р. 1661, бо поставлений ним памятник, вмурований на правім боці церкви мукачівського монастиря, виразно каже, що еп. Зейкань із Имстичева старався про будову церкви. J. Basilovits. Brevis notitia fundationis Theod. Koriathovics, p. I, pag. 100-101.

² Hodinka, Okmánytár, 207-208. »Istud demum istic eximium, quod tandem hoc anno spes affulserit Rascianorum et Valachorum ... a Graeco schismate ad ecclesiae unionem adducendorum. Unitus enim gr. r. eppus, cujus potestas se ultra Tranniae fines extendit, in dominium principum Rakoczianorum, atque adeo in monasterium Basilianum non procul ab arce Munkaziensi sita inductus est. Quod res ita peracta. Constantinus Moldaviae princeps Rakoczianis principibus foedere junctus...« Ann. lit. S. I. prov. Austr., ad a. 1664.

³ Hodinka, Okmánytár, 208-209. »Beatissime Pater. Jacobus Susa eppus Chelmenis... Sed quia recens innotuit dictam d. principissam Rakoziam velle quidem eppum Ruthenum unitum, sed qui subsit archiepiscopo Strigoniensi lat. rit. in Hungaria, ideo supplicat dictus orator, quatenus Stas V. juxta morem orientalis Ecclesiae velit subdere episcopum praeficiendum cum eppatu metropolitano Russiae tamquam pastori et consecratori...« Витяз з листу і просьби еп. Якова Суші до папи.

Наші відносини з Київсько-Галицькою митрополією¹. Можна спитати, яка була причина, що справа мукачівського єпископа остала невирішеною, мимо усильних старань еп. Суші? Відповісти лиш се можемо, що зайшли тут труднощі з огляду на право номінації свого єпископа і тому Апостольський Престол її не вирішив ані за першим разом, ані короткою дорогою. Щойно вирішив її в р. 1689 заіменованиям де Камелліса апостольським вікарієм і опісля, в р. 1771 канонічним еригованням мукачівського єпископства; між тим єпархією управляли апостольські вікарії.

А що справді неможливо було вирішити справу, видно з сього, що не можна було рішити: до кого належить право йменования мукачівського єпископа. Се ясно і виразно висказано в протоколах римської Конгрегації. Так прим. видно се з протоколу засідання з дня 12. І. 1666, де записано: „Трудність лежить у тім, до кого належить право номінації отсього (мукачівського) єпископа? Бо найперше має до нього претенсії князь Раковці, як основник і опікун монастиря мукачівського; 2.) цісар, як король Мадярщини; 3.) митрополит руський по давному звичаю руських єпископів“². Сеї справи невирішено ще й з иншої причини, ба навіть тим придано нову трудність, а саме — формально втягнуто ще в пересправу і те, хто має церковну власть і юрисдикцію над єпископством і церквою мукачівською: чи острихомський архієпископ, чи київський митрополит?³

Щож сталося в тім часі, коли в Римі велися ті розправи, в дома, в мукачівській єпархії? Що склалося в Угорщині? В р. 1667 король Леопольд заіменував о. Йосифа Волошиновського, монаха Чину св. Василія В., єпископом. Видно се з грамоти сьогож короля, з дня 4. VIII. 1667, до братиславської королівської комори, якою король дозволяє згаданому Й. Волошиновському ЧСВВ., греко-католикови, іменованому тепер єпископом, платити 200 фльоренів, як се платила його попередникови, еп. Петрови Партенієви, комора Спишська⁴. Годинка твердить, що Волошиновського предложив архи-

¹ Див. „Русин“. Ужгород 1923, ч. 55 (22. IV). Поп. Petesz J. Geschichte der Union der ruth. Kirche. Wien 1880. II. 334-335; Hodinka. A munkácsi g. k. e. története, 361-377.

² Див. Protocollum Congregationis gener. de propaganda fide, die 12. Jan. 1666: »...La difficulta nondimeno consiste a chi appartenga la nominatione di questo vescovato? 1. La pretende primieramente il prencipe Ragozzi di Trannia per haver fundato il monasterio Munkacsienne... 2. perche il jus de la nominatione l' hanno sempre havuto li padroni di Munkacs; 3... II. La pretende imperatore in vigore dei privilegei dei re d'Ungaria... III. El metropolita de Rutheni pretende di dover egli dar la conferma, sicome fa di tutti gli altri vescove Rutheni senza che habbiano da ottenerla dalla sede apostolica...« Hodinka. Okmánytár, 226-228.

³ »In proxima congregatione particulari... agetur... 2. item de eccla Munkazoviensi r. gr... 3. cuinam competat jurisdictio super eccla Munkazoviensi, an archieppo Strigon. uti primati regni Hungariae, vel metropolitae Kioviensi, qui est ejusdem r. gr., ut a suo consecratore, ut coeteri eppi Rutheni, qui sunt in Polonia et Russia...« Hodinka. Okmánytár, 228.

⁴ Hodinka. Okmánytár, 228-229. »...memorati Iosephi Wolotinowszky ord. s. Basilii religiosi uniti nunc ad eppatum Munkacsiensem promoti...« Vienna die 4. m. Augusti 1667. Leopoldus mpr.

єпископ острихомський, як примас Мадярщини. Чи предложила його і княгиня Раковці, сього не можна вирішити¹. Волошиновського іменовано єпископом мукачівським під двома умовами: 1). коли зложить присягу, що задержить унію і 2). коли зобов'яжется вистаритися в Римі, щоб його потвердили². Хто був сей еп. Волошиновський, сього не можна вислідити. Правдоподібно він був кандидатом королівського двора. Годинка уважає його за чужинця, бо показується, що він не знав наших обставин у мукачівській єпархії³. Всетаки мені здається правдоподібніше, що він не був чужинцем, але тутешним, бо інакше не можна би зрозуміти, чому саме запропонував його мадярський архієпископ, примас острихомський, як се твердить сам Годинка⁴. В тім випадку близькою є та думка, що єпархіяльне духовенство, не зносячи далі сього, що не має єпископа, вибрало о. Волошиновського. Здається, що се потверджує й та обставина, що духовенство скрізь приймає його за єпископа, можна сказати — до кінця його життя, принаймні нема жадного спротиву, або якогось знаку спротивлення, чи доказу на се. Не можна виключити і сього погляду, що о. Волошиновський став кандидатом єпархіяльного духовенства тому, що мабуть його назначив бл. п. єпископ Петро Партеній своїм наслідником. Така була тоді практика тодішніх мукачівських єпископів і її бачимо потверджену грамотою у єпископів Григоровича і Тарасовича⁵. Але вже навіть перед тим ми знаходимо не лише таку практику, а правдиве письмо, що його 1569 р. пишуть єпископи-монахи мукачівського монастиря, в яким сказано, що „наш єпископ усе одержав від мадярських королів дозвіл, щоб іще за свого життя він міг назначити спосібного і заслуженого єпископа-наслідника“⁶.

Княгиня Раковція була мабуть від самого початку заскочена, хоча мовчки на се згодилася, або принаймні не спротивлялася і не ставила опору. Се й доказує той факт, що еп. Волошиновський після своєї номінації перебував більше літ у Мукачеві і — як пишуть мукачівські монахи — щойно перед 28. II. 1671 р. він втратив фундацію, себто був приневолений залишити мукачівський монастир⁷.

¹ Hodinka. A munkácsi gk. e. története, 381.

² Ibid.

³ Hodinka. A munkácsi gk. e. története, 384.

⁴ »Végre 1667. — ben Lipót Volosínovszki József szerzetset nevezteki, — Bathory Zsófia ajánlotta — e vagy sem, úgy a mint azt a primás ajánlotta volt, meg nem állapítható, — de azzal a feltétellel, hogy először esküdjék meg az unio megtartására s másodsor, hogy eszközölje ki magának Romában a megerősítést«. Hodinka. A munkácsi gk. e. tört., 381.

⁵ Hodinka. Ibidem. 238, 329, 335.

⁶ »...6. revmus dnus eppus noster a divis Hung. regibus clementer semper obtinuit, ut vitae adhuc comite concurrentibus fratrum votis de idoneo et benemerito eppo prospiceret. Ut itaque et majestas V. Ssma hoc clementer annuere dignetur humillime supplicamus...« Hodinka, Okmánytár, 21-22.

⁷ »Significamus hoc, quod miserunt nos nostri monachi ex monasterio tuo Munkacsienſis ad revmum eppum cancellarium pro mandato, quia eppus noster Munkacsienſis perdidit fundus... Caremus victu et amictu... Trudunt, puniunt, expellunt nos milites...« Hodinka, Okmánytár, 236-237; Hodinka. A munkácsi gk. e. története, 385.

Але еп. Волошиновський поповнив уже на самім початку одну велику неправильність і помилку, а саме тим, що зараз по своїй номінації на єпископа дав себе посвятити схизматицькому, ба навіть і єретичному, єпископови львівському, а коли станув перед остряхомським архієпископом і зложив присягу, що збереже св. унію, зараз-же притім заявив, що він уже і посвячений і то львівським єпископом. У відповідь на те архієпископ зборонив йому сповняти всі єпископські чинности аж до часу, доки ся справа не буде вирішена в Римі, куди відіслав те все. Те сповіщення писане дня 9. грудня 1667¹. В Римі довго і подрібно розглядали сю справу і щойно 1669 р. еп. Волошиновський кінець-кінців міг одержати папське потвердження².

Тимчасом в рідній єпархії положення еп. Волошиновського зовсім поспувалося. З схизматицьким єпископом Іваном Зейканом, якого піддержували жупні правительства, прийшлося звести правдиву боротьбу. Крім сього, як людину милу для віденського уряду підозрівали його і уважали за Німця, не любили його, навіть і переслідували. Подібно і саме духовенство було переслідуване по часті за те, що земельні власники не хотіли виділити йому безплатно землю-грунт (фундуш), а саме духовенство не виявляло найменшої охоти зобов'язувати себе платити за землю, тому що користувалося привілеями клиру латинського обряду. Так отже необхідною являлася боротьба священтва з панами, земельними власниками. А також доля самої унії погіршилася, бо й доля самих священиків не то що не поправилася, але стала ще гіршою, як перед тим³.

Тоді наново зачалися переговори між княжим двором Раковціх і Польщею. Літопис оо. Єзуїтів⁴ під р. 1671 зазначає, що з князями Раковціх докінчено прикликання з Польщі мужа визначного родом, чеснотами і ревністю, щоби тим способом (удалося) скріпити унію, удержати при ній тих, що досі навернулися і справити, щоб і інші приступили до св. єдності. Сподівання князів без труду розбила політична ситуація, котра зовсім поспувалася між князями і віденським двором. Прибув запрошений із Польщі муж, знатний родом, ученістю та ревністю, а княгиня-вдова назначила йому в річну платню і дохід 1000 фльоренів. Хто був тим мужем, про те дізнаємося з грамоти княгині вдови Раковція, Софії Баторій, що її писала вона дня 2. січня 1672, просячи короля Леопольда І. заіменувати єпископа перемиського Івана Малаховського, єпископом мукачівським, котрого вона зі свого боку вже впровадила в мукачівський монастир⁵. Слід зазначити, що княгиня не каже, що епі-

¹ Hodinka, A munkácsi gk. e. története, 382.

² Ibid., 384.

³ Ibid., 384.

⁴ Hodinka, Okmánytár, 239.

⁵ Hodinka, Okmánytár, 240. »Ss. Rom. imp. ac German. Hung. Boh. etc. rea mattas d. d. naturaliter clemme. In majorem dei gloriam promovendam animarumque in erroneo schismate haerentium Ruthenorum unionem amplectendam cumprimis intendere satagens, repraesentatorem praesentium d. Ioannem Malachovszky eppum Premisliensem, in monasterium Ruthenici ritus Munkacsense introductum Majestati V. Ss. C. et r. humme recomendo, spe certa freta mattem V. Ss. tamquam orbis

скопство порожне, але ради скріплення і піднесення св. унії вона просить сповнити її просьбу. Названу грамоту еп. Малаховський поніс особисто до короля-імператора Леопольда І.

А що еп. Малаховський дійсно був впроваджений у власність мукачівського монастиря і на тамошну єпископську резиденцію, те доказує, що княгиня передтим казала видалити відтам єпископа Волошиновського та що сей останний втратив фундацію, як зрештою скаржилися на те королеви місцеві монахи. Так усунений із мукачівського монастиря еп. Волошиновський перебував на різних місцях, як у Верецких, у Сваляві і з певністю в Малім Березнім. 1675 р. він ще жив, як се доказують його грамоти, видані того року¹.

Та треба дещо сказати і про еп. І. Малаховського. ОО. Єзуїти писали правду, що він знатний родом, ученістю і ревністю. Родом бо походив із старого, польського, шляхотського покоління; родина розділялася на кілька частин, з котрих одні були обряду латинського, другі — грецького². Від р. 1669 до 1691 був єпископом греко-катол. єпархії перемиської, а помер 1693 р. як єпископ-номінат холмський. Щодо учености, то треба згадати, що свої богословські студії відбуд у Римі, одержавши ступень доктора богословії. Після повороту до краю був проповідником у Жировичах, опісля ігуменом одного монастиря у Вильні, тут став іменованим перемиським єпископом, остаючись на тім становищі до часу, доки більша частина єпархії, що перебувала ще в схизмі, не навернулася разом зі своїм єпископом Інокентієм Винницьким в р. 1681. По тім перейшов на королівський двір короля Івана III. і там перебував. Коли 1691 р. в місяці червні помер холмський єпископ Августин Лодята, Іван Малаховський одержав номінацію на холмську єпархію, котру й перейняв, але помер 1693 р. не дїждавшись папського потвердження³.

Вернімся одначе до нашої справи. Еп. Малаховський прибув до Відня в першій седмиці 1672 р. і — як пише Годинка — обходив різні тамошні уряди, та на правду не можна порозуміти, як се сталося, що він, хоч мав найперші припоручення, мимо сього не міг вихлопотати у короля потвердження себе на єпископа мукачівського. Такі письменні поручення мав: 1) від польської королеви Елеонори⁴, 2) від митр. всієї Руси Гавриїла Коляди⁵ і 3) від польського короля Михайла⁶.

Рівночасно еп. Малаховський в місяці серпні або вересні тогож таки року 1672 подав королеви-імператорови Леопольдові І. свою

christiani dominum religiosum dicto d. eppo se ben. resoluturam... Datum in castello Borsieni die 2. Jan. a. 1672. Mattis v. ss. humma ac devota ancilla Sofia Batori sk.«

¹ Hodinka. A munkácsi gk. e. története, 388. — Грамоти еп. Волошиновського напечатан тойже Годинка, Okmánytár, 246 (ч. 197), 247 (ч. 198), 249 (ч. 200).

² Hodinka. A munkácsi gk. e. története, 386.

³ Dr. J. Pelesz. Geschichte der Union. II. 335-336, 348.

⁴ Hodinka. A munkácsi gk. e. történ., 386. Hodinka, Okmánytár, 240-241.

⁵ Hodinka, Okmánytár, 240-241.

⁶ Ibid., 241.

просьбу і на письмі. В ній просить потвердити його ласкаво на мукачівське єпископство і також назначити йому відповідні доходи¹. Однак найцікавіший його меморіал, що його він предložив через надворну мадярську канцелярію королеви, зясовуючи в нім те, що треба чим скорше вчинити в мукачівській єпархії і що він на випадок свого потвердження хоче сповнити. Сей меморіал писаний і висланий також того року 1672, перед днем 8. жовтня. Його напечатав Годинка². В меморіалі порушує ось які точки: 1) просить потвердження для себе; 2) для мукачівського єпископства просить о які недвижимої маєтки, або движимої доходи, з котрих єпископ мігби удержатися; 3) просить, щоби священники не платили землевласникам жадних податків як від своїх так і від парохіяльних ґрунтів; 4) предкладає основати новіціят для чернечого Чину св. Василія В.; 5) просить звільнити священників від тягарів панщини і гнету панів-земледільців; 6) просить закласти для єпархіяльних священників семинарію, або принаймні який алюмнат; 7) заложити словянську друкарню; 8) побудувати для єпископа і його помічників яку резиденцію, на місці забезпеченім від схизматиків, бодай на сам початок; 9) єпископови мукачівському можнаби тимчасово віддати в уживання і маєтки якоїнебудь бенедикції латинського обряду і 10) в часі візитації духовенства просить подати єпископови, коли сього заходилаби потреба, і підпору світської власти.

Вже ті самі точки меморіалу показують достаточо, що єп. Малаховський справді перевищав ученістю і проникливим умом своїх предків, а також упередив своїх наслідників на владичім престолі, бо в короткім часі розпізнав правдивий стан мукачівської єпархії, розпізнав її нужди і потреби, а разом з тим зумів помітити те, що її може помогти³. Між вичисленими знаходиться неодна така точка, що ними сто ліг пізніше стали займатися в єпархії за єп. Андрія Бачинського, як пр. друкарня і и. Тим усім єп. І. Малаховський заслужив собі почетне місце між мукачівськими єпископами⁴.

Який же був вислід усього? Король Леопольд І. таки не потвердив єп. Івана Малаховського в части тому, що неможливо було пристати на такі великі видатки, як се їх єп. Малаховський просив для єпархій, в части з огляду на політичні і громадянські обставини. Правдоподібно однак справжною причиною незатвердження було те, що як княгиня Раковція не прийняла єп. Волошиновського, іменованого королем, викидаючи його з фундації мукачівського монастиря, так теж і король не прийняв кандидата княгині Раковції, відкидаючи єп. Малаховського⁵. На предложення придворної комори віденської єп. Малаховський, неприйнятий на єпископа мукачівського і непотверджений королем, з огляду на мутну і неспокійну ситуацію країни,

¹ Ibid., 242. Тут наведена просьба.

² Ibid., 244-245.

³ Hodinka. A munkácsi gk. e. története, 387.

⁴ Із єпархіяльного шематизму на р. 1915 д-р Годинка счеркнув зі списку єпископів єп. І. Малаховського. Не знаю чому?

⁵ Hodinka. Ibid., 388.

був назад відісланий до Польщі, виасигнувавши йому на подорожні видатки 300 або 500 фльоренів¹.

Еп. Волошиновський умер мабуть р. 1676, бо — як згадано висше, ще з 1675 р. маємо його грамоту, з якої видно, що ще тоді жив і управляв епархією. Під кінець 1676 р., або на початку наступного 1677 р., король Леопольд I. займенував уже його наслідником Теофана Маврокордата на мукачівського єпископа.

Д-р Василь Гаджега

¹ Ibid., 388; Hodinka, Okmánytár, 245. »Allergnäd. Ks..., ohnlangst ein griechischer bischoff, nambens Iohannes Malachovsky, bischoff zu Premissl und Munchat im Königreich ein memorial übergeben... Weillen nun derzeit in hoc perturbato rerum statu in Königreich Ung. die mit so grossen spesen eingeführte Beschreib und taxirung der confiscirten rebellen güter ins... gerathet, dieselbe auch nonnisi ad usus militares zu verwenden... resolviert worden, als vermeinete die hoffkammer..., dass der bischoff mit seinem petito derzeit pillich abzuweisen und ihme etwa 100 duggagen zum reise gelt mögten erfolgt werden«...

II. МАТЕРІАЛИ

Неіснуючий монастир ОО. Василян у Чорткові

I.

ЗВІСНИЙ тепер друкований матеріал про неіснуючий монастир ОО. Василян у Чорткові дає дуже небагато. Поминувши принагідні вістки, кидані то тут, то там¹, скількинебудь систематично зібрані вістки знаходимо у праці М. Коссака: „Короткий погляд на монастирі й монашество руське“, надрукованій у кн. „Шематизмъ провинції св. Спасителя Чина св. Василя Великого въ Галиції“, (Львів 1867). Звіди знаємо, що 1724 року в чортківському монастирі з церквою св. Тройці сиділо пять монахів з ігуменом о. Атанасієм Корницьким. Недавно (але не знати коли) сей монастир дістав надання від референдаря коронного (себто Степана Потоцького). 1783 року грозила сьому монастиреві касата, але якось уйшлося. Знесено монастир аж 1792 року. Він мав свою юридику „Калічівку“; її продано в 1802 році Йосипові Мрочинському за 4920 флор. (Коссака, стор. 173, 326-327). Дещо нового додано у праці В. Хотковського, *Redukcje monasterów bazylijskich w Galicji* (*Rozprawy Akademji Umiejętności, wydział historyczno filozoficzny*, том 63. Краків 1922, і осібно). В порівнанні з Коссаком він дає такі нові відомости: 1774 року було в чортківському монастирі чотири монахи. 1776 року протоігумен ЧСВВ. О. Братковський просив, щоби знести монастир у Лукавиці в цілі побільшення майна чортківського монастиря. Сей монастир, справді, знесено, але гроші пішли... до каси *Stiftungsfond'u*. 8. вересня 1787 року видано плян знесення 42-х монастирів, м. ін. й чортківського, але він якось перебув ту лиху годину. Більше нового о. Хотковський не додав; пише ще, що майно монастиря, продане, принесло релігійному фондові 4920 фл.² (стор. 7, 11, 27 відбитки). Більше нічого в друку не додано — тому і проф. Крипякевич у своїй спробі каталогу василянських монастирів нічого нового не міг додати³.

¹ Н. Петровъ, *Очеркъ исторіи базилянскаго ордена въ быв. Польшѣ*. „Труды КДА“, 1870, октябрь стор. 435, 436; Finkel-Starzyński, *Historja uniwersytetu lwowskiego*. Львів 1894, 121.

² Хотковський покликується на документи Архіву Мін. Освіти в Відні з р. 1817. Коссака подавав таку саму суму, але він називав цілу посілість »Калічівкою«. Се, мабуть, не цілком слушно — Калічівка була, здається, лише частиною. Генеза сєї назви подана буде низше.

³ Др. І. Крипякевич, *Середнєвічні монастирі в Галичині*. Спроба каталогу. »Записки ЧСВВ« II, 103. Тут помилково подано, що чортківський монастир знесено 1772 року. Се одначе помилка друку, бо в Коссака, що на нього покликується автор, є рік знесення 1792.

Мені вдалося зібрати значно більше матеріалу. Студіюючи на місці, чи у львівських архівах, історію Чортківщини, я попадав не раз на сліди чортківського монастиря ОО. Василіян. На жаль, задумана історична монографія Чортківщини не може скоро появитися, тож я збираю вістки про чортківський монастир окремо, бо вони становлять цілість для себе. Обмежуся до вісток, що відносяться безпосередно до монастиря, не додаючи загальної картини — історії Чорткова. Се сюди не належить, а, врешті, й матеріал до того в мене ще не скомплетований. Правда, матеріал, хоч значно обширніший від звісного дотепер, всетаки далеко не задовольючий; прим. не знаємо точно, коли засновано монастир, як виглядало його життя на тлі історії міста, то що, але всетаки вдалося найти сліди його існування в XVII столітті (дотепер — 1724 рік був найдавнішою датою); далі, я найшов згадуване в Коссака надання Потоцького (1722), то що. Матеріал, отже — бодай відносно хронології — значно збільшився в порівнанні зі звісним дотепер. Тому я рішився його оголосити друком, пробуючи бодай фрагментарно начеркнути історію монастиря.

II.

Монастир стояв на т. зв горі Кульчицького, що сьогодні зачисляється до громади Вигнанки, на виступі. На тому місці стоїть тепер один кам'яний хрест, новий; але 1912 року там стояло 3 кам'яні хрести. Місцева традиція подає, що там стояв монастир і його цісар (який, не кажуть) скасував.

Коли засновано чортківський монастир, точно означити не можливо, бо не маємо безпосередньої вістки. Знаємо цілком певно, що монастир існував уже перед 1676 роком, бо того року був знищений (диви низше). Але маємо посередні вказівки, що він заснований у першій половині XVII віку. Вказує на те надання Степана Потоцького для чортківського монастиря з 20. II. 1722 року, де м. ін. сказано так: „Idąc w tey mierze torem Antecessorów moich, tudziesz do intencyi fundatora Monasteru Czortkowskiego własną stosując wolą, Wielebnemu Oycu Isychiemu Kornickiemu lhumenowi u całemu zakonu Świętego Bazylego Monasteru Czortkowskiego zgromadzeniu przy teyże Cerkwi, pod tytułem Przenajświętszey Trócy, teraz u na potym będącym, grunta pewne... (daruję)“¹ З цього видно, що фундатором монастиря не був сам Степан Потоцький, себто, він фундований давніше. З деяких дат із життя Степана Потоцького можемо видіти, що він десь уже з початком XVIII століття був самостійним² паном Чорткова. І так, він уже 9. II. 1703 року став крайником коронним, 2. V. 1710 року референдарем коронним, а вмирає 1730 року³. Значить, монастир фундований не ним. Впрочем, виразно тут сказано, що вже його предки (отже батько Павло й дід

¹ Inducta relationum castr. Trembovliensium, том 163, стор. 1177-1178, в Архиві актів городських і земських у Львові, облята оригінального надання. В цілости друкую в додатку.

² Себто, по смерті батька, як сам обняв добра.

³ J. hr. Dunin-Borkowski, Almanach błękitny. Genealogja żyjących rodów polskich. Львів (1909), стор. 767. Поп. Uruski, Rodzina XIV. Варшава 1917, s. v.

Степан) були добродіями свого монастиря, бо він, наділяючи монастир добрими, йде слідом своїх предків (Antecessorów). Виходилоб, що заложили („фундували“) сей монастир предки Степана Потоцького. Знаємо, що родина Потоцьких не раз фундувала василіянські монастирі (пр. у Бучачі). Се потверджують дальші слова документу: „Przy tymże zaraz tak wielebnego Oycza Iłumena, iako y po nim następujących, y całe zgromadzenie, aby za dusze Antecessorów moich y fundatorów swoich, za mnie także, żonę y potomstwo nasze, Mszę Świętą raz w tydzień zawsze odprawowali, y przy codzienney Ofierze Świętey nie zapominali, obliguję¹“. З форми „предки“, поданої у множині, треба заключати, що монастир фундував і був його добродієм не батько, а ще дід. З огляду на те, що Чортків перейшов до Потоцьких десь у другій четвертині XVII століття², мусимо на той час, отже на другу четвертину XVII століття, покласти заснування чортківського монастиря. Може з часом знайдеться ще який документ, що потвердить сей здогад. Аджеж рукописний матеріал, хочби самих львівських бібліотек і архівів, ще далеко не використаний!

Як розвивався тоді монастир, не можемо знати ізза недостачі документів. На всякий случай, зі самої долі міста в ті часи, можемо припускати, що він дуже не процвітав. І так у році 1637 Чортків знищила пожежа. 1640 року напали на місто Турки й Татари й забрали багато людей в ясир. За панування Івана Казимира, як висловлюється дослідник історії Чорткова, вороги „трохи не мешкали в околицях Чорткова“. Памятного 1672 року дісталось й Чорткову, а 1676 року господарювали тут Татари „лишаючи як памятку по собі знищений замок“ чортківський³.

Спеціально про 1676 рік знаємо, що Татари (чи Турки), палючи місто, зруйнували також монастир ОО. Василіян, і притому понищили документи.

Ся вістка міститься в рукописній записці, писаній по-німецьки у квітні 1912 року, п. н. „Geschichte der Stadt Czortków“. З огляду на вагу, для моєї теми, цієї вістки, мушу спинитися ширше над характером записки й джерелом тієї вістки.

Сей анонімний рукопис передав мені був для використання п. Шадер, учитель Мойсєвої релігії, з таким поясненням. 1914 року, перед світовою війною, 95 полк піхоти, стаціонаваний у Чорткові, хотів видати історичну монографію Чорткова. Тому комендант полку, полковник Бем (Böhm), померший уже, звернувся до п. Г. Гехта, що

¹ Inducta, я. в., стор. 1179.

² Про се диви: S. Barącz, Pamiątki buczackie, Львів 1882, стор. 48-49; A. Czołowski, Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej. »TeKa konserwatorska«, т. 1. Львів 1892, стор. 77; A. Czołowski i B. Janusz, Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego, Тернопіль 1926, стор. 73. Точної дати ті твори, на жаль, не дають, а я покищо не можу їх доповнити.

³ G. Hecht, Czortków. „Ziemia“, 1926 (ч. 12), стор. 185-186. Г. Гехт багато займався історією Чортківщини й зібрав дещо матеріалу: крім цитованої статті диви ще: „Dokumenty z przeszłości m. Czortkowa“, „Na ziemi naszej“, 1911 ч. 20 і „Czortków“, там само, 1911, ч. 22.

займався історією Чорткова й писав дещо про те, з проханням передати йому свої матеріали до використання. Г. Гехт вислав їх, але невдовзі вибухла війна, матеріями пропали, а монографія не вийшла.

Те все, а також німецька мова рукописної записки, вказували б на самого полк. Бема як автора рукопису. Слідно користування матеріалами Гехта: всі подробиці ті самі, що подані у статті Гехта, нема ніякого пропуску, ні додатку, хіба вже про XIX чи XX віки. Правда, в Гехта немає подробиці про монастир. У своїх статтях про Чортків пише він, що „w r. 1676 w samem mieście Czortkowie gospodarowali Tatarzy, zostawiając jako pamiątkę po sobie zniszczony zamek“, а про василянський монастир не згадує. Але се дається пояснити тим, що Гехта цілком не цікавив неіснуючий тепер монастир і тому у друкованій статті він не завів матеріалу про нього. Натомість, у рукописних записках ся вістка певно була, і звідти взяв її Бем¹.

Очевидно, що по сьому знищенні монастир лише животів. Зачинає він підноситися щойно з початком XVIII віку. І так 1720 року жебрацький цех, з жебраків, що жили під монастирською горою, фундає до монастирської церкви св. Тройці Тріюдь Цвітну й на вічну пам'ятку вписує се до книги на долішних полях:

„Єію книгѣ рекомѣю Тріюдь цвѣтнаѣ кѣпило братство старческоє съ Калѣчовки² за благословеніемъ кожимъ а за стараніемъ цехмістра Іоана Гораницѣ и всего братства старьчического съ Калѣчовки² ижъ за то дало золотыхъ сорокъ и вѣскѣмъ и одалисмо³ ен до манастира чортковского подъ титѣлемъ сѣой Тройцы неразѣлимой въ Чортковѣ⁴... До тухже грошии дѣдѣтъ золотыхъ осмъ Гаврилъ Хлѣдъ изъ Старого⁵ Чорткова рокѣ в. 1720 мѣца марта дня д.“⁶

Запис дуже цікавий. Виходить звідси, що жебрацьке братство зорганізоване, має свого цехмістра й багату касу, як може з неї видати величезну на той час суму — сорок золотих (вісім додав той Хлуд зі Старого Чорткова). Про такі жебрацькі цехи знаємо. Вони організувалися цілком на зразок ремісничих цехів: мають своїх цехмістрів, касу, свою цехову визвілку, екзакутиву й т. п. Гроші із братської каси дають на церковну потребу. Так був зорганізований цех у містечку Семежові й околиці (давня мінська губернія)⁷. Не знаю, чи в Галичині підготований такий факт, тимбільше з давних часів. Се цікавий причинок до нашого старого побуту.

¹ Рук. „Geschichte“ нотує, що тоді знищено документи. Про нищення документів згадує Потоцький у наданні прав для Чорткова 1722 р. такими словами: „umyśliłem one (місто Чортків) nowymi prawami, wolnościami, na miejsce starych zgubionych i przez przerzeszonych nieprzyjaciół robranych lub porablonych opratrzyć i udarować...“ (Документ я надрукував у „Записках Н. Т. і. Ш.“, т. 150, стор. 191). Чи п. Гехт відси взяв вістку про знищення документів, чи мав її незалежно, не могу рішити. Сей документ був йому знаний.

² Ориг. скальчовки

³ Зам. отдалисмо

⁴ Пропускаю прокляття на того, хто вкравби сю книгу.

⁵ Ориг.: истарого.

⁶ Книга ся находиться тепер в Кобиліволоках, теребовельського пов.

⁷ Єфименко, Братства и союзы нищихъ. „Кіев. Старина“, т. VII. (1883); К. Студинський, Лірники. „Зоря“, 1894. с. 261. і ос., Львів 1894, с. 16-17.

Ті жебраки осіли тут недавно перед 1720 роком, уже за Степана Потоцького, за його дозволом. У цитованому вже наданні для монастиря з 1722 року говориться про те так: „A że pod górą monasterską nad Seretem ubodzy działowie mieszkaia, za k o n s e n s e m m o i m p o b u d o w a l i s i ę u t a m m i e s z k a i ą, k t ó r e i c h s i e d l i s z c z e K a l i c z ó w k a n a z w a n o, w i ę c z a l e c a m t e m u ż W i e l e b n e m u O y c u I h u m e n o w i, a b y m i a ł n a d n i e m i d o z ó r, a o n i n a l e ż y ć b ę d ą p o w i n n y d o u s ł u g i c e r k i e w n e u”¹. Се вияснює нам значіння й генезу назви „Калічівка“.

В тому часі, як сказано, монастир стояв досить бідно. Він навіть, як знаємо з рукописної „Ревізії ігуменів“, 1724 року не був самостійним, а належав до ігумена із Краснопуці. Монахів було в ньому, уже разом з ігуменом, — п'ятьох². Очевидно, стояв він бідненько й маєтково. Як побачимо нижче, в ньому ніколи не було більше як 4-5 монахів, і він загалом не був скількинебудь важною точкою між монастирями.

Маєткові відносини покращали трохи як Степан Потоцький задумав наділити монастир добрами. Се було в лютім 1722 року. Тоді надав Потоцький монастиреви на вічну власність поле; його межі точно означені в наданні. Крім того дозволив монахам завжди безплатно молоти в його млинах, але лише на монастирські потреби. Також поручає монастиреви опіку над жебраками з Калічівки, що опинилися тепер на монастирській території; вони натомість мають сповняти церковні послуги в монастирській церкві. Зате вложив на монахів обов'язок — раз у тижні служити за нього св. Літургію, а також щоденно згадувати його й рідню при Безкровній Жертві³. Надання те зараз таки, за згодою Потоцького, о. Корницький облятував у Теревовлі⁴.

Про тридцять, сорокові й п'ятьдесяті роки знаємо хіба стільки, що монастир існував і в середині XVIII століття та мав голос на генеральній конгрегації⁵. В шістдесятих роках вдається нам захопити кілька (чотири) імен монахів, завдяки тому, що вони обслуговували парохію в сусідньому селі Білому й полишили свої підписи на тамошніх метрикальних книгах. З тих підписів знаємо таких монахів:

- Бромонах Наркис ЧСВВ. монастиря чорт., „казнод'їй“,
(червень 1761 р.),
„ Філярет ЧСВВ. мон. ч., (жовтень 1761 р.),
„ Серапіон ЧСВВ. мон. ч., (жовтень 1762),
„ Партеній Лотушкевич, м. ч., (лютий 1767)⁶.

¹ Inducta, я. в., стор. 1179-1180.

² „Ten monastyr należy do W. O. Ihumena Krasnopustynskiego, a namiestnikiem tam zostaje O. Atanazy Kornicki. Zakonników w nim żyje z O Namiestnikiem 5“. (Цитовано в Коссака, Шематизмъ, стор. 173). В наданні Потоцького ігумен називається Ісихій Корницький, не Атанасій, але се, очевидно, одна людина.

³ Inducta, t. 163, стор. 1177-1180. В цілости в додатку.

⁴ Диви латинська примітка при обляті (в додатку).

⁵ Петровъ, op. cit., „Труды К. Д. А.“, 1870, октябрь, стор. 435, 436. Маю ще фрагмент напису з Літургікона, з 1730 року, що він належить до цього монастиря.

⁶ Крім того в помянику Успенської церкви в Чорткові згадуються 1762 р. як померші монахи: Ісая, Кирило й Ігнатій.

Невеличке число монахів — чотири — було в монастирі й у 1774 році¹. Одним із них був 52-літний у році 1778 й ігумен того часу о. Лонгін Василевич². 1776 року сподівався монастир побільшити своє добро: сам протоігумен ЧСВВ., о. Братковський, старався, щоби знести монастир у Лукавиці, а майно передати чортківському монастиреви. Монастир у Лукавиці справді знесено, але гроші пішли куди інде³.

Та се вже були прикрі часи для монастиря. Над ним зависла гроза касати: Цісар Йосиф II почав свою діяльність. Носилися погані чутки, але треба було зі судьбою погодитися, а ратувати бодай монастирське добро. Тому у Львові на нараді ігуменів, скликаній 23. червня 1783 року, рішено звернутися до цісаря з просьбою, щоби з тих монастирів, що мають бути знесені, чортківський прилучити до якогось іншого⁴. Тим способом було б уратоване добро чортківського монастиря для Чину. Але Уряд, видно, не узяв до уваги просьби; справа лише трохи відтягнулася і вже 8. вересня 1787 року знову видано плян знесення 42 монастирів, м. ін. і чортківського⁵. Дні його були вже почислені. Десь тоді вийшов розпорядок списати бібліотечний інвентар книжний і предложити залищицькому Крайсамтові, очевидно, в цілі передання книг якійсь публичній бібліотеці. Ігумен чортківського монастиря, о. Онуфрій Крижановський, вже 24 липня 1788 року предложив такий звіт:

Monasterium Czortkoviense PP. Basilianorum, requisitum ab...
Offo circulari Zaleszczycensi, de sua bibliotheca sic informat.

Ex Libris Latinis

Unicus extat liber SS. Bibliorum in Quarto.

Ex Polonis

1. Meditationes Religiosae quotidie legi solitae, juxta segmentiorum Evangeliorum quotidianam, juxta Graecum liber hic editionis Poczajoviensis antiquus, in folio.

2. Przypadki Robinsona Krusoe in 8vo.

Ex Ruthenicis.

Summatim libri, ad ...tionem Ecclesiasticam spectantes, minores, et maiores, N^{ro} 23.

¹ Рукопис бібл. Оссолінських, ч. 525, т. 1., карта 259. Сей рукопис містить різні письма до Історії Галичини після її прилучення до Австрії. Між ін. містить: Summarischer Extract deren in dem Königreich Galizien und Lodomerien liegenden Klöstern dan darin befind. Ordens Männer und Frauen. На горі примітка: Ad Num. 976 ex Junio 774 (карта 257). До того прилога: Verzeichniss deren in denen Königreichen Galicien und Lodomerien liegenden Manns und Frauen Klöster. Ort: Czortków. Orden: Basilianer. Männerkloster: 1. Männer: 4. Таке саме число за той рік (1774) дає о. Хотковський, цит. тв., с. 27. — 5 монахів нотує в чорт. монастирі Catalogus Monasteriorum OSBM. на р. 1776/7. Їх імена: ігумен Л. Василевич, отці: Йосафат Ленкевич, Герасим Левицький, Максиміліян Хіцевич і брат Пахомій Гірський.

² Catalogus professorum O. S. B. M... iuxta ordinem alphabeticum Monasteriorum ex anno 1778 in annum 1779. Почаїв, 1778. Так під ч. 9: Czortkoviense: A. R. P. Longinus Wasilewicz an. aet. 52. prof. 24. Superior (за Петрушевичем, Сводная літопись).

³ Хотковський, с. 7.

⁴ Коссака, с. 326-327.

⁵ Хотковський, с. 11.

Haec fideliter relatum, manu mea circa sigillum Monasterii subscribo. 1788 die 24 Jul. in Zaleszczyki.

P: Onufrius Krzyżanowski
O. S. B. M. Mon. Czort. Supr.
mpp.

Печатка з червоного ляку
з написом

Sigillum M(onasterii)
Czortkoviensis O. S. B. M.¹

Сей обрахунок був уже віщуном знесення монастиря. Він цікавий з двох оглядів. Для моєї теми тим, що показує, який бідненький був монастир. „Руські книги“ — се, очевидно, самі богослужбні, може яка учительна євангелія, може Патерик, або Пролог. Польські — одно „розважання“ і — Пригоди Робінзона Крузо. І те саме цікаве й ширше: зі світських книжок одним-одна — і то безсмертний роман Дефо. Цікавий деталь до характеристик тогочасної лектури!

Недовго вже проіснував монастир, всього чотири роки. В 1792 р. його знесено, а майно, що його 70 літ тому надав Потоцький „на вічні часи для сього монастиря... щоби молилися за душу його і його роду“... перейшло на власність Stiftungsfond-у. Продано його Йосипові Мрочинському за 4920 фл.² — і сей власник мав уже право „по вічні часи“ хіснуватися тим полем — він і потомки його Очевидно, за душу Потоцького він певно не змовив ні одного „Отчешину“: він же купив се за свою власну працю у „правного власника“...

Тепер вже традиція лише слабенько пригадує, що на тому місці стояв монастир, „що його цісар скасував“. Звичайно, з того часу минуло трохи не повних 140 літ³.

ДОДАТОК

Надання Степана Потоцького чортківському монастиреви ОО. Василян з д. 20. лютого 1722 року.

Oblata privilegii super fundos certos Monasterio Czortkoviensi Rhitus Graeci servantis.

Ad officium et acta praesentia castrensia Trembovliensia perveniens venerabilis Pater Isichius Kornicki Humenus Monasterii obtulit et ad actificandum porrexit privilegium ab Illri et Mco Potocki Referendario Regni Monasterio S. Basilij

¹ Рукопис бібліотеки львівського університету ч. 272: Каталог бібліотек василіанських, стор. 9. По знесенні монастиря книги перейшли на власність львівського університету. Гл. Finkel-Starzyński. *Historja uniwersytetu lwowskiego*, стор. 121 нот.

² Коссака, стор. 173. Хотковський, с. 27.

³ При нагоді подам ще деяке доповнення до вісток Коссака про звиняцький монастир. З написів, що знаходяться на полях церковних книг села Звиняча, уділених мені ласкаво до використання о. Іваном Паньчишином, могу дати таке: Маємо слід існування монастиря вже в 1706 році (супроти 1711 у Коссака, с. 145). Монастирська церква була під покровом св. великомучениці Параскевії. Ігуменами були: 1706 р. „єромонах Йосип Сколкин (?), намісник катедри львівської“, а 1732 року о. Ілля Ласенецький. — Монастир стояв на горі, в північній частині села; дотепер ся частина називається „під монастиром“.

Rhitus Graeci Czortkoviens. super fundos certos datum manu eiusq Illris et Mci Referendarij Regni subscrum et sigillo majori pensili Insign infrascrum et sigillo de tenore tali:

Stefan Aleksander z Potoka na Czortkowie, Połonney y Maciejuwiczach Potocki, Referendarz Koronny, Pułkownik Woysk Jo Królewskiej Mci y Rzeczy Pospolitey.

Wszem wobec y każdemu zosobna, komu o tem teraz y na potym wiedzieć będzie należało wiadomo czynię. Iż ia, iako wszelkie moie starania, uczynki y całe życie za błogosławieństwem Najwyższego wszech rzeczy Stwórcy ku chwale Jego świętey aplikować pragnę, tak dla większego oney w dobrach moich przez codzienne zakonnych osób supplikacye pomnożenia, idąc w tey mierze torem Antecessorów moich, tudzież do intencyi fundatora Monasteru Czortkowskiego własną stosując wolą, Wielebnemu Oycu Isychiemu Kornickiemu, Ihumenowi, y całemu Zakonu Sw. Bazylego Monasteru Czortkowskiego zgromadzeniu¹ przy teyże cerkwi, pod tytułem Przenajświętszey Tróycy, teraz y na potym będącym, grunta pewne w dobrach dziedzicznych Czortkowie, w Woiewództwie Ruskim, Ziemi Halickiej, Powiecie Trembowelskim leżących, to iest pole za monasterem in circumferentia, zacząwszy z dołu od mieysca, gdzie sadzawka y ogród od figury do rzeki Seretu antiquitus w róg góry leżały y teraz leżą, po prawey ręce drogi z miasta Czortkowa y z zamku do² Kołedzian idący protensive aż ku drodze, idący od Starego Czortkowa ku Hadyńkowcom, gdzie krzyż kamienny stoi, a od³ tego krzyża do drogi pomienioney hadyńkowskiej, a odtąd idący ku Staremu Czortkoku droga⁴ pole w prawey ręce aż do mostu, będącego na rzece Serecie, za karczma starą czortkowską, tak niwę pola murwanego nazwaną⁵ od Hadyńkowiec, którą dotychczas Iwan Niwiak, poddany mój z Czortkowa, zażywał, ta niwa wzdłuż poczyna się od drogi hadyńkowskiej, kący się przy okopie z kraiu dąbrowy. Wszersz zaś poczyna się z iedney strony od pola tegoż Iwana Hawraka,⁶ z drugiey strony kący się przy polu Maćka Ganczarza. A ta niwa miedzami, kopcami, krzyżami tamże wystawionemi, iest oznaczona. Pierwszy kopiec y krzyż, na nim wkopany, przy miedzy Niwrakowego⁷ pola, przeciwko mogiłki; stąd idzie miedza koło dębów, na rogu lasu stojących, aż do drogi hadyńkowskiej; tamże drugi kopiec, na nim krzyż wkopany; trzeci kopiec, na nim krzyż wkopany, wpośrodku miedzy od pola Maćka Ganczarza. Tudzież sianożęć, leżąca nad rzeką Seretem ku Uchryniowu,⁸ zaczynająca się od góry Skalki y od Seretu, aż do miedzy staroczortkowskiej, sianożęci dzieloney, na której krzyże dla znaków wystawione. Przy tym pole nad tą sianożęcią leżące, także krzyżami naznaczone, aż do miedzy wszcz aż do drogi z Czortkowa do Uchrynia idący, ze wszystkich polami, pastwiskami, lasami, chróstami, sadami, które się w pomienionych gruntach znajdować mogą, wiecznemi czasy dać, daruić y zapisuić y do pomienionego Monasteru przyłączam, oraz intromissy w też same pomienione grunta y onych wolnego na zawsze używania extunc dopuszczam. A dopuszczony żadnym sposobem y z Sukcessorami moiemi nie przeskadzać obliguię się. Przy tymże zaraz tak Wielebnego Oycza Ihumena, tako y po nim następujących, y całe zgromadzenie. aby za dusze Antecessorów moich y fundatorów swoich, za mnie także, żonę y potomstwo nasze, Mszę Świętą raz w tydzień zawsze odprawowali y przy codzienney Ofierze Świętey nie zapominali, obliguię. A że pod górą monasterską nad Seretem ubodzy dziadowie mieszkaia, za konsensem moim pobudowali się y tam mieszkaia, które ich siedlische Kaliczówka nazwano, więc zalecam temuż Wielebnemu Oycu Ihumenowi, aby miał nad niemi dozór, a oni należyć będą powinny do usługi cerkiewney. Pozwalam przy tym, aby podczas odpustu na święto tylko Tróycy Przenajświętszey,⁹ w ten tylko dzień ieden, wolny

¹ В ориг. обляти: згромадження.

² Ориг.: од

³ Ориг.: до

⁴ Мабуть треба: дорога

⁵ Ориг.: названа

⁶ Копієт зле відчитав; низше називає його Ніврак, висше Нівиак.

⁷ Диви поп. нотка.

⁸ Угринь, село над Серетом, 4 км. на південь від Чорткова. Форму „Угринь“ ужито низше (до Uchrynia). Сх зам. h вказує на копієтця поляка, що не знав звука h.

⁹ Ориг.: на Святу тільки Тройце Пренайсвятшеу.

był szynk przy Monasterze, tak Chrześcianom, iako y Żydom, na wszelkie trunki, nietylko samym arędarzom. A do tego temuż Monasterowi przydaię¹ wolne w młynach czortkowskich melcia na obchód tylko monasterski koleią w każdym młynie, bez przeszkody jednak zamkowej y arendarskiej y interesowania się do intraty iakowey. Którą to zupełną wzwyż² wyrażoną wołą moią dla lepszey wiary, wagi y pamięci przy zwykłej pieczęci ręką moią własną podpisuię y one do Akt Grodzkich Trembowelskich podać Wielebnemu Oycu Ihumenowi pozwalam. Działo się w Zamku Czortkowskim, dię vigesima Februarij anno millesimo septingentesimo vigesimo secundo.

Stefan Potocki Ref: Koronny. Locus sigilli illius usitati, post cuius ingrassatio nem originale eiusq. Idem offerens ad se recepit et derecepto officium praesen-quietavit.³

(Inducta relationum castr. Trembovliensium, t. 163, pp. 1177-1180).

Теофіл Коструба

¹ Ориг.: przydaie

² Ориг.: wzysz

³ Текст латинський передаю без ніяких змін. Польський модернізую лише в тому, що зазначаю точки в ž і чертки в ś, ź, ó, ć, то що. Модернізую інтерпункцію й лучення слів.

На цьому місці складаю подяку: Управі Архіву актів гродських і земських у Львові, Управі бібліотеки львівського університету й Управі бібліотеки Закладу ім. Осолінських за дозвіл покористувати рукописним матеріалом для моєї праці.

Записник митр. Юрія Винницького з 1706 р.

ЮРІЙ (в світській стані Гавриїл) Винницький уродився 1660 р. Як шляхтич служив в молодих літах у війську. По смерті брата, перемиського уніятського єпископа, Іннокентія, вибрано його 5 червня 1700 р, єпископом. Після смерти уніятського митрополита Льва Заленського дістав він в 1708 р. київську (титулярну) уніятську митрополію та дубенську й дерманську архимандрію. В тім самім році, після смерті львівського уніятського єпископа Йосифа Шумлянського († 27. VII), обняв митрополит Юрій Винницький адміністрацію львівської єпархії, яку держав до 1710 р., себт) до вибору львівським єпископом уніятського архимандрита Варлаама Шептицького. Пом. р Винницький дня 22 вересня 1713 р. в Страшевичах біля Самбора¹.

У своїй пастырській діяльності визначився Винницький з поміж сучасних йому українсько-білоруських єрархів тим, що в 1712 р. записав 40.000 польських золотих на заведення уніятської духовної семінарії в Перемишлі.

По нім же зберіглася серед рукописних збірок Національного Заведення ім. Оссолінських у Львові цікава памятка. Невеликий розміром (60 сторінок формату 19,60 X 15,60 см.) рукопис ч 2026, оправлений в половині XIX ст. має на окладинці витиснений напис: »Pamiętnik Jerzego Winnickiego. 1654-1706«. На прикладиннім листку читаємо замітку відомого дослідника Авруста Бельовського про автора та зміст сього записника ось що:

»Jerzy Winnicki urodzony roku 1660 z ojca Stefana i matki Magdaleny z Krajowa Winnickiej, bawił w młodości na dworze Jana III. Służył potem wojskowo, i posłował na sejmy to od województwa, to od wojska całego. Po śmierci starszego brata swego, Innocentego, który jako biskup Przemyski obr. greck. dnia 31 lutego 1700 roku zmarł, skłonili go życzliwi mu panowie, że habit mniisi w Ławrowskim monasterze dnia 1 maja 1700 roku wdziawszy, wyświęcony został nazajutrz na prezbitera, a dnia 5 czerwca tegoż roku jednogłośnie biskupem Przemyskim był obrany, 6 czerwca zaś instalowany. W roku 1708 został metropolitą Lwowskim, po śmierci Leona Załęskiego, i piastował tę godność aż do roku 1713, w którym dnia 22 września życie zakończył.

Jako biskup Przemyski zapisywał na luźnych kartach przy kalendarzu, w roku 1706, rozmaite przygody domowe tak swoje, jako też krewnych swoich i przyjaciół, tudzież niektóre zdarzenia historyczne, i owe to luźne karty tu razem zebrane, stanowią niniejszy Pamiętnik

Lwów dnia 12 marca 1885.

Bielowski.

Слід зазначити, що ці записки не є хронологічно уложені. Хоч відносяться вони в більшости до меншевартісних подій, то все таки цікаві вони для пізнання круга заінтересування сього уніятського владики. І власне тому подаю сей записник, складаючи притім поляку Світлій Управі Національного Заведення ім. Оссолінських за дозвіл публікування сього рукопису. Подаю його новим польським правописом, одначе задержую питоменности мови автора.

¹ Сі біографічні дані про Ю. Винницького подано за А. Добрянським (Исторія єпископовъ трехъ соединенныхъ єпархій, перемишльської, самборської і саночкой отъ найдавнішшихъ временъ до 1734 г., Періодъ третій (стор. 1-8), Львів 1893.

(Стор. 1)

A° 1654 die 3 Januarii s. p. jejmość p. Marjanna z Lachowa Dziusianka Winnicka babka moja fatis cessit.

Anno eodem die 16 Octobris w południe j. m. pan Teodor Winnicki dziad nasz fatis cessit w Urożu domu. Ciała obojga ichmościów w cerkwi ś. Trójcy honestissime pochowane in frequentia wielu godnych ludzi.

A° 1679 die 26 Novembris s. p. j. mość o. Antoni Winnicki metropolita kiowski episkop przemyski stryj nasz na Wilczu pod Przemysłem z wielkim zbudowaniem wszystkich z wielką rekolekcją wszystkie przyjony świętości o południu w niedzielę P^u Bogu ducha oddał. Anno 1682 die 28 Martii w Ławrowskim monasterze pogrzebany.

Anno 1686 die 14 Junii s. p. j. m. p. Stefan Winnicki, rodzic nasz niedziel 13 w słabości zdrowia spełniwszy nakoniec paraliżem zarażony w Urożu z południa o trzeciej z wielką uciechą wszystkie świętości przyjony pomarł.

Anno 1684 die 8 Decembris—s— p. jejmość pani Magdalena z Krajowa Winnicka matka nasza doma w Urożu circa meridiem lat kilkanaście paraliżem infecta z wielką disposicją często gotując się ita invictis fatis cessit.

A° 1688 die 10 Januarii ciała obojga ś. p. ich mościów rodziców w monasterze Ławrowskim pochowane.

(Стор. 2)

A. 1696 die 14 Junii król jmc Jan trzeci septuagenarius ale pracując i szczęśliwie królując lat 22 i dni 20: w Willanow e pod Warszawą przed północkem fatis cessit.

A° 1694 die 15 Martii j. m. p. Zofja z Czołhan Janicka, siostra cioteczna w ś. Spasie pomarła, w Ławrowskim monasterze pochowana.

A° 1698 die 13 Junii w Rudnikach jm. p. Krystyna Żeliborska primi voti, secundi insciis nobis Konarska w kilkanaście niedziel po weselu pomarła tamże i pochowana.

A° 1700 die 23 Februarii ś. p. jms. o. Innocenty Winnicki, obrany 1679 in Novembre w Przemysłu a tribus ordinibus episkop zjednoczywszy suavi modo diocesim Premisliensem cum s. Romana ecclesia anno 1691 we Lwowie z wielkim żalem naszym kilka dni tolko nad lat 46 przeżywszy w noc godzin dwie w wielkiej słabości do której accessit nova et infelici casu a racej głupstwa cerulika który obwijając żyły tak mocną wudką, zapalił nitkę świecą lubo bez tego był indesperatis casibus w sześć godzin potym to jest po północy o wtórej in passionibus suis przy o. o. Jezuitach z zbudowaniem wszystkich jakoby w najlepszym zdrowiu i dzielności w niewidzianej skrusie i (z)aletach osobliwych P^u Bogu Ducha oddał.

(Стор. 3)

A^{no} 1701 die 10 Januarii in frequentia wielu ich mościów w monasterze ławrowskim solennie ciała ś. p. pomienionego jm. episkopa pochowane.

A° 1702 die 16 Martii w Bielcach ksi-ę Denhoff, przedtym kanclerz koronny, a potym biskup krakowski, mój osobliwy łaskawca umarł. Pochowany w Częstochowie.

Eodem anno die 2 Aprilis z niedzieli na poniedziałek we Lwowie jmc. pan Stanisław Jabłonowski hetman¹ kasztelan krakowski, hetman wielki koronny, osobliwy mój dobrodziej pomarł tamże u oo. Jezuitów eodem anno die 15 Mai pochowany — dni trzy chorował — lat przeżył 64.

Eadem die et anno jm. p. Potocki przedtym wojewoda krakowski, hetman polny koronny, a potym odebrawszy kasztellanją krakowską i buławę wielką dni telko kilka in his dignitatibus przeżywszy suavissima decessit morte w Sokalu

Anno 1703 die 30 Januarii j. p. Leszczyński, generał wielkopolski, podskarbi wielki koronny umarł.

Anno eodem die 21 Martii j. p. podczasyna podolska, bratowa moja niedziel ze dwie w Molignie chorując, z wielką dispositią wszystkie świętości przyjowszy, trzech synów przed sobą do nieba wyprawiwszy w jednych trzech czwierciach roku osobliwie dwóch dzień po dniu, tuż przed sobą wysławszy za niemi Panu Bogu ducha oddała a w monasterze ławrowskim in frequentia god(n)ych ludzi 60 i senatorów die 10 Aprilis anno eodem pochowana.

(Стор. 4)

Anno eodem 1703 jm. p. Gniński wojewoda malborski w Grudku mało chorując pomarł, die 23 Martii eadem i j. p. Metlat²...

Anno 1699 die 20 Februarii p. Krypski podczaszy braclawski umarł.

Anno 1701 in Aprili j. p. Jędrzej Popiel mój wielki przyjaciel umarł.

Anno eodem die 1ª Junii sługa moj dawny Piotroski umarł.

Anno 1702 die 14 Januarii j. p. Lubomirski, marszałek koronny, wielki statysta umarł. Eodem anno żona jego umarła w Wrocławiu.

Eodem doktor sławny Jonas odstąpił nas.

Anno 1703 die 21 Mai we Lwowie j. mśc. p. Wapowski, stolnik koronny przed północą o godzinie dziesiątej prawie na rękę moich in praesentia wielu zakonników i p. p. godnych pomarł. Item die 25 j. p. Głogczej.

Anno 1704 die 28 Januarii tenże j. p. stolnik w kościele oo. Karmelitów bosych honestissime pochowany, gdzie i ja celebrował.

Anno 1705 w Ławrowskim monasterze pochowałem primi voti gospodarową jejmość wołoskich ziem, secundi Chalepińską starościna zwino-grodzką i zwoleńską die 4 Martii.

Eodem anno die 28 Martii męża tejże matrony j. pana Jakuba Chalepińskiego, starostę zwolińskiego i zwinogrodzkiego pochowałem.

Eodem anno w Turce j. pana Michała Tureckiego in frequentia duchowięstwa die 4 Aprilis pochowałem.

Eodem anno die 12 Aprilis j. p. Żeliborski Jan i j. p. Bryliński szwagier jego cessit fatis.

(Стор. 5)

Eodem anno die 5 Maii cesarz chrześciański cessit fatis.

Eodem anno die 6 Augusti jego mć. ks. Wyżycy, biskup chełmski fatis cessit.

¹ Се слово перечеркнене.

² Се слово написане при березі листка; дальших слів речення нема.

Eodem anno 1705 die 11 octobris j. p. Jakub Potocki w Warszawie fatis cessit.

Eodem anno die 13 Octobris we Gdańsku książę jegomość Michał Radziejowski, kardynał arcybiskup gnieźnieński, prymas regni z wielką dispositiã odumarł zamieszane królestwo.

Die 6 Decembris 1705 puł godziny przed pułnockiem w monasterze ś-o Spasa córka j. p^a cześnika łęczyckiego Anna Malska niedziel trzy i dni pięć żyjąc umarła, die 7 do ławrowskiego monasteru zaprowadzona i tam w grobie naszym pochowana. Anno 1706 w Polsce i na wiesy(?) in Martio et Aprili wielu god(n)ych śmierć zagarnęła.

Die 11 Aprilis 1706 w Łucku na trybunale ziemskim j. p. Chomeńtoski, wojewoda mazowiecki pomarł

Die *) w tymże roku j. p. Drzewicki wojewoda lubelski pomarł.

Die *) w tymże roku j. p. Żaboklicki wojewoda podolski umarł.

Die *) w tymże roku j. p. Kosako(w)ski kasztellan kijowski pomarł.

W tymże roku in Martio et Aprili j. p. Jan Wyżyski, chorąży braclawski, j. p. Jerusalski chorąży b lski, j. p. Nagurski wielcy kawalerowie i pułkownicy pomarli.

(Стр. 6)

W tymże roku die 20 Aprilis w nocy w zamku zahorował jakoby ni chorując bo telko kilka dni s. p. j. p Hieronim Lubomiski kasztellan krakoski hetman w. koronny umarł.

W tymże roku die 24 Aprilis j. p Sobieska cześnikowa koronna z domu Wapowska umarła.

W tymże roku die 22 Mai j. p. Baranowski podczaszy lwowski pułkownik ordynaczej Zam**) Ostroskiej we Lwowie na lekarstwach umarł.

W tymże roku jegomość p. Skarbek kasztellan halicki sub**) in Aprili umarł.

In anno 1703 die 11 Junii w grodzie lwowskim in praesentia J. W. episkopa lwowskiego monasterowi Ławrowskiemu na Wysznich Wysockich części dziedzicznej zapisałem dwadzieścia cztery tysiące. Anno vero sequenti 1704 w Przemyszu primis Februarii j. p brat podczaszy podolski do akt grodzkich podał na tenże czas oblg przyjął monaster Ławroski i zapisał w tymże grodzie

(Стр. 7)

Ultima anni 1705 zjachawszy do Uroża niespodzianie zacząłem daj Boże szczęśliwie rezydencją w nowym budowaniu od początku roku 1706.

Jakoż szczęśliwie zaczęta bo w dobrej zawsze kompanjej.

A die 4-ta solennitatem narodzenia pańskiego w miłej kompanjej in honorem Dei odprawiłem oprócz ich mościów domowych kolligatów i sąsiad z ich mościami kawalerami pułkownikami jednym hetmańskim, dwoma J. pana generała Branta jego mościem p. majorem jj. pp. kapitanami wojsk cudzoziemskich etc etc ad diem 8:

die 9 ich mśc p. p.**)

*) Місце незаписане.

**) Перечеркнено.

Die eadem 8: j. p. Koronoski zesłany od jego mościa pana Radgoskiego cześnika łomżyńskiego odebrał hiberne i kwit zostawił.

Die 9 ich m. p. p. Nahujo(w)szy i p. Forbel in vias suas odjachał.

Eadem die j. p. referendarza koronnego ordynans do chorągwi ksc'ia Czartoryskiego, chorążego litewskiego, aby z Straszewic ustąpili przyszedł oraz i list obiecujący inną chorągiew do episkopjei.

Eadem w Czerchawie byłem, a j. p. cześnik die 10 w Starym Mieście u jego m. pana pułkownika.

Die 11 j. p. cześnik łączycycki był w Urożu z relacją od j. pana pułkownika.

(Стр. 8)

Die 12 jejmość pani cześnikowa starsza i młodsza i j. p. cześnik byli w Starym Mieście u j. p. pułkownika.

Die 14 z assygnacją j. p. referendarza Tow*) do episkopjei zjachał towarzysz j. p. Myśliński chor. j. pana Ossolińskiego.

Die eadem j. p. podstoli żydaczoski z synem; eadem OO. Jezuici ks. rektor i przeor dominus i inni ich mościowie.

Die 16: w. ks. Samoel Orzechowski scholastyk chełmski proboszcz drohobycki, prałat godny pełen pobożności i wszystkich cnot, wielki mój przyjaciel nie chorując tolko **) w sam wieczór cessit fatis.

Ea die zjawił się zbieg jeden o. Wacław Filipowicz.

Die eadem jejm. p. stolnikowa koronna z synem swym j. p. podczaszym przemyskim nie tolko po nabożeństwie to jest święceniu wody ale i po wieczerzy, na której byli różni ich mościowie późno w noc przyjechała śpiącego zastała i wieczerzą zjadła.

Die 14 solennitatem Bohojawłenja in honorem Dei odprawiłem pr*) in frequentia wielu ich mościów.

Die 19 jejmość pani stolnikowa naszczo wyjechała do Czerchawy, którą wyprowadzałem ku Czerchawie, gdzie bawiła ad diem 20.

Die 20 per multas instantias osobliwie ich mościów OO. Jezuitów permissi accessum temuż zbiegłemu zakonnikowi namiestnikowi S. Spaskiemu.

(Стр. 9)

Ea die 20 p. p. Tatomirowie; ci tut i staneli z hałasem; eadem j. p. Gruszewicz z sumą, a j. p. Walkiewicz odjechał do domu.

Die 21 j. p. podstoli żydaczowski odjechał i j. p. Gruszewicz z sumą.

Die 22 sądzony o. Filipowicz namiesnik S. Spaski.

Item die 25 Januarii z limitatiej senatus consilium grodzieńskiego reassumi powinien trybunał skarbowy w Łucku województwa wołyńskiego pod directią jego mościa wojewody mazowieckiego.

Die 23 Januarii j. p. pułkownik Jackoski i j. p. major Barski jadąc na trybunał skarbowy do Łucka wstąpili na pożegnanie i drudzy ich mościowie.

Die 24 In frequentia wielm. ich mościów strawiwszy w dobrej kompaniej ten dzień późno, ruszyli się ze mną z Uroża do Dublan na noc, gdzie także mile zakaczywszy noc i nazajutrz die 25 na pożegnaniu

*) Перечеркнене.

**) Місце незаписане.

z pomienionemi ich mościami mile poranek strawiwszy rozjachaliśmy się ich mościowie pomienieni i z j. p. cześnikiem łączyckim w swą drogę, a ja do Bilinki z j. p. bratem do j. pana Ustrzyckiego łowczego wschowskiego, gdzie chociaż jegomościa nie zastałem telko jejmość p. łowczyną i to chorą; po staremu eadem odliczyłem według (top. 10) kontraktu na część we wsi Hordyni Rogozińszczyznę na zastaw dla pastwiska koni złotych 3500. Tamże przenocowawszy i w Hordyni tę possessją obaczywszy nazajutrz to jest

die 26 Januarii wyjechałem i stałem na obiad z j. p. bratem w Urozu.

Die 24: j. p. Łabęski skarbnik przemyski, porucznik etc. był.

Ea die późno w noc o. namiestnik ławrowski z Sawiczem z Węgier powrócili z winami młodemi i staneli w Urozu.

Die 28 p. Forbes; die 29 z Wołynia z niszcym.

Die 30 j. p. Ustrzycki łowczy wschowski był i j. p. wojski bidgoski; eadem j. p. łowczy zł 2000 j. p. stolnikowy koronnemu za interpositią moją dać deklarował.

Ea die j. p. cześnikowa łączycka stara i młoda.

Die 31 j. p. major Putkamer z j. p. oberstem leytnantem *) i p. porucznikiem byli na obiedzie późno odjachali.

Ea die j. pan chorąży czernichowski do Łucka i kozak Dermań. Eadem i o. Kaplewicz expedjowany na Wołyń

(Стop. 11)

Februarius.

Die 2 j. m. x. Niedobylski prokurator OO. Jezuitów eadem j. p. Gruszewicz z samą jejmością i z córką ad diem 3.

Die 4 byłem w Nahujowicach u j. p. Gruszewica nazad w nocy powróciłem.

Die 6 dzień zaduszny; ea die j. p. podstoli żydaczewski.

Die 7 zapusty mięsne in frequentia wielu ich mościów w Urozu odprawione jakoto j. p.**) in praesentia j. p. chorążyny żytomirskiej Kosakowskiej i córki jejmość p. Broniowskiej cześnikowej brzyckiej kujawskiej, j. p. podstolego żydaczewskiego, j. p. O. Ustrzyckiego łowczego wschowskiego i syna jego i zięcia j. pana Popiela cześnika j. p. cześnikowej łączyckiej matki i młodej j. p. brata z mościami p. Chołdeckimi, jejmością j. p. Putkamera majora Fegory, j. p. Branta i. m. panów kapitanów Jungi, Zola i drugih i innych wielu ich mościów.

Die 8 rozjachali się ichmość drudzy die 9 a trzeci d.

Die 10 consecrowani na presbitery p. Siderski i p. Jaroszewicz.

Ea die Walichnowski z Jaworskim i z o. proboszczem samborskim i innemi do Samborskiej piwnicy ordynowani daj Boże szczęśliwie, którzy eadem w nocy powrócili i podolewali; znajdują się zatym win tych

starych głównych beczek 5. trzy letnich dwa letnich beczek głównych beczek 14 (стop. 12) Antałów tegoż roku z suchych jagód nr' 2:

*) Незаписане.

**) Перечекнено.

stołowych beczek dwuletnich 14; i antałów dwa; Czyni beczek wszystkich in nro 36 i antałów 4:

Ea die j. p. wojski bidgoski z jejmością j. p. Chmielecki pisarz składów winnych z jejmością któremu libertatją na wina j. p. wojewodziny poznańskiej na beczek 30 oddałem.

Die 11 j. p. Ostaszowski do o. Ekonoma ordynowany z j. p. Gruszewiczewą sumą. Ea die jegomość p. Żeliborski siostrzeniec.

Die 12 j. p. kuchmistrz koronny nocował w Monastercu.

Die 13 tenże j. p. kuchmistrz koronny był u mnie, ale nic nie bawiąc do dóbr swo(i)ch w góry odjechał. Ea die kompanja od chorągwi j. p. Osolińskiego starosty chmielnickiego

Die 14 zapusty masłne odprawiłem z ichmościami domowemi i innemi ichmościami między któremi j. m. pan Kosakowski chorąży żytomierski dopomógł kompanjej, a potem j. p. namiestnik chorągwi j. p. Osolińskiego z kilką kompaniej. Potym w nocy jegomość p. pułkownik Kokoski z j. p. Boryskim cześnikiem łęczyckim z Łucka wyjachali.

Die 15 z j. p. pułkownikiem w Czerchawie byłem.

(Стр. 13)

Die 16 w nocy z tymże j. p. pułkownikiem w Czerchawie.

Die 18 wyjechałem z Uroża z j. p. bratem j. p. cześnikiem j. p. chorążycem do j. p. wojewodziny bełskiej hetmanczy polskiej koronnej do Skolego.

Ea die w Dołhołuce u j. p. miecznikowej obiad; nocleg w Sienewudzkcu niżnim.

Die 19 w Skolem cały dzień u j. p. wojewodzinej z j. p. kuchmistrem kononnym j. p. podkomorzyną etc; ea die w nocy pożegnałem.

Die 20 z bratem wyjechałem, oraz w Dołhołuce nocleg w j. p. miecznikowej, gdzie i j. p. Wyhoską wojewodziną kijowską zastałem.

Die 21 rozjechalśmy i na obiad w Urożu staneliśmy. Ea die j. p. pułkownik był; ea die pojachał do j. p. podkomorzego i insi ichmościo- wie rozjachali się.

Ea die Wysocki(?)

Die 22 j. p. Fink podczaszy inowrocławski, ea die j. p. Ustrzycki łowczy wschowski i j. p. Dołżański.

Ea die j. p. Dragomir z Wołynia, ea die j. p. pułkownik od j. p. Putkamera i koniec (goniec?) z p. Dołżańskim; ea die j. p. Ustrzycki odjechał i j. p. Dołżański; a j. p. pułkownik z j. p. cześnikiem łęczyckim do Czerchawy oraz zajachali do Dublan.

(Стр. 14)

Die 22 j. p. pułkownik powrócił z Dublan zakącywszy(?) z j. p. Dołżańskim, j. p. cześnik łęczycki i j. p. kamrat Zecl; ea die z Sambora p. Grońcarz z sumą i rozjachali się wszyscy.

Die 24 j. p. Drohomir oddał tych 2000 i odjechał.

Ea die Berko odjechał.

Ea die do Lwowa Mikuliński, a Wysocki dwiema cugami do Komarna po rybu.

Eadem wina dollane, których*) które się oddały z Karpic i Ładanków.

*) Перечекнено.

Starych czteroletnich beczek 4 głównych

Starych dwuletnich głównych beczek 12

z suchych jagód antałów — — 2

młodych polyn trzyrocznych beczek 21:

starych piwnych beczek 13

młodych piwnych beczek — 13

Antałek z octem

Miodu przasnego pułbeczek 4.

Die 25 z Uroża daj Boże szczęśliwy zostawiwszy zatym wyjechałem obiad u j. p. brata w Monastercu j. p. pułkownikiem nocleg w Straszewicach.

Die 26 z Straszewicz stanąłem w Monasterze s. Spasa jedenastego grudnia byłem i u j. p. pułkownika w Starym Mieście.

Die 27 roczyny ś. p. antecessorowi mci odprawiłem w naszesty śmierci jego Ea die j. p. pułkownik późno był i odjechał nazad.

Die 28 j. p. pułkownik i na nabożeństwie i obiad; ea die ichmość p. p. kommissarze do oekonomia; w nocy wszyscy odjachali.

(crop. 15)

Die 1 j. p. cześnik łączycyki.

Die 2 j. p. pułkownik do Radymna.

Die 3 solenia do Starego Miasta j. p. pułkownika; ea die sprawa bractwa staromiejskiego z successorami nieboszczyka wimina; ea die w Łucku j. p. marszałek związkowy admissy ad amplexum hetmana.

Die 6: wiadomość dopiero pewna o przegranych bataljach króla jego mości Augusta jedna w Wielkiej Polsce pod Wschową we wsi Labe die 13 februarii, było Sasów dwadzieścia tysięcy i jeden ut afferunt i Moskwy dwa tysięcy, co świeżo z Saksonjej wyszli przez Odrę generał Sztenau miał komendę.

Szwedów zaś nad sześć tysięcy, ut afferunt, nie było z generałem Rejnzelдем bili się od poranku do z południa tandem gdy się poddali na lewym skrzydle ludzie francuscy i bawarscy których był cesarz dał królowi in auxiliis wziętych na łwyni francuski tył, tedy podali Sasi Moskwa się była potężnie i wszytka zginęła; bagaże, armata etc. dostała się Szwedom, generałów saskich kilkoro zginęło. W Litwie zaś o królu szwedzkim twierdzą, że 15 tysięcy zbił Moskwy. drugich w obłężeniu trzyma i dział jakoby zabrał etc.

Die 4 j. p. pułkownik był w ś. Spasa.

Ea die o. Oekonom i o. Zubrzycki w ś. Spasa.

(cr. 16)

Die 8 Martii na blich do OO. Karmelitów przemyskich wozkiem funtów 94 i pół posłano: item funt 4 i pół, a OO. Karmelici nie zawazyli taką f. 4 i pół.

Die 9 Marti naznaczony termin OO. Namiesnikom wszystkim ut compareant w ś. Spasie, który die 11 skończony; niedostawało na tej kongregaczej kilku o.o. namiesników. Ea die w Łucku jego mość p. Chomeńowski wojewoda mazowiecki, mój osobliwy łaskawca niedziel 13 chorując na dysenterją in officio marszałkowską na trybunale skarbowym przed południem o godzinie 10 decessit.

Die 13 j. p. Turkuł stolnik czernichowski późno.

Die 14 j. p. Zadulski cześnik lidzki z jejmością i córką, ichmość p. p. kommisarze. j. p. pułkownik, j. p. brat etc.; po nabożeństwie i obiedzie późno wyjechałem ze wszystkimi ichmościami i byłem u p. p. pułkowników Starym Mieście ztamtąd do Starej Soli; na noc zajechałem do jegomości wojewody płockiego.

Die 15 z j. p. bratem i j. p. podczaszym inowrocławskim byłem w Dobromilu u j. p. wojewody płockiego, tam cały dzień w dobrej konwersatjej strawiwszy nocowałem w monasterze dobromilskim.

Die 16 wyjechałem, obiad u j. p. pułkownika w Starym Mieście.
(crop. 17)

Aprilis.

Die 4 Aprili na uroczystość świąt wielkanocnych lubo więcy miało byđz ichmościów jako to jegomość ks. biskup kiowski etc. z domowymi ichmościami; przy jejmości p. cześnikowej łęczyckiej, i p. p. pułkownikach dworu, j. panem Jackoskim i Bronikowskim, j. panu majorze barskim etc. in honorem trium praesentis Christi hanc solennitatem w manasterze ś. Spasa odprawiliśmy od dnia 7 kilku pomienieni officyerowie odjachali.

Die 8 j. p. cześnikowa z synami et j. p. brat z dziećmi odjachali, z któremi i ja byłem u j. p. pułkownika w Starym Mieście.

Die eadem ichmościowie do Straszewicz na noc, a ja w Starym Mieście nocował.

(crop. 18)

Die 9 z Starego Miasta w ś. Spasie.

Ea die ichmość p. p. kommisarze, j. m. ks. przeor Samborski, j. m. ks. Rytaroski Jezuita.

Die 10 j. p. major Barski etc.

Die 11 do J. W. metropolity do Włodzimierza listy na pocztę.

Die 13 j. p. pułkownik.

Die 14 z j. p. pułkownikiem, w. ks. proboszczem staromiejskim górami konno byłem w Monastercu. Tam w dobrej kompanjej strawiwszy dzień i przenocowawszy tamże dnia 15 polując staneliśmy w Urożu i tam w miłej kompanjej dwa dni strawiwszy dnia 17 wyjechaliśmy i w Czerchawie byliśmy, obiad w Starym Mieście u j. p. pułkownika; ea die na noc w ś. Spasie.

Die 18 j. p. pułkownik z j. ks. proboszczem w ś. Spasie; ea die odjachali. Ea die listy od nuncjatury przez W. O. Neronowicza do Jarosławia na pocztę.

Die 19 z Szandrem arendarzem uroskim rachunek został reszty za dawne lata zł. 402.

Ea die ale aż dnia 20 skączony i z Miskulem straszewskim arendarzem został winien za lata dawne zł. 866.

(crop. 19)

Die 21 Aprilis byłem w Starym Mieście u j. p. pułkownika.

Ea die nazad na obiad z j. ks. proboszczem i j. p. Holoskim młodym.

Die 22 j. p. pułkownik był i stąd do Rzeszowa na dystrybutę czyli reparticją pojachał.

Die die z Lejbą rachunek; został winien za przeszłe lata zł. 500.

Die 23 do Wielunic Wolickiego starszego z Wysockim.

Die 24 j. p. Dobrzyniecki.

Die 28 j. p. Turkuł od króla powracając był; eadem odesłałem go.

Die 30 Aprilis byłem w Starym Mieście dla reparaczej; eadem z p. cześnikiem łączyskim.

(стор. 20)

Die 9 Mai przy p. Waliszewskim dało się na... do Woloch przez Dmitra Szlachcianceynego i Iwana Pysznego; użyto poddanych moich straszewskich; na koły daj Boże szczęśliwie zł. 400: Na lewy rachując lewów 400; Item lewów*) zł*) 160.

Item Orłoski u j. p-a Dragomira miał złotych raz 12, drugi raz złotych 30.

(Сторінка 21 зовсім незаписана).

(Стор. 22)

Die 20 Aprilis we-środe w nocy nie telko z moim wielkim żalem, ale i sałego królestwa naszego jegomość pan Hieronim Lubomirski kasztelan krakowski hetman w koronny w rzeszowskim zamku fatissit.

Die 24 j. p. Sobieska z domu Wapowska cześnikowa koronna fatissit.

(стор. 23)

Die 1ma Mai egzekwje w monasterze ś. Spasa j. panu krakuskiemu hetmanowi koronnemu odpraw łem.

Die 2 do W. metropolity list.

Die 4: ś. Jerzego In honorem tego patrona odprawił się dzień ten solennie przy różnych ichmościach secularis, equestris et militaris stanów, którzy ichmość goście dnia 6 rozjachali się.

Die ó o. kaznodzieja ordynowany do Sambora dla dokączenia sprawy Jakubowej, ale de 7. eiusdem przez złote ichmościów p. p. kom missarzów znowu przewleczona do niedziel kilka.

Die 7 W.W. O.O. Eokonon i Zubrzycki namieśnicy stryjski i drohobycki staneli; odjachali die 9.

W.W. O.O. namieśnicy z całej diecezjej pow nni byli comparere na ś. Jerzego; nie stanęli telko grodecki, solski, oleszycki, tarnogrodzki, stryjski, przemyski, podbuski, samborski, mościski.

Die 14 pogrzeb ś. p. j. Potockiego, starosty chm elnickiego we Lwowie u OO. Dominikanów naznaczony.

Die 13 Mai po nabożenstwie z ś Spasa wyjechałem do Straszewicz na obiad, gdzie j. p. cześnikową starszą i młodszą zastałem, j. p-a brata, j. p. cześnika, j. p. Żeliborskiego, j. p. chorążycy, j. p. chorążego, cześnika Nahujowskiego, j. p-a majora Bardskiego, j. p-a chorążego p. Winnickiego etc. p. Brylińską et po obiedzie wyjechałem z ichmościami, z którymi pod Samborem rozjachawszy się, a z j. p. Zadułskim cześnikiem l'dzkim i samą jejmością zjachawszy się jachałem na noc do Hordyni.

*) Перечеркнено.

Die 14 w Rudkach mszy ś. wysłuchawszy, w Chłopczykach z j. p. podstolim widziawszy się obiad w Lubieniach.

(Стор. 24)

Ea die wstąpiłem do W. o. episkopa lwowskiego, a potym stałem we Lwowie u ichmościów O. O. Teatynów.

Die 15 byłem u j. pana podkomorzego lwowskiego i j. p. starosty chmielnickiego, w ks. prowincjała Dominikanów i książęcią Czartoryskiego, chorążego litewskiego.

Die 16 książę jego mość chorąży litewski z W. ks. prowincjałem był.

Die 17 wizytowałem j. pana wojewodę ruskiego.

Ea die uprosiwszy się u j. pana podkomorzego lwowskiego z wielu racji obym był wolen od publicznej assstencjei pogrzebowej byłem prywatnie na pogrzebie*) na chorze z j. p. podkomorzym książęciem ichmością et aliis magnatibus na pogrzebie niebosyka ś. p j. pana Potockiego starosty chmielnickiego, który solennie się odprawił. Zakączył ceremonjami zwiennemi (?) z wszystkimi należytościami.

Die 19 pogrzeb drugi tamże u O. O. Dominikanów lwowskich ś. p. j. p-a Kosakowskiego kasztelana kijowskiego.

Ea die wyjechałem w południe ze Lwowa niezastawszy j. p. wojewodziny kiowskiej; w Lubieniach obiad jadłem, skąd przez ks. lektora Bernardyna z Sambora pisałem listy niektóre do Lwowa. Ea die nocleg w Rudkach.

Die 20 w Rudkach mszy ś. wysłuchawszy w Chłopczykach z j. p. podstolim widziawszy się, w Hordyni obiad jadłem, skąd w. o. Zubrzycki do Drohobycza odjechał, a ja do domu. Ea die w Straszewicach kilka godzin zstrawiwszy stanął późno w ś-o Spasa monasterze.

Die 21 konie jedne do Wielunic.

Die 22 zaduszny dzień; egzekwe za zmarłych.

Die 23 święta Zielone odprawiłem oprócz domowych ichmościów z j. p. pułkownikiem, oberszter lejtnantem etc. dnia 25 wyjechałem z ś. Spasa z j. p. bratem do j. pana hetmana; przejęty w Starym Mieście (Стор. 25) od j. p. pułkownika zstrawiwszy kilka godzin wziawszy z sobą jegomością p. a Bardskiego oberszterlejtnanta stanłem w Wielunicach na noc.

Die 26 w Wielunicach obiad. Ea die j. p. Owsiany z regimentem do j. p-a podkomorzego koronnego z Ni(ż)ankowic ruszył się.

Ea die stanłem w Laszkach u w. ks. biskupa ki(j)owskiego, od którego humanissime przyjęty będąc; ledwie wyjechałem z samymże jegomością ks. biskupem dnia 24 po obiedzie na noc do wsi Monasteru.

Die 28 rano staneliśmy w Sieniawie u j. pana hetmana, u którego zabawiwszy godzin ze sześć obiad u jegomości zjadszy odjachaliśmy. Et ea die nocowałem znowu w Laszkach u w. ks. biskupa z samymże jegomością późno w noc przyjchawszy i prawie całą noc na ochocie jegomości strawić się musiało

Die 29 od jegomości wyjachawszy, na Sanie z j. p. wojewodziną

*) Перечеркнено.

kaliską widziawszy się, na obiad stanolem w Walawie Ea die z Walawy na noc w Wielunicach stanolem.

Die 30 z Wielunic ruszyłem się, dla słoty i przypadku w Starym Mieście nabożęstwa wysłuchawszy, z j. p. p. pułkownikami dwoma i j. p. oberszterlejtnantem i dziećmi j. p. brata stanolem w ś. Spasie na obiad, gdzie czas w słodkiej konwersacji strawiwszy ad diem ultimam, qua die rano ichmościowie odjachali, a drudzy zostali.

(Стр. 26)

Die 1-ma Junii j. p. pułkownik Jackowski ruszył regiment z oekonomicznej samborskiej do obozu.

Item die 1-ma Junii daj Boże szczęśliwie zażyłem lekarstwa.

Die 2 syropy to jest aperitiwa, które trwać mają ad diem 7.

Die 8 drugie lekarstwo formalne.

Die 9 znowu też aperitiwa ad diem 14.

Die 15 znowu lekarstwo formalne trzecie.

Die 16 jeśliby zdebilirowały lekarstwa nie zaczynając wanien dokokt zażywając zapilem.

Die 14 znowu syropy na poty naszczo godziną przed wejściem do wanny, co trwać ma ad diem 21.

Die 22 znowu lekarstwo czwarte. Item:

die 22 znowu syropy naszczo przed wanną, a po obiedzie w godzin sześć tenże syrop na godzinę przed wanną (Стр. 27), co kontynuować ad diem 28 Junii.

Die 29 albo 30 piąte lekarstwo i koniec, daj Boże szczęśliwie jeszcze z dokoktem.

Potym piwo zaprawne.

(Стр. 28)

Junius.

Die 4 Junii j. p. Jackowski pułkownik pożegnał mie; był i j. p. cześnik łączycki.

Ea die j. p. oberszterlejtnant Barski pożegnał mie.

Die 6 o. kaznodzieja na inkwizycją w sprawie j. p. starosty samborskiego do Peregrynki.

Die 7 z p. Sokolanim Pawłem Węgrzynem na konia j. p. pułkownikowego zgoda, za którego wina ma dać antałów z suchych jagod trzy trzyletnich głównego. Ea die odjechał

Die 8 j. p. Czarnecki starosta zwinogrodzki był

Die 9 późno w noc aptekarczyk ze Lwowa od p. Złotorowiczowej.

Die 10 tenże j. p. Czarnecki starosta zwinogrodzki z jejmością swoją obiad jedli i z innemi; ea die na Wołyń.

Die 12 w Ławrowie byłem.

Die 12 z ś^o Spasa byłem w Monastercu na obiad, a potym w Urożu i tam nocleg.

Die 13 wina dollane w Urożu i zkorrygowane.

Ea die na noc do Monasterca.

Die 14 z Monasterca stanąłem na obiad w ś. Spasa

Die 15 lekarstwo. Ea die jegomość o metropolita stanął w Straszewicach

Die 16 w ś. Spasie tenże Jegomość stanął.

(Стор. 29)

Anno 1704 die 14 Junii cauterim na lewey otworzone ręce.

Anno 1705 w ś. Spasie niespodzianie w Zielone święta same ślub dawałem siostrzenicy mojej p. Nahujowskiej, cześnikowej bractawskiej z j. p. Swiechowskim, podstolim zytomirskim in magna frequentia.

Die 30 Junii w. ks. Bahryneski, w. ks. Koninocki prałaci zacni ordinis praedicati byli w ś. Spasie i j. p. Gruszewicz.

W tenże czas j. p. podczaszy trębowski. (На берегах листка дрібним затертим письмом: Item: Jak robić die 5 ból czasny.

Bibuły do Drohobycza odesłano b(untów) 100

Die 9 od S. Spasa leke bolu zł. 25.

Eodem przez pachółka starosty Bor. 8.)

(Стор 30)

Die 22 pierwszy odpust w ś. Spasie. Na tym jego mość o. metropolita sam principaliter celebrował.

Die 23 w ławrowskim monasterze tenże jego mość o. metropolita solennizował; obiad zaś in frequentia wielu ichmościów w ś. Spasie. Eadem w interesse p. Muska winny z p. p. Pohoreckiem.

(Стор. 31)

Die 12 Julii 1704 w Warszawie po południu o godzinie ósmej, gdy ksiązę kardynał nie chciał z drugimi ad campum electoralem jachać, jego mość biskup poznański nominował za króla Stanisława Leszczyńskiego, wojewodę poznańskiego.

Tandem die 16 ksiązę kardynał, j. p. krakoski hetman wielki koronny z innemi ich mościami skłonili się electo i witali go za króla w zamku.

Die 24 Julii anno 1660 rodziłem się sub planeta piscium. W tym roku 1706, jeśli Bóg da doczekać, spełni mi się lat in numero 46.

Item 5 Julii ś. Jana Krzyciela v. s.

Die 2 Julii w monasterze ś^o Spasa j. panu Dobrzynieckiemu na karęte i cug koni zapłaciłem zł 3500.

Die 10 S^o Piotra.

Die 8 z ś^o Spasa wyjachaliśmy z jegomością o. metropolitą do Straszewicz na noc. Die 9 z Straszewicz po obiedzie do Monasterca; ztamtąd po kolaczej na noc do Uroża. Ea die Orłoski z Wołynia i Aleksander.

Die 10 odprawiwszy nabożestwo w Urożu, w Monastercu obiad jedliśmy u j. pana brata in frequentia wielu ichmościów. Późno nazad stanaliśmy w Urożu na noc.

(Стор. 32)

Item die 18 Julii 1704 w Urożu podłogi na nowy budynek położone, a skączony za pomocą Bożą, chociaż słoty srodze przeszkadzały in Novembre.

Die 11. Różni ichmościowie byli w Urożu i jejmość p. chorążyna zytomirska i wielu innych zacnych ichmościów jedni pojachali tegoż dnia, drudzy aż dnia 12 i ten dzień w dobrej kompaniej strawiliśmy.

Die 13 Orłowski znowu na Wołyń ordynowany.

Die 19 publikowany uniwersał króla Stanisława w Samborze na

odebranie oekonomiej. Ludzie j. p. pisarza weszli w ziemie przemyską i od Pokucia, od Stryja i od Rudek etc.

Die 22 j. p. cześnika łączyckiego do Czajkowic do j. Rzeczyckiego rotmistrza, który miał assygnacją do mnie, byłem; ledwie nie ledwie dnia 24 koniec się stał przy exolaczej o niezbyt ciężkim okupie. Ea die w Samborze staneli tegoż j. p. pisarza ludzie po 15 talarów.

Die 25 j. p. cześnik znowu do Drohobycza do j. p. Rzeczyckiego pułkownika; die 26 powrócił cum onere solationis za popostwa.

Die 27 j. p. cześnik do Sambora pojachał i Sawicz.

Ea die kozak Wołyński z obozu szwedzkiego.

(Стрп 33)

Die 29 z j. p. cześnikiem byłem w Medynicach u j. pana starosty Rzeczyckiego, gdzie i j. pana pułkownika Rzeczyckiego zastałem. Die 30 nazad w Urożu stanolem.

Die 31 Sawicz do Sambora j. pana Targowę in vira duchowy kler: 10 bitych odwoził. Ea die znowu od p. rotmistrza Rzeczyckiego najachano Straszewice, ze 200 sztuk koni zabrał.

Die 1 ma j. p. cześnik łączycki znowu do j. p. pisarza i przez niego ratione duchowej złotych 1000 posłało się i beczka wina.

(Стрп 34)

Augustus.

Die 3 Augusti ichmość p. p. deputaci z assygnacją j. pana pisarza koronnego chorągwi j. pana strażnika koronnego stanęli w Urożu na sześć tysięcy oprócz deputatów kontentury. Ea die w nocy Sawicz.

Die 4 J. W. o. metropolita po siedmioniedzielnej rewydenczej z wielkim moim nieukontentowaniem że dłużej nie chciał morari, odjechał ad propria.

Die 5 Sawicz od j. pana pisarza; ea die znowu do j. pana pisarza z antałem wina. Ea die do dworu na ręce j. pana starosty Winnickiego.

Ea die j. p. cześnik od j. p. pisarza z niszczym.

Die 6 do obozu pod Szczerzec antał wina z suchych jagod j. panu pisarzowi.

Die 8 sam wyjechałem z Uroża z j. p. cześnikiem i z p. Przeciszewskim deputatem j. pana strażnika. Ea die u j. pana podkomorzego w Tuligłowach byłem; ea die zastałem j. pana pisarza obozem z te strane Lubień nad stawem. Ea die u j. p. pisarzowej; ea die nocleg w Lubieniu.

Die 9 u j. p. podkomorzyny lwowskiej i u jejmość paniej pisarzowej.

(Стрп 35)

Ea die to jest 9 j. p. pisarz wiele wyświadczywszy dla mnie nie puścił od obiadu.

Ea die po południu precz wyjechałem i nocowałem u j. pana podstolego żydaczewskiego w Chłopczycach; tamże z j. p. starostą Rzeczyckim widziałem się.

Die 10: W Urożu obiad; j. p. brat z dziećmi i j. p. cześnikowa starsza i młodsza i ich m. p. deputaci długo w noc byli weseli, ale my nie u wszystkim. Ea die z j. p. podczaszym widziałem się przemyskim. Item ea die j. p. brat od j. pana Świerkowskiego zł. 3000 pożyczonym sposobem.

Die 11 po jedenastodniowej konwersacji p. p. deputaci wzywz wymie(nie)ni odebrawszy satysfakcją, która mie kosztowała na zł. 3700, wyjchali nie bez figla, bo kilka razy nasylali na dwór wyzywając j. pana Nahujowskiego, chorążego czernichowskiego.

Ea die j. m. p. Fink z j. p. Urszińskim burgrabią winnickim, zesłanym od j. pana starosty winnickiego, do oekonomjej zjachali, niedługo bawiąc odjachali w nocy.

Die 12 przez kozaka walawskiego ekspedycja posłana j. panu Bratkowskiemu. Item i ordynans należący Straszowicom i Szehyniom.
(Стр. 36)

Ea die znowu inszy ordynans j. pana pisarza wyszedł na popostwa, kassując libertacją dano die 9, a die 10 inny ordynans, chociaż pieniądze wzięto.

Die 13 konie do bron po folwarkach zdrożone i młode rozdane osobliwym rejestrem Sawiczowym in Junio*) konnotowa(n)ym w kamtarzu.

Die 14 j. p. pułkownik Rzeczycki z j. p. miecznikiem dobromilskim zjechał, zjadszy, do obozu pojachali i z j. p. cześnikiem łączyckim i Sawiczem wyprowadzalem i ja za Czerchawę.

Ea die stado do Hordyni.

Die 15 Orłowski powrócił ode dworu.

Die 17 sejmik w Wiszni ex limitatione sub nomine króla Stanisława znowu limitowany ad diem 12 Octobris.

Die 18 w Monastercu egzekucja się poczęła była uprzykrzać o kontrybucją z wojtowstw etc.

Die 19 powrócił j. p. pułkownik*) cześnik i Sawicz, ale z ciężkim przeładowaniem duchowieństwa. Ea die j. p. podczaszy trębowelski i insi.

Die 20 j. p. Żeliborski do domu; temuż pół kirysie(?) towarzyskie i dwoje pacholcyh.

Ea die j. p. podstoli.

(Стр. 37)

Die 21 j. p. podstoli żydaczowski odjechał. Ea die jego mość ks. biskup kiowski stanął w Urożu. Ea die Sawicz od j. p. pułkownika. Die 22 niektórzy ich mościowie pomagali mi przyjąć gościa. Die 23 satysfakcją nieszczęśliwą od kapłana.

De 26 Augusti wielu ich mościów zjechało się, na nabożeństwie byli i cały dzień strawili na konwersację przy jegomości ks. biskupie.

Anno 1704 die 18 Augusti Szwedzi stanęli w Lisku, gdzie miasto spalili, zamek prochy pozapalawszy działa ponabiawszy fundito zruinowali.

Anno 1705 j. p. Mazepa hetman wojsk zaporoskich stanął w Polscej in Augusto.

Eodem anno i car jegomość moskiewski.

Eodem anno ultima Augusti modo obligatorio od j. p. Bazylego

*) Перечеркнено.

Ustrzyckiego, łowczego wschowskiego czystą we wsi Hordyny kontraktem trzyletnim w possessją wziąłem dla pastwiska koni¹.

Die 27 Augusti item człek j. pana starosty winnickiego z listami.

Ea die jegomość ks. biskup wyjechał, nocowawszy w Monastercu u j. pana brata.

Tejże nocy ludzie j. pana Rybińskiego podkomorzego chełmińskiego zawitali i sam jegomość w oekonomjej.

Die 28 jegomość ks. biskup wyjechał z Monasterca na obiad do Straszewicz, odprowadzałem jego mość na Zupię.

(Стор. 38)

Ea die 28 ludzie j. pana Rybińskiego Biczyski z chorągwią jego samego w Samborze stanął, a p. Garbowiecki ze swoją chorągwią dogoniwszy p. Turgowskiego wziął z częścią pieniędzy i innych kilku nabrano za kontrybucją uganiających się po nową; od Polańca nabrano też i p. Przeciszewskiego, który za assygnacją u mnie brał.

Ea die na obiad do Urożā powróciłem.

Die 29 w nocy ruszył się j. p. Rybiński z pod Felsztyna ku Rudkom.

Die 14 Augusti transfiguracją Christi v. s. odpust w monasterze S^o Spasa.

Die 31 do j. pana Rybińskiego podkomorzego chełmińskiego.

(Стор. 39)

Anno 1704. Król szwedzki nie zastawszy króla Augusta pod Sędomirzem, ani w Jarosławiu rozdrażniony ostrą odpowiedzią miasta Lwowa stanął pod Lwowem od Rzęsnej die quarta Septembris. Die 6-ta opañował Lwów Bosacką fortą sine armis nade dnem. J. p. Gałęcki wojewoda kaliski był gubernatorem wzięty, a potym do Sztokolmu odesłany. Die 24 eiusdem odstąpił ode Lwowa król szwedzki z wszystkim kontribucją wybrawszy, działa popsowawszy, a na instancją elekta Stanisława (który po wzięciu Lwowa przybiegł setko) nie ruñował miasta i poszedł insequendo króla jego mość Augusta.

Tandem Galiczyn z Moskwą i kozakami nadszedzsy poszedł ku królowi Augustowi mimo Lwów.

Die 2. Septembris ichmość p. p. Nahujoscy wszyscy trzej j. p. podczaszy trębowski, j. p. cześnik braclawski, j. p. chorąży czernichowski, j. p. brat byli w Urożu.

Ea die j. p. Kosakowski, chorąży żytomierski był.

Die 5 j. p. Drogomir z ludźmi j. pana podkomorzego koronnego przechodził. Ea die j. p. Fink, podczaszy inowroclawski. Ea die wina z suchych jagód do Lwowa j. panu podkomorzemu chełmińskiemu. Ea die Sawicz Ea die Wysocki.

Die 6 ludzie j. paña strażnika koronnego i wojewody p. Duczyński. Ea die p. Jaworski ku Przemyszlowi.

Die 7 kontrakt z Piotrem Wicowiczem malarzem innowroskim i burgrabią na malowanie dworu i cerkwi uroskiej.

(Стор. 40)

¹ Уступ від слів: »Anno 1704 die 18 Augusti«, до »dla pastwiska koni« є чомусь перечеркнений.

Die 11 ichmościowie jadąc na sejmik byli w Urożu.

Die 13 sejmik deputacki w Wiszni zerwany.

Die 14 byłem w Olszaniku u j. pana chorążego żytomirskiego, zkąd po wielkiej ochocie późno powróciłem do Uroża.

Die 15 ichmościowie z sejmiku powróciwszy, czynili relacją. Ea die wyjechałem do Dublan na noc.

Item w Olszaniku z j. p. p. chorążemi.

Die 14 Septembris kontrakt uczyniłem o windykację zasług w województwie lubelskim złot. 32500.

Die 16 byłem w Łące u j. pana Zadulskiego, cześnika lidzkiego z j. p. bratem i j. p. Choteckim; ea die w Urożu stałem.

Die 19 goście w Urożu; osobliwie j. p. chorąży żytomirski z jejmością swą.

Die 21 byłem w Olszaniku u j. pana chorążego i ekspedycja do obozu przez jegomościa. Ea die beczek 2 wina j. pana Radgowskiego do o. Jaworowskiego namieśnika.

Die 22 o godzinie czwartej po południu wyjechałem z j. p. bratem i j. p. cześnikiem do Kropilnika.

Ea die j. p. Złotnicki, chorąży nurski porucznik (стр. 41) j. pana Osolińskiego, starosty chmielnickiego z komenderowanemi z całego wojska po kilku kompaniej z pod każdej chorągwi stanął w zamku samborskim.

Ea die stanęliśmy w Kropilniku u j. p. siostry.

Die 23 z j. p. podczaszym trębowelskim, j. p. chorążym czerniechowskim, j. p. Vicegerentem grodzkim przemyskim bawiliśmy się w Łastawkach łowien em ryb, ale vano eventu.

Ea die stanęliśmy u j. pana Kobylnickiego w Isajach; vic zaś die 24 łowiliśmy ryby, ale z takimże szczęściem, bo ledwie na jeden pułmisk ułowiono.

Ea die wyjechaliśmy, stanęliśmy w nocy w Kropilniku u j. pana podczaszego trębowelskiego, zkąd aż die 26 precz po południu wyjechaliśmy; stałem późno w Urożu ea die.

Die 29 wyjechałem do Sambora na imieniny j. pana Finka, podczaszego inowrocławskiego, gdzie w kościele panien zakonnych nabożęstwa wysłuchawszy, w dobrej kompaniej dzień ten w zamku samborskim strawiliśmy, ea die w Babinie u jejmości p. wojewodziny kaliskiej byłem; ea die na noc do zamku powróciłem samborskiego. Die ultima znowu po objeździe znanych ich mościow z powrotem do zamku. Do Uroża powróciłem.

(Стр. 42)

Die ultima Septembris z dywiziej j. p. wojewody ki(j)owskiego byli, j. pana pisarza podjazd i poczeli się zjawiać; jako i w Czaplach j. pana Złotnickiego porucznika j. pana starosty chmielnickiego zabrano konie we dworze; die 1 ma Octobris posiadł j. p. Złotnicki podjazd.

October.

Die 3 Octobris: byli ichmościowie w Urożu j. p. starosta Rzeczycki, j. p. Garczyński, porucznik, j. ks. kanonik przemyski, j. p. wojewodzina kaliska z córką, j. p. skarbnikowa żydaczowska, j. p. podstoli żydaczowski z synami etc., etc., etc. ad diem 5 oprócz domowych ichmościow byli.

- Die 3 j. p. Turecki, miecznik dobrzyński był w Urożu.
- Die 6 z j. p. bratem, z j. p. wojskim bidgoskim, z j. p. cześnikiem łączyckim i sumą byłem w Dobrohostowie u j. pana miecznika.
- Die 7 nazad do Uroża wróciłem się.
- Die 8 wieczorem rozjachali się wszyscy.
- Die 12 odpust w Urożu odprawiłem.
- Die 16 j. p. Krynicka nazad do klasztoru; ea die j. p. podczaszy trębowelski.
- Die 21 z j. p. podczaszym trębowelskim, j. p. podczaszym podolskim, j. p. podczaszym inowrocławskim w Drohobyczu u j. pana wojewody mazowieckiego byłem; ea die nazad w. nocy w Urożu staliśmy. (Ст. 43)
- Die 22 z j. p. podczaszym inowrocławskim w Samborze byłem; u tegoż w Zamku obiad zjadszy wizytowałem chorą j. p. wojewodziną kaliską w Babinie. Ea die nocleg w zamku.
- Die 23 w Urożu. Eadem j. p. miecznik dobrzyński.
- Die 25 j. p. wojewoda mazowiecki z jejmością swoją i innemi ich mościami był u mnie w Urożu ad diem 26; ea die odjechał przed wieczorem. Inni ichmościowie także rozjachali się.
- Die 27 j. p. miecznik dobrzyński z jejmością swą był; ea die odjechał i p. Fortys doktor.
- Die 29 z Uroża ruszyłem się, obiad w Monastercu, na noc stanolem w Straszewicach.
- Die 30 wozy do S^o Spasa na noc
- Die ultima z Straszewicz na obiad do S^o Spasa. Ea die j. p. Pohoreckiego deklaracja in rem p. Winnickiego Marka.
- Ea die j. p. Czarnecka stara z synowemi swemi późno stanęła.
- Ea die j. p. Jaworski z trybunału
- (Сторінка 44 зовсім незаписана). (Стор. 45)
- Item anno 1704 in Octobre gniew Boży zaczął extendi we Lwowie, a potym i dalej; przecież od nowego lata in anno 1705 uśmierzył Bóg z miłosierdzia swego ten gniew.
- Tandem znowu in anno 1705 in Junio w Samborze jak się zajęło powietrze tak tak trwało ad mediem Januarii i dalej potym we Lwowie, w Przemyslu, Jarosławiu, Lisku etc. w Łańcucie, w Drohobyczu, a potym w województwie krakowskiem i sędomirskiem.
- Anno 1705 die 4 Octobris w Warszawie elekt Stanisław koronowany przez j. ks. arcybiskupa lwowskiego.
- (Ст. 46) Die 29 Octobris między Kaliszem a wsią Kościelną była batalja wojsk króla jegomości Augusta saskich auxyliarych moskiewskich, kozackich, kałmuckich i kwarcianego polskiego z ichmościami p. p. hetmanami, a szwedzkim wojskiem to jest pod generałami Majerfeldem i Mardefeldem, generałem infanterji et cum adherentibus z j. p. wojewodą ki(j)owskim, trockim, j. p. kuchmistrem koronnym, pisarzem koronnym oboznym etc. etc. trwała*). Zaczęła się ta batalja po południu przed czwartą do ciemnego mroku trwała i już przełamana była Moskwa aż wsparta j. pana generała brata rezolucją, a j. p. Szmigielskim, który

*) Се слово перечеркнено.

tył wziął i tak już po przełamanej Moskwie i armaty kilka sztuk odjęciu szczęście posłużyło królowi jegomości, że wojsko jedne zniesione, drugie rozpiłose, tabory in praedam wszystkie poszły, magnates w niewolę wzięci i żony ichmościów jako to j. p. wojewodzina ki(j)owska i j. p. pisarzowa polna koronna.

(Стр. 47)

Die 1-ma Novembris j. p. Zadolski, cześnik lidzki.

Die 5 j. p. Czarnačka z synowemi swemi wyjechała.

Die 6 j. p. brat, j. p. wojski etc.

Die 7 byłem w Sozani u p. Pohoreckiego z ich mościami różnemi w interessie p. Winnickiego Marka; ea die kontrakty małżeńskie stanęły i zaręc(z)ynu.

Ea die u młodszego brata nocowałem.

Die 8 w S. S(pasie) na obiad.

Die 9 z j. p. Dobrzyńskim rachunek; zostaję winien zł. 1500.

Die 10 byłem w Ławrowie; eadem W. ks. rektor samborski; ea die powróciłem; ea die wiec młodych zł. 8 od Bazylego.

Die 21 naznaczone wesele p. Winnickiego z p. Pohorecką, które doszło bezemnie.

Die 13 z S^o Spasa do Straszewicz na noc; tamże i j. p. brat.

Die 14 stanolem w Samborze, gdzie honestissime z j. p. wojewodą mazowieckim i innemi ich mościami w kościele nowym ich mościów OO. Jezuitów jeszcze dopiero zaczęty celebrowałem; po nabożeństwie in frequent a wielu ich mościów jadłem u jegomości pana wojewody mazowieckiego.

Item die 10 Novembris j. panu cześnikowi córka się urodziła anno 1705.

(Стр. 48)

Die 15 u OO. Dominikanów wysłuchawszy nabożeństwa jego mość pana wojewodę i innych ichmościów uprosiwszy do siebie in presentia wielu ludzi godnych ichmościów traktowałem j. p. wojewodę.

Ea die nocleg w zamku samborskim u j. pana Finka.

Die 16 obiad w Straszewicach; ea die nocleg w S. Spasie.

Die 17 sprawa p. Jaworskiego z p. Ankwiczem sądzona sądem kompromisarskim.

Die 21 j. p. brat eadem do Sozani na wesele.

Die 22 j. p. Wisłocki, chorąży bidgoski w sprawie z duchownym swym Grabownickim.

Ea die j. p. Turecki, miecznik dobrzyński w nocy, który die 23 rano odjechał.

Ea die j. p. Zadolski, cześnik lidzki z synem, a potym j. p. podstoli żydaczowski z synem i j. p. Błażowskim Pawłem, a potym j. p. Witkiewicz.

Die 26 j. p. podstoli z pomienionemi ichmościami na noc do Straszewicz odjechał.

Anno 1704 die *) królewiczów ich mościów dwóch Jakuba

*) Дата ненаписана.

i Konstantyna, jadących z Wrocławia do Olawy, Sasi przejeźli i do Saksonjej zaprowadzili.

(Стор. 49)

Anno 1704 ante finem Novembris przyciśniony jegomość p. Krakoski, hetman w: k: cum tota domo accessit w Krakowie do króla jego mości Augusta excepto p. starosty spiskiego.

Eodem anno die 25 Novembris król August do Saksonjej odjechał.

Anno 1705 car jegomość moskiewski die 11 Octobris w Tykocinie stanął, potym do Grodna odjechał, potym w Tykocinie stanął.

Eodem anno die 3 Novembris król jegomość August nie mogąc się z wojskiem z Saksonjej przebrać, któremu generał Rej(n)szedł z wojskiem szwedzkim zab(ie)gł pass, incognito we trzech osobach przebrawszy się stanął w Tykocinie, przeciwko któremu car jegomość wyjeżdżał.

Eodem praesidium kozackie do zamojskiej fortecy wprowadzone.

Eodem tak wielkie i liczne wojska szwedzkie, moskiewskie, kozackie, saskie etc. etc. rozłożone po Polsce na zimę.

Die 21 Novembris o. namiestnik s. spaski wyjechał z zięciem o. namiestnikiem seredniackim o. Piotrem z S^o Spasa do Węgier; wziął z sobą zł. 4600, item zł 100, item na 412 maryjkach na datki i...*)

Die 28 j. p. brat z synem; eadem pojachał, wyprawiając syna do Lwowa do s(z)kół die 30 Novembris.

(Стор. 50)

Die eadem 28 Novembris j. ks. Dagobert; eadem jegomość p. Hulak, kapitan regimentu j. p. generała Branta był w S. Spasie na załogę do oekonomjej ordynowany i do episkopjej ciż ludzie na załogę ordynowani.

Die 29 Orłoski ku Przemysłowi załogę rozłożyć i dla ryb do Walawy.

Die ultima rozłożona załoga. Ea die wina złożonego beczkę do Żółkwi do księcia Mężyka, a lwaszkoski z listami die 1-ma Decembris.

(Стор. 51)

December.

Die 1ma lwaszkoski z listami do księcia Mężyka do Żółkwi.

Eadem jmp. cześnik łączycycki późno.

Ea die wiadomość z Przemysła o j. panu Szmigielskim.

Die 2 Szander z Węgier.

Die 3 j. m. ks. prefekt Collegii Pontificii Leopoliensis o. o. Teatynów był**) stanął w S. Spasie.

Die 4 j. p. brat i j. p.**); eadem j. pan Fink, podczaszy inowrocławski i odjechał ea die.

Die 5 j. p. Wąlkiewicz; ea die j. p. brat do domu.

Die 6 j. mość ks. prefekt odjechał do Lwowa, ale dla Moskwy znowu od Chłopcyc się wrócił do Hordyni. Jednakże znowu die 7: puścił się.

Die 7 j. p. Tomasz Rościszewski, rotmistrz j. p. Szmigielskiego

*) Далі ніщо ненаписане.

**) Перечеркнено.

chorążego nadwornego koronnego z j. p. Franciszkiem Zawarskim, chorążym z regimentu moskiewskiego w półtoraset koni nocowali w namiotach.

Die 8 jedli w S. Spasie; ea die na noc do Starego Miasta.

Die 11 wiadomość od o. namiestnika S^o Spaskiego z Węgier o winach.

Ea die ludzie moskiewscy w manasterze srodze poalstrowali (?) mie.

Ea die w nocy*) o. kaznodzieja do Dobromila i Orłowski.

(Стор. 52)

Die eadem 11 Decembris w nocy o. Czechowic i Iwaszkowski z Żółkwi od księcia Mężyka powrócili z uniwersalami.

Ea die w nocy j. panu bratu S^o Spaskiego ks. Mężyka odesłał, a piąty do Drohobycza o. Zubrzykiemu.

Die 12 znowu już Moskwa powróciła na dyspons srownaty się pojachała nazad.

Die 13 o. kaznodzieja powrócił z Dobromila od kapitana moskiewskiego.

Ea die, daj Boże szczęśliwie, ruszyłem się z S^o Spasa nocą.

Die 14 z wielką molestją z niewczasem w nocy stanółym w Wysznych Wysockich.

Die 16 nazad wozy**) podwoły do S. Spasa.

Item.

Die 15 w nocy j. p. Wilczyński, rotmistrz j. p. Szmigielskiego stanął we 400 koni we dworze w Wielunicach, klucze odebrał, urzędnika pod wartę wziął, co tolko było to ws(z)ytko in escum poszło, nadto koni co lepszych ośm wzięli.

(Стор. 3)

Die 16 j. p. Szmigielski z swemi ludźmi i Moskwą 400 i brantoskim regimentem i z Wyżniańskim to jest j. p. wojewodą ki(j)owskim etc. ku Brozowu, żem krył się z ludźmi.

Die 1 ***) Moskwa od Dobromila et al. zmykać się poczeła i nocą ruszyli się.

Die 19 W. O. Kamiński z Kłodki od Skolego zjechał do Wysznych Wysockich.

Ea die o. namiestnik S. Spaski od win.

Die 20 Decembris o. namiestnik S. Spaski rano do win, a w. o. Kamiński wieczorem do Skolego i Kłodki.

Ea die podwoła z S^o Spasa die 20 nazad.

Die 22 Decembris z S^o Spasa strymska paczka ekspedjowana.

Die 23 eiusdem duplic tej u poczty.

Item ze spisem sztab nro 22 funtów, szyn wielkich 70 do S^o Spasa oddano.

Die ****) Decembris Orłowski lubo nie wszystkie i srodze skalczone i zmizerowane odszukane w Dukli konie sprowadził do S^o Spasa, (стор. 54) a sam stanął w Wysockich.

*) Перечеркнено.

**) Перечеркнено.

***) Незаписано.

****) Незаписано.

Die 23 Decembris z Wysockich wyjechałem, nocleg w Zubrzycy; die 24 stanąłem w Kropilniku, kędy święta rzymskie odprawiłem u j. pana podczaszego z bracią ichm. j. m. p. cześnikiem braclawskim, j. p. chorążym czernichowskim, cum subus, j. p. siostrą etc. etc.

Die 26 w noc j. p. brat z j. p. cześnikiem łączyckim nadjachali; eadem pracowało się; użyłem pomiarkowania dymów na wojsko moskiewskie.

Die 27 naznaczona kommissja w Wiszni do rozłożenia wojska moskiewskiego w województwie ruskim 7200 w dobrach ziemskich i kommisarze przez j. p. hetmana po dwóch z ziem naznaczeni, na który termin i moskiewscy kommisarze comparere mieli.

Die 27 j. p. brat z j. p. cześnikiem, i z j. p. chorążym czernichowskim odjachali.

Die 28 wyjechałem z Kropilnika, stanąłem ea die w nocy w Wysockich.

Die 29 konie niektóre z Uroża i z S^o Spasa w Niżnich Wysockich stanęły, a w Wyszni Wysockich die ultima Decembris. Ea die Woliccki do Uroża.

(Crop 55)

Item jego mość pan Piotr Winnicki podczasz podolski, rodził się die 24 Junii anno 1654, okrszczony die 10 Septembris eodem anno. Ma*) w tym roku pełni mu się lat.

Zenił się z Odrzechoską 24 Novembris anno 1685; spłodził z nią córkę Justynę anno 1686: die.

Powtórnie zenił się j. p. brat w Przemyslu; wziął Barbare z Fredrowni, spłodzoną Krępską die 8 Januarii 1690.

Eodem anno die 13 Januarii j. p. Katarzyna Nahujowska, cześnikowa braclawska, siostra nasza abrenuncjacją czyniła w grodzie przemyskim de bonis paternis et maternis.

Eodem anno posławałem do województwa ruskiego z ziemi lwowskiej na sejm walny warszawski, który niedziel a die 16 Januarii ad die(m) 6 Mai ciągnął się i szczęśliwie skączył.

Eodem anno szarańcza w Polsce, osobliwie w województwie ruskim die 29 Augusti

Anno 1692 die 13 Octobris p. Teresa, córka j. pana brata urodziła się; do krztu trzymał j. p. Waposki stolnik koronny. Ma tedy w tym roku lat 14.

Anno 1693 w Bilince do krztu trzymałem córkę j. panu Ustrzyckiemu łowczemu wschowskiemu.

Anno 1695 die 5 Februarii urodził sie j. panu bratu (Crop. 56) syn Antoni sub planeta librae na ten czas, kiedy Sabas Gerej przedmieścia lwowskie popalił i niezliczone szkody w województwie ruskim porobił. Pełni mu się w tężniejszym roku 1706 lat jedenaście.

Anno 1696 wojsko skonfederowało się pod dyrekcją j. pana Baranosięgo.

Eodem anno die 8 Novembris j. panu bratu córka Teofila Ludowika urodziła się, której się pełni lat 10.

*) Перечеркнено.

Die 27 Junii 1697 król jego mość August książę Saski obrany in solito loco w Warszawie ale in scissa rąbka nie arcybiskup, ale biskup kujawski nominował, tenże i koronował. Naostatek post multas tribulationes po poparciu elekcji po rokoshu wszyscy accesserunt do króla sequentibus annis.

Eodem anno 1-mis Octobris książę jego mość de Conti electus et nominatus przez arcybiskupa rex morzem ze Francji przyplłynął okrętami i stanął blisko Gdańska pod Oliwą zawiedziony od naszych, że nie zastał nikogo i wojska, nazad się wrócił.

Item eodem anno 30 Octobris Piotra Chłopice krzciny*).

Item anno 1686 die 10 Februarii siostra nasza j. p. Nahujoska szła za mąż; anno 1687 die 18 Januarii pierwszego syna Piotra miała.

(Стр. 57)

Anno 1700 po zejściu z tego świata najmilszego rodzonego mego jegomość o. episkopa nie telko nie myślącego i nie dbającego, ale cale renitentem przycisnęły mie et adigerunt prima regni maiestatis capita książę kardynał i prymas regni, książę kanclerz wielki koronny, j. p. kasztelan krakoski, hetman wielki koronny, jego mość pan podskarbi wielki koronny, dzisiejszy kasztellan krakoski i hetman w. koronny, j. p. wojewoda ruski, stolnik koronny etc. etc., żem wzgardziwszy światem na dworze króla ś. p. Jana lata młode trawiając, potym na wojnie, na sejmach, raz od województwa posłując, a kilka razy od wojska całego, służąc wiernie ojczyźnie i województwu na różnych funkcjach, sądach skarbowych, kapturowych, koekwacjach, kommissjach do oekonomy; etc. etc. pracując, musiał ten kłopotliwy urząd po ś. p. rodzonym i antecessorze moim acceptować, nie będąc godzien Najwyższemu Panu w mnejszym stanie służyć odważyłem się poddawszy się opiece Twórcy mego iść za wolą i powołaniem Jego, niegodne stworzenie Jego.

(Стр. 58)

Anno eodem die 12 Aprilis odebrawszy nominacją na episkopją od króla jego mość przy liście kardynalskim żegnałem j. pana hetmana we Lwowie przy wielu ichmościach i j. panu wojewodzie bełzkim, dzisiejszym hetmanie polnym, który eodem stymulo był i ojcoskie prawie ze łzami brałem błogosławieństwo.

Eodem anno die 1-ma Mai habit w monasterze ławrowskim brałem z rąk jegomość o. Horańskiego, episkopa chełmskiego.

Die 2-da eiusdem konsekrowany od tegoż in presbiterum w ławrowskim manasterze.

Die 5 Junii.

Anno eodem w przemyskiej katedrze in praesentia jegomość o. metropolity, ich mościów oo. episkopów chełmskiego i pińskiego, in praesentia wielu ich mościów nie telko duchownych, ale urzędników ziemskich tam Graeci, jako et Latini etiam ritus, którzy h katedra capere nie mogła, bo było ich mościów nad 600; przy w. o. iumenach, namieśnikach, bractwach, lubo nie wszystkich doszło wiedzieć spokojnie

*) Перечеркнено.

nemine contradicente per verbum placet die 5 Junii ta elekcja odprawiła się horis matutinis na niegodną osobę moją.

Eodem die 6 eiusdem per manus j. m. o. metropolity i ich mościów oo. episkopów jeszcze przy liczniejszej frekwencji konsekrowany byłem in episcopum indignum.

Eodem anno et die jegomość o. Szumlański episkop lwowski (стр. 59) w Warszawie w ręku księcia kardynała professionem deposuit.

Eodem anno in Novembre także nie myślącemu i nie konkurującemu od księżny jej mość marszałkowej koronnej przez dzisiejszego j. pana hetmana archimandrje dermańska i dubieńska oddane mi których sam dla słoty zapuściwszy się już do Lwowa aprehendere nie mogąc, przez w. o. Zubrzyckiego na ten czas jeszcze in seculo jako per notarium apostolicum odebrałem na chwałę Boską, ale i na niewypowiedziany kłopot.

Anno 1701 die 12 Januarii synowica moja starsza Justyna za j. pana Borzęckiego, cześnika łączyckiego przez wielkie i godne instancje j. p. stolnika koronnego i samej jejmości i innych wielu zaręczona; die zaś 4 Septembris eodem anno in frequentia godnych ich mościów, lubo maior sperabatur frequentia, w zamku samborskim wydana, dawałem sam ślub ich mościom.

Anno eodem zacząłem wizytować diecezją, a potym subsequentes calamitates temporum zatamowały cursum.

Anno eodem król jegomość wojnę zaczął z królem szwedzkim i poszedł pod Rygę non consentiente republica i przegrał tam. Eodem traktat czyli zgoda między ich mościami p. p. Sapiehami, księży Wisznowieckimi, j. p. Ogińskim, a raczej całym księstwem litewskim w Warszawie die 17 Januarii przytrząśniona popiołem nieugaszona, zką większa mali.

Eodem anno buławy oddane, wielka j. p. Lubomirskiemu z kasztelanją krakoską, mniejsza j. panu Sieniawskiemu wojewodzie bełzkiemu. Eodem anno die 19 Aprilis miejsce w manasterze ławrowskim na kaplice i grób rozmierzyłem i rzemieśników zjednałem.

Anno eodem die 22 Mai szwedzki król jego mość rozdrażniony wprzód (Стр. 60) zlustrowawszy księstwo żmudzkie, litewskie etc. stanął z wojskami swemi na Pradze pod Warszawą i zaraz zaczęła się wojna; strasznie przegrali batalją Sasi i nasi in praesentia króla jego mości niedaleko Pińczowa pod Kliszowem die 19 Julii; ich mość p. p. hetmanie nie będąc przestrzeżeni o tej bataljej, tylko wojsko prezentować królowi chcieli. Zgineło Sasów kilka tysięcy, armaty, amunicje, tabory in praedam Szwedów poszli.

Die 27 Septembris eodem anno oo. namieśnicy konwokowani byli na kongregacją generalno w interessach diecezjej do Straszewic.

Eodem anno kozacy przybrawszy sobie Samusia za wodza zbuntowali i wielkie szkody i morderstwa w podolskiem, braclawskiem, wołyńskiem. ki(j)owskiem województwach czynili. Jednakże eodem anno uśmierzeni przez j. pana hetmana polnego i j. pana Potockiego, wojewodę ki(j)owskiego.

Eodem in Novembre p. generał Sternbok zawitał do Rzeszowa,

a potym głębiej w ziemie przemyską z kilką tysięcy Szwedów po kontrybucją. Eodem die 11 Decembris w Lisku p. wojewoda wołyński wzięty.

Anno eodem w Lublinie sejm die 19 Junii, na który województwa wielkopolskie przez rugowanie posłów wielkopolskich zirritowane, przez co większy ogień się zajął w Polsce, a potym konfederacja etc.

Anno eodem powróciwszy z Wołynia ossa et exequias przodków swoich, skączywszy w monasterze ławrowskim kaplice na chwałę Bożą, do grobu nowego sprowadziłem.

Eodem syn p. cześnikowi łączyckiemu urodził się die 3 Decembris.

Anno 1704 in Februario konfederacja stała przeciwko królowi jego mość; województwa wielkopolskie, a potym i drugie łączyć się poczęły i zaraz ogłoszona detronizacja, a potem sejmiki od księcia prymasa in ordine ad electionem novi regis publikowane. Eodem wojska część skonfederowała się pod dyрекcją j. pana Chomeńskiego, starosty radomskiego.

Подав: Микола Андрусак

Пастирський лист о. Григорія Булко, ЧСВВ., марамороського вікарія еп. Г. Блажовського

НИЗШЕ надрукований окружний лист заховався між рукописами монастирської бібліотеки на Чернечій Горі, біля Мукачева. Є се доволі понищений рукопис, величини 20 × 33 см, записаний на 12 сторінках, з полинялою першою сторінкою і недостаючим кінцем. Його автором — о. Григорій Булко ЧСВВ., про якого подаємо тут декілька даних, хоч про нього згадує і Базилович, *Brevis notitia* (ч. II, ст. 163-176; ч. III, ст. 88-89) і *Schematismus dioec.* Munkač. 1876 (ст. 323, де ошибочно поданий рік смерті 1745).

Сей замітний Василіянин походив із села Годермарка, (Шаришська ж.). Около 1721 р. він ходив до школи в Ужгороді і в тзв. *Litterae testimoniales* Єзуїт о. Данило Dubravius згадує про його чесне життя, зрілі обичаї та про особливішу побожність. Про час, у яким він вступив до монастиря, нічого не знаємо. 1729 р. еп. Геннадій Бізанцій вислав монаха Григорія до Хорватії на помічника свідницькому єпископови Григорієви Вученічови. Там він справував уряд протосинкелла. 25.III. 1732 еп. Бізанцій відкликав його назад. Вернувши на Чернечу Гору поставлено його ігуменом монастиря і повновласником єпископа. Видно, що був добрим адміністратором, бо залишилися вістки, котрі стверджують, що дуже вміо господарив і завідував як маєтком монастирським так і єпископським, за що окремо похвалив його пізнійший еп. Г. Блажовський. По смерті еп. Бізанція († 1733) вибрано його протігуменом Чину, а 1740 р. еп. Блажовський заіменував його своїм марамороським вікарієм. Крім визначних даровань сього мужа мабуть і те вплинуло на його вибір, що яко монах міг був вдоволитися меншою провізією, зрештою — міг був побирати дань з численних марамороських монастирів (пор. Лучкай, т. V, 52). Умер на болячку (чуму) 1742 р. в селі Бичково, а похоронений у монастирській церкві в Білій Церкві (див. »Записки ЧСВВ.« II, 115; III, 443).

Гр. Булко, як марамороський вікарій, написав до своїх вірних, іменем єпископа Блажовського, пастирський лист, що його тут друкуємо. Чи той лист був розісланий, годі нам щонебудь певного сказати. Правдоподібно треба догадуватися, що вікарій не вєпів як слід оголосити згадане посланіє, а рукопис по смерті його автора зложено в монастирськїм, мукачівськїм архіві. Крім сього рукописного пастирського листу зберігається ще й його лист з датою 14.V. 1735. Характер письма і стиль обох рукописів майже однакові. На основі тих подібностей сміло можна твердити, що автором пастирського посланія не хто инший, а сам о. Гр. Булко.

(ст. 1) Epistola Encyclica / сири^ч: / Єпїткое Посланїє ш^б годите^чное къ...¹ / Набоженска Кларѣ й Народ/(ѣ Марамо)/рыскомѣ. / Къ Говор^чномѣ... тиню, поѣ... / пеню съ шрѣженое, й оѣт... /

Кселенский Єтїый Говорѣ Три^ченскы.. / ѡ ш^бновленїй, к^б застѣданїй.../ такое прѣдлагаєт прѣдословіє. / єст совѣт по^чдлаглы^ч, а найпачеж. / „ховнѣ положены^ч, напомина... / й ѡ оѣррадѣ своє^ч“, а далей єщ... / й йснїй н^б слова кѣ слово такъ... / понїже власный Єпїткый оѣрад^ч єст: всѣхъ... / „єрейскої пасѣтѣ своеї поврѣчены^ч й по^чданы^ч / попо^чзнованїѣмъ наказѣвати, й н^бпра-

¹ Всі викрапувані місця — знищені червами.

власти / за то въ первы^х предзрѣти, и преоувидѣти / повинн... Есп^кпъ.: абы
 ен^х Клѣръ, пакъ зако^нный, такъ и свѣцкый, а найпачеже паствѣ дс/шевной
 преложени^й за ен^х небреженіем^ъ и нераде/ніем^ъ пбланиной соблазни грѣх^ъ,
 или погоршы/ню ѣком^ъ колвек^ъ небыль причасный и непо/р^анное, или
 нечесное житіе абы не провадилъ, / во ежели Клѣръ, который прикладным^ъ
 житіемъ / и стѣой, и бгосіной нады Хр^товой свѣтло^м / мирским^ъ лю-
 дем^ъ нвлаща неким^ъ свѣтити / и приказанъ бжы^х, и црквным^ъ, и блгого/
 вѣнны^х, и прикладны^х нравствъ и^х житіе д... / „ховное, ѣкожто д^хо-
 ного набож... / солію солити должентъ... / ны^х, и непор^анны^х житій
 б... / лайса: таковы^х спосок^м... / д^ховн^ъ преложены, Мл... / (ст. 2)
 ѡ ен^х ст^ргшнн^х ѡблнчати и наказати во^может: егда мирскыя люди
 ёдиною ѡповѣдію / Клѣрс д^хо^ном^ъ ѡвѣщаю: и^х Клѣръ, и па/стырй
 д^ховны^х а злща ѡффиціалове / ѡ многы^х Мирскы^х людей терп^ат^ъ бы-
 ти / и жыти пол^ашны^х и горшы^х; и каковою / властію Ец^нници, мир-
 скы^х, то е^ст: свѣтскы^х / людей наказати, и надычати во^мог^ъ? / ежели
 оу всѣхъ си^х рец^ах^ъ неприлчны^х сами / себе винны^х тайно, а деколи
 и ѣвно зпознаю^т: оу которы^х людей мирскы^х надычати, / наказывати,
 и облнчати повинни с^вт: / Еп^п пакъ должный напомянсти своей / Клѣръ,
 на который колвек^ъ степенъ / или санъ постановлен^ный, и повыше^нный;
 абы въ всякой конверсаціи, и ѡка/зїи, въ всякой ѡколнчности, дѣлан и
 словн, / а найпачеже къ пошчнїи, и прем^арти, / въ оутверженїи вѣры
 стѣой, Хр^ти^ан^ской, Православной, Католической, / кр^сченом^ъ себи людс,
 и ст^ад^ъ бжї/ем^ъ, пак^о доброго Пастыря, и пастырства / наслѣдник^ъ
 и тогоже имена ир^анн^ы / носитель, добрым^ъ прикладом^ъ, и добро^м /
 пн^адобъ выль, пн^но пам^атаючи / на ѡныи стѣого Писма оу левит-
 скы^х/... Книга^х Моусевы^х к^ъ гла^в: ѡ на / (стор. 3) писаннныи слова:
 Етыи вѣдѣт... / стѣ есм^ъ Гдѣ бгъ вш^ъ; а... / сосѣда Етѣого ийла
 Павла... / б. кнъ Корин^том^ъ к^ъ гла^в: б. на... / Еи нѣкъ время блгопрїа^тно;
 сѣ... / ни ёдины к^ъ ничем^ъ дающе... / да с^луженїе вше беспорочно вѣд.../
 представляюще себе, ѣкоже бжїа... / к^ъ терпенїи мнзѣ, въ скорбѣхъ,
 и вѣдахъ / въ тѣснот^а, въ рана^х, въ темница^х, въ / нестроенїи^х, въ
 трѣдѣхъ, въ бѣднїихъ, / въ пошенїихъ, въ ѡчищенїихъ, въ раздѣхъ, /
 въ долготерпѣнїи, въ блгости, въ дѣхъ / стѣхъ, въ любви илицемѣрнѣхъ,
 въ словеси, / и истиннѣхъ, въ сили бжїи правды, дѣсными / и шдими;
 славою и вѣчестїем^ъ; г^ад^нїем^ъ / и блгохваленїем^ъ, ѣко лестци истинны;
 ѣко / незнаемн и познаваемн; ѣко оумираю/ще и се жывы есм^ы; ѣко
 наказывем^ы / а не оумершвлем^ы; ѣко скорб^а/ще п^рноже рад^юшис^а;
 ѣко нишїи, а / многы^х богатѣще; ѣко ничтоже им^ъ/ще, и к^са ст^дер-
 жаще. оуета... / „верзошас^а къ ва^м Корин^том^ъ... / прилчно къ ва^м глати.../
 „чане: / Ер^цце нше разп... / (стор. 4) не тѣсно вѣмѣщаетс^а въ нас,
 оутѣсн^а/етежес^а въ оутроба^х ишы^х. Тожд^е ко^м/мездїе пак^оже чадом^ъ
 гл^ю: распространитс^а / и вы, и неывайте оудобъ преложени^и къ ин-
 ном^ъ ир^мс, такоже некр/пны: коебо причастїе прады къ / беззаконїю;
 или кое ѡщенїе свѣт^ъ / съ т^мк^ъ; коеже с^ъгласїе Хр^тови / съ вѣл^аром^ъ;
 или кам^ъ ч^ест^ъ вѣрн^ъ / съ невѣрными; или кое сложенїе цркки бжїи
 съ идолы. Бы во есте / цркки бг^а жива, ѣкоже рече бгъ: ѣко / все-
 люс^а к^ъ н^х, и похож^ъ, и вѣд^ъ н^м бгъ и тїи вѣд^ът^ъ мнѣ людїе. Тѣм^ъже
 изы/дѣте ѡ среды н^х, и ѡблчитс^а, гл^ет^ъ / Гдѣ, и нечыстотѣ не

прикасайтєса / и ѡзъ прїймє вы, и всѣдє ва^м въ ѡца, / и вы всѣдете мнѣ въ сѣны и дщєры, / гдє Гдѣ Вседєржытел^н. Того ради и паки оу томже посланїи оу гла^в: ѡ. докладаеть: / Єницєва оубо имѡще ѡбѣтованїа, ѡ / волюбленїи! ѡчисти мє себє ѡ всакїа / скверныя плоти, и дѡда, творяще / стѣню въ страстѣ Бжїи вѣмѣсти/те ны, ни єдиногѡ ѡбидѣхомъ; / ни єдиногѡ ѡстѣхомъ; ни єдиногѡ / (стор. 5) лихонмствовахомъ не на ѡсѣжденїе... / во рѣх: ꙗко въ срѣцѣхъ ны... / єже оумрети є вами и съ ж... / го ми дерзновенїе кѣ ва^м, м. / хвала по ва^с, ѡспѡни^тса... / прїебыточєствєю радостїю... / печали нїшой; ѡле прошо пр... / радостїю ѡ всакой печали?... / -ний стѣсѣдъ и ѡязыкомъ оучѣтелъ / посланїи ѡ. кѣ Корин^томъ к гла^в: ѡ. кѣ за^ч: рїд / самъ тѣмъ досѣкѣст: Печалъ во ꙗже по / Бжѣ покаянїе нераска^нно въ сїнїе съдѣлаваєт; а сєго мїра печалъ смртъ съдѣлаваєт; сєбо само єже по Бжѣ ѡскорѣти / ва^м, колико съдѣла въ ва^с тѣшанїе, но / ѡбѣтѣт; но негодованїе; но страхъ; но вожде/лѣнїе; но ревност; но ѡмѣшнїе. Кѣ все^м / прѣставистє себє чисто^м быти въ вєщи. ѡце во ѡписанъ ва^м, не ѡбиднєшаго / ради; ни же ѡбиднєшаго ради; но / зєже ѡвїтисє тѣшанїю вѣемъ / єже по ва^с кѣ ва^м прѣ Бгѡм. Єго / ради оутѣшыхомъса ѡ оутѣшенїи / вѣемъ. Лишеже пѣче во^срадовахомъса / ѡ радости Титовѣ; ꙗко поко... / дѣхъ єго ѡ всѣхъ ва^с; и паки... / посланїи ѡ. кѣ Корин^томъ к г... / с^т: ꙗпѣл Павѣ ѡ томже пѣч... / докладаеть: Бгѡдаренїе ж... / (стор. 6) давшемъ тожде тѣшанїе ѡ ва^с кѣ срѣце Ти/того, ꙗко мѣнїе оубо прїа^т, тѣшнїи иже / сый, своєю вѣлю изыде кѣ ва^м. / Послахомъ же с нимъ и брата, єгоже похвала въ вѣговѣстїи по всѣмъ црква^м / не точїюже, но и ѡсѣвєса ѡ црккѣ є на/ми ходити въ вѣгодати сей сѣжымъкї нами, кѣ самаго Гдѣ слава, и / спѣхъ вѣемъ посылаєми. Блюдѣ/шеса того да не кто на^с поречєт въ величєствїи сємъ сѣжымъкї на/ми, про/мышляюще добрѣа, не то^ммо прѣ Бгѡм / но и прѣ члкї. Єго ради възлюблєна^м / ѡ Х^стѣ Братїа! Всєчєсныи Кѣрє Мараморьскїи! / Прѣ-гла^нныи слова Павловы и паки к/немѣкѣмъ, и повтори^м: Єе нїкѣ время / вѣгопрїа^нно; сє нїкѣ днѣ сїнїа, ни єдино / кѣ ничємъже дающе прєтыканїе, да/сѣженїе, и дѣовнєство вѣше вєпорочно / всѣдєт; добрѣ памѣтаючи на ѡныи / оу Левїтскыѣ г. книгаѣ Моувєвухъ / к гла^в: дї. оу писмѣ стѡмъ написаныи / слова: Стѣи всѣдѣте, ꙗко ѡзъ стѣ / єсмъ Гдѣ Бгѣ вѣшъ! Да на на^с пастырей / дѣовныхъ, словєсноє стѣдо пасѣщыхъ / стѣа стѣрєшащыхъ, прїємлящыхъ, и / радѣлащыхъ, а стѣнѣ Гднєй лепѡс/чающыхъса, ѡнай страшнїи Идонай / Гдѣ понєсѣ оу Єзекїїла прѡрока оу гла^в: / кѣ. ѡписаный непостигнєт: И вѣст сло/во Гднє кѣ мнѣ глѣ: Єнє члчъ рїцї / (стор. 7) ємъ, ты єси землѣа не ѡдождн... / ꙗростї. єгоже старѣйшыны... / ꙗко лѣвы рыкающе вѣсхї... / възхиенїа. дїа и^дающ... / богатєствє, и чєст прїємляще... / оумножыша срдѣ єго; и... / сїнци: / єго ѡвѣрошєса зако... / и ѡскєрнїша стѣа моа. / и скєрнєво^м неразлчїша, и мєждє нечис... / и чисто^м неразлчїша. Кнѣзи єго срдѣ єго / ꙗко вѣлцї кѣсхїтающе възхїтанїа, сирѡтѣ и оубогѣ насилїє творяще, ꙗкоже / пролїати кровъ, и погвѣнти дїа. / ꙗкоже гла^вство гладовати. Єе да не / ѡ на^с жєрцовѣ или сїнїковѣ, да не ѡ на^с / кнѣзїи, прѣстолтєлѣи и прѣсѣдѣтелєи, / да не ѡ на^с дїєвныхъ пастырей Идонай / Гдѣ

Бгѣ Іезікілаѣ прѣрко дже ташко по/носѣтсѣ: Жерци или сѣнники мон
 ѡвер/гошасѣ закона моего, и ѡскверниша стѣл мои. Междѣ стѣи и
 сквернаво / неразвѣчнша; и междѣ нечистом и чысто / неразвѣчнша.
 Се оуподобасѣ Дхс стѣом / и Бголюбником Гевргію Гакріилѣ епс /
 йгналскомѣ, Мѣкачовскомѣ, Мараморыскомѣ и про: ѡ нїкїнѣ залише/
 нам стѣи ѡцѣ и вселенскѣ е: Соборовѣ стѣой... / православноѣ дѣй-
 ствѣмѣ д... / съчыненымъ бгоспнымъ тѣп... / постановленїемъ лѣч-
 шаго р... /-ненїемъ, лѣчшаго рѣди оу... / (стор. 8) и междѣ всесѣнимъ
 клуро право-правленїемъ / сїѣмъ оутверждати, и ничесоже правокѣрїю / при-
 давати, ниже оумѣшати, томо / блгоченїю и стѣи ѡцѣ и вселенскѣхъ
 соборовѣ стѣи правилаѣ еиѣ исповненїемъ / ради ѡпасно прилежати, и
 своей / архїерейскоѣ пастѣвѣ поврѣченыхъ / правнїю и бгослѣбноѣ пасти,
 и бгоспнїю / стѣею кѣ горнемѣ бївнѣ, си ест: црствїю / нїѣомѣ на-
 ставлѣти и сѣго рѣди клас/тїю своею архїерейскою и повинности свое /
 архїепастырскоѣ Всесѣномѣ Мараморыскомѣ Клурѣ кѣемѣ ѡ мала до
 велика крико повелѣает: Бѣ пѣрвы:

а. Ябы кождѣи сѣнникѣ или дїако сѣмнїчникѣ / по ѡтрїи или по
 стѣой Лвтсргїи кѣако/го возрастѣ и ѣ людемъ млїтвѣсѣ: Црїю / ибнїи:
 Трѣое: Пргам Трїце: ѡче / нїѣ: Бгѣ Дѣво: Бѣрѣю вѣ єдиноѣ / бгѣ:
 и десѣтеро Бжѣ приказана:

б. Покрѣе: ябы, такъ сѣнници и дїаконы, / такъ и мирскїи кѣѣ люде,
 принай/млїи чѣтири раѣ черѣ гвѣ оу петрѣвкѣ, / спасѣвкѣ, оу фили-
 пѣвкѣ, а найпачеже оу великое говнїемъ, то ест: оу м-цѣ / прѣд Хѣмъ
 вѣскрїїеѣмъ всѣхъ своихъ грѣховѣ належите и съ скрѣхою сѣ испочѣдали /
 и Бжѣсвѣныѣ Тайѣ пренаїсѣтѣйшого тѣла / и крове, ябысѣ ѣ великымъ
 и належытымъ / набоженствомъ причащали. /

(стор. 9) в. По трѣтїе: ябы сѣнники, парохы... /-ческамъ, а дїаконы
 дїакоиск... /-дой нли и прѣдникѣ Гнскоѣго иѣ... / и кождѣго свѣта
 ѡ цркви Бжѣ... /-го дѣйствѣвали, и Лвтср... / слѣжнїи, а єжелнбы
 коѣмъ н... / не можа было слѣжыти, при... / ябы Часы, Пѣодїстѣ,
 или Прѣтой... /-лѣвѣ ѡправѣвали: такожде ѣты... / нлннѣмъ, прѣд-
 нїчннѣмъ и стѣочннѣмъ дни сѣмнїчникѣ, парохы, сѣнники или дїаконы,
 людемѣ ябы слово Бжѣ проповѣдали, бгѣлїе / стѣое ябы велѣмъ стѣой
 цркви и стѣи ѡцѣ / сѣнѣс и оучтлїей црковнѣхъ оуммыслѣ / ѡбщого
 выкладѣвали и толмачили: / прїтоѣ ябы посрѣдствѣнѣ и приказатѣнѣ
 хрїтїанскомѣ члѣкѣ вкрїти потрѣв/намъ и бгослѣбскѣмъ цнотѣ и добродѣ-
 тѣ/тѣмъ, си ест: йктѣ вкрѣ, надѣи, и любвї / и катѣхїзїи, то ест:
 Хрїтїанскоѣ, православнѣнѣнѣ, кадолнчскоѣ наѣкѣ / ябы людеѣ мирскѣхъ,
 а найпачеже / юнѣтѣ ѡбегоѣ полѣ мѣжеского и женского дѣтїей и не-
 винаѣкоѣкѣ пнѣно / вынаѣчѣвали. Мирскїи паѣ люде, / ѣ тѣмъ нлннѣмъ,
 прѣднїчннѣмъ и стѣочннѣмъ / днїи, ябы до слѣжѣи и проповѣди Бжѣ... /
 и наѣкѣ хрїтїанскоѣ слѣханѣи и с... / старѣйшїи шхѣтнѣи и пнлнѣи
 б... / молодшѣхъ своихъ ѡсторѣжно по... / бгѣннїи заѣ парохы или
 дїакоиск... /-стойнѣмъ стѣи хъ тайѣ сѣннѣд... / (стор. 10) правнїюѣ
 црковнѣхъ тѣпннѣхъ и бгослѣбнѣхъ / ѡцѣ съставленїю ябы ѡпасно
 и набожно / дѣйствѣвали и сѣми належите прїї/малїи и людеѣ оугожно
 роѣдавали. /

д. По чѣтверте: Повелѣаетъ стѣи и пѣлѣ / Павѣ неспнвѣтїсѣ вннѣмъ

і немѣже єст: / бл҃гѣ; коуми паче подобаєт неспиватисѣ / свѣтоу не палюкы и з горѣлки, ѿ котоу ой люде велице шалѣют и тѣлеснѣ хорѣють и оутробы / горѣют; прѣреченнаѣ заповѣды Павлова: / неспикатисѣ, шбѣмъзеѣ всѣхъ хрѣтіанъ, / але найчачіже всѣчномѣ клѣрѣ, та к закон/ номѣ, та к и мирскомѣ, си єст дѣховныѣ / ѿцѣмъ и паствуемъ, иже мирскыѣ людѣмъ / бл҃гоговѣніѣмъ зерцало повини быти / прилизна и пристройна єст: сего рѣди / всѣ сѣщници и дѣлконы, іермонаси и / монаси по д правнныѣ црковныѣ караніемъ / и кї. золотыѣ глобою, и череѣ г. мѣи / темниныѣ дрштѣваніомъ да не дерзѣнѣт / по корчмаѣ пѣбличныѣ а найпаче по жыдаѣ / пѣблице со мирскыѣ людѣи великою стѣблзнію и погоршнїемъ до стрѣт розѣмѣ да не спиваютсѣ, междѣ собою, и / мирскыи людемъ да не свараѣтсѣ, да / не лихословаѣт и да не побиваю сѣ и оутрѣхъ и клѣтѣс да не спадают; а ежели з крехкості и оулоуности оупаѣнѣт з горѣлаковъ или палеукою, еже ничтоже ползѣет, но паче / шкодиѣт, да не мѣрѣтсѣ, но по радрѣшеніемъ ѿ клѣтѣы до своего ірхтеремъ / или до єго викарїи стѣ покажнїемъ / да прѣвѣгают.

По пятые: Сѣщники, пароухы и дѣл/коны оут неслѣшныѣ и клопѣтныѣ / (стор. 11) ѿказіаѣ закокоѣвѣ бѣ дѣховной сво... / -сти знанѣ и бл҃гословеніѣмъ на сѣ рѣконѣ... д... / птицаѣ и звѣремъ ловиѣс да не тво... / ницѣко или маѣсарство и кѣпецтво и кочм... / не дѣют; бо сїѣмъ кѣмъ протиѣ с... / лаѣ сѣт и сѣщническомѣ сѣнѣ... / -сѣѣ чѣсти и повѣзѣ дѣже... / наганы гоуна сѣт: такожде єлик... / хлѣба сѣби и чадоѣмъ свонѣмъ, иначей за... / возможно, іерей и дѣлконы плотѣш... / и салашамы да неывают; бо много разы / на іерейского сѣнѣ бѣчѣєт приглы доста/вают, и дѣже биты и вѣршаѣжены бывают, коли протиѣ / приказанію вѣкомѣ и цѣсарской заповѣди / стѣ мирскыи людемъ завинаѣт, а найпаче / коли крадѣжы соли привѣщю сѣ. /

Ѣ. По шесте: Понежѣ восточнаѣ црковѣ стѣл / мирскыѣ сѣщникомъ и дѣлкономъ толнко / першый враѣ ѿбоюдѣ к дѣичѣсткѣ прѣжде / хиротонїи возпрїѣтый бл҃гословиѣт: сего / рѣди крѣвожеѣнци, ктороженци и тре/тїоженци іерей и дѣлконы бѣ бл҃госло/веніѣмъ протиѣ стѣмъ правнлаѣмъ послѣшїи, / или неправнныѣ свонѣ сѣпрѣжницѣ, то єст: / незаконнѣ свонѣ жон стѣ клѣткою да ѿре/кѣтсѣ, или сѣнодѣисѣвіѣмъ и дѣлкоѣства / и парафїи, їкоже ниѣвержены да ли/шаютсѣ, и да несѣнѣтѣсѣ, ани дѣлкоѣствѣют по возпрїѣтоѣ/хиротонїи женѣчїнсѣ. /

Ѣ. По сѣмѣ: ірхидѣлконы, прото/попы и іерейи ниже на єннѣ ни соборнѣ / да не дерзѣнѣт междѣ персонами... / вѣнчаныи чинити розѣд ил... / имъ давати книгѣ, а то по д ниѣв... / (стор. 12) такожде: да не дерзѣнѣт ни єди не нашей Рели/гїи, то єст: не ніюго нежнѣсѣва персонѣ / или Калѣиновѣ или Римлаѣновѣ бѣ / власного иѣ пароуха до которого належаѣт / поѣволенѣмъ вѣнчати, ани тѣж крѣтити / к иной пароухїи кроме бл҃гословеніѣмъ / или смѣртномъ нѣжды, да некоснѣт / никтоже: а и дѣже приѣчиловѣсѣ / которомѣ, абы хотѣлъ Калѣвиѣнѣ зоста/ти правослаѣныѣмъ хрѣтіаниномъ, та/кого знѣкѣ крѣтити не єст потрѣбно, / понеже црковѣ стѣл признаєт вѣ имѣл / Тройцы важное быти иѣ крѣщнїемъ, / которое слѣшнѣ оучынеѣное повѣрѣтисѣ не можеѣт; но тоѣмо тако/вїи мїроѣ великыѣ да помазанѣт / вѣдѣт, и исповѣданіемъ правослаѣныѣмъ /

вѣри й гезіи съприсагою ѿрѣ/цаніе да ѡчини: потоже наложыти / исповѣдашыся й Прѣты^х Тай^н да причастися.

й. По ѡсмі: Оцѣники, пароухы й діаконы / абы не важылся ѿ свон^х пара/філ^н никого бы трикра^тнаго оу / цркви ѡглашніа вѣнчати, / ани тѣ^ж при пі^нствѣ вечеръ, ани / к^н ношы, но рано на тѣ^шо, ѡлкѣ / прилично й мощно при стѣой Дѣтвргіи пре^жде свон^х грѣх^{ов}ъ высповѣ/дашыся й Прѣты^х тай^н причастившыся ... (дальше бракуе).

Подав: о. Г. Кинах, ЧСВВ.

Студенти-Василіяни у виленській Академії

Малошо не вся історія студентів-Василіян XVII і XVIII вв. спочиває у рукописах та архівах преріжних книгозборів. Надрукований досі матеріял навіть у загальних рисах не віддає сього розгону у ділянці шукання науки, що його так сміло і всебічно розвинув Чин св. Василія В. на передодні своєї золотої доби, підчас неї і ще далі. Колискою, у якій зродився сей велитенський розмах, було — завсіди в історії Василіян напрямне й ініціативне — Вильно. Чинником, що все живійше і живійше прискішував ритм василіянського живчика саме на полі студій, шкільництва та образования, був Орден ОО. Єзуїтів. Ті давні, так достойні, події і взаємини зближує до очий наших молодий історик, член Товариства Ісусовців, о. Іван Поплятек, котрий схотів відступити для нас призирані по різних рукописах, як сам висловлюється, дрібязки, що торкаються черців св. Василія В., студіюючих у ОО. Єзуїтів, у виленській Академії і виленським університеті. З належним пієтизмом, навіть для всіх отрушин світлої бувальщини нашого Чину, приймаємо та друкуюмо отсі дрібні причинки, а шановному їх реєстраторови складаємо ще й на отсім місці щирю подяку.

Й. С к р.

Religiosi Ordinis S. Basilii Magni, qui in Academia et Universitate Vilnensi Societatis Jesu gradibus academicis ornati sunt.

1670—1774.

Nomina Basilianorum, sequenti indice contenta, ex pretioso et vetusto codice manuscripto excerpta sunt. Codex iste inscribitur: »Laureae academicae seu liber continens ritum promovendi et catalogum promotorum ad gradum doctoratus, licentiatum, magisterii et baccalaureatus in alma Academia Vilnensi Societatis Jesu, comparatus et ordinatus anno 1650«. (Archiwum Kuratorji Wileńskiej nr. 3, w zbiorach xx. Czartoryskich w Krakowie).

Omnes memorati religiosi, duobus exceptis, studebant in Academia Vilnensi, qua alumni Seminarii Pontificii Vilnensis, quod, opera et studio Antonii Possevini S. J., a Gregorio XIII. P. M. anno 1582 erectum est.

In codice manuscripto, cui titulus est: »Consuetudines Alumnatu Vilnensis«, (Bibl. Ord. Zamojskich n. 828 in 4°, w Warszawie), p. 7, invenitur informatio nuntiorum apostolicorum in Regno Poloniae et Magno Ducatu Lituaniae, quae modum tractandi alumnos ex Ordine D. B. M. tradit. »In alumnatu Vilnensi ex recepta ordinatione aluntur quatuor Basiliani, sed hi debent a suis superioribus esse delecti ut sint morigeri, ingenii singularis, non asperi et

15. Ambrosius Jankiewicz SS. D. N. Al., 19 novembris 1696 B. ph.
16. Alexander Łodziata SS. D. N. Al. 18 novembris 1697 B. ph.;
6 iulii 1699 Mgr. ph.
17. Innocentius Malejewski SS. D. N. Al., 22 novembris 1698
B. ph.; 29 iunii 1700 Mgr. ph.
18. Jacobus Białozor SS. D. N. Al., 23 novembris 1701 B. ph.;
29 iunii 1703 Mgr. ph.
19. Vincentius Czechowicz SS. D. N. Al., 23 novembris 1701
B. ph.; 29 iunii 1703 Mgr. ph.
20. Laurentius Kiwaczycki, 23 novembris 1701 B. ph.; eodem
die Mgr. ph.
21. Augustinus Lubieniecki SS. D. N. Al., 23 novembris 1703
B. ph.; 29 iunii 1705 Mgr. ph.
22. Hieronimus Łowiecki SS. D. N. Al., 23 novembris 1705 B. ph.;
13 iulii 1706 Mgr. ph.
23. Gervasius Acinkiewicz SS. D. N. Al., 7 februarii 1707 Mgr. ph.
24. Florianus Hrebnicki SS. D. N. Al., 7 februarii 1707 Mgr. ph.;
6 iulii 1710 Dr. th.
25. Symphorianus Wahulski SS. D. N. Al., 22 novembris 1712 B. ph.
26. Sylvester Kulczyński SS. D. N. Al., 22 novembris 1712 B. ph.;
29 iunii 1713 Mgr. ph.
27. Antonius Nowostawski SS. D. N. Al., 22 novembris 1712
B. ph.; 29 iunii 1713 Mgr. ph.
28. Simeon Michałowski SS. D. N. Al., 22 novembris 1715 B. ph.;
27 iunii 1717 Mgr. ph.
29. Bessarion Kulczyński SS. D. N. Al., 22 novembris 1719 B. ph.;
29 iunii 1721 Mgr. ph.
30. Theophanes Sabatowicz SS. D. N. Al., 22 novembris 1719
B. ph.; 29 iunii 1721 Mgr. ph.
31. Theophil Jętkiewicz SS. D. N. Al., 23 novembris 1722 B. ph.;
18 iulii 1724 Mgr. ph.
32. Jason Lipski SS. D. N. Al., 22 novembris 1723 B. ph.; 18
iulii 1724 Mgr. ph.
33. Samuel Janowski SS. D. N. Al., 22 novembris 1724 B. ph.;
29 iunii 1726 Mgr. ph.
34. Germannus Jackowski SS. D. N. Al., 23 novembris 1725
B. ph.; 29 iunii 1726 Mgr. ph.; 7 iulii 1730 L. th.
35. Gedeon Medem SS. D. N. Al., 19 novembris 1727 B. ph.
36. Nicanor Uliński SS. D. N. Al., 19 novembris 1727 B. ph.;
29 iunii 1728 Mgr. ph.
37. Thadeus Dziurdzi SS. D. N. Al., 12 novembris 1728 B. ph.;
15 novembris 1730 Mgr. ph.
38. Polyeuctus Kondratowicz SS. D. N. Al., 18 novembris 1729
B. ph.
39. Ionas Łoszakiewicz SS. D. N. Al., 15 novembris 1730 B. ph.;
18 novembris 1732 Mgr. ph.
40. Mitrophanes Bochdanowicz SS. D. N. Al., 18 novembris 1732
B. ph.; 23 novembris 1734 Mgr. ph.

41. Florianus Orański SS. D. N. Al., 18 novembris 1732 B. ph.; 23 novembris 1734 Mgr. ph.
42. Josephus Mirski SS. D. N. Al., 23 novembris 1734 B. ph.
43. Dionysius Żaba SS. D. N. Al., 21 novembris 1736 B. ph.; 3 iulii 1740 Mgr. ph.; 21 maii 1742 B. th.
44. Jacobus Ławrynowicz SS. D. N. Al., 3 iulii 1740 Mgr. ph.
45. Innocentius Jastkiewicz SS. D. N. Al., 22 novembris 1741 Mgr. ph.
46. Hieronymus Monkiewicz SS. D. N. Al., 23 novembris 1742 B. ph.
47. Josephus Narolski SS. D. N. Al., 23 novembris 1742 Mgr. ph.; 6 iunii 1746 L. th.; 25 iunii 1765 Dr. th.
48. Stephanus Śmigielski SS. D. N. Al., 18 novembris 1743 Mgr. ph.
49. Damascenus Zmorowski SS. D. N. Al., 18 novembris 1743 Mgr. ph.
50. Alexander Jodko SS. D. N. Al., 23 novembris 1744 B. ph.; 14 novembris 1746 Mgr. ph.; in iunio 1750 L. th.
51. Plato Gutz SS. D. N. Al., 17 novembris 1749 B. ph.; 23 novembris 1750 Mgr. ph.
52. Vitinius Zahorowski SS. D. N. Al., 17 novembris 1749 B. ph.; 23 novembris 1750 Mgr. ph.
53. Joannes Czudowski SS. D. N. Al., 23 novembris 1750 B. ph.; 29 iunii 1752 Mgr. ph.; 1756 L. th.
54. Ignatius Wołodźko SS. D. N. Al., 23 novembris 1750 Mgr. ph.; 26 maii 1754 B. th.; 29 iunii 1754 L. th.
55. Heraclius Kostecki SS. D. N. Al., 29 iunii 1751 Mgr. ph.; 17 iunii 1754 L. th.
56. Anatol Widziński SS. D. N. Al., 20 novembris 1753 Mgr. ph.
57. Parthenius Terlecki SS. D. N. Al., 22 novembris 1754 Mgr. ph.
58. Gregorius Żeromski SS. D. N. Al., 22 novembris 1754 Mgr. ph.
59. Martinus Durzytowski SS. D. N. Al., mense novembri 1756 Mgr. ph.
60. Clemens Żaba SS. D. N. Al., mense novembri 1756 Mgr. ph.
61. Gedeon Hajewski SS. D. N. Al., mense novembri 1757 Mgr. ph.
62. Samuel Jedliński SS. D. N. Al., mense novembri 1757 Mgr. ph.
63. Laurentius Rymarzewski SS. D. N. Al., mense novembri 1757 Mgr. ph.
64. Nicephorus Stopakowski SS. D. N. Al., mense novembri 1757 Mgr. ph.; 2 septembris 1760 B. th.; 4 septembris 1760 L. th.
65. Constantinus Ułaszewicz SS. D. N. Al., 24 novembris 1760 Mgr. ph.
66. Sophronius Grodzicki SS. D. N. Al., 24 novembris 1762 Mgr. ph.; 22 aprilis 1765 L. th.
67. Clemens Gaszyński SS. D. N. Al., 27 novembris 1762 Mgr. ph.
68. Andreas Markowski SS. D. N. Al., 24 novembris 1762 Mgr. ph.
69. Hieronymus Ardecki, 22 iunii 1765 Mgr. ph.; 25 iunii 1765 Dr. th.
70. Nicephorus Nenicz SS. D. N. Al., 23 novembris 1765 B. ph.

71. Leo Powszyński SS. D. N. Al., 23 novembris 1765 Mgr. ph.
72. Martianus Sipko SS. D. N. Al., 23 novembris 1765 Mgr. ph.
73. Ignatius Baranowski SS. D. N. Al., 23 novembris 1766 Mgr. ph.
74. Antonius Dziedzicki SS. D. N. Al., 23 novembris 1768 Mgr. ph.
75. Constantinus Jankowski SS. D. N. Al., 22 novembris 1769 Mgr. ph.
76. Josaphat Morgulec SS. D. N. Al., 22 novembris 1769 Mgr. ph.
77. Alexander Barański SS. D. N. Al., 23 novembris 1770 Mgr. ph.
78. Augustinus Sławiński SS. D. N. Al., 23 novembris 1770 Mgr. ph.
79. Adrianus Hołownia SS. D. N. Al., 22 novembris 1773 Mgr. ph.
80. Hromarzewski SS. D. N. Al., 22 novembris 1773 Mgr. ph.
81. Simon Komorowicz SS. D. N. Al., 22 novembris 1773 Mgr. ph.
82. Izaias Szulakiewicz SS. D. N. Al., 22 novembris 1773 Mgr. ph.

II.

W rękopisie, pochodzącym z »Academia et Universitas Societatis Jesu« w Wilnie, znajdującym się dziś w posiadaniu biblioteki imienia Wróblewskich w Wilnie, znalazłem nazwiska bazylianów, którzy jako alumni Seminarjum Papieskiego w Wilnie składali egzamina w akademii w latach 1750-1774.

Rps in folio, oprawny w skórę, tytuł: »Examina Theologorum et Philosophorum in Collegio Vilmensi S. J.«, obejmuje zapiski z lat 1688-1774. (Sygn. 145).

P. 361 ss.

Anno 1750. Examinatus in Junio ex universa Theologia Alexander Jodko O. D. B. et omnium quatuor examinerum iudicio superavit mediocritatem, dignus iudicatus gradus licentiatus.

Anno 1754 die 22 maii absolvit examen ex duobus Tractatibus Theologiae per horam E. A. R. D. Heraclius Kostecki O. D. B. M. Alumnus Pontificius quarti anni theologus in ordine ad primam lauream. Omnium quatuor examinerum iudicio superavit mediocritatem insigniter, dignusque iudicatus prima laurea Theologiae et defensione publica ex universa Theologia pro gradu Licentiatus.

Anno 1754 die 25 maii subiit examen ex duobus Tractatibus Theologiae E. A. R. D. Ignatius Wołodźko O. S. B. M. Sanctissimi Domini Nostri Alumnus Theologus quarti anni in ordine ad primam lauream. Omnium quatuor examinerum iudicio superavit mediocritatem, dignusque iudicatus prima Laurea Theologiae et defensione publica ex universa Theologia pro gradu Licentiatus.

Anno 1754 die 27 iunii E. V. F. Heraclius Kostecki, idem qui supra defendit theses ex universa Theologia in Actu Magno, tam mane, quam a meridie, omnium quatuor (examinerum) iudicio superavit mediocritatem.

Anno 1754 die 29 iunii E. V. F. Ignatius Wołodźko, qui supra defendit theses ex universa Theologia, in Actu Magno mane et

a meridie pro gradu Licentiatum omnium quatuor (examinatorum) iudicio superavit mediocritatem.

Anno 1765 die 15 aprilis absolvit examen V. F. Sophronius Grodzicki O. S. B. M. Iudicio quatuor examinerum excessit mediocritatem et Licentiatum in Theologia obtinuit.

Anno 1768 die 26 aprilis absolvit examen ex universa Theologia R. D. Valerianus Sienicki O. S. B. M. Sanctissimi Domini Nostri Alumnus et omnium (examinatorum) iudicio superavit mediocritatem.

Anno 1769 die 15 martii absolvit examen ex universa Theologia R. D. Leo Powszyński O. S. B. M. Sanctissimi Domini Nostri Alumnus et omnium quatuor examinerum iudicio superavit mediocritatem.

Anno 1769 die 26 aprilis absolvit examen ex universa Theologia R. D. Martianus Sipko O. S. B. M. Sanctissimi Domini Nostri Alumnus et omnium quatuor examinerum iudicio superavit mediocritatem.

Anno 1770 die 29 martii absolvit examen ex universa Theologia R. D. Ignatius Baranowski O. S. B. M. Sanctissimi Domini Nostri Alumnus et omnium quatuor examinerum iudicio superavit mediocritatem.

Anno 1772 die 1 aprilis absolvit examen ex universa Theologia R. D. Anastasius Dziedzicki O. S. B. M. Sanctissimi Domini Nostri Alumnus et omnium quatuor examinerum iudicio dignus est habitus Licentiatu S. Theologiae.

Anno 1773 die 22 martii absolvit examen ex universa Theologia R. D. Constantinus Jankowski et omnium quatuor examinerum iudicio dignus est habitus Licentiatu S. Theologiae.

Anno 1773 die 15 decembris absolvit examen ex universa Theologia R. D. Alexander Barański O. S. B. M. Sanctissimi Domini Nostri Alumnus. Omnium quatuor examinerum iudicio iudicatus est absolvisse examen excellenter.

Anno 1774 die 24 ianuarii absolvit examen ex universa Theologia R. D. Augustinus Sławiński O. S. B. M. Sanctissimi Domini Nostri Alumnus. Omnium quatuor examinerum iudicio iudicatus est examen absolvisse bene.

W tym Rpsie więcej o bazyłjanach nic się nie znajduje.

Jako uzupełnienie do tych danych dodaję kilka drobiazgów z innego Rpsu p. t.: »Diarium Collegii Academi Vilenensis S. J. a Septembre 1752 ad 15 aprilis 1766«. Rps ten, in folio, oprawny w półskórek znajduje się w zbiorach archiwalnych Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie.

Anno 1753 die 6 iulii (feria VI), Examen R. F. O. D. B. M. Alumni SS-mi D-ni Nostri (nazwisko nie przytoczone) ex tertio anno Theologiae ab hora IV ad V...

...die 7 iulii (Sabbato) Ab hora IX ad X et dimidiam examen alterius ex anno tertio Theologiae Basiliani (nazwiska brak) et unius ex primo anno Theologiae etiam Basiliani...

...die 18 iulii (F. IV) Examen ex universa Theologia R. D. F. Gutz O.S.B.M. SS-mi D-ni N-i alumni in ordine ad lauream...

W katalogu osób Seminarjum papieskiego w Wilnie z r. 1740 do 1741, znajdującym się w Rpsie p. t.: »Visitatio apostolica Alumnatus Pontificii Vilmensis diebus 21-23 Martii 1741 ab Ep̄o Josepho Sapieha et Canonico J. Łopaciński, iussu Benedicti Papae XIV facta« (Rps in folio w Archiwum Kurji Metropolitalnej w Wilnie), są wymienieni alumni — bazyłjanie:

...2. Dionysius Żaba O.S.B.M. Patria: Lithuanus, annorum 24, Theologus tertii anni; Profectus: boni, admissus ad iuramentum 19 aprilis 1736, parentes: catholici; Scit linguam latinam, polonicam et sclavonicam; Gradus in litteris: Artium liberalium et philosophiae Magister, studet Theologiae.

...4. Jacobus Ławrynowicz O. D. B. M. Lithuanus, annorum 24, Theologus secundi anni, profectus boni, parentes catholici, scit linguas latinam, polonicam et sclavonicam, gradus in litteris: Artes liberales, Magister Philosophiae, studet Theologiae.

W Rpsie p. t.: »Bulla erectionis Seminarii Vilnae pro Ruthenis«, (Rps in folio, pochodzący z Seminarjum papieskiego w Wilnie, obecnie znajduje się w Biblijotece Uniwersyteckiej Publicznej w Wilnie, w dziele Rpsów nr. B. 53/37), w rozdziale, zawierającym rozporządzenia nuncjusza apost. w Polsce, arcybiskupa Efezkiego Opicjusza Pallavicini, wydane we Lwowie, dnia 7 marca 1686 r. p. t.: »Ordo disciplina et consuetudines Pontificii Seminarii Vilmensis«, znajduje się kilka rozporządzeń, dotyczących alumnów papieskich z zakonu św. Bazylego.

...35. Quando dantur aliquibus vestes novae, statim ab iis etiam Religiosis S. Basilii per vestiarium. repetuntur antiquae, ac in sartoria conservantur ad alios usus, alias alienantur aut pereunt.

44. Concessum est ad Alumnatum Vilmensem ut aliquot Religiosi S. Basilii iuxta ordinationem superiorum admitti possint, ii vero qui admittuntur per omnia et sine ulla exceptione omnibus oneribus, legibus et consuetudinibus Seminarii subiecti erunt, perinde ac alii, quia illis exemptis, caeteri magis onerentur.

45. Agendum est cum Superioribus supradictorum Religiosorum ut in mittendis ad Alumnatum magnum habeant delectum, quo melius aedificationi saecularium (notabene alumnorum) consulatur, mittere autem eos debent cum novis vestibus tam superiore quam inferiore ac aliis necessariis, ne si male vestiti accesserint, Seminarium adventu eorum magis gravetur, quam aliorum caeterorum, quorum alii cum novo vestitu accedere solent, aliis vero eorundem rebus, quae ad Seminarium secum ferunt, novae vestes comparantur. Accedit huc quod quarta pars anni recens susceptis, probationi deputetur, quo tempore nihil eis dari solet, nisi id paupertas eorum exigat.

46. Quoniam notatum est ex praedictis Religiosis ut citius in Seminario novas vestes acciperent, suas meliores, vel ex Seminario ipsis datas, vel secum allatas, in monasterio commutasse in deteriores, monendi sunt Superiores eorum, ne id facere permittant cum lege Seminarii.

Drobiazgi te, dotyczące zakonników św. Bazylego, którzy jako uczni, na mocy przywileju rzymskiego, przebywali w seminarjum papieskim w Wilnie, zebrałem z różnych rękopisów, które tu dla jasności jeszcze raz wymieniam.

1. *Examina Theologorum et Philosophorum in Collegio Vilenensi S. J.* Rps in folio, oprawny w skórę, znajduje się w bibliotece im. Wróblewskich w Wilnie nr. 145. Obejmuje on notatki o wyniku egzaminów z lat 1688-1774. O bazyłjanach jest mowa tylko w latach 1750-1774.

2. *Diarium Collegii Academici Vilenensis S. J.* z lat sept. 1752 — 15 apr. 1766. Rps in folio, oprawny w półskórek, znajduje się w zbiorach archiwalnych Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie nr. 98.

3. *Visitatio apostolica Alumnatus Pontificii Vilenensis diebus 21-23 martii 1741 ab Ep̄o Josepho Sapieha et Canonico J. Łopaciński, iussu Benedicti Papae XIV facta.* Rps in folio, nieoprawny, w Archiwum Kurji Metropolitalnej w Wilnie, bez sygnatury, w teczce zatytułowanej: »Acta Alumnatus Papalis«.

4. *Bulla erectionis Seminarii Vilnae pro Ruthenis.* Rps in folio, oprawny w papier, w Bibliotece Uniwersyteckiej Publicznej w Wilnie, w dziale rękopisów nr. B. 53/37.

Подав: І. Поплятек, Т. Іс.

Життєписи Василян

(Виймок з рукописного збірника митр. Льва Кишки)

(Продовження) 6:

(ст. 367) **Fr Laurentius Alexandrowicz** Eximius Ch(ris)ti D(omi)ni amator et Divae Virg'inis cultor, qui vota sua emissa in Religione integerrima ad sarcophagum detulit, chori director et cantor nobilis religiosi nomi(ni)s et honoris amans, Dispensatorem Vilnae egit, verum grassante pestifera lue per urbem, ipse etiam piis suspiriis deditus extinctus est, ibi denique tumulatus 1652 (?)

Fr Isaias Dorosiewicz Post probationem et Professionem Diaconatus munus obibat, artem pingendi calebat, modestiae summae, qui prospera et adversa aequo animo ferebat, amore Dei nimio intra praecordia aestuabat, ut quandoque sui immemor evaderet, regularum observantissimus quotidie proficiebat in spiritu et virtute magnam opinionem suae sanctitatis posteris reliquit, quem ut virum sanctitate plenum coluerunt universi, a Moschis transfuga Lublinum, id inpare reperit, quod in bello vetare cupiverat nempe mortem, 1653.

Fr Laurentius Szerminski Monachatum Professus et obsequiis curam impendendam non intermisit, et lectioni sacrae praecipue vitas Patru(m) et Divorum praelegendo invigilavit, sciens uberiolem fructum praebere audientibus aut lectitantibus Gesta SS. quam miracula eorum, ascultatio enim exigit imitationem, miracula ingerunt admirationem, miracula docent quam sancti fuerint, vita vero insinuat qualiter et nunc h(omi)nes fieri valeant sancti: ita se et his disponebat ad vitam probe peragenda(m) et bravium caeleste assequendum, bene dispositus concessit fati 16

Fr. Laurentius Zozulinski Religioni nomen dedit semper victurus secundum institutum S. P. Basilii, humilitatem exercuit in quovis negotio monasterio usitato, coronam nunq(ua)m omisit salutandi Virg'nem Mariam, ad S Eucharistiam saepius accessit magna cum praeparatione, officium suu(m) Diaconatus animo solerti D(omi)no obtulit, dignus quem perennis celebraret memoria, egregius gloriae Divinae propagator, cui vita(m) voverat in cursu, in agone pientissime reddidit animam eidem.

Fr Antonius Kuzmicki a Juventute Divino mancipatus propria voluntate obsequio, maxime Ch(ris)tu(m) D(omi)num Crucifixum redamabat, omnes enim eius cogitationes ibi ferebantur, ubi cor oculos difigebat nempe in Redemptorem, illis maxime diebus, quos amor eius in Cruce pendens fecit sanctiores, illi tamen satis non fuit, animo con-

templari saucium, verum stigmata flagellorum adminiculo in corpore suo fabricare, ita probe in rectum vivendi iter prodroma virtute deductus, Moschorum Schismaticorum devenit ad manus, cumque persisteret in suo proposito immota cautes hic unionem divis ut voluerant illi devoveret, decretum accepit capite minueretur, Sic pro unione Ecclesiae divisionem sui corporis subj. 1655.

Fr. Isaias Kimbar Supervacaneas curas saeculi tumulavit, opes et caetera malorum irritamenta sine gemitu abdicavit factus inter Religiosos Professus, omnia vero vicissim sancti amoris insignia assumpsit, interulam satis asperam cinctu ferreo prope corpori astrinxit, flagris et catenulis concisum corpus nuda humus exceptit, pulvilli vicem truncus fuit, stipe pene vixit, Christi tamen viva victima sed quia aspere corpus tractavit, anima illum praemiandu(m) ad immortalitate(m) duxit Cobrini peste enim obdormivit.

(ср. 368) **Fr Leontius Woyna**, neglecto Statu Nobili quem duxit a Primoribus, ad Liberum Ch(ris)ti ergastulum libere advolavit, suorum immemor, suam tutatus Spartam, ita propinquos secus seipsum odio habuit, ut illos ad aeterna provocaret appetenda, eorumque carnalem gratiam ut praepedimentum postposuit, addisceret temperata eos discretionis arte et convenjenter diligere et salubriter odio habere, ita in mundo e mundo liber, dum se voluntarie captivat in obsequium Christi Centuplu(m) in hac vita accepit virtutum augmentu(m) et vitam aeternam obtinuit profectus ad Patres comitantibus meritis Dermanij.

Fr Ephrem Welikonty, A primis annis iam ea morum gratia promicuit, quae vitam totam in Religione futuram commendaret, ut iam in Tyrone Ch(ris)ti nihil puerile praeter aetatem fuit, totus studijs et exercitijs spiritualibus serio occupabatur, et in his omnibus Dei suum gloriam quaerebat semper in caelum collimans, unicu(m) scopum suum, Religioso homini ne aberret satis magnum, Nullu(m) opus recusavit renitentibus omnibus obsequi voluit humiliter et reverenter in caelum animo ferebatur, quem in ultima vitae lucta in sinum Jesu et Mariae reddidit Suprasli

Fr. Nazarius Czapski Postquam Collegio probatione finita Professorum vota S. P. Basilij adscriptus fuit, ut alij nummorum sic ille virtutum censum augere studuit, orationes inchoabat a Dei laudibus et omne opus servile, cum Iona etiam finiebat, temporis avarus, ad verba otiosa mutus fuit, ad Epulas vero Tantalus, et culinae et dispensae non gravate munus subj. adijciens illa Ch(ris)ti verba, quidquid his Patribus amoris causa fecisset, sibi praestitisset. Sed qui servivit angelis terrenis, caelestes meruit habere sibi comites pergendi ad aeternitatis scopum Suprasli.

Fr Sylvanus Krutius Amore Religionis illectus ad Biteniense pervolavit asceterium, virtutibus exercendis operam dedit, castimoniam magni censuit, ita, ut pro oculorum portis excubaret, ne has ulla faemina visa subiret, erantque tam piis vigilijs tessera illa verba e Sacris litteris averte oculos meus ne videant vanitatem, non alio figebat obtutus nisi in illam Patriam ad quam creatus esset, sed ne contueretur mortalibus clausit hos aperuit immortales Bitenij

FF Methodius et Theophilus Taborowscij. Germanoru(m) par nobile Fratrum qui in saeculo charitate colligati in Religione etiam tales esse non desierunt, Supraslij Schema sacrum mutuati sunt, Juvenes ad omne bonum in vita et moribus gloriosi, missi post Professionem a P. Dubowicz Abbate Suprasliensi Brausbergam pro Philosophia, optimum specimen et scientiae et sapientiae Religiosarumque virtutum ediderant, verum sic volente D(omi)no Methodius phrenesis speciem visus incurrere post Logicam, unde a P(at)re Bieda Supraslium reductus corde contrito et spiritu humiliato ad superna aspiravit, Theophilus vero Braunsbergae in cursu Theologico proficiens maligna Febri correptus pie dispositus eliciens actus amoris Dei super omnia in refrigerium abscessit. Ibidemque honorifice sepultus.

Fr Antypas. Simplicitatem ut intulit in monasterium Dermanense, ita et consummavit eam magna cum animi demissione, soli Deo intentus a saecularibus cor alienum gerens, a Cosacis captus in eodem Caenobio, ac primum pro S unione ac pro primatu Petri seu Sedis Apostolicae miserandum in modum concussus, cum eodem perstitisset in proposito, data opera equi impetu concitato currentis, protrusus dilaceratusque egit animam eximius unionis athleta

(ср. 369) **Fr. Vitalius Surovec** Pertaesus Aulicae vitae et discrimina et perplexitates quam D Tryzna Thesaurario M. D. Lith: devoverat, Bitenij sacrum acceptavit institutum, ex humilitate indignum se esse censuit Presbyteratu, Zyrovicijs dispensatorem egit, magno commodomonasterii totius, Leszczy etiam cohabitavit virtutibus studendo aggregandis, Vilnae Zacristae munus obijt, sed invalescente ubivis letifera peste ipsemet contactu quorundam affectus exulem fecit anima(m) e corpore, 1652.

Fr Sabbas Samogita Vir virtutibus plenus sanctitate praestans, bene meritis de Religione, magnae lectionis, sed majoris observantiae regularum, nihil legit quod n(on) actu practicaret, nullam vovit regulam, a cuius observantia vel ungue aberraret, si qui errores veniales irreperit paenitentiae clavibus subijciebat, magna cum cordis contritione, lepores nonnunquam movebat non qui levitatem redolerent, sed qui ad spiritus excitationem derivarent, In die Tutelaris sui Zyrovicijs exultabundus in D(omi)no comitante an praeunte eodem secutus quoduxerit 1653.

Fr Sabbas Markiewicz Gloria et honore illustris qui ejurato saeculi ambitu Ch(ris)ti D(omi)ni institit vestigijs paupertatis amans Religiosarum institutionum observans, iuventam quam in Religione D Deo consecravit per vota, eandem intulit in monumentum, a momento enim novissimorum memor vivere nonnisi Deo caelo et Religioni, mori vero aeternitati beatae voluit, quare Fratribus adstantibus cum dedisset vale addens via mihi restat a qua ne deviem intercedere dignemini, dictis finem imposuit et vitae, Brestae. Diaconus

Fr Andreas Biedrzycki. Nobile subiectum nobilius cuiusvis virtutis objectum, et Professus vota et Diaconatus ordinibus initiatus Polociae consummato cursu Philosophiae, singulare habuit praedicatum de donogratiae contemplationis, Minsci artes liberales instituit, Praedicator veli

a primordijs decantatus, Novogrodecum ad idem munus deputatus phtisi praeventus, magnae spei consumptus doloribus hebdomada magna concessit fatis. 1654¹

Fr Mardarius Brylinski ad omnia natus, manu voce conceptu idoneus fuit propitium implorare Numen, humanum conciliare studium, litteras chartae inserere aptissimus, voce choraules exquisitus, conceptu naturali argutus quorum omnium fundamentum Deum et virtutes nancisci voluit, Monasterium Onuphriense Alba Russia incoluit, ubi a Moschis ex odio in Uni(om)nem sacram submersus est. 1655¹

Fr. Gregorius Kotkowski optimis imbutus virtutibus, litteris et moribus, vitam Deo placentem nullis adversis opinionum contrariarum circumstantijs obnoxiam duxerat in Religione. Suborta tempestate calamitatum undique Patriam prementium, cum Moschi et Cosachi qua igne qua ferro omnia debaccharentur, ipse multa in fuga, plura a Tyrannis perpeusus, facta sibi Superiorum gratia licentia, arripuit iter Jerosolymam acturus hodoporum, nec secius destitit a proposito, donec votum explesset, sanctum consummasset iter, sacro loco ubi steterant pedes D(omi)ni, et nostram Servator operatus salutem (ср. 370) fixisset oscula, Post haec adunatus cuidam ex Patribus Ordinis S. Francisci Minorum de Observantia, qui ibidem Missionarium magno animarum commodo egerat, Roma(m)que necessitante avocante repetierat, Gregorius aetatis anno circiter quinquagesimo venerat Sareptam Sidoniorum, seu Sidoniam Phaeniciae vel Syriae, illiusque loci Antistitem adjerat Schismatis tenacissimum, qui ex odio Fidei Catholicae et Unionis Toxicum utrique propinavit alter eorum beneficio naturae salvatus, technas Schismaticorum Romae detexit, ac testimonium innocentiae Socij itineris et laborum omnibus praesertim nostratibus propalavit, Gregorius vero in Communione Sanctae Matris Ecclesiae, animam Deo commendavit, cuius exuviae sequenti die sepulta sunt in monte Sidonio. S Eliae, rite conscientiam suam expiavit, et sacri olei unctione novissima roboratus exul in Patriam aeternitatis profectus est: attestante Parocho Sidoniensi et Praeside Sanctae Terrae. Fratre Ludovico de Beauvois.

Fr Macarius Kunicki Ex instituto vitam ducendam consummandamque votis ratificaverat, Dei cultui deditus Religionis obsequio, regularum observationi, florem virginitatis consecravit sponso Virginum, vitam corpus, et animam Deo moderatori, conscientiam Patri Spirituali, a cuius nutu totus omnino pendeat, omnes labores tametsi durissimos apud se Christi amore leniebat, plenus meritorum suo in Diaconatus munere Dubnae in Podolia, monasterij incolis suis Patribus corpus humandum, animam Deo Caelitibusque charam per suspiria et actus amoris eiaculatus e(st)

Fr Daniel Piecinkowicz Non est veritus tollere crucem D(omi)ni in eo sequendo, per quam adire Patriam Regnumque assequendum certo sperabat, magna cum fiducia Crucifixum accedebat, colebat, cuius se voluntati tota conformaverat in vita, nec retro respiciebat, qui corde, animo, et affectu pollicitam a D(omi)no mercedem exambiebat, omnia

¹ По тім залишено трохи вільного місця.

contemptui duxit in comparatione caelestium, solius Dei memor aeternorumque omnia caduca mundi memoriã deterserat, ideoque mortis et Passionis D(omi)nicae contemplationi intentus, in osculo Redemptoris Fatis concessit.

FFrr. Paphnutius et Josephus Krupeccyi, Primus Diaconus secundus Clericus, uterque Germanus Antistiti Premysliensi D(omi)no Athanasio, prior omnibus Litterarum numeris absolutus sub tempora Josephi Rutscij Metropolitanì, Ordinis sacri institutum amplexus, quem sine mora secutus Josephus D(omi)no in omnibus obsecutus, renuerunt aulicum sed miserum splendorem Episcopali in Curia, elegeruntque satius minimi alijs censerì in ordine, quam aliquo culmine nitendo deviare, a votis propositi sui, Paphnutius etiam Presbyteratus munus acceptandum minime, censuit, prodroma sola humilitate ad quodvis bonum pellicente, singulis nihilominus diebus sacram sumebat Synaxim, vir magnae ac decantatae suo aevo pietatis, plane angelus in carne castissimus et simplicissimus, Moschis depopulantibus et in deditionem coegentibus Brestam, e monasterio Zyroviciensi cum Fratre suo libere dimissi, fugam maturantes in Wołyniam abscesserunt, inibi Leopoli a PP Ordinis Praedicatorum S. Dominici hospitio excepti per quam humaniter, verum adversa Paphnutius valetudine fractus, pedem amplius e Caenobio quem intulit, non extulit, solemnique funebri pompa cum monodia tumulatus est, nec mora in divisibile Fraternali par charitatis unus clausit sarcophagus, peramante(m) eorum deducens posthumis temporibus memorjam 1660.

Fr Lucas Sobolewski, Ut dolorem saecularium(m) e penetralibus cordis exterminaverat, votorum observantia obligatus, ita amore solius Dei eidem obstrictus ubi agnoverit, Eius legem caelestia terrestriaque indefessa statione conservare, imo in tanta Republica (ср. 371) Dei se solum peregrinum quodammodo esse, cuius decreta ex asse non servaret, conterebatur dolore saepius, quia D(omi)num Creatoremque suum offendisset, hinc frequentes lacrymae, crebriores confessiones, nobiliora suspiria ad eum, cuius amore spiraret speraretque, Verum dum dolet animo amore Dei media in Juventute dolores corporis leniendos experitur, et ad superna(m) migrat Patriam

Fr Josephus Rzepnicki, Multarum virtutum in Religione choragium legere studebat, praecipue tamen charitatis Fraternali intimus observator, hanc omnibus desiderijs amplectebatur, quae tot bona ei praestiterat, quot praemia, observabat prae caeteris virtutibus pacem, quoniam Deum esse semper in pace probe noverat, nusquam dabat locum inimico, ne inter mella venena amiora felle confunderet, quam charitatem igitur coluerat in vita, in morte quoque non modo non omisit sed etiam ipse obtinuit cum in osculo pacis et charitatis Fraternali animam egisset. Czereiae.

Fr Josaphat Mogilnicki. Vitae sancte instituendae navavit operam, Deo cor et animam, Religioni nomen, sanctis vitam totam devovendo, Expectabat quotidie illius finem, ac ad illud iter omni religioso exercitio sese praeparabat, quod arripiendum certo decretum est, cordis compunctionem constantissime gessit, utpote curandis hominum animis medicinam, labore indefatigabilis, quem alacritas et obedientia ad omne

bonum(?) obeundum concitabat, BV. Mariae deditissimus quam quotidiana corona redimiebat Paranympu(m) imitatus caelestem quamque salutando animam cum Jesu et Maria emisit.

Fr Euthimius Suprasliense Asceterium incoluerat, ibique vita(m) virtutibus refertam et munus Diaconi angelis familiare exercuerat, verum facta irruptione Moschovitica Supraslium, multi multis affici aerumnis necessum habuere, hic Ch(ri)sti D(omi)ni pugil pro Eius unione Ecclesiae magnis Martyrum dimicaverat artibus, quum fustibus caederetur, concussus protruderetur varijs afficeretur supplicijs, placuit demum mortuorum Fratrum appellare catacumbas, verum ibidem quoque repertum immaniter trucidant emortuumque inter mortuos relinquunt, vivam tamen pro semper sacrae Unionis hostiam. 1660.

Fr Timotheus Hukało Facta suimetipsius et voluntatis propriae resignatione magna animi alacritate obedientiam suorum superiorum prosecutus est, laudibus Deo persolvendis hymnis occentandis studiosissimus, sacras aedes frequentabat animo colendi Deum, in contemplatione exardescibat, in Ch(ri)stum passum magno fervore ferebatur patientiae et humilitatis amans, continuo pene Supraslij vixerat, mutationem locorum odio habens, nec aliter mutavit nisi simul et vitam.

Fr Hilarion Chodyka. Diaconus Polocia in Alba Russia prognatus, aulicis studijs apud D Koledam tempus notabile impendit, verum Supraslij adamavit vitam privatam, habitum et Professionem ibidem auspicatus, Vilnae studuit ad humaniora, magnum futuri oratoris portendens specimen, verum Fato praeventus uti studere Vilnae ita et vivere desijt 1665.

Fr Marianus Polnowski Mscibovien. Diaconus. Primam Juventam Religioni S. Basilij vovit, ut debuerit necessario ob defectum aetatis trigennium probationis tempori impendere, Supraslium vocatus in virtutibus profectum faciens ad Ordines Diaconatus promotionem meruit, Bitenio quo remeaverat a Rdmo Benedicto Terlecki Protoarchimandrita impetravit obedientiales Dermanense ad Caenobium, ubi adlatus D(omi)ni Chmielewski Premysliensis Antistitis Dubnae moratus est, Chelmae etiam annum exegit, summo omnium cum amore et exemplo. Inde cum P(at)re Joachimo Ohilewicz Romam perrexit, atque in Siciliam ad Caenobium Graecum Mazzous dictum, ibidemque anno integro et medio peracto Romam repedavit 13 Iunij vacante Sede post decessum Alexandri VII Pontificis (ст. 372) Maximi, exiguoque absoluto ibidem tempore, declinando imminentem aestum ac noxios calores in Patriam secessit, Zyrovicios redux optimis medijs vitam instituit, profectui in Religiosis virtutibus studuit, mortemque gloriosam oppetijt, de quo testimonium nobile praestitit VP. Pachomius Ohilewicz, nempe religiose et paccate ut morbum, ita mortem aequo ac constanti tulisse eum animo, Funeri interfuisse D(omi)num Metropolitanum, omnibusque caeremonijs applausisse, ad Patrumque catacumbas deduxisse, Ante agonis terminum Litanias Lauretanas de BV. decantari voluit, novissimum halitum in illis verbis D(omi)ne miserere recondidit, Graecarum litterarum Italicarum caeteraru(m)que peritissimus, obiit pridie Nonas Febr. 1668.

Fr Samuel Szeremelt. Polocensis. Totus a Religionis instituto quoad vixit pependerit, a quo vita, mores, exercitia et profectus suam metho-

dum sortita sunt, Vix alius Praelatorum tot virtutibus aut nomen ornavit, aut merita distinxit, nec mirari modus est, cuius vita angelis compar extiterat, verum ipsius Juventam Fatum decreto prosecutum, etenim annorum modo sex supra decem paralyti tactus in monasterio Bitenensi exoluto pene purgatorio vitae mortem acceptavit. 1671.

Fr Adrianus Korsak. Vexilliferides Polocensis peracto Tyrocinio Bitenij omni cum sanctitate ac pietate in Juventute vixdum crepundias attingente, Diaconatus ordinibus initiatus perfectionis semita ad omnem virtutem tetenderat, Polociae ad Sacras Exuvias Divi Martyris Josaphat omni cum religiosa modestia, ut serviverat, ita etiam Dei et Russiae Abelis cultum honoremque promoverat, verum consummatus in brevi explevit tempora multa optima Religiosae vitae, Justoru(m)que mortis, cui obviam sese omni virtutum armatus cohorte faterat 1677.

Fr Dyonisius Prima. Vir bonae Indolis et Institutjonis, magnarum probitatum et qualitatum, eximiae pietatis et observantiae in monasterio Zydczynensi bene meritus de Religione et loco, inter lacrymas et deprecationes ad D(omi)num Deum ibidem vivere desijt, omnem honorem imo gradum quemvis respuit, nobiliorem et ampliorem in Patria examiens illud innovabat villior fiam plusquam factus sum. in oculis Patriae Ordinis Sacri, sed pretiosa facta est mors eius in conspectu D(omi)ni 1677.

Fr Theodosius Stefanowicz apprime instructus in regulari disciplina, Caelitum quos Patronos semper habere voluit ope, cum in multis alijs pugnis hostium, tum in duello contra pruritus carnis victor evasit, Minsci omnem exercuit bene vivendi praxim, Zyrovicijs spirituali deditus fuit contemplationi, Bitenij ad perfectionem collimavit, Dubnae solitariam vitam duxit, in monasterio Leszczynensi novissimo vitam agone clausit. 1678. in Augusto.

Fr Philaretus Radkiewicz Diaconus Rozanensis absoluto Noviciatu Chelmam profectus Studiorum causa humaniorum tractandorum, ubi virtutibus addiscendis profectui spirituali maturando navavit operam, nec litterarum cursui sua diligentia defuit, cumque Rhetoricam inchoasset, gravitate morborum lassatus quibus longo tempore divexebatur, multa post luctamina vitae inter singultus et pia suspiria vitam finivit Kulémczycijs omnibus Sacramentis munitus 1681.

Fr Bonaventura Boksza, Magnae spei et promissionis Juvenis naturae optima compositione morum, eruditione litteraria, regularum observantia nimium excellens alios, (ср. 373) omni conspicuus probatae vitae methodo, ad Ordines promotus Philosophico Vilnae consummato cursu Pragam in Bohemiam pro Theologia expeditus, magnum omen sui profectus tum in litteris tum in sanctitate portendit, pluries e suggestu verbum Dei plausibiliter praedicaverat, verum lue grassante Epidemiae ac malignae febris, imo immiscente sese peste cum omnes decubuissent in Alumnatu solus charitatem exercuerat, alijs convalescentibus ipse exoluit debitum Praegae 1680. ibidemque tumulatus.

Fr Raphael Badowski Minscensis Laureatus Poeta ac Orator, vitam et manus Religioni sacrae Bitenij dederat, ubi optimis imbutus virtutum et morum dotibus, Rosanam obedientialium vigore amandatus Ecclesiaste officium pro modulo non modo, verum ad stuporem egit, acumine

ingenij dexteritate singulari plurimum ubivis potens Missus post hac Braunsbergam pro consummatione Philosophiae, ubi quaedam intercessissent media contraria suo statui Varsaviam ad Nuntium Apostolicum conqaesturus data venia Rectorum petijt, ubi sollicitudine liber Chelmam incoluit, hinc Bitenium remeans die altera Pentecoste in amnis gurgitibus Bug dicti, gnato ab urbe Brestensi lapide submersus, ea nihilominus die Sacramento Paenitentiae uti et antecedente conscientiam expiavit apud P(at)rem Wierzbicki Presbyterum Gnoynensem et Niemirowiae in Ecclesia Latina verbum praedicavit, Judiciorum Dei nemo scrutator potest esse, qui etiam pro occultis paenis paenas infligit, tumulatus ibidem magno omnium statuum dolore et lacrymis, innocentia enim et pia opinio laudabilem ac praedicabilem eum divulgant. Eiusmodi fatum placuit D(omi)no eventu 18 Kalendas Julij ipsa die S. Basilio Sacra 1682

Fr Sebastianus Stabinski Vir simplicitate et patientia in adversis pollens ubi mundo renuntiaverit, votaue Religiosa emisit, semper ad perfectionem et omne virtutum genus practicandum tetendit. Bitenij primum dein Zyrovicijs Oeconomicis invigilavit, omni cum Religiosa modestia et quotidiano exercitio pietatis, humilitatem tantopere coluerat, ut eius amore ne quidem ordinibus initiari voluerit, tametsi idoneus et dignus censeretur. Recte igitur vitam ducendo, obsequutus in omnibus Superiorum suorum voluntati, BVMariae devotissimus, lethalem contraxit morbum, verum pietati intentus Sacra adipatus Synaxi dispositissime concessit Fatis 1685.

Fr. David Szczehelewicz Bitheniense ingressus Asceterium, verum se futurum per vota in manibus sui Rectoris emissa spondit jurejurando Christi D(omi)ni asseclam et S. Matris Religionis filium, Bitenij in spiritualibus exercitijs proficiebat, et oeconomicis nutu Superioris inhyabat, prope quadrigennium, Zyrovicijs decennio plane idem munus exercendo etiam ordinari ad gradus Diaconatus promeruit, verum paulo post, debilitatem ipsamque aegritudinem contraxit, in qua patientissimus lob gratiarum actione et orationibus sibi caelum pulsatum aperiri petijt, et comitantibus virtutibus illico bonus vitae rectae stadidromus penetravit. 9no Kalendas Julij 1687.

Fr Tobias Kuryłowicz Vilmensis Religiose quemadmodum vitam a Deo et spiritus probatione auspicatus est, ita eandem virtutibus et exercitijs spiritualibus demerendo, magnum ad omne bonum praesertim ad recte vivendum sortitus capessivit gradum, sapere studuit ad praesentis vitae moderationem, intelligere exoptavit ad praeteritae correctionem, devota in Deum fide providit, uti et felicem habere meruit ipso miserante consummationem, Czerlonae itaque Deo BV. Mariae caelitibus ac Tutelaribus maxime Ordinis sui devotus de mundo migravit in supernam Patriam. 1691.

Fr Job Makarewicz Ultimam ferme vitam Religioni dederat, quia sexagenario major, Christi se subjugaverat exequendae et Superiorum voluntati, magnae vir modestiae (ср. 374) et pietatis, laborum tolerandorum avidissimus, Superioribus per omnia sincerus, fidelis et deditissimus senecio exacto decennio in Ordine simplicissimi spiritus dimidium

annum lecto affixus modestissime dolores internos et externos passus est, rite sacramentis munitus in Junio anni 1694 discessit e vivis. Bitenij.

Fr. Josephus Pikulicki In ordine sanctitate et virtutum exercitio nomen et Diaconatum promeruit, angelis in suis moribus et vita aequiparandus, ob integritatem conscientiae, compositionem morum spiritus fervorem Symeoni Jackiewicz Superiori suo amantissimus, cum quo dies noctesque orationibus et contemplationibus insumebat, eiusque etia(m) e manibus animam suam D(omi)no Deo commendavit. Bitenij quiescit.

Fr. Bessarion Kozlakowski Diaconus ejurato schismate, ubi schema Religiosum sortitus erat, et apud Imperatorem Moscoviae Alexium ad aedes sacras in Palatio eiusdem triennio pene Diaconatus munus exercuerat, Bitenij vitam in Unione sacra innovaverat, manu multa practicabat, scientia litterarum Slavonicarum optime callebat, vitam ad omnem virtutem assequendam et in spiritu Religioso confirmandam instituebat, multa monasteria voluntate moderatorum incoluerat magno omnium exemplo, Czerlonae vitae cursum consummavit in Majo. 1695.

Fr. Basilius Dobrzanski Ex Podolia Parente utroque Schismatico prognatus, optimaе Juvenis indolis, Litteris Palladis Vladimiriæ, Jesu et Mariæ obsequijs Bitenij dederat nomen, ubi absoluto Tyrocinio sui spiritualis profectus, insertusque Albo Professorum Ordinis S. Basilij omnino reclamante Patre, qui multa minatus omnem moverat lapidem evocandum Juvenem ad proprios Lares, verum is suum propositum constanti palam etiam Zyrovicijs confirmaverat animo et studio, Vlodi-miriam itaque expeditus pro docendis scholis laborare caeperat valetudine, quare Luceoriam amandatus dum sanitatem curat temporalem redintegrandam, animâ pietissimâ comitante innocentia et spiritualibus virtutibus ad caelum evolavit. ibidemque tumulatus 1696.

Fr. Sigismundus Michniewicz, Magni in saeculo nominis et Fortunaru(m) Marti nomen ac studium devoverat, pro integritate Patriae cum hostibus Eiusde(m) generoso decertando animo, verum pertaesus vitam periculis et molestijs implicitam Bitenium advolaverat, probatus professusque quadrigennum sacro in Asceterio. omnium cum aedificatione exegerat, facta sibi licentia Supraslium abscessit, tum recuperandae causa sanitatis, tum juvandi Fratris sui Josaphati Abbatis Suprasliensis, qui iam luminibus laesus adjumento egebat, Biteniensi tamen Ecclesiae multa bona praestiterat, uti de apparamentis et calicibus argenteis similibusque gratijs sacro loco collatis, Ordines nullos acceptare voluit mera ex humilitate. frugalitatis amans omni omnino poculento praeter communem potu(m) cerevisia dictum abstinerat, laboribus multu(m) profuerat illi Suprasliensi Caenobio, dexteritate et generositate militarium devinciendo animos, Demu(m) gutta maligna decidente in cor, vitae brevitate omnem pietatem in novissimum usque indeficienter elongavit agonem, in Maio Supraslij obiit 1696.

Fr. Josaphat Barszczewski Vilnae Sacrum Cucullum Ordinis S. Basilij suscepit, ibidemque votorum compos factus ad omne bonum sibimet calior addebat, innocens plane anima, humilitatis amans, Re-

ligiosis obsequijs exercendis deditissimus, spiritu et corde in Deum summum bonum ferebatur BV. Vilnensis acerrime devotus, invalescente morbo petita venia ab omnibus, sacramentis praemunitus florente in aetate vitam consummavit. 1696.

(ст. 375) **Fr Euthymius Mihuniewicz.** Ex Consule Novogrodensi factus in provaecta aetate Caenobiarcha, institutorumque S Basilij observans, obedientiae observans, tametsi non Professus verum optime vitam componebat ad omnem virtutem, humilitatem pietatem practicandam, Novogrodeci proficiens in statu religioso valetudinaria(m) duxerat vitam, sensimque defecit dispositus a Patribus 1699.

Fr Athanasius Sawicki Zyroviensis statui militari nomen dederat, ac Chotimensi in expeditione a Turcis interceptus mancipiorum cathalogu(m) adimplevit, verum ope miserentis Dei vindicatus VP Ohilewicz Vicario Generali famulabatur tandem Bitenij Deo obsecutus est, eius vocationi respondens, in virtutibus proficiens, pietatem et sanctimoniam colens, post oeconomica Bitenij munia rite absoluta, eiusdem curae demandata bona Torokanie in sortem Protoarchimandritae deservientia, tametsi magna ex parte desolata, per militarem vastationem tum Lithuanicarum(m) tu(m) Germanicarum cohortum, in meliorem statum redigere caeperat, ast D(omi)nus Gedeon Oranski Antistes Chelmensis per suos ubi invasisset bona praenominata, fecisset expulsionem et suo jure addixisset ille etiam spoliatus omnibus Zyrovicios repedavit, optimeque dispositus magna cum aedificatione adstantium Patrum ad superna petijt 1699.

Fr Antonius Hrekowicki Exercitio spirituali a Juventute deditus¹ in Religione etiam iisdem invigilavit practicandis, magnis passibus ad virtutes procedebat, et ne ungue quidem lato a regularum observantia discedebat, multa passus a Moschis et Cosacis, non raro caesus fustibus, ejuraret sacram unionem, execraretur Sedem Apostolicam, immota cautes adversum omnes insultus stetit, omniaque convitia et verbera suo animo ac corpore exceptit, demum impatientissima malitia perduellionum, alligatum collo saxum ingens appendit, ac Confessorem e praecipitio in profundum fluvium abegit, sic mersum corpus, animum ad altiora elevavit.

Fr Adrianus Podbereski Magna origine Nobilium in Palatinatu Polocensi satus Parentum, quorum amore diu tentus domesticos inter lares demum spiritui interne vocanti obsecutus Bitenium divertit, vota post probationis terminu(m) explevit verum tenera in Juventa falx Libitinae hunc florem in Religione demessuit, spem succidit, in monumento sepelivit.

Fr Adrianus Zembrzycki Professus statum Religiosum integerrimum ad tumulum usque intulit, Eius iuventam eximiae exornarunt virtutes, sapientiam qua longe coetaneos anteibat mores compositi commendarunt, pietatem exemplaritas modestia virginitas depraedicabant, laudabilior in maturitate in fata invidissent, Mariae Virginis alumnus,

¹ З боку дописано: Inter PP., себто його треба булоб помістити між життєписами священиків.

coriulum et semettotum ei devovit, in cuius sinu etiam animam obdormiendo in D(omi)no reposuit, dignus qui viveret in memoria aeterna.

Fr Sergius Malinowski Consummatus in brevi explevit tempora multa, vigesimum enim vix excesserat annum, cum mundi contemptor, caelorum amator vigiliarum diligens, Deo et gloriae eius vixerit, tendit ad perfectionem omni nisu et facile legere in eo licuit perfectionis aut perfectorum idaeam, nulla nox oblonga, quam lectio spiritualis abbreviabat, nullus cibus aut potus sufficiens, quae austeritas contra carnis molliem bellans, et amor castitatis adimerant, vere fuit quasi non esset, de spei pellicitatione et florentissima aetate translatus in tumulum,

(ст. 376) **Fr. Cornelius Omelanowicz** Professus Religiosa vota observantissimus eorundem fuit, Ecclesiasticae vacavit Psalmodiae sanctae frequenter Communioni et orationi tanquam caelestis Angelus incubuit et mundis quotidie cogitationibus invigilavit servandis, nusquam adytum praebuit improbis tentationum authoribus, qui animum suum expugnant et abducerent a Deo Salvatore et quia rectitudine animi et spiritus gaudebat viam illam aeternitatis tametsi ante tempus vitae egressus quae duxit eum ad vitam et Patriam Sanctorum.

Fr Marcus Jachimowicz Ea qua caepit pietate in Religione indesinenter in Creatorem suum ferebatur, summae modestiae spectatissimarum prohibitum charitatis et concordiae internae observans, vilissima quaeque munia obire non est gravatus, imo amore Dei omni cum humilitate Superiorum voluntatem exequi adlaboravit, Zyrovicijs totum pene vitae complevit cursum Deo et Patribus dilectus Religioni pernecessarius, verum Sacramentis munitus debitum hic exoluit mortalitatis ut Libertinum sese monstraret in caelo.

Fr. Clemens Rzeczycki a Prima Juventa et a natura ad omne bonum compositus, Religioni enim ubi dedit nomen, ad perfectionem tendebat omni virtutum passu, otium et torpedinem non secus atque viperae morsum fugiebat, Unde manu elaborata ad omnem artem iam horologia conficiebat, aut meliorabat, iam ligno dedolabat formas variarum specierum, nunquam eum otiosum hostilis reperit solertia, aut humana notavit invidia Bitenij longo moratus tempore laudibus Deo persolvendis vacando in Alba Ducali item ac Brestae omnibus charus ac utilis, skava(?) conatus officio laudabiliter functus, demum annum circa quadragesimum vitae hydrops totum serpsit per corpus, qua indies ingravescente Dziewiątkovicios ad suos divertit, Zyrovicijs cupiens terminum figere, verum hydropi oppressus a Patribus sui Ordinis dispositus migravit e vita in Ecclesia Dziewiątkoviensi humatus A^oD: 1695.

Fr. Timotheus Kodzinski Baltheo militari deposito cucillum Suprasli accepit, ad omne bonum in Religione pronus, ubi diu oeconomicis invigilavit magno loci commodo et fructu, permittente D(omi)no quandam certa de causa incurrerat censuram, quam non modo publica expiare curavit mulcta, verum etiam ad vitae tempora voluntaria dispensante et absolvente Superiorum foro exolvebat paenitudine, suum palam profitendo crimen, ultra quadraginta in Ordine exactis annis Zyrovicijs novissime obedientiam exequabatur nullo in oeconomicis parcendo labori,

Conventus prospiciendo commodo senio consumptus inter suffragia Patrum rite dispositus commutavit vitam morte.

Fr Stephanus Warkowski Ancipitem deseruit in h(omi)num opinione aleam, mundum ne deseruerit vocationi respondens, an satius nunquam fuerit in mundo, tredecim quippe annorum adolescens ad sacra adyta Religionis Basilianae Bytenium accurrit, caelestia ab ipsis incunabilis videre habuit, litteras addidicit legendas scribendasque, quaru(m) olim vixdum elementa novisset, crevit cum eo pietas adminiculantibus virtutum suffragijs, Cantavit Deo laudes angelos imitatus, lectjones repetijt Doctores secutus, nulli ex obedientia muneri defuit, humilitatem nactus fortis in adversis, aequanimis in prosperis, Caelitibus devotus praeertim Virgini augustissimae nullam horam praetermisit qui eam vel semel non salutasset, ideoque eius sinu exceptus.

(ср. 377) **Fr. Gervasius Zlotarzewski** Animum suum gloriosis virtutibus opulentum Deo per vota Religiosa dicavit, verus Ch(ris)ti assecla Divae Virginis Caelituumque cultor verus hodoporus in vita evasit, ter enim Limina Principum Apostolorum visitavit, pedes, sed quod est mirabilius exiguo admodum tempore, beatam suam conditionem asseverabat, cum aequae Deo displicere merueret, et hominibus placere curaret, tantum praecepta Ch(ris)ti, quantum Sibilla populi veritus est, ideo honoris Divini zelantissimus, Religiosi observantissimus votorum et virtutum amantissimus, ad portam Caenobij Zyroviciensis vigil excubabat magno commodo caeterorum, Coronam de manu nunquam dimisit, ad perfectionem maturare continuus contendit, primum Carmelitis Calceatis obsecutus ubi in Ordine aliquot exegit annos, dein in Basiliana Familia, ultra quadraginta pie aequae ac regulariter, senio itaque Zyrovicijs ubi contabuerit conscientia(m) exoneratam per paenitentiam, anima(m) depurata(m) per vivificam Exomologesin Deo commendanda(m) Patribus obtulit 1696.

Fr Barnabas Korzan Tyrocinium vitae Tyrocinio Religioso devoverat, magnam spem summo indolis specimine portendens, totus spiritu caelesti flagrans totus religiosarum virtutum et perfectionum amore aestuans, omnibus connovicijs amabilis, Superioribus favorabilis cunctis alijs affabilis, alteratione interna lassus petijt Superiores Magno Sacro amiceretur Schemate, ut Professorum cathalogum impleret, et eorum privilegiorum particeps evaderet, sed mors lucida interceptit intentjonem, vitam eripuit, non animum, quo professus Ch(ris)tum inter servos eius sortem et locu(m) reperit.

Fr Sabbas Szolkowski Compendium virtutum brevitatis eius vitae complectitur, qui plus Deo virtutibus et pietati vixisse probatus, quam annis et mundo, parvis enim cordis oculis Deum semper intuebatur, bonis ac honestis colloquijs delectabatur, ad facecias et vaniloquia obsar-descebat, a pravis obscaenisque, quae bonos mores corrumpunt abhorrebat, ne vel momentanee fieret aliquando hostis sui mancipium, clamavit corde ore et affectu ad D(omi)num sua et aliena exolvendo delicta, angelis compar quem ni fata praevenissent Basiliana Familia magnum sperabat zelatorem, sed providentia superum abbreviavit dies in vita, ut prorogaret in aeternitate.

Fr. Lazarus Skorodeyski Impiger Christi sectator, cuius eximius amator, honoris et gloriae propagator, offensarum ultor extitit, agnoscebat se peccatorem, ut secum pranderet D(omi)nus, intrabat convivium D(omi)ni magna animi contritione, ut conjungeretur cum eo devotione, ab omni abhorrebat turpitudine peccatorum seque hostia(m) viventem et D(omi)no acceptam per votorum frequentem renovationem offerebat, semper in seipso Dei memoriam relegebat, et velut angelus in terra caelestis cum reverentia et amore sacrificabat assistens pro officio Diacognatus D(omi)no. Vigilijs et excubijs intentus lectioni et scriptioni vacabat multa connotans calamo plurima mente, capessiverat gradum ad presbyteratum verum Lethum praeventit, ut nonnisi in caelo sacrificaret

Fr Lazarus Unifantowicz. Ex sola vel simplicitate ac rectitudine animi commendabilis, qui velut columba sine sale dies suo Deo consecravit, nihil non executus est alacri animo, quod superiorum nutus demandavit, et quia literaru(m) expers fuit contemplationi vacavit, et manuale exercuit, vita eius fuit norma simplici(m), quos ille erudire ad sapientiam spiritualem provocare ad virtutes succedere ad christianos actus non omisit Bérésvecijs et alibi, non solum a gravibus peccatis temperabat, sed etiam ab ijs quae levia apparebant, quae fere negligi sperniquè assolent, quasi nulla ijs de similibus reddenda foret ratio, Uszacijs valetudinariam in devexa aetate duxit vitam, quam ut integram D(omi)no redderet, solvit unionem corporis ab anima 1699.

(ср. 378) **Fr. Simon Zdanowicz** Vilnensi in Caenobio Religiosum professus est institutu(m), simplicitatis amans charitatis observans perfectioni in virtutibus comparandis et disciplinae innovandae studuit, obedientiae quovis in mandato rigorosissimus cultor, negotia sibi a Superioribus iniuncta diligentissime exequabatur, varijs in monasterijs oeconomica et nonnunquam villissima munia amore Dei obibat, humilitatis amantissimus et studiosissimus sectator, Polociae ad Cathedralium Ecclesiam diu moratus, Beato Martyri Josaphat deditissimus, ab eius suffragijs omnes suas actiones pendere et dirigi fecit, cuius etiam ad exuvias corpus suu(m) recondi optaverat, Itaque vicinus morti, ubi sese commendaret, BVirgini Mariae caeterisque SS. rite dispositus Sacramentis munitus e vita migravit. A^o D: 1700.

Fr Matthaeus Zankiewicz Chelmensis in Asceterio Basiliano vitam perfectioni maturandae communem alijs Eiusdem Familiae asseclis sectatus fuerat, ibique virtutibus practicandis moribus ad regulam observantiae comparandis, disciplinae addiscendae ad salutem animae suae unicae intentus, ad oratione(m), pietatem, Psalmos decantandos recitandosque, conscientiam examinanda(m) expiandamque continuo componebat, in afflictionibus patientissimus permissione Dei subortis et enatis, etenim morbum Epilepsis quoda(m) occulto naturae vitio saepius passus, omne(m) occasione(m) fugiebat, illius causandi pluresque in ea tribulatione animi exegit annos: ideoque semper dispositus per momentu(m) incertu(m) vitae suae agonem pensitabat. hoc vero anno 1700 eodem morbo oppressus exspiravit.

Fr Justinus Laniewski Vladimiriensis in Volynia probis Parentibus in lucem prodijt, compositus ab ineunte aetate ad omnem disciplinam

morumque elegantia(m), literarijs studijs Vlodimiriensi in Academo Ordinis Nostri operam navavit, eo laudum praeconioru(m)que cum plausu, ut magnam sapientium in sui amorem et aestimationem pellexerit opinionem, humanioribus belle imbutus scientijs, in Basilianam Palaestram profectus spiritualis causa ex Vołynia advolavit, Sacro amictus Schemate, optimi praesetulit Angeli ac hominis rite ordinati specimen, virgo enim erat animo et corpore, Angelus in continuis officijs Divinis, Vir secundum rectitudine(m) et prudentiam ad quaevis toleranda superandaque aequanimis, Professus Religiosa vota Bitenij Vlnensi in Universitate ex Alumnatu Pontificio in Philosophicis lucubrationibus pro laurea triennium persolvit, tanto Universitatis plausu, ut no(n) iam Magister sed satius Doctor obaudiri meruerit, Consummato item unius anni cursu in Theologia eximio profectus summi specimine, et prae alta subiecti capacitate, cum omnes difficultates no(n) modo facile enodaret, verum etiam dubia implicata adinveniret, Ecclesiastes saepius gloriosus spem auditori portendebat, Demum in scrupulorum incidit obtimoratum conscientiam materiam, qua fatigatus, quandam indispositionem ad caetera practicanda pati necessu(m) habuit. Quare paucoru(m) consilio plurium importuno pro parte ipsius favore, Romam continuandorum ergo studiorum ablegatus, ex intemperie aeris eius complexionem contrarij novissima(m) post annu(m) contraxit debilitatem, Medicoru(m) destitutus ope in Patriam redire coactus, verum invalescente indies morbo Venetias appulit, Viennaque Austriae movens extreme vacillare caepit, ibi praemissis actibus heroicis et salutari antidoto sumpto prima plane in Juventa 25 annum aetatis agens Fatis concessit, et Superiorum spem ac intentione(m) elusit. ita volente et disponente D(omi)no a cuius vōluntate omnes pendemus, sepultus Anno D: 1700.

(ст. 379) **Nicolaus Nicephorus Losowski** Natione Ruthenus e Minsc Palatinatu oriundus in Bitheniensi Caenobio sub P. Jerotheo Cis viro zelantissimo Religionis primam limam inter Tyrones Ch(ris)ti subijt, multis exercitationum spiritualium artibus imbutus, primam vitae innocuae imo pubescentis aevi iuventam Deo optimo maximo per emissionem votorum solemniorum et abnegationem suimetipsius verus assecla Salvatoris in manibus Eiusdem Moderatoris dicavit, ad annum reparationis h(uma)nae 1621. Nec mora capescere iussus Braunsbergam Philosophicis invigilare lucubrationibus, ubi tantum profecit in spiritu virtute et scientia, ut spiritu Helias, virtute Angelis compar Asceta, scientia Doctor omnium Iudicio insigniretur. Cum plausu Exedram Ecclesiastes eximius praeco Verbi in delicta humana detonaturus conscendebat, caeteris verbo et exemplo praelucens, et quod ore praedicare auditus, opere perfecto explere notatus, Munerata est labores partos eius in Religione Mater sua, cum Superioratum Zyroviciensem et Abbatiam Leszczynen(sem) unâ obtulerit, Utrique oneri bajulando suppar fuit, etenim ad Thaumaturgas aedes multis religiosis probitatibus pollebat, cultum specialem in cordibus credentium in Virginem BB radicabat, ipseque per diu pernoxque orationibus et contemplationibus vacabat, Leszcz a Schismaticorum irruptione et direptione defendit, cum notabili iactura vitae. Quare apud Antonium Sielavam Metropolitanum Rossiae

Magni habitus, creatus est Ep(isco)pus Vitebscen(sis), et Coadjutor Połocen(sis) cum magna nominis sui gloria, qui vestigia Martyris sanguine tincta, suâ vitâ morumque êxe(m)plaritate laudabiliter exprimebat, in se, cultus eiusdem et honoris cum nomine concatenati zelantissimûs propagator; Nactus quoque virtutis titulo administratoratum Dioecaeseos Ostrogien(sis) et Archimandriae Zydzyczen(sis). Verum Cosacorum fugitans tyrannidem quae Unionis sectatores ad internecionem delere decreverat, temporum calamitate consumptus, viarum difficultatibus et continuo metu et motu indies pullulante percussus tandem Zyrovicijs magna cum animi alacritate cordisque inter incudem et malleum hucusque obversantis iucunditate substitit, die Exalta(ti)oni vivificae Crucis dicato, ubi rite conscientiam exoneravit sacramque Liturgiam Pontificali apparatu decantavit, Demum proponens voluntatem suam medicinae perito, quod anhelaret pharmacis valetudinariam juvare vitam, quae pervijs angariata calamitateque multa morborum connexuit genera, festim cicuta ei propinata omnisque medela adhibita sed contra vim mortis non est medicamen in hortis, torsionibus enim stomachi exulceratus atrae bilis diffusionem per artus percitus actum esse de se cognovit, proinde decennio lecto affixus singulis diebus paenitentiae actus exercuit, librum spiritualem praesertim de novissimis praelegi curâvit, actus Fidei, spei charitatis et contritionis elicere secundum se desudavit denique generalem P(at)ri Eugenio Kaminski pridie mortis exposuit confessionem(m) extrema unctiōne tinctus contritus cum protestatione contra malignu(m) hostem ubi se reco(m)mendavit in vulnera passi pro nobis Jesu in pervigilio Protectionis BVM hora 9na letalis noctis obdormivit in D(omi)no* 1649 Res Ep(isco)paes omnes cesserunt Monasterio secundu(m) eius dispositionem P Nathanaelis Łozowicki Sup(er)ior Zyrovicien(sis) profectus occupare Abbatias veru(m) schismaticus Denisko venit. In decursu aliquot septimanarum PP honorifice sepeliendum curarunt, unus ex PP Societatis e rostro panegyrim contexuit, Rndmus Archieppus Smolenscen(sis) Złoty Pontificali pompa feretru(m) exornavit, viru(m)que dignu(m) perenni glo(ri)a et memoria Patribus aggregavit cuius ossa gloriosa et post mortem in cordibus successoru(m) prophetant

(ср. 380) Athanasius Furs Minscensis in Russia Nigra ab incunabulis vitae Pietati deditus, in saeculo Religiosi optimi praesetulit Ideam, educatus in virtutum exercitio, crescebat in gratijs Dei et hominum, prodigioso plane eventu, sed verius praevia et occulta Dei dispositione Religiosum sectatus est institutum, Cum enim inviseret Sacras Zyrovicienses aedes cum Progenitoribus suis, vota persoluturis tametsi Schismatis tenerentur errore, ea exarsit aviditate in Basilianu(m) et Unionis Nomen, ut continuo manumitti se a Parentibus precibus, eju-latu, et obsecrationibus enixe petierit, dissuasum multis, pollicitum pluribus, minatum plurimis, sed irritò conatu, etenim Tyro decem et quinque necdum annorum, omnia se toleraturum declaravit, Vicêre interim maternae lacrymae cor adolescentis, non animi constans propositum, ut assentiretur promissis eorum, acquiesceret voto, quò pollice-

* На бічнім полі дописано: 6 то idus Octobris

bantur perfecto Rhetorices Minscensi protunc in Seminario per Professos Basilianos florentis cursu, eum expediendum ad Tyrocinium Religiositatis, verum paulo post in Parentibus idem evanuit, cum ecce puer extremam pene aestuantem inciderit in febrim, frustranei medicoru(m) conatus, Parentum dolor irremediabilis, omnis spes vitae praecisa, desperata salus, tum puer Andreas revocat Parentibus votum, suamque immutabilem intentionem conficiendi propositum, ut primum conclusum, primas caepit resumere vires, nec mora convaluit, Bitheniumque semoto obice profectus et institutionis certamen subivit laudabiliter, et Professionis formam elicuit gloriose, studijs Ołomucij in Moravia Litterarijs demum Romano in Academo consummatis, redijt in Patriam et scientia et virtute laureatus ex utroque insigni Caesar. Detonuerat e suggestu vox Athanasij Peccatores percellens, quae instar tonitru metum incutiebat violantibus mandata Dei, quia vita quemadmodum fulgur promicabat, assumptus tandem valore meritorum, gloriae perennaturae praeconio, Religionis arbitrio ad latus adjutorij causa Josephi Bakowiecki Ep(isco)pi Vladimiriensis, ubi negocia statum et circumstantias concernentia ita dextere tractaverat, ut immortale(m) in Religione Nomini suo honorem promeruerit. Erectum tum pro artibus liberalibus Vladimiriensis gymnasium, Rectorem hunc Athanasium et Doctorem habere censuit, qui acer ingenio, profundus scientia, sagax conceptu belle discutere solvere et elucidare Minervae Alumnis vel Gordios nodos novit: creatus ut capesseret honorum se dignoru(m) pegmata Vicarius Generalis Antistitis, non destitit eodem in Religionem et bonum eius zelare candore, verum etiam cum discrimine vitae bullienti igne lethali furoris Schismati, clypeatu(m) amore unionis pectus opposuit, minaciaque fulmina laureato repressit studio. Sed quia magis saeviebat in Chelmensem Cathedram schisma insaniam Graecismi obcaecatam, malleus Aposchitarum Methodius Terlecki sibi met associavit Athanasium, quem et successore(m) futurum destinavit, quod apud Serenissimu(m) Ioannem Casimirum Poloniaru(m) Principe(m) obtinuit, verum sic Fata tulère, ut solum Nominatus Ep(isco)pus Chelmen(sis) et Belzen(sis) e vivis decederet, qui rite sacramentis munitus tametsi a saeculari Presbytero ob subitam paralysem vitam ultimo clausit agone mense 5to sui honoris, 1649 Białopolis.¹ Ep(isco)palis solemnis corporis depositio pro more in domu(m) aeternitatis duos non nisi post annos effectum sortita p(er) Iacobum Susza cui administrata in spiritualibus et temporalibus cessit Scribatur in aeternitate qui laudavit D(omi)num.

(ст. 381) **Iosephus Mokosiey Bakowiecki** Ep(isco)pus Vladimiriensis et Brestensis: originem duxit ex Vołynia et spreto mundi ambitu eiusque lenocinijs rigidam sub regula S. P. Basilij M in Noviciatu Bitenien(sis) amplexatus est vivendi normam, et tametsi artes scientiarum non ex integro caluerit, naturali nihilominus prudentia, discretione spiritu, maturitate Iudicij, internis externisque qualitatibus, et virtutum speciminibus multos longe superavit, Unde in ipso tyrocinio religiosae vitae obeundo, iam spem Archimandriae Zydzycynen. a superio-

¹ На боці: Idibus Iunij

ribus nactus, quia virtutes, profectus, morum compositio in omnibus affabilitas, modestia, moderamen rectitudinis iam rude donabant etiam Neo Religiosum. Professus actu publico solemnia vota ardentius invigilare iisdem observandis insudavit, qui tametsi manumitteretur ad Abbatiam sibi collatam, in manus ille Religionis resignando elegit satius. inter Fratres minimus haberi quam supra Fratres enitere, memor oraculi Divini qui se nunc exaltant olim humiliandos, non detrectavit etiam licentiatu aggrestia subire munia, curritoria verrere, sentinas publicas eluere caeteraque exercitia tum pietatis tum humiliationis obire animo demisso corde non fucato, Obedientialibus demum ligatus. Zydycinu(m) petijt, verum paucis post annis in Ep(isco)patum Vladimiriem. elevatus est, quem tanta cum gloria Nominis sui administraverat, ut omnium animos oculosque in sui amorem rapuerit, Expilatum erat injuria et calamitate temporum aerariolum Ep(isco)pale ita ut ubivis desolatio, rudera nec non bonorum Ecclesiasticorum iniqua a saecularibus possessio cerneretur, ipse multa reparavit, erexit, et vindicavit, Vladimiriæ* angustate plane cocto latere peramplis aedificijs munitio neque roboratum pro Residentia a fundamentis situavit, aurea et argentea. Cimilia ad usum Pastoralem spectantia locupletavit, collegit industria oeconomica magnam copiam auri, qua ditiones castella pagosve uti Pniewno, Łukowa et similia a Chrystophoro Sapieha in Terra Chelmensi sita adoptavit Ep(isco)patui, tametsi forte contrario ipso affines et consanguinei vi illa occuparint successoresque a possessione nullo titulo excluserint, Irruptio item Cosatica multis ipsum damnificavit, etenim Ecclesiasticorum Cimiliorum penu, vetustissimis impensis antecessorum partum comparatumque Brestâ per manus Presbyterorum Vladimiriâ asportandum, nec non tumba feralis ut putabatur (plene referta argentea moneta) venerunt in manus Cosacorum et sortem, cum inaestimabili damno Vladimiriem: Sedis, interierunt protunc omnia apparamenta Ep(isco)palia, vasa argentea, Cruces, Mitra, pastorale cunctaque supellex: et supra millionem comparatum industria pretium. Hoc infausto nuntio et novissima calamitate protritrus lethalem incurrit aegritudinem, non despondit tamen animum, vel Job patientissimus in laudes Dei suisilijit, fulcitram grabatum et lectisternia cinere conspersit, clamavitque ore et corde sursum. D(omi)nus dedit, D(omi)nus abstulit, sit Nomen eius benedictu(m) in saecula, residuu(m) contenti inter pauperes et Religiosos partitus, anima(m) suam pijs commendavit suffragijs. O(mn)ibus sacramentis ex more munitus lacrymabundus gemebundusque extremam deprompsit vocem Nudus egressus sum de utero Matris meae nudus iterum revertor in terram de qua assumptus sum, D(omi)ne Jesu Ch(ris)te, Virgo Maria, caeterique caelites et Patroni mei in manus vestras commendo Spiritum meum, has inter voces obdormivit in D(omi)no. Administrationem sortitus Vladimiriem. D. Jacobus Susza Antistes Chelmen. Exuviae humanae cesserunt pietati Gabrielis Kolęda ex sensu

* При відсилачі на бічнім полі дописано: Primus studia innovavit, Professores providit, Ecclesiae rimas obstruxit, plurimis medijs praesto fuit suae Sponsae.

Metropolitani, finivit dies mortalitatis d. 4to Nonas Septemb. Annos aeternitatis inchoavit 1652.

(ст. 382) **Pachomius Oranski Woyna** Ep(isco)pus Pinscen. et Turovien. Coadiutor Metropoliae Kioviens. peracto secundum vocationis et probationis normam Noviciatu cum spe non mediocre futuri solatij Matri Religioni, vota et forma(m) Professionis deposuit Vilnae in manibus Metropolitanae Raphaelis Korsak aera 1618. Missus studia tractandi ergo in exteris Nationes magno emolumento Reipublicae Basilianae in primam Orbis Urbem, ubi in Collegio Graecorum munificentia et prodigalitate Apostolica a Gregorio XIII constructo et sufficienter proviso Philosophiae et Theologiae operam navavit cum plausu Romanae Curiae totiusq(ue) Universitatis, Ubi iam sospes in Patrias substitit hospes magni habitus a Patribus et Praelatis Ordinis utpote qui fuerit potens verbo et opere, ideoque post cruentam caede(m) Josaphat solemnem omnium suffragio inauguratus Vilnensis Praeses, successu temporis etiam Zyroviciensis ubiq(ue) nihilominus linguâ aliena post se relinquens bonae opinionis vestigia Cupessivit demum promotrice virtute assistrice rectitudine Cordis et animi ductrice sapientia concatenata cum spiritu secundum Deum et Eius mandata Culmen Ecclesiastici Principatus in Polesia Pinscense et Turoviense occupans pegma, ubi praeter publica negotia quae tractare exigentia postulabat, praeter difficultates ex Cosatica incursione subortas recto moderamine pacificatas, nactus methodum Clerum Schismati deditum ad respicientiam revocare, errantes a via salutis et ab obedientia Sae Sedi debita avulsos in unum corpus denuo reconciliare, morositates rudis Cleri Polesiaci extirpare ac meliorare, spiritualibus Synodalibus catecheticis exercitationibus expolire, et ad meliorem frugem adigere insulsam gentem nisus est, Ipse otij fugitans nocumenta multa scitu digna scripsit rescripsitque adversarijs et Unioni. Imprimi curavit suum partum vernaculo Idiomate contra perspectivam P. Cassiani Sakowicz, cui titulum praefixit *Zasłona od perspektwy albo Zwierciadło, Velamen contra perspectivam seu Speculum*. In hoc Ep(isco)patu parsimoniae consulens non contemnendum legit peculium quod bonis usibus impensurum et Religioni Matri oblatum se appromiserat, ast procrastinatio faciendoru(m) bonorum operum quantum alijs et sibi obfuit, de veritatis oraculo nosse et meminisse docuit, nempe dormiunt somnum suum omnes viri divitjarum et nihil invenjunt in manibus suis, quia ille Beatorum virorum sortitur privilegium, qui nusquam speravit in pecuniae thesauris. Concessit Fatis in Confinio Pinscensi sub annum 1653 lulij 9no Kalend. Cathedra cum honore cessit Andreae Złoty utpote exuli Smolenscensi Archiep(isco)po.

(Далі буде)

Подав: Й. С кр.

III. MISCELLANEA

Темперова техніка старинної іконописи

ВІЗАНТІЙСЬКІ, галицькі і руські старі ікони, а також італійські образи треченто (XIV) і кватроченто (XV), є виконані особливою малярською технікою, що дивує теперішнього необ- знакомленого з нею мистця ніжною красою ліній і чистотою красок, що не змінили свого кольориту протягом віків...

Отся техніка дуже стара. Ритуальні портрети Єгиптян гелленської доби були нею виконані. Еллада, Рим, Візантія, романщина, готика Середньовіччя і мистці початку Відродження малюють майже виключно цією технікою. Правда, зрідка в добі Еллади, Риму і ранньої Візантії вживали таки енкавстику, що ми її сьогодні так і не знаємо. Зате техніка іконописі або старогрецької темперової живописі дійшла до наших часів і навіть під сучасну пору примінюється іконописцями старообрядовцями, що не признають ікон, мальованих олійними фарбами.

Іконописна темперова техніка є особлива. Вона сильно відрізняється від техніки малювання олієм, аквареллю і сучасною темперою. Знання давньої темперової техніки є дуже важне для дослідників давнього мистецтва, старої іконописи, та стане дуже в пригоді й мистцям. До мистців часто звертаються як до фахівців з порученням або за радою в справі реставрації старої ікони. В останніх часах стали навіть поручати мистцям виконати не тільки поодинокі ікони, але й повні іконостаси по старим зразкам. А виконати те все належно і виконаним викликати потрібне вражіння зможе тільки той, хто знає давні іконописні способи виконання первотворів.

Будучи докладно ознайомленим з цією технікою теоретично, по іконописним первотворам грецьких іконописців — Діонісія Фурнагіота й монаха Теофіла та руських іконописців Новгороду і Москви XV-XVII в., а також практично зо старообрядчих іконописних робітень, вважаю необхідним подати на запитини Управи Нац. Музею у Львові основи цього знання на сторінках музейного річника*, тим більше що в останньому часі чимало мистців зверталося до мене з питаннями в цьому напрямі.

* На нього не може спромогтися Музей й по сьогодні!

Давні ікони й образи малювалися не на полотні, а на особливо для цього приготованих дошках. Щоби бути послідовним, я поведу виклад по порядку виконання ікони, починаючи від дошки, а кінчаючи оліфовкою.

Дошка. Для писання ікони беруть гарну, суху, липову або соснову дошку, скріплену на оборотній стороні двома шпугами (поперечками). А ще краще — крім цього — в шторц ікони, в місцях сполучення дошок, коли дошка склеєна по ширині з кількох дошок, забити залізні пластинки, зігнені в виді лат. S, (висота пластинки 15-20 мм., довжина 50-60 мм. у випрямленому виді). Таке скріплення не дає дошкам не лише розклястися, але й відклонюватися взад і вперед на випадок їх розклясання. Таке скріплення довелось мені бачити на іконі к. XVI в. — Відтак на лицевій стороні дошки, у віддалі 20-50 мм. від країв, вижолоблювали рівець 2-4 мм. завглибшки. Цим рівцем відділяли ковчег, т. є. ту площину дошки, де мала бути намальована ікона; крайні, непоглиблені часті дошки - «поля» творять неначе рамку.

Лєвкас і клей. Лицеву поверхню іконної дошки покривається особливим ґрунтом «лєвкасом». Лєвкас приготівляють з крейди і доброго клею, найкраще французького, крілячого. Щоби лєвкас добре держався, поверхню дошки дряпають шилом або цвяхом в двох діагональних напрямках і помазують горячим рідким клеєм. Клей повинен бути відповідно густий, бо інакше лєвкас буде надто крихкий і втягатиме багато краски. Засильний клей чинить лєвкас занадто твердим, через що він у часі сохнення тріскає. Звичайно на одну табличку клею (пластинка розміру біля 8-14 см.) беруть одну до півтора склянки води, залежно від грубости таблички і якості клею. На потовчений в кусники клей наливають воду і ставлять на кілька годин, або на ніч — щоби він напучнявів. Опісля його вариться поки не закипить і не підніметься 2-3 рази. Добрий клей не повинен в воді комнатної температури розпускатися, а лише напучніти; розпускання клею в воді починається тільки при температурі від 40°.

Деколи на проклеєну дошку перед ґрунтуванням наклеюється серпанок — рідке полотно або на всю дошку, або тільки на поля і на сполучення дошок. Серпанок опускають в горячий клей і накладають його на дошку потягнену горячим клеєм.

Ґрунтування. Після того, як протягом доби проклеєння висохне, приготівляють з клею і крейди рідку масу — «побіл». У побілі мачають щетинну кисть і — покривають рідиною дошку, заповняють ткань серпанка та надряпані гвоздем смуги. Коли побіл висохне, приступають до накладання лєвкасу. До готового побілу всипують ще крейди, додають небогато вареного льяного олію, в пропорції приблизно 1 чайна ложка олію на одну табличку клею і добре розмішують. — Густота лєвкасу має бути не багато густішою від доброї сметани. Перед ґрунтуванням дошки належить випробувати лєвкас на якій дощині: загустий лєвкас буде тріскати підчас сохнення, тоді додати води; заслабий буде по

висохненню білити пальці, тоді додати клею. Приготований лєвкас покривають вогкою шматкою, щоби верхня верства не висихала і ставлять в холодне місце. »Побілюють« - »лєвкасять« дошку 5-6 разів, накладаючи лєвкас тонкою верствою, широким шпателем — »грєміткою«, як цю лопаточку називають іконописці. Після кожної накладки лєвкас має добре висохнути. Зимом можна його класти не більше 2-ох разів, а літом тричі в день.

Шліф о в а н н я. По скінченні ґрунтовання дошки і по висушенні лєвкасу пруступають до шліфования ґрунту. В тій цілі звогчують лєвкас мокрою губкою та гладкою стороною пумексупемзи починають вигладжувати поверхню лєвкасу. — Здіймати злишні, виступаючі поза площини ґрунту частини лєвкасу називається в іконописців »лишевать«. Витворену при цьому рідку масу здійсмають шпателем-лопаточкою або губкою. Після першої лишовки, коли ґрунт добре висох, ще раз гладять поверхню майбутньої ікони. По цих двох мокрих лишовках ґрунт стає зовсім рівний. Тоді то висушений і вигладжений лєвкас шліфують — наперед сухим шматком пумексу, відтак дрібним скляним папером (Glaspapier). Давніше до цієї шліфовки уживали сухий хвощосонку, рурчату траву породи папороті, якої стебла є покриті крем'яницею.

Р и с у н о к. На так приготованій дошці робиться олівцем або вуглем рисунок майбутньої ікони. По іконописному цей рисунок називається »перевод« ікони. Обриси готового переводу »ографують«, т. є продряпують писалом-»графією«, голкою, вставленою в дерев'яну палочку. Робиться це тому, щоби при розмальованню ікони, в міру того як вона покривається краскою — не загубити дрібних деталей, які виконується на останку*.

Позолочення. З черги приступають до накладання позолоти — вінців тла (fond-фон) і інших частей, що мають бути на іконі золотими. Позолоту робиться листовим золотом або сріблом на »поліменті«. Полімент приготвляється з білка яйця і червоного болюсу; можна теж ужити рідко розтертий олівець санґвіни. Білок зливається в бутилочку, закривається щільно корком і ставиться на кілька днів в тепле місце, де він з тягучої слезистої маси стає рухливою, клейкою і рідкою течію з гнійним запахом. До цього білка додається дрібку червоного болюсу і полімент — готовий. Цим покривають 4-5 разів ті місця, котрі мають бути золочені; при чім, за кожним разом, коли покрите місце добре висохне, його »чешуть«, т. є протирають шматком чистого сукна. Останній раз покривають поліментом дещо розведеним у воді.

Тепер приступають до золочення. Полімент звогчують чистим м'яким пензлем, замоченим у звичайній горівці і на звогчене

* Очевидно, що в самостійній композиції деталі залежать від волі мистця, тому то він може не ографувати. Зате кописти завсе потребують ографувати.

місце сейчас кладуть листочок золота або срібла. Коли наложене золото просохне, це пізнаємо по чистому звукови, бо вогке місце звучить глухо, його «вороняють», т. є. вигладжують агатом. Коли потребуємо матової поверхні, то оставляємо позолоту без вигладження, усуваючи тільки лишнє мягкою сухою кистю або заячою лапкою.

Мальовання ікони починають після золочення. Для цього треба «натворити», т. є. приготувати необхідні фарби. Тому що уживаних в іконописі фарб на запас не оставляється, беремо свіже куряче яйце, розбиваємо його тупий кінець і через невеличкий отвір випускаємо білок в бутилку для приготування поліменту. Жовток, осторожно, щоби не прорвати його пліви, викочуємо на чисту долоню і перекочуємо його з одної долоні на другу, щоби вповні очистити від білка; долоню за кожним разом витираємо о чисту стирку. По такому очищенню жовтка, розриваємо пліву і випускаємо його в шкаралущу яйця, яку ми наперед добре вимили й очистили від плівинки. Шкаралущу наповняється водою або розведеним хлібним квасом, з котрими жовток добре розбовтується. Одержана цим робом ясно-жовта теч слукжить до розроблення фарб і до їх скріплення. А що жовток скоро псується і тухне, то для збереження його від зіпсуття, головно літом, добре є додати соли або капку есенції оцту, або 2-3 каплі карболю і держати його в холодному місці. Скількість яйця, що додається до краски, залежить од самої фарби: одна потребує його більше, друга менше, що слід випробувати. За багато жовтка — дасть лискучу поверхню, що злуциться, а за мало яйця дасть притьмарену поверхню, що легко буде стиратися.

Суху, мілко порошоквану фарбу всипують у черепашку (раковину) або яку мисочку і з дрібкою води добре розтирають вказуючим пальцем; відтак додається розроблений жовток і знов добре розтирається, поки накінець перестанемо відчувати пісковатість у фарбі. З огляду на це краще розтирати фарби пальцем, а не товкачем в ступочці. Тверді фарби, прим. умбру, сієну, кремське біло... наливаємо водою і оставляємо на якийсь час, щоби вони добре розмокли; тяжкі фарби — як киновар і сурик (червона окись олова — Bleizinnober, minium), розтирається просто жовтком з дрібкою води. До киноварі додаємо дещо алуну, коли хочемо дістати яркий тон. — Щоби мідянка (Grünspan — ярь медянка) від яйця не пінилася, а жовток не стинався — додають дрібку арабської гуми або меду. — До крутику (індіго) і бакану (червоної кошєнілі) крім яйця додається ще дрібку плинної гуми.

Краски дуже тверді, що мають крім того ще домішку піску, краще є передтим розтерти з водою на куранті (камені до тертя красок) і переплавити у воді, тож відмити з піску і других твердих злишніх домішок. Для цього треба їх добре розбовтати у воді і оставити, щоби більші частини осіли на дно; верхній, мутний плин зливають з осаду до другої посудини, яку оставляється також в спокою, доки не осяде чиста, дрібна краска. Після цього

чисту воду зливають, а осад висушують. Іноді таку відчистку повторюється кілька разів.

В іконописі уживається красок виключно мінерального і рослинного походження. Краски — анілінові і алізаринові, як мало тревалі та нездалі належить цілковито виключити із палітри іконописця. Ці краски розпускаються у воді і не дозволяють крити по них другим тоном, що при накладанню проблів і буде справляти багато клопотів.

Накладання красок. Приготованою краскою покривається відповідне місце ікони при помочи мягкого пензля з довгим волосом вивірки. Рідко, лише не до прозорости, розведена краска повинна насичувати пензель, щоби він напучнів од неї. Інакше краска не ляже рівною верствою, а буде творити плями, бо левкас скоро вглитує її. Треба сказати, що в іконописі мазок і лесировка не примінюються. Краску кладуть площами, рівною верствою, подібно до акварельної відмивки, а там, де заходить потреба лесировки — робиться »приплеск«, то є — потрібне місце покривається дуже рідкою краскою, через котру просвічує низший тон.

Необхідним є знати, що в іконописі пишеться з початку »доличне«, т. є ризи, одержу, архітектурний стафаж, тло, зване по іконописному — »світ«. Аж по скінченні всіх цих деталей пишеться лице, що в іконописних робітнях, згідно з давним обичаєм, виконує окремий мистець - »личник«, що пише виключно лиця й тіло. Орнаментував ікони т. зв. »травщик« — спеціаліст у писанні орнаменту і »трав«. Така ікона, котра вийшла з рук кількох майстрів-мистців, зветься іконою »майстерською«.

Після накладення красок основного тона — себто по іконописному — після »раскрьшки«, кладуться другі — більше ясні тони, поступаючи послідовно від темнішого до ясного. Фалди, та ясні »високі« місця на одержі в ріжних епохах виконувались і розмальовувались ріжно. І так, на старших іконах XIV-XV вв. фалди на одержі є прямолінійні і достаточо обрисовують фігуру, та є покриті по тону одержі темнішою краскою. На білій одержі клалася »рефть« (мішанина сажі з білилами) або злегка розбілена вохра; на червоній — »багор«.

Віки XVI та XVII замітні криволінійністю та ніжною заплутанністю фалдів, які є обчислені лише на ефект і цілковито закривають лінії тіла. Тоді фалди покривались сажею і рідко в тон.

На високі місця кладено »пробіли« по 2-3 ясні тони. Пробіли на візантійських, новгородських XV в. та на найкращих і старих галицьких іконах кладено досить часто відмінною краскою від краски одержі. На темно-червоній одержі пробіли є зелені, на синій — червоні, можливо, що в тому наслідували іконописці візантійські двобарвні кані.

Техніка накладання проблів полягає ось у чому: в місці, де має бути пробіл, широкою площею, досить рідкою фарбою, крізь яку просвічувавби злегка тон одержі, кладеться першу роскрьшку, звужуючи або поширюючи її подібно до фалдів матерії. Коли

перша розкришка висохне, поверх неї кладеться другу, але вузшою половою та яснійшою фарбою, а вкінці третю — найяснішу і вузку, т. зв. «відживку». В кінці XVI і XVII в., із простих та ясних, стають пробіли, як і фалди, ніжними — чисто декоративними рисами, що на кінцях переходять у ряд поступенно вузчих штрихів: — «в перо». Буває, що виконують їх не красками, тільки твореним золотом.

Техніка писання тіла взагалі, особливо ж лица, є настільки зложена і своєрідна, що на ній належить дещо подрібніше задержатися.

По докінченню доличного, ікону переймає личник, щоби написати лице. Усю площину, що її мається писати, личник покриває наперед «санкиром». Санкир, це краска — тону самих глибоких тіней. Її тон у різних іконописних школах ріжний: — у візантійських іконах є він темно-оливковий, в італо-критських — вохряно-зелений, що переходить дещо в сірий; в новгородських — ясніший за візантійський; в московських коричняно-жовтий (цинамоновий); в галицьких по більшій часті вохряно-зелений, але можна стрінуги також червоно-коричняний. Санкир складається з вохри, зелені і зі сажі. Коли він оливкового тону, то міниться красками, що входять в його склад. Санкир буває й з зеленої землі, з легкою добавкою вохри і білил, бо чиста зелена земля є прозора і укладається плямами. Колиж він має бути коричняного тону — цинамоновий, його кладуть з темної вохри і умбри.

Після того, як покладений санкир висохне, робиться «опис» лица і тіла, т. є по графії, коли контур лица був ографований, а як нема графії — то від руки обрисовується контури лица (ніс, губи, очи, брови) і тіла.

Після того приступають до вохрення, т. є до оживлення лица. «Перша вохра» складається з ясної або темної вохри та білил, часом з дрібною киноварі; коли лице має бути темне, тоді уживається чисту вохру. Цєю краскою, досить рідкою, покривається все лице крім тіней. Цю першу вохру «тінюють», т. є стушовують із санкиром, тому після просушення робиться «підбивку», т. є рідкою краскою по тону — середною між першою вохрою і санкиром — покривають границі переходу вохри до санкира і в той спосіб роблять той перехід плавнішим. Після того кладуть «другу вохру», що по тону є яснішою за першу, через додання до першої вохри білил. Відступають дещо від границь першої вохри і підбивкою тінюють її з першою.

Румянець роблять після другої вохри киноварю або мумією (engelroth) з вохрою — на щоках, шиї і напідборіддю. Після другої вохри на високих місцях, що мають бути яснішими, кладеться розбіленою другою вохрою світла (светы).

Після цього дві вохри, румянець і «світла», щоби змягчити тони та для більше плавних переходів «приплавляють» або «приплескують», т. є покривають рідкою краскою тону — середнього

між другою і третьою вохрою. Відтак на високих місцях світів, робиться білилами »оживки« або »движки«, т. є риски, що мають означати найсильніші »світла«, та ще раз робиться опис. Часто в кращих старих іконах здовж носа побіч тонкої риси опису багром, робилося рису мінією.

Дуже темні місця — під носом і долішньою губою — »задичують«, тобто затемнюють санкирем з домішкою сажі. В очах — довкола зріниць чистими білилами кладеться білок.

Волосся пишеться подібно, накладаючи »підволосок« як основний, темний тон волосся, а по цьому, яснішими 2-3 тонами, робиться кучері або косички.

Лице викінчують »відбіркою«, себ-то змягченням за різких переходів від темного до ясного. Для цього тонким пензлем — штрихують або приплавлюють переходи, а коли потрібно — скріплюють ясні місця і движки.

Прикрашування одежі інокопію і твореним золотом. »Інокопь« — є це виліпка листовим золотом або сріблом рисунку, наведеного при помочи пензля клейкою течію. Інокопію виконувано звичайно в іконах до кінця XVI в. »асиску«, т. є штришки на гіматіоні Спасителя, ряску-бахрому на мафорії Богоматери, дрібні зіздовчки і квіточки на ризах і пр. З кінця XVI в. все те робиться не інокопію а твореним золотом, т. є приготованим за фарбу. Цим золотом пишеться рисунок при помочи пензля.

Клейка теч необхідна для »інокопії«, по іконописному називається »зілля«. Її приготавляють з часнику. Очищений з лупини часник товчуть і з мязги через чисту шматку видушують сок. Цей сок на тарілці або мисочці засихає у виді тонких лусочок, які збирають до фляшечки, щільно затикають і уживають в міру потреби.

Коли лучиться робота інокопію, то треба взяти небогато того сухого соку в мушлю, додати дрібку потовченої в порошок гуми (камеді — *камедіон-гуммі*) або вишневого клею, (одначе можна без того обійтись) та розтерти з водою до густоти краски. Цим прописують при помочи пензля ті місця, де має бути інокопь. А щоби прописувані місця були ясно видні, то до зілля додається небогато якоїнебудь краски, найліпше під золото — киновар або вохра. Колиж рисунок »зіллям« висохне, що відбувається дуже скоро, то його змягчують подихом і в ту мить кладуть золото ось так: З мякоші свіжого хліба робиться кульочку і перекочується її по золоті або сріблі, а як вона забере його на свою поверхню, тоді отсю кульочку перекочується по тих місцях ікони, що є прописані »зіллям«, які були змягчені через подих. Золото переходить з кульочки на ікону і прилипає лише до прописаних »зіллям« місць. А щоби зберегти золото від можливого стертя в часі оліфования ікони, покривається його спіртовим, ляком або політурою.

Творене золото приготавляється так: На мисочку насипати невелику скількість порошку арабської гуми і добре її розтерти

пальцем з водою. Відтак взяти потрібну скількість листочків золота чи срібла, вкинути їх у розтерту гумму, додати ще дещо гуми і починається «творити», т. є розтирати пальцем досить густу масу золота і гуми. Коли золото вже добре розтерто, до нього доливається чистої води, перемішується та ставиться на 2-3 години, щоби остаялося. Засим воду зливається, а оставшу масу добре висушується і уживається як краску, набираючи її змоченим у воді пензлем. Твореним золотом пишуть з к. XVI в. пробіли, асіску та притушовують вінці — уживаючи його місто інокопи, а часто також місто позолоти на невеличких тонах.

Оліфа. По викінченні лица ікона є готова, а що краски при висиханню злегка мутніють-«жухнуть» і можуть стертися, то їх треба закріпити і освіжити. Для цього ікону «олифлять», т. є покривають особливим ляком — «оліфою».

Оліфу приготавлиється з льняного олію. Сирий, наперед добре вистояний — олій вариться 3-4 години в мідянім непобіленім кітлі. Що олій вже зварився, переконаємося в той спосіб: Кінчик пташиного пера, вложений до готового вже олію, звуглиться, а кусочок хліба, кинений в олій, починає кружити і виділяти піну поки не перестане. Тоді його винимається і ломиться, якщо олій зварився, то хліб буде зовсім сухий і крихкий. При дещо довшому варенню олій не висихає, а дає відліп в наслідок розложення ліноксида. Після варення олій повинен добре відстоятися, а відтак його зливають з осівшої мути й слизі.

Отсей зварений і відстояний олій вливається знову до чистого, мідяного кітла, кладеться до нього «гніздо», закривається накривкою з невеличким отвором і ставиться у протоплену піч «томитися». Це требає 2-3 дні. Олій стає густішим, а зверху нього твориться болонка, котру знімають. Готову вже оліфу зливають до пляшки. Щоби оліфу освітити, то пляшку держать на сонці.

Для «гнізда» користуються солями і окисями металів, пр. гляйтию — окиссю олова, оловяним цукром, оловяними білилами — суриком $Pb_3 O_4$, перекисом марганцю $Mn O_2$, борнокислим марганцем — і т. п. Скількість соли, яку беруть для «гнізда» є незначною: на 1 кг олію 50g-75 g соли, інакше оліфа буде тріскати. Процес, що відбувається в часі томлення, полягає на доконечному виділенні води і на переході гліцеридів олію зі солями металів — по части в нерозпускальні сполуки, по части в рід мила, що розпускається в останнім олію, а яке в наслідок прискороженого висихання творить зверху тверду еластичну плінку.

Добре зварена оліфа повинна мати слідуєчі прикмети:

1.) Тонко намазана на скляну плитку і сушена протягом доби при температурі не вище за $100^{\circ} C$, вона творить тверду, еластичну, лискучу, прозору плінку, що не липне до рук, та не тріскає.

2.) Висихати повинна оліфа протягом 8-10 годин. Більша скорість вказує на надмір соли ужитої для гнізда і дозволяє сумніватися що до сили плінки. Пробується час висихання також на

склі при звичайній комнатній температурі та при розсіянім світлі. Взагалі — пряме соняшне світло, нагрівання і сухість воздуха прискорюють сушення оліфи, а противлежні умовини — припізняють.

3.) Олій, який уживається для оліфи, повинен бути чистий і не заключати в собі фалшивих примішок, головнo — рибячого товщу (ворвані) і земного олію*. Тран викликує сильний відліп, наслідком чого болонка легко здирається і до неї пристає пил; земний олій — як невисихаючий, сильно здержує творення плінки-склива. Примішку одного чи другого олію пізнається, коли небагато оліфи розпуститься при кипінні в спіртовім розтворі їдкого калі (KHO) і потрошки розпускати водою, тоді чиста оліфа дасть прозору рідину, а оліфа з домішкою — мутну.

Примішка конопляного олію притемнює оліфу і продовжає час сохнення.

В одному іконописному підручнику вказується на оліфу з олію, терпентини і дамарової смоли. Ця оліфа є яснішою, тонко кладеться на іконі і досить скоро сохне, — а витворена опісля плінка є тверда і елястична. Таку оліфу приготавляють в той спосіб, що олій варять просто з гніздом, а по зваренні вливають до неї осторожно терпентину з розпущеною дамаровою смолою. Усе добре мішають, не здіймаючи з огня, після чого поволи охолоджують і осторожно зливають з осаду. Отся оліфа продержана довше в добре закритій пляшці стає кращою.

Сам процес оліфования ікони полягає на тому: На суху, злегка нагріту — теплу ікону наливають оліфу і дещо грубшою верствою розрівнюють її по іконі. Після цього ікону кладуть у тепле сухе місце, приблизно на 1-1¹/₂ год. Протягом цього часу оліфа по части всякне в краски і в левкас і буде лежати на іконі плямами. Тоді вирівнюють оліфу долонею руки, кладуть в теж саме тепле місце ще на приблизно той сам час. Коли за цей час оліфа »встане« — пічне густіти, тоді її »здіймають«, долонею руки починають втирати, збираючи надмір в одному кінці, звідки його усувають. Надмір оліфи, що остався на долоні підчас збирання, усувають ножем, уважаючи весь час на те, щоби рука була чиста від пороху й піску. В часі цієї роботи втирання на поверхні ікони остає лише тонка, рівна верства оліфи, яку за 30-40 хвилин починають »фікати«, себто ударяти злегка ребром долоні по поверхні ікони та знова вирівнювати. Отсим фіканням кінчиться процес оліфования; ікону кладуть для оконечного висушення в тепле, сухе, вільне від пороху місце.

В рукописі черця Сійського Антонієвого монастиря Никодима стрічаємо слідуючу вказівку що-до оліфования ікон: »Ікони удобно олифить после Пасхи Воскресения Христова, со апреля до иуния месяца: сиятельное время тогда, некомарно и непрашно: И в летние

* В торговлі продається навіть в перворядних skleпах льняний олій з домішкою майже 50% легких камінно-вугольних оліїв.

дни послуचाю бывает: егда тихий воздух избирают олифить в затишихах солнцесиятельных, чтоб не комарно и не ветропрашно было: или на высоких местех, комар на солнце и на ветре не обитает и в ветр не летает».

Часом, задля дешевшої ціни, кладеться на ікону місто золота — срібло, яке відтак позолочується. Отсю позолоту виконують при помочи шафрану, ревеня (*Rheum palmatum*), крушини або вільхової кори. В тій цілі покладене і відполіроване агатом срібло покривають тонкою, рівною верствою білка, збитого в піну, що відстоявся і був проціджений через чисту шматку, і коли білок висохне, покривають його чистим, добре відстояним і профільтрованим відваром — настоєм із вище згаданих матеріалів*.

Фрескове мальовання.

Фрескове мальовання, як і всяке інше, що виконується на вогкому або сухому тинкові, вимагає безумовно вповні гашеного вапна. Наколи повне гашення ще не скінчилося то дрібні незгашені куски вапна продовжують гаситися вже в тинку. Через те повстають шпари та випаді невеличких стіжковатих кусочків з верхками в місцях, де знаходиться незгашене вапно.

Повне гашення вимагає більше або менше довгого часу, в залежності від обпалу вапняка, а також від його чистоти. Взагалі можна сказати, чим довше вапно гаситься, тим краще; а на час гашення належить уникати доступу воздуха, щоби вапно не ціпеніло. Тим-то ями, в яких гаситься вапно, закривають зверху дошками та засипують піском або землею. В такій ямі вапно може оставати довгий час, навіть 200-300 літ, без шкоди для себе, навпаки його якість стане кращою. По римському будівельному законові вапно треба було гасити не менше пяти літ заки його вжити як злучник (цемент) до будови стіни. Очевидно, що якість вапна до виправи стін під фрескові мальовила мусіла бути ще кращою. Тепер з чисто економічних причин так довге гашення є майже немислиме. Але в кожному разі найнижчий речинець це б тижднів, на що вказують рівнож деякі рукописи і рукописні первовзори (подлинники) XV-XVIII вв., де згадується о «писмѣ стѣнномѣ и иконномѣ», тож і о фресках.

Вапно для лєвкасу треба вибирати добре і рівномірно обпалене, без усяких додатків. — Його пересівається через рафу «грохот» (решето з великими дірами), щоби усунути пилюку і гаситься у творильній посудині, часто перемішуючи для скорішого і більше рівномірного гашення. Щодня, або кожного другого дня, коли вапно осяде на дні посудини, вода, що стоїть зверху з зібраною на ній піною углекислого вапна, що нагадує тонкий лед «ямчуга»-салітри, спускається і наливається свіжої, та ста-

* Таких ікон — золочених по сріблі, стрічається дуже багато серед Галицьких ікон XVI в.

ранно розмішується з осідаючим на дні вапняним тістом. Таке гашення продовжується не менше 6 неділь, уважаючи, щоби вапно весь час було налите водою. Часта зміна води робиться тому, щоби усунути з вапна розпущені соли інших домішок, що завсіди знаходяться у вапнякови. Остаючи у вапні вони вкінці виступають на поверхню левкаса (або тинку) у виді білої або легкої жовтявої плінки, що є дуже шкідливою для всяких красок. По скінченні гашення, вапно пропускається у друге творило через сітку, щоби видістати дрібні сторонні складники, що були в кусках негашеного вапна. Коли вапно устоїться, вду спускають, а до тіста додається 5-10%, дрібно рубаного льняного прядива і добре вимішується. Так приготований левкас остає в творилі ще кілька днів, коли він у ямі — закритий дошками та землею, щоби воздух не мав до нього доступу.

В деяких церквах київської області — у Михайлівській церкві Видубицького монастиря 1088 р. і руїнах церкви на березі Дніпра в Трахтомирові XII в., у левкасі находимо вівсяну половину, а в церкві Спаса на Берестові біля Київо-Печерської Лаври X в. левкас складається з вапна з домішкою цегляного пороху, але в меншій пропорції як у вапні виправи стін. Примішки піску до вапна в старовинних фресках зовсім немає, і ні в одному рукописному збірникові немає згадки про неї. Тільки у фресках пізнішого часу, пр. Данквартівських у Кракові XVII в., левкас складається з вапна, змішаного з піском та сажою, очевидно на те, щоби одержати рівномірно сірий ґрунт.

Робота фресок починається з підготовки ґрунту, то є левкасу, який кладеться на цегляну або камінну плиту, відчищену від виправи-тинку, болота та пороху. Щоби левкас сильніше держався на стіні, вбивають в неї між цегли 2-3 цалеві цвяхи до половини довготи у віддалі 15 см. один від другого в шаховому порядку.

Левкас накидується (накладається) кельнею на добре змочену стіну, на грубість дещо повище головок цвяхів. Коли ґрунт по кількох годинах «стане», т. є пічне ціпнути, тоді на цю першу верству накладається другу меншу і зараз її вигладжується кельнею або залізною лопаткою.

Площина ґрунту, яку в певному часі накладається на стіну, зависить від роботоспосібности мистця: «левкасити не по многу, по мастерам смотря». В кожному разі робота мистця повинна бути закінчена протягом двох днів, поки ще левкас вогкий і втягає в себе краски. По виповненні фресок на вилевкашеній частині стіни, левкаситься другу частину і т. д., пишучи (малюючи) лише на вогнутому левкасі. В деяких рукописах згадується, що на випадок нескінчення фрески, поки левкас ще не висохне, т. є приблизно третього дня можна ще малювати, добре змочивши перед тим левкас водою при помочи губки. Буває, що в таких разях розпускають краски на білкові яйця або на клею і пишуть по сухому левкасу т. з. сухою фрескою, просто кажучи іконописно.

Після накладення лєвкасу мистець перш усього зазначає на лєвкасі пензликом вохрою, розробленою у вапяній воді, »перевід« себто контури будучого образу. Цей вохряний перевід-контури можна по вподобі, щоби облегчити працю, ографувати, т. є начеркнути при помочи вістря ножа або голки тонко вглубленою рисою. Описаний вохрою або ографований перевід покривається при помочи щетинної кисти рідкою вохрою, на яку вже накладається краски. Покриття лєвкасу вохрою або вохряна підгрунтовка має дуже велике значіння тому, що без неї краски відтак луцаться. Місця, які повинні бути криті блакиттю, передтим щільно покриваються не дуже густою рефтою (білило з сажею), щоби не було прогалин, крізь які проглядає лєвкас.

У фресковому малюванні уживаються вапяні білила. Для того добре згашене, чисте і товсте вапно промивають кілька разів горячою водою і розтирають на камені (куранті), після чого просушують і щільно закривають у баньці (краще зі шкляним пришліфованим курком), щоби білила не окиснювалися. В міру потреби білила ці розтирають з водою і вживають в чистому виді або для розведення (розбілення) інших красок. Всі краски, з виїмком блакиті, киновари і сурика, творяться на воді; киновар і сурик на пшеничному клею.

Клей вариться (виварюється) з доброї пшениці; треба уважати при тому, щоби її зерна не розварилися. Відвар вистуджується, проціджується через полотняну шматку і ставиться в холодне місце, щоби не закисав.

При описі багром або сажею додається до них для трівкості тону небагато вохри.

Для фрески належить вживати виключно краски мінерального походження, а з ростинних бакан і крутик (індіго). Краски анілінові і алізаринові не тільки під впливом соняшного світла ліняють, але й в короткому часі у фресках тратять свій тон.

Тому мистець, що збирається малювати фрески, має сам скласти собі невеличкий підбір трівких мінеральних красок, щоби в своїй роботі ними послужитися, бо лише так він зможе бути певний що до трівкості і довговічності своєї праці.

Техніка самого мальовання подібна до техніки іконописання, лише приплавка на фресках не робиться, бо вона можлива тільки на поземих площинах, яких на стіні немає. Звичайно по санкирю кладеться першу вохру, котрої тушовання з санкирем переводиться першою вохрою з доданням до неї темної вохри і червени (черлени); другу вохру дістається з першої через додання сажі, а після другої вохри »високі« — дуже ясні місця — перемальовується чистим білилом. Для цього білила можна розпускати в воді або в пшеничному клею. По вивохренні лиця робиться киноварю румянці, та багром опись (контури). Пробіли на ризах робляться звичайно білилами. Коли вони кладуться по киноварі, то до білил необхідно додати небагато вохри, однако розуміється, по вподобі можна робити їх і кольорованими.

На випадок потреби позолоти, пр. вінців, орнаменту, асиски і т. п. — то її не можна виконувати на вогкому (сирому) левкасі. Місця майбутньої позолоти належить покрити вохрою, розпущеною у воді, і лише після одного або двох місяців, залежно від погоди, по сухому левкасі виконується позолота на оліфі. В тій цілі місце, де має покластися золото, покривається при помочи кисти оліфою і залишається до того часу, доки оліфа не »стане«, т. є настільки не ствердне, що дасть ще легкий відліп, тоді то кладеться золото.

Звичайно фреску не оліфується, бо вона потребувалаби багато оліфі та багато праці, щоби покрити її рівномірною верствою. Однак в старих пам'ятниках письменства знаходяться вказівки на оліфовку фресок. В книгах Моск. Царського Приказу, що відносяться до часу першого мальовання Успенського Собору (1508 р.), в рахунках видатків, є вказівки на закупню оріхового олію для оліфи.

До роботи вживають кистий м'яких і упругих. Краще всього приготувати їх самому з завушної щетини молодих поросят.

»А письмо стѣнное иконное писати съ поворотъ солнца Софроніева дни до Семень дни«: фрески писати від 1. мая до 1. вересня, отже в часі сухої весняної і літної погоди.

Зіставлення іконописних термінів.

Ассиска, асист — дрібна штриховка на гіматіоні Спасителя і Богоматери, яку виконується інокопю; так називається часто сама інокоп.

Багор — краска, що складається із сажі та киноварі (2 часті киноварі — 1 сажі).

Бакан — червона (кашеніля) горяча з жовтою.

Блики — самі ясні штрихи і місця на іконі.

Воронити — золото або срібло, покладене на ікону, полірувати при помочи агату.

Вохрення — накладання вохряних тонів по санкирю, на лиці, щораз яснішими площинами.

Високе місце — найясніше, сильно освітлене місце на лиці або одежі.

Голубець — (cendres bleues) самостійна краска лазорі або лаври з білилами.

Графія — іглою нарисований контур на левкасі.

Доличне — тло, гори, палати і все проче крім лица і незакритих частей тіла.

Інокоп — виліпка листовим золотом або сріблом рисунку, покритого передтим якимнебудь клейким матеріалом. Інокоп рижнється від штриховки твореним золотом або сріблом випуклістю.

Ісподь — долішня риза.

Ікона мастерська — ікона писана колективно в іконописній ро-

- бітні, де доличне пише один, орнамент другий, а лица і тіло третій.
- Камедь — (*Commifivion*) вишневий клей, gummi arabic.
- Ковчег — вглублення на іконній дошці, на якому пишеться ікона.
- Крутик — індіго.
- Курант — камінь до розтирання красок.
- Лєвкас — тонка виправа (грунт) на іконній дошці з крейди і клею.
- Личник — мистець, іконописець, що виконує на іконах лице й тіло.
- Лишевка — вигладжування поверхні лєвкаса — звичайно мокрим куском пемзи (пумексу).
- Опись — контур лица.
- Опушка — мальована полоска на самім краю ікони.
- Отживка — вузька та ясна смужка в пробілах; відмітки (отметки) в лицах, блики.
- Отметки — блики, отживки.
- Підбивка — тушовання вохри з санкирем, або тоновий перехід од першої до другої вохри рідкою краскою, середньою по тоні між двома тушованими тонами.
- Перевод — рисунок, контур сюжету ікони.
- Подлинник — іконописний первовзір, рисунки ікон.
- Приплавка — то саме, що підбивка, лише робиться на всій площині лица для загального вигладження різких переходів у вохренні лица.
- Пробіли — високі і ясні місця на одежі, які виконується не лиш білилами або красками другого тону, але також золотом або сріблом.
- Поля — виступаючі окраї іконної дошки.
- Пяточки — блики і відмітки на приплавках гір.
- Постіл — верства краски при розкрашуванні пробілів одежи.
- Раскрышка — перший загальний тон в доличнім, подібний до санкиря в лицах.
- Рефть — краска з білил і сажі.
- Роспись — контур доличного.
- Санкир — тон тіни на тілі, прокладка, грунт, перший загальний тон тіла.
- Світ — тло (фон) ікони, що робиться або краскою або золотом.
- Стіньовувати — тушувати різкі переходи красок.
- Сурик — мінія.
- Творене золото (або срібло) — золото приготоване із листового або з дуже мілкокого порошку з гумою у виді краски.
- Творити краски — приготовляти фарби з сухого дрібного порошку, тручи їх з водою і жовтком яйця.
- Фон — тло.

Децо про джерела іконописної техніки в статті В. Пещанського

В ЧАСІ, коли покійний приступив був до занять малярською технікою давних руських ікон, були вже звісні дуже поважні праці дослідників як самої історії європейського мистецтва так і його технічної сторони. Почин до цього досліджу давньої мистецької техніки дали безперечно самі мистці, що з давен записували свої досвіди, помічення й одержані успіхи в своїх дневниках. Були навіть друковані книжки про всякі приписи мистецької техніки й консервації, що нерідко до хвилі друку були закриті законами професійної таємниці. Очевидно, що й особиста амбіція поодиноких мистців, що дійшли до певних тільки їм знаних засобів краси своїх творів, запопадливо зберігала неодну технічну таємницю, яку так і взяв не один мистець з собою у могилу. — А всетаки поступенне виявлення архівно-історичного матеріалу давньої малярської техніки успіло розкрити чимало дуже цінного, та поруч із ним іноді близького до забобону, чарування, та навіть нісенітного. Тому то автори новітніх підручників мистецької техніки нерідко з насмішкою ставляться до давніх приписів і рецептів, як плодів незнання і неосвічености в питаннях даної царини. Виходить ніби непорозуміння, яке належить усунути. Давні мистці, на досвіді яких склалися всілякі малярські підручники середньовіча, особливож темперної і фрескової техніки, працювали виключно мінеральними і ростищими красками та спійниками. Виховані — на хемічному й фабричному матеріалі, та на всякому помічному і заступчому продукті артистичної техніки, — мистці нових часів тут і там доходять теж до власних високої якости успіхів. Технічну промисловість і творчість, якій колись стільки часу й уважної праці присвячував Леонардо да Вінчі, Дюрер... та кожний мистець зосібна, сьогодні переняли на себе теж великі мистці красок у хемічних робітнях могутніх фабрик, що заспокоюють запотребовання світа в ділянці мистецького матеріалу. Тим-то децо високомірне відношення одного другого мистця-техніка в ділянці фарб і кольориту до децо іноді неясних і таємних приписів давньої малярської техніки належить сьогодні вважати за безпідставне. Техніки-хеміки давно вже виїснували всі передані сучасности досвіди минулих дїб у ділянці красок усіх можливих тонів. А осягненими успіхами вони сторичею заплатили за переняті і передані загалові таємниці давних мистців-винахідників. Ось важніші джерела малярської і мистецької техніки давнини:

- 1) Manuel d'icographie chrétienne grecque et latine, traduit du manuscrit byzantin, par Didron et Durand, Paris 1845.
- 2) Das Handbuch der Malerei vom Berge Athos aus dem n.-gr. übersetzt von N. Schäfer, mit Anmerkungen von Didron, Trier 1855

- 3) Буслаев Ф. И. — Для истории русской живописи XVI в. 1858.
» » » — Литература русских иконописных подлинников (гл. Сочинения. СПб. 1910, т. II, ст. 286-416).
- 4) Ерминія или наставленія в живописном искусствѣ. (Труды Кіев. Духов. Акад. 1867-1868).
- 5) Довгий ряд праць руських дослідників іконної техніки за час 1849-1903 р. зібрав П. Симони у передмові до своєї книги:
»Къ истории обихода книгописца... иконописца«.
а) Сахаров И. П. — Исследования о русском иконописании, 1849.
б) Забелин И. С. — Домашний быт русских царей XVI-XVII в. 1854.
в) Ровинский Д. А. — История русских школ иконописания до к. XVIII в., 1856 і 1903 р.
- 6) Quellenschriften zur Kunstgeschichte und Kunsttechnik des Mittelalters. Wien 1871 до 1908, томів 34, з яких XII-й присвятив: Unger T. W. — Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte, 1-3, а в Neue Folge VIII-й том: J. P. Richter — Quellen der byzant. Kunstgeschichte.
- 7) Іконописный подлинникъ новгородской редакціи по Софійскому списку конца XVI в. съ вариантами изъ списковъ Забѣлина и Филимонова, Москва 1873.
- 8) Аггеев П. Я. — Старинныя руководства по техникѣ живописи. 1887.
- 9) Григоровъ Д. А. — Техника фресковой живописи по русскому иконописному подлиннику, 1877.
- 10) Петровъ Н. П. — Типикъ о церковномъ и о настѣнномъ письмѣ еппа Нектарія. 1899.
- 11) Milkowicz W. D. — Ein nordrussischer auf Holz gemalter Kalender aus der Zeit von 1600, Wien 1896.
- 12) Milkowicz W. D. — Zwei Freskokalender in den Bukowiner Klosterkirchen in Woronetz und Suczawitza, Wien 1898.
- 13) Denys de Fournas — Manuel d'iconographie chrétienne, texte original édité d'après un manuscrit du XVIII-e s. par A. Papadopoulos Kerameus, SPtb. 1900.
- 14) Сергій аепп. — Полный мѣсяцесловъ Востока I-II, Владимиръ 1901 (т. I ст. 358-363, Подлинники).
- 15) Подлинникъ иконописный, издание С. Т. Большакова подъ редакціей А. М. Успенского, Москва 1903.
- 16) Симони Павелъ — Къ усторіи обихода книгописца, переплетника и иконописца при книжномъ и иконномъ строеніи XV-XVIII ст. (Памятники древ. письм. и искусства. CLXI) 1906.
- 17) Il Menologio di Basilio II (Cod. Vatic. gr. 1613). Roma 1907, I-II.
- 18) *Διονυσίου τοῦ ἐκ φουρνᾶ Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης ἐκδιδομένη — ὑπὸ Ἀ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, ἐν Πετροῦπόλει 1909.*

Є й нетакщо давні праці про сучасну техніку темперного та фрескового малярства, заснованого виключно на фабричному матеріалові:

- 19) Киплик Д. И., професор Академіи Художеств — Техника живописи I-V., Ленинград 1925-1927.
- 20) Sachs Herman — Lehrbuch der Maltechnik, Berlin (E. Wasmuth) 1927.
- 21) Лоханько Федір, професор — Малярські матеріали, короткий курс технології малярських матеріалів, Харків 1930.

В. Пещанський опер свою працю на даних іконописних підручників (подлинник), що їх видав П. Симони, ст. 129-134: «Память, как писать стѣнное письмо» по ркп. Публ. Б-ки XVII в. О. XIII. 11, та 143-155 по ркп. О-ва Любит. Письм. и Иск. XVII с. № XXI. В останній находимо: «Устав как золотом писати (камень, стіна, шовк, полотно, папер); зеліе под злато, поталь ставити (petula auri, листове золото, срібло, олово); како варити елей лняный; румянец чинити; ярь — синь — мѣдь ставити, творити; стѣнное письмо на сыром левкасѣ». Чимало відомостей взяв він з т. з. Сійського іконописного подлинника черця Никодима 2-ої пол. XVII в. (Симони, ст. 169-216) і ркп. Глав. Арх. М-ва Иностран. Дел к. XVII в. № 469-937 (Сим., ст. 227-232): Указ стѣнному письму.

У самого автора була таки власна рукопись поч. XIX в. в характерній «під старину» московській шкіряній оправі 13 × 19,5 × 6 см. на 283 лл. 10,5 × 17 см. по 21 рядків з 22 буквами у рядку 8 × 13 см. Цей рукопис, сьогодні власність п. Ярослави Музикової, відповідає своїм основним змістом виданому С. Т. Большаковим 1903 р. «Подлиннику иконописному». Оба подлинники були складені по рядови календаря від 1 вересня до 31 серпня, з угляданням північноруських святих і головних памятей київських і чернігівських угодників. В рукописі П-ого є декілька додатків про руських святих з к. XVII і поч. XVIII в., іноді чисто календарних памятей без іконописних даних. Календарний уклад даних про іконографію поодиноких святих чинить цей рід іконописних подлинників хиба дещо поширеними «Святцями», знаними на Москві від 1648. р. друкованими календарями.

Укладчик ркп. П-ого дав на сам початок поазбучний по місяцям покажчик святих мужів на 30 лл., а дальше святих жінок на 9 лл. — У подлиннику Большакова подано ці покажчики наприкінці ст. 139-189.

В обох підручниках іконографія святих зводиться до кількох основних типів: Николи, Василія Кесар., Козми й Дамяна, Никити, Димитрія, Юрія, Флора й Лавра, Євдокії, Пятниці. Мількович на числив був 1896 р. 22 типи. Подробиці індивідуального вигляду намічаються дуже коротко: «стар, млад, плешив, власы космочками, курчеват; риза преподобническая, княжеская, краска одежи, шапка, свитка; бос; броня, латы, шлем...» Дані ці, сьогодні так одноманітно скупі, були колись невичерпанним джерелом мистецького замислу для очий творчої уяви великого ряду мастаків — іконописців. По цим дрібним записам: верх = багор, исподь = пра-

зелень, свитка = дичь... іконописець схоплював тільки акорд, а мельодію красок виводив уже сам, «як Господь на душу клав». По цим дрібним примітам індивідуального вигляду правовірні знавці й любителі ікони пізнавали й почитали поодиноких святих... Ось так до ряду місячних міней, служебних і четті, прилучалася ще свого рода «мінея іконописна». Круг церковної богослужби, заснованої на красі поетичного слова, творив одну цілість з барвистими зображеннями святих, яких величали мельодійні пісні канонів і напричуд легко і плавно складені житія у мінеї четті.

Іконописний подлинник ставав для ока й руки іконописця тим самим, чим був ірмологіон і осмогласник своїми знаками співучої книги для ока й голосу співця, або текст житійної мінеї для уяви читача й слухача. В багатьох місцях іконописний подлинник став «путником»-провідником для прочан-богомольців в часі їх мандрівок по святих місцях Руси.

Для зразку відношення великоруських іконописних підручників до грецької *Ἐριμνηλα* (ермінеї) подається тут деякі різниці між рукописом Пещанського-Музикової і виданням Большакова. (Рукопис Пещанського л. 1)

Бозорникъ вѣ. мѣсѣмъ сказъаѣ; мѣць септеврїѣй имать днїѣ 1.; Начало индикта еже е нокаг лѣта.

Єдинаго безначальнаго и безконечнаго и всемогущаго и все сотворившаго вседержителя... [об.] святителямъ и преподобнымъ и праведнымъ иже въ послѣднихъ роды просиявшиа в росиской земли сѣли мѣчки прїбывшиа оубо и свѣтлымъ жены иже во хрїте пострадавшиа. яко свѣтила сияють по вселеннѣи многими чудесы и различными знаменми. Жїнждо иже по мѣстомъ еже естъ новыа чудотворцы и всемъ свѣтлымъ.

Мѣца септевра четвервременного круга годишнаго времени, настоѣщие повседневне ихъ празднейство и подобие коеждо ихъ явлено,

Послѣдование церковнаго пѣнїа и соборнаго вселѣтнаго ѿ мѣца септевриа до мѣца аргвста... како имъ пѣти по сгавъ свѣтлымъ лавры во іерлѣмѣ. и. в. с. ѿ. н. [л. 1.] саввы. и како оубо иже начертати и вообразати стымъ по тѣлесномъ ихъ намеренію претворными шаровными вапы и чистымъ златомъ и серебромъ и всякою стварію чѣтною и по образъ и по подобію наипаче сановъ члвчскїхъ сматраѣ по древнимъ образомъ стѣла дїла и евангелиста лѣки.

Стый лѣка написалъ образъ стымъ вѣцы при животѣ ей самовидно зра на стѣю вѣцъ спрѣвѣчномъ на рѣкѣ держимомъ мѣдцемъ нинѣ тинно... и до сего дни принесена, стонтъ в црѣствѣющемъ граде москве въ соборнои церкви оупѣнїа пресвѣтлымъ Бца исцеление подаваетъ и до сего дни.

Изображенъ древле грѣческими мѣдрыми и трѣдолюбивѣйшими живописцы во дни іоустинїана црѣ великаго егда созидаша премдрость слава бжїа великаа црѣковъ небо бжїе и тѣ ткѣ. престоловъ гаютъ [об.] были создани и на киждо днѣ во имѣ стго храмъ таможе еще же. і образ части имѣюще стыхъ на последи зомного [? ...]

временное озлобленіе грѣческихъ скифетръ и разрѣшеніе прекрасныхъ и драгихъ тамо вещей многихъ сихъ вѣзвѣстїи и вѣзвѣстїи приїде еликоже останасть есть и до днесь во стѣнѣ горѣ адонетѣй и во иныхъ стѣнахъ мѣстѣхъ писаны ѣтъмъ и чуднымъ иконы мѣчнымъ минен и ѿ тѣхъ приводомъ еще во дни великихъ - благовѣрныхъ князей рѣскихъ прѣписовались древними грѣческими и рѣскими изобразы прежде вкнѣе потомъ вновгородѣ и до днесь таковы образы во стѣнахъ цоквахъ писаны обрѣтаются. стѣхъ же мѣсѣчныхъ иконъ і снѣ подлинникъ древними живописцы списанъ словесно на хартиахъ иже и до днесь междѣ изобразы в рѣсїи [л. г.] вѣносятся аще и не равни сѣтъ зане і[ск]сѣство приписующихъ но обаче истинствѣющихъ мнозѣхъ стѣхъ пророкъ и сѣтителенъ есть подобаема противъ житейскихъ честныхъ миней сѣждатся также пррка наѣма исала же и захарїа иеремїа сѣленъ же василїа великаго григорїа бгослова иоанна златоустаго и григорїа нискаго і иныхъ благодатїю хрѣтовою много есть и новыхъ стѣхъ в росїи просїавшихъ не токмо добродѣтельными житїи и подвигы но и по ѿшестїи дѣш с тѣхъ плоти не тлѣнимъ ѿ га почтени тако диаметри телеса стѣхъ врацѣхъ сїающа вѣкми нескритнѣ зрится і инѣмъ собравъ инѣ зде иманъ стѣхъ и подобїа изобразивша в лѣта ѿ созданїа свѣта 4375. ѿ воплощенїа бж҃а слова 4475; над обрамленїемъ сторїнокъ бїжуча надпись: мѣтъ — сентавръ.

Писать лѣтопротокодець.

а. Гдѣ бгѣ нш іс хс¹ стоитъ во стилищи бж҃їи а ѣ ногѣ его сѣдѣт на сѣдалахъ много иудей диваема гдѣню ѣчению и даша емѣ книгѣ исала пррка, глет в неї² дх гдѣ³ на мнѣ егоже ради помаза ма благовѣстити нициа посла ма. вверхѣ гѣ саваодѣ и дхѣ стын над сїсом. и крѣгомъ жиды всакимъ подобїемъ. И памѣтъ прдѣнаго оца нашего сїмона столпника и архимандрита сѣд. брада николаы чудот, на главѣ сѣхим, и кѣдѣрцы знатѣ. риза преподобническаа стоит на столпѣ рѣкою благославетъ⁴ в дрѣгон свитокъ и в свиткѣ⁵ терпите братїе скорби и бѣды да вѣчнымъ мѣки извѣдетѣ над нимъ спѣтъ [справлено пізніше: пречистаа⁶] в кивотѣ ѣмилїи⁷. [Ікона в рямкахъ, а не пояснене зображеннїа на хмаркахъ].

И мѣтри его марды. марда аки ѣніа преподобнаа на главѣ сѣхима, а вверхѣ⁸ исподѣ санкир⁹ в рѣцѣ свитокъ а дрѣгла молѣбнаа вверхѣ. И стаго мѣчка анфала¹⁰ аки козма.

[л. д.] И стго аммона дїакона сѣд. брада николаы. риза дїакон-

Подлинникъ иконописный С. Т. Большакова 1903 р. виказує ось такі відмінї в редакції тексту:

¹ кѣ; спаск

² тїльки: четѣхъ книгѣ ісала пророка

³ стын

⁴ без лучника

⁵ після цього слова: написано

⁶ прѣстаа

⁷ оѣмилїї

⁸ не має цього початку незакінченого іконописного реченнїа

⁹ дальше: а вверхъ багорѣ

¹⁰ дїакона, анфала

скаж. И памѣт исѣса нави на млад рѣс брада никитина во бронѣху аки димитріи селѣнскіи на главѣхъ шлемѣхъ крѣцѣхъ крѣтѣхъ вдрѣгон копіе ризы киновар. Собор прѣтѣмъ вѣцѣ иже в мнѣснѣхъ сирѣчѣхъ прѣтѣмъ озѣровскіѣ¹ градъ стѣитъ киноварь, а к немѣ стѣль идѣт. аки власіи, и к немѣ² иконѣ несѣт прѣтѣмъ владимирскіѣ старцы и народи идѣт со крѣтѣхъ. а вдали езер³ гора, а на езерѣ корабль свѣнствомъ. а прѣтѣмъ образъ изъ езера озѣрова вѣсплы и стѣль аки власіи наклонѣмъ принѣмъ рѣками, а народи стари и рѣсы и млади со крѣтѣхъ стрѣлаютъ изъ града. И стѣхъ мѣчѣхъ калѣста евѣода іермогена⁴ млади аки димитріи, георгіи и мѣркѣрїи⁵ не властахъ и не вѣдоспѣхѣ ризы флора и лѣвѣра индѣхъ пишѣтѣмъ⁶ старѣхъ рѣс и млади. [л. ђ. об.] И стѣхъ мѣчѣхъ мѣ. дѣхъ постниѣхъ пишѣтѣмъ какъ и прѣтѣмъ дѣвы или аки пѣтницѣ.

Великіи князь дѣодоръ ярославскіи ксеволодовичъ надѣсѣдѣ⁶ аки борис. И прѣдѣномѣченика іѣва надѣсѣдѣ брада александра свирскаго вѣсѣимѣ риза прѣдѣническа⁶.

В цьому рукописові знаходяться ще такі додатки проти Большакова:

Ѣ. сѣ и т ѣ б р а. Кнѣзѣмъ глѣва андрѣевича боголюбскаго владимирскаго, млади, риза кнѣжеска. єі. іоны сѣенномѣ. и власіана игѣмена прѣображен. м-рѣ. . . на ѣнскои глѣвѣхъ ѣ моря окіана. іона сѣд, брада долѣхъ власевы вѣсѣимѣ; власіи надѣсѣд, брада подолѣхъ николины, сѣхима на плѣчѣхъ, ризы прѣподѣвническіи, на м-рѣ в грѣбницѣхъ междѣхъ и вѣліе древо рѣбина стѣитъ.

кї. ст. вѣговр. кнѣжны сѣфїи сѣздальскіѣ чюдотворицы. млади, риза прѣподѣвническа

ђ. сѣенноіерѣмъ григорїѣмъ, артемиѣмъ и димитріѣмъ и евѣросинїи иже в сѣлѣхъ китѣвъ шѣйскїхъ чюдотворѣв, три поприѣа ѣ градѣ.

Ѣ. октѣбрѣмъ. прѣдѣ. харитини начальницы петровскаго дѣвичѣмъ м-рѣ в новѣ градѣ, родѣмъ королевства литѣвскаго в єдиной свѣткѣ безъ мантїи, прѣстѣвласа дѣца.

Ѣ. фѣодосїѣмъ начальника м-рѣ. . . брада подолѣхъ николины, власы прѣсты не с ѣшей, риза прѣдѣнич. — Іѣвѣхъ надѣсѣд, брада александра свирскаго, в сѣхимѣхъ. риза прѣдѣ., иже на ѣмѣльѣ на мѣзѣне рѣкѣ окладѣнковои слѣбоды чѣ. вѣрѣтѣхъ по рѣкѣхъ.

Ѣ. нѣмъ б р ѣ м ѣ. ѣ. кипріана стрѣнтѣмъ никольскаго м-рѣ стороженскаго на ладожскѣмъ озерѣ новгород. чюд-ца ѣ свирскаго м-рѣ ѣ. поприѣ. сѣд, брада антипы в сѣхимѣхъ, риза прѣдѣ.

Ѣ. карлаама прѣсѣвитѣра колскаго острогѣ на окіанѣ керѣжецкаго

¹ Σύναξις τῆς Θεοτόκου τῶν Μασσηνῶν. Αὐτὴ τελεῖται διὰ τὴν παραδοξοποιὸν καὶ ἀγίαν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, τὴν ἐν τῇ λέμνῃ μὲν τῆς Γαξουροῦ (Synaxarium Ecclesiae C-nae. Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris, p. 6). Святкується головно в Армєнії на памѣть подїї з іконою, що була спрятана від іконоборцїв часу Льва Ізавра (717 - 741), як подає N. Nilles. Kalendar. manuale I. ст. 266.

² ПНБ. ст. кѣ. : прѣд ним

³ к долѣхъ езерѣ и

⁴ безъ цѣго ймення

⁵ рѣсѣхъ

⁶ немає цїєї статті

чд-ца, сѣд плешив, брада кѣрчевата аки антонїа сїйскаго, риза попов-
кам, оплѣчьє, с евангелїєм.

й. фѣдора и павла игѣменов начальников борисоглєвскаго м-рѣ на
вѣтѣ, ростовскихъ ч-цев, фѣдор надсѣд, брада касилїєа кєс. на конце
раздвоилась, в сѣхмє, ризы прпдѣ. Павел сѣд, брада кѣрчевата по-
долѣ николины, вклобѣкє, риза прпдѣ. — Марка строителя богожвєн-
скаго м-рѣ вологодскаго ч-ца, надсѣд, всѣхмѣ аки зосим соловецкии.

ѡ. Миѣхила верижника ѡглецкаго м-рѣ во мєтерской волости на
клавмє рєцє вѣзникѣвскаго нов. ч-ца. ї. верст ѿ града стар без брады,
возрастом велик, в свиткє, бєлєц был, камєн на гробє єго ї. лѣт и
крст вырезан церковником ст. николаы, ѿ гороховца м. верстѣ.

дї. Гѣрїѣ игѣм. рождєств. м-рѣ на мѣлогѣ рѣцє. . .

сї. никона новгород. ч-ца сѣд, брада помѣнши сєргїєвы, власы
просты, риза прпдѣ.

ѣ. дєка брѣ савы на ландѣгє владим. ч-ца. сѣд, брада власьєва,
ризы поповскїѣ.

дї. три дѣна начальника трѣйтскаго пєсоносѣ печенскаго колскаго
острогѣ на морє окїанє нов. ч-ца, сѣд, брада ал-дра свирск. всѣхмє. ризѣ
прпдѣ. Ипостанїка єго старца їоны иже впервой поусѣбыни.

кд. прєставлєнїє фєоктиєта лєппа новгород. сѣд. брада со власьєвѣ
на концє раздвоилась, в клобѣкє, риза стѣлєскам, во амфорє и євѣлїє.

ѣ. гєн в арѣ. їѡуліѣнїи мѣромскїѣ¹ нарекє илєвнє аки єлисавет¹
вплатє зелєном, вєрѣ ризы бакан, испѣд голѣбѣц, дєсница прижата, а
в шѣйцє лєстовка а мѣж єѣ георгїи надсѣд, брада григорїѣ богословє,
шѣба кнѣжєска киноварь, испѣд зелєнь, в'шѣпкє, а дшєрь єѣ иноки-
нѣ сѣхмница дєодосїѣ на иконє на старѣ писаны. а сын єѣ дмї-
трий, ѣ нєго [без кїнцѣ]

кѣ. марїи пѣвцѣ в новирскомѣ вѣси в'хрєвинѣ жил ѡ лѣт, в ни-
щитной ризѣ сѣд. Македонїи старѣ ѡ. лѣтѣ, сѣдѣ и брада, в одной
рѣскє.

ѣ. дєврѣлѣ — кирилы начальника трѣнцк. м-рѣ астраханскаго
ч-ца, сѣд всѣхмє, брада сєргїєва, рѣска вохра, риза прпдѣ.

дї. порфирїѣ хї ради ѣродикаго, творца канѣнѣ агїла гроздна. млад,
плѣшив, морщиноват, сѣхма наплѣчѣх, в мѣнтїи, рѣска вохра.

вї. Всєй жє дєнь ѿ бѣтѣѣ царѣ сожжєни в соборной ц-ви ст.
єппѣ митрофан владимирскии, сѣд брада їоны м-та, в ризє со амѣдо-
ромѣ, вѣшѣпкє. и великам кнѣгинѣ георгїєва агафєѣ со дшєрью
кнѣжною дєодосїєю и со снѣхѣми кнѣжнѣми марїєю и хрєстинѣю.

ѣ. мѣртѣ Кирила вологодскаго ч-ца, сѣд, брада димитрїѣ при-
лѣцкаго, ризы прпдѣ. а индѣ во инѣм числѣ писано павла прєпрѣстаго,
который кѣ трєтїй дєнь писано.

зї. и спѣстника єго прєпомѣнида старца ѣспєнскаго м-рѣ.

кд. романа ѿ града роса, сѣд, брада макарїѣ єгипєтѣнина долга
до ног, вѣс, во власнїцє ѿ влас вєлєбжѣнѣх, благодѣтѣ имѣт ѿ бѣ
жєнам нєплодным ѿрѣчє родити молитвѣю дарѣва. прєстависѣ дєврѣлѣ
ѡ дєнь прпдѣ-рѣвѣлы старѣго пї. лѣтѣ в одной рѣскє, вѣс, самѣсѣдскии.

1 Ця згадка є тільки в П-ку Иконоп.

кб. варсонодіа єппа тверскаго. И обрѣтеніе мощей прпдв. оцѣ иннокъ четырёхъ иже в воскресенскомѣ м-рѣ 8 соли галичскіа в лѣто 839. (= 1661) годѣ цѣлы и нетлѣнны, какъ цѣль начали здать каменѣ.

кб. александра начальника преображенскаго м-рѣ близъ соли галичскіа на вочи рецѣ нов. ч-ца, образомъ аки восимѣ соловецкии, брада повже, риза преподобническаа, на плѣчахъ сѹима, вѣ каменной полаткѣ, образъ штиаистовои (= шість листків).

б. а прѣлаа. Трифона начал. троиц. м-рѣ колскаго острого на морѣ окіанѣ нов. ч-ца, сѣд, брада до пояса, сѹима на плѣчахъ, риза преподобническаа.

г. Нектаріа игѣм. м-рѣ покрова бѣцы тверскаго нов. ч-ца, ѿ града єі. верствѣ.

д. Иакова иже на староторжкѣ галичскаго нов. ч-ца, положенъ 8 ц-ви с. бориса и глѣба под олтаремъ на правѣ, образомъ аки прп. восимъ соловецкии и ризами, сѹима на плѣчахъ, на гробѣ образъ и ц-ви поженей.

вї. [антоніа, іоанна, естафіа иже в литвѣ пострадавшихъ] во градѣ вильнѣ ѿ князѣ ольгерда первое за брадобритіе, таже и за прочіа закони христіанскіа в лѣта 830. (= 1321) в царство іоанна палеолога.

єі. Василиа єппа рѣзанскаго и мѣромскаго ч-ца, сѣд, брада василіа кесар. риза сѣлескаа, амадоръ и євліе в лѣвои, а правю бѣвѣаетъ в шапкѣ, верхъ бакан, неподъ голбецѣ.

зі. симѣона меркушанскаго и верхотѣрскаго иже в сибирѣ н. ч-ца. вышелъ самъ гробъ єго изъ земли бѣ лѣт 832. (= 1552) а свидѣтельствоваа игнати митрополитъ сибирскіа. рѣс аки козма, ризы прѣсти рѣскіи. И ст. іоанъ тѣтже, индѣ пишѣтъ сѣд, аки никола.

зі. Єавы игѣмена сретенскаго м-рѣ тверскаго нов. ч-ца.

кб. Єеливерта игѣмена иже на обнорѣ рецѣ вологодскаго ч-ца, сѣдъ, брада власієва, короче не раздвоилася, власы не сѣшей, сѹима на плѣчахъ єченикъ сергіа радонежскаго.

кй. празднество 8 соли вычегодской 8 троици на площади.

г. маа. мѣцы мавры аки пѣтница, риза багор, исподъ бакан или вохра на главѣ плат, в рѣкѣ крѣтѣ. И мѣ. павла пострадавшаго ѿ полскаго короля за хѣ в вильнѣ. брадою рѣсѣ аки князь борисѣ и ризами.

ѕ. Григоріа (ШИ. Геронтіа) митрополита московскаго... Прѣставленіе іоны. єппа димитріа прилѣскаго, в шапкѣ, ризѣ сѣлескаа.

ка сретеніе иконѣ владимирскон.

кг. миѹанла черноризца, рѣс, брада невелика, вѣзхими, вѣрскѣ, в мантии. И с. медодіа єппа маравскаго 8чтла рѣскаг. сѣд, брада долѣ власієвы, ризы сѣлескіи.

кб. симѣона начальника солскаго м-рѣ на вычегрѣ рецѣ нов. ч-ца, сѣд, брада долѣ власієвы, риза прпдбническаа.

кй. филиза и василида посадниковъ новгородскихъ ч-цевъ иже в корѣлскомъ м-рѣ 8 морѣ окіана никола ч-ца новыхъ ч-цевъ, кбплю дѣюшихъ по морю і истопоша, бжїемъ изволеніемъ извержени на брегѣ и погребени. и тѣт стара гора и монастырь по чюдасемъ ихъ.

л. сѣѣннока никанора начальника и пѣстыника ісаіа на морѣ окіанѣ на брези на зимней сторонѣ на 8тѣрѣки глѣмей рѣчи, новыхъ ч-цевъ.

лā. ієронима п̄стынножителā и ҃чителā, с̄ѣд, мало пл̄ѣшивѣъ, брада как маѣнна грика, мало по҃же, наг весь, препожсан мантиєю в̄ѣт-хюю июнь еї. днь.

ē. іюніа. іларіона началника обителн ҃спеніа пр. в-цы дородеевы п̄стынни на реце мечи юрьевца повольскаго н. ч-ца, надс̄ѣдъ, прорѣсѣъ, брада василіа кесар. в с̄хумѣ ризпрѣдѣ.

ї. деофила п̄стынника на ан҃ге реце, в ковскоѣ области, в с̄хуме, брада алеѣандра свирск., риза прѣдѣ.

ві. (Про Онуфрія, після: »тысяща лѣтъ«) а в кїевскихъ минен-четьн пишеть онѣфріа образом с̄кло страшен. власы г̄стыми всего обросша аки св̄ѣр̄а и б̄ѣла аки сн̄ѣгъ, с̄ѣд бо б̄ше старостію власы же главы и брады его долги даже до земли и аки ад̄ѣжда т̄ѣло его покривах̄с. чр̄ела же своа им̄ѣах̄с препожсана листвіем̄ быліи п̄-стыннихъ.

Инд̄фріа п̄стынника на катарме Озере вологодскаго н. ч-ца.

сі священноиока тихона п̄стынника воскресенскаго м-рā, чѣдо близъ града карачева н. ч-ца.

кї. с. князā игнатіа ҃глецкаго, надс̄ѣд, брада василіа кесар, ризы княжескіа. пам̄ать князā деодора стародѣвскаго.

кē. симона еппа с̄здальскаго, с̄ѣд, брада пошире сергіевы, в шапке, ризы с̄ѣельскіа.

кѕ. донисіа (димитріа еппа с̄здальскаго) . . . инд̄ѣ надс̄ѣдъ, брада менши власіевы.

кѕ. Князā Олга во инецех̄ леонтіа черниговскаго и бр̄анскаго ч-ца, надс̄ѣдъ, брада долѣ власіевы, в с̄хумѣ, в рѣках̄ церковъ, ризы прѣдѣ.

ā. іюліа. Кирила строителя м-рā покрова в-цы черменскаго на Онегѣ реце в каргапольскомъ с̄ездѣ, надс̄ѣд, власы не с ҃шей, брада долѣ сергіевы, мантиа кратка, р̄ска зелена.

ā. Гераніона владимирскаго еппа р̄с, мало надс̄ѣд, брада на два космачка к̄др̄авѣ, менши в̄ѣслова, ризы стителскіа.

ē. афанасіа п̄стынника желѣзнаго посоха, близ ҃стюжжелѣза н. ч-ца.

ѕ. симона еппа владимирскаго надс̄ѣд. брада менша николовы. риз с̄тителскаа, амафор, в̄гліе, не вшапке л̄ѣт рп̄е. (= 1577).

й. прохора началника на ж̄стребѣ р̄ѣцѣ за мошком в м̄ромском с̄ездѣ н. ч-ца, м̄. поприщ̄ м̄ м̄рома с̄хум п̄тем.

ā. пахойа строителя сыпанова м-рā на солонице р̄ѣце костромскаго ч-ца, с̄ѣд, брада покороче власіевы, с̄хума на пл̄ѣчах̄, риза прѣдѣ.

ві. с. мч. вар҃га кїевскаго, р̄с, брада аки козмы в одной ризе. а сн̄ѣ іоанъ младѣ, в одной ризѣ.

еї. преставленіе прмч. симона иже на волмах̄ на кичмѣ реце, ҃стюжскаго ч-ца, в л̄ѣто ҃зрм̄ā (= 1641) іюл. в і. дн̄ѣ надс̄ѣд, брада к̄р-чевата, на концеѣ ā. космачка, подолѣ николины, власы велики по пл̄ѣчам, в мантии без р̄сы.

сі. (після 7-го собору) обр̄ѣтеніе ч̄тнх̄ мощей с̄ѣм̄ вл̄ѣцы в̄вдм̄їи . . . цр̄ь и царица и епп̄ множество и народы и всякимъ подобіем̄. И ст. прѣдмч. г̄рїа иг̄мена и с̄щм̄їка іоны троицкаго м-рā печенскаго колскаго острог̄а на Окіане море н. ч-цевѣ.

зі. (Замісто — мокія) левкіа нг҃мена на л҃зѣ рѣцѣ ... сѣдѣ, брада долѣ сергієвы, власы не с ҃шей, с҃хима на плѣчах, р҃скою благословлет, а в лѣвой свиток и лѣствица, риза прдѣ.

нї. х҃ї ради юродиваго леонтїа ҃стїюжскаго н. ч-ца, положенѣ ҃ ц-ви ап҃ла петра и павла.

кѣ. преставленїе ... кипріана х҃ї ради юродиваго, на ҃коте рѣцѣ в воскресенском селѣ, с҃сждальскаго ч-ца, брада черна раздвоилась, подолѣ богословлен, власы с ҃шен повилнсь, в свитке зеленой, ноги босы, р҃щѣ молебны.

кѣ. (макарїа желтоводскаго) ... только власы не с ҃шей, в р҃щѣ свиток ... хрїстофора начальника введенскаго м-р҃а коражемскаго вичегодскаго ч-ца.

кѣ. инока б҃голѣпа во граде черномѣ мр҃с н. ч-ца, ѿ астрахани триста поприщ. попѣ в соборней ц-ви, боларин родом, млад, в клоб҃ске, ризы прдѣ.

л҃а. с. арсенїй всем подобїем и брадою аки филип митрополит лѣппѣ, на главѣ шапка. Михаилѣ клопскин, сѣд, брада власїєвы пошире и покороче на конци ҃ска, р҃ска вохра. Н прп. аврамїй чюхломекин, сѣд брада б҃гословлѣ, р҃ска прзеленѣ. Сергіа мѣромскаго, сѣд, брада аки сергїива. Кїзѣ стѣфан подобїе его антонїа печерскаго. брада немного подоле, в с҃химе, мантиа ҃злом с҃ведена.

ѣ. аг҃г҃ста. Корнїлїа еклїсарха безмолвника борисогл҃вскаго м-р҃а прславлѣ залескаго н. ч-ца. ообрѣтенїе мошей его в лѣто 1705 (= 1705) годѣ московским митрополитом Дмитріємѣ.

ѣ. аврамїа начальника м-р҃а рожѣтва б-цы палеостровскаго на онеге рѣцѣ н. ч-ца.

ѣ. макаріа начальника м-р҃а за ладожским озером на рѣцѣ орѣдеже ҃щнка прп. Ілѣѣандра свирскаго н. ч-ца. поп в чернѣ, брада надсѣда с николинѣ, плѣшив, с҃хима наплѣчах, риза прдѣнч.

вї. Логина. германа и боголѣпа пѣстынников кожеозерских҃ за онѣгою рѣкою.

кѣ. Ілѣѣандра тверскаго, образом сѣд, брада короче сергієвы, власы с҃ ҃шей повилнсь космачками.

кѣ. мч. боголѣпа аки никита брадою р҃с и ризами таковже ... Макаріа нг҃мена черногорскаго м-р҃а на двинѣ рекѣ, сѣд и р҃са брада поже сергієвы, в с҃химѣ, риза прдѣ. празнѣм гр҃ззинскої пресѣтїи б҃цы.

кѣ. корнїлїа начальника спасскаго м-р҃а кожеозерскаго палеостровскаго, сѣдѣ, брада пошире сергієвы.

л҃а. Конецѣ — бог҃ нашѣм҃ слава.

л. со҃ф. об. Ѡ кр҃ѣска҃х како творїти.

Б начале тереть мелко со лндюю вохры. вкаторой примешать шестѣю часть с҃рнкѣ, і истерши вложив (л. со҃д.) в сосѣд медной и варить на огни и прибавлять малѣ часть скандарѣ малѣ, чтобы два три или четыре вскипело квѣрхѣ. потом проп҃сетить сквоз трипцы, чтобы небыло сорѣ. а как бѣдет варитца хотѣ прибавить смолы еловой чистой проп҃скнон.

Или да карить.

Сѣбриком бѣлила зженихъ или змѣра алкашик пѣшхар¹ потмывши бѣлила алебастр сѣрик змѣра хрусталь длинной камень мастика
К началу растворить.

Кинобар бакан вохрѣ преснью змѣрѣ зжению целнью бѣлила кость зжениа на терѣ вѣрда² зеленаа потомъ совокѣпит посветлеа [соѣ. об.] и прокладывать изжитка.

Горы земли змѣрины розѣла толстѣшны чернилы спразеленью. голубичнымъ розѣлаи тодаоки. Полаты кровли каменнымъ редтины. и деревянымъ змѣрины и толстѣшны. и вохрѣны и земляныя. Древа зеленю. а корени змѣра и багровы облаки. рѣвѣнымъ і голубѣчны, и змѣраны и крѣтичнымъ. мнѣшеки ризы. крѣтик з баканомъ не очюнь рѣвѣлао да чернилы з бѣлилом с крѣтичномъ и з багровы. и черленыя. и змѣрины: полъ есть, празеленыя и санкирныя кромѣ зелени, бакана кинобари всеми дѣлать вода редть. Дичь крѣтик з баканомъ рѣвѣлао [275] голубѣць з баканомъ рѣвѣлао а тѣшь зелень голубѣчна да крѣтична. и рѣвѣлаа. власницы: змѣра скиноварью рѣвѣла и толстѣшны и санкирныя.

[прод. соѣ.] Состав кесочной.

Како писать вмѣсто золота травою; трава на рекѣ на брегѣ растетъ прямо в водѣ. цветъ з нее желтой и цветъ с нее обципать да ссѣшнить. да камеди і ентарю прибавить да стереть все вмѣстѣ, а мѣсить на пресномъ молоке, пиши что хошъ бѣдетъ золото; масла скипидарного і. золотниковъ, невти³ ѣ. золотника, масла конопляного кі. зол. и три вохрѣ на масле конопляномъ мелко и раствори на всехъ трехъ составехъ [соѣ. об.] и покрѣи дерево и какъ высохнетъ на деревѣ и возми олиды и оливу. а в олидѣ прибавь невти и скапидарѣ какъ высохнетъ и золоту и клади в тепло.

Взять яйце свежее ѿ кѣрицы молодѣшки и выпѣститъ из него белокъ чисто. и положить в желтокъ золотникъ рѣти и запечатать серою еловою⁴ и положить подкѣрицѣ котораа бы потри цыпленка в вѣсне и выпараа взать яйце исподкѣрицы и смешать спичкою чистою. и бѣдетъ яко золото и пиши на чемъ восхошишъ перомъ или кистью і прибавить надлежитъ. положить на оловяню лошкѣ порохѣ да спиртомъ налить и ежели все згоритъ то и добре.

[л. 276] Бапѣни подѣнтарю поѣ.

Ѳнть сандаракѣ. четверть дѣнта бѣлои чистой мастики четверть дѣнта спирта виннаго, четверть дѣнта скапидарѣ положить вчистью склянницѣ и заткнѣть крепко корешковою вѣлакою. и сверхѣ обвезать кожицею тонкою. ежели зимою то замазати хлѣбнымъ тѣстомъ крѣгомъ. и положить в печь когда хлѣбы сажаютъ и держатъ какъ хлѣбы испѣкѣтца а ежели летомъ взать песокъ и насыпать в черпню и поставить

¹ Через підставлення співголосих простої літореї дістаємо припис: «а ставит не в жаръ», то є на легкий вогонь, щоби олія не перегоріла. Про це згадують інші підручники.

² Звичайна кирилична передача італ. il terra verda.

³ золотник = 4 грами; невть, нефть = нафта.

⁴ смолою.

в песок оню скланицю чтобы вся в песок была, и поставить на солнце потри раза и как [обор.] становитца снить в чистю скланицю и заткнѣть крепко а когда надобно употреблѣть в дѣло, то положить в чаркѣ стеклянню сколько надобно бѣдет и употреблѣй, а что в чарке останетца назад не вливѣ и береги крепко, а прикрывай раза три кистью бѣлою; дрѣгги проклат: ентарю дѣнт, алифы четвертнаѣ и столочь интарь, и положить в мѣрвальной горшечик, и наливать алидою толко бы поне(с)ло и поставитъ на жар на лѣхкой и варить покуль черн бѣдет, и пробовать на мокром диком камни, а брать лошкой Оловною и на нем класть когдѣ застигнет, то снѣв с камня, [277] в рѣках переломитъ пополам — ежели сверху половина бѣдет пенна а сыподѣ как лѣд чистой то полно варить, а бѣдет не так пережигать ещо, и как сваритца то и класть ево весь лѣпенками на камени и дать простыть и как простынит паки истолочь и положить в тотже горшек и налить алидою поболжи прежняго и поставить на жаръ и варить, и когдѣ разоидетца то прибавлѣть алидѣсколко вмѣститца и в горшок истопивши снѣть и стѣдитъ не очинь и влить во оною во все два дѣнта скапидара и прикрывѣ [277 об.] Однажды кистью: щетница чистит хлѣбом или мылом: Взять кѣштук печатной и вымыть в воде хотѣ теплон, и положити на листѣ а дрѣгим покрыть и как очахунить то намазан . . . стко терпендином и зравнѣ наложить и стирать легонько бѣмагѣ до тѣшовки, и стерши размалывать накрывѣ чернилами или змерюю. Мѣлока крыть и затенивать рѣдтѣю маленько закинѣть голѣбѣцѣ и пролѣлѣть тѣмже.

Ѧ золотѣ. Под золотой пробѣл краски творить, на айце, айце бы свѣжѣе было, желток з бѣлком вмѣстѣ збитъ гораздо. [л. сой.] да тѣт закинѣ соли, инѣ краска искорчица, на зѣбѣ крепка, и перво розвѣвъ процѣдитъ сквозѣ плат.

Ѧ цвѣтахъ.

Тюлпаны киноварѣ з баканом, а дичью затѣнь лилен вохра ссѣриком, рожи киноварѣ а тен баканом, розѣл гвоздика бакан розѣлной.

В обох іконописних підручниках є чимало ссиллок на »Кієвскіє печатные листы«, зглядно вказівок на другу подобу святого. Ось зразки:

Ѧ. сѣнт ѣврѣ (созонта): а в Кієвскихъ печатныхъ листахъ пишеть младѣ аки димитрій.

Ѧі. (дилодеѣ пресвитера). м. в. дилолей архієппъ и патріарха царѣ града іюна в. ді днѣ.

Ѧ. номѣврѣ (лазарѣ постника) м. в. риза прѣдѣнич. лазар младѣ аки димитрій.

Ѧі. генкара: а в прологѣ напечатано: младѣ аки димитрій воинѣ.

Ѧ. марта: а в Кієвскихъ листахъ напечатанѣ клеоникѣ младѣ аки георгій, а василискѣ аки козма брадою.

кѣ. (такова презв.) м. в. захаріѣ именовано (азы-изы) м. в. ісаакіѣ діѣкона.

кй. (иларіѣона нокаго) м. в. брада власієва.

кѣ. (георгій . . . в лѣвой кадило) а в кієвскихъ в правой кадило, а лѣвою сказѣт внизъ.

ґ. а прѣ л ж (прп. о. н. георгіѣ иже в мален), а в кіевскихъ григоріѣ.
 з (георгіѣ іппа), а в кіевскихъ сиргіѣ пишеть.

й а в кіевскихъ листахъ агафъ млад аки георгіѣ емѣже подобен . . .

зі. (симеона персид.) ж. в. брада со власіевъ.

кѣ. (ап. еѵг. марка — въ прологѣ печатномъ пишеть: цвѣтѣый сѣдиннами, власы гвѣсты, но не долги, и не велики окрѣжено лице, вѣжды помжарены, и брада черна гвѣста, главою прѣпростъ и рѣманъ).

кѣ. м а ж (симеона столпника . . . сѣд, власы минны мѣ. брада с николінѣт, проста не велика, риза поповскаѣ, бѣла без крѣтовъ, рѣкою блѣает, а в дрѣгой еѵліѣ, испод дымчат, ректь, оплечіѣ, риза, патрахиль вохра) а в кіевскихъ листахъ прѣдѣный на столпѣ.

лѣ. (ерміѣ, рѣс аки флоръ . . .) а в прологѣ печатномъ ерміѣ мч. хѣвъ воинъ, старъ, бѣлы власы имѣѣ . . . а в кіевскихъ листахъ напечат: ерміѣ, млад аки димитрій, в лѣвой рѣкѣ крѣт, а прасѣ простѣртаѣ.

ѣ. іюніѣ (мч. маркіѣна), а в кіевскихъ мартиніѣн

ѣ. іюл ж (козмы и дамїѣна . . .) а в кіевскихъ оба однаки.

вї. а в кіевскихъ листахъ проклъ аки георгіѣ.

вї. а в г в с т а (афанасіѣ александрійскаго) ж. в. аникита.

гї. (мѣѣнма исповѣдника . . . брада долѣ власіевы) а в кіевскихъ покероче.

Ці ссилки на »Київські листи« не означують точно видання, з якого користали укладчики цього збірного, об'єднаного у кількох, іконописного підручника великоруської редакції після 1705 р. Але в кожному разі вони ясно вказують на живі звязки іконописців Москви з іконописцями Київа, та на іконографічну індивідуальність обох культурних осередків. А що найстарша письменність, особливо літописців, житій святих і збірників (Пчела, Ізмарагд, Цѣль) йшла на Подвиння і на Поволжє з Подніпрів'я, то нич дивного, що Київ дав як новгородським так і московським іконописцям чимало матеріялу. Київо-печерська Лавра з її угодниками була для усіх північноруських киновій не тільки матірю, але й зразком недосяжного ідеалу. Печерський Патерик складений київським монахом — і єрархом далекої півночи, був безперечно дуже обильною керницею іконографії чималого ряду руських святих.

Рівнож і південноруська літопись Київської і Чернигівської землі давала чимало іконописного матеріялу для зображення святих князів, що потерпіли мученичу смерть від своїх особистих ворогів або від поганих Татар. Ці книги були вже завчасу ілюстровані, от хочби життя Бориса і Гліба XIV в., та Королевецька літопись XV в. Зображати святих у печатних книгах стали в Київі тільки від часу видання Антологіона 1618 р., в якому є чимало дуже вдачних дереворитів. Київських печерських угодників зібрав був редактор Патерика 1661 р.; а подобами загально почитаних святих київські видавці-редактори залюбки украшали — Казання 1637 р., Меч духовний 1666, Огородок 1676 і Труби словес проповідних 1684. Були навіть осібні печатані листи з подобами святих по місяцям, видані в Київі 1628 р. [= зрлѣ після

напису кр. *снптемкрїа*] і згодом перевидані вченим єзуїтом Данилом Папebroxiєм (*Acta Sanctorum Mai*, t. I.) на 12 листах. Можливо, що якраз на них і є наведені вище ссилки. Виучень київської лаври Григорій Тепчегорський зладив був для московського видавця Івана Посникова 1713 р. рівнож Місяцеслов у листах, який був перевиданий ще 1722 р.

Наконець, слідом за друкованим Прологом московського патріярха Іосифа 1643 р., з деякими звичайними в житіях святих іконографічними даними, пішов і Дмитро аепп. Ростовський у своїх життях святих 1689-1705 р. — Таким чином замикається круг взаємин Київ з Новгородом і Москвою в ділянці іконографії святих. Цінним придбанням для нас є те, що один-другий іконописний подлинник з Московщини, міг заховати до нашого часу іконографію угодника української землі.

Впрочім, коли говориться про іконописний подлинник північноруських іконописців, не слід забувати про дуже вчасну іконописну діяльність уродженця Равщини, московського митрополита Петра (1311-1326). В майбутності доведеться встановити ступінь ваги мистецького вияву цього іконописця-галичанина, і тим самим покласти основу під дослід взаємин мистецького життя Галичоволинської землі і Київ з Новгородом і Москвою XIV-XV вв.

Львів, 10. I. 1931.

І. Свенціцький

З діяльності Івана Мартинова в 1859-1864 рр.*

І. Єзуїт о. Іван Мартинов.

ЄЗУЇТ о. Іван Мартинов (1821-1894) належить без сумніву до цікавіших постатей в історії взаємин Східньої Слов'янинщини з Західньою Європою. З походження росіянин, уроженець Казаня, виїхав він 1844 р. до Франції й не тільки став тут католиком, але й вступив вже найближчого року до єзуїтів у Saint-Acheul. Усе життя присвятив він ідеї зближення нез'єдинених слов'ян, передусім східніх, до католицького Заходу шляхом діяльності не тільки письменської. З того боку не діждався він ще відповідної оцінки — знаємо тільки, що орудуючи широкою науковою ерудицією, опертою на солідному пізнанню релігійних відносин Сходу й Заходу, та визначним публіцистичним талантом, успів він дати на тому полі неодне справді цінне. Докладний список писань Мартинова подає відома Бібліотека Ісусового Товариства¹.

¹ *Sommervogel. Bibliothèque de la Comp. de Jésus. Bruxelles 1900, т. XI, Supplement, к. 645-652.* Життєписні дані гл. *Podręczna Encyklopedia Kościelna. Tom XXV-XXVI. Warszawa 1911, ст. 292-3.*

* На бажання автора правопис оставляємо незмінений. Ред.

Для оцінки цієї діяльності Мартинова важне було б пізнати: 1) основи, на яких він спирав свої праці; 2) обсяг, який вони обіймали; 3) їх справжню, передусім наукову стійність; 4) їх значіння й практичний вислід. Але для такого всебічного образу письменника не достає нам ще відповідного матеріалу. Найважливіші є тут друковані писання Мартинова, розкинені по окремих книжках, брошурах та видавництвах у мовах: російській, французькій та латинській. Вони показують Мартинова як: самостійного дослідника (н. пр. його опис слов'янських рукописів паризької бібліотеки й передусім праця в Acta Sanctorum, про що буде ще мова нижче), як видавця давніх творів з історії церковної унії (н. пр. життєписи св. Йосафата Кунцевича, »Апология« Мелетія Смотрицького) і як публіциста-оборонця унії в Східній Слов'янщині (н. пр. стаття про долю католицької церкви в Росії й ін.).

Переглядаючи бібліографію писань І. Мартинова, бачимо, що найживіша його письменська діяльність припадає на кінець 50-их і початок 60-их рр. XIX ст., бо в 1858-1864 рр. появились не тільки його найважливіші праці, але й заразом такі, в яких можемо виразно добачити доцільність і пляновість. Тому той час можемо признати найсвітлішою добою в творчості Мартинова, бо тоді його ум — 37-літньої людини — обіймав найширші кола Слов'янщини й поглиблював найбільше слов'янський католицизм. І власне з того часу заховалося кілька його листів, що кидають яскраве світло на порушені вище проблеми. Ті листи дають матеріал не тільки для оцінки діяльності І. Мартинова — вони мають вагу й для усього католицького світа, розкриваючи н. пр. наукову працю над католицькою гагіографією. Далі вони мають немале значіння для історії католицизму між східними слов'янами взагалі, вказуючи на шляхи, якими йшов цей католицизм. Вкінці важні ті листи передусім для українців, бо власне українцям признав І. Мартинов першорядну ролю в поширенні католицизму між слов'янами, зачіпаючи тим самим українське питання з різних боків. Про усе те були досі деякі відомості в науці, але вони зводились звичайно до поверховного познайомлення з друкованими писаннями І. Мартинова без ясного розуміння й освітлення основ праці того оригінального діяча. Тільки останніми часами появилось дещо замітніше з того боку — маю на думці праці Францева, про які згадаю далі.

II. Переписка І. Мартинова з Ф. Мікльосічем і митр. С. Литвиновичем.

Три листи І. Мартинова з 1859-1860 рр. звернені до відомого віденського славіста проф. Франца Мікльосіча. Вони вийняті з переписки Мікльосіча, що знаходиться у Відні. Відсіль скопіював їх д-р Паламар для д-ра Іларіона Свенціцького, що власне під-

готовляє видання листів галичан до Мікльосіча¹. Нижче подаю ті листи без ніяких змін, справляючи тільки нечисленні явні помилки в переписуванні.

Переписку з Мікльосічем розпочав перший І. Мартинов, здається, на початку 1859 р., бо в жовтні цього року згадує він про довгу мовчанку Мікльосіча, який видно якийсь час не відповідав на лист Мартинова. Цей перший лист Мартинова не задержався, але він був написаний у сердечному тоні (Мартинов згадує про «голос дружби») й порушував наукові справи. Особисто видно Мартинов не був знайомий із Мікльосічем. Чи вони стрінулися колинебудь у житті, не знаю. З кінцем червня 1860 р. задумував Мартинов поїздки в Галичину для бібліографічних дослідів; по дорозі хотів він вступити й до Відня. Але чи так справді сталося, не знаємо, хоч подорож до Галичини Мартинов відбув. Зрештою лист Мартинова з 25 червня 1860 р. є останнім відомим нам його листом до Мікльосіча, якого листів до Мартинова не знаємо.

Також небагато можна сказати про відносини І. Мартинова до львівського митрополита Спірідона Литвиновича. Невідомо, чи Мартинов був особисто знайомий із Литвиновичем. Лист Мартинова з 6/18 1864 р. не дає з того боку ніяких пояснень. Певне тільки те, що Мартинов намагався зблизитися і до митр. Григорія Яхимовича і до його наслідника Спірідона Литвиновича.

III. Праця І. Мартинова в Acta Sanctorum болляндистів.

Дуже замітна є праця Івана Мартинова у відомих: Acta Sanctorum, видаваних болляндистами.² Про цю працю маємо досі тільки загальні згадки. Так н. пр. деяке світло на цю справу кидає Hippolyte Delehaye в своїй історії видавництва Acta Sanctorum. Він оповідає, що співробітництво Мартинова в Acta Sanctorum треба завдячити одному з редакторів жовтневих томів тих актів, глибоко вченому Вікторові De Buck, (1817-1876), гарячому прихильникові східних церков та ідеї їх унії з Римом. Вже в X-ому томі жовтневих Acta Sanctorum помістив De Buck коментар Мартинова про блаженного Арета з Києва (XIII ст.) і його студію про московський Патерик, а в XI-ому томі Acta SS. появилася більша праця Мартинова: Annus Ecclesiasticus Graeco-Slavicus,³ що вийшла передтим окремою книжкою.⁴

¹ За ласкаве відступлення мені цих листів складаю д-рові Іл. Свенціцькому прилюдну подяку.

² Історію того видавництва подає: Hippolyte Delehaye S. I. A travers trois siècles. L'oeuvre des Bollandistes 1615-1915. Bruxelles 1920.

³ Гл. про це: Delehaye, op. cit., ст. 192-199.

⁴ Ioannes Martinov, Cazanensis. Annus Ecclesiasticus Graeco-Slavicus, editus anno millenario sanctorum Cyrilli et Methodii, Slavicae gentis Apostolorum, seu Commemoratio et Breviarium rerum gestarum eorum, qui fastis sacris Graecis et Slavicis illati sunt. Bruxellis, MDCCCLXIII, vel. fol., ст. I - VII -† 1 - 388 + 24 карток ілюстрацій. Те саме в: Acta Sanctorum Octobris. Tomus undecimus. Parisiis et Romae 1870 (з переставками передніх статей).

Варта приглянутись цьому видавництву ближче — тим більше, що воно дотикає й українських справ.

У вступі до згаданого тому *Acta SS.* читаємо між іншим: *quot scilicet publicis locis jam exstant libri, manu exarati aut typis impressi, quibus res ecclesiasticae Syriae, Arabiae, Aegypti, Armeniae, Iberiae, Rossiae aliarumque slavicarum regionum, Scotiae, Walliae et Hiberniae patrio sermone contineantur? Hos a nobis negligi non posse jam pridem perspeximus; sed, quantum aut per nostrum ingenium aut per alienam operam licet, delibandos saltem, si non omnino in usum nostrum convertere possimus. Neque solum ad postremas anni ecclesiastici menses, qui in Actis sanctorum illustrandi supersunt, adhibendi ii sunt; sed aliquid etiam conandum videtur ut superiorum mensium lacuna qualicumque modo expleatur. Cujus rei tentamen et specimen sit Annus ecclesiasticus graeco-slavicus, quem incredibili labore confecit Joannes noster Martinovius. (III-IV)*

Сам *Annus Ecclesiasticus Graeco-Slavicus* починає така замітка: *Protestatio Auctoris.*¹ *Quod protestari solent patres Bollandiani se in Actis sanctorum servatas velle Urbani papae VIII Constitutiones; neque suis aliarumve relatis commentariis aliud pondus tribui quam sit historiae ab hominibus errori obnoxiiis scriptae; idem ego in fronte hujus Anni ecclesiastici Graeco-Slavici, qui tomus XI Octobris pars est, solemniter protestor; tanto magis quod documentorum defectu non semper facile definiri possit qui legitime qui illegitime colantur, quin etiam qui catholici fuerint, qui ab unitate ecclesiastica alieni; dein quod multa retuli non meo nomine et ut credantur, sed ex libris slavici aliisque orientalibus ut examinentur: quidquid autem in his aut a vera fide aut a probatis ex ecclesiasticis moribus diversum sit (verbi gratia ecclesiae catholicae hostium laudes), id non minus improbo quam Evodius Assemanus aliique qui haereticorum et schismaticorum scripta protulerunt in medium. Sed haec omnia sparsim in ipso Anno ecclesiastico declaravi.*

Опісля йде: *Monitum Hagiographorum de Anno Ecclesiastico Graeco-Slavico.*² Тут згадується передусім про те, що в виданнях *Acta Sanctorum* поминено досі багато імен святих: *Praeteriti imprimis innumeri ex Ecclesiis orientalibus, qui, postquam per gentilitias aemulationes et superborum hominum molitiones republica christiana in partes scissa est, floruerunt, magnum inter suos reliquerunt nomen et honores ecclesiasticos assecuti sunt. Neque id studio factum aut industria, sed interdum humana infirmitate, interdum monumentorum penuria.* Зрештою й не було до того відповідних актів, які тепер відкрито. Щоби виповнити цю прогалину, постановлено видати календарі поодиноких церков — у першу чергу слов'янської. Спробу такого видання дав уже *Rarebroch*, що на початку першого маєвого тому помістив образковий московський календар. Але в тому календарі більше імен грецьких і

¹ В окремому виданні знаходиться ця *Protestatio* на стор. 24.

² *Martinov. Annus ecclesiasticus*, ст. I-VII.

східніх, а тільки мало слов'янських. Дуже неповне є й: Specimen Ecclesiae Ruthenicae Ігнатія Кульчинського, як він це зрештою признає й сам. Не вспів виповнити того браку й Йосиф Симон Ассеманій, хоч дав також багато цінного з того боку. Про сербських святих VII-XV ст. зокрема писав єзуїт Франц Ксаверій Пеячевич, але його праця мало кому відома (її видав 1779 р. боснійський і сирмійський єпископ Матей Франціск Кертіча). Праці згаданих учених були майже єдиними джерелами, з яких латиняни, що не вміють по слов'янськи, мали дізнатися про слов'янських святих. Тому до такої праці забрався Іван Мартинов: *Nemo magis ea re percussus est quam... Ioannes noster Martinof. Hic domo Russus, et gentis suae amantissimus, litterarumque Slavicarum, tum veterum, tum recentium, supra aetatem peritus, vehementer indoluit quod tot praeclari viri, quos Ecclesia Slavica genuit, plane omissi essent et ne in praetermissis quidem memorati. Sategit ille quidem ne in novis Actorum sanctorum tomis similes naevi admitterentur, quemadmodum ex subsidiis, quae nobis in commentariis de S. Parasceve, de S. Hilarione Moglenensi et de S. Ioanne Rylensi, et maxime ex ejus de S. Aretha, Kievocryptensi monacho, lucubratione, tomo X Octobris inserta, quotusquisque facile colliget. Sed his non resarcitae veteres rimae, nec quae omissa fuerunt, suppleta. Quamobrem rogatus ut, quum bene multos libros Slavicos ad historiam ecclesiasticam et hagiologicam pertinentes, haberet, et praecipuis instructus esset subsidiis, quibus haec opera praestari possit, hoc sibi sumeret ut Annum ecclesiasticum Slavicum litteris mandaret, prius causatus est plurium annorum id fore laborem; verum quum semel et iterum voce et scripto monitus esset, non postulari scriptionem, in qua res singulae examinarentur..., sed summam tantum Vitarum sanctorum, quales vulgo in Russia et in aliis Slavici idiomatis regionibus circumferri solent, victas tandem dedit manus et se exorari passus est. Межі своєї праці поставив собі Мартинов вузькі: не хоче він давати докладного й всебічного розсліду слов'янських життєписів святих, але тільки: ut ex libris Slavicis quos Musaeum S. Cyrilli patrum nostrorum Russorum Parisiense sat magno numero continet, brevitaria quaedam conficeret, in singulos anni dies distribuenda. Але хоч ця праця більше поспішна, ніж обдумана, вона буде певне з неодного боку не без користи й для самих слов'ян.*

Щодо вибору святих, намагався Мартинов подати імена всіх, яких почитають слов'яни східнього обряду, пропускаючи умисне слов'янських святих латинського обряду. Попало тут багато й таких, що не належали до католицької церкви. З того приводу заявляють видавці виразно, що у них: *cum haeresibus et schismatibus aeternas esse inimicitias*; але все ж такі є різниця між іншими східніми нез'єдиненими і слов'янами, бо коли між першими: *apertum erat schismatis et haeresis peccatum*; non item, *ubi ad Slavos devenimus, dummodo pauci excipiantur*. Зрештою н. пр. Рареброх, ідучи за литовським істориком Альбертом Коя-

ловичем, був тої гадки, що руські митрополити (metropolitae Russos) аж до 1520 р. були католиками. Подібне ще у XVIII ст. доказували Ігнатій Кульчинський і Стільтінг: на їх гадку аж у 1520-1594 рр. були київські митрополити певне схизматиками, але від часів берестейської унії аж до 1836 р. знов бачимо між ними католиків. У творі Йосифа Антонія Ассемані руські святі мало взяті під увагу, бо він спирається найбільше на латинських пам'ятках. Пеячевич хотів би знов увільнити від закиду схизми багато сербів. Далі згадується ще загально праці про змагання до унії в Росії: Августина Theiner-a, Verdière, Strahl-a, Карамзіна й передусім Макарія. З усіх згаданих досі найповніше ще є те, що дав Стільтінг, хоч він є за строгий в оцінці уніонних змагань слов'ян. Кінець-кінцем серед безнастанних уніонних і протиуніонних змагань між слов'янами, передусім східними: *difficile... sit definire qui catholici fuerint, qui non, seu quinam ex iis, qui Kalendaris Slavorum inscripti sunt, inter Sanctos catholicos retinendi sint, quinam autem expungendi*. Труднощі збільшаються ще й через те, що слов'яни майже не мають історичних життєписів святих, а тільки панегіричні, повні загальних похвал. Їх чуда часто є або казочні, або просто негідні того імені; зрештою вони не просліджені поважно. Також не треба забувати, що до слов'янського обряду належать також ті: вірмени, греки й румуни, що жили між слов'янами; до того треба би ще додати: георгіян і святих із первісного царгородського патріархату. Щоби позбирати усі ті святі імена, позбирано календарі й списи святих із музею болляндистів та прилюдної бібліотеки в Брюсселю, інші зібрав Мартинов. Так повстав твір подібний до славного календаря Героніма, хоч не такий докладний. *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus* використовує більше ніж 150 різних збірників життєписів святих; а все ж таки є ще їх безліч невідомих у бібліотеках: паризьких, ватиканських, берлінських, мюнхенських, віденських і найбільше: московських та петербурзьких. Царгородські святі є записані, але малоазійські, грецькі й передусім з островів є мало відомі. Мартинов позбирав календарі майже з усіх слов'янських сторін; але є ще синаксарі поодиноких соборів і монастирів — і цю справу полишено майбутності. В укладі імен святих задержав Мартинов зв'язок між слов'янами й греками. Бо так було від часів св. Кирила й Методія, по яких ще й до нині лишилися такі »старослов'янські« пам'ятки, як: Остромировий рукопис, глаголицький Ассеманіянський і передусім празькі уривки глаголицькі. Мартинов показує, що св. Кирило й Методій вчили морав'ян, болгарів і словінців не латинського обряду, але грецького й нестійні є противні гадки: Ассемані й Копітара. Зрештою грецький початок слов'янських календарів показують: Бодянський, Невоструєв, Білярський і ін. У поодиноких днях подав Мартинов великими буквами на початку Остромировий календар (доволі повний і католицький!), опісля вказуються рукописи зразу слов'янські, далі й грецькі і т. д. З тих списів видно, що взяли

слов'яни від греків (греки від слов'ян не брали майже нічого), як поширений був культ святого й под. Так видобуто із забуття безчисленних святих.

Оце помітне переднє слово видавців *Acta SS.* зложене з незвичайним тактом і прихильністю для нез'єдинених, показує з одного боку, що Захід Європи знав у тому часі про церковні справи слов'ян східнього обряду, з другого боку кидає деяке світло й на працю Івана Мартинова в цьому томі *Acta SS.* Як бачимо, він відмовлявся від неї, розуміючи труднощі, які його ждуть при цьому, й тільки невсипущі намови (певне передусім Де Бука) схилили його до виконання того діла. Але коли Мартинов вже раз рішився взятися до зложення грецько-слов'янського календаря, то він вчинив це по змозі як найстаранніше — і вже з самого пляну того твору, який розвивають в обговореному вступному слові видавці, видно, що він пішов далеко поза визначений зразу дуже скромний намір (обмежитися тільки до паризької бібліотеки) і намагався дати твір справжньої наукової стійности.

Властивий твір попереджують: *Prolegomena Ioannis Martinovii de fontibus anni ecclesiastici Graeco-Slavici* (стор. 1-12). Тут автор повторює, що: *scriptionem meam tentamen esse, nequaquam perfectum opus*, бо не було в нього потрібних джерел під рукою. І про ті джерела оповідає він ближче. Слов'яни мали зразу святі й літургічні книги тільки з Константинополя. Коли ж єрусалимський Типик св. Сави дістався на Атос, дісталися деякі єрусалимські обряди в святкованню святих також і між слов'ян — передусім в XIV і XV ст. за київського митрополита Кипріяна, родом серба; з того часу настає живий обмін рукописами між Києвом і Атосом. Тому н. пр. є згідні Хіліндарський Типик і Календар Острозької Біблії. Однак найстарші літургічні рукописи походять із Болгарії, де в IX ст. св. Кирило й Методій завели царгородський обряд у слов'янському перекладі й де в X ст. процвітали науки; відсіль перейшли вони й на Русь. Рукописи слов'янських синаксарів (чи радніше календарів) ділить Мартинов на 4 громади (*familias*): I. Болгарські: а) глаголицький Календар Ватиканський, або Ассеманіанський; б) глаголицький Зографський; в) Терновський; г) Супрасльський; д) Паризький I, III, VIII. — II. Руські: 1) Новгородські (найстарші і найбагатші): а) Остромирів Календар; б) Путятинський (тільки май); в) Мстиславський; г) Аркадійський; д) Новгородський I і III; е) Румянцівський; є) Петербурзька Мінея; ж) Паризький IV; 2) Київські (самі новіші з винятком Києво-Печерського Патерика): а) Острозькі святці, описані Ассемані й Добровським; б) Ілюстрований Календар Папebroхія; в) відписи Календарів єзуїта Давида. З київською є споріднена й львівська громада в *Sresimen* Ігнатія Кульчинського, найбільше Часослов Львівський і Почаївський. 3) Московські: друковані місячна Мінея, Пролог і Мінея Дмитра Ростовського, Каппоніанські Таблиці. — III. Сербська: а) Шішатоватський Календар; б) Хі-

ліндарський Типик; в) Паризький VI і VII і багато інших. — IV. Волоська, здається, згідна з Київською, як це видно з лютової Мінеї бібл. Оссолінських 1492 р. й Календаря 1801 р. Крім того використано в праці й деякі інші рукописи. Але слов'янські рукописи мають свій початок у грецьких, без яких вони деколи й незрозумілі. Грецькі Календарії друковано віддавна, але часто ті книги дуже рідкі й не зібрані разом. Між грецькими Синаксарами, яких Мартинов знає понад 20, перше місце займає Менолог, написаний на приказ цісаря Василя II Порфирогенета 988 р., відомий у Києві може вже в XI ст. і виданий Йосифом Симонієм Ассеманом 1717 р. Він став взірцем для слов'янських Прологів (властиво Менологів) з їх поділом на два півріччя. Але Остромировий Календарій не знав ще Менологія Василя; найстарші слов'янські Прологи чи Менологи відомі шойно від XII ст. Старший, бо з VIII ст., є Календарій Константинопільської церкви, вид. Морцеллієм 1788 р. В пол. IX ст. повстав Неапольський Календарій, виритий на мarmorі; він містить багато грецьких звичаїв. Ок. 1000 р. повстали Календарії Єрусалимський, писаний якимось Данилом, і Каліполітанський — оба в Парижі й видані Августином Шольцом, що видав також шість інших паризьких Календаріїв XII-XV ст. Мінгареллі згадав про два Календарії Наніянські X і XI ст. У Брукселі є Ліндеброгіянський Менолог X ст., Кристо-Ферратенський, два Тавриненські. Далі йде 9 Медіолянських Міней, Синаксар Сірмунда, витяги з мінеї Шіффлетія, 3 Календарії Мазарінські, Домініканський Календарій, цитати з Мінеї т. зв. Аган, 5 Фльорентійських Календаріїв X ст. — 1418 р., Віденський Синаксар XII ст., 4 Атонські Типики, здається, від XIV ст., Саксо-готанський Календарій XI ст. і Московський — оба видані Matthaei, Сірлетіянський Менолог, книга Максима Маргуні з Венецьких Міней 1595 і д. р., грецькі Мінеї, метричний Календарій Сібера, василіянський і римський Мартиролог із 1848 р. Також використав Мартинов Остромировий Євангеліяр із 1056-1057 р., виданий 1843 р. Александром Востоковим; далі Ватиканський глаголицький рукопис XI ст. — Євангелістар Ассемана (з відповідною літературою предмету); новгородський Путятинський Календарій XI ст., відомий тоді тільки в описах; Супрасльський рукопис XI ст. у виданню Фр. Мікльосіча 1851 р.; петербурзький Календарій, по гадці Ал. Пипіна, X, або XI ст.; Мстиславський Календарій поч. XII ст. в описі Горського-Невоструєва; новгородський Календарій Аркадія пол. XII ст. і два інші новгородські Календарії XII ст. в описі Купріянова; Календарій із Новгородського літопису; Зографський Календарій XII-XIII ст. при глаголицькій Євангелії XI ст.; паризький Календарій, не старший XIII ст.; Терновський Календарій, написаний 1272 р.; Рум'янцівський Календарій XIII ст., виданий Макарієм; Шішатовський сербський Календарій, писаний 1324 р., виданий 1843 р. Фр. Мікльосічем; сербський Календарій Хіліндарського Типика, пис. 1331 р.; два Ватиканські Календарії XIII і XIV ст.; 8 паризьких рукописів XV-XVII ст.; Календарій Ремської Євангелії XI ст. (або,

як тоді думали, XIII чи XIV); Молдавсько-волоський Календарій, пис. 1492 р. (в бібліотеці Осолінських у Львові); Венецький Календарій із 1538 р., сербський походження; Острозький Календарій 1581 чи 1580 р.; Львівський Календарій 1648 і 1839 р., Почаївський Часослов 1802 р., Львівський Устав 1679 р., Московський Устав 1861 р., Календарій Мінеї 1846 р., Києво-Печерський Патерик 1757 р.; Пролог 1850 р.; Мінею Дмитра Ростовського, вид. 1852 р., Папebroхіяньські Таблиці 1638 і Каппоніяньські 1660 р.; Календарії з рукописів бібліотек: берлінської, віденської, львівської, Осолінських, св. Онуфрія й перемиської, далі з Синодальної московської (описані Горським і Невоструєвим).

А оповідаючи про *Auctoris labor*, пише Мартинов при кінці своїх *Prolegomena*: *Atque his subsidiis et ratione ad umbilicum tandem duxi opus quaecumque meum; quod speraram aliquot mensibus ocus in publicum iturum: sed impedimenta amovere non potui. Verum locus esto adagio: sat cito, si sat bene. Id unum profiteri possum me non labori pepercisse et omnem quae in me esset adhibuisse diligentiam; sed in tanta rerum varietate et multitudine non potui non saepe peccare, licet telam texuerim et retexuerim, magistris Sollerio, Baronio, Morcellio, Mazochio, Assemano utroque, maxime autem sociis Bollandianis; qui uti me ad suscipiendum arduum hunc laborem excitarunt, sic me in eo prosequendo, exaudando et complendo desudantem, qua consiliis, qua opera, non stimularunt tantum, sed et sublevarunt.*

Після тих *Prolegomena* Мартинова йде: *Elenchus auctorum et operum quibus nituntur memoriae Slavicae. Additae sunt singulorum titulorum compendiariae notae.* Є це спис багатої літератури предмету в 163 титулах із замітками Мартинова до деяких видань. Тут і бачимо, які стародруки мав Мартинов під рукою, а власне: *Acta Sanctorum; Acta SS. Martyrum Occidentalium et Orientalium*, ed. Steph. Evodius Assemanus, Romae 1748; *Kalendaria Ecclesiae universae, opera et studio Iosephi Simonis Assemani*, edita Romae anno 1755; *Constantinopolis Christiana*, ed. Parisiis, anno 1648, Venetiis, 1729; Ніконівський літопис, 8 тт. Спб. 1767-1792 у вид. Шлецера й Башілова; *Fabricii Bibliotheca graeca*, ed. Harlesii Hamburg, 1791-1809; »Степенная Книга« митр. Кипріяна й Макарія, 2 тт., Москва 1775; *Atlas Marianus*, ed. Monachi, anno 1672; *Historiae Lithuanae pars prior, libri novem, auctore Alberto Wuyk Kojalovicio, S. J., Dantisci 1650*; його ж: *Historiae Lituanae... Antverpiae 1669*; його ж: *Miscellanea... Wilnae... 1650*; *Il diaspro prodigioso... Romae 1732*; *Menologium Basilianum*, ed. anno 1771; *Oriens Christianus*, studio Michaelis Lequien, ed. Parisiis anno 1740; *Hosius vere Hosius... Auctore Michaele Iosepho Maceda... Bononiae 1790*; *Martyrologium Venetum*, ed. an. 1798; *Alexii Symmachii Mazochii... in Vetus marmoreum S. Neapolitanae ecclesiae Kalendarium commentarius... Neapoli, an. 1743*; *Montfaucon, Palaeographia graeca*, ed. Paris. 1708; *Kalendarium Ecclesiae Constantinopolitanae... cura Stephani Antonii Morcelli... Romae 1788*; Печерський Патерик, вид.

у Москві 1767 р.; *Historia Serviae... auctore Franc. Xaverio... de Pejacevich a Verocza... Colocae 1797*; »Правила молебных«, Москва 1765; *Il vetusto calendario Napoletano... dal... Lodovico Sabbatini d'Anfora, 1743-1747, 9 tt.*; Скарги Житія святих, вид. у Вильні 1780; *Stebelski, Dwa światła, Вильно 1781*; *Sacra Moraviae historia... a Ioanne Georgio Stredowsky. Solisbaci 1710*; *Susza, Cursus vitae... beati Iosaphat... Romae 1665*; його ж: *Saulus et Paulus... Romae 1665*; *Історія Росії Татищева 1764-1784*; *Pietas Mariana Graecorum... interprete Simone Wagnereckio... Monachii... 1647.*

До того спису літератури доданий: *Indiculus siglorum quibus Kalendaria in hoc opere passim indicantur.*

Я умисне навів докладний спис джерел, із яких користав Мартинов у своїй праці. Він відразу показує нам добрі й слабкі сторони його *Anni ecclesiastici*. Тепер для нас зовсім ясне, чому Мартинов не дуже радо брався до складання свого календаря, чому він уставав у роботі й чому аж треба було заохоти й підтримки для нього. Йому просто опадали руки перед безміром матеріялу, якого він ніяк не міг зібрати. І власне свідомість тої безсилності непокоїла його. Пробуваючи на Заході Європи, він не міг дати вдоволяючої праці про справи, для яких треба було мати безумовно рукописи з бібліотек Росії. Описи рукописів, зрештою тоді ще нечисленні, тут не могли вистачити. І брак обізнання із східньо-слов'янськими рукописами відчувається на кожному кроці. Не ліпше стоїть справа і з стародруками, хоч про старослов'янські стародруки міг Мартинов дещо довідатись хочби й з цитованої ним »Хронологической росписи« І. Каратаєва (1861). Вичислені стародруки, переважно XVIII ст., дають неповний матеріал для грецько-слов'янського календаря. Вкінці ледви чи такий календар можна зложити без знання календарів інших східніх церков. Видно Мартинов був вповні свідомий усіх тих браків.

Спеціально щодо української Церкви були відомості Мартинова доволі скупі. Передусім тут відбилось некорисно незнання українських стародруків (н. пр. Кальнофойський, Антологіон і ін.).

Властивий *Annus ecclesiasticus* обіймає стор. 25-328. Він поділений по дням кожного місяця, починаючи від січня. У кожному дні матеріал упорядкований у двох, або трьох рубриках: 1) *Dies* (число дня). Вчислення святих даного дня з поданням джерел. 2) *Observanda* — звичайно довші уваги про даних святих і їх почитання. 3) *Memoriae Slavicae*. Ця рубрика додана тільки до деяких днів — у ній обговорено пам'яті спеціально слов'янських святих.

У цій останній рубриці, що появляється уперше під днем 2/1, додано таке: *Monitum. Hic in mentem revocanda sunt nonnulla ex iis quae dicta sunt in praefatione, nimirum nos neque Silvestri, qui primo loco prodit, nec ullius ex sequentibus cultum vel proponere velle vel approbare, sed eorum duntaxat qui inter catholicos legitime caelitum honores adepti sint. Siquidem hanc quaestionem*

jam nunc de omnibus versare prorsus impossibile est, de nonnullis id facere supervacaneum foret. Quapropter haec disquisitio, quantum ad singulos attinet, necessario reservanda est ad diem quo in Kalendaris referuntur, et ad quem eorum cultus in Actis Sanctorum vel in operis supplemento, pro more examinabitur. Caeterum ipsis verbis scriptorum slavicoꝝ loqui plerumque conati sumus: quod meminisse velit lector maxime iis locis, quae ad sanctimoniam aut cultum pertinent; ne his de rebus quidquam nos ipsos jam nunc asserere existimet. Календар по дням має ще на кінці додаток: *Ameri seu diebus incertis culti* — i: *Addenda Anno Ecclesiastico Graeco-Slavico*.

З джерел подано: *Sylloge Kalendariorum Slavicoꝝ* (ст. 329-360), де бачимо: *Kalendarium Ostromiranum anni 1056-1057*; *Kalendarium Assemanianum, Glagoliticum saec. XI*; *Kalendarium Novgorodense I, — Saec. XI*; *Kalendarium Suprasliense. — Saec. XI*; *Kalendarium Petropolitenum. — Saec. XI-XII*; *Kalendarium Mstislaviense ante a. 1117*; *Kalendarium Arcadianum annorum 1156-1163*; *Novgorodense II. — Saec. XII*; *Novgorodense III. — Saec. XII*; *Kalendarium Parisinum I. — Saec. XII-XIII*; *Kalendarium Ternobiense a. 1272*; *Kalendarium Parisinum VIII. — Saec. XIII-XIV*; *Vaticanum I. — Saec. XIII*; *Kalendarium Rumiantsovianum. — Saec. XIII*; *Kalendarium Zographiense. — Saec. XII-XIII*; *Kalendarium Sisatovacense scriptum anno 1324*; *Typicon Chilindariense anni 1331*; *Kalendarium Remense, saec. XIV*; *Kalendarium Ostrogense anni 1581*; *Kalendarium Parisinum II saec. XV*; *Kalendarium Parisinum VI saec. XV*; *Kalendarium Parisinum III saec. XVI*; *Ephemerides Papebrochii Effigatae, a. 1628*; *Tabulae Capponianae circa a. 1660*; *Vaticanum II saec. XIV*; *Kalendarium Moldo-Valachicum a. 1492*; *Kalendarium Ossolinianum a. 1603*; *Singularia excerpta ex triginta codd. mss.*; *Singularia excerpta ex codd. mss. triginta et septem*; *Bibl. Mosquensis Synodalis, saec. XII-XVII*; *Singularia excerpta ex quadraginta tribus codd. mss. Musaei Rumiantsoviani*. Закінчує усе: *Index Anni Ecclesiastici Graeco-Slavici* (без слов'янських імен) та: *Index nominum memoriis Slavicoꝝ inscriptorum*. До усього додано ще з *Acta SS, t. I Maii* ілюстрований Календар Папєброхія.

Так представляється *Annus Ecclesiasticus Graeco-Slavicus I. Martynov*. Як бачимо, автор вложив у цю працю багато сумлінного труду, а хоч не встиг виконати усього, що бажав виконати, подав все таки багато цінного матеріалу для грецько-слов'янського календаря й позбирав порозкидані вістки про те в одне.

Розуміється, до такої праці приготувався Мартинів довго. Виразний слід тих приготувань маємо в його попередніх працях. Найважливіший тут його опис слов'янських рукописів паризької бібліотеки¹. Замітне, що в передніх увагах до цього опису віддає Мартинів поклін Мікльосічеві: *Naguère une chaire de langue*

¹ *Martynof. Les manuscrits slaves de la Bibliothèque Impériale de Paris. Paris 1858.*

et de littérature slave était créée au collège de France. Aujourd'hui, l'Institut, dans la séance solennelle de cinq académies (17 août 1857), vient de décerner le grand prix Volney à M. Miklosich, qui occupe avec éclat à Vienne une chaire toute semblable que Mickiewicz a illustrée à Paris¹. А згадуючи про слов'янську палеографію, говорить Мартинов знов: Des hommes éminents, parmi lesquelles il faut compter M. Miklosich, le nouveau lauréat de l'Institut, lui (палеографії) apportent le tribut d'un dévouement éclairé et persévérant... C'est par cette voie que la paléographie slave verra se réaliser des résultats analogues à ceux que M. Miklosich vient d'obtenir dans le domaine de la philologie, et qu'il a consigné dans sa »Grammaire comparée des langues slaves«². І далі Мартинов ще покликується на праці Мікльосіча. В описі дає він 34 рукописів XI-XVIII ст.³

Важне світло на генезу праці Мартинова в Acta SS. кидає ще його переписка з Ф. Мікльосічем, із яким він став кореспондувати, здається, для поширення своїх відомостей про слов'янську графію. Так у листі з 13/10 1859 р. згадує Мартинов про видання »Дометіанова подлинника«, тобто життя сербських апостолів св. Симеона і Сави, написаного хіліндарським еромонахом Дометіаном. Це житіє видав ще 1794 р. еп. Кирило Жівкович, але його видання є: contracta et castigata. Тому Мартинов додає до того видання увагу: Manet itaque alios laudabilis genuinum Domestiani textum edendi cura⁴. Текст Жівковіча видав у Парижі 1858 р. без змін Олександр Ходзько, додаючи до нього французький переклад. Але в листі до Мікльосіча висловлює Мартинов невдоволення з того видання (певне тому, що воно некритичне) і радить Ходзькові краще зайнятися Нестором.

Занятий студіями над слов'янськими рукописами в Парижі, стрічав Мартинов старинні слов'янські тексти, які бажав переслати Мікльосічеві для видання в його: Bibliotheca Slavica — в листі згадує він про уривок стихираря болгарської редакції, приготований ним разом з іншими текстами для »Слов'янського Збірника«. Але Bibliotheca Slavica перестала виходити після двох випусків: 1851 і 1858 рр. (у Відні, під редакцією Мікльосіча і Фідлера). Згаданий уривок — це певне частина рукопису XI-XII ст., описаного Мартиновом під N-о 11⁵. Ця Bibliotheca Slavica, про яку згадує Мартинов, це: Slavische bibliothek oder beiträge zur slavischen philologie und geschichte herausgegeben von Fr. Miklo-

¹ Там саме, ст. 3.

² Там саме, ст. 4.

³ Згадаю, що цей опис рукописів Мартинова зацікавив між іншими й галичанина Якова Головацького. Ідучи за тим описом, звернув Головацький увагу на рукопис Словаря XVII ст., власність Якова Савчинського, й хотів його продати Публичній бібліотеці в Петербурзі при допомозі бар. М. Корфу. Але з того купна не вийшло нічого. (Кирило Студинський. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850-62. У Львові, 1905, ст. 431-433 і 442).

⁴ Martinov. Annus ecclesiasticus, стор. 15.

⁵ Martinof. Les manucrits, стор. 75-76 і передмова.

sich. Wien 1851; i te same, ale: herausgegeben von Fr. Miklosich und J. Fiedler. Zweiter Band. Wien. 1858. В обох тих томах поміщено 33 праці різних учених з обсягу слов'янської філології. При тому довідуємося цікаву річ: Мартинов задумував поїхати в Рим і зладити там подрібний спис слов'янських рукописів, що знаходяться у Ватиканській бібліотеці. Спеціально хотів він видати відому Ассеманову Євангелію. Але довідавшись 1859 р., що ця пам'ятка приготовляється вже до друку, покинув він свій намір. Ассеманова Євангелія вийшла 1865 р. заходами Рачкі.

Після вісток про різні старинні слов'янські твори говорить Мартинов дещо про свої приготування видання коротких життєписів всіх слов'янських святих в Acta SS, числом яких 500 — це були би »Пропилеї« для цілого тому (як знаємо, займає Annus ecclesiasticus Мартинова тільки частину тому). Північні й південні слов'янські церкви мають багато справжніх католицьких святих, але вони невідомі. І справді, ми бачили, що Мартинов подав багато вісток про південно-слов'янських святих.

Коли ж Мартинов довідався з початком 1860 р. від Б. Дудика, що Мікльосіч приготує до друку Житія Святих, він зацікавився тою справою ближче і писав зараз про те Мікльосічеві. Мартинова інтересували житія слов'янських святих, які він збирав для Acta SS. Він сподівався, що Мікльосіч обмежиться тільки слов'янськими текстами житій, не зачіпаючи грецьких.

Вже передтим вийшла книжка: Vita S. Clementis, episcopi Bulgarorum. Graece edidit Franc. Miklosich. Vindobonae, 1847. Мартинов радив Мікльосічеві видати вповні Альбанське життя св. Семичисленників.

Мартинов стежив загалом за розвитком слов'янської гагіографічної літератури. Коли ж 1859 р. вийшов другий том книжки каноніка Ф. Рачкі про св. Кирила й Методія¹, Мартинов писав зараз про те з похвалами до Мікльосіча й жалував, що не вийшов ще третій відділ. Але того третього відділу не дочекався він і до часу видання свого Annus Ecclesiasticus; там довелось йому про твір Рачкі зазначити так: Tractatus hic caeteris omnibus quotquot de hac materia agunt, facile anteponeendus, adeoque dignissimus, qui e lingua illyrica in aliam vulgationem convertatur, et ita apud alienigenas quoque quammaxime innotescat. Uterque fasciculus partem historicam complectitur; tertius de litteris Slavicis, a S. Cyrillo inventis, fuse tractaturus, ab omnibus slavicarum rerum amatoribus summonere desideratur². Третій відділ твору Рачкі не появився таки ніколи. Мартинов хотів дуже помістити в Acta SS. докладний критичний життєпис обох слов'янських Апостолів, додаючи до того легенди в оригінальному тексті. Таке видання бажав він дати перед 1000-літнім ювілеєм обох Апостолів, бо, на його гадку,

¹ Vieč i djelovanje sv. Cyrilla i Methoda Slovjenških Apostolov. Nacrtao Dr. Franjo Rački. Agram 1857-1859 (частини: I i II).

² Martinov. Annus Ecclesiasticus, стор. 19-20.

православні могли би відсіль зачерпнути більше здорових гадок про св. Кирила й Методія, про яких вони думають »совершенно превратно«. Але свій намір виконав Мартинов тільки частинно. Він подав у своєму *Annus ecclesiasticus* легенди про св. Кирила й Методія, одначе тільки в латинському тексті й до того далеко не всі — під днями: 14 марта (стор. 89-90), 11 мая (стор. 126), 5 липня (стор. 168-171), 17 липня (стор. 180), 25 серпня (стор. 206-207) — разом все ж таки доволі багато відомостей про обох слов'янських Апостолів. У зв'язку із студіями над цим предметом помістив Мартинов статтю в *Etudes* болляндистів (1860, март).

Приготовляючи для *Acta SS.* короткі життєписи всіх слов'янських святих, не міг Мартинов добути вісток про святих: сербських, болгарських і волоських. І в тій справі звернувся він до Мікльосіча з проською про поміч. Не знаємо, який успіх мала ця його просьба, але *Annus Ecclesiasticus* містить доволі багато житій тих святих. До того скоро дістав Мартинов від Мікльосіча його праці, які по змозі використовував для видання болляндистів, н. пр. статтю Мікльосіча про глаголицю в життєписі св. Кирила й Методія.

Така була праця І. Мартинова в *Acta SS.* болляндистів. Його переписка з Ф. Мікльосічем вводить нас у приготування до того трудного видавництва ближче. Бачимо з неї, що Мартинов використовував сумлінно усяку нагоду, щоби поінформуватися ближче про життєписи слов'янських святих. Вона показує також зайвий раз, якою повагою тішився Ф. Мікльосіч у всіх питаннях слов'янської філології.

Велика заслуга І. Мартинова в тому, що він властиво перший поважився на таку працю. Його *Annus Ecclesiasticus* був початком для дальших студій у цьому напрямі. І не довго прийшлося ждати на гідного наслідника Мартинова. В 1875 і 1876 рр. з'явилася капітальна праця арх. Сергія, що вийшла другим виданням п. н. »Полный Мѣсяцесловъ Востока. Томъ I. Восточная Агіологія. Д. Б. Архієпископа Сергія. Изданіе второе исправленное и много дополненное« і: »Томъ II. Святой Востокъ«. (Владимірь. 1901, ст. 732+398+701, 8^о). Вже в першому виданні заявив арх. Сергій, що пам'ятки східньої гагіології, надруковані в різних виданнях, взятих під увагу Мартиновим, він наново прослідив по першим виданням і доповнив новими, виданими на Заході і в Росії. Самих слов'янських рукописів, що знаходяться в Росії, прослідив арх. Сергій вже в першому виданні понад 1500! Розуміється, в другому виданні це число дуже збільшилося. Обік грецько-слов'янського календаря маємо тут також календарі різних східніх Церков. Самих західніх джерел по гагіології вчисляє Сергій 75 титулів (у багатьох томах), не вчисляючи в те *Acta Sanctorum* болляндистів. Ті друковані джерела обіймають час від 1474-1897 рр. Вже з того бачимо, скільки перевищає Сергій Мартинова знанням стародруків. Далі використана у Сергія новіша грецька література по гагіології в 1803-1896 рр., численні російські видавництва (між ними

й обширні Великі Мінеї Четі Макар'ївські) і бібліотеки Петербурга, Москви та Києва. Розуміється, що при використанні таких джерел і при багатому ширшому поставленні справи вийшов Календар у Сергія без порівняння повніший, ніж у Мартинова; повніший тут також список слов'янських святих.

Однак на праці в Acta SS. не обмежилися зв'язки Мартинова з Мікльосічем. Ті праці повели його загалом в обсяг слов'янської філології, тим більше, що туди вели його й студії над паризькими слов'янськими рукописами. Передусім зацікавили Мартинова старо-церковно-слов'янські пам'ятки й питання, зв'язані з ними. Вже згадувано про його намір видати Ассеманову Євангелію. Далі Мартинов займався важним питанням про глаголицю. Він признавав головним завданням слов'янської філології трудну й хаотичну працю над відбудовою первісного тексту св. Письма. В цій проблемі відграє, на його гадку, головну роль глаголиця, а католицька правда з'явиться в новому, небувалому світлі, як тільки строга наука зачне зводити в один підсумок свої довголітні відкриття (ця остання фраза Мартинова не зовсім ясна!). У цьому ділі дослідів над первісною Біблією признавав він важне місце працям Мікльосіча. Але видно про ті праці він тільки чув, а не видів їх сам, бо в листі з 15/2 1860 р. згадує він про теорію Мікльосіча в справі глаголиці, однак додає, що не знає, де її знайти, та просить самого автора вказати йому те місце. Працю Мікльосіча дістав Мартинов від самого автора у червні 1860 р., коли то віденський славист переслав йому свої писання, хоч вже два місяці передтим вспів він її добути. У посилці Мікльосіча дістав він також Кльоцову Глаголіту.

Між тими працями Мікльосіча були також пробні листки його Нестора, тобто: *Chronica Nestoris (Vindobonae, 1860)*. Мартинов дивується, як петербурзька Академія не уважала на філологічний бік оригіналу — певне тут мова про відоме видання, що починається від 1767 р.

З інших книжок, присланих Мікльосічем, звернув Мартинов увагу на збірку патріярших грамот, видану Мікльосічем, бо вони могли придатися для історії церкви. Тут мова про: *Acta patriarchatus Constantinopolitani 1315-1402...* ed. Fr. Miklosich et Jos. Muller (2 томи, Відень 1860 і 1862).

Далі повідомляв Мартинов Мікльосіча, що в Парижі полишились ще примірники Ремської Євангелії, виданої В. Копітаром і то по невеликій, як на таке розкішне видання, ціні. Також доносив він Мікльосічеві про відкриття глаголицького рукопису в Ірландії, яким він ближче заінтересувався.

Дуже помітно також, що Мартинов задумував рід історії слов'янської філології: він хотів видавати галерію славистів XIX ст., починаючи від Добровського. При тому завважує він, що про Добровського й Копітара можна говорити одверто; а й Шафарик на його гадку вже прожив свій учений вік. Для тої галерії славистів рад би був Мартинов позбирати порозкидані журнальні

статті й чекав на другий том дрібних писань Копітара. Так був Мартинов немов одним із попередників відомої «Історії славянської філології» В. Ягіча.

Так представляється праця І. Мартинова в обсягу славістики. Він не тільки цікавився новими виданнями з того поля й пробував їх обговорювати, але й забирався до найповажніших праць у слов'янській філології, як на це вказує його намір видати Ассеманову Євангелію. Також дорожив він зв'язками із слов'янськими ученими, бо був приятелем Шафарика й Ганки¹, а з нашої переписки довідуємося про його ближчі зв'язки з Мікльосічем.

IV. І. Мартинов і українські справи.

Не мале місце в діяльності І. Мартинова займає й українське питання. Про його участь в українських справах згадувано вже дещо в літературі, але ті відомості і порозкидані й неповні. Наша переписка дає до них важні доповнення².

Власне в часі безпосередньо перед початком своєї переписки з Ф. Мікльосічем, у 1856-1858 рр., стояв Мартинов у зв'язку з Закарпатською Україною. Він переписувався з відомим діячем москвофільського обозу Іваном Раковським і дописував до його часописів: «Церковная Газета» і «Церковный Вѣстникъ». Сюди прислав Мартинов із Парижа багато своїх статей, але Раковський не всі містив у своїх видавництвах, не бажаючи собі н. пр. виступів проти православної церкви. Все ж таки статтей Мартинова появилось в обох часописах Раковського не мало, найменше 22, з них деякі більші. В тих статтях порушував Мартинов обрядові справи, обговорював діяльність св. Кирила й Методія, подавав відомості з обсягу слов'янської філології й под. Між іншими подає Мартинов у N-о 16 «Церковной Газеты» вістки про згаданий вище уривок паризького глаголицького стихираря XIV ст. Для нас цікаво, що в «Церковной Газетѣ» (1857 р., ч. 44; 1858, ч. 5) порушував Мартинов справи уніятської церкви в Холмщині³.

Участь Мартинова в «Церковной Газетѣ» мала для її редактора, рішучого прихильника російської мови в літературі Закарпаття, особливіше значіння. Це був єдиний співробітник «Церковной Газеты», що писав справді по російськи, бо поза тим російські були там хіба передруки з російських церковних журналів. У тих статтях добачував І. Раковський взірці для вироблення літературного стилю письменства Закарпаття⁴ — сам редактор, видно,

¹ В. А. Францевъ. Русскій іезуитъ И. М. Мартиновъ сотрудникъ «Церковной Газеты» и «Церковнаго Вѣстника» о. Іоанна Раковскаго. Ужгородъ, 1930, ст. 3.

² Відповідну літературу предмету подав мені відомий знавець галицького культурного життя XIX ст. проф. К. Студинський.

³ Усі ті вістки зачерпнені із згаданої брошури Францева.

⁴ В. А. Францевъ. Изъ исторіи борьбы за русскій литературный языкъ въ Подкарпатской Руси въ половинѣ XIX ст. Ужгородъ, 1930, ст. 19.

не міг подати таких взірців. З того часу й заховалося 9 листів І. Раковського до Мартинова (від 4 жовтня 1856 до 7 грудня 1858 р.), а з них можемо дізнатися, що Мартинов був повірником Раковського в справах заводження російської мови на Закарпатті¹. Перед ним жалувався Раковський на труднощі, які йому ставила влада за те, що він пише «на великоросійськомъ языкѣ»². А в листі з серпня 1858 р. питався Раковський Мартинова: «Посылку Вашу изъ Парижа получилъ не скорѣе, какъ вчера. Она была распечатана и перерыта до послѣдняго листка на таможднѣ. Ужели и Вамъ такимъ образомъ доставляются мои посылки въ Парижѣ?»³ Але видавання «Церковной Газеты» російською мовою таки заборонено, а коли Раковському велено далі видавати церковний журнал, він почав видавати «Церковный Вѣстникъ», але вже мовою дещо зміненою на користь народньої мови. З того приводу писав він Мартинову: «По содержанию и направлению своему онъ (тобто: «Церковный Вѣстникъ») не будетъ отличаться отъ Церковной Газеты, и только въ формахъ употребляемого мною языка будетъ заключаться большее или меньшее отступление отъ нея. Я съ большою благодарностію буду принимать драгоцѣнныя статьи Ваши, если Вы благоволите ихъ посылать мнѣ. Разумѣется, что теперь я принужденъ буду испорчивать Вашъ прекрасный русскій слогъ, но при томъ постараюсь, какъ можно вѣрнѣе, передать Ваши хорошія мысли моимъ соплеменникамъ»⁴.

Так довелось І. Мартинову відіграти не маловажну ролю в спорі за мову на Закарпатській Україні; його статті стали завдяки І. Раковському живими прикладами російщини на Закарпатті й їм припало через те важне місце в москвофільській агітації на нещасному Закарпатті⁵.

Але І. Мартинов зацікавився ще й іншими українськими справами. Між іншими не полишився він рівнодушний і для зтяжної боротьби за азбуку в Галичині. Передусім відізався він на пам'ятку в Галичині азбучну війну 1859 р., якій дала початок брошура, видана в маю 1859 р. у Відні Йосифом Іречеком п. н.: *Ueber den Vorschlag das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben*⁶. Зараз після появи тої брошури удався Богдан Дідицький (тодішній студент віденського університету й рішучий противник латинки в українському письмі) до Ф. Мікльосіча за порадою, який відповів йому на цю тему ширше, говорячи між іншим: *Im höchsten Grade aber schmerzt es mich, dass manche*

¹ Ті листи видав Францев, *op. cit.*, стор. 39-49.

² Там саме, ст. 44.

³ Там саме, ст. 48.

⁴ Там саме, ст. 47.

⁵ Ближче про ролю І. Раковського говорить знаменита праця проф. К. Студинського: *Кореспонденция Якова Головацького в літах 1850-62. у Львові, 1905.*

⁶ Література предмету зібрана в праці Івана Франка: *Азбучна війна в Галичині 1859 р. У Львові 1912. Про брошуру Іречека гл. ст. XIV-XVI Франкової праці.*

Gegner der Kyrilica meinen Namen auf die unehrenhafteste Weise missbraucht haben... bitte und bevollmächtigte Sie ihrem Publicum in meinem Namen positiv zu erklären, dass ich die slavisch-ruthenische Schrift als die einzig für ihre Sprache passende und entsprechende ansehe¹. Зміст тої заяви Мікльосіча й надруковано у Львові окремю².

Мартинов заявляє в листі до Мікльосіча, що він знав, що цей правописний спір не обійдеться без імені віденського ученого, натякаючи певне на згаданий листок, виданий львівською Ставропігією. Самого Мартинова питання »о русинскомъ языкѣ« дуже й дуже цікавило. Щодо азбучного спору, то він тішився, що в Галичині прогнано горожанку, а прийнято кирилицю; але був за введенням латинки в галицькій літературі.

Спеціально займався Мартинов студіями над унією української церкви з Римом без сумніву тому, що це були справи, близькі його душі. На його гадку українські уніяти мають у своєму минулому таку прегарну колекцію рідких творів, що з того могла би повстати ціла Bibliotheca Ruthenica. І він почав переводити в діло цю бібліотеку. Він видав на ново Specimen Ecclesiae Ruthenicae Ігнатія Кульчинського в тиражі 300 примірників, із власними примітками й доповненнями.

В червні 1860 р. доносить Мартинов Мікльосічу, що він бажав би видавати »Уніатскую Библиотеку« або »Уніатській Сборникъ«, бо його дуже зацікавило уніятське питання в Росії. У цей »Сборникъ« мали би увійти твори: Потія, Смотрицького, акти берестейського собору, »Унія« й інші подібні писання історичного й богословського змісту. Він навіть готов був виїхати до Відня, якщо у тамошніх уніятів знаймуться би такі рукописні твори. Він дивувався, що уніяти (розуміється, українські) не видають рішуче нічого поважного, хоч у них є скарби, що могли б принести велику користь і для церковної історії й »для русинской литературы«. Покищо вже в 1860 р. готовив він для друку відому »Апологию« Мелетія Смотрицького й його життєпис. Чому Мартинов звернув увагу власне на цей твір Мелетія Смотрицького, це зовсім зрозуміле — тим давав він апологию й свого поступовання.

Але це видання надруковано в Липську аж 1863 р. п. н.: »Апология моему странствованию на Востокъ. Сочинение Мелетія Смотрицкаго... Издалъ И. Мартиновъ«. Є це російський переклад польського оригіналу. Разом із тим творить ця книжка перший випуск видавництва: »Кирило-Методіевській Сборникъ«. До тексту додав Мартинов деякі примітки, переважно річового характеру. Перед текстом знаходимо довше »Предисловіє« І. Мартинова. Варта познайомитись бодай із деякими гадками того переднього слова, написаного з живістю й боєвим публіцистичним стилем, таким характеристичним для Мартинова. Він підкреслює

¹ Студинський, *op. cit.* ст. 448; Франко, *op. cit.*, ст. XVII.

² Франко, *op. cit.*, ст. XIX.

свою улюблену ідею — з'єдинення східної й західної Церкви: »Соединеніе Восточной церкви съ Западною! Что можетъ быть современнѣе этой мысли, и кто станетъ отрицать ея очевидную дѣйствительность?«¹ А згадуючи про сучасне значіння »Апології« М. Смотрицького, говорить Мартинов: »Кто не знаетъ, какую громадную роль играетъ в наше время идея народности? Оставивъ въ сторонѣ народности намъ чуждыя, посмотримъ на народное начало въ примѣненіи къ Славянамъ. Читатель догадается, что ми говоримъ о панславизмѣ. Панславизмъ, какъ всѣмъ извѣстно, состоитъ въ общеніи и взаимности славянскихъ народовъ, и въ развитіи народныхъ началъ въ каждой изъ славянскихъ земель. Первенствующая роль въ этой мечтаемой всеславянской державѣ принадлежитъ по мнѣнію многихъ, Россіи, какъ самому обширному и самому могучему изъ всѣхъ славянскихъ народовъ. Панславизма вообще мы не осуждаемъ. Мы сами своего рода панслависты; мы также мечтаемъ о всеславянскомъ единствѣ, но только церковномъ, католическомъ, сущность котораго должна состоять въ общеніи и взаимности всѣхъ славянскихъ Церквей греческаго обряда, и въ самостоятельномъ развитіи всѣхъ каждой изъ нихъ подъ верховнымъ главою Церкви — Папою. Мы думаемъ, что и въ этомъ духовномъ всеславянствѣ, русской Церкви предназначено занять почетное мѣсто; и надѣемся, что эта завѣтная мечта наша, рано или поздно, осуществится«². В подібному тоні обговорює Мартинов діяльність автора »Апології«. Завважимо, що в своєму вступному слові він все говорить про церкву »русскую«, хоч М. Смотрицький був діячем української Церкви.

Але з українською Церквою довелось Мартинову зіткнутись і безпосередньо. Він виконав таки справді свій намір, висловлений у листі до Мікльосіча, й приїхав до Галичини. Дуже цікавий епізод із часів того побуту Мартинова оповідає Богдан Дідицький у львівському »Слові« 1883 р. (ч. 21). Тому, що на цей епізод зовсім призабуто, передам у головному спомини Дідицького (стаття має назву: »Митрополитъ Яхимовичъ и іезуитъ Мартиновъ. Изъ записокъ Б. А. Дѣдицкого«).

У часі т. зв. »обрядового питання« в Галичині в 1862 р. задумував митроп. Яхимович скликати провінціональний синод. Тоді заїхав до Львова єзуїт о. Іван Мартинов, один із тої трійці російських єзуїтів (Гагарін, Мартинов, Балабін), що від яких 10 літ працювали на Заході для введення унії російської церкви з Римом. Мартинов зайшов тоді й до Дідицького в редакцію »Слова«, що містилася в домі о. Луки Цирика при Личаківській вулиці. Мартинов видався Дідицькому, »яко весьма привѣтнѣй, образованный чоловікъ«, говоривъ не иначе, лишь по велико-русски... Откровенно, съ искренностью добраго друга, изъяслялъ онъ вся-

¹ Апологія, ст. IX.

² Там саме, ст. XI.

кому свої задушевныи мысли...» Пробуваючи у Львові з тиждень, відвідував він Дідицького частіше і — як каже Дідицький: »по своєму дружелюбному розположенію, уважалъ мене чѣмъ-то больше, нежели случайнымъ знакомымъ«. Митроп. Яхимовича відвідував Мартинов майже щодень. І ось Мартинов розказував Дідицькому про одну свою розмову з Яхимовичем (про що й сам митрополит згадував нераз). »О. Ив. Мартиновъ... изложивши... свою просьбу, что такъ онъ, якъ и всѣ его друзья, русскіи іезуиты, живущіи въ Римѣ и въ Парижѣ, желаютъ перейти и поддаться подъ власть уніятского галицко-русского митрополита, съ пожертвованіемъ всѣхъ силъ и средствъ своихъ для блага уніи греческой церкви съ римскою, ожидавъ отъ того же митрополита утвердительного отвѣта«. На те запитав Яхимович, чи вони, піддаючись під його владу, полишаться й далі єзуїтами, чи перейдуть у чин св. Василя В. А коли Мартинов сказав, що клятва, дана раз на все ордену єзуїтів, не дозволяє їм стати чим іншим, заявив Яхимович, що не може їх прийняти під свою владу, бо до його влади належить тільки василіянський чин. Мартинов відповів, що вже є обіцянка св. Престола, щоб вони, »русскіе іезуиты«, підлягали виключно митроп. Яхимовичеві. Одначе Яхимович не хотів все таки прийняти їх без рішення синоду. Після довшого спору про значіння синоду сказав Мартинов, що як тільки »русскихъ« єзуїтів приймуть під владу митрополита, то вони рішать скоро обрядову боротьбу в Галичині, бо »за імѣющимся уже въ рукахъ дозволеніемъ св. папы римскаго, стануть во всѣхъ русскихъ церквахъ Галичины вводитьи чистый греческій обрядъ, точно такій, якій былъ за дней принятія уніи — безъ малѣйшого отступленія отъ устава греческой церкви«. Та й це не помогло — митрополит хотів, щоби усе те рішив провінціональний синод, який тільки він має право скликати. Далі почав митрополит говорити про намір царя Олександра II й російського Синоду ввести Григоріянський календар, якого й тоді галицькі русини не приймуть. Авторитет російського царя й Синоду тут ні при чому, бо вони не присягали на унію, а уніяти присягали на те, що свого церковного уставу ніколи не змінять. На замітку Мартинова, що від такої клятви міг би розрішити св. Папа Римський, відповів митрополит: »Прежде васъ отъ клятвы на іезуитовъ, а насъ отъ клятвы на унію розрѣшитъ едино синодъ«.

Цей незвичайно важний для історії української Церкви епізод показує, що Мартинов був справді великим прихильником української унії, коли хотів навіть просто посвятитись службі для неї¹.

Вкінці важне світло на відношення Мартинова до української Церкви кидає його лист до митроп. Спиридона Литвиновича

¹ Про обрядову справу, згадану Дідицьким, гл. ширше: Ярослав Гордінський. До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-их рр. ХІХ в. Львів, 1917, ст. 63 і д.

з 1864 р. Він написаний власне з нагоди видання Мартиновим «Апології» М. Смотрицького. Примірник тої книжки післяв Мартинов також митроп. Сп. Литвиновичеві разом із відповідним листом. Литвинович не відповів, щоправда, на лист Мартинова, але переслав йому через сзуїта о. Бравна свої замітки про це видання. Литвиновича вразила передусім російська мова, на яку Мартинов переклав «Апологію» і він заявив, що в ту пору не відповідно ширити між галицькими русинами книжки в російській мові. Так видно ще в 1864 р. митроп. Литвинович обстоював той сам погляд, який він висловив ще в своїй німецькій куренді з 25 жовтня 1858 р. Тут перестерігав митрополит перед уживанням священиками в проповідях і катехізації мертвої вже церковщини, бо вона привела би в наслідках: »den grossrussischen Dialekt. Ein solches Resultat würde, gegenüber dem von den Ruthenen so entschieden und allezeit aufrechterhaltenen Selbstbewusstsein der Volksindividualität, einer Selbstvernichtung völlig gleich sehen; zugleich aber die höchsten Interesse unseres ewigen und zeitlichen Heiles mit einer ähnlichen Vernichtung bedrohen, weil es den katholischen... ruthenischen Volksstamm in eine unmittelbare geistige Gemeinschaft mit einem Volksstamme bringen würde, welcher der katholischen Kirche entschieden feindlich und dem Verbande mit unserem grossen Gesamtvaterlande fremd entgegensteht... Sämmtliche Kuratpriester und Katecheten werden daher strengstens angewiesen, sich in den Kanzelvorträgen sowohl, als auch bei dem Religions-Unterrichte nur der ruthenischen Volkssprache zu bedienen...«¹

Нема сумніву, що ця куренда мусіла бодай тепер дійти до відома Мартинова, та ледви чи він міг погодитися з її гадками. Одначе все таки він признає в листі до Литвиновича справедливисть його завваги про невідповідність ширити між русинами під пору російські книжки. Але zarazом Мартинов признає конечним видавати як найбільше католицьких писань по російськи, бо ж це противага протикатолицькій російській пропаганді в західніх губерніях Росії, або в Польщі. Тому свій «Сборникъ» зачав він видавати по російськи, не тільки йдучи за власним переконанням, але й повинуючись приказові свого головного Настоятеля в імені Його Свята. Папи Пія ІХ. Зрештою — завважує Мартинов — можна видавати такі твори й мовою галичан, а його переклад буде, як йому здається, помічний для русина-перекладача.

І видно Мартинову дуже залежало на особі митроп. Литвиновича, коли він просить його дозволити йому присвятити задумане ним нове видання старого твору Якова Суші: *Saulus et Paulus*. У дозволі на таку присвяту бачив би Мартинов одобрення своєї діяльності, яку він вибрав за благословенням своїх Настоятелів. На жаль у львівських бібліотеках не міг я роздобути видання

¹ Иванъ Ем. Левицкій. Галицко-руская бібліографія XIX-ого столѣтія. Т. І. Львовъ. 1888, ст. 112, ч. 1133; Студинський. Кореспонденція Я. Головацького, ст. СXXXVIII.

Мартінова — тому й годі мені перевірити, чи воно справді присвячене митр. Литвиновичеві. І епізод із митроп. Яхимовичем і оцей не менше цікавий епізод із митроп. Литвиновичем показують тільки, як дуже цінив Мартінов (а певне не тільки він із його ордену один!) зв'язки з грецько-католицькою Церквою в Галичині.

Така була роля о. Івана Мартінова в українських справах. Можемо не в одному не погоджуватися з ним (н. пр. із його діяльністю на Закарпатті), але мусимо признати в ньому людину ширших поглядів, що йшла до своєї мети обдуманим шляхом і не любила зражатися хвилими невдачами. Дальші досліди повинні показати, скільки в тій ролі належить місця його Настоятелям і які були їх справжні наміри.

Я. Г.

ДОДАТКИ.

1. Лист Івана Мартінова до Франца Мікльосіча з 13. X. 1859.

13 Окт. 1859.

Милостивїйшій Государь,

Я только что получилъ Ваше письмо отъ 10 Окт. и спѣшу выразить сердечную мою благодарность за то дружеское участіе, которое Вы принимаете въ моихъ посильныхъ трудахъ. Правду сказать, долгое молчаніе Ваше было для меня чувствительнымъ, но я не хотѣлъ быть Вамъ докучнымъ. Сегодняшнее письмо обрадовало меня вдвойнѣ, и какъ отвѣтъ на голосъ дружбы, и какъ податель радостной вѣсти. Я зналъ, что найти переписчика — дѣло не легкое, и потому находка Ваша несказанно меня обрадовала. Вы совершенно правы въ томъ, что лучше издать старѣйшую рукопись, хотя она и короче Θεодосіевой. Чѣмъ славянскія (т. е. кирилловскія) сочиненія позднѣе, тѣмъ испорченнѣе и подозрительнѣе. Впрочемъ, не худо былови въ изданіи Дометіанова подлинника (стор. 2) сказать нѣчто и о Θεодосіевой редакціи, особенно если въ ней находятся какія нибудь разительныя разницы касательно фактовъ итд. Въ послѣднемъ случаѣ, я покорно прошу Васъ увѣдомить меня объ этомъ, хочъ черезъ Вашего молодого списывателя, если Вамъ не досугъ будетъ писать самимъ.

Крайне сожалѣю, что Славянская Библіотека приостановилась; а то я съ удовольствіемъ сообщилъ бы Вамъ для нее славянскій отрывокъ стихираря болгарской редакціи, о которомъ пишу въ моемъ »Описаніи Парижскихъ рукописей« и который до сихъ поръ неизданъ; равно какъ и нѣкоторые другіе отрывки, приготовленные мною для »Славянскаго сборника«.

Посилаю Вамъ недавно изданное мною сочиненіе Кульчинскаго, *Specimen Ecclesiae ruthenicae*, напечатанное только въ 300 экземплярахъ, съ нѣкоторыми примѣчаніями и дополненіями. Цѣлью моею было — размножить эту книгу, сдѣлающую здѣсь довольно рѣдкою. Хотя она и требуетъ критической передѣлки, однако я издалъ ее такъ какъ она есть, чтобы не дѣлать моего комментарія длиннѣе самаго подлинника.

(стор. 3) Надѣюсь, что Уніаты будутъ благодарны за мое изданіе, и послѣдуютъ моему примѣру. Они моглибы подарить католической публикѣ такую прекрасную коллекцію рѣдкихъ сочиненій, чтонибудь въ родѣ »*Bibliotheca ruthenica*«.

Вопросъ о русинскомъ языкѣ меня очень, очень занималъ, и я былъ заранѣе увѣренъ, что безъ Вашего имени онъ не обойдется. Я радъ изгнанію »гражданки«, которую я всегда считалъ незаконорожденною дочерью Петра I, — но жалѣю, что въ обиходномъ употребленіи не ввели западнаго, латинскаго письма. Правда, оно еще рано, и всего вдругъ сдѣлать нельзя.

На дняхъ узналъ я что Ассеманіево Евангеліе готовится къ печати. Давно предполагалъ я сѣздить въ Римъ для переписки этой драгоцѣнной рукописи и для изданія ея вмѣстѣ съ подробнымъ описаніемъ славянскихъ рукописей, хранящихся въ Ватиканѣ; но Господь устроилъ иначе. Тѣмъ лучше! Однимъ дѣломъ меньше, а работы, — вѣдь, бездна.

Позвольте мнѣ сообщить Вамъ одну изъ этихъ работъ, въ которой содѣйствіе Ваше былобы весьма драгоцѣннымъ. Вотъ въ чемъ дѣло. Я приготавливаю теперь краткія (стор. 4) Житія всѣхъ Святыхъ Словянъ, для напечатанія въ слѣдующемъ томѣ гигантскаго изданія: *Acta Sanctorum*, продолжаемого нашими Болландистами. Житій этихъ наберется до 500, и онѣ послужатъ какъ бы Пропилеями къ цѣлому тому. Славянскія церкви на Югѣ и Западѣ — совершенно неизвѣстны, а между тѣмъ сколько тамъ было святыхъ, и даже католиковъ! назв. бы хоть въ Сербіи, Булгаріи итд.

Но главнѣйшая задача — возстановленіе первоначальнаго текста св. писаній, — задача хаотическая, исполинская, краеугольная. Глаголица — играетъ тутъ главную роль, и католическая истина должна, думаю, явиться въ новомъ небываломъ свѣтѣ, какъ скоро строгая наука начнетъ сводить подъ одинъ итогъ свои долготѣнія выводы и открытія. Ваши изданія получаютъ отъ этаго взгляда на старословенскія тексты тройную цѣну, и послужатъ необходимымъ пособіемъ для всякаго кто захочетъ изучать первобытный изводъ Библии. Но объ этомъ въ другой разъ, и въ скоромъ времени.

Въ заключеніе, прошу Васъ посѣщать меня почаще письмами, покуда Господь доставитъ мнѣ радость познакомиться съ Вами лично, и высказать Вамъ устно все почтеніе —

Вашего преданнаго слуги
И. Мартынова.

2. Лист Івана Мартинова до Франца Мікльосіча з 15. II. 1860.

15 Февр. 1860.

Милостивѣйшій Государь,

Въ концѣ прошлаго года былъ здѣсь общій другъ нашъ Б. Дудикъ, только къ сожалѣнію не могъ онъ остаться въ Парижѣ больше двухъ, трехъ дней, обѣщавши прїѣхать весною на дольшее время. Отъ него узналъ я, що Вы готовите къ печати Житія Святыхъ; но какихъ, и на какомъ языкѣ, этого сказать онъ не могъ. Вы знаете на сколько занимаютъ меня, особенно теперь, Славянскіе угодники, и слѣд. предпринятый трудъ. Вѣроятно, Вы ограничитесь однимъ славянскимъ текстомъ, не трояга греческаго, и то будетъ драгоцѣннымъ подаркомъ любителямъ. Еслибы Вы могли дать вполнѣ Албанское изданіе Св. Седмичисленниковъ, какъ уже Вы издали св. Климента, это былобы истинною заслугою въ глазахъ агиографовъ. Конечно, Вамъ извѣстно, что Г. Гильфердингъ напечаталъ въ послѣдней книжкѣ покойной русской бесѣды 1859 г. житіе св. Наума, и приглашаетъ любителей возпроизвестъ (стор. 2) цѣлое изданіе.

Во всякомъ случаѣ, потрудитесь извѣститъ меня, когда выйдетъ Ваше изданіе »Житій Славянскихъ«, и если возможно, порадуите меня скорымъ отвѣтомъ.

Книга каноника Рачки мнѣ чрезвычайно понравилась; жаль только, что третій отдѣлъ еще не вишелъ. Мнѣ очень хотѣлось бы помѣститъ въ монументальномъ изданіи Болландистовъ подробное, критическое житіе св. Апостоловъ Славянскихъ; съ прибавленіемъ легендъ въ оригинальномъ нарядѣ. Такое сочиненіе было бы весьма кстати, накануне тысячелѣтнаго юбилея; »православные« жизнеписатели могли бы почерпнуть тамъ болѣе здравыя понятія о Просвѣтителяхъ Словянъ, о которыхъ они судятъ совершенно превратно.

Изданіе Реймскаго Евангелія, сдѣланное здѣшнимъ каллиграфомъ Сильвестромъ (стор. 3) съ предисловіемъ покойнаго Копитара — продается за умѣренную цѣну. За 300 оставшихся полныхъ экземпляровъ, вмѣстѣ съ мѣдными гравированными досками, просятъ только пять тысячъ.

Вы можете быть слышали о найденной въ Ирландіи славянской рукописи, будтобы глаголической. Это не пуфъ, но сущая правда. — На дняхъ я надѣюсь получить изъ Лондона небольшой снимокъ, и тогда увидимъ навѣрное какое въ рукописи письмо, кириллица или глаголица. — Кстати о послѣдней. — По случаю вопроса о латинскомъ написаніи кириллицы, поднятаго въ прошломъ году въ Галиціи, я узналъ что Вы объ этомъ изложили свое мнѣніе, хотя и не сами, въ »Русскомъ Вѣстникѣ«. Я съ удовольствіемъ прочелъ Вашъ протестъ, напечатанный авторомъ брошюры о превосходствѣ кириллицы, но еще съ большимъ пробѣжалъ Ваше изложеніе (стор. 4) теоріи о глаголицѣ: только не знаю гдѣ найти ее. Еслибы Вы могли указать мнѣ, гдѣ

именно можно найти ее, я былъ бы Вамъ очень обязанъ; потому что въ будущемъ мѣсяцѣ я долженъ написать кое что объ этомъ вопросѣ въ нашемъ журналѣ (Etudes...), говоря о новѣйшихъ трудахъ о св. Кириллѣ и Меѳодіи. Дѣло, видите очень къ спѣху.

Я готовлю для Болландистовъ краткія Життія всѣхъ слав. Святыхъ. Но у меня недостааетъ показаній объ угодникахъ Сербскихъ, Болгарскихъ и Валашскихъ, — и въ этой нищетѣ, естественно, за милостынею обращаюсь къ Вамъ болѣе первымъ какъ кому-либо. За все что Вы мнѣ сообщите, буду я благодаренъ какъ нельзя больше; но не только я, но и наука, и главное, самъ Господь, податель даровъ и совершитель святости, — для славы котораго трудимся мы всѣ посильно.

Въ ожиданіи Вашего отвѣта остаюсь съ глубокимъ почтеніемъ,

Милостивѣйшій Государь
Вашъ душевно преданный слуга
И. Мартыновъ.

3. Лист Івана Мартинава до Франца Мікльосіча з 25. VI. 1860.

Парижъ 25 Іюня, 1860.

Милостивѣйшій Государь,

Прежде всего позвольте поблагодарить Васъ за посылку Вашихъ превосходныхъ сочиненій, начатыхъ и конченыхъ. Статью о Глаголицѣ получилъ тому мѣсяца два, а Глаголиту Клоцову съ пробными листами Нестора и Собранія патріаршихъ грамотъ только съ недѣлю. Первая пригодится мнѣ для жизни св. Кирилла и Меѳодія, вторая дѣлаетъ Вамъ честь, какъ довершителю Копитарова памятника. — Послѣднія же два сочиненія — принесуть большую пользу исторіи, и конечно обратятъ на себя вниманіе ученаго міра. Что касается до Нестора, непонятно право какъ Академія Спб. могла упустить изъ виду филологическую сторону подлинника. — Между патріаршими грамотами, судя по посланному листку, должны быть очень важныя для русской церковн. исторіи.

Впрочемъ и независимо отъ этаго, я прошу Васъ покорно (стор. 2) прислать мнѣ одинъ экземпляръ Нестора и греческаго Сборника, прямо по выходѣ. Я увѣренъ, что если книгопродавецъ Вашъ прислалъ въ Парижъ нѣсколько экземпляровъ того другаго, они разошлись бы немедленно.

Ходзько съ радостью взялъ бы Нестора, и я посвѣтую ему сдѣлать изъ него предметъ свой лекцій въ будущемъ академическомъ году. Это было бы конечно лучше Дометіянова житія, напечатаннаго въ концѣ прошлаго года.

Что касается до посилокъ вообще, Вы можете адресовать ихъ на мое имя къ Г. Дюлорье, который писалъ къ Вамъ, по случаю

Нестора, и который, также какъ и Вы, въ связяхъ съ Мехитаристами. Розумѣется, это односится особенно къ русскимъ а не славянскимъ изданіямъ. Я сообщилъ пробн. листокъ Греческаго Сборника Болландистамъ.

Давно уже намѣриваюсь я издать Галерею славистовъ XIX вѣка, начиная зъ Добровскаго: — тема превосходная, обильная. — О троихъ можна говорить *o re aperto*, о Добровскомъ, Копитарѣ и Шафарикѣ. Послѣ случившагося съ послѣднимъ, я думаю, его можно причислить къ отжившимъ ученымъ вѣкъ свой. Бѣдный П. Павловичъ! (стор. 3) О живыхъ не говорю. Только мнѣ хотѣлось бы напередъ имѣть разныя журнальныя статьи розбросанныя повсюду, и видѣть въ печати 2 томъ Копитаровыхъ мелкихъ сочиненій. Какъ жаль, что нѣтъ доселѣ подобнаго сборника статей Добровскаго! Еслибъ я былъ въ Германіи, я непременно осуществилъ бы эту мысль, которую Вашъ сборникъ дѣлаетъ еще болѣе благовременною. Я замышляю поѣздку въ Галицію, для библиографическихъ поисковъ, и если Богъ благословитъ замысль, само собою розумѣется, что Вѣна будетъ лежать у меня на дорогѣ.

А до тѣхъ поръ, позволте спросить Васъ, находится ли въ Уніятской семинаріи Вѣнской О. Нагы (Nagy), котораго я знаю лично, и если находится, будьте такъ добры, попросите его написать мнѣ словечко. Я былъ бы Вамъ весьма благодаренъ, если бы Вы доставили мнѣ » с х е м а т и з м ъ « уніятской церкви тамошней за 1860 годъ.

Теперь я особенно занимаюсь церковнымъ вопросомъ въ Россіи, и готовлю къ печати сочиненія знаменитаго уніят. архіепископа и писателя С м о т р и ц к а г о, извѣстнаго въ Россіи по одной грамматикѣ. Въ нынѣшнемъ году непременно напечатаю его » А п о л о г і ю «, а можетъ и жизнь. Мнѣ страхъ хотѣлось бы издавать уніятскую бібліотеку или уніятскій сборникъ, (стор. 4) т. е. собраніе уніятскихъ духовныхъ сочиненій историческаго и богословскаго, в родѣ Смотрицкаго. Еслибы я зналъ, что у Вѣнскихъ уніатовъ есть рукописныя сочиненія Потѣя, Смотрицкаго, и т. п. акты собора брестскаго, Унія альбо выкладъ преднѣйшихъ артикуловъ etc, etc, etc, я немедленно отправился бы въ австрійскую столицу, благословляя Бога за такую посылку. Одно меня удивляетъ, отъ чего уніаты не издають рѣшительнаго ничего серьезнаго, хотя конечно обладаютъ истинными сокровищами. А изданіе уніятскаго сборника принесло бы величайшую пользу для церков. исторіи, и немалую для русинской литературы.

Наконецъ эта поѣздка доставила бы мнѣ случай осуществить давнее желаніе узнать Васъ лично, и скрѣпить узы дружескихъ и научныхъ сношеній, начавшихся такимъ непредвидѣннымъ образомъ.

Въ ожиданіи этой радостной встрѣчи, прошу Васъ отнюдь не сомнѣваться въ глубокомъ почтеніи и искренней привязанности съ какою имѣю быть, Милостивѣйшій Государь

Вашъ преданнѣйшій слуга
И. Мартыновъ.

Надѣтесь ли Вы продолжать Слав. бібліотеку? Знаете ли глупѣйшее изданіе русской бібліи, выходящей въ Лондонѣ?

4. Лист Івана Мартинова до митроп. Спиридона Литвиновича з 6/18 мая 1864.

Брюссель, 6/18 Мая 1864.

Ваше Высокопреосвященство,

Хотя я не имѣлъ чести получить отъ В. В. отвѣта на мое послѣднее письмо, при которомъ прилагалась Апологія Смотрицкаго, тѣмъ не менѣе не могу не благодарить за благосклонный пріемъ, какой она получила у В. В.; и за тѣ замѣчанія, которыя она внушила Вамъ, и которыя мнѣ были сообщены В. В. посредствомъ Отца Брауна. Я вполнѣ сознаю справедливость сдѣланнаго В. В. замѣчанія о неудобствѣ распространять между русинами книги писанныя, какъ говорится нынѣ, на російскомъ языкѣ, особенно въ настоящихъ обстоятельствахъ. Но съ тѣмъ вмѣстѣ я убѣжденъ въ крайней необходимости имѣть какъ можно болѣе католическихъ сочиненій на этомъ языкѣ, по причинѣ той усиленной пропаганды сочиненій не католическихъ, писанныхъ на томъ же языкѣ и распространяемыхъ не въ однихъ западныхъ губерніяхъ Россіи или въ Польшѣ. Предпринявъ изданіе Сборника таковыхъ сочиненій католическихъ, но писанныхъ по російски, я повиновался не только личному убѣжденію, но и нарочному приказанію, данному Моимъ Главнымъ Настоятелемъ отъ имени Его Святѣйшества Папы Пія IX. Я имѣю въвиду Русскихъ, какъ католиковъ такъ и не католиковъ. — Посылая Вашему Высокопреосвященству первый плодъ сего новаго труда, я хотѣлъ только ознакомить Васъ съ этимъ произведеніемъ какъ ознакомилъ прежде съ другими, тѣмъ болѣе, что сочиненія Смотрицкаго казались мнѣ способными заслужить вниманіе В. В., какъ по своей чрезвычайной рѣдкости, такъ по своему содержанію. (обор.) Притомъ, ничто не мѣшаетъ издать ихъ на языкѣ Галичанъ; въ чемъ мой переводъ можетъ служить пособіемъ для русина-переводчика.

Я надѣюсь, що Ваше Преосвященство не откажется принять отъ меня и слѣдующихъ выпусковъ моего Сборника, въ которомъ будутъ напечатаны остальные сочиненія Смотрицкаго, разумѣется католическія, также какъ Поцея итд.

На дняхъ, будетъ посланъ В. В. мой обширный трудъ, отпечатанный въ знаменитомъ изданіи здѣшнихъ отцевъ болландистовъ: *Acta Sanctorum*, и оттиснутый также отдѣльно въ нѣсколькихъ экземплярахъ — плодъ долготѣнихъ трудовъ моихъ. — Это сочиненіе озаглавленное такъ: *Annus ecclesiasticus graecoslavicus, anno millenario SS. Cyrilli et Methodii editus etc...* обнимаеть около 400 стр. in fol. — Для него-то я и нахожусь теперь въ Брюсселѣ. Пользуясь пребываніемъ моимъ

въ этой столицѣ Бельгіи и нѣкоторымъ досугомъ, я печатаю, тутъ же, извѣстное В. В. сочиненіе Іакова Суши о Смотрицкомъ: Sa u- lus et Paulus ruthenae Unionis etc. на латинскомъ же языкѣ. Это будетъ слѣд. новое изданіе стараго сочиненія. Суша посвятилъ свою книгу Покровителю Уніи, кардиналу Барберини.— Мнѣ казалось, что новое изданіе должно было также имѣть сво- его Покровителя; и что никому другому оно не могло бы посвя- щено съ такою статью, какъ Вашему Высокопреосвященству, котораго Провидѣніе поставило въ главѣ той самой Церкви, ко- торую Смотрицкій защищалъ съ такимъ усердіемъ.

(к. 2) Вотъ почему я осмѣливаюсь написать имя В. В. въ началѣ новаго изданія Сушиной книги, или Ваше согласіе будетъ для меня наилучшею наградою сего новаго труда и въ тоже время несомнѣннымъ знакомъ одобренія той дѣятельности на нивѣ Бо- жьей, которую я избралъ себѣ на остальное время моей жизни, и на которую получилъ благословеніе моихъ Настоятелей.

Если, впрочемъ, Ваше Высокопреосвященство предпочитаетъ не давать мнѣ такого отъкрытаго одобренія, довольствуясь моей доброю волею и однимъ предложеніемъ, въ такомъ случаѣ самый простой способъ былъ бы увѣдомить меня или прямымъ путемъ, или при посредничествѣ о. Брауна, — котораго точность и не- отлагательность въ переписка (!) мнѣ давно извѣстна.

Въ ожиданіи этаго отвѣта, который (льщу себя надеждою) будетъ утвердительный, имѣю честь — пребыть съ глубочайшимъ почтеніемъ и совершенною преданностью,

Вашего Высокопреосвященства,
покорнѣйшій слуга
И. Мартыновъ, Общ.—ис.

Адреса: Bruxelles, au Collège St Michel, en Belgique.

Reverendissimo Domino
Domino Litwinowicz
ecclesiae Galiciensis metropolitano

Galicie. Leopoli
Lemberg.

Ч. 526.

Гетьман Мазепа в освітленню німецької літератури його часу

I. Німецькі часописи та журнали часів Мазепи.

ІМПОЗАНТНА фігура українського гетьмана Мазепи, його видатна участь у велитенському змаганні між Петром I. та шведським королем Карлом XII., його трагічна доля звернула на себе увагу всього культурного світу. Не дурно писали про нього такі майстри всесвітньої літератури, як Пушкин, Байрон, Віктор Гюго, Словацький. Не дурно так уважно поставились до нього такі мемуаристи як Нодберг, або Адлерфельд, котрі, будучи свідками тодішніх подій, не мало зберегли для нащадків цікавих і гарних рис його вдачі. Також й історики не забули про нього: досить назвати Вольтера або Енгеля, в історичних працях яких знайдемо чимало сторінок, присвячених нашому гетьманові.

Ці чужинецькі історичні або поетичні ремінісценції на особу гетьмана Мазепи загально відомі.

Зате мало знаємо ми, як поставились до нього тодішні представники європейської громадської думки; не вузькі кола людей, що особисто знали гетьмана і пізніше писали про нього в своїх споминах, а ширші кола європейської журналістики, що подавали про нього в органах європейської громадської думки — в газетах та журналах. Так звужуючи тему, скажемо, що ми тут цікавимось європейською журналістикою мазепиних часів та її ставленням до нашого гетьмана.

Що до французької преси, то це вже почасти зроблено І. Борщакон в його невеликій розвідці: „Мазепа і тодішня французька преса“¹. Німецька журналістика чекає ще дослідження в цім відношенню, спробу якого я на себе і перебираю.

Починаючи цю спробу, вважаю незайвим дати декілька коротких загальних пояснень про німецькі газети та журнали наприкінці XVII. та на початку XVIII. століття. Це є потрібне вже з огляду на ті особливі прикмети, які характеризують тогочасну німецьку пресу і від яких почасти залежить і її ставлення до подій на Сході Європи.

Початки газетного діла в Німеччині сягають аж до перших десятиліть XVI. століття. Однак поширення друкованого газетного слова на цілу Німеччину починається власне в XVII. столітті. Вже в другій половині XVII. століття повстають майже у всіх видатних центрах німецького культурного життя як: Франкфурт на Майні, Відень, Аугсбург, Нюрнберг, Гамбург, Берлін, Магдебург, Бреслау, Кенігсберг, Ляйпціг, Мюнхен, Кельн і т. д. свої власні газети², які виходять декілька раз на тиждень (поважніші чотири рази на тиж-

¹ Громадська Думка, 1920, 15/VIII.

² Ludwig Salomon, Geschichte des deutschen Zeitungswesens, Oldenburg und Leipzig 1900, B. I, S. 53 ff.

день, іноді — три). Зміст газет — кореспонденції з різних країв Європи, при чім головна увага їх звернена на військові події тих часів. Кожна поважніша газета мав своїх власних кореспондентів, з яких не один займає високе урядове становище і через те є в стані подавати цінні і цікаві відомости. Ці кореспонденції звичайно анонімні, що пояснюється небажанням авторів наразити себе на прикрі неприємности з боку своїх урядів¹.

Про вільну, свобідну думку в газетах не могло бути й мови. В очах майже кожної тодішньої держави преса була органом, який мав стояти до послуг урядових чинників. В загальному ж від усіх газет вимоголося належного респекту й резерви у відношенню до суверенів, навіть і тоді, коли б вони належали до ворожого тій чи иншій державі табору².

Цензура тих часів була надзвичайно сувора і такою залишилася вона не тільки на протязі цілого XVII. але й XVIII. століття³. Під її тягарем виробився навіть такий оригінальний порядок, що газети оповідали про події в усіх инших державах крім своєї, де вони видавалися: так берлінські газети, наприклад, оповідають про те, що сталося в Польщі, Австрії, Італії, Голяндії, Франції, Англії; не бачимо тільки відомостей з самого Бранденбургу. Та й помимо урядових заходів самий невисокий культурний рівень тодішньої читаючої публіки мало сприяв розвитку газети як політичного органу з певним напрямом і думкою. Перед очима і читачів і дописувачів стояв фальшиво сприйнятий ідеал об'єктивности, який вимагав фактичного, безфарбового опису подій. Не оцінки, але факти цікавили німецьку громадську думку.

Через те так нелегко, іноді неможливо зясувати собі ставлення газети до тих чи инших подій: і цензура і сама метода описувати події стояли тому на перешкоді.

Газетні матеріали з цього часу загалом обмежені. В моєму розпорядженню знаходилися: *Leipziger Post- und Ordinar-Zeitung*⁴, також берлінські *Postillon*⁵, *Mercurius*⁶ та *Fama*⁷, декілька номерів гамбургського *Relations - Courier*⁸, — отже газети, що належали до північної зони Німеччини. Вартість їх з інформативного боку неоднакова: найліпшими були гамбургська та ляйпцігська газети; берлінські — стояли далеко низче, бо здебільшого передруковували статті з тих же гамбургської та ляйпцігської газет⁹. Що до інформацій про Схід Європи, то найбільш повно освітлені в цих газетах вісімдесяти та дев'яносто роки XVII. століття; північна війна і події того часу на Україні,

¹ Salomon, *ibid.*, B. 1, S. 39.

² Ernst Consentius, *Die Berliner Zeitungen bis zur Regierung Friedrich des Grossen*, Berlin 1904, S. 2.

³ Ernst Consentius, *ibid.*, S. 2.

⁴ *Dresdener Landesbibliothek*, *Ephem. his.* 171.

⁵ *Preussische Staatsbibliothek*, *Zeitungen* 669^a

⁶ *Ibid.*, *Zeitungen* 672^a

⁷ *Ibid.*, *Zeitungen* 670^a

⁸ *Hamburger Staatsbibliothek*, KD. VI. 401.

⁹ Попів. Consentius, *ibid.*, S. 48.

з причин скорше всього цензурного характеру, знайшли в них тільки слабенький відгук¹.

В другій половині, скорше навіть під кінець XVII. століття, почали поширюватись в Німеччині й різні типи журналів. Переглядаючи їх, залишаємо на боці такі видання чисто наукового характеру як відомі ляйпцігські *Acta eruditorum* (1682-1782), писані латинською мовою на зразок французького *Journal des Sçavants* або *Monatsgespräche* Томасіюса (з 1688 р.), видавані німецькою мовою в Ляйпцігу і Франкфурті та відомі на цілу Німеччину своєю легкою, іноді жартовливою критикою творів літературного, історичного та філософського змісту, що появлялися тоді на літературному ринкові Західньої Європи та особливо Франції².

Нам не цікаві також і журнали сатиричного або морального напрямку, яких особливо багато почало виходити в двадцятих роках XVIII. століття, бо в них як і журналах чисто наукового типу навряд щось знайдемо, чим могли б покористуватися як матеріалом до історії України. Це дасть нам лишень німецький історично-політичний журнал, що слідує за біжучими подіями, так званого *Tagesgeschichte*. Найбільш відомий з них, франкфуртський журнал *Theatrum Euroraeum*, виходить на протязі більше як сто років, з 1633 до 1738 р., та містить в своїх 21 томах (формату фоліо) огляд подій з 1617 аж по 1718 роки. *Theatrum Euroraeum* перебирає на себе завдання скорше історично-наукового ніж політичного характеру, бо слідує за тодішніми подіями з певного віддалення в декілька років. Його зміст — *Tagesgeschichte*, вибрана з газет, кореспонденцій, актів і складена в щорічний огляд подій кожної європейської держави зокрема або певного комплексу подій, як Північна Велика Війна і т. д.

З журналів-тижневиків, в яких історія (головно нумізматика) і біжучі новини хронікарського та біографічного характеру тримають вагу, зазначаємо тут гамбургські *Historische Remarques der neuesten Sachen*, видавані Петром Амбросієм Леманом з 1699 по 1706 р. В ньому звертають на себе увагу Українця коротенька історія України та відомости про Палія і Мазепу. *Historische Remarques* це — продовження иншого гамбургського журналу: *Relationes Curiosae: oder Denkwürdigkeiten der Welt*, який виходив з 1691 по 1695 р. під редакцією Ебергарда Гаппеля і належав до типу популярного історичного журналу легкого жанру та компілятивного по змісту, в якому подавалися, головним чином за *Theatrum Euroraeum*, деякі події української історії XVI. та першої половини XVII. століття³. Отже цей журнал для нас не є актуальний.

Дуже розповсюджений і солідний політичний журнал *Monatlicher Staatsspiegel*, який виходив що місяця в Авгсбурзі з 1698 по 1709

¹ Є й інші причини, чому для початку XVIII. століття мало можемо послугуватись газетами. Так, наприклад, ляйпцігська газета за роки 1699-1706, оскільки мені відомо, зовсім не збереглася.

² Порів. Salomon, *ibid.*, S. 91 ff.

³ Пор. R. E. Prutz, *Geschichte des deutschen Journalismus*, Hannover 1845, B. I, S. 383.

рік включно та подавав останні новини з державного життя окремих країн і особливо про перебіг військової акції на Заході Європи, дає на жаль мало відомостей про тодішні події на Україні.¹

Зате багато пише про це відомий на цілу Німеччину і далеко поза нею ляйпцігський місячного типу журнал *Europäische Fama, welche den gegenwärtigen Zustand der vornehmsten Höfe entdecket*, якого видавцем був відомий авантюрист та гешефтмахер свого часу Пилип Бальтазар Сінольд фон Шюц, а редактором ляйпцігський вчений Рабенер; журнал виходив з 1702 по 1756 рік у видавництві І. Ф. Гледіча.²

Коли додамо до цього більш історичного типу журнал *Neu-eröffneter Historischer Bilder-Saal*, який виходив у двадцятих-тридцятих роках XVIII століття в Нюрнбергені під редакцією Імгоффа та своєю формою й змістом подекуди нагадував *Theatrum Europaeum*, — то ось майже все видатніше, з чого ми могли б скористати для української історії кінця XVII та початку XVIII століття.

В загальному характеристика, яку ми дали німецьким газетам, може бути поширена також і на німецькі журнали історично-політичного типу. Ріжниця, правда, деяка єсть: в газеті маємо тільки інформації з різних європейських міст; журнал, збираючи ці інформації до купи, подає їх в формі огляду подій в кожній окремій європейській державі. Головне є те, що в журналі в порівнянні з газетою знаходимо іноді хоч яку слабеньку спробу оцінки подій, яка вимагалася від редактора журналу до певної міри самою методою обробки матеріялу. Руки редактора в газеті того часу ми не помічаємо.

II. Події 1687 р. на Україні і Мазепа.

Переходячи після цих загальних завважень до самої теми, беремо за вихідний пункт рік 1687, коли, як відомо, в наслідок невдалого кримського походу скинено гетьмана Самойловича та посаджено на його місце Івана Мазепу. І самий похід і скинення нещасливого гетьмана знайшли широкий розголос в німецькій пресі. Це й не дивно, коли пригадаємо собі, що в 1686 році був заключений поміж Австрією, Польщею, Венецією та Московщиною союз, який передбачав спільну акцію проти Туреччини з її васалем Кримом, хоч і на різних фронтах. Ціле німецьке суспільство дивилося на цю боротьбу як на святе завдання християнського світу супроти поганства. Невдача походу Голіцина-Самойловича в 1687 році мусіла через те дуже неприємно вразити німецьку громадську думку. Але інформації, які вона одержувала через свої газети, походили або з Москви або з Польщі³. Польща ніколи не ставилася добре до Самойловича;

¹ Пор. Prutz, *ibid.*, B. I. S. 383.

² Prutz, *ibid.*, B. I. S. 387.

³ Що це так, пересвідчуємося з аналізу відомих нам німецьких газет. Головних інформаційних центрів про події на Сході Європи було небагато: це — Львів, в першу чергу, далі — Кенігсберг, який був знов таки добре поінформований Москви, Риги та Вільна; Москва, Варшава; на другому місці — Відень. Біла

Москва за всяку ціну хотіла оправдати себе в очах європейського світу за ганебний вислід походу¹. Наслідком цього було те, що вся відповідальність за невдачу кампанії положена була на Самойловича, і так воно й перейшло до німецької преси². Але не зараз. Перші інформації були цілком іншого характеру, і це найбільш свідчить про те, як в дійсності відбулися події. Найраніша кореспонденція (за червень), що була надрукована на сторінках ляйпцігської газети, подає таке: „Здається, — каже московський кореспондент — що вище командування не багато зробить за цю кампанію, бо кримські татари встигли запалити траву в степу („auf den Feldern“), через який мало рухатись військо, в чому їм добре допоміг і вітер. Впало багато тисяч коней через голод і дим, що примусило головнокомандуючого, князя В. В. Голіцина, відступити декілька миль („etliche Meilen“) назад і тут чекати на дальші накази. Ця відомість („diese Zeitung“) наробила тут на царському дворі великого сполоху („grosse Alternation“). Був призначений день посту і молитви („ein Fast- und Bät-Tag“), якого мали додержувати всі чиновні особи („allen Standes-Personen“), також і чужинці“³.

Те ж саме подає і слідуєча кореспонденція з Москви: армія відступає через недостачу фуражу, бо Татари підпалили траву в Криму⁴. Таке цілком реальне освітлювання причин невдачі кримської кампанії 1687. р. тримається одначе недовго. Вже через деякий час кореспонденти відомих нам німецьких газет міняють різко тон. Кореспонденція зі Львова з 28 серпня н. ст.⁵, надрукована в берлінській *Fama*, є в цім відношенні найбільш цікава. Спочатку читаємо ми в ній, що московське військо, відповідно до повідомлення з Москви, не в стані посуватись наперед, бо Татари спалили траву в степу; наприкінці повідомляє кореспондент, що він в останній момент, коли його кореспонденція мала бути відіслана, одержав нову інформацію з Москви, в якій іде вже мова про зраду („Verräthererey“)

Церква грала також не аби яку ролю, бо там сиділи постійні інформатори, при тім знавці та експерти по козацьким справам у Польщі та почасти Гетьманщині, полковник Раппе, Німець родом, комендант кріпости, і його наступник з кінця 1687 року, також Німець, полковник Гребен. Їхні інформації йшли до Ляйпціга та Берліна головним чином через Кенігсберг та Львів.

¹ Треба не забувати, що московська цензура того часу дуже ретельно контролювала цілу кореспонденцію, яка велася між мешкаючими в Москві чужинцями та закордоном, що не могло, звичайно, не відбитися на тоні і самому змісті кореспонденцій. (Див. Русская Старина, 1878, т. 2, ст. 122).

² Цікаво, що гетьман Самойлович мав своїх агентів в Польщі, які в свою чергу отримували кореспонденції з різних країн Європи. (Див. Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, Прага 1923, ст. 39). На це звернув мою увагу проф. Д. Дорошенко, якому складаю на цьому місці щире подяку. В моїх матеріалах я не міг, на жаль, нічого знайти, що вказувало б на те, що ці агенти в свою чергу пробували вплинути на європейську або німецьку пресу; можливо, що вони цим зовсім не займалися.

³ Leipzig. Post- u. Ordin.-Zeitung. Das I. Stück der XXXIII. Woche 1687. Moscau, vom 8. Julii. Дослівно те ж саме в Sonntag. Mercurius. 33. Woche 1687. Moscau, vom 26. Julii.

⁴ Sonntag. Mercurius, 34. Woche 1687. Moscau, vom 26. Julii.

⁵ Взагалі, де ми не зазначаємо старого стилю, треба розуміти новий стиль.

Самойловича: Самойлович буцім то наказав запалити траву в степу і мав намір счинити заколот серед козаків з метою приєднатися до Татар. Через те його буцім то скинули, а на його місце посадили Івана Мазепу¹. В ролі обвинувача українського гетьмана виступає Москва і в другій кореспонденції, поміщеній в Ляйпцігській газеті: тут отверто признається, що царське військо дуже потерпіло через знищення фуражу та отруєння води („durch das Abbrennen der Fourage und Vergiftung des Wassers“), в чому мав завинити Самойлович: він вів кореспонденцію з Татарами, він їм порадив спалити траву та отруїти воду, через що загинули тисячі людей та коней². Ще більш резолютно звучить пізніша московська кореспонденція: тут обвинувачення в зраді кидається вже на всіх козаків³.

Те ж саме подають і чисто польські інформації⁴. По слідах цих кореспонденцій іде й *Theatrum Europaeum*, в XIII томі якого (видання 1698 року) знаходимо історію кримського походу 1687 року: і тут ті ж самі обвинувачення Самойловича в таємних зносинах з кримським ханом та в бажанню знищити московське військо, щоб після того всією козацькою силою та в спілці з Татарами повернути проти Поляків, яким він є „ein abgesagter Feind“⁵.

Яку ж роллю грає в цих подіях 1687 року сам Мазепа? Про це ми ні з ляйпцігської, ні з берлінських часописів, ні з *Theatrum Europaeum* нічого не дізнаємось. Мазепа в цей момент для закордону — homo novus, з яким ще треба добре ознайомитись. Подається тільки самий факт безпосереднього вибору Мазепи гетьманом⁶, або по іншим інформаціям вибору його з чотирох, призначених князем Голціним кандидатів⁷.

Тільки з того моменту, коли Мазепа стає гетьманом, звертає на

¹ Dienstag. Fama. 37. Woche 1687. Lemberg, vom 28. Augustii.

² Leip. Post- und Ord.-Zeit. Das I. St. der XXXIIX. Woche 1687. Moscau vom 13. Augusti.

³ Leip. Post- und Ord.-Zeit. Das II. St. der XLIII. Woche 1687: „Moscau, vom 14. September... Die Cosacken sind die einige Ursache, daß so wenig ausgerichtet worden, indem sie unser Volk schändlich verleitet, und in dürre rauhe Wüsten geführet... dafür aber erwartet man ihren General gefangen anher, weil er mit den Tartarn Correspondence geführet haben soll“. Теж саме в: Dienstag. Mercurius, 42. Woche 1687. Aus Moscau, vom 11. Septembris.

⁴ Головним свідком є тут польський резидент при московській армії Глошковський. Його інформації займають найбільше місця у відомій нам німецькій пресі. Він твердить те ж про зраду Самойловича, про його пертракції з кримським ханом і т. д. Наскільки йому можна вірити, видно з того, що він перебував при московській армії, як свідчить Гордон (*Tagebuch des Generals Patrick Gordon*, St. Petersburg 1851, т. II, ст. 183-184), з 15 по 22 липня ст. ст.: отже ж в наступі армії участі не приймав і відіхати мусів якраз в той день, коли був арештований Самойлович. (Див. Соловьевъ, *Исторія Россіи*, Москва 1871, т. XIV, ст. 48).

⁵ *Theatrum Europaeum*, T. XIII (1687-1690), Franckfurt am Mayn, b. Johann Görllin, 698 fol., S. 66 (1687).

⁶ Leip. Post- und Ord.-Zeit. Das I. St. der XXXIIX. Woche 1687. Moscau, vom 13. Augusti. Також: Sonntag. Postilion. 38. Woche 1687. Moscau, vom 13. Augusti.

⁷ Leip. Post- und Ord.-Zeit. Das II. St. der XXXIIX. Woche 1687, unter Jaslawiec, vom 28. Augusti. Також: Dienstag. Fama. 37. Woche. 1687. Lemberg, vom 28. Augusti. Vergl. Dienstag. Mercurius. 38. Woche 1687. Unter Jaslawiec, vom 28 Augusti.

нього увагу німецька громадська думка. До цього прислуговується звичайно преса та її інформатори, які ставляться в загальному прихильно до Мазепи.

Новий гетьман виступає вже наприкінці 1687 року, коли повірити кореспонденціям з Польщі, поміщеним в ляйпцігських та берлінських газетах, яко „gut Szaarische gesinnter Feldherr“; з його приходом до влади став спокій на Україні, під його твердою рукою все пішло ліпше ніж до цього часу. Його заслуга ще й в тім, що він енергійно виступає проти Татар та обсаджує небезпечні від них місця значними козацькими силами¹, — моменти, які мусили оцінити в Європі дуже прихильно з огляду на сподівання, що Москва не кине активної боротьби проти Татар. Такої ж самої думки й Theatrum Europaeum².

Правда, не забувають кореспонденти вказувати й на те, що становище Мазепи не є ще досить кріпке: і царський уряд не має ще повного довіря до нового гетьмана³, і самі козаки невідомо як поставляться до нього. Чи прийдуть вони до згоди з новим гетьманом, як людиною так зненавидженої ними польської культури?⁴ Також і настрої запорожців, які дуже цікавлять інформаторів німецької преси, не є задовольняючі; вони, як повідомляється зі Львова, роблять Мазепі опозицію, бо навіть не дякують за багаті подарунки, надіслані ним до Січі, тільки питають: хто зробив Мазепу гетьманом?⁵

Як би там не було, Мазепа встиг в дальшому, на думку кореспондентів, втихомирити бурхливі настрої на Україні, і становище його з цього погляду стало добре⁶.

Також і другий невдалий кримський похід московсько-української армії в 1689 році нічим, здається, не відбивається на добрій славі Мазепи за кордоном. Вся відповідальність падає на думку Theatrum Europaeum на Голіцина, якого були підкупили на французькі гроші⁷. Про Мазепу не чути тут нічого. Мало чути про нього і в де-

¹ Leip. Post- und Ord.- Zeit. Das IV, St. der XLIX. Woche 1687. Aus Pohlen vom 24. Novembris. Також: Mercurius, 49. u. 50. Woche 1687 (та ж дата).

² Theatrum Europaeum, 1698. T. XIII, S. 66.

³ Leip. Post- und Ord.- Zeit. Das II. St. der VI. Woche 1688. Lemberg, vom 22. Januar; das II. St. der V. Woche 1688. Lemberg, vom 15. Januar i т. д.

⁴ Leib. Post- und Ord.- Zeit. Das II. St. der LII. Woche 1687. Lemberg, vom 11 Decemb.: „Aus der Ukraine hat man zur Zeit auch nichts, stündlich ader erwarten wir zu vernehmen, wie die Cosacken mit ihrem neuen Feld- Herrn zu frieden sind, denn sie haben doch einen innerlichen Haß auff die Polen, und gehet ihnen was nahe, weil dieser Feld- Herr in Polen erzogen, und viel fremde Länder auff Ihr. Kön. Majest. Johann Casimirs Unkosten besucht“. Також: Leip. Post- und Ord.- Zeit. Das II. St. der XXIX. Woche 1688. Lemberg vom 24. Junii.

⁵ Leip. Post- u. Ord.- Zeit. Das II. St. der VI. Woche 1688. Lemberg vom 22. Januar. Те ж саме, в тих же виразах (можливо, якраз з ляйпцігської газети) подає Theatrum Europaeum, 1698, T. XIII, S. 301 (1688). Це доказ на те, як багато брав Theatrum Europaeum для свого огляду подій на Сході Європи з газет, що ми можемо і на цілому ряді інших прикладів показати.

⁶ Того роду напр. кореспонденція зі Львова: „Aus der Ukraine wird berichtet, dass daselbst alles in guter Ruhe sey, weil der Mazepa, als Cosackischer Feld- Herr, alle Streitigkeiten beygelegt, und jetzo in guten Ansehen ist. (Leib. Post- und Ord.- Zeit. Das III. St. der III. Woche 1691. Lemberg vom 28. Decembr. 1690).

⁷ Theatrum Europaeum, 1698, T. XIII, S. 652 (1689).

вядесятих роках XVII. століття¹: тільки в біографіях Мазепа, поміщених у деяких німецьких журналах на початку XVIII. століття, знаходимо дещо про нього в цьому періоді його життя. Однак на цих біографіях ми застанемися пізніше.

III. Палій і Мазепа.

В перших роках XVIII. століття новий конфлікт на терені Правобережної України звертає на себе увагу німецьких часописів, в зв'язку з чим знову випливає ім'я Мазепа. Це є боротьба, піднята Палієм, одним з найбільш помітних козацьких ватажків Правобережної України, проти польської влади. Палія ім'я було добре відоме в Німеччині ще з 1686-87 років, коли кореспонденції з Польщі, на цей час дуже прихильні до нього, раз-у-раз подавали про його військові акції проти Турок і Татар². Ще в 1694 році, як це видно з *Theatrum Europaeum*³, слава його як одного з найліпших ватажків в боротьбі проти ворогів християнства стоїть твердо, хоч і тоді вже було не мало конфліктів поміж ним та польською владою. Ще в 1696 році був він, згідно кореспонденції зі Львова, „der unserer Cron zugehane Cosakische Obriste Paley“⁴.

Але ситуація змінюється, коли після Карловицького миру 1699 р. турецька небезпека не тяжить більше на Поляках і козаки стають їм непотрібними, навіть небезпечними, бо завжди підтримують пригночених польськими панами українських селян. В наслідок цього видані ще Яном Собеським привілеї для козаків відбираються назад, але й козаки починають ворушитися: Палій з Самусем та іншими козацькими ватажками виступають все активніше проти польського стану володіння на Правобережній Україні⁵. Їхня акція, яка досягає свого апогею в 1703 році, починає прямо загрожувати Поляків підчас великої північної війни, в якій польський король, а заразом саксонський курфюрст Август спільно з Петром, воює проти Шведів: якраз на переломі 1702-3 р. тримає шведський генерал Штенбок в своїх руках Львів; позаду ж, в запілі оперує на власну руку Палій, який неначе стремить до зєднання з Лівобережною Україною, про якого однак не знати, на який бік він врешті рещт повернеться.

¹ Див. *Theatrum Europaeum* та лйпцігську газету за дев'яносто років XVII. століття. Коли чуємо тут щось про Мазепу, то цілком побіжного характеру — ось як напр.: „Der Szeremet und Mazeppa sind eifrigst bemühet, die an beyden Ufern des Dniepers liegende Festungen und Palanken einzunehmen, und mit Garnisonen zu besetzen (Leip. Post- und Ord.- Zeit. Das II. St. der XXXIV. Woche 1695. Warschau vom 17. Augustii).“

² З діячів Правобережної України взагалі найбільшу увагу звертають на себе Могила, польської служби козацький ватажок, називаний тут „Feldherr“, та Палій, який фігурує в німецькій пресі як „Oberst“. Їхні ймена майже регулярно появляються на сторінках лйпцігської та берлінських газет за восьмидесяті та дев'яносто років XVII. століття: кожна маленька акція Могили або Палія, кожний їхній успіх в боротьбі проти Турок і Татар є тут занотований.

³ *Theatrum Europaeum*, 1702, T. XIV, S. 588 (1694), S. 747 (1695).

⁴ *Leip. Post- u. Ord.- Zeit.* Das III. St. der XI. Woche 1696, Lemberg vom 23. Febr.

⁵ Про це знає німецька преса. Див. *Hamburg. Relations-Courier* 1699, Nr. 179.

Тоді й напливає сила інформацій про акцію Палія в німецькі журнали та газети, хоч вони підчас північної війни, загалом беручи, з огляду на цензуру та побиювання німецьких урядів перед побідним шведським королем, дуже мало подають про події в Східній Європі. На ньому уважно зупиняються і берлінські газети, *Mercurius* та *Fama* за 1703 рік, і гамбургські *Historische Remarques* і *Theatrum Europaeum* (у виданню 1717 року, т. XVI). *Historische Remarques* за 1703 рік передруковують заклик Синявського (з 24. лютого 1703 року), тодішнього польного гетьмана, до козаків Палія, щоб складали зброю та мирно, *nullos habitura triumphos*, порозумітися з Поляками¹. Там же знаходимо пункти замирення, *Articuli Armisticii*, які мав запропонувати Палієві Паткуль, дипломатичний агент Петра I., що посередничав поміж Палієм та Поляками.

Можливо найліпше, в усякім разі зо всіма дрібницями, передає конфлікт Палія з Поляками *Theatrum Europaeum* в огляді подій за 1702 та 1703 роки: на його думку Палій і Самусь (останній мав бути ініціатором селянських заворушень) підняли повстання на Правобережній Україні з того приводу, що вони обидва почували себе скривдженими Поляками і хотіли на них помститися². Кровава дорога Палія, усіяна трупами жидів та католиків (зберіг своє життя тільки той, хто належав до православної церкви),³ веде через Корсунь, Немирів аж до Білої Церкви, навколо якої точиться найбільш вперта боротьба. Цей аванпост польської сили на Україні залишається нарешті в руках Палія, і всі заходи Поляків, щоб повернути його назад, не приводять до нічого. На думку *Theatrum Europaeum* Палієві ходить тільки о те, щоб обдурити Поляків: один раз відповідає він на польські претенсії, що тримає Білу Церкву задля добра самої Річі Посполитої („*Der Republik zum besten*“),⁴ другий раз, що він згоден повернути її, але лишень на наказ царя й Мазепи⁵. Також і посередництво Паткуля не робить бажаного ефекту: навпаки Паткуль, вважаючи Палія після першої зустрічі з ним за „*einen unverständigen, Tag und Nacht trunckenen auch weder Himmel noch Hölle achtenden Menschen*“, остерігає Поляків перед рішучою акцією і радить дати йому спокій, бо боротьба з ним є небезпечна („*Gefahr einer Niederlage, Schimpff und Schaden*“) і вимагає значних сил; пізніше, після декількох розмов з Палієм знаходить сам, що має до діла з розумним чоловіком, і дає йому найліпшу атестацію.⁶

¹ *Historische Remarques*, 1703. XXXIX. Woche, vom 25. September, S. 309. Є надруковано також у *Zaluski, Epistolae historico-familiares, Brunnsbergae*, 1709-1761, fol. V. III., S. 415 й далі. Також й в *Theatrum Europaeum*, T. XVI, S. 444 (в скороченню).

² *Theatrum Europaeum*, 1717, T. XVI, S. 1043 (1702).

³ *Theatrum Europaeum*, 1717, T. XVI, S. 1043 (1702). Не бракує подібних жадливих малюнків і в *Historische Remarques* (1703, XXXIX. Woche, vom 25. September, S. 309): В початку 1703 року повстав „*sehr gefährlich aussehende Cosaken- und rebellische Bauernkrieg in der Ukraine, wobey ein solches Elend gewese, daß auch ein Priester ein ihm zu tauffen gebrachtes Kind, gebraten und aufgefressen*“.

⁴ *Theatrum Europaeum*, *ibid.*, S. 414 (1703).

⁵ *Theatrum Europaeum*, *ibid.*, S. 414 (1703).

⁶ *Theatrum Europaeum*, *ibid.*, S. 415 (1703).

Що до Палія, то *Theatrum Europaeum*, як бачимо, був добре поінформований. Інакше виглядає справа, коли йде мова про участь Мазепи в цьому конфлікті. Про дійсні наміри Мазепи, про його політику, скеровану на те, щоб скинути Палія та одночасно затримати в своїх руках придбані ним на Правобережній Україні позиції, не знає німецька журналістика нічого. Мазепа виступає тут як вірний слуга царя, який сумлінно виконує його накази. Навіть так добре поінформований *Theatrum Europaeum* не ставить питання інакше.

Коли Поляки раз-у-раз звертаються до царя, як свого союзника з настирливою вимогою приборкати Палія, то Петро з свого боку, на думку *Theatrum Europaeum*, наказує Мазепі вплинути на Палія, переконати його в необхідності покоритися польській владі і що найменше не допустити переходу козаків з лівого берега Дніпра на правий, на допомогу повстанцям.¹

Не рахуючись з цим, Палій одначе далі продовжує свою гру, постійно посилаючись на волю царя й Мазепи. Це примушує *Theatrum Europaeum* навіть поставити питання, чи не криються за цією тактикою сам цар і Мазепа, що вирішується одначе негативно, бо цар цілою своєю політикою дав докази чогось зовсім протилежного.² Але й тут підозріння не звертаються особисто проти Мазепи. Його позиція здається журналові цілком ясною: він дійсно наказує Палієві покоритися і навіть повернути своїх козаків проти Шведів;³ він є з другого боку готовий піти на допомогу Полякам проти Палія за згодою Москви та коли польський король і республіка запевнять його в тім, що його переходу з армією на терен Правобережної України не буде прийнято як порушення існуючих трактатів.⁴ Кінцем конфлікту *Theatrum Europaeum* не цікавиться: констатується самий факт, що Біла Церква знову в руках Поляків; про долю Палія тут нічого не чути.

IV. Біографії Мазепи в німецьких журналах в початку XVIII століття і їх аналіза.

Початок 1704 року — це є момент в життю Мазепи, коли він стає відомим широким колам німецького громадянства.⁵ Німецькі журнали звертають на нього увагу як на одного з найбільш впливових діячів Петрових, сановника і любимця московського царя. Типовим в цім відношенні є допис з Москви, поміщений в *Historische Remarques* з 22. січня н. ст. 1704 року, про урочистий візд.

¹ *Theatrum Europaeum*, *ibid.*, S. 415 (1703).

² *Theatrum Europaeum*, *ibid.*, S. 415 (1703).

³ *Theatrum Europaeum*, *ibid.*, S. 415 (1703).

⁴ *Theatrum Europaeum*, *ibid.*, S. 416 (1703) й далі.

⁵ Зрідка зустрічаємо і раніше натйки на царську ласку до Мазепи. Так *Hamburger Relations-Courier* (1700, Nr. 87, 23 Woche, 2 Stück; vom 15, Juni) подає напр.: „Lemberg, vom 19. May (1700). Der Cosackische Feld-Herr Mazeppa wäre unlängst von dem Czaar mit grossen Präsenten und vielen Gnaden-Bezeugungen zurück kommen...“

царя в Москву, в яким ми знаходимо дещо цікавого й про Мазепу: 27 листопада 1703 року, каже журнал, відбув Його Царська Величність урочистий вступ пішки в Москву, який продовжувався з ранку аж до вечора. Були збудовані чотири почесні арки; на них красувалися друковані надписи: перша арка біля палацу князя Бориса Алексєєвича Голіцина, царського тайного совітника та віце-короля Казані і Астрахані, друга — збудована одним чужоземним аптикарем, третя — архімандритом грецьких монахів; четверта — першим фаворитом, паном Александром Даниловичем Меншиковим, недалеко від його палацу, де зараз проживає козацький генерал Мазепа.

Коли Його Царська Величність проходив повз цей останній палац, то, зупинившись, мав довгу розмову з паном Мазепою, який презентував йому осипаний бриліантами кинжал, а цілому царському оточенню (an die gantze Suite) предложив чимало напоїв.¹

Зрозуміло, що таке уважне відношення царя до українського гетьмана мусіло зробити вражіння й за кордоном. Недурно в тих же *Historische Remarques*, зараз же після опису візду царя в Москву, подається досить докладна біографія Мазепи. Майже рівночасно друкується біографія Мазепи в найбільш розповсюдженому в Німеччині ляйпцігському журналі *Europäische Fama*;² тут же вміщується і портрет Мазепи, один з тих рідких портретів, яких зачисляється до оригіналів. Під портретом зазначено: „Johannes Mazerpa, Cosaccorum Zarogowiensium Supremus Belli-Dux“. Тут він є зображений в бойовому оточенню, з боку — шатро; сам він у військовому убранні, панцирі, шоломі; волосся на голові — рідке і неохайне; тут у нього і невелика борідка.³

Той факт, що в Гамбурзі і Ляйпцігу майже рівночасно виходять біографії Мазепи, є звичайно не випадковий. Одно пояснення ми вже дали: було це безперечно зацікавлення з боку німецької публіки таким видатним Петровим діячем, як Мазепа. Але була й інша сторінка цієї справи, на якій ми мусимо ближче зупинитися.

Діло в тім, що європейська та й німецька суспільність в кінці XVII. та на початку XVIII. століття ставилася ще дуже скептично до Московщини, як країни варварської та некультурної. Петро I,

¹ *Historische Remarques*, VI. Woche, vom 22. Januar 1704, S. 26.

² *Europäische Fama*, 1704, T. XXV., S. 57-60.

³ Про цей портрет читаємо в „Замѣткахъ о портретахъ Мазепы“ А. Л. (азаревскаго) — *Кіевская Старина*, 1899, III, ст. 455-456: „Переходя къ портрету, обозначенному у Ровинскаго — „съ рисунка 1796 г.“ мы должны сказать, что оригиналь этого рисунка Ровинскій не зналъ, а между тѣмъ онъ извѣстенъ. Портретъ этотъ напечатанъ въ первый разъ въ 1709 году, въ тогдaшнемъ, повидимому, политическомъ ежегодникѣ — „Die Europäische Fama“, откуда былъ перепечатанъ въ извѣстномъ польскомъ сборникѣ тридцатыхъ годовъ „Przyjacieł Ludu“ (1835, N. 22). И этотъ портретъ Мазепы для насъ очень важенъ потому, что онъ изданъ при живомъ Мазепѣ и изображенъ съ бородою“.

Очевидно, що Лазаревський сам не бачив *Europäische Fama*, бо він називає цей журнал щорічником і надрукування портрету Мазепи в ньому відносить до 1709 року, в той час як *Europäische Fama* виходила майже щомісяця і портрет Мазепи був у ній надрукований в 1704 році. Цей портрет Мазепи є також поміщений у Alfred Jensen, *Mazepa*, Lund 1909, ст. 204.

якого все життя було посвячене справі європеїзації московської держави, відчував дуже болюче той, іноді прямо глузуючий тон європейської преси, коли справа заходила про культурний стан Московщини. Йому хотілося, щоб на московську державу європейська суспільність дивилася як на таку, котра зробила вже немалий крок до європеїзації і якій зараз вже не бракує культурних елементів, достойних Європи.

На початку великої північної війни приходять і інший політичний фактор — Шведи, які ведуть на свою користь пропаганду в Європі. Що ця пропаганда не залишається без наслідків, про це свідчить такий москвофільський часопис як *Europäische Fama*, який зображаючи події на Сході Європи в прихильному для Москви змісті, дбає й про те, щоби хоч назовні заховувати об'єктивність, і робить реверанси перед німецькими, прихильними Шведам колами, не один раз кажучи, що він узгляднює також і шведські відомости про хід подій. Це він сам ділить німецьку читаючу публіку на „Schwedisch-Gesinneten“, „Neutralisten“ та на „Moscauisch-Gesinneten“¹.

З других джерел ми знаємо, що особливо вільне місто Гамбург був отаким центром прихильної Шведам партії². Але не тільки він один. З донесення Матвеева, московського посла в Голляндії, дізнаємось, що якийсь професор у Франкфурті на Одері надрукував похвальну промову в честь пруського короля, в якій прославляв тріумф Шведів над московськими військами та перестерігав прусаків перед Москвою, бо Москва, взявши в свої руки Лівонію та опанувавши Литву і Польщу, тим самим буде загрожувати існуванню самої Пруссії³.

Особливо сильно бє по Петрови, надрукована в 1704 році, відома брошура Нейгебауера, буршого вихователя царевича Алексея Петровича, своїм описом жорстокого поводження московських урядовців з приїздними на московську службу чужоземними старшинами, яка знайшла великий розголос в Німеччині і в цілій Європі⁴. Ми поминаємо вже деякі інші, згадані М. Костомаровим брошури, писані німецькою мовою і ворожі до Петра⁵.

Ясно, що Петро I. не міг бути спокійний, коли почув про ці ворожі йому голбси. Справа була для нього занадто важна. Він потребував силу фахових людей для своєї реформаторської діяльності в Московщині, які звичайно не дуже радо їхали туди, коли читали про варварство та жорстокість москалів. Та й поза тим не

¹ *Europäische Fama*, 1708, Т. 83, S. 845.

² В гамбургських газетах раз-у-раз появляються неприхильні Петрови артикули. Див. Н. Н. Баятшъ-Каменскій, *Обзоръ виѣзжихъ сношеній Россіи (до 1800 г.)*, Москва 1896, т. II, ст. 150.

³ Соловьевъ, *Исторія Россіи*, т. XV, ст. 101.

⁴ „Schreiben eines vornehmen deutschen Offiziers...“ надруковано анонімно в Німеччині без зазначення друкарні. Див. П. Пекарскій, *Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ*, Санктпетербургъ 1862, т. I, ст. 62 й далі.

⁵ Н. Костомаровъ, *Собрание сочиненій*. С. Петербургъ 1905, т. XV-XVI, ст. 384 - 385.

бракувало Петрові розуміння ваги та значіння європейської громадської думки і в суто політичних справах. Ось він і починає широко та енергійно акцію, щоб опанувати європейську пресу (особливо німецьку) або здушити її, оскільки це можливо.

Вже в 1701 році (це — можливо початок цієї акції) звертається він до магістрату вільного міста Гамбурга з вимогою заборонити друкування в гамбургських газетах „затїйнихъ и непристойныхъ о Россіи артикуловъ“¹; ці вимоги повторює він ще декілька разів (про них ми знаємо з років 1705, 1708 і т. д.)², покиль нарешті не приймає 1709 року до себе на службу Йоганна Фрідріха Беттгера, яко резидента в Гамбурзі, котрого завданням стає слідкувати за німецькою пресою та впливати на неї в потрібному для Москви напрямі³. Енергія Петра показує себе й з другого боку. Не пройшло й року після появи брошури Нейгебауера, як пруський та саксонський уряди під натиском Петра видають заборону друкування та розповсюдження ворожих Росії писань на підлеглих їм територіях⁴. Але акція тільки дефензивного характеру на могла задовольнити Петра.

Тим то в 1702 році запрошує він за посередництвом Паткуля на московську службу доктора прав шTRASбургського університету, барона Генріха фон Гюйсена, вченого юриста та історика⁵, на якого й покладається між иншим завдання: запрошувати на царську службу офіцерський та технічний персонал, особливо — знаючий польську або чеську мову; намовляти німецьких та голяндських вчених, аби посвячували свої твори царю або самі писали во славу царя й Росії і нарешті вийти в зносини з різними почтмайстерами Європи та порадитись з ними, яким чином можна було б наладити інформацію європейської преси з російських джерел⁶.

Гюйсен цілком оправдав надії, покладені на нього царем. Як Паткуль в справах дипломатичних, так він в пресових показав себе

¹ Н. Н. Бантышъ-Каменскій, *ibid.*, т. II, ст. 150.

² Н. Н. Бантышъ-Каменскій, *ibid.*, т. II, ст. 150 й далі.

³ Н. Н. Бантышъ-Каменскій, *ibid.*, т. II, ст. 151.

І. Борщак знаходить навіть, що якраз завдяки якції Беттгера починає франкфуртський журнал *Theatrum Europaеum* з 1709 року писати про Україну й Мазепу найнеприхильніші річи. (Див. І. Борщак, *Арешт Войнаровського*. Зап. Наук. Тов. ім. Шев., Львів 1925, т. 138-140, ст. 136.). В дійсности *Theatrum Europaеum* пише про це вже в огляді подій за 1708 рік. Що таке ставлення журналу до України й Мазепи вийшло з акції Беттгера, про це, на жаль, не знаходжу доказів ані у Борщака, ні в якому иншому місці.

⁴ П. Пекарскій, *ibid.*, т. I, ст. 71 і 72.

⁵ Див. Н. v. Glümer, *Heinrich Huysen, ein Essener Stadtkind als Gelehrter und Diplomat im Dienste Peter des Großen. Beiträge zur Geschichte von Stadt und Stift Essen 1911, Heft XXXIII*. Також: D. A. F. Büsching, *Magazin für die neue Historie und Geographie*. Halle 1776, T. X, S. 317-334 (тут в особлива глава під назвою: „Nachrichten von dem Baron von Huysen“, яка передає в скороченню автобіографію Гюйсена, на що й вказується на стор. 317). Біографія Гюйсена поміщена також у *Deutsche Allgemeine Biographie* (під Н.).

⁶ Büsching, *Magazin für die neue Historie und Geographie*, Halle 1776, T. X, S. 317-318.

знаменитим агентом. Починаючи з 1702 року, він веде кореспонденцію з різними особами в Женеві та Франції, їздить до Берліна, Ляйпцігу, Праги, Бреславаля і т. д. Незабаром вдається йому переконати ляйпцігських учених, що дописують до *Europäische Fama* та газет, писати на користь Росії; він допомагає їм навіть при складанню відомостей про положення Росії в 1703 році („zur Ausarbeitung der Nachricht von dem Zustande Rußlands im Jahr 1703“)². З часом вплив його простягається на голівнищі, видавані тоді в Німеччині журнали; під його контролею стоять: *Historische Remarques*, *Monatlicher Staatsspiegel*, *Neu-eröffneter Historischer Bilder-Saal*, *Johann Hübners Zeitungslexikon*³. Це його заслуга, що в Німеччині було перекладене й надруковане похвальне слово Прокоповича на царську побіду під Полтавою⁴. Він і сам написав цілий ряд історичних творів і брошур з російської історії та сучасности, більше полемічного ніж наукового характеру, в яких провадив ту лінію, що була бажана Петрові⁵.

Ми не маємо можливости зупинитися на цьому більше докладно. Додамо лишень те, що безпосередно торкається нашої теми. З численних обов'язків, які були на Гюйсена покладені і ним виконані, зазначимо ще те, що йому доручено було дати вигравувати російські герби, що й було зроблено на його замовлення, один раз у Відні, другий раз в Саксонії з поясненнями й описом⁶. Навіть справи більш приватного характеру лежали на його обов'язку: Меншикову вихлопотав він у царя княжеський, Головину — графський титул, „für Mäzepa erhielt er gleichfalls die Einwilligung zu einem fürstlichen Diploma, weil aber die Lösungsgelder aussen blieben, ward letzteres nicht ausgefertigt“⁷.

Найбільше цікавим є для нас те, що Гюйсен дістав від царя також завдання вигравювати за кордоном портрети як царської фамилії, так і найбільш визначних в Росії генералів та міністрів; ці портрети мали бути поміщені в таких німецьких журналах як: *Monatlicher Staatsspiegel* та *Europäische Fama*, при чім на обов'язку Гюйсена лежало „auch dafür zu sorgen, daß ihnen jederzeit gute Nachrichten von Rußland beygefügt würden“⁸. Безперечно мав

¹ Büsching, *ibid.*, S. 318.

² Büsching, *ibid.*, S. 319.

³ Büsching, *ibid.*, S. 324. Про впливи Гюйсена на німецькі журнали див. крім Бюшінга також: П. Пекарський, *ibid.*, т. I, ст. 97; Е. Шмурло, *Петръ Великій въ оцѣнкѣ современниковъ и потомства*, Жур. Мин. Нар. Просв., С. Петербургъ, Октябрь 1911 г., ст. 323; F. Duckmeyer, *Korbs Diarium itineris in Moscoviam und Quellen, die es ergänzen*, 1910, B. II, cap. 9.

⁴ Büsching, *ibid.*, S. 325.

⁵ П. Пекарський, *ibid.*, т. I, ст. 72 й далі.

⁶ Büsching, *ibid.*, S. 319.

⁷ Büsching, *ibid.*, S. 319. - Певно, що якісь чутки ходили по Європі про надання Мазепі титулу князя, бо нюрнберзький журнал *Neu-eröffneter Historischer Bilder-Saal* (Т. V, S. 25, 170) не дурнож називає його в тексті: „Der Fürst Mäzepa“; а в перекладі під „М“ зазначає дослівно: „Mäzepa (Fürst)“.

⁸ Büsching, *ibid.*, S. 324.

Гюйсен дбати також і про те, щоби в німецьких колах поширювались відомости про визначних Петрових діячів¹.

І дійсно вже в 1704 році появляється в *Europäische Fama* (Т. 25) портрет Мазепи та його біографія, в 1705 році — портрет Меньшикова з вказівкою на те, що він попав в руки редакції журналу завдяки „*der geneigten Hand eines vornehmen Freundes nach dem Moscovischen Original*“. Тут же знаходимо і біографію Меньшикова, з якої європейський читач довідується про „великопанське“ походження цього царського фаворита: його батько мав бути литовським шляхтичем з під Мінська та „*Ober-Offizier*“ в Семенівським гвардейським полку².

Коли ми зберемо всі ці відомости про Гюйсена до купи, — те, що він мав завданням загальне інформування вище зазначених журналів, те, що його спеціальним завданням було подавати портрети видатних Петрових діячів та біографії їх до німецьких журналів і в першу чергу до *Europäische Fama*, те, що він виходив для Мазепи князівський титул, як він про це сам говорить в своїй автобіографії, то можна припустити з деякою ймовірністю, що портрет Мазепи та матеріали про його життя та діяльність, надруковані в *Europäische Fama*, походять, можливо, з того ж самого джерела, себ то від Гюйсена³.

Не виключене, що не обійшлося без впливу Гюйсена і при складанню другої біографії Мазепи з 1704 року, поміщеної в гамбургських *Historische Remarques* на початку року, хоч вона своїм стилем та деякими додатковими відомостями про родину Мазепи і відрізняється від біографії в *Europäische Fama*⁴. Не дурно ж мав він звязки з Амвросієм Леманом, редактором журналу, якому постачав матеріали що до історії Росії та з її сучасного життя⁵.

¹ Див. В. Н. Строевъ, 200-лѣтіе Кабинета Его Императорскаго Величества. С.-Петербургъ 1911, ст. 133.

² *Europäische Fama*, Т. 36 („gedruckt zum erstenmal 1705, wieder aufgelegt 1707“), S. 387. Цікаво, що Гюйсен у своїм „*Ausführliche Beantwortung*“... проти Нейгебауера, надрукованім десь біля 1706. року, (див. Пекарській, *ibid.*, ст. 75 та 98) твердить, що батько Меньшикова — доброї дворянської литовської фамілії і був обер-офіцером Семеновського полку. Це є те ж саме, що було надруковане про Меньшикова в *Europäische Fama*; знову доказ на те, що автором біографій визначних Петрових діячів в *Europäische Fama* мав бути Гюйсен. Про співпрацю Гюйсена в журналі памятають ще німецькі журнали двадцятих років XVIII. ст. Про це каже, наприклад, *Teutscher Pavillion*, Leipzig 1725, IV. Samml., S. 341.

³ Порів. П. Пекарській, *ibid.*, т. I., ст. 97.

⁴ *Historische Remarques*, 1704, IV. Woche, vom 22. Januarii 1704, S. 26-27.

⁵ *Büsching*, *ibid.*, S. 324. Тільки з певним застереженням можна ставити справу подавання Гюйсеном матеріалів до біографії Мазепи та його портрету в *Europäische Fama* та *Historische Remarques* вже на початку 1704 р. Є дані, які промовляють й проти співпраці (навіть подавання матеріалів) Гюйсена в 1704 р. у вищезазначених журналах. Запрошено було Гюйсена на московську службу, правда, вже в 1702 році, і тоді він згідно з умовою взяв уже на себе обовязки дипломатичного і, так би мовити, пресового агента. Але з середини 1703 р. аж по 1705 р. знаходився він в Московщині на посаді вихователя царевича Алексія Петровича, і впливи його на німецькі журнали цілком певно можна сконстатувати лишень в 1705 році, коли він знов по-

Серед німецьких журналів знаходимо ми ще одну біографію Мазепи, надруковану в *Theatrum Europaeum* в огляді подій за 1708 рік. Це є компіляція, складена в першій своїй частині на підставі біографії Мазепи, поданої в *Europäische Fama* за 1704 рік (тут можна прямо говорити про дослівний передрук)¹, в другій же частині — нічим іншим як скороченням тих відомостей про родину Мазепи, які були свого часу поміщені в гамбургських *Historische Remarques*². Правда, перебіг часу від 1704 по 1708 рік в життю Мазепи подає журнал самостійно (і *Europäische Fama* і *Historische Remarques* закінчують огляд життя Мазепи першими двома-трьома роками XVIII століття), але торкається в нім тільки загальної участі Мазепи в тодішніх подіях.

З 1709 року відома нам ще одна коротенька біографія Мазепи, надрукована в одному тижневику з Галле під назвою *Wöchentliche Relationen*³. Вона ґрунтується, як мені здається, на даних, взятих з *Historische Remarques*, бо ми знаходимо тут-ту ж саму, певно не випадкову помилку, що і в *Historische Remarques*: перехід влади від гетьмана Самойловича до Мазепи датується в обох 1685 роком замість 1687⁴.

Нарешті для повноти картини зануємо ще невелику біографію Мазепи, подану в семій частині відомого історичного нюрнберзького журналу 20-30-их років XVIII століття, *Neu-eröffneter Historischer Bilder-Saal*, який подає в скороченню всі ті відомости про Мазепу, що були вже раніше надруковані в зазначених мною журналах⁵.

являється як московський дипломатичний агент в Європі — Берліні, Ляйпцігу, Відні й т. д. (Див. Пекарській, *ibid.*, т. I, ст. 93-94; Duckmeyer, *ibid.*, т. II, ст. 80). Не дурно ж біографія Меньшикова, про яку ми вище говорили, виходить якраз в 1705 році. Це не виключає можливості, що Гюйсен, який ще в 1702 році знаходився з деякого часу на польсько-саксонській службі і після переходу на московську службу перебував ще певний час там же (Duckmeyer, *ibid.*, В. II, S. 79), міг і до 1705 р. мати звязки з німецькими журналами, особливо з ляйпцігськими *Europäische Fama*, робить однаке таке припущення тільки гіпотетичним. Виходження Мазепі князівського титулу за допомогою Гюйсена сталося в 1707 р., як це ясно видно з віденських архивних матеріалів (див. Ст. Томашівський, Мазепа й австрійська політика, *Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка* 1909, т. 92, ст. 244-245) — так, що це є аргумент з пізнішого часу. На жаль, міродайного для нас твору Гюйсена: „*Журналь Государя Петра I.*“, надрукованого в „Собрании“ різних записокъ и сочиненій, служащихъ къ доставленію полного свѣдѣнія о жизни и дѣяніяхъ Государя Императора Петра Великаго, изданномъ трудами и иждивеніемъ Θεодора Туманскаго“ (т. III — 1787 і т. VIII — 1788) не мали ми в руках і не могли порівняти матеріалів, що тут знаходяться, з біографічними відомостями про Мазепу в німецьких журналах.

¹ Порів. *Theatrum Europaeum*, 1720, Т. XVIII., S. 273 (1708) та *Europäische Fama*, 1704, T. 25, S. 57-60.

² Порів. *Theatrum Europaeum*, Т. XVIII, S. 273 (1703) та *Historische Remarques*, IV. Woche, vom 22 Januarii 1704, S. 26-27.

³ *Wöchentliche Relationen der im Jahr 1709. eingelauffenen merckwürdigsten und zur neuen Historie gehörigen Sachen...* Halle den 7. Jan. 1709, N. 1, S. 4.

⁴ Порів. *Wöchentliche Relationen* (7. Januar 1709, N. 1, S. 4) та *Historische Remarques* 1704, IV. Woche, S. 27.

⁵ *Des neu-eröffneten Historischen Bilder-Saals Siebenter Theil. Nürnberg* (без зазначення року), I. A. Seitzen Erben und Jacob Seitzen Buchhandlung, S. 257.

Зв'язки Гюйсена з цим журналом, які він, коли повірити його автобіографії, дійсно мав¹, могли тут і не грати великої ролі.

Отже коли наше припущення не є помилкове, то ми спостерігаємо руку Гюйсена майже в усіх відомих нам біографіях Мазепи, друкованих у німецьких журналах: безпосередно в *Europäische Fama* та *Historische Remarques*, посередно в *Theatrum Europaeum*, *Wöchentliche Relationen* та *Historischer Bilder-Saal*.

Звертаючись до змісту цих біографій, помічаємо, що всі вони передають перебіг життя та діяльності Мазепи по певному трафарету, неначе б вони вийшли з під одного штампу, — знову доказ на те, що їхній матеріал мав би походити від того ж самого інформатора. Ось коротенький конспект спільних всім біографіям відомостей про Мазепу: Мазепа — польський шляхтич з під Білої Церкви; в молодих роках „*Kammer Page*“ Яна Казимира, польського короля; пізніше у Дорошенка, який у всіх біографіях титулується „польським“ гетьманом („*Polnischer Feld-Herr*“). Всі біографії роблять в цьому місці ту ж саму помилку, називаючи його „*Doroginski*“ замість Дорошенка. Причина появи Мазепи на Україні — в його бажанні зберегти свої загрожені маєтки. У Дорошенка він — муж довіря, посланець до кримського хана з відповідальною місією, яку вдалося йому дуже добре виконати. При повероті з Криму чекає на нього полон у запорожських козаків. Далі — Батурин і служба у гетьмана Самойловича; через зручність і добру поведінку і тут — в перших рядах: спочатку — „*Kammer-Herr*“ і „*Geheimer Sekretarius*“; пізніше навіть „*General-Lieutenant*“. Тільки в питанні, чому Самойлович мусів уступити, різняться біографії: „*vieler Ursachen wegen*“ по *Europäische Fama* (1704, T. 25, S. 69); „*auf Anklage des Mazeppa*“ по *Historische Remarques* (1704, IV. Woche, S. 26); „*auf Anstifften dieses untreuen Mazeppa*“ по думці *Theatrum Europaeum* (T. XVIII., S. 273)².

Опис діяльності Мазепи яко гетьмана ще більше має характер трафарету: збудовання Мазепою кріпости Самари; отверте обвинувачення ним Голіцина в невдачі походу 1689 року, що будім то й прислужилося до повалення останнього³; щасливі походи його проти Татар; завоювання та розбудовання кріпостей „*Tavan*“, „*Singereu*“, „*Aßlangorod*“ в дев'ядесятих роках XVII століття. Біографічні дані в *Europäische Fama* на цьому й кінчаються. В *Historische Remarques*, а в слід за ними і в *Theatrum Europaeum*, продовжуються вони описом родинних відносин Мазепи. Ми читаємо тут, слідкуючи за більше повним описом в *Historische Remarques*, про матір Мазепи „*Magdalena Mokiofska*“, про дружину його, багату вдову з ко-

¹ Büsching, *ibid.*, S. 324.

² Не забудьмо, що *Theatrum Europaeum* подає біографію Мазепи в огляді подій за 1708 рік, коли гетьман перейшов до Шведів.

³ *Europäische Fama* плутає тут походи 1687 та 1689 років і оповідає про запалення трави, зроблене, мовляв, з наказу Голіцина. (Див. *Europäische Fama*, 1704, T. 25, S. 59). Про особливу позицію *Theatrum Europaeum* в цьому питанні буде мова пізніше.

зацького стану, від якої він мав дочку (обидві померли; дружина в 1702 році). Про сестру Мазепи, яка три рази була замужем: за Обидовським, Витославським та Войнаровським і те ж вже померла. Його племінник Обидовський зробив добру кар'єру: став царським столовником, полковником і губернатором Ніженським („Chiliarcha Nisinensis“); приймав участь в ліфляндському поході 1700 року та показав себе хоробрим і досконалим вояком. Другий його племінник Войнаровський студіює філософію в заснованій Мазепою київській гімназії („studiret Philosophiam zu Kiof in dem Gymnasio, so der Feld-Herr Mazeppa fundiret“)¹ і має наслідувати від гетьмана весь його маєток („und wird einmal alles von ihm erben“). Племінниця Мазепи, Марціана Витославська („Martiana Vituslaska“), пішла в Київський Печерський монастир².

Повертаючись знов до 1704 року, того моменту в життю Мазепи, коли німецькі журнали, подаючи з відомих вже причин його біографію, звернули на нього таким чином увагу європейської суспільності, — мусимо ще зазначити, що ставлення цих журналів до Мазепи було в цей час цілком прихильне. Після поданих мною пояснень зрозуміло чому. Historische Remarques подають, правда, сухий переказ біографії Мазепи без жадної спроби схарактеризувати його діяльність, вказують тільки в одному місці на добру поведінку Мазепи на службі у гетьмана Самойловича. Зате тим ліпше характеризує його Europäische Fama. Він тут і спритний і розумний і хитрий, добрий дипломат, прекрасний, відважний генерал і т. д. Від нього очікує журнал що найліпшого в бучучині³.

V. Мазепа на боці Шведів і зміна фронту німецьких журналів з цього приводу.

Діяльність Мазепи з 1704 аж по 1708 рік приходить більш-менш непоміченою в Німеччині і не викликає, як мені здається, ніякої особливої уваги до його особи. Відомости про нього, правда, поступають і далі; одначе вони реєструють цілком зовнішні річі з його життя, як наприклад: „Der Cosacken Feld-Herr Mazeppa ist am Freytag zu seiner Armee nach Kiow gegangen“⁴.

¹ Автор, очевидно, говорить про Київську Академію. Що Київська Академія стояла дуже високо в очах закордону, про це свідчить одна цікава замітка, подана невідомим автором в Europäische Fama (1705, T. 35, S. 890): »Ausser itzt belobten gelehrten Liefländer hat Se. Czaarische Majest. verschiedene Griechische Patres aus fremden Orten dahin beruffen, welche auf Czaarische Unkosten die lateinische und griechische Sprache, nebst der Philosophie und Theologie (wie solche zu Rom, Padua, Kiow und anderwärts erlernen) ohne Entgeld lehren, und öffters öffentlich über gewisse gedruckte Theses disputiren«.

² Ці цікаві відомости використав почасти Енгель в »Geschichte der Ukraine und der Cosaken«, Halle 1796, в відділі про Мазепу.

³ Europäische Fama, 1704, T. 25., S. 60.

⁴ Leip. Post-und Ord.-Zeit. Das I. St. der XXIII. Woche, 1707. Lemberg vom 21. May.

Але його перехід в 1708 році на бік шведського короля робить сильно вражіння на німецьку суспільність, так що навіть такий незначний та компілятивний орган, як вже згадані нами *Wöchentliche Relationen* з Галле, подають з цього приводу коротеньку біографію Мазепи. Недурно також і *Theatrum Europaeum* і *Historischer Bildersaal* містять біографії Мазепи під 1708 роком, неначе цим вже звертаючи увагу читача на самий факт переходу його на шведський бік.

Головне одначе те, що увага, звернена тепер на Мазепу, не є ознакою доброго до нього відношення. Навпаки і тон і сама оцінка Мазепи як державного мужа з боку важніших німецьких журналів ґрунтовно міняється: з позитивної стає вона негативною. Це й не дивно, бо як Німеччина в цілому, так і особливо Прусія та Саксонія не були прихильними до Шведів та їх союзників¹. Прусія мала ще з часів Великого Курфюрста особисті порахунки зі Шведами. Саксонський курфюрст, хоч і заключив в 1706 році мир з шведським королем в Альтрандштаті та зрікся польської корони, все ж таки не переставав і далі мріяти про поворот в Польщу та повернення польської корони, чому на перешкоді стояв шведський король Карло XII. та його експонент в Польщі Станислав Лещинський. Та й енергійні заходи Петра перед німецькими урядами що до преси, вплив його дипломатичних агентів, особливо такого спритного та розумного, як барон Гюйсен, — все це мусіло зробити своє діло². Головні німецькі політичні журнали, які писали про події на Сході Європи в початках XVIII. століття, можна не перебільшуючи назвати московфільськими; та й матеріяли свої отримували вони здебільшого з московських рук, про що ми вже знаємо.

Найбільше типовою є з цього погляду позиція, зайнята московфільським німецьким часописом *Europäische Fama*³. Ще до недавня ставлення цього часопису до Мазепи було дуже прихильне. Що ж тепер? Передаючи на початку 1709 року вістку про перехід Мазепи на бік Карла XII., дбає ще журнал хоч про об'єктивність назовні — з зрозумілих причин, бо не знати, хто переможе в шведсько-московському змаганні. Шведська окупація Саксонії далася таки добре в знаки саксонцям; через те й *Europäische Fama* обережна. Вона здержується тут від якої небудь оцінки, подаючи тільки самий факт переходу Мазепи на шведський бік на підставі, звичайно, фальшивих московських інформацій. Коли повірити *Europäische Fama*, то Мазе-

¹ Тут маємо на увазі не стільки німецьку суспільність, скільки урядові чинники.

² Також і офіційні московські резиденти при чужих дворах розвивали не раз енергійну пропаганду. Мені відома, наприклад, акція московського резидента в Берліні фон-дер-Літа (*von der Lith*), який після переходу Мазепи до Шведів дуже ревно лаяв гетьмана перед урядовими чинниками Прусії, поборював шведську агітацію та критикував шведські, прихильні до Мазепи, відомости. Див. *Preuß. Geheimer Staatsarchiv, Rep. XI. Rußland 19e*.

³ Е. Шмурло так оцінює цей журнал: »Издавіе Рабенера *Europäische Fama* въ теченіе многихъ лѣтъ помѣщало сочувственныя Россіи статьи, служа такимъ образомъ нѣкотораго рода офіціознымъ органомъ русскаго правительства за границей. (Е. Шмурло, Петръ Великій въ оцѣнкѣ современниковъ и потомства, Жур. Мин. Нар. Просв. С. Петербургъ, Октябрь 1911 г. ст. 323).

па рішився зробити цей відповідальний крок лишень тоді, коли почув, що московська головна квартира захиталася в своїм довіру до нього. Під претекстом якоїсь більше рішучої акції проти Шведів, наказав він своїй армії перейти на другий берег Десни, й коли це було зроблено, вистроїв козаків в бойовий порядок та відкрив їм свій намір перейти на шведський бік. Козацька більшість не погодилася одначе на цю пропозицію. Її настрої став такий небезпечний, що Мазепа мусів тікати, а з ним і тисяча ним підкуплених козаків та три полковники, яких взято було силоміць. Вірна ж цареві козацька армія відступила в добрім порядку назад¹.

Навіть тоді, коли приходять повідомлення з царського табору про побіду над Шведами під Полтавою, не ризикує *Europäische Fama* на якусь більш резолютну оцінку цієї важної події, неначе підкреслюючи свою неутральність в суперечці поміж „*Moscowitisch-und Schwedisch-Gesinnete*“ про шанси на побіду тієї чи другої сторони². Тільки повторні інформації з московського боку про рішучу побіду над Шведами дають журналу можливість вийти з цього вимушеного неутральтету. Дуже добре розуміючи, що ця перемога приносить велику зміну європейській ситуації та що найменш усуває з театру подій такого небезпечного ворога як Карло XII.³, дозволяє собі тепер *Europäische Fama* на цілком свобідний вислів думок і про українського гетьмана Мазепу. З приводу фальшивої інформації про видачу Турками Мазепи та Войнаровського в руки Петра, що пізніше спростовується⁴, називає журнал обох „*Ertz-Rebellen*“, Мазепу „*den abtrünnigen Mazerpa*“⁵. Тепер появляється в журналі сила московських указів та реляцій, між ними і маніфест Петра з 21 січня 1709 року, в якого німецьким перекладі йде мова про зраду „*des Gotts vergessenen Schelms und Verräthers des gewesenen Hetmans Mazerpa*“, також і лист Мазепи до Станислава Лещинського з Ромен (з 5 грудня 1708 року)⁶. До цієї різької характеристики подає *Europäische Fama* ще й лекцію моралі, яка має на увазі не тільки Мазепу, але й Карла XII. Вона остільки цікава, що ми наводимо її тут дослівно: „*Man kan nicht eigentlich sagen, wo sich der unglückselige König von Schweden befindet, und wie sein Zustand eigentlich beschaffen ist, jedoch mag er sich dieses gnug seyn lassen, daß er seinen siegreichen Feinden nicht in die Hände gerathen Meines Erachtens kan dieses vor einen nicht geringen Fehler gehalten werden, daß er einen Ungetreuen zu seinem Vertraueten gemacht hat Jederman wird leichtlich mercken, daß*

¹ Цікаво, що це оповідання майже дослівно повторює те, що було надруковане з приводу переходу Мазепи на шведський бік в *Leip. Post-und Ord.-Zeit. Anhang zur LII. Woche 1708*. Тут же знаходимо й джерело, з якого походив цей опис, бо він датований так: »*Aus dem Moscowitischen Feld-Lager beym Fluß Dejna, vom 19 Novembr*«.

² *Europäische Fama*, 1709, T. 90, S. 453-454.

³ *Europäische Fama*, 1709, T. 91, S. 566.

⁴ *Europäische Fama*, 1709, T. 94, S. 788.

⁵ *Europäische Fama*, 1709, T. 92, S. 642-643.

⁶ *Europäische Fama*, 1709, T. 93, S. 727-731.

ich hierdurch den gewesenen Feldherrn derer Cosacken Mazeppa verstehe. Dergleichen Untreue, wie derselbe gegen seinen Ober-Herrn begangen, ist niemals zu billigen; daher auch folglich diejenigen Potentaten, welche solche Abtrünnige gegen ihre eigene Landes-Herren gebrauchen, selten etwas anders als Unglück zugewartet haben.... Dieser ungetreue Mazeppa erfuhr die Wahrheit des bekanten Sprichwortes an seiner eigenen Person, daß nemlich Untreu seinen eigenen Herrn schläget, indem er nebst seinem Schwieger-Sohn Woynarsowsky gefangen, und nach Kiow gebracht wurde¹, allwo ihn Se. Czaarische Maj. selbst examiniren liessen. Es sollte billig jedermann die Haut schauern, wenn man bedencket, wie diesem alten Verräther zur verdienten Strafe die Haut gegerbet werden wird, anerwogen es gnugsam bekant ist, daß in dem Moscovitischen Reich die Missethäter sich nicht zu getrösten haben, daß man ihren Missethaten durch die Finger sehen, oder dem Scharfrichter eine Mühe ersparen werde².

В інших часописах з 1709 року, як аугсбургський журнал Monatlicher Staatsspiegel або невеликої вартости тижневик Wöchentliche Relationen (Halle 1709) та Einleitung zur heutigen Historie aus denen täglich einlaufenden Zeitungen (Leipzig 1707-1710; 1-30 Stück), не знайдемо якоїсь оцінки діяльності Мазепи в 1708-1709 роках. Вони подають тільки факти, і притім для нас мало цікаві. Лишень Wöchentliche Relationen друкують дещо, що могло своїм змістом вплинути на німецьку громадську думку в її відношенні до Мазепи: це є кореспонденція з Москви, в якій подається в скороченні лист одного полоненого Шведа з обвинуваченням, що якраз Мазепа завинив поразку Шведів. Він порадив шведському королеви приступити до облоги Полтави, що було фальшиво, бо Полтаву як сильну кріпость не можна було взяти³.

Всі ці журнали як один звертають увагу на таку сензаційну новину, як отой комедійний суд, що був виповіджений відсутньому Мазепі князем Меншиковим по заняттю Батурина в 1708 році. Що до Theatrum Europaeum, то цей журнал друкує свій огляд подій за 1707-1709 роки аж у 1720 році, тримаючись москофільської традиції Europäische Fama. Надзвичайно багатий матеріал, поміщений в ньому, здебільшого походить з тих же московських джерел, що й у Europäische Fama: царських указів, реляцій, звичайно і газетних відомостей. Для нас він мало цікавий. Зате цікаве відношення журналу до Мазепи після переходу його на шведський бік. Ця подія викликає з боку Theatrum Europaeum дуже різке осудження. Не дурно саме тут подає він біографію Мазепи, в якій, в протиріччя до свого ранішого погляду⁴, покладає на нього відповідальність

¹ Це писалося ще в той час, коли ходили чутки в Німеччині про видачу Турками Мазепи в московські руки.

² Europäische Fama, 1709, T. 93, S. 725.

³ Wöchentliche Relationen, N. XXXVII, den 14. September 1709, S. 148.

⁴ Theatrum Europaeum, 1698, T. XIII, S. 66 (1687), S. 652 (1689).

за скинення Самойловича та за невдалий похід Голіцина 1689 року¹.

Згідно з цим і сама особа Мазепи набирає тут рис більш негативного ніж позитивного характеру. І *Theatrum Europaeum* не відмовляє Мазепі в розумі і хоробрости, але одночасно характеризує його, як фальшиву та амбітну людину, невдячну та незадоволену царською ласкою. Вже на 83 році життя, каже журнал, захотілося йому правити Україною на правах суверенного князя. Як кривоприсяжця („ein Meuneidiger“), покинув він царя, свого правного пана („seinen rechtmäßigen Herrn“). Але замість суверенности дісталось на його долю нічого іншого як „Mühe, Schimpff und so viel Unglück und Widerwärtigkeit, daß er gar als ein herum schweifender, seinen alten ehrgeizigen Geist darüber aufgab“².

Самий перехід Мазепи до шведського короля малює *Theatrum Europaeum* так само як і *Europäische Fama*; але просте, фактичне оповідання, подане в *Europäische Fama*, набирає тут драматичних рис: коли Мазепа, перейшовши на другий берег Десни, запропонував козакам приєднатися до Шведів, то майже всі закричали: „Nein, wir wollen beständig und dem Czaar treu bleiben“³. У Мазепи залишилося всетаки біля 8.000 козаків, з якими він і явився в шведським таборі. Тут чекала на нього дуже немила несподіванка, бо Шведи встигли вже зрабувати трицять посланих Мазепою наперед повозок з золотом та дорогоцінними речами⁴. Поминаємо такі події, як взяття Батурина, відому езекуцію Меньшикова, Полтавський бій та інше, про що нарешті не дає *Theatrum Europaeum* чогось особливо цікавого. Звернемося ще до остаточних міркувань цього журналу. На думку *Theatrum Europaeum* Мазепа своєю зрадою зашкодив не тільки собі самому, але й став причиною поразки Карла XII. Карлови XII. треба було б після того, як він побачив, що дорога на Москву через Смоленськ спустошена, повертати назад та, зєднавшись з Левенгауптом, осісти в Польщі або Ліфляндії. Завдяки Мазепі пішов він одначе на Україну, де і сталася з ним катастрофа⁵. Мазепа мав, правда, широкі пляни: він рахував на Татар, донських козаків та запорожців. Але вдалося притягнути тільки останніх⁶.

Як останній штрих до цього ефектного малюнку діяльності Мазепи наводить *Theatrum Europaeum* фантастичну розмову, яка мала відбутися поміж Карлом XII. та Мазепою підчас їхньої втечі. Десь там за Дніпром, підчас відпочинку, мусів Мазепа вислухати такі гіркі слова короля: „Hätten wir doch unsers getreuen General Rheinschilds guten Rat gefolgt, und demjenigen, was der Graf Piper

¹ *Theatrum Europaeum*, 1720, T. XVIII, S. 273 (1708).

² *Theatrum Europaeum*, 1720, T. XVIII, S. 273 (1708).

³ *Theatrum Europaeum*, 1720, T. XVIII, S. 273-274 (1708).

⁴ *Theatrum Europaeum*, 1720, T. XVIII, S. 274 (1708).

⁵ *Theatrum Europaeum*, 1720, T. XVIII, S. 274 (1708).

⁶ *Theatrum Europaeum*, 1720, T. XVIII, S. 294 (1709).

gutachtete. Mazeppa! Mazeppe! ihr habt uns verführet. Jedoch will ich zu Gott hoffen, daß ich noch unüberwunden sterben werde“¹.

Наприкінці назовем ще один історичний журнал двадцятих-тридцятих років XVIII. століття. Це є нами вже не раз згаданий нюрнберзький журнал *Neu-eröffneter Historischer Bilder-Saal*, де знаходимо дещо й про Мазепу. Про біографію Мазепи, надруковану в цьому журналі в огляді подій за 1708 рік, ми вже писали: вона майже нічим не помітна. Є в ній тільки одна оригінальна риса: це вказівка на скупість Мазепи². Ця, мовляв, прикмета характеру Мазепи стає для журналу вихідним пунктом для освітлення діяльності його в 1708 та 1709 роках. Скупість Мазепи була причиною того, що його не злюбили козаки і що цар почав ставитися до нього з недовірям³. Через скупість та зажерливість захитався Мазепа в своїй вірності цареві і передався на бік Шведів, коли вони дали йому багато грошей⁴. Та ж причина поділяла на нього, коли він порадив шведському королеві приступити до облоги Полтави, бо в Полтаві мав він добрий скарб („einen considerablen Schatz“), який таким чином сподівався врятувати⁵.

Смерть Мазепи не викликає з боку німецьких журналів якоїсь особливої уваги. Для них був він уже закінченою сторінкою історії. Подається лишень самий факт смерти Мазепи, і тільки в деяких журналах знаходимо дату його смерти та місце де його поховали, з іншими незначними подробицями⁶.

Нарешті решт залишається ще звести все, подане німецькою журналістикою про Мазепу, до одного знаменника.

Загалом беручи, мусимо зазначити, що тогочасна німецька преса — як газети так і журнали — мало була ознайомлена з внутрішнім станом України в кінці XVII. та на початку XVIII. століття. Явище до певної міри навіть незрозуміле, бо вже в XVII. столітті та на початку XVIII. зявилося за кордоном чимало творів, що трактували історію України взагалі та козацьку проблему особливо. Можна навести цілий ряд авторів, які віддали свою увагу історії України, або в зв'язку з іншими проблемами, або навіть спеціально — отакі, наприклад, як: *Beauplan, Pierre Chevalier, Linage de Veauciennes, Gaspard le Tend, Alberto Vimina, Boxhornus-Zuerius, Aaron Bliverintzius, Godofredus Weissius, Christophorus Hartknoch, d'Alerac Samuel Puf-*

¹ *Theatrum Europaeum*, 1720, T. XVIII, S. 300 (1709).

² *Neu-eröffneter Historischer Bilder-Saal*, T. VII, S. 257 (1708).

³ *Histor. Bilder-Saal*, T. VII, S. 257.

⁴ *ibid.*, S. 257.

⁵ *ibid.*, S. 752.

⁶ Див. *Einleitung zur heutigen Historie*, Leipzig 1710, St. 21, S. 1886-1887 („Der Mazeppa ist indessen den 3. Septembr. zu Bender mit tod abgangen, nachdem er sein alter auf 81 jahr gebracht. Man sagt, es habe derselbe einen grossen schatz von baaren geld verlassen, welchen der König in Schweden mit nach Bender gebracht, und davon mit seiner noch übrigen mannschafft subsistiret hätte. Die leiche des Mazeppa ist nach Zassy in die Wallachey geführet, und daselbst in eine Römisch-catholische kirche begraben worden“). Те ж саме, тільки в скороченню, подає й *Neu-eröffneter Historischer Bilder-Saal*, T. VII, S. 759.

fendorf, Bernard, Сопног і багато інших¹. Також і праці польських істориків, як Пасторіуса та Коховського, писані латинською мовою та друковані ще у восьмидесятих роках сімнадцятого століття, стояли Німцям до розпорядимости.

Не дивлючись на це, поінформованість німецької журналістики про внутрішні відносини на Україні була на загал дуже слаба. Як ми вже бачили, з козаками була німецька читаюча публіка добре ознайомлена. Слава козацька лунала ще від давніших часів по цілім світі. Але хто вони, яке їх правно державне становище, соціальне, економічне, — про це ми тут нічого не чуємо. В німецькій пресі виступав козак як вояк, відважний, знаючий свою справу, але не постійний: бо він добре воює, коли його задоволено; має нахил до бунту, коли почуває себе скривдженим.

Також і роля гетьмана, як голови козацької держави, була їй неясна. Німецький журнал уявляв собі гетьмана як командуючого козацькими військами, генерала (Oberfeldherr). Його суттєва функція як особи, яка управляла на автономних началах цілою великою країною, не впадала їй в око. Навіть таке кардинальне питання, чи обирається гетьман самими козаками, чи призначається московською владою, не могла вона з певністю вирішити. Отже інформація ця легка, поверховна, вона слідувала головним чином за військовими подіями на Сході Європи та участю в них козаків. Можливо, грало тут неабияку ролю також і те, що інформації, які напливали до німецької преси, походили або з Польщі, або з Московщини, де зовсім не клали ваги на те, аби за кордоном повстало вражіння про Україну як про якесь окреме тіло.

Те ж саме мусимо сказати про німецьку пресу і в її відношенню до Мазепи. Дійсні наміри Мазепи, його поплутана дипломатична гра, залишилися їй невідомими. Вона брала Мазепу таким, яким він мусів себе назвати: вірним слугою царя, відомим царським діячем та любимцем, через що так прихильно поставилася до нього в біографіях 1704 року. Це прихильне ставлення до Мазепи різко змінилось, після того як він перейшов на бік шведського короля. Ми знаємо, що тут мусіло вплинути на німецьку пресу: і політична орієнтація на Москву проти Швеції, і московська пропаганда і діяльність таких агентів як Гюйсен і т. д. Але різка оцінка, яку знайшла діяльність Мазепи після 1708 року на сторінках німецьких важніших журналів, зясовується також і тим, що вони не знали Мазепи таким, яким ми його знаємо: як патріотичну, релігійну людину, щедру супроти Церкви й школи, не знали і його важкого становища поміж твердим, жорстоким Петром та незадоволеним людом українським.

Про цю неознайомленість красномовно говорять і німецькі біографії Мазепи: вони подають тільки зовнішній перебіг життя та ді-

¹ Див. D. Dorošenko, Die Ukraine im Lichte der westeuropäischen Literatur. — Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes, Berlin 1927, B. I., S. 1-8.

яльності Мазепа, не торкаючись, за виключенням деяких інформацій про його родину, внутрішніх інтимних сторінок його життя. Вони, правда, вільні і від тих легенд, якими так багаті пізніші оповідання про Мазепа російського та польського походження, на що треба звернути увагу, — але в їх сухім річевім малюнку, не знайдемо й того, що ми вважаємо суттєвим в його особі, бо назвати його хитрим, відважним, розумним, спритним — не значить ще схарактеризувати цілий образ Мазепа як людини та державного мужа¹.

Борис Крупницький

Черці-Франціскани між Татарами

Орган Американсько-Католицького Історичного Товариства: «The Catholic Historical Review» (Washington, т. XVI, ч. 3, за жовтень 1930 р., ст. 249-275) нещодавно приніс цінну розвідку. Її автором: Livarius Oligier, OFM., а оригінальний наголовок: Franciscan pioneers amongst the Tartars. Ми свідомі, як тісно ця розвідка своїм змістом торкається одної з цікавіших сторінок нашої рідної бувальщини. Крім сього, який це замітний причинок до історії монашества?... Ще свіжо в нашій пам'яті стоять основні досліді на подібну тему проф. Й. Умінського і покійного проф. Ст. Томашівського. Тому корисно буде зазнайомити читачів «Записок ЧСВВ.» зі змістом, обробленням та матеріалом згаданої праці.

Й. Скр.

СТАТТЯ починається коротким exposé, у якому автор начеркує картину Європи XIII-го століття, коли то могутність Татар була постійною загрозою для християнського світа. Смерть Оккодая, Джін-гіс-Ханового сина, спричинила відкликання татарських військ із Європи назад у глибину Азії. Тодішній західно-європейський світ, користаючи з відсутності безпосередньої небезпеки і свідомий далекосяжності монгольської загрози, звернувся до папи за порадою, а саме, яким способом запобігти такій страшній для християнства новій інвазії поганської орди. Під увагу взяли три проєкти: 1) Зорганізувати наново хрестоносні походи, отже йти на ворога збройною силою; 2) силкуватися навязати дипломатичні зносини, щоб усталити приязні взаємини між Татарами і папою, тодішнім головою європейської політики; 3) спробувати позискати Монголів для християнства шляхом місіонарської роботи.

Безпосередно по Wahlstatt'ській битві (1241) і підчас того, як сам Бату йшов побідно вперед, у різних сторонах Німеччини

¹ В доповнення поданої тут німецької літератури про .І. Мазепа додаю, що існує книжочка, затитулована: Ukrainische Lieder von Anton Mauritius. Gedruckt bei L. W. Krause, без місця і року друку, однак давно видана. На стор. 14-15 є вірш: Maserra als Sänger. Вірш і загалом уся збірка ставиться з дуже великим пієтизмом до гетьмана, України і Українців. — Зазнайомлення з книжочкою завдячую ласкавости проф. Б. Лепкого у Кракові. Й. Скр.

проголошено хрестоносні походи. Обставини однак не були корисні для їх здійснення, а се тому, що саме тоді панував острій роздор між папством і цісарством. Натомість папа, як і французький король св. Людовик IX, успішно намагалися навязати дипломатичні взаємини з татарським ханом. Крім сього, вислано до Татар досвідчених у подорожах монахів яко місіонарів. Одиниці, призначені до сього трудного і світлого завдання, папа вибрав з поміж членів ново-повсталих монаших Чинів: св. Домініка (*Ordo Praedicatorum*) і св. Франціска з Асичі (*Ordo Fratrum Minorum*). Оба Чини, особливо францісканський, дали Христовій Церкві цілі ряди перенятих святою вірою та неустрашимих подорожників. Вони їхали з центральної Європи аж у центральну Азію і навіть аж до Пекінгу, не вважаючи на невігоди і небезпеки подорожей у тодішніх часах. Висилка до Татар таких місій, будь-то дипломатичних, будь теж місіонарських, тривала з деякими перервами аж до упадку орди в 1368 р. Одначе практичні висліди місій були слабі. Навернення поган не досягнуло ширшого розміру, помімо того, що татарські хани загалом були толерантні і деякі з поміж них відносилися навіть прихильно до представників християнської віри.

Справоздання з тих дипломатичних та місіонарських старань заховались у великій мірі до нині у формі дневників висиланих отців, а також у формі інших відносних документів. Їх часто використовували для критичних студій і перекладали на чужі мови. Одно з найславніших видань географічної літератури Англії, це праця видана Sir Henry Yule'm (London 1868), перевидана і поправлена Henri Cordier'ом (London 1915-16) під назвою »Cathay and the way thither«¹, між іншим містить низку праць церковних авторів і місіонарів. Та видавець книжки, Yule, мав на увазі лише свою, історично-географічну точку погляду. Він передусім високо оцінював подорожні описи Марка Поля. Їх, що правда, він не помістив у згаданім виданню, а то з певністю тому, що про нього видав особну працю. Місіонарству він не присвячує уваги, хоч воно часто являється головним предметом заінтересовань відносних описів.

Супроти того, поява нової збірки подорожних описів, присвяченої досліджуванню місіонарської роботи, була вельми пожадана. Й таку науково опрацьовану збірку документів із подорожей ОО. Францісканів, висиланих до Китаю в місійних цілях, опублікував Fr. Anastasius van den Wyngaert, OFM. Свою працю назвав: *Sinica Franciscana* (Vol. I. Quaracchi, 1929, pp. CXVIII-637). Покищо появилася перший том. Він містить усі описи подорожей, що їх відбували ОО. Франціскани до Китаю в середновіччю. Хоча цей перший том є неначе вступом до ще більшої збірки документів про францісканські місії в Китаю від XVII віку аж до около 1820 р., він однак має самостійну вартість для себе. Перший раз

¹ »Cathay« тоді звали Китай.

маємо перед собою цілість (corpus) францісканських описів подорожей (тзв. ітінерарів) і листів, що торкаються Монголів і місійної роботи між ними. За виїмком славних описів Марка Поля, отсі справоздання місійної діяльності дають нам одинокі географічні та етнольогічні відомости що до Татар. Францісканські дипломати відзначалися небуденним даром спостерігати усе гідне уваги, про що свідчить також факт, що більшість дотеперішних публікацій місійних звітів завдячує свою появу заходам відомих географів і етнольогів.

Праця van den Wuyngaert'a починається короткою передмовою, переглядом жерел та обширною відносною бібліографією. Описля слідує кілька уступів про історію Монголів, їх відношення до власної та чужих релігій, про татарські інвазії і висилані до Азії дипломатичні та християнські місії. Щойно потім van den Wuyngaert приступає до наміреної ним властивої ціли, то є до видання 11 текстів, у хронологічній порядку. Кожний з них попереджений особним нарисом про життя і діяльність автора. При кінці знаходиться повний виказ імен та назвиськ і географічна карта Азії. Авторами подорожних описів є слідуєчі законні особи:

1. Fr. Giovanni di Pian de Carpino, перший з поміж ОО. Францісканів, висланих до Татар та взагалі один з перших членів новозаложеного Чину OFM. Уроджений у Pian de Carpino, области Perugia, вступив до Чину ще перед 1221 р. Йому повірювано ріжні місії, головно в Німеччині, де оснував францісканські брацтва і займав високі та відповідальні церковні уряди. Його сучасник, Jordanus di Giapno, каже про нього (див. Anal. Francisc., l. 17, p. 55): »Цей чоловік був найзамітнішим поширителем свого Чину, якого він боронив перед єпископами та князями. Він любив своїх братів наче квочка свої куря і начальствував над ними в згоді і в милосердю, на їх велику потіху«.

Fr. Giovanni мав уже за собою чимало заслуг, коли в 1245 р. вислано його в дипломатичній місії до Татар. Попри широкі досвід, що його набув підчас свого перебування в ріжних сторонах Європи, він славився ще незвичайним тактом в обходженню з людьми. Ця остання прикмета, так необхідна для успішних пертракцій з чужинцями, кваліфікувала його особливо до наложеного на нього відвічального завдання і пояснює, чому саме його папа Іннокентій IV вибрав на амбасадора св. Престолу.

16. квітня 1245 бр. Giovanni di Pian de Carpino вибрався з Ліону у далеку подорож в товаристві о. Стефана з Мадярщини. Цей останний заслаб підчас дороги і мусів вернутися. В уступі IX свого опису, знаного під заголовком: »Historia Mongolorum«, знаходимо всі подробиці дальшої дороги бр. Джіованні. В Бресляв він прилучив до себе бр. Венедикта з Польщі, яко прибічного товмача. По дорозі засягає всіх можливих інформацій про Татар. Дізнавшись, що вони жадні подарунків, заосмотрює себе в дорогоцінні футра.

Останній постій обох отців у межах християнського світа був у Києві. На жаль, автор статті, Livarius Oliger, ані словом не згадує, чи автор подорожного опису споминає щось ближше про Київ або про політичні, релігійні та етнографічні особливости сього краю (Русі). Можливо, що в оригінальнім тексті автор подає якісь спостереження про тодішню Русь. L. Oliger міг не згадувати про них просто тому, що його увага звернена виключно на ціль подорожи.

3. лютого 1246 місія вирушила з Києва і незабаром зіткнулась з першими Татарами. Почувши, що бр. Джіованні є папським легатом та отримавши дарунки, Татари віднеслись приязно, достарчали що-раз свіжі коні і супроводили місію аж до обозу Бату, на низшій Волзі. Бату прийняв до відома зміст папського листу, прочитаного за посередництвом товмачів. До репрезентанта папи він віднісся чемно, але заявив, що сам не в силі про нічого рішати

і відіслав його до Великого Хана, в глибину Азії. 8 квітня 1246 бр. Джіованні рушив у дальшу дорогу — «з рясними сльозами», як він сам каже, «не знаючи, чи на зустріч життю, чи смерті».

Від хвилі, коли бр. Джіованні офіційно узнано за папського посла, ставилися до нього з повною пошаною, відповідно до його високого становища. Підчас дальшої дороги достарчали йому всяку можливу поміч, головню коні. Комунікація на головних шляхах була незвичайно дбайливо та зручно організована, про що згадує також Марко Польо.

Нарешті папський висланник доїхав до обозу Куюка, близько Карако-рум, на полудне від байкальського озера. Саме в той час татарська старшина мала вибрати Куюка Великим Ханом. Він гарно прийняв бр. Джіованні, велів умістити його в кращій кватирі, не там де звичайно мешкали чужинні посланники, і просив його перечекати урочистість його вибору. Егзотичні церемонії Куюкового вибору на Великого Хана бр. Джіованні описав подрібно. Між іншим він згадує одного золотника з оточення Хана, який був йому не раз у дечім помічний. Тих з поміж воєнних бранців, що визначувались якимсь особливим умінням, Татари не вбивали і затримували в себе на те, щоби виконували різні роботи. Так воно сталось було мабуть і з тим золотником. Згадуючи про його особу, автор статті L. Oliger називає його «a Ruthenian goldsmith». Наскільки ця назва покривається з текстом оригіналу, вона замітна тим, що на слідуєчій сторінці L. Oliger споминає про Київ, як «Kiev in Russia». Тим самим текст орудює двома різними поняттями, то є «russian» і «ruthenian». Це заслуговує на особливу увагу тому, що якраз у 1245 р. князь Данило Галицький також їхав поклонитися Ханови і заходить питання, чи й оригінальний текст бр. Джіованні розрізняє означення: «російський» і «рутенський» і в яким значінню.

По укінченню довгих торжеств, звязаних із вибором Великого Хана, цей останній нарешті зволив прийняти папського амбасадора на авдієнцію. Це не обійшлося без спеціальних церемоній. Між іншим бр. Джіованні мусів накинути на свій францісканський габіт багрову мантию-кирею, тому що послам вільно було являтися на авдієнції в Хана виключно убраним в багровому одягу. Авдієнції в Хана, перепроваджені за поміччу товмачів, мали місце кілька разів і то по різних обозах Хана, в околиці ріки Оркон. Вкінці дозволено папському посланникови доручити на письмі свої бажання. Хан також спитав, чи й йому вислати власні посланців з відповідю до папи. Одначе бр. Джіованні дипломатично переконав Хана про недоцільність такого наміру, побоюючись, що ті «посли» моглиб бути шпіонами.

Тоді уложено лист від Великого Хана до папи, писаний на татарській мові та перекладений на латину. 13. XI. 1246 доручили бр. Джіованнієви опечатаний лист. Опісля скермували його до матери Хана, від якої він одержав в дарунку дорогоцінний футра, більшість яких незадовго йому вкрали. Бр. Джіованні вертав назад тою самою дорогою, що і приїхав йому. Одначе подорож була прикрійша тому, що наступила була зима. По дорозі бр. Джіованні ще раз вступив до обозу Бату і вкінці 9. V. 1247 повернув до Києва «в Росії». Звідтам вертав через Польщу, Чехи і Німеччину аж знову до Ліону, де приїхав у листопаді 1247 р.

Папа Іннокентій IV був вельми вдоволений успіхом місії і післав бр. Джіованні ді Піан де Сарпіно в новій дипломатичній місії до короля св. Людвіка IX. Пізнійше іменував його архієпископом в Антіварі (1248) і там він помер (1252).

Головний мотив висилки дипломатичної місії до Татар був потрійний: зложити пошану Ханови у формі висланої амбасаді; старатися позискати його та його підданих для християнства; зібрати як найбільше відомостей про Татар. Вислід цього третього завдання знаходиться в перших 8 уступах справоздання бр. Джіованні і тут, по-раз перший, маємо автентичні інформації про Татар, перед котрими дрожала тодішня Європа.

2. Свого рода доповненням до праці бр. G. di Pian di Sarpine є вражіння бр. Венедикта з Польщі, теж Францісканина, про якого передше була згадка, що його взяв зі собою бр. Джіованні за товмача. Вертаючи через місто Кельн, бр. Венедикт оповідав одному священникови про все, що бачив підчас

своєї подорожі. Цей священник описля передав оповідання бр. Венедикта в «Annales S. Pantaleonis». Це оповідання відзначається головню докладним описом дороги. Крім цього, воно потверджує все сказане бр. Джіованнієм.

3. Незадовго по повороті бр. G. di Pian de Carpino, другий Францісканин, Fr. William de Rubruc, відбув подорож до Великого Хана і лишив по собі подрібний опис усього, що бачив. Уродившись у Фляндрії (деякі твердять, що в Бельгії), бр. William правдоподібно перебував якийсь час між братією в Парижі. Около 1248 р. його вислано до Сирії. Звідтам поїхав до Константинополя (1253) і в тім-же році вибрався до Татар, висланий французьким королем, св. Людвигом. По повороті з Азії назначено його учителем братії в Сирії. Там він писав свої вражіння з подорожі, присвячені королеви Людвигови IX. Вкінці дозволено йому вертати у Париж. Про дальше його життя нічого не відомо. Характер його місії не був ясно означений. При всякій нагоді він заявляв, що не є послом французького короля. Він мав при собі лише поручаючий лист від Людовика IX, адресований до Сартаха, сина Бату, який ухотив за християнина.

В тім листі проситься дозволу затриматися та проповідувати Христову віру в землях Сартаха. Цей останний тоді командував на правім березі Волги, недалеко Каспійського моря.

Бр. William був науково більше образований ніж G. di Pian de Carpino. По фаху він був професором, підчас коли бр. Джіованні весь час займався адміністрацією різних провінцій. Одначе Італіець далеко перевисшив бр. Rubruc'a дипломатичним хистом. Цей останний був мабуть нераз більше завзятий та ширий ніж обережний у своїх словах, про що свідчать його власні вискази. І в иншій праці, посвяченій XIII століттю (див. Antonianum, II, (1927) 215), теж говориться про нього, що Великий Хан жалувався, що Rubruc грозив йому пеклом, замість передше зазнайти його з лагідною красою християнської віри.

Опис бр. William'a складається з прольогу, 38 уступів і з епільогу. Він виїхав 7. V. 1253 з Константинополя через Чорне Море до Криму і звідтам прямував до Татар. Щойно в липні міг передати королівський лист Сартахови, командуєчому Татарами на правім березі низшої Волги. Сартах, про якого хибно поінформували бр. William'a, будьтоби він прийняв уже християнську віру, відіслав місіонера до свого батька, Бату.

Ще швидше Бату відіслав William'a до Великого Хана Мангу. Наслідком упертої заяви бр. William'a, що він не є нічим амбасадором, не користувався ні поміччу, ні теж уважливістю, стосованою до вислаників чужих держав. Дорога від обозу Бату до обозу Мангу-Хана була прикра і тревала три місяці. По дорозі стрічав багато християн, Греків і переважно несторіян. Несторіяни, як відомо, були першими місіонерами, що вибрались у Китай. Всі ті християни ходили опущені, позбавлені проводу священників. У своїй несвідомости вони жили в повній духовій анархії, запозичивши собі звичаї у різних віроісповідань та обрядів. Лиш одна риса була в них спільна: вони вперто відмовлялися пити кумис, гадаючи, що це противиться християнській релігії. Не помагало запевнення бр. William'a, що кумис вільно пити, не поміг теж і його власний примір, щоб їх переконати в тім, що християнська віра дозволяє на те.

27. XII. 1253 бр. William приїхав до обозу Мангу-Хана, близько Каракорум. По основних розпитуваннях, звідки і хто він, його припущено разом з його товаришами до Великого Хана. Хан ставив багато питань. На жаль, товмач був паний, так що Rubruc не міг добре слідкувати за розмовою, тим більше, що мабуть і сам Хан був дещо підхмелений. Одначе вдалося йому узискати дозвіл на двомісячний побут в обозі Великого Хана. В дійсности він там перебував цілих шість місяців, наслідком чого не бракувало йому нагоди підглянути та простудіювати своє отручєння. При дворі Великого Хана і в околиці Каракорум бр. William стрічав різних християн. Між иншими, зустрів християн з Мадярщини, золотника з Парижа й одну паню (Lady Paquette). Всі вони відзначалися якимсь особливим знанням та умінням і були на службі в Хана, що послугувався ними для украшення свого двору. Названі християни віднеслися прихильно до бр. William'a і прислужи-

лись йому в різних справах. Зате він учив їхні діти релігію й охрестив декотрих з поміж них. У Великодну Неділю, 1254, він сповідав, відправив Службу Божу для християн різних обрядів у несторіянській хрестильниці і подав вірним св. Причастіє.

Бр. William згадує також про всякого рода самозванців, що представляли себе за амбасадорів та священників, обсівши забобонного Хана, який однаково радо приймав благословлення католицького місіонера, неосвічених грецьких і несторіянських монахів і віруючих у чорну магію поклонників поганських богів. Один раз Хан уладив навіть релігійну дискусію між визнавцями різних релігій. Rubruc також брав участь в тій дискусії, однак загалом вона вийшла пародією, закінчившись п'ятикою.

Як минуло шість місяців, Мангу доручив William'ови лист до французького короля, дав йому провідника і виправив назад до Бату. Звідтам de Rubruc вертав через Грузію і Арменію. Опісля їхав морем до Кипру, а 29. VI. 1255 приплив до Антіохії, потім до Тріполі, звідки відслано його до Сирії. Опис подорожі бр. William'a de Rubruc має велику вартість як праця вченого чоловіка, одночасно наділеного тонким спостерігаючим зислом. З поміж західних письменників він перший подає дещо про мову Татар та Китайців, про китайське письмо та про існування паперових грошей (банкнотів) між Китаїцями. Головно цікавим являється опис неймовірної кількості різних народів, мов та віроісповідань у великим царстві татарського Хана. Це «змішання язиків» бр. William міг тим краще обсервувати, бо при дворі Великого Хана, де він саме перебував, знаходилися представники всіх підданих Ханови племен та народів.

В епілозі своєї праці Rubruc висловлює песимістичний погляд що до успіху місії, подібних до цієї, тільки-що ним самим відбутої. На його думку — лише висилка єпископа в характері папського посла могла числити на кращі успіхи. Дальші події показали, що бр. William як слід орієнтувався в тій справі.

4. Найзамітнішим і в значінню широкої та довголітної діяльності першим місіонером був Fr. Giovanni de Monte Corvino OFM. В 1298 році францісканський Чин святкував 600-літню річницю смерті того великого місіонера, помершого в Пекінгу 1328 р. як перший архієпископ Китаю. Зразу вислано його з місією до Вірменії, звідки він вернув 1289 як амбасадор вірменського короля до папи. Папа Миколай IV. вислав його наново з листами до вірменського короля і до князів Персії, Грузії, Туркестану, Етиопії та Китаю. Бр. Джіованні щасливо доїхав до Персії. Там панував тоді татарський зверхник Аргон, що сам вислав був одного монаха в посольстві до папи. З перської столиці, Табріс, бр. Джіованні рушив у дальшу дорогу 1291 в товаристві Миколи de Pistoia OP. і одного купця, Петра Lucalongo. В Ормузі, над перським заливом, вони сіли на корабель і поїхали до Індії. Тут бр. Джіованні охрестив понад сотню людей і вибудував перший латинський костел біля нинішнього Мадрасу. В цім костелі він поховав помершого там M. de Pistoia. По 13-місячній побуті в Індії бр. Джіованні вибрався далі, до Китаю. Около 1293 або 1294 він дійсно і приїхав до столиці Китаю (тодішній: Канбалік, нинішній: Пекінг). Jako папський посланець бр. Джіованні займав почесне місце при дворі Великого Хана, який продовжав традиційне призначення до представників християнства. Вже в першій році своєї місії він приєднав несторіянського короля Юрія з Гендуку для католицтва, а король Юрій крім того привів багато своїх підданих до св. єдності. В самім Пекінгу бр. Джіованні вибудував два костели, один з них при самім вході до царської палати. Довгими літами він працював сам один. Аж 1303 послали йому до помочи бр. Арнольда з Кольонії OFM., який і прибув сюди щасливо.

Около 1305 бр. Джіованні охрестив 6.000 поган і бувби охрестив о много більше, якби не ворожнеча та перешкоди зі сторони несторіян. Попри сього рода працю бр. Джіованні виховав ще около 40 юнаків у християнській вірі і навчив їх літургичного співу. Цісар, що побіч мешкав у своїй палаті і раз-у-раз прислухувався співови, попросту тим одушевлявся.

Около того часу бр. Джіованнієви удалося скомунікуватися листовно зі

своїми співбратами на Кримі та в Персії. Ті його листи, писані з Пекінгу в р. 1305 і 1306. заховалися до нині. Їх саме опублікував у своїй збірці Fr. van den Wunngaert. З тих листів папа Климентій V. дізнався про велику місійну роботу французького висланника. Та вістка так вразила папу й утішила, що він іменував бр. Джіованні першим архієпископом Пекінгу і вислав 7 ОО. Францісканів як єпископів-суфраганів. Вони теж мали висвятити бр. Джіованні. Одначе з отсих 7 лише 3 доїхали до Пекінгу. Другі погнули підчас дороги. Ставши єпископом бр. Джіованні почав скрізь по широкому краю закладати французькі брацтва. Помер 1328. За ним однаково широко жалували як християни так і погани. Відомости про нього зачэрпнені з папських буль, з сучасних хронік і особливо з його власних висше згаданих двох листів. Істнує ще і лист третій, долучений до збірки van den Wunngaert'a, одначе автентичність цього третього листу сумнівна.

5. Fr. Peregrinus de Castello був одним з тих 7 французьких єпископів-суфраганів, з яких лише 3 щасливо доїхали до Пекінгу. Про його попереднє життя нічого не знаємо. Лиш якийсь час він оставав у Пекінгу. Опісля назначено його єпископом у Тсеу-тунг. Звідтам написав один лист, датований 30. XII. 1318. Цей лист находиться в збірці van den Wunngaert'a. В цім листі о. de Castello коротко споминає про місійну роботу Джіованні di Monte Corvino підносячи, що архієпископ приєднав для Церкви 30.000 Алянів. В Тсеу-тунг була французька церква, збудована завдяки даткам одної багатой вірменської пані. Поза містом же знаходилася гарно положена французька оселя. Між іншим о. de Castello згадує, що найбільші труднощі в місійній діяльності це недостаточна скількість місіонерів і вороже відношення несторіян. Помер у Тсеу-тунг 7. VII. 1323.

6. Fr. Andrea di Perugia OFM. був також одним зі 7 єпископів, висланих до Пекінгу в 1307. По довшім перебуванню в китайській столиці, по смерті о. de Castello, він перенісся до Тсеу-тунг. Помер перед роком 1330, про що свідчить факт, що в тім році вже хто інший був єпископом у тім місті. По нім заховався один лист, писаний до настоятеля одного французького монастиря в Перуджії, з датою: січень 1326. В листі згадує про свою подорож до Китаю, про тамошні обставини життя, про свою роботу і також про французьких мучеників в Індії. Вихвалює французький дім біля Тсеу-тунгу і пригадує своїм знайомим, що він останній із 7 єпископів, висланих папою Климентієм V. на поміч о. di Monte Corvino. Описує Китай як велике цісарство, в яким находяться усякі можливі народи та віроісповідання. Одночасно панує загальна толеранція, тому що там хибно переконані, що кождей в змозі спастися у своїй власній вірі. Францісканам вільно проповідувати християнство скільки хочуть, одначе з поміж Жидів і Сараценів ще ні один не навернувся до християнської віри. Багато поган дає себе охрестити, але не жиє гідно з християнськими засадами.

7. Fr. Odoric di Pordenone, OFM. це один із великих французьких місіонерів. Йогож опис подорожи один з тих найславніших описів, що їх дало середновіччя. Читали його дуже багато і часто перекладали на чужі мови. Н. Yule посвятив йому особний том. Недавно S. J. Williams видав давній галлійський переклад тих його подорожей: Ffordd y Brawd Odrig o Lawysgrif Llanstephan 2. (Caerdydd, Gwasg Prifysgol Cymru 1929).

Уроджений у Pordenone біля Удіне, Одорик же молодим хлопцем вступив до Чину ОО. Францісканів. Припускають, що він відбув дві місійні подорожи. Одначе напевно знаємо лише про одну. З неї вернув до Європи 1330, де сподівався одержати підмогу від папи Івана XXII, щоби взяти зі собою 50 Францісканів і зараз вернути до своєї місійної роботи. На жаль ослаб у Пізі і ледви дійшов через Удіне до Падуї, де задержався довше і де диктував свої вразіння з подорожи бр. G. di Solagna. Помер 14. I. 1331 в Удіне. В р. 1931 обходжено 600-ліття його смерті і з того приводу в Удіне покликано до життя ілюстрований місячник (VI Centenario del Beato Odorico da Pordenone) та видано популярний життєпис блаженного (II B. Odorico da Pordenone. Portogruaro 1930). Крім тексту писаного під диктат, істнує ще друга редакція подорожного опису бр. Одорика, писана в Авініоні бр. Вене-

диктом з Гляцу. Та друга редакція виказує кілька додаткових уступів, основаних на відомостях, одержаних від бр. Венедикта di Bassano, одного з товаришів подорожи бр. Одорика.

Про вартість праці Одорика панували свого часу розбіжні погляди. Велика скількість наведених ним фактів є так неймовірно дивна, що автора просто підозрівали — будь то би він сам їх видумав. Одначе новітня географія у великій мірі його реабілітувала. Так само Yule і Cordier вияснили багато спірних точок. Деякі наведені ним факти дають лише пояснити його легковірністю, бож його добра віра не підлягає сумнівови. Крім того, що сам бачив і сам оглядав, він мабуть оповідає і про те, що лише дізнався від інших. Та поминувши деякі недоречности, його опис такой багатий в цінні інформації, що його зачислюють до найзамітніших тодішньої доби. — Він перший подає назву острова Суматра. Між іншим оповідає про те, що в монастирі в Ганг-тчеу постійно держали та утримували рйжні роди звіряч, віруючи, що в тих звірятах живуть душі померших предків.

Одорик поїхав (мабуть з Константинополя) Чорним Морем аж до Трапезунту. Звідтам далі до Ерцерум, Табрис та Сольтанії, де заложив францісканські дома. Через Багдад дістався до Перського заливу і в Ормузі сів на корабель, щоби відіхати до Індії. В Тана на острові Salsette висів із корабля. В тій місцевості Сарацени замучили були 4 Францісканів (1321) і Одорик оповідає про їхні муки. Забравши зі собою моцні мучеників за віру, він відїхав до Малябару, опісля до Цейльону і Мадрасу. Крім того відвідав острови Суматру і Яву, описуючи подрїбно все, що бачив. Вкінці поїхав кораблем до Китаю. Висів у Кантоні і доїхав до Пекїнгу, де пробув протягом 3 літ, працюючи під проводом архієпископа G. di Monte Corvino.

Загалом о. Одорик мало згадує про місійну роботу, подаючи передусім подрїбні описи чудних обичаїв та вигляду країв, через які подорожував. Великого Хана описує як дуже прихильного до християнства, згідно з описами інших тодішних хронікарів. В дійсности не вільно робити Одорикови закиду з того, що так мало подає про власну місійну роботу. Він міг бути у тім напрямі дуже діяльний, а можливо не бажав розводитися над власними заслугами. В кождім случаю географи та історики багато завдячують описам того рухливого та інтелїгентного подорожника.

8. Fr. Pascuale di Victoria, OFM. зїставив по собі один лист, датований 11. VIII. 1338, висланий з місцевости Армалек (у Туркестані), тодішньої столиці Хагатайського Хана. Бр. Пасхалій був Еспанцем. Його вислано в місії з папської резиденції в Авініоні в р. 1333. В листі описує свою подорож через Ассісі, Венецію, Адрійське, Середземне та Чорне Море аж до місцевости Тана на ріці Дон. Звідтам поїхав до Сараю, де зїстав рік. Там вивчився куманської мови і тамошного письма на те, щоби могти проповідати. В одній місцевості диспутував зі Сараценами протягом 25 днів перед входом до мошеї. Сарацени воядилися з ним дуже зле. Мимо сього ревний місіонар не настрашився і тим не зразився, будучи приготований (як сам каже) на те, щоби терпіти ще більше для Ісуса Христа. І справді, слідуячого року (1339) помер мученицькою смертю з рук Сарацен в Армалеку.

9. З черги йде коротка реляція мучеництва францісканських місіонарів в Армалек. Дотичний текст запозичений з хроніки 24 генералів (див. Anal. Francisc., III, 531-2).

10. Fr. Giovanni di Marignolli OFM., знаний теж під назвою Giovanni di Firenze, походив з аристократичної фльорентійської родини. Назвиськом di Marignolli найменовано його після назви одної місцевости біля Фльоренції, де його родина мала віллу і мабуть постійно там мешкала. Був дуже образований і став учителем у Больонії. В році 1336 великий Хан Шун-ті і старшина Алянїв вислали посольство до папи, прохаючи духової помочи для Алянїв. Тоді покликано бр. di Marignolli до Авініону і поручено йому, щоб у товаристві 50 Францісканів вибрався разом з китайським посольством до Пекїнгу. В грудні 1338 виїхав бр. di Marignolli з Авініону до Неаполю і тут очікував приїзду китайських послів. Посли надїхали щойно за рік, були прийняті королем Робертом неаполітанським та всі разом відплили морем до Константинополя. Там заїхали 1. V. 1339. Опісля переїхали Чорне Море

аж до Криму і звітдам правцювали далі до Тани, Сараю та Армалеку. До цієї останньої місцевості вони приїхали 1341. Як бр. di Marignolli почув про мученицьку смерть Францісканів і про збурення місії негайно набув свіжу землю і заснував нову місію. 1342 р. приїхав до Пекінгу Великий Хан Шун-ті прийняв його на врочистій авдієнції, отримавши благословення і подарунки від папи і від короля Роберта з Неаполю. Папську амбасаду примістили в цісарській палаті і дбали про всі її потреби протягом 3 літ.

1345 бр. Marignolli рішив повернути до Європи. Одначе мусів вертати вже іншою дорогою тому, що в межичасі в Монголії вибухнула війна. Частину дороги проводили його дуже торжественно. Опісля вертав через полудневий Китай, затримуючись у ріжних місцевостях, щоби проповідувати. В Індії зівстав рік і 4 місяці, посітив християн, розсіяних по головних островах, вернув знову до Індії і нарешті в Ормузі сів на корабель. Через Малу Азію прибув до св. землі і до Єгипту, а з кінцем 1353 р., по 14-літній неприсутности, станув у Европі. В Авініоні здав звіт зі своєї діяльности папі Іннокентієви VI і передав йому листи Великого Хана. Рік пізніше його іменовано єпископом у Bisignano в Калябрії. Наступного ж року стрінувся з Карлом IV, королем Чехії, який іменував його історіографом свого краю. Так то Marignolli перенісся до Праги. Місце і дата його смерти незнані. Знаємо лише, що в березні 1359 назначено нового єпископа для Бізіняно, «з причини смерти бр. Джіованніа di Marignolli». Останній документ, що відноситься до його особи, це доволі визиваючий лист примаса Ірландії, Richard'a Fitzralph, адресований таки на імя самого еп. di Marignolli. Лист, що правда, не датований, одначе мабуть походить з того самого року (1357), коли згаданого архієпископа покликано до Авініону в справі його нападів на черців, членів жєбручих Чинів.

О. di Marignolli не лишив по собі безпосередного опису своєї подорожи до Азії. Яко історіограф чеського короля він написав лише »Chronicon Bohemorum«, що її видав G. Emler у: »Fontes rerum Bohemicarum« (III, Praha 1882). Але і в тій праці він використав між іншим свій досвід і відомости набуті на Сході. Van den Wuyngaert у своїй збірці подав відносний текст із »Chronicon«. Всежтаки головні відомости про те важне й останнє посольство до Великого Хана Шун-ті ми не маємо від о. di Marignolli, але черпаємо їх з інших документів, особливо з папських буль.

11. Кінцевий текст, уміщений в »Sinica Franciscana«, винятий з книжки одного анонімного Францісканина. Книжка появилася у виданню Марка Jimenez de Espada (Madrid 1877) під назвою: Libro del conocimiento de todos los regnos y tierras. Анонімний автор був імовірно великим збирачем середовічних описів подорожей та географічних праць; та на жаль, він подає всі наведені ним відомости яко »свої власні«. В тім тексті майже не згадується про місійну роботу і його можна було зовсім добре не долучувати до збірки Van den Wuyngaert'a. Замість того, майже безвартісного тексту, видавець збірки міг був влучити листи Великого Хана та алянських старшин, про які була згадка у звязку з особою о. di Marignolli'я, або які інші автентичні документи.

Місійну працю ОО. Францісканів у середовіччю можна порівнати з великою діяльністю Францісканів у Мексику в XVI і XVII вв., беручи очевидно під увагу ріжницю обставин. Почавши від середини XIV в. справоздання францісканських місій між Монголами устають цілковито. В тім нема ніщо дивного, коли возьметься під увагу те, що більшість західної Азії прийняла тоді магомеданізм. Опісля, в 1368, Монголів прогнано з китайського трону. Монголи постійно відносилися незвичайно толерантно і навіть прихильно до францісканських місіонерів. Одначе упадок монгольської династії не був причиною того, що спинено місійну роботу в Китаю. Чорна смерть, західна схизма, разом із страшними комунікаційними труднощами, унеможливили висилку дальших місій до Китаю. Під династією Мінгів християнство в Китаю завмерло в усіх своїх формах, будь-то католицькій, грецькій чи несторіанській. Минуло 200 літ від часу перших францісканських місій і щойно в XVI в. Єзуїти наново розпочали місійну роботу в Китаю. Франціскани аж 1633 р. відновили стару традицію і вислали в Китай

Еспанця Antonio Cabellero de S. Maria, з двома товаришами. Нині вони мають там 12 вікаріятів і кілька менших місійних станиць та около 400 своїх людей.

Давний звязок черців-Францісканів з Китаєм перетривав століття, а їх працю нестертими й ясними рядками вдячно списує як церковна так і світська історія. Крім даних у Тизенгавзеца, Сборникъ матеріаловъ относящихся къ історіи Золотої Орди (1884), або Баргольда у »Запискахъ Вост. Отдѣл. И. Археограф. Общ.« XXII. 160, багато звісток подають і нові праці, з котрих згадаю: A. Baudrillart. L'activité missionnaire de l'Église à travers les âges. Paris 1927; P. Gratien. Histoire de la fondation et de l'évolution de l'ordre des Frères Mineurs au XIII-e siècle. Paris 1928; G. Soranzo. Il papato, l'Europa cristiana e i Tartari; un secolo di penetrazione occidentale in Asia. Milano 1930; A. C. Moule. Christians in China before the year 1550. London 1930; Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245-1247 von Johannes de Plano Carpini. Übersetzt und erläutert von Fr. Risch. Leipzig 1930.

І. Федорович-Малицька

Замітки до письменницької спадщини крилошанина І. Могильницького

ІВАН Могильницький¹ цікавився дуже новинками на книжковому ринку, що відносилися до нашої історії, мови й Церкви. Свідомством сього його зацікавлення є його критичні замітки до виданої в 1820 р. Раковецьким »Руської Правди« в польській мові² та перекладу Лінде російського твору Н. Греча: »Опыт истории русской литературы« (Спб., 1822) п. з.: »Rys historyczny literatury rossyjskiej«, разом з увагами перекладчика: »Dodatki do Mikołaja Grecza rysu historii literatury rossyjskiej« (Варшава 1823)³.

Обі замітки переховалися в рукописних збірках »Народнього Дому«. Не зберіглася, на жаль, цікава замітка Могильницького на книжку: »Zgodność wschodniego i zachodniego kościoła czyli pomysł ku połączeniu obydwóch kościołów a w szczególności katolickiego łacińskiego kościoła z cerkwią odstepną rossyjsko-grecką przez Józefa Hermana Schmitt, kapelana w Lohr przy Aszafenburgu, napisany a przełożony po polsku, pomnożony i przekształcony przez Franciszka Siarczyńskiego, proboszcza kolegiaty jarosławskiej, król. towarzystwa przyjaciół nauk warszawskiego członka, we Lwowie 1824«⁴. Цей твір Шмітта-Сярчинського неприхильно заопініювали львівська латинська та львівська й перемиська гр.-кат. Консисторії,⁵ тому появився він друком поза межами Галичини, у Варшаві 1831 р.⁶

¹ Біографічний нарис про І. Могильницького, з приводу століття його смерті, появився в »Ділі« за 1931 р., чч. 117-119 і 121.

² М. Возняк. Замітки Ів. Могильницького до видання Руської Правди Раковецького. ЗНТШ., т. 104, ст. 176-180.

³ М. Возняк. Студії над граматиками XIX в. ЗНТШ., т. 90, ст. 71.

⁴ Автограф — ркп. Осолінських, ч. 446.

⁵ Український Архив, т. XII. Листи митр. М. Левицького до еп. І. Снігурського й офіційні документи їх спільної діяльності (1813-1847). Зібрав Др. В. Щурат. Стор. 174-177.

⁶ Bibliografja polska K. Estreichera, X. 131.

Свою замітку написав Могильницький без сумніву ще тоді, коли Сярчинський віддав свою книжку до перегляду гр.-кат. Консистерії. Могильницькому належить також без сумніву редакція опінії гр.-кат. львівської та перемиської Консистерій.¹ Що так воно в дійсности є, доказом цього слова митр. М. Левицького: »Шкода є, що не можна відшукати уваг бл. п. о. кустоса Могильницького над твором про зєднання західної й східної Церков роботи о. Сярчинського. Цей твір, як можна було предвидіти, видруковано за границею, о скільки тут кажуть, у Варшаві. Теперішній директор Інституту Оссолінських подав мені його й уважав за відповідне візвати мене до писання про цей твір розправи, яку би він опісля в »Czasopismie« помістив. Але я в це вдаватися не думаю. Одначе уваги о. кустоса пригодилисьби тепер і можеби pensatis pensandis не в »Czasopiśmie«, але окремо до друку могли бути подані«.²

Одначе пошукування митрополита були безуспішні; тільки неповний чорняк із замітками Могильницького вручив митрополиті священник Кубаєвич.³

Крім того затратилося також пояснення Могильницького до церковної пасхалії. Тільки дві його частини дісталися в руки митр. Левицького, а третя, що містила пояснення »Руки Дамаскина«, затратилася. Митрополит жалівся перед еп. Снігурським, що не можна проте сього видрукувати; а та справа була в той час пекучою, бо мало хто з тодішнього духовенства знав пасхалію й тому видання тих пояснень у свій час зробилоби велику прислугу.

В тім самім листі митрополита до еп. Снігурського є подана причина, чому митрополит не видав граматики Могильницького; рукопис граматики дістався в руки митрополита розсипаним і цей не був певний, чи се цілість.⁴

М. Андрусяк

Українські студенти в Ростокі й Кілю*

В ПРОТИЛЕЖНІСТЬ до інших німецьких університетів, у вписових книгах університету у Ростокі не багато знаходимо студентів зі Сходу. Лише одиниці з посеред польської, литовської й української молоді, що сотнями вчащала протягом XVI-XVII вв. до німецьких високих шкіл, заїздили туди.

¹ Вона поміщена в »Укр. Архиві« XII. 176-7.

² Укр. Архив, XII. 63.

³ Ibid., 73.

⁴ Ibid., 66.

* Поручаю мою розвідку в т. 151 (Львів 1931) ЗНТШ., ст. 99-110: »Українці на студіях в Німеччині в XVI-XVIII ст.«

Так у січні 1635 року вписується на студії перший Українець, Олександр Гізель, руський з Київa (Alexander Gizell, — Sijovia, Russus). Мимоволі повстає припущення, що цей Олександр Гізель не є ніким іншим як Інокентієм Гізелем, будучим архимандритом Київo-Печерської Лаври, ректором Могилянської Колегії і автором «Сінопсису». Інокентій Гізель був, як знаємо, з походження Німець, який, попавши до Київa, цілковито зукраїнізувався й прийняв православія. Коли Петро Могила заходився реорганізувати Київo-Братську школу, бажаючи поставити її на один рівень зі школами західно-європейськими, він післав був кількох молодих людей для наукового удосконалення за кордон, аби настановити їх професорами в своїй колегії. Серед тих молодих людей знаходився і Гізель. Гавриїл Домецький, вже після смерті Гізеля, в листі до новгородського митрополита Йова, пише про ту справу так: »Пославъ Петръ Могила отъ всея капитулы кievскія въ Царьградъ къ св. патріарху, испроси отъ него благословеніе завести школы въ Кіевѣ латинскихъ и польскихъ училищъ и прежде избравъ монаховъ угодныхъ разослалъ въ разныя государства ради наукъ, между которыми былъ покойникъ Иннокентій Гизель«. ¹ Ця поїздка мала відбутися десь на початку тридцятих років XVII ст. Як каже М. Сумцов у цитованому творі, невідомо в яких закордонних університетах вчився Гізель і скільки часу він там провів. Лише обережно припускає Сумцов, що Гізель побував в Англії і то на підставі того, що св. Дмитро Ростовський-Туптало каже в своїй »Пирамиді«, що Гізель вчився »въ разныхъ школахъ, до которыхъ и черезъ моря путешествовалъ«. ² Ця остання вказівка Дм. Ростовського, немовби не перечить можливості перебування Гізеля в Ростоку, який лежить поблизу моря. Говорить проти припущення, про ідентичність нашого студента з І. Гізелем, імя — Олександр. Якщо припускати навіть, що Гавриїл Домецький помилився, кажучи в цитованому листі про Гізеля, як вже про монаха і якщо той підчас поїздки за кордон ще не мав імени Інокентій, то все ж відомо, що була традиція, аби імя, яке діставав чернець після постриження, починалось на ту саму літеру, що й хрестне імя. На жаль, автографи цих рядків, не дивлячись на всі старання, не вдалося, поза записом, передрукованим у виданню вписових книг університету в Ростоку, знайти ніяких ближших вказівок про згаданого Олександра Гізеля і тому питання його відношення до Інокентія Гізеля мусить тимчасом залишитися відкритим. Можна лише припустити, що Ол. Гізель випадково попав до Ростоку, бо час його перебування там припадає якраз на час занепаду університету. Незадовго перед тим завітала до Ростоку епідемія чуми, окрім того місто було в той час нераз ареною військових сутичок. Тим м. и. пояснює історик університету, малу порівнюючи кількість

¹ Цитую за М. Сумцовим: Іннокентій Гизель. Київ 1884, ст. 3.

² Сумцовъ, op. cit., 3.

студентів, які протягом майже цілого десятиліття студіювали в Ростоку.¹

Аж через п'ятнадцять років після Гізеля побачив Росток в стінах свого університету студента з України. Був це Мартин Чаплич-Шпановський, що вписався до університету в липні 1650 року. Родина Чапличів на Волині була відома своєю прихильністю до так зв. соцініянства, чи аріянства, яке знайшло було широкі поширення серед шляхти на Україні. В маєтку одної з ліній Чапличів-Киселині була аріянська академія, після ліквідації академії в Ракови. Там же відбувалися зїзди прихильників нововірства. Аж двох Чапличів підписали лист, написаний аріянами, зібраними в Киселині до Криштофа Радзивиля в 1638 році, з проханням захистити їх.² Члени цієї родини ходили на студії до Західної Європи: так у 1596 році Мартин Чаплич вписався до Академії в Альтдорфі³, а в 1632 році бачимо Олександра Чаплича в нідерландському університеті в Лейдені.⁴

Третім і останнім студентом, про якого з певністю можна сказати, що він був з України, був Іван Горбковський, руський зі Львова (Johannes Gorbkovski — Russus Leopiensis, antehac monachus, nunc Dei gratia confessus), який вписався на студії у 1672 р.

Значно більше ніж в Ростокі знаходимо українських студентів на університеті в Кілю. Заснований він був порівнюючи пізно, аж у 1665 році, але вже у десятім році його існування бачимо там Українця - Івана Гонтковського зі Львова, а шість років пізніше, у 1680 році, слідує за ним Іван Кучанкевич, що записується як Russo-Polonus.

Найбільшого свого розцвіту зазнає гольштинський університет у слідуючому XVIII столітті. Особливо добре стоїть там наука медицини, студіювати яку і приїзять головним чином студенти з Гетьманщини. У 1746 році вписуються до університету два Українці: Василь Ханенко й Іван Андрієвич (записаний чомусь, видно помилково, як Григорович) Полетика. Останній був сином значкового товариша Лубенського полку. Пройшовши курс Київської Академії, він виїхав за кордон на медичні студії. В Кілю пробув Полетика чотири роки і в 1750 вернув до Петербургу. Але за рік він знову виїхав за кордон, тим разом до Лейдену, де зробив докторат медицини. Дисертація підписана: auctore Johanno de Poletyka, Romno in Parva Russia. Після докторату Полетика зазнав не-аби-якої чести, бо хоч і чужинець був запрошений на професора до того ж Кілю. Але вже по двох роках бачимо Полетика знову в Петербурзі, де він дістає посаду про-

¹ Поп. О. Krabbe, Aus dem kirchlichen u. wissenschaftlichen Leben Rostocks. Zur Geschichte Wallensteins und des dreissigjährigen Krieges. Berlin 1863.

² В. Липинський. Аріянський соймак на Волині в маю 1638 р. Відб. з т. 96-го ЗНТШ., ст. 5.

³ T. Wotschke. Polnische Studenten in Altdorf. Jahrbücher f. Kultur u. Geschichte d. Slaven. IV, Breslau 1928, ст. 223.

⁴ Wotschke. Polnische Studenten in Leiden. Ibidem, III, 1927, ст. 473.

фесора в медичній школі при Генеральнім Шпиталю. Він продовжує свої наукові заняття і його стараннями закладається при школі Ботанічний сад. Через постійні непорозуміння з іншим лікарем, Українцем Вінечанським, Полетика покидає свою посаду, у 1759 році, стає дивізійним лікарем, аби у 1763 перебраться на Україну, де вже перебуває до смерті у 1783 році¹.

У 1758 році студіює в Кілю Яків Петрович Подвисоцький, пізнійший значковий товариш².

Через рік після нього, 3 травня 1759 року, вписується на студії Яким Карнович, треба думати Я. Осипович, «разныхъ наукъ учитель», секретар й архивар Тверського намісництва, унук козака Почеповської сотні Лукіяна Карновича³.

Ще роком пізніше бачимо в Кілю Максима Павловича Барановича, сина священника путивльського повіту вихованця Київської Академії. У 1767 році він закінчив університет зі ступенем доктора медицини⁴.

4 грудня вписується на студії Григорій Гуляницький, а два роки пізніше, 9 квітня 1768 р. — Петро Вольховський. У 1770 році вступає до університету Максим Дунін-Борковський, якого чотири роки потім бачимо студентом філософічного факультету в Страсбурзі⁵. Можна припустити, що це є Максим Васильович Дунін-Борковський, «польской короны подполковникъ», син Василя Д.-Б., бунчукового товариша й депутата Стародубського полку до Комісії «о сочиненні проєкта Нового Уложенія»⁶. Треба ще згадати Григорія Тимченка, який після закінчення Київської Академії вчився позатим ще в Копенгазі, у 1780 році здав в Кілю докторську дисертацію і був пізніше професором Акушерської Школи⁷.

Останнім з Українців, що перебували на студіях в Кілю протягом XVIII століття, був Микита Яковлевич Майборода, який вписався на студії у грудні 1789 року, але за пару місяців помер.

Що до всіх тих Українців, які у XVIII стол. студіювали в Кілю, то за виїмком Тимченка і Майбороди, які записані як «Russus» і Полетика з Ханенком, що записані як «Nobilis russiacus», решта записуються як: «Ucraino-Ruthenus», або «Ucraniensis».

Ігор Лоський

¹ Русскій Біографическій Словарь.

² В. Модзалевскій. Малороссійскій родословникъ, т. IV, ст. 7.

³ Модзалевскій, *op. cit.*, т. II, ст. 306.

⁴ Русскій Біограф. Словарь.

⁵ Порів. мій нарис: Українці на студіях в Німеччині.

⁶ Модзалевскій, *op. cit.*, т. I, ст. 488-490.

⁷ Русскій Біограф. Словарь.

З приводу праці про Г. Сковороду

Кілька слів відповіді д-р В. Залозецькому

В „ЗАПИСКАХ ЧСВВ.“, т. III, ст. 614-623, появилася на мою скромну дисертацію рецензія доц. В. Залозецького, під заголовком: „Сковорода в освітленню новітньої німецької літератури“.

Поява рецензії на першу працю рік для автора цікава, бо з неї може він довідатися про свої хиби й помилки, які мігби поповнити в досліді над українським філософом. Тоді така рецензія наукова й корисна не лише для автора, але й для иншого фахівця по сквородянству чи історії української духової культури. По ширости кажучи, рецензія В. Залозецького таким науковим вимогам не відповідає. Замість виказати, в чому полягають хиби, він, у такій важкій матерії української духової творчости XVIII ст., що в нас ще гаразд недосліджена, вириває з моєї дисертації речення напівдумці і з них ряд термінів, ставить їх як окремі слова, без попереднього звязку думки, та глузує: „Се дійсно уживання якихось альгебраїчних понять і знаків собі протилежних та себе взаємно виключаючих, ключ до розшифровання яких автор сам загубив“ (618). При всьому мому бажанню знайти якусь здорову думку в шан. рецензента, мушу прийти до висновку, що — се дійсно спосіб критики, який нідочого путящого довести не зможе. В абсурдності й суперечності термінології обвинувачує рецензент не лише мене, але й тих дослідників нашого філософа, що за ними йшов я в тій термінології, як наприклад: акад. Д. Багалія, акад. М. Петрова, проф. Ф. Зеленогорського, проф. А. Лебедева, О. Єфименкової та Е. Радлова.

Поквітувавшись в такий спосіб з автором, рецензент поучує його, що він мавби про Г. Сковороду писати. При цьому пробує рецензент і сам викласти свій погляд на нашого філософа. Коли рецензентови хотілося викласти цей свій погляд, то йому прецінь вільно було написати про того нашого філософа працю в якій завгодно західно-європейській мові, прийнявши очевидно під увагу те, що на кількох сторінках він не зможе зі свого завдання вивязатися.

Не буду зупинятися над термінологією рецензента. Прецінь бажання вбгати Г. Сковороду в „ідеалістичний містицизм“ та й ще в „східноєвропейський“ (чуть не в „общерусский“), занадто наївне, щоб його поважно торкатися. Хочу звернути увагу на ту гадку рецензента, в якій він закидує мені, що я нашого філософа під оглядом його світогляду представив родом губки. На превеликий жаль рецензента задачею моєю в дисертації було прослідити лише, як розвивалася творчість Г. Сковороди та які впливи на ній відбивалися. Цю еволюцію представив я в V-му розділі своєї дисертації, у висновках, що зрештою слідує також із розділів II та IV-го. Натомість синтетичне представлення філософичної думки нашого філософа, який по собі не полишив систематичних праць, завданням моїм в тій дисертації й не могло ще бути. Бо смію твердити, що до такого завдання ще й досі за рано приступати: одно покоління до-

слідників ще мусить попрацювати історичною та аналітичною методою (чи хочби психоаналізою й психопатологією, як рекомендує проф. І. Мірчук), щоб установити певні наукові підстави, на яких відтак можна було б ту синтетичну працю переводити. Може бути, що рецензентови чи ще якомусь іншому дослідникови Сквороди здається, що він уже зараз цілком вичерпуюче розуміє нашого філософа і може йому навіть навязувати свою певну „систему“. Чим більше буде таких дослідників зі своїми „системами“, тим ясніше ставатиме для всіх, що такий спосіб праці над нашим філософом не буде науковий. Мойому рецензентови хотілося б, щоб я Сквороду представив у своїй дисертації як ілюстрацію його власних поглядів на культурний розвиток України „зі становища византійської системи“.

По суті отже я від рецензента нічого не довідався, зате дістав від нього низку викладів про цілком побічні в моїй дисертації справи. От йому не подобається мій коротенький вступ, в якому я хотів познайомити читача з культурою України, що й проробив у ньому на основі схеми державно-політичної історії, виробленої українською історичною наукою. „Тяжко догадатися“ рецензентови, що я під першим слов'янсько-натуралістичним чинником, впливаючим на духову культуру України, розумію первісні етнічні культурні елементи, що предки наші мали ще перед прийняттям византійського християнства (чейже вони не були мавпами) і які ввійшли відтак у традицію нашого українського народу та передавалися із рода в род аж до наших днів. Також не подобається тому рецензентови моє означення третього культурного чинника — латинсько-протестантського, в якому мені було треба підкреслити (за українськими дослідниками), що побіч латинських (католицьких) впливів були на Україні також впливи протестантські. Натомість шан. рецензент уважає, що моя думка набрала б геніяльної вартости, коли б я замість латинсько-протестантського впливу ужив означення для того чинника романо-германського. Без того романо-германського терміну мій рецензент не знаходить у вступі моєї дисертації того історичного тла, бо не збагнув, на якому можна було б зрозуміти Сквороду. Натомість, на потіху ш. рецензента, такий знавець нашого філософа як А. Ковалівський — трохи іншої думки. Він каже, що в моїй „німецькій книзі цей вступ аж надто на місці, зважаючи на слабу ознайомленість німецьких учених з українською культурою та її історією... В цілому ж начерк при всій своїй стислості яскравий і живий“ (див. „Україна“, Київ 1929, VII-VIII, с. 125).

Нарешті рецензент уважає за великий аргумент проти моєї дисертації мою „необзнайомленість з німецькою мовою“, мовляв впливає із післяслівля ш. видавця проф. О. Геча. Зазначую згори, що це післяслівля подав проф. О. Геч на моє виразне прохання і в ньому йде мова про що інше, а не про те, що говорять п. рецензент, бо таке „післяслівля“ дуже надавалося б до писемного вислову і статті цього ж рецензента, в чому мені український філолог рації не відмовить. Як закінчивший берлінський університет (1926) й його вихованець, мову німецьку я ґрунтовно

розумію і нею користався й користаюся з успіхом у своїх теперішніх дослідах та в праці архівній — без жадної допомоги п. Залозецького чи будь ще когось іншого. Разом з рецензентом могу однозгідно, гадаю, пожалувати, що із сотень Українців, вихованих на німецькій культурі, до мене (закінчив писати дисертацію в осени 1925 р.) нікому не прийшло в голову ширше познайомити учений німецький світ з нашим українським філософом — з найбільше виразною постаттю в українській духовій культурі XVIII ст.

Хоч мені, на жаль, не пощастило довідатися з рецензії п. Залозецького того, чого недосвідченому „молодому авторові“ так конче треба, проте принаймні маю те вдоволення, що моя дисертація спонукала деякі особи зайнятися питанням ренесансу на Україні, питанням аналогії між Г. Сквородою і Л. Толстим, питанням студій Українців у Німеччині, ба навіть вплинула на самого п. Залозецького зайнятися особою нашого філософа та викласти свої думки, хочби тільки на кількох сторінках. Із писаної шарпанини ш. рецензента кождей зацікавлений, чи хочби й зацікавлена, зможе довідатися, що „таким образом“ „основною чертою світогляду Сквороди“ є „ідеалістичний містицизм“ (а іноді також „ірраціональний“), бо деж? — такого погляду про нашого філософа аж занадто бракувало та й ще „зі становища византійської системи“. Цікаво, до якої „основної черти світогляду Сквороди“ дійшовби рецензент, наколиб він розглянув нашого філософа „зі становища“ пасіки й тіни, в якій він десь любив полежати на пахучому сіні, посмакувати меду, а в холодочку пограти на сопілці?. Бо це також стосується до природи, яка нашого філософа зробила, як виводить проф. І. Мірчук, „не лише щирим до себе і світа, але дала йому можливість нарівні з богами віддатися творчому неробству“ (див. „Г. С. Скворода“. Прага 1925, с. 15).

Домет Оляничин

Р. С. Користаю з доброї нагоди, щоб як редактор і видавець „Записок ЧСВВ.“ дати кілька слів пояснення — що правда не в справі Залозецький-Оляничин, але дещо инший, котра одначе безпосередно торкається одного зі згаданих панів. Діло — от у чому: М. Голубець на сторінках нашого органу (III, 718) дав коротку оцінку одній з праць проф. В. Залозецького. В дій М. Г. назвав останнього „учнем... геніяльного проф. Стшиговського“, а самого Й. Стшиговського „вчителем“ тогож Залозецького. Листом, датованим з Берліна 25. I. 1931, д-р В. Залозецький просить мене подати в найближшій випуску „Записок ЧСВВ.“ відповідне пояснення-спростовання. А саме, М. Голубець висловився помилково, називаючи д-ра В. Залозецького „учнем“ проф. Й. Стшиговського, а того останнього його „вчителем“, бо д-р В. Залозецький є учеником проф. Макса Двожака і належить до т. зв. віденської історичної школи, що стоїть у контрверзі до неісторичної (більше систематичної) школи проф. Й. Стшиговського. Сам Стш. називає В. Залозецького учнем Двожака і той учень свою першу працю: *Gotische und Barocke Holzkirchen in den Karpathenländern* присвятив своему учителеви М. Двожакови. Ту працю обговорював М. Голубець і всежтаки сам призабув на зазначену там дедикацію.

Такий хід думок листу д-ра В. Залозецького. Передаючи по волі автора ті думки нашим читачам, не могу не зазначити, що отся дрібна, на мій погляд, неточність перейшла за про звичайний собі недогляд і призабудь. J. Strzygowski, *Die altslawische Kunst 155*, справді виразно говорить про В. Залозецького як про Двожакового учня, зачисляє його (17, 258) до представників школи тогож і поле-

мізує з його висновками. Також і М. Голубець помістив у видаванім ним самим „Укр. Мистецтві“ (Львів 1926, ч. 3) оцінку першої праці В. Залозецького, однак жаден з нас, навіть при повній рефлексії, не хотівби був придавати окремої ваги такому чи іншому відношенню В. Залозецького до Й. Стшиговського. Ніхто прецінь, щоби навести який приклад, не спростовує навіть недосягнень в осуді В. Залозецького про Й. Стшиговського, *Die altslav. Kunst* (див. *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. N. F. 6, 345*), — чи про М. Голубця (див. „Записки ЧСВВ.“ III, 316), або навпаки — в осуді Н. Брунова про В. Залозецького (див. „Byzant. Zeitschr.“ XXIX, 248)... Та нехай отсі мої стрічки служать правді, хоч вона являється перед нами в дуже дрібній постаті!

Й. С к р.

IV. БІБЛІОГРАФІЯ

Oskar RING. **Drei Homilien aus der Frühzeit Basilius' des Großen.** Grundlegendes zur Basiliusfrage. (Forschungen zur christlichen Literatur- und Dogmengeschichte. Hgb. von Dr. A. Ehrhard- Dr. J. P. Kirsch, 16 Band, 1/2 Heft). F. Schöningh Verlag. Paderborn 1930. 8° 335. Rm. 16.

По моему — приданий підзаголовок: Grundlegendes zur Basiliusfrage відразу спрямовує все наше зацікавлення й увагу на книжку евангеліка, О. Рінга. Пересічна, освічена людина машинально здає собі справу, що особа кападокійця Василія, прозваного »Великим«, завжди стояла і ще досі стоїть у тракті наукових інтересів та всебічних дослідів. Здається, що раз нарисована в історії вага і значіння його особи, життя і діла, на подобу морських ліхтарень, стерчать понад століття, серед хвилюючих досягнень науки і розвою культури — на Сході і Заході. Здається, що сміливі й оригінальні потягнення того найбільше клясичного з поміж східних Отців, який ляг демаркаційною лінією на межі старинного і нового християнства, вже до схочу стали зглублені і використані як типові напрямні для всіх. Здається, що геній того Василія, котрий являється найсильнішою індивідуальністю між усіма індивідуальностями давньої Церкви, простудіовано вздовж і повперек для науки живучих і прийдешніх поколінь... Та все те, лише здається. По Еразмі з Роттердаму, по Jülicher'у і по інших менше голосних дослідниках, наш автор стверджує категорично, що щойно модерні досліди зачали звертати увагу на історичне значіння св. Василія В. Передусім, як літерацька особовість св. Василій є ще зовсім незнаною країною. Він бо стає письменником не з особистого інтересу, як його брат Григорій з Нисси, ані не з літерацького, як його приятель Григорій з Назіянзу, ані не з наукового, як Оріген, але з огляду на душпастирський інтерес. А Василієве душпастирство, це незвичайно складна справа. Складна — з огляду на Василієву індивідуальність, складна — з огляду на тогочасні обставини, церковні і державні, складна вкінці — з огляду на своїх підвладних, духовних і світських.

Скрізь автор підчеркує велику індивідуальність св. Василія В. Це людина незвичайно бистра і розумна, особа всебічно образована, вічно жива і рухлива, індивідуальність створена мислити, творити, панувати. Він великий клясичною рівновагою і гармонійністю своїх сил та їх виявою назовні, великий вразливістю на красу природи і мистецтва, великий звершеним осудом про життя і всестороннім використанням природних засобів науки і культури для образования духа, оборони Церкви і служби Бога. Геній Василія рівний широкості і видержливо-

сти його волі. Простота його віри підтримує і оживляє бистроту і рухливість його ума. Любов до передання не в'яже і не сковує свободи його духа, але робить його людиною свого часу та його потреб, реформатором на полі життя монашого і літургійного. Його глибокі розсліди богословських квестій тісно в'яжуться зі замилюванням до філософії і природи. До наміченої мети йде навіть перебоєм, іде по трупах, хочби загородили йому дорогу війська, цісарі, хочби стояли перед ним заслання, смерть... Та підчеркуючи отсю індивідуальність святого, автор не робить Василя В. релігійним суб'єктивістом, не радо узнаючи церковний авторитет, як це вчинив 1894 р. і пізніше Р. Sabatier зі своїм св. Франціском Асизьким. Не треба тут Р. Gratien'a, A. G. Little'a і інших, щоби протиставилися Рінгови, бо він сам, маркуючи індивідуальність Василя, рівночасно підносить його великий пієтизм для церковної традиції, для св. Письма і для церковного начальства. — Щодо тогочасних обставин, церковних і державних, треба пригадати, що IV століття в історії Церкви зачисляється до найбухливіших часів, у яких раціоналізм на спілку з владою і державною дипломатією, як здавалося, підірвуть основи віри і церковної карности. Дух Климентія й Орігена, накормившись у жерела погансько-грецької філософії, у плятонізмі, вже назрівав на духову потугу, котра грозила підб'ємом сучасного і триумфом античного. Геллєда і Візантія вже станули були до боротьби, або красше — до ривалізуючих наступів, а поруч них вічний Рим, далекий Захід, безвпинно слав ніжні, але повні життя, проміння своїх впливів. На очах творився християнський гелленізм, вилонюючий себе з бурхливого IV століття. — А поведені наступи стали ділити суспільність, духовну і світську, витворюючи своїх сторонників, правдивих партійних людей. Отсе той третій момент, що ускладнював душпастирську працю св. Василя В. В числі своїх підвладних-вірних він мав партійників. Передусім були великі два відлами. Були гелленісти, котрі вірили тільки грецькій мудрости, були й християни, які узнавали лише скарб віри. Як одні, так і другі вживалися в щоденні події різнородного життя і навіть часто забирали голос у прилюдних диспутах. Ще свіжо в пам'яті стояли часи св. Юстина, Атенагора, Климентія олександрійського, Орігена, св. Методія філіппійського, ще тоді в звичаю були тзв. академічні проходи, на котрих вирішувано долю чи недолю учителів, громади, області, ба теж і держави цілої. Тодішні християни були на правду живими людьми, а не лише статистами.

Перед такими то обставинами і вірними станув індивідуальний Василій, щоби повести душпастирську працю. Запряг природу і ласку, щоби вони, гармонійно співділаючи, у кожній ділянці творили нове і моральне. Щонебудь у людській природі і життю є позитивно добре і цінне, те в св. Василя знаходить глибоке зрозуміння і є належно оцінене, розвинене, використане згідно з своєю природою та високими завданнями чоловіка. Отже: Божа вселенна, наука — природи, медицини, філософії, історії, літератури, мистецтва, красномовства; далі люди, товариськість, переписка, навіть приятельство, подорожі; опісля організація монаша, добродійна, харитативна, письменницька; вкінці —

всі дари і ласки неба, все те втягнене Василиєм у душпастирську працю. Її вислідом — явище, про яке автор ось як висловлюється: »Es gibt unter allen Vätern der Kirche keinen, der ihr geistiges Leben so nachhaltig beeinflusst hätte wie gerade er. Reicht doch allein schon der Umfang seines Wirkungsbereiches weit über Grenzen des griechischen Sprachgebietes hinaus bis tief ins Abendland, wo nicht nur Ambrosius sein gelehriger Schüler war, sondern auch Benedikt von Nursia« (стор. 42). »Durch diese seine Eigenart, читаємо деінде (див. »Theol. Revue«, Münster i. W. 1931. Nr. 1, 18), ist Basilius dann vorbildlich geworden für die ganze Folgezeit der katholischen Kirche, und Ambrosius sowohl wie Augustin stehen auf seinen Schultern«.

З поміж того велитенського і ріжнородного душпастирського чину св. Василя В., О. Рінг вибирає тільки одну-однісенку рисочку, а саме Василюву письменницьку діяльність, що їй віддався Василій з огляду на душпастирський інтерес. Але й не всю письменницьку діяльність розглядає автор, бо його студія обмежується тільки на трьох гоміліях, котрі вийшли з під пера святого душпастиря ще на початку його діяльності, або, як каже Рінг, у першім періоді його літератської творчості (31). Тимто спрецизований заголовок цілого твору звучить: *Drei Homilien aus der Frühzeit Basilius' des Großen*. Ті гомілії є слідуючі: 1. *Κατὰ ἀρχιζομένων* (див. Migne PG. XXXI, 353); 2. *Ὁμιλία εἰς τὸ, Πρὸς εὐαγγέλιον* (Ibid., 197); 3. *Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ Ἑλληνικῶν ἀφελῶντο Λόγων* (Ibid., 564). Кожду з 3 гомілій автор дуже докладно розчленовує, аналізує, схематично пояснює і дає наконечну синтезу. Коли пише, ні на хвилинку не забуває про свою ціль і не раз дуже по мистецьки відшукує в гомілії її начерк, доказування чи бесідницьку акцію, а в словах св. Василя відкриває новий змісл та свіже розуміння. Щодо укладу гомілій автор думає, неначебто вони були певною по майстерськи зростаючою трилогією, що її нарочно написав св. Василій з огляду на актуальне тоді питання про гелленську етику і християнську мораль. Все те зроблено педантно і по шкільному. Наслідком сього, праця цілком виразно має характер історично-філльоґічний, як те й автор заповів у передмові (6). Великою користю вважаю старанне оброблення вічно свіжого Василювого трактату: *Πρὸς τοὺς νέους*. В цілому пробивається певність себе і категоричність у твердженнях, хоча ті твердження дуже часто відбігають і по видимою ріжняться від загально прийнятих у науці поглядів щодо св. Василя В. І дивна річ. Мабуть не буде нікого, що не прийме та не погодиться з кінцевими висновками автора, вважаючи тим способом його працю справді яко *Grundlegendes zur Basiliusfrage*, рівночасно однак, не могучи зорієнтуватись як слід у лабіринті матеріялу, нагромадженого, що правда, але методично не поданого, ніяк не похопить тих доріг, котрі автора довели до таких заключень. О. Рінг приписує св. Василюви намірену майстерність і нарочну штучність, чи там шкільне, що так скажу, софістичне трохи, оброблення даних 3 гомілій. Та здається, що саме такої штучности ужив автор, щоби піддержати свої, зрештою цікаві й основні, висновки. Не дармо один із критиків написав про його книжку: »Das Buch zu lesen ist keine reine Freude« (Fr. Schulte).

Зокрема багато світла кидає О. Рінг на становище св. Василя до античного світа і на його роль при створенні нового християнства (S. Salaville сказавби тут: при створенні християнського гелленізму), головню у ділянці літератури і науки. Але й тут в автора переважила абстрактна штучність на шкоду конкретного і позитивного викладу. Якийже бо хосен із слів: »Demnach unterscheidet sich Basilius von dem Typus des späteren Kirchenlehrers dadurch, daß er sein griechisches Bildungsgut weder Reminiszenzen aus der Rhetorenschule verdankt, noch bestrebt gewesen ist, bestimmte Typen der hellenischen Tradition in die christliche Literatur einzuführen, von Origines aber dadurch, daß er seine Kenntnisse in der *παράδοσις τῶν ἑξωθεν*« (31)? Або з отсих: »Infolgedessen steht allerdings bei Basilius Kirchlich-Religiöses neben Griechisch-Philosophischem, kräftigste Bejahung des Antiken neben schroffster Ablehnung, prinzipielle Askese neben grundsätzlicher Daseinsfreudigkeit. Aber diese Buntheit ist nur bei einem Hellenen ein Zeichen schwächerer Unsicherheit; bei dem Christen ist sie ein Zeichen jener elastischen Anpassungsfähigkeit, die für den Seelsorger unerläßlich ist« (41)? ітп. В дійсності стать св. Василя В. являється на тлі IV ст. не випадково відкиньдіть запозичена, але доцільно підготованому: всіми природними дарованнями, наукою, вихованням, обставинами, розвоєм випадків... Як описля в Італії Боккаччіо, у Франції Бальзак старший, у Німеччині Вілянд і Лессінг творили своерідну артистичну прозу завдяки своєму вихованню і уформованню себе зразками латинської літератури, так і Василій принципіально змінив досвогочасне відношення між християнською наукою і грецькою філософією, завдяки свому переконанню, що грецька філософія не є основою католицького богословія, а тільки середником для приготування християнського виобразовання. Й хоч мимо всього він перейняв і засвоїв собі багато думок і письменницьких форм із скарбниці платонізму та новоплатонізму, всеж таки ніде не ушкодив системи швидко виростаючого правовіря-ортодоксії, лише зберіг його вірно (див. Byzant, Zeitschr. XXX, 13). Пересякнутий, каже J. Rivière (St. Basile. Paris 1925, 21), однаково двома культурами, зумів витягнути з них есенцію; від одної взяв форму, стиль, від другої духа і зміст. Отся то дивна сполука дала те нове і повабне, котре від Василя в церковній літературі має право горожанства, котрим одушевлявся вже св. Григорій назіянзенський: »Коли беру до рук його письма, мое тіло і душа моя очищуються..., його подув вкладає в мене гармонійний ритм...« (PG. XXXVI, 585). А що з літами погляди св. Василя змінялися, що він нераз, навіть у одній і тій самій матерії, висловлює протилежні погляди, це тільки потверджує стару правду, що й Василій був людиною, котра думала, розвивалася і приймала посторонні впливи. Зрештою, те явище в нашій квестії, в квестії відношення до античного надбання, таке звичайне, що не лише св. Василій, але й інші св. Отці не мають тут одної думки. Наглядно представляє те в однім начерку »Civiltà Cattolica« (quad. 1964, 132) за давними авторами Daniel'ем і Gaume'ом. У нас обширно на туюж тему писав між іншими А. Спасскій, эллинизм и християнство (див.

»Богосл. Вѣстникъ«. Сергієвъ Посадъ 1911. III 372, 492). Всежтаки в грецькій християнській літературі Василій одержав своє особливе місце і від него датується новий її період (див. А. Puech. Histoire de la littérature grecque chrétienne depuis les origines jusqu'à la fin du IV-e siècle. Paris 1930. Третя книга III-го тому посвячена кападокійцям).

Все вказує на те, що О. Рінг своєю студією хотів дати науці щось велике і переломове. На жаль, тільки в деякій мірі він досягнув ті свої наміри, бо щодо пороблених висновків треба ще перевірки істориків і їх кінцевого слова. Також і фільольогам доведеться ще внести одну поправку, бо авторове знання грецької мови доволі обмежене. Одні хиба біографи і історики літератури можуть без застереження прийняти досліди, до яких автор дійшов у Василієвім питанню. А решта читачів? Очевидно, всі вони зазнають вражіння, що річ іде про щось складне, але велике, однак в усіх книжка викличе зацікавлення незвичайною постаттю св. Василія В. і з певністю вона буде товчком, котрий спрямує дальші студії про святого Кападокійця в бік квестії оригінальної і нової, а саме про Василієве душпастирство, яке єдиний інтерес й єдине жерело не тільки його письменницької праці, але загалом усього його всесторонньої і різнородної діяльності.

Під тим оглядом О. Рінг справді прислужився науці. Й. С к р.

St. Basil and monasticism. A dissertation submitted to the faculty of letters of the Catholic University of America in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. By Sister Margaret Gertrude MURPHY, A. B. (The Catholic University of America, Patristic Studies, Vol. XXV). Washington, D. C. 1930. 8° XIX + 114. \$ 3.50.

Книжка, як навчає нас передмова, написана з приводу появи одної праці про св. Василя Великого (St Basil the Great, a study in monasticism, by W. K. Lowther Clarke. Cambridge 1913), в якій, після думки G. Murphy, цілий предмет невідповідно потрагований. Автор цієї праці, W. K. Lowther Clarke, цікавиться засадами Василієвого монашого життя виключно з точки бачення нинішньої доби, щоби ствердити наскільки ті засади відповідають потребам і вимогам сучасних християн, і то християн, приналежних до англіканської церкви, себто — коротко — протестантів-англіканців. Праця W. K. Clarke має без сумніву свою наукову вартість і її автор належить до тих, що перший переклав „*Ἀσκητικά*“ св. Василя Вел. на англійську мову¹. Однак заняті ним утилітарне становище у відношенню до справи, якої основи є суто духові, спричинило, що його книжка залишає на боці і переочує багато основних і річевих моментів та неправильно пояснює і викладає деякі подробиці. Наслідком сього авторка, G. Murphy, піднялася ревізіоністичного завдання, зводячи, зовсім природно, в багатьох місцях полеміку з поглядами згаданого W. K. Clarke. Тимто й її книжка не є якоюсь історичною працею, але радше є студією науки св. Василя В. про монаше життя.

¹ The Ascetic Works of St Basil у перекладі Кларка були обговорені в »Записках ЧСВВ.« I, 628. Книжку M. G. Murphy в міжчасі оцінили: Th. Verpaire на сторінках »Irénikon« VIII, 88 і J. Simon у »Analecta Bollandiana« XLIX, 131.

На початку її книжки, окрім передмови, знаходиться богата відносна бібліографія. Дальший її зміст подає у вельми доступній та цікавій формі подрібні правила та засади монашого життя в дусі і розумінню св. Василія Великого. Скрізь у своїй праці авторка особливо підносить факт, що всі правила і ціла конституція, надана св. Василієм В. своїм монахам, є стисло основана майже на однозвучності зі св. Письмом. У цілому, праця с. Murphy дуже совісна і цікава, навіть для ширших кругів читаючої інтелігенції, не заінтересованої виключно теологічними справами.

І. Федорович-Малицька

Das Eucharistische Hochgebet der Basileiosliturgie. Textuntersuchungen und kritische Ausgabe von Dr. P. Hieronymus ENGBERDING, Benediktiner der Abtei St. Joseph Coesfeld, («Theologie des christlichen Ostens»: Texte und Untersuchungen. Heft I). Verlag Aschendorff, Münster in Westf., 1931. 8° LXXXIX + 89.

З випуском отсеї праці німецькі ОО. Бенедиктини з Coesfeld заповідають нове наукове видавництво, що має причинитися до ближшого пізнання християнського Сходу, а особливо російської Церкви і в той спосіб хотять зі своєї сторони причинитися до навернення відлучених. Автор дає нам тут свій дуже поважний твір з ділянки східної літургії. Він з гори зазначає, що досліджування східних літургій незвичайно важке передусім тому, що до тепер не маємо ще їх повного критичного видання. Всежтаки жерел друкованих і недрукованих є дуже багато і автор подає їх у своїй книжці. Тому вже за саме совісне їх зібрання (й подання численної бібліографії) належить йому щира вдячність.

Порівнюючи між собою тексти поодиноких східних літургій автор вважає, що найбільше відмін стрічаємо в літургії св. Василія В., точніше кажучи — в її молитві перед освяченням (від слів: *Сѣи ѿлю Гди Бже*, до слів: *хотѣ во ѡзыти на колѣню*, виключно). В своїй праці автор піддає саме ту молитву строгій науковій аналізі і старається висвітлити отсі два незвичайно цікаві питання: 1) Чи текст тої літургії (і взагалі літургії) улягав в різних часах безупинному скорочуванню, чи навпаки: розвій літургії йшов у напрямі її розширювання? 2) Чи і наскільки св. Василій є автором літургії, яку йому загально приписують? Автори, що обстоювали розвій літургії в напрямі її скорочування, опиралися переважно на *Λόγος περί παραδόσεως τῆς δείας λειτουργίας* св. Прокля (?). Тепер ще є тої гадки Н. Lietzmann і А. Baumstark. Справу хотів перевірити F. Probst. В своїй «Liturgie des 4. Jahrhunderts und deren Reform» (Münster 1893) виказує, що в молитві перед освяченням у літургії св. Василія В. значно скорочено подяку за сотворення, але дуже розширено подяку за економію спасення. За розширюванням літургічних молитов є м. і. Drews, Schermann і по часті Rahmani. Цікаве, що ще в XVI в. підносив ту саму гадку А. Masius, але Renaudot ви-

¹ Не вказана однак збірка, видавана при «Христ. Чтеніє». Спб. 1874 - 1878. під заголовком: *Собрание древнихъ литургій восточныхъ и западныхъ въ переводѣ на русскій языкъ*. На інші залишення звертає увагу J. M. Hanssens (див. Orient. Christ. XXVI, 220).

сказався про її автора коротко: »hallucinatus est«. Отже питання властиво ще до тепер не вирішене. Автор шукає розв'язки через критично-історичне порівняння текстів між собою.

Він підносить, що до тепер відносно найкращі тексти в грецькій мові літургії св. Василя видали Goar (1647 і 1730), Brightman (1896) і Орлов (1909). В другій частині своєї праці автор сам дає критичне видання молитви перед освяченням (по грецьки) в 4 колонах (група єгипетська, вірменська, сирійська й візантійська). Подавши точний перегляд і опис використаних жерел, автор ділить їх на 4 групи. Кожду групу переходить зокрема і порівнюючи їх зі собою, старається означити їх порядок що до часу і тим самим подати більшу чи меншу вартість відносних текстів.

1. Візантійська група. Текст грецький зберегли нам незалежні від себе 2 старші рукописи (з VIII і X/XI вв.) і дуже багато рукописів з пізніших часів. Пізніші рукописи між собою майже не різняться (хоч часто від себе незалежні), але всі вони значно різняться від двох попередніх. Виглядає, що десь на переломі X в. хтось авторитативно справив старший текст, бо з ним вже опісля не стрічаємося. Отже всі молодші тексти залежні безпосередно чи посередно від примірника справленого тексту. — Старословянський переклад це вірна відбитка розвою грецького тексту. Старший переклад дещо свобідніший, новіший більше невільничий. Зі старшого гр. тексту вчинено вірний переклад мелхітсько-сирійський, а з новішого досить недбалий переклад мелхітсько-арабський. Особлившу увагу звертає в тій групі текст візантійсько-вірменський. Порівнюючи той текст зі старшим грецьким, автор приходиться до заключення, що молитву перед освяченням, ще з перед часів св. Василя, Вірмени опісля розширили, прийнявши текст візантійський. Але деякі сліди старого вірменського тексту остали.

2. Група сирійська старша, від візантійської незалежна і дещо коротша. Вона менше має вставок питомих новішим текстам, менше придержується слів св. Письма і менше дбає про красу мови. Значиться, вона старша віком від візантійської групи. Від літургії св. Якова старша сирійська група — незалежна. Текст видав у XVI в. (в лат. перекладі) Masius і за наших часів Rahmani (1922).

3. Група вірменська старша. Рукописи тієї групи від себе незалежні, але мабуть всі залежні від одного жерела. Критично беручи, текст тут много старший від тексту обох попередніх груп, взятих разом.

4. Єгипетська група має тексти найкоротші. Подяка за екзномію спасення зближена до подяки в літургіях св. Марка і св. Якова. Нема в ній зовсім богословських розумовань, що цікують три попередні групи. Тому й подяка тут коротка. Слів зі св. Письма як найменше, форма досить простенька.

І тут автор доходить до заключення, що чим простіший і короткий текст, тим старша форма. Знаємо, що символ віри розширювано поступенно і доповнювано різними богословськими розумованнями. Таке саме можна сказати і про молитви в літургії. Бо трудно повірити, щоби хтось счеркував в літургії св. Василя В. так прегарно опрацьо-

вані і майже зі слів св. Письма зложені місця і то так, щоби та літургія стала подібна до літургії св. Марка чи св. Якова. Отже, бодай в літургії св. Василя розвій іде не від форми довшої до коротшої, але від короткої й простої до розширеної й велично богословської. — Рукописи єгипетської групи від себе незалежні, але всі вони залежні від одного жерела.

Тому: чи св. Василій В. уложив літургію, яку йому приписують, чи лише її доповнив? Відповідь автора така: Св. Василій взяв готове вже ядро єгипетської групи і опрацював його для інших трьох груп. В своїх творах каже св. Василій, що найкрасше славити Бога висказами св. Письма (PG. XXXI, 1329 A) і що більше належить дякувати Богу за економію спасення, ніж за ласку сотворення (ibid., 253 C). А цеж саме суцні риси трьох молодших груп. В них є богословські розумовання, яких очевидно не могло бути в початках Церкви. А як так, то чому ж приписують ту літургію св. Василієви? Певної відповіді на це годі знайти. Виглядає, що літургії знатніших міст одержали свою назву від найвизначніших мужів, що управляли даними церквами. І так могла александрійська літургія одержати свою назву від св. Марка, ерусалимська від св. Якова, а кесарійська від св. Василя В. Виходилоби, що ця остання ще перед св. Василієм дісталася з Кесарії до Єгипту, а опісля, як вже розвинена »літургія св. Василя« поширилася загально на Сході, то і в Єгипті прийняли дещо з неї до своєї давнішої літургії кесарійського походження і надали їй загально прийнятну назву: »літургія св. Василя В.«

На кінець своєї першої частини автор подає графічний образ розвитку літургії св. Василя.

В другій частині находимо, крім критичного видання тексту молитви перед освяченням, подрібну його розбірку і знаменитий покажчик, що обіймає 30 1/2 сторін.

Зі старословянських рукописів автор вичисляє і по части описує 23 російських (Петроград і Москва) і 3 полуднево-словянських (Петроград, Казань і Атос). Найстарший з них находиться в синодальній бібліотеці в Москві під ч. 343 (з XII в.). Незвичайно солідне опрацювання, проглядність і ясність, притім зібрання обильного числа жерел і бібліографії, причинюються до того, що — на нашу думку — це одна з красних праць у ділянці східної літургіки, без якої дослідники східних літургій ледви чи зможуть обійтися.

Исидор Лу б, ЧСВВ.

History and Cartulary of the greek monastery of St Elias and St Anastasius of Carbone. I. History. II, 1-2. Cartulary. By Gertrude ROBINSON M. A. (Orientalia Christiana. Vol. XI.-5. Num. 44; Vol. XV.-2. Num. 53; Vol. XIX.-1. Num. 62). Roma 1928-30. 8° 84 (з 5 світл. і 1 мапкою) + 160 (з 1 світл.) + 200. Ціна: 107 l.

Це вельми цікава збірка документів з історії одного з найбільших монастирів ЧСВВ, грецького обряду в італійській провінції Basilicata (від р. 1871: Potenza), монастиря св. Іллі di Carbone. В першій книжці тієї три томової праці знаходиться вступна стаття, з коротким історичним нарисом, що познайомлює читача з початками монастиря та з обста-

винами його дальшого існування. Основником монастиря св. Іллі був св. Лука з Арментум. В часі закладення того монастиря (б. 970-993) існувало багато розкиданих монаших осель-селищ в околиці Monte Karago, найбільше на північ висуненого верху з поміж цілої величавої групи гір західної Базилікати. Ті оселі були більші або менші і переважно склалися з кількох примітивних келій, прорубаних у гірській скалі, нерас із додатковою скромною капличкою. По всій правдоподібності св. Лука вже застав оселю, з якої опісля повстав монастир св. Іллі di Carbone. В тім самім часі другі чернечі селища були багато знатніші від оселі св. Іллі, як приміром лавра св. Пилипа, в якій настоятелював св. Сава, приятель св. Луки.

Були це тривожні часи. Дикі Сарацени раз-у-раз пустошили і грабили край та несли жах між населення. Монахи, між ними свв. Сава і Лука, мужно ставали до бою з ворогами, захищаючи себе, а коли сього заходила слушна потреба, навіть випроваждали зі zagrożених провінцій застрашене населення. Так св. Лука, втікаючи перед Сараценами, ввів своїх монахів та околицне населення до Lucania, де оснував монашу оселю-лавиру. Крім сього, біля нього осіло велике число бідних та вірних, з якими ділився кожним кусочком хліба. Як св. Сава так і св. Лука та його товариші обробляли ріллю. За їх прикладом та під їх проводом і населення наново забралось до праці. Бог благословив їх труди і плоди землі ратували людей від голодової смерті. Таким чином тодішні грецькі монаші установи не вдоволялися самим тільки звичайним богомільним чернечим життям, бо попри те вони були й важним чинником фізичної оборони та матеріальної і духової опіки для світського населення, для навішуваних ворогами околиць.

Коли кінець-кінців сараценські напади потрохи утавали і населення вже не потребувало безпосередньої помочі від монахів, св. Лука став глядіти за відповідним місцем для постійної оселі для себе і своїх монахів. Такий захист він знайшов у частинно навіть укріпленій арментумській кріпості (castellum di Armento). Йдучи туди, він натрапив на-пів знищену каплицю Богородиці (Теотокоса), котру відреставрував і зараз же посадив там своїх кількох монахів, щоб її доглядали. Ось та каплиця, з тими кількома монахами, дала початок пізнішому монастиреви св. Іллі di Carbone. В самих початках отся монаша оселя носила назву св. Анастасія і Теотокоса. Щойно опісля стали її називати монастирем свв. Анастасія і Іллі, найшовши там один чудотворний образ св. Іллі.

Коло 972 або 986 р. Сарацени знову напали на Арментум. Тоді сам св. Лука сів на білого коня і на чолі своїх монахів та поспішно згуртованого населення вирушив напроли ворогів. Невеличка армія, під проводом такої світлої постаті, основно відбила ворога і той через довгий час не показувався вже в тій частині краю. Св. Лука остав в Арментум, де й помер 993 р., прийнявши св. Тайни з рук св. Сави. Там і його похоронили.

Протягом останних літ свого життя св. Лука заснував мабуть багато монаших лавр в околиці Арментум і побільшував уже існуючі, між ними і лавру св. Іллі di Carbone. Два рази пожар основно знищив монастирські забудовання. Після поновної пожежі монахи перенеслися на те

місце, де нині стоять руїни монастиря. Серед таких не дуже сприятливих обставин повстав великий монастир св. Іллі, багатством та значінням перший між грецькими монастирями південної Італії, не виключаючи славних монастирів di Rossano i di Grottaferrata. Можливо, що Арментум впало жертвою підчас якого нового ворожого нападу, коли тимчасом Carbone захоронилося наслідком свого положення. В кождім разі маємо документ з р. 1059, в яким перший раз обширніше згадується про Carbone. Рукопис підписав »Лука di Carbone«, настоятель монастиря, котрий, вибираючись на прощу до св. Землі, лишає письменне поучення для свого тимчасового заступника та евентуального наслідника, як йому рядити монастирем. Між іншим спомінає теж про власну діяльність підчас теперішньої управи монастирем. І мабуть отьому талановитому, енергійному та визначному настоятелеви, Луці II, монастир у великій мірі завдячує свій розвиток та значіння. Він то побудовав та зреставрував кілька монастирів і церков і він мабуть стягнув усі доколишні порозкидувані монаші оселі під покров та контролю монастиря в Carbone, що від тоді став осередком і головним осідком начальної управи.

Був час, коли країна загоріла війною. Та з хвилею, коли з Робертом Гіскардом почалося у тих провінціях нормандське панування, грецькі монастирі, котрі побоювалися найгіршого, не мали чого жалуватися. Під нормандським правлінням грецьке монаше життя дізнало несподіваного розквіту. Византійський дух чарував Норманів, дітей Півночі. За їх панування між и. заложено великий монастир di Rossano, до якого зберіглося далеко більше документів аніж до монастиря св. Іллі di Carbone, що потерпів кілька разів від пожарів. За панування Норманів настоятелям монастирів грецького обряду не лише вільно було свобідно їздити до Константинополя, щоб утримати постійну звязь з грецьким монашим життям, але їх навіть заохочували до того. Одно лише було небажане, а саме те, що назначували по більшій часті латинських єпископів, побоюючись, що дозвіл на грецькі єпископства міг мати небажані політичні наслідки. Грецькі монастирі отримали баронські права, на взір великих венедиктинських фундацій. Знатна родина Chiaramonte дарувала свої посілості монастиреви св. Іллі, крім сього долучено й інші монастирі до комплексу тогоч монастиря. Давний спосіб життя грецьких черців, що правда, підчас нормандського панування основно змінився: вбожество, розкидані монаші оселі, все те уставало та уступало новому устроєви на взір великих латинських доколишних монастирів. Більша частина рукописів, з яких складається том II і III згаданої збірки, це різні грамоти, котрими надається дорогою дарунку земську посілість монастиреви. Є між документами також контракти купна, заміни або продажі; є надавання права пасти худобу на сусідних посілостях; є документи різних спорів що до права посідання, нераз навіть між поодинокими монастирями.

1081 Роберт Гіскард дарував церкву та монастир св. Вартоломея di Taranto для La Cava. Але 1126 Богемунд II, на передодні своєї управи до св. Землі, дарує ту церкву разом з монастирем знову монастиреви св. Іллі di Carbone, при яким вони і дальше утрималися. Та передача церкви і монастиря св. Вартоломея відбулася в присутности

трьох архієпископів та інших визначних осіб. Тим даром посілість та майно монастиря св. Іллі значно побільшилися. Отсе мало місце тоді, коли монастирем управляв авва Ніль di Rossano. Під його правлінням (між 1101-1134) монастир di Carbone дочекався свого найбільшого розквіту. Ніль di Rossano була це небуденна, розумна, визначна людина, яка вміла зеднати собі найвисше поставлених людей, потрібних для добра свого монастиря. Він мабуть перепровадив теж певного рода реформу в монастирі. Така реформа була здається потрібна. Хроніка монастиря споминає про різні внутрішні негаразди, про невідповідних настоятелів та спори між поодинокими монастирями. О. Ніля вислано до Carbone з наказу ігумена славного монастиря в Россано, де Ніль передше перебував як монах.

Окрім широких земель di Carbone, дарованих монастиреви 1077 Гугоном di Chiaramonte, монастирська посілість ще побільшилася підчас настоятелювання Ніля долученням маєтків Calavera, Scanzona і Farado. Calavera набуто дорогою купна, інші маєтки монастир отримав у дарунку. Одначе ігумен Ніль не дбав лише про матеріальну користь для монастиря. Перенятий духом славної традиції великого монастиря di Rossano, він вніс між монахів монастиря св. Іллі di Carbone ту любов до науки, яку сам виніс із Россано. Крім сього, Ніль був особистим приятелем славного ігумена Вартоломея з монастиря в Россано, який, сам високо освітаний, удержував постійний контакт з науковим та мистецьким світом у Константинополі. Ігумена Ніля скрізь у хроніках звать «благословенним».

Час, від початку XII до половини XIII віку належить до найбільшого розквіту монастиря. Протягом того часу щораз нові посілости долучувано до давніших, будь то у формі землі, будь теж у формі церков та монастирів. Ніщо дивного, що при таких численних посілостях управа монастиря нераз мусіла судово боронити свої права. Около 1160 вибрано Власія, наслідника Луки в управі монастиря св. Іллі, єпископом у San Chirico. Це була велика подія. Ще більше відзначився ігумен Вартоломей (1167-1174). Це була незвичайно вчена та свята людина. В 1167 Вільгельм, званий «добрий», доручив йому перепровадити реформу грецьких монастирів в Апулії та, здається, також і в Калябрії. Про те свідчать як грецькі так і латинські документи. Либонь не у всіх грецьких монастирях панував такий взірцевий лад, як у монастирі св. Іллі. Ігумена Вартоломея вибрано також архимандритом усіх монастирів грецького обряду в королівстві Апулії, включаючи околиці біля Salerno, Eboli, Conza, Melfi аж до ріки Bradano вздовж морського берега, аж до земель Chiaramonte, Pollicoro і Cerchiara. З виїмком Cassano, що належало до єпископа з Vari, та лінія тягнулася далі аж до Belvedere і Monte Cilento (цей останній повіт у цілості підлягав архимандритови) і назад до Salerno. В межах отсеї широкої території ігумен монастиря св. Іллі був найвищою інстанцією і не підлягав жадному єпископови ні архієпископови. В році 1174 монастир di Carbone знов упав жертвою великого пожару, в яким спалилося багато цінних рукописів. В тім також році помер архимандрит Вартоломей. Монастир відбудували на верху гори Montechiario, де знаходилась дуже почитана святиня св. Катерини. 1125

монастир св. Іллі di Carbone дав архимандрита Іллю III на архієпископа в Россано. (Россано здавна вибирало собі архієпископа грецького обряду). Трагічна смерть Фридриха II в його замку у Fiorentino позбавила грецькі монастирі в полудневій Італії добродійного покровителя. Надійшли кроваві часи панування Карла d'Anjou та дальші знані історичні події. Від цього часу починається упадок монастирів грецького обряду. Монахам майже цілковито заборонено удержувати звязки з Константинополем, а їх подорожі тамтуди стрінулися тепер з важкими перешкодами. За виїмком кількох головних осередків, як Otranto, Brindisi, Gallipoli та Rossano, грецькі монастирі скрізь знов підлягали латинським єпископам, які відносились до монастирів байдуже або неприхильно. Плекання грецької мови підупало по грецьких монастирях так сильно, що вкоротці цієї мови уживали тільки в літургії. В половині XIV в. дійшло до того, що багато монахів вправді уживало грецькі літургічні книжки, але вже не розуміли грецького тексту. 1362 папа Урбан V наказав архимандритові з Отранто (одному з останніх грецьких єпископів) звітувати грецькі монастирі. Alfonso di Napoli був вражений незнайомістю грецької мови між монахами грецьких монастирів і заложив для них школу грецької мови. Одначе такі поодинокі заходи мало помогли супроти неприхильного відношення та браку зрозуміння зі сторони латинських єпископів, які не бачили різниці між східними схизматиками і монахами грецького обряду. Був навіть випадок, що вбито одного священика грецького обряду та спалено церкву і архіви.

Монастир св. Іллі di Carbone також підупав. Матеріально монастир дуже терпів від самоволі великих земських власників, як Chiaramonte і Sanseverini, котрі передше були його покровителями. Мимо того, що папа Інокентій V в 1275 взяв його під особливий опіку, монастир поступенно протягом дальших двох століть утратив більшу частину своєї посілости. 1432 пожеар знову знищив його. Нове відбудовання стануло там, де знаходяться нинішні його руїни. Наступні роки зійшли на безнастанних спорах з довколишніми великими родинами землевласників. До остаточного упадку не лише грецького, але також латинського монашества, причинилось одначе назначення так зв. архимандритів-пребендарів (*abbas in commendata*), яким підлягали ігумени поодиноких монастирів. Це були переважно люди світські, не дбаючи про лад у монастирях. Між ними й управою монастирів були безнастанні конфлікти і вони використовували свою владу на те, щоби під якимось претекстом відлучити монастирські посілости і ними наділити приватні родини.

Що правда, кардинал Висаріон пробував відновити підупавше життя грецьких монастирів, перекавши конституцію св. Василія В. на латинську мову на те, щоб усі монахи могли її читати. Установлено ряд розпоряджень, яких монахи мали триматися, м. и. настановлено генерала, якому мали підлягати всі монастирі і раз на рік мала відбуватись загальна капітула всіх настоятелів монастирів. Настановлення генерала з річною капітулою було цілком чуже духови грецького монашества. Крім того, деякі генерали, приміром Menniti (1709) та Йосиф de Pozzo (1746), були явними противниками грецького обряду.

Обставини щораз погіршувалися, аж 1570 папа Пій V віддав монастир св. Іллі di Carbone під опіку Юлія А. Sanctorus'a, пізнішого кардинала-архієпископа зі Sanseverino. Це була людина вчена та прихильна монастиреви. Sanctorus бажав перепровадити нову реформу, але з усіх боків стрінув труднощі. Під ним число монахів, що вже було впало до чотирох, побільшилося знов до дев'ятох. В 1630 один з пребендарів забрав монастирський архів, присвоївши собі цінні документи для свого власного архіву. Це одначе сталось щасливо, тому що вкортці, підчас якогось бунту населення, був напад на монастир, при чім спалено решту документів, тимчасом як вкрадені мабуть виратувалися. Якийсь час (1645-1700) монастир св. Іллі тишився опікою впливових кардиналів.

Останній зі захованих документів монастиря св. Іллі походить з року 1721. Тоді в монастирі жило 7 монахів, з ігуменом включно. Підчас французької окупації число монахів зменшилось на 3. Кілька разів монастир мусів боронитися перед бандитськими нападами. 1809 Французи скасували монастир. У тім часі було в нім 3 монахи, без настоятеля. Обстановку монастиря, як меблі, образи, то-що, забрав французький уряд. Ледви чи оставші монахи змогли що вратувати. Від тоді опущені монастирські будинки підлягали щораз більше знищенню. Нині з колишнього величавого монастиря остало лише кілька розвалених стін.

При кінці I тому наведеної збірки є цікавий список ігуменів монастиря, поданий після Cronicon Carbonense і список монастирів та церков колись належачих до великого осідку в Carbone. Історичні документи, з яких складаються тт. II і III збірки, з малими виїмками всі писані по грецьки. Є однак поданий перекладний англійський їх текст. З виїмком яких 3-4 чисел, документи досі ще не були опубліковані. Оригінали знаходяться в архіві Doria, одначе що-раз віднаходять ще нові, незнані рукописи, як прим. в р. 1925 знайдено рукописи зі славного грецького монастиря св. Івана Thersites у Калябрії. Загалом, праця G. Robinson свідчить про дійсний науковий хист авторки і про очевидне замилювання до предмету та представляє собою цінний вклад у літературу грецького василіянського монашества.

I. Федорович-Малицька

Василіянське монашество на землях Італії до наших часів є вдячною темою для ріжних дослідників. Попри відомі праці Rodotà, Gay, Vaccari, стають нові і поступенно пишуть історію Василієвого Чину. Ще недавно P. Orsi дав гарний огляд: *Le chiese basiliane della Calabria*. Firenze 1929. З приводу появи тієї книжки Ch. Diehl написав окрему статтю: *Chiese bizantine e normanne in Calabria* (див. *Archivio storico per la Calabria e la Lucania* 1 (1931), 141), в якій сказано: „... ci sembra che in questa Calabria montagnosa e difficile, poco visitata, poco esplorata, vi sia ancora molto a cercare e a scoprire, si tratti di abazie basiliane o di monasteri benedettini o cistercensi, sui quali ultimi nessuno studio serio è stato ancor fatto“. Як Orsi так і Diehl вказують на потребу дальших дослідів у тім напрямі. Децю замітного подає К. Королевський у своїм нарисі, надрукованім у згаданім *Archivio storico...* (1,43) під зар.: *Le vicende ecclesiastiche dei paesi italo-albanesi della Basilicata e della Calabria*. Та найбільше історичного мате-

ріялу, хоч трохи партикулярного характеру, бо мова йде про один монастир, зібрала G. Robinson. Зміст її праці докладно переповідає І. Федорович-Малицька у своїм рефераті, а щодо критики залучених там документів та їх видання, треба порівняти подрібні замітки і поправки у »Revue d'histoire ecclésiastique« XXVI. 381,1012 або в »Journal of Hellen. Studies« L. 356. Авторка, як нас інформують, далі працює в тій області, до чого чує охоту і має хист, а не так давно надрукувала новий причинок: The Grotto Chapels of South Italy (див. »Dublin Review« 189 (1931), 193). Бажаємо обильних успіхів у дальшій роботі!

Й. С к р.

Простоїніє по преданію йноків Чіна св. Васіліа Великаго, ѡбласти карпаторѣскіа. На їрмологійнихъ ноты списана: о. Іоакіміа Хома, Протоіѡменъ, Ч. С. Я. Я. Яз ѡбітели св. Николла на Чернѣной Горѣ к. Мѣкачева, дѣд. 4^о 170.

Ви, отче Редактор, забажали, щоб я висказав свої уваги про зазначену в заголовку книгу. Тож я, переглянувши той співаник церковного закарпатського співу, подаю ось такі уваги.

Книжка »Простоїніє«, що її їрмологійними нотами написав о. Яким Хома, протоігумен закарпатських Василіян, є великого формату і має 170 сторін. Не є вона видана друком, лише літографована щось у 120 примірниках. В тійже книжці списав названий о. протоігумен усі гласи воскресних тропарів, кондаків і трійчних, гласи утрених і літургічних прокименів, гласи самогласні, подібні і болгарські. Крім того є в тій книжці дещо співань з постної тріоди і з тріоди цвітної. Є канон і стихири на Воскресення Христове, є деякі части з утрени і з вечірні тай з парастасу і деякі співи зі Служб Божих: Золотустого, Василія В. і з Пржедєосвящених Дарів. Усі ті співи є так списані, як їх співають закарпатські Василіяни в своїх монастирських церквах на відправі богослужень.

Мельодії тогож закарпатського співу є лише дещо годібні до мельодій галицького церковного співу, але метода співання там на Закарпаттю, як то я її слухав, є зовсім відмінна від галицької методи, так що вона неподібна до неї навіть у подробицях. У Галичині співають всюди в два голоси, себто прімом і втуром та з правильним наголосом слів. Тамже на Закарпаттю не уважають на правильний наголос у словах і співають майже всюди в один голос (унісоно). Через те сей закарпатський спів церковний не виходить мельодійно, лише більше рецитативно і галасливо. Мимо того має і він у деяких зворотах свою красу, тож і може сподобатися особливо тим, що люблять голосне співання. Безперечно, заслугою є пок. о. Я. Хоми, що зібрав і списав ті закарпатські напіви і тим способом зробив їх доступними для ширшого загалу.

М. Л о н ч и н а, ЧСВВ.

Проф. Іван ОГІЄНКО. Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський Апостол 1560-х рр. Літературно-лінгвістична монографія. Том I і II. (Студії до укр. граматики. Кн. VII і VIII). Варшава 1930. 8^о 520 і 192.

Перед читачем груба книга, що складається з двох томів (разом 712 сторін). Це монографія про пам'ятку укр. мови XVI ст., названу відкривцем, пок. єпископом Й. Боцяном: «Крехівський Апостол». Досі появилася коротка рецензія на розправу пера проф. Г. Ілінського в журналі «Byzantinoslavica» т. III 1, Прага 1931, ст. 231-232. Тому що я теж займався дослідями над тією пам'яткою, спробую подати критичну оцінку монографії. Проф. Огієнко дає обширну історію укр. мови XVI ст., а Крехівський Апостол стає дуже важним джерелом численних прикладів для опису. Автор поділив свою монографію на чотири частини (в двох томах). Перша частина носить назву: «Повстання перекладів св. Письма на українську мову й повстання нової української літературної мови (ст. 5-143). Це історія культурних рухів не лише на Україні, але й серед усіх Словян та на Заході від найдавніших часів. Автор хоче дати немов хроніку релігійних рухів на Заході, далше на Україні та в Польщі, які викликали потребу перекладу св. Письма на живу мову і повстання укр. літературної мови. Цю велику історію роздроблює на розділи й уступи, а саме: I. Релігійні рухи яко причина повстання перекладів св. Письма на живу мову. 5-19. — II. Реформація й переклади св. Письма. 19-32. — III. Реформація в Польщі. 32-47. — IV. Реформація на Україні. 47-59. — V. Католицька реакція. 60-67. — VI. Церковний рух на Україні в XVI віці. 67-72. — VII Жива українська мова в церковних книжках і в церкві за XII-XVI віки. 72-80. — VIII. Чому мова українська не стала мовою богослужбовою в XVI віці. 81-85. — IX. Церковно-слов'янська мова в Литві та Польщі за XV-XVIII віки. 85-109. — X. Українська літературна мова XI-XVI століть. 110-143. Опираючись на численні джерела, автор оповідає дуже широко про подані в заголовках питання. При всяких проблемах та вістках відсилає до відповідних джерел, а де їх брак, там пише в такий спосіб: «Єсть переказ...» (39), «Єсть відомості...» (50). Не входжу в зміст цього огляду, бо треба його повторити й покликуватися так, як автор на численні джерела й ще раз повторяти те, що він переповів за ріжними працями, як хочби нпр. за „Історією України“ Грушевського. Він совісно зібрав усякі світла й тіни укр. культури XI-XVII вв.

При роздробленні матеріалу на окремі проблеми проф. Огієнко часто повторяє та занадто популяризує цей науковий вступ. Сам зазначає на ст. 85, ув. 1) про розділ IX: «Церковно-слов'янська мова в Литві та Польщі за XV-XVIII віки». «Ця стаття — це вступна лекція, яку він виголосив (в скороченні) 17 березня 1926 р. польською мовою в Варшавськiм Університеті при покликанні його звичайним професором на катедру церковно-слов'янської мови й палеографії. В XIV т. «Prace Filologiczne» 1930 р. стаття виходить польською мовою. Щоби не розбивати цілоти статті, не викидаю з неї того, про що вже говорилося в попередніх розділах». Знову на ст. 110, ув. 1) до розділу X: «Українська літературна мова XI-XVI століть» пише: «Стаття ця (але не вся) видрукувана була в «Ділі» за 1929 р. чч. 174-179, серпня 7-12. Щоби не розбивати цілоти статті, не викидаю з неї того, про що вже говорилося в попередніх розділах». Отже ці уваги самі говорять за нашого автора.

При подаванні джерел проф. Огієнко дуже часто цитує свої праці, навіть маленькі популярні брошурки. Мається вражіння, що поза ними не існують жадні інші розвідки. Широке представлення образу української культури XVI ст. улегчує собі автор в цей спосіб, що дослівно переписує цілі сторінки зі своїх попередніх праць. Ось приклад: Ст. 72, від слів: »Я такої думки...« до слів (75): »вже з найдавніщих часів були деякі ріжницї в церковній вимові на східних та західних українських землях«, передруковані дослівно з його розвідки п. н.: »Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці« (»*Ελληνικα*« 1926, I, ст. 11-14). Опис культурних відносин на Україні та в Європі не кінчиться в першій частині монографії. До него вертає, або повторяє сказане, проф. Огієнко ще в розділах третьої частини п. н.: »Білоруські правописні ознаки в українських пам'ятках XV-XVII віків« (225-236) та: »Чужі впливи на розвиток української літературної мови XV-XVI віків« (458-503).

У другій частині монографії, що носить наголовок: »Крехівський Апостол 1560-х років« (144-211) дав проф. Огієнко такі розділи: Опис пам'ятки, Переклад і його автор, Виправлення тексту, Ознаки кальвінізму в Крехівським Апостолі, Лист ап. Павла до Лаодикіян, Значіння К. А. як пам'ятки української мови¹.

Опис пам'ятки ілюструє автор знімками цілих сторінок, букв та філігранів К. А. і цим дає цінний вклад у монографію. При помочі водяних знаків хоче усталити час повстання твору, а саме 60 рр. XVI ст., тому що водяний знак походить з 1542-1567 рр. В альбомі Лихачева є подібні кабани і з інших літ (нпр. ч. 2378). Факт, що філіграни-кабани походять переважно з другої пол. XVI ст. А що кабани в К. А. не зовсім подібні до відбиток у згаданім альбомі, як це твердить і проф. Огієнко, годі напевно при помочі цих саме водяних знаків усталювати час повстання перекладу в 60 рр. XVI ст.

До докладного опису букв (149-154) треба додати, що лігатурної букви § уживає перекладчик вряди-годи замість Ź на початку слова та після голосівок. Від листуж до Филимона вживає в тих самих випадках тільки букви §. Буква w є стало на початку слова та після голосівок. Букв ф і ф уживається без правила на означення звука f. Також ж, винесене над рядок, завжди лежить, не стоїть, а р, що теж стало лежить, не має над собою луковатого значка. Треба також додати, що лист до Лаодикійців, який виконано на картах з кабаном дещо пізніше, зойно після написання тексту (при третій коректі), вставлено ще перед переплетом.

Проф. Огієнко догадується, що дата, витиснена на першій шкіряній обложці 1581, може бути роком оправи книжки. Сам одначе подає, що подібні оправи находить на книжках з іншими роками повстання². Не знати лише, чим подібна оправа Біблії Радзивила 1563, що зберігається у Варшавським Університеті під ч. 28. 2. 1. 3. Зазначу, що

¹ Подаю знаки скорочення термінів та творів: сц. (сцс) = староцерковний, старо-церковнословянський; бр. = білоруський; К. А. = Крехівський Апостол (рукопис); Р. Б. = Радивилівська Біблія 1563 р.; О. К. А. = монографія проф. Огієнка; Л. А. К. = мій реферат п. н.: »Apostol Krechowski«, Prace Filologiczne, T. XIV. 1929.

² О. К. А. ст. 156, ув. 1).

в бібліотечі Народнього Дому у Львові, в збірці рукописів А. С. Петрушевича, під ч. 3, знаходиться рукопис писаний полууставом поч. XVII ст. (н. в. с. Ѡ. н. архієпіпа Іванна Конгтанзтина града ЗлатоѠста Бѣгѣды еѠлскіа), оправлений в дошки, обложені шкірою. На другій (задній) обложці є зовсім, як в К. А., на берегах такі самі погруддя апостолів з латинськими підписами, а посередині в овалі ангел зі зжоненими руками, звернений в сторону небесного сѣйва з написом: Dominus — illuminatio mea 1581¹. Лише в овалі біля ангела замість лілейки, як в К. А., є тут звізда. Також в К. А. є напис »Dominus«, а не »Deus«². Бачимо отже, що була якась переплетня з готовими палятурками для друків, може й рукописів. Рік 1581 казав про дату вироблення обложки, а рукопис повстав ранше або й пізніше. Можливе, що обложки до обох рукописів знято з якихсь уже оправлених друків. На ст. 157-8 подає проф. О. коротку історію крехівського монастиря та написи внутрі окладинок і напис із присвятою книги монастиреві.

В розділі: »Переклад і його автор« відкриває проф. О., що переклад зроблено з польської біблії 1563 р. т. зв. Радивилівської. На доказ зіставляє кілька місць з К. А. та Р. Б., а опісля подає деякі ріжницї між оригіналом і перекладом та групує їх у шість родів (160-163). Автор виказує в цей спосіб техніку перекладу. Ці зміни відносяться до відступлення від дослівного перекладу певних місць, опускання слів, або додавання й помилок, ріжниць у поділі на вірші та гльоси. Також всіх пояснень на маргінесі, які взяв перекладчик з Р. Б., не виконав докладно й ці ріжницї збирає проф. О. в пять груп, а саме: 1) додавання уваг від себе до уваг з Р. Б., 2) зменшування їх, 3) самостійні пояснення, 4) зміна значіння пояснень в польськїм тексті та 5) зміна зазначення пояснень через пропуск других (164-165).

До цього першого польського джерела додає проф. О. ще друге, а саме Біблію Шарфенбергера 1561 р. і Новий Завіт 1556 на те, щоби виказати, що переклад повстав зараз після видрукування цих біблії. Тому й відкидає він біблії Будного та Чеховича, хоча опісля й їх приймає в коректах (194). Джерелом церковнословянським був якийсь текст близький до Острожської Біблії 1581 та якийсь дуже старий церковнословянський Апостол без Апокаліпси, тому що в Апок. нема гльос »Ѡ воѠгаРко«³. З інших джерел підчеркає якесь італійське, опираючись на гльосах »Ѡ влоѠко« і при помочи кількох слів збиває мій здогад, що це можуть бути румунські гльоси. Ці слова переважно звучать подібно і в румунській мові³.

В розділі про автора перекладу (173-175) проф. О. твердить, що перекладчик це особа високоосвічена, духовна, православна, що перенялася новими кальвінськими (чи соцініянськими) ідеями, а походив з західно-українських, чи з північно-західних земель, як про це свідчить аналіза його мови. Кальвінські погляди не можуть допустити перекладчика до групи острожських учених.

¹ Гл. І. Свенціцкий, Опис рукописів Народного Дому. Укр.-руський Архів, т. VI, ст. 97/8.

² О. К. А. 155.; »Стара Україна«. Львів 1925, VI, 110.

³ Гл. Н. Tiktin, Dicționar român-german, București. 1911.

В розділі: «Виправлення тексту» застаньляється проф. О. над родами корект і їх джерелами. Дослідник зібрав їх і погрупував докладно й вичерпуючо та казав їх писати трьом руками. До подібних висновків дійшов і я в своїй розправі, тільки дещо відмінно групуую. Саме, на мою думку, належить перенести до корект дещо з розбіжностей межі К. А. та Р. Б. і Шарфенбергером. Часто там, де перекладчик опускає дещо з оригіналу, або дає своє слово і мимовільно робить помилку, поправляє сам коректор. Проф. О. твердить, що не всі коректи робив сам перекладчик. Навіть догадується, що перекладчик переписував уже з готового рукопису. Колиб воно було так, бувби перекладчик відразу вносив у свій текст коректи. Сам перекладчик, доконуючи перекладу, вряди-годи зіставляв вільне місце на слово, бо не знав, як перекласти по українськи дане слово. Тому щойно після написання головного тексту, коли писав на маргінесі уваги з Р. Б., виповняв вільні місця словами дібраними з укр. мови, або з церковного тексту, таким же великим письмом, тільки дещо зміненим почерком та яснішою фарбою.

Крім цього коректи такого почерку й барви, як на маргінесі з Р. Б., знаходяться над лініями. Коректор не подає, звідки їх узяв, але досліди проф. О. виказали, що вони взяті переважно з Чеховича та Будного. Позатим на маргінесі подає коректор, що взяв поправки з тексту словенського (словянського = сис.), болгарського, грецького (це переклади уваг, що знаходяться в Р. Б. на маргінесі), влоського і Скюрини. Це перша й друга рука коректора. Також слушно виказав проф. О., що текстом церковнословянським був якийсь текст першої редакції Воскресеньського (184).

Що до коректи третьої руки, курсивного почерку та ясної барви, а змісту соцініянського, як вказують певні слова: $\text{пѣ} — \text{моленій}$ (не моленій) — $\text{жрѣ} — \text{хрїтѣ} — \text{помазанѣ}$, треба зазначити, що доконав її правдоподібно автор перекладу й перших двох корект. Саме на стор. 11 К. А. на маргінесі є увага дрібним уставом, блідою фарбою, як третьої коректи: $\text{хѣ} \hat{\epsilon}$ Слово грекоѣ штога нашимъ азыкомъ выкладаеть помазанецъ. Під оглядом змісту й палеографії споріднені ці поправки. Такою самою блідою фарбою та курсивом третьої руки написано кілька лекцій $\text{ѣ} \hat{\epsilon}$ глаголюмъ . Отже це вяже перших коректорів із третим, а тимсамим усі коректи належать до перекладчика. Може противник католицизму черпав з усяких джерел, ворожих католицизмові.

На стор. 194 і д. подає проф. О. окремий розділ про ознаки кальвінізму в К. А., які, як сам стверджує, всі, за малім винятком, є дослівним перекладом з уваг Р. Б. Замітним та оригінальним вкладом перекладчика є неприхильні уваги про папу. Автор додає ще другу групу, а саме напади перекладчика на клир, теж узяті з Р. Б. В такий спосіб протестантська самостійність перекладчика не дуже відбилась у його творі.

На стор. 200-203 описує проф. О. Лаодикійський апокрифічний лист і подає історію повстання цього листа взагалі. Одначе звідки взяв його наш перекладчик, того не може ствердити, лиш догадується, що взяв з чеського оригіналу. Тому що проф. О. не міг найти цього листа в польських бібліях, припускає взір чеський. Але не бачимо в його

мові чехізмів, які мусілиби були відбитися. Навпаки мова такаж сама, як у цілім тексті. Видно був якийсь польський оригінал, який загинув. На стор. 204-206 автор помістив фотографію цього листа й передрукував його в цілоти.

На стор. 206-211 подає проф. О. розділ про значіння К. А. як пам'ятки укр. мови, вивисшаючи його над Пересопницьку Євангелію під оглядом мови. Також при оцінці перекладу, як літературно-полемічного твору, при помочі деяких мовних признаков (як: апалевал, дастамент, достамент) стверджує, що перекладчик мав замір спопуляризувати свій твір серед міщанства.

За час повстання перекладу приймає проф. О. 60-ті рр., попираючи 6 аргументами (представленими вже вище в його монографії). виправлення тексту повстало пізніше, про що свідчать Біблії Чеховича й Будного. На мій погляд перша й друга коректа повстала зараз після написання перекладу, а третя дещо пізніше, одначе не в дуже великому відступі. Час повстання твору треба пересунути хоч на два десятики літ дальше.

Третя частина монографії присвячена мові К. А. Проф. О. відразу зазначає, що мова К. А. помітно вирізняється з поміж памяток XVI ст. та що «це північно-українська чи поліська мова, точніше — західно-польська» (212). Тому в дальшій розгляді мови старається це доказати. Спершу займається правописом. Автор помішав правопис із графікою, нпр. нероздільне писання слів, вживавання *ш*, *ѣ-ѣ-у*, *л-м*, *н-ї* (220-221), виношення над рядок зак. -ого (gen. sg. m. adj.) та приголосних (218-220), надрядкові значки (221 ss.). Вони належать у першій мірі до графіки пам'ятки, не ортографії, а з цєю останньою мають остільки спільного, що дуже часто затирають властивий правопис та вимову. Найбільше неясностей у цім напрямі дають виношення приголосних над рядок. При тій нагоді автор розводиться широко над болгарським правописом, який відбився в К. А. і над білоруським впливом, саме писання *е* зам. *ѣ*, *я* і підчеркує, що К. А. кидає багато світла на вияснення вживання «білоруських» правописних ознак в укр. пам'ятках XVI-XVII вв. (225). Вважаючи, що «методологія розрізнення памяток укр. від бр. розроблена дуже мало» (225) та що вона є дуже пекучою справою, подає спробу її вияснення. Подає широкий огляд укр.-литовських взаємин (225-236), причім повторяє те, що вже передтим сказав. Опісля переходить до правопису, а властиво вимови: *ѣ*, *и*, *г*, яку черпає з укр. памяток XVII ст., писаних польськими буквами (232-234) і доходить до таких висновків: 1) Церковною вимовою на Україні була жива українська вимова (стиль!) (234); 2) українська-ж вимова — в своїх головних ознаках — частою була й на Білій Русі; 3) часом в бр. церквах була вимова й брусська (але неповна) і 4) білоруської вимови на Україні ніколи не було. (Чи не хоче проф. О. відплатитися в такий сам спосіб Я. Левановичеві (гл. ув. 1 на стор. 234) та Ластовському, які всі пам'ятки укр. мови XV-XVII ст. вважають білоруськими?).

В окремім уступі подає автор історію *ѣ* (236-247) на підставі матеріялу К. А. Твердження, що *ѣ* вимовлялося як *і*, попирає численними доказами писання *ѣ* на місці *і* в чужих словах, мішання *ѣ-и*, *ѣ-е*, *ѣ-я*,

ѣ-є і навпаки; двояке плутання трапляється в однім і тім самім слові. Слушно підчеркує, що писання ѣ залежало від акценту на цім складі. Також хитання акценту відбилося в уживанні ѣ - и, е, є, љ. Вкінці припускає, що може ѣ під акцентом вимовлялося як і, а навіть як дифтонг іє, згідно з теперішню вимовою наголошеного й ненаголошеного рефлексу ѣ в поліських говорах (245/6). Треба відразу стати на тім становищі, що мусить бути ріжниця в вимові ѣ (ще до того під акцентом) та: е, и, є.

Писання зѣрґност, яке проф. О. вважає помилкою, може передавати польське é (zróǳność).

Часту заміну в К. А. љ на є, узалежнює проф. О. тільки від акценту, навіть приймає дивачний акцент, неприродний, щоби це явище відповідно освітлити. І ця риса мови не тільки білоруська, а також українська. Подає дев'ять родів зміни љ, љ ≥ є і зв'язує головно з Поліссям, хоч і застерігається, що ця зміна поширена й на інших територіях укр. земель. Але не зазначає, що на території Галичини така зміна заходить навіть під акцентом¹ (нпр. в говорі селян і міщан околиць Яворова та Городка є: mńleso, ty'e'leŷ, pa'e'ley).

На основі висновків про вживання ѣ - і, е, іє, іа -'е автор зачисляє К. А. до українських пам'яток, хочби вже на підставі явища, питомого тільки укр. мові, як писання ѣ зам. і, е.

Щойно тепер наступає розділ з наголовком: »Фонетика«, в якому проф. О. також широко застановляється над кожним мовним явищем рукопису, висвітлюючи його на тлі розвитку укр. мови. Може навіть над деякими признаками К. А. застановляється задовго, як нпр. над повноголосом, паляталізацією приголосних. Тому що в тій частині, як і морфології, вчисляє проф. О. ті признаки мови, які й я подав у своєю рефераті, не вчислюватиму всіх признак, лише ті, що на мій погляд видаються неясно обговореними. Також підчеркаю знаменні висліди праці автора.

Слушно застерігається проф. О., що автор К. А., вихований у традиції сц. правопису, не віддає вірно вимови. Не знати чому проф. О. вживає двох термінів: староцерковна мова й старословянська мова на означення одної.

В писанні оу, љ, ю на місці *Ѡ, *ѡ в замкнених складах, не пізнає проф. О. вірної вимови. Кожний учений, пишучи ці знаки, міг'уже вимовляти їх як і, на що дає одинокий в К. А. приклад: сѡшій (= інші. 256). Подібно в польській мові писано о в замкненому складі, (т. зв. стиснене Ѡ), а вимовлювано як и. Лише чеські друки XV ст. зазначають здовження. Хибаж љ, ю не писано без значіння в місці *Ѡ. Проф. О. бачить у тих знаках тільки монофтонги з вимовою о в закритому складі стисненою, дуже лябїлізованою, близькою до у, а ніколи дифтонги, хоча в поліських говорах, з якими зв'язує походження автора перекладу, є й нині двозвуки (256 ss.).

¹ Пор. Шахматов-Кримський, Нариси з історії укр. мови. Київ 1924. ст. 66/67; J. Janów. Gwara mr. Moszkowiec i Siwki Naddniestrzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych. Ст. 13, § 4.

Для порівняння і важности квестії здовжених **о**, **е** подає приклади зміни ***о**, ***е** в молдавських грамотах, а вкінці літературу цього явища.

Не знати, як розуміти таке речення: »Звук **е** в вимові нашого перекладчика задньорядний, цебто не паляталізує приголосної, по якій стоїть« (263). Чи може бути **е** задньорядне?

Перехід лябіялізованого ***е** ≥ **о** після **ч**, **ж**, **ш**, **щ**, також **ц**, **л**, **р**, головно в другому випадку, знане не тільки говорам північним, але й західним. У формах: **нашої**, **вашої**, крім лябіялізації був також вплив морфологічний. Проф. О. не зазначає, що в К. А. є теж лябіялізація перед наступним м'яким складом, нпр. **жонѣ**.

При зближенні **въ** - у дорогою білябіяльної вимови першого звуку, застановається проф. О. над постанням протетичного **в** перед **у**, **о**, **а**. Слово **ѣгтака** не може вповні потвердити цього явища, бо нерозривне письмо затирає правопис. Може тут бути применник **ув**, як в Євангелії Негалевського: **ув** очах, **ув** озеро, **увошли**¹.

У двох місцях, на ст. 268 і 273/4, обговорює проф. О. те саме явище: **ѣи** (пов. бути **ѣ + и**) ≥ **ы**.

Речення на ст. 275, § 23: »При немилозвучнім збігу приголосних може вставлятися поміж них **о**«, належить вяснити впливом вокалізації глухих. Хоча глухі вчасно зникли й писалися в укр. правописі для традиції, в почуттю образованої людини була свідомість існування їх після кожної самостійної приголосної, через що нині маємо: у Львові (=во Львові). В G³ **гадѣ** появляється **о** й тому, що в сц. мові була форма **гадка**;² отже тут звичайна вокалізація -**ѣ**.

У розгляді приголосних зачинає проф. О. від диспаляталізації губних та **ж**, **ч**, **ш**, **щ**, **р**. Підчеркає, що трудно докладно усталити ступінь паляталізації чи диспаляталізації ізза невиразного правопису. Про це явище згадує ще при обговоренні поодиноких груп приголосних. Труднощі виходять при писанні глухих та виношенні приголосних над рядок. При помочі цього процесу старається проф. О. визначити місце походження перекладчика, а саме того, що після **к г х**, є стало **и** зам. **ы**, диспаляталізації **р** та **л** і змішання **ц** **ч**. Одначе це явище обіймає не тільки півн.- зах. говори, але й галицькі та подекуди подільські.

Зміна -**л** ≥ -**в** (**у**), по думці автора, численна, про що свідчать не тільки приклади, але й писання **в** зам. **л** (приклади два на ст. 255). Брак епентетичного **л** був у дійсности під сильним впливом польщини.

Цікаво, з якою територією є звязаний процес заховання твердоти губних перед преїотованими голосними, який в К. А. зазначається вставляванням **ѣ** та є розмірно численний³. І він причинився до означення місця походження автора. У слів: **надіятися** — **сподіватися**, радше замість появи **і** або **ѣ** поміж двома голосними, треба прийняти дві паралельні прасловянські основи.

В розділі про приголосні належало узгляднити уподібнення, диссиміляцію, стягнення, випадання приголосних та зміни під оглядом дзвін-

¹ А. А. Назаревскій, Языкъ Евангелія 1581 года въ переводѣ В. Негалевскаго. К. У. Извѣстія, 1911. № 11, ст. 70.

² Miklosich, Lexicon palaeoslovenico - graeco - latinum, 125.

³ Пор. Шахматов-Кримський, Нариси, ст. 62.

кости, а також внутрішнє й зовнішнє Sandhi. Поминено один приклад із заником v - u^3 ми а \tilde{e} (возьми), що стоїть у зв'язку з процесом: $\underline{u} - v - \tilde{e}$.

Брак \tilde{i} в приростку найвисшого ступіня прикметників спричиняв правдоподібно польський вплив. Є прецінь в К. А. два приклади з na^4 — саме тоді, коли в польськiм оригіналі не відповідають цим словам прикметники в формі *superl.*¹

Розділ про морфольогію розпочинає проф. О. уступом про словотворення і зазначає, що при обговоренні поодиноких явищ деклінації та конюгації подає словотвірні пояснення. Здається, що лучше було б ці всі пояснення (як нпр. на ст. 387/8 про ітеративи) зібрати в більший розділ про словотворення, щоб тимсамим дати ясний образ цього ділу граматики і відділити словотворення від відміни (декл. і конюг.). Автор задержався лише при зложених словах та їх вичислив, але угруповання на зіставлення, споєння та зрости не подав, через що цінні уваги та матеріал тратять на вартости. В такий спосіб і відділ про речівники в укр. літер. мові XVI ст. бувби підпав під цей розділ і тимсамим не пропадалоб багато місця. Тут є важні завваги про те, звідки брався засіб слів в укр. мові цього віку (з польської мови). Знаменне й те, що церк.-слов. слова уступали перед польськими, через що так численні польонізми в К. А. та взагалі в укр. мові XVI-XVII ст. Цей уступ розглядає проф. О. під кутом бачення першого відмінку. Розуміється, що брак здовження приголосних перед зак. *neutr.* -я, -є (\leq -ije // - $\tilde{y}e$) зв'язує з півн.-укр. говорами. І тут усталює наголос залежно від $\tilde{b}ne$ // - $\tilde{e}ne$. Дальше вичисляє ряд закінчень *nom. sg.* в середнім і жіночiм роді. Нема в них ясного перегляду.

Що до слова *звєра*, воно не може бути всіх трьох родів, тільки середнього. Тут не рішає прикметник жіноч. і серед. роду, тому що перекладчик мав у тексті польське: *bestya* і *smok*. Через це мішав рід прикметників.

У розгляді відміни речівників в укр. літер. мові XVI ст. підчеркує проф. О. вчасті взаїмний вплив деклінаційних основ, яких є шість, та подає орієнтаційну таблицю первісних речівникових закінчень в старословянській та українській мові (314). В перегляді поодиноких відмінків пізнати дещо відмінний уклад основ в укр. мові XVI ст. Докази, що в основі чол. роду на \tilde{y} було більше ніж шість речівників, потребують докладнішого узаasadнення. Слушно розріжнив проф. О. вживання в родовім однини зак. -а у живих, а -у в неживих та неокреслених і збірних, що в К. А. відбивалося дуже виразно. Закінчення *dat.*¹ -оки каже вимовляти -ові побіч -ову (хоч ні разу не стрічає -окт), бо так є в північних укр. говорах.

Трудність пізнання вимови через неясну ортографію, старається проф. О. розв'язати переважно при помочи акценту й прикладів з нинішних говорів. Деякі вияснення видаються непевні. Може й інші були впливи, нпр. у V¹ і основ $\tilde{sm}eti$ чи не \tilde{i} польський вплив $\tilde{smier}ci$.

¹ Гл. Л. К. А. ст. 13.

В instr.¹ форма *цѣгарѣ* залежить від диспаляталізації *у* та аналогії до основ *о*¹. Що до закінчень *-у* в місцевіку після *к, г, х*, то мабуть до запанування основи *й* причинився тут польський вплив, де після цих проголосних є виключно таке закінчення. Таксамо як у польській мові маємо це закінчення *й* після *ш, ц, р, н*.

У множині відмічено зак. *-ци* в N³ давнє й нове *-ове*, як у грамотах, збіг деп. і асс. осіб чол. роду, та пом. і асс. річей та крім того давню форму загальну пом. - асс. У жіночих збіг пом., асс. та вос. В закінченні деп. plur. приймає проф. *О*. вимову *-ѡѣ, -юѣ*, а не *-ів* так, як твердив у фонетиці.

Закінчення dat. plur. *-ом*, дуже поширені в XVI-XVII вв., є по думці проф. *О*. континуантами старословянської мови, або взяті з мови живої тих століть. Вони й нині є часті в говорах Галичини. Трудно теж прийняти його твердження, що закінчення на *-амн* було, здається, тим посередником, що торувало дорогу новому закінченню *-ами, -ями*, яке накидали а основи. Вонож не розширилося на інші основи, а само уступало перед основою на *а*.

У двійні підмітив проф. *О*. форми цього роду навіть при числівнику три й чотири (343). Як усюди, так і тут усталює наголос на підставі виміни *ѣ, — и, е*. Слова без однини нечисленні та й незамітні.

В уступі про займенники твердить, що «давні *ны, вы* на укр. ґрунті зникли надзвичайно рано (якщо тільки були вони)» (344), але на якій основі, не каже. Його припущення, що поява в формах: до него, к немѣ, съ нимѣ, залежить від відміни *ј-н*, часті в укр. і других мовах, уступає перед виясненням цього давнього процесу, доконаного в прасловянській добі, під впливом прийменників: *кѣп-, вѣп, сѣп*.² Подвійні форми: *сеѣ, тотѣ* і досі існують у говорах Галичини, Волині й Полісся.

У прикметників треба відразу відмітити, що прикметникова відміна майже виперла речівникову та що у множині є однакові форми на всі три роди. На вступі розділу про прикметники є замітна увага, що крім давніх континуантів сцс. є багато запозичень з польської мови (347). Важні теж приклади на мішання палятальних і непалятальних наростків: *-ній || -ний* (348-349). Форми пом. plur. *ѡи ≤ -и* на думку проф. *О*. походять з північно-укр. території. У висшому ступіні прикметників наросток *-ѣ ѡ ш і ѡ* додається так, як у сучасній мові до пнів, закінчених на дві приголосні, а не закінчені тільки на *н, л, р*. Слушно підчеркує автор вагання цього наростка в тих самих словах.

Сам твердить, що наголос паде тільки на наросток *-ѣшій* (як у пам'ятках XVI-XVII вв.) і ставляє дивні наголоси через те, що зам. *ѣ* є часом *е*. Може перекладчик також помилитися в уживанні *ѣ-ѣ, -и*.

Також серед числівників окрім континуантів давніх форм є такі форми як: *обойгу, обойга*, які й проф. *О*. приймає за польські (357). Можливо, що перекладчик не знав, як виглядає жива укр. форма.

В розділі про дієслова подає проф. *О*. на вступі, що багато дієслів в *К. А.* є континуантами не сцс. мови, а новотвори, взяті переважно з поль-

¹ Шахматов-Кримський, Нариси, ст. 74/75.

² W.Vondrák. Vergleichende slavische Grammatik, 1924. I, стор. 418 § 345.

ської мови. В закінченні дієменника -ти, винесенім над рядок у по-статі τ (закн⁸ τ , зауба⁸), приймає редукцію -і, отже зак. -ть (t'). Своє твердження попирає тим, що: 1) були такі форми в укр. пам'ятках XVI-XVII ст. (але яких, не говорить), 2) коли в К. А. виноситься над рядок цілий склад (що буває рідко), то він пишеться цілим і 3) закінчення Pr. 3¹ -ть так само пишеться з винесенім -т: шкoд⁸ (358). Що до другого аргументу слід зазначити, що в виношенні над рядок складу, побіч писання цілого складу, часто перекладчик дає тільки складову приголосну нпр.: т⁸ і т⁸. Також в польських друках у gen. sing. adj. m. te^o =tego. Колиб перекладчик стало вимовляв -ть, був би хоч раз написав його у рядку.

Приклади на брак -ть в зак. 3¹ Pr. лучаються переважно в приписках на маргінесі. Це замітне тому, що в них саме є більше проявів живої мови ніж у головнім тексті. Також диспаляталізацію -ть, якої властиво годі пізнати в К. А., зв'язує проф. О. з походженням пам'ятки з півн. укр. земель. В супереч твердженням проф. О-ка в 1³ ind. Pr. є кілька закінчень на -мы (пракє Жвєд⁸ є Жзнава⁸мы, Дії 24₃) та в формах зложених допоміжного дієслова ємы.

На ст. 362 і д. подає проф. О. поділ дієслів на шість груп і підгрупи, зазначаючи в увазі ¹), що нема ще сталої схеми для класифікації дієслів чи то старочерковних чи живої мови. При своїй класифікації бере за підставу матеріял XVI ст., себто К. А. Тому це є знаменний вклад в історію укр. мови.

Не знати, чи Жво⁸де належить до дієслів з пнем на голосну (пс. *idti, *ida), а также повноголосні Жмерети, померети, йзбр⁸?

Добре булоб подати відсоткову скількість переходу -л \geq -в (ц) в 3¹ imperf. При обговоренні зложених форм часів минулих, що в К. А. виперли зовсім давні форми imperf. та aor., треба зазначити, що perfect., який в розумінні проф. Огієнка заступив давний аорист чи імперфект, не має значіння клясичного перфекту, бо воно міститься в доконанім або недоконаному пні дієслова. Свідчить про це зник допоміжного дієслова спершу в третій особі, а відтак у другій і першій. У другій і першій особі допомічне дієслово зливається з головним під польським впливом. Це явище й нині знане говорам Галичини: ходивім, -вісь, (-весь).¹

В conditional'ю, що твориться з форм минулого часу і злучки бы, теж треба відріжнити час теперішній і минулий (за поміччю був, -ла, -ло), чого проф. О. не пояснює виразно (381-384).

В описових формах майбутнього часу при допоміжному дієслові: **хочу**, відмінно від сцс. стану, мусить дієслово головне мати значіння доконане. Тому такі приклади, як: В карности жити не хочут 515, хочут летати аж до неба 591 (385), є сумнівні; можуть означати лише замір.

Уваги про невідмінні часті мови радше належать до ділу про словотворення. Проф. О. завдав собі багато труду погрупувати при-

¹ Пор. J. Janów. Gwara nr. Moszkowiec i Siwki Naddniestrzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych. str. 88 § 113.

слівники по походженні (з сцс. та головно поль. мови — навіть в К. А. незалежно від Р. Б.), значінні (змістові) та закінченні. Дальше дає (388-390) творення прислівників від частей мови (390-394). Рівнож прийменники групує по походженням із сцс. мови та з польської, як найближшої живої. Злучники є звичайно давного походження. Всюди подає автор фонетичні вияснення та відсилає до словника.

Велику частину монографії присвячує проф. О. складні К. А. Робить це тому, що, як сам зазначає, складня укр. історичної мови ще зовсім не опрацьована. Через те ставить він перші кроки й вони є лише пробою (398-399). Проф. О. старається підходити до цього ділу мови в нашій пам'ятці з підстави сцс. складні та грецької й латинської мови, а вкінці й польської, тільки не завжди. Здається, порівняння з польською мовою треба було зробити докладніше, тому що польська мова таки сильно впливала на розвій живої укр. мови XV-XVII вв.; у складні полишив цей вплив замітні сліди. Шкода, що автор все, як і попередно, вдається в розважання над фонетикою та морфологією.

Не всі погляди автора на складню видаються мені правдоподібними. Нпр. що до вживання присудка $\hat{\epsilon}$ для множини підмета такі приклади: $\text{кѡко н}^{\hat{\epsilon}}$ (сцс. кѡлицѣ кѡтъ), $\text{што кѡбѣ}^{\hat{\epsilon}}$ $\text{кни}^{\hat{\epsilon}}$ $\hat{\epsilon}$ (Р. Б.: $\text{zreczy co w nich sa}$) вказують, що в укр. мові підмет стоїть в однині, тільки у зворах сцс. та поль. підмет і присудок у множині (399-401).

Широко розводиться автор про ставлення **ся** перед і після дієслова, віддільно й разом (430 ss.) Старається також доказати, що **ся** вже тоді зливалось зі своїм дієсловом, коли стояло після него. Доказує це тим, що часом у формах як: годитѣ , закѣтъдѣитѣ , кѡвитѣ після -т-, що не виноситься в гору, нема глухого.

Другим доказом зляття **ся** з дієсловом є те, що воно зросло трактується як одно слово й неакцентоване переходить $\text{я} \geq \text{'е}$. Але в говірках маємо перехід неакц. $\text{ся} \geq \text{се}$ навіть тоді, коли воно стоїть перед дієсловом. Нпр.: Вона си у него питає; пішли на мідьиний тік си бороти; Біда си поправила; і: Питаєт си го Трикамінь.¹ На ст. 448, § 244. подає проф. О., що причиновий відмінок однини чолов. роду прибирає форму родового не лише в живих істот, але й неживих. Нотують це явище наші ранні пам'ятки. Цитує два приклади з Гал. Єванг. 1144: 1) Тако во вззлюбѣ вѣгъ вѣего мира. Іо. 3₁₆ ($\text{обѣтос ѱѡр ѱѡплѣсен ѡ ѡѡтѣ гѡн ѡборѡѡ}$); 2) нѣгѣтѣ добро отати хѣѣва чадомѣ. Мт. 15₂₆ ($\text{ѡѡн ѣѡтѣ нѡлѡн лѡвѣѡн гѡн ѡротѡн гѡн гѣѡнѡн}$). Третій приклад з Пандектів Антіоха XI в.: вззати хѣѣва. В дійсности грецький текст подає акузатив. Але чи в першій прикладі з Гал. Єв. 1144 не розумів писар помилкового слова: вѣего мира, як придаток до вѣгъ, (бо дуже частий є зворот: вѣгъ вѣего мира)? Другі два приклади є звичайною складневою конструкцією, званою *genetivus partitivus* (частотливий), зовсім правильною в укр. мові.

В останнім розділі третьої частини обговорює проф. О. чужі впливи на розривок української літературної мови XV-XVII вв. Вони оперті, розуміється, тільки на К. А. Підмічає впливи: церковно-словянський,

¹ В. Шуhevич. Гуцульщина, т. V. Львів 1908, ст. 114.

польський, чеський, німецький, латинський та італійський. (Цікаве, чому тут не подав впливу грецької мови. Його розглядає щойно в наступнім розділі). Хоч автор ще раз повторяє дещо сказане, подає також цінні замітки. Вони опираються головню на вплив слівництва цих мов. Може й не всі слова правильно походять з даної мови, яку обговорює автор (саме з італійського слівництва). Вкінці проф. О. подає граматику чужих слів в українській літературній мові XVI в. на підставі К. А. Безперечно, дуже добрий мовний набуток, погрупований по ділам граматики. Добре бувби зробив автор, якщо при кожнім майже прикладі бувби давав польське слово і відмітив, як і на скільки польський оригінал змінив правильну вимову чужих слів.

Одначе й тут дещо не ясне. Чи мішання а)со ограничається тільки до чужих слів? Слово **багатий** ледви розуміється запозиченням з чужих слів. Сам проф. О., хочачи виказати зміну о)са в цьому слові, подає походження зі санскриту й перської мови. Так далеко йдуча етимологія не вважається запозиченням з чужих мов живих, сучасних укр. мові (508). Може слова: *bestya*, *Grecya* з *ы* зам. и перед *л* стоять під польським впливом, де в Р. Б. було *bestya*, *Grecya*; хоч в інших польських памятках того часу є *bestia*, *Grecia*. При звукові *г* подає проф. О. таке пояснення (511): «Але крім цього традиційного беззвучного спіранта *г* перекладчик знав і вимовляв дзвінке *г*, яке він писав ріжними способами» (кг, к). Може автор хоче читати під *г* поль. *χ*, *γ*?; годі зрозуміти. Твердження, що «навіть в однім і тім слові два *g* можуть віддаватися не однаково: *Кгокз* и *Макгокз*» (512/513) може треба прийняти так, що укр. перекладчик передав на письмі беззвучне польське *g* у визвуку як *k*.

»Чуже *h* часом передається в К. А. через *χ*, *Μαχόμετ*« і т. п. (513) треба пояснити так, що в поль. текстах слово *Магомет* дуже часто має *ch* (згідно з польською вимовою). Нпр. у Р. Б., а также у хроніці М. Більського.

Заміна *f*) *xv* не завжди відноситься до чужих, тут польських слів. Подані (на ст. 516) проф. Огіенком слова, віддавна були в укр. мові, як нпр.: хвалити, хобоба, хорий.

В дійсности цей розділ є лише спробою розяснити це питання в українській мові.

У другім томі дає проф. О. четверту частину монографії, а саме словник на 149 сторінках, а опісля кілька виїмків з тексту К. А., з яких деякі порівнує з польським текстом Р. Б. І цей словник, як усі нечисленні досьогочасні словники укр. істор. мови, вносить цінний матеріал. Жаль, що проф. О. не дав словника, що вичерпував би весь матеріал, бо в дійсности поопускав і деякі слова (головню чужі), які рідко приходять в наших памятках. Він міг би кинути багато світла на історію укр. мови. У виписуванні слів належало подати основну форму даного виразу, а не так нпр.: **Выпытавши о всем 132, Наголовнѣйшого 4, Наготу терпим 310.**

Наприкінці завважу, що упрощення правопису та подавання місць із прикладами, до якого дав пояснення на ст. II, 161-163, вводять неточности. Проф. О. вніс усі надпорядкові букви в рядок, відзначаючи

їх відмінним друком, а тимчасом, може найбільше з вини складача, дуже багато цих букв не відзначено особними черенками. Здається, що перша монографія та відписи з тексту К. А. потребують вірного передання й освітлення графіки та ортографії. І в докладних передруках тексту К. А., поданих кирилицею на ст. II. 157-161, недоглянено багато пропущених знаків графічних.

Покажчик до розділів і віршів К. А. не дає стільки, що саме цитування даних місць, головню тоді, коли треба слова К. А. порівнювати з якою іншою памячкою. Також подекуди є недобачення в цитуванні допоміжних розправ, нпр. на ст. 396, 402, 418.

Рівнож у мові проф. О. трапляються деякі незрозумілості, як нпр. вживання слова Ягелло і Ягейло 53, 118, 447, Шльонск 9,479, Сигизмунд 33, червоним чорнилом 180.

Дивне, що проф. О., пишучи про джерела К. А., не покликається на ствердження єпископа Й. Боцяна, що переклад зроблений з Р. Б. Це велика заслуга покійного вченого. Так само проф. О. майже не згадує про мої описи мови в рефераті; усюди є він оригінальний. Можливо й у моїм малім рефераті, де не можна було багато сказати, є похибки, але треба їх виказати й направити.

В результаті, розважання нашого дослідника скупляються довкруги питань: Де і коли повстав К. А. (автор); чи твір бр. чи укр. Може і вдалося йому дійти, або принайменше зблизити до правди, але вияснення, де і коли повстав твір, ще не задовольють. Вони можуть бути приблизні а не певні, як на це вказують самі висліди дослідів проф. Огієнка.

Василь Лев

Dr. Anton MICHEL. **Humbert und Kerrullarios.** Quellen und Studien zum Schisma des XI. Jahrhunderts. (Quellen u. Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte, herausgegeben von der Görres-Gesellschaft, Band XXIII). Zweiter Teil. Verlag Ferd. Schöningh. Paderborn 1930. 8° XII + 496. Ціна: 32.— RM.

Солідної монографії про роздор за часів Керулярія дотепер ще не було. Поважна праця д-ра Міхеля усуває ту прогалину в ділянці церковної історії і кидає на відносини між Римом і Сходом в X і XI вв. подекуди зовсім нове світло. Твір автора це не історія, лише збірка жерел до історії часів Керулярія і розв'язка кількох питань, що посередно чи безпосередно зв'язані зі справою роздору в XI віці. Першу частину автор посвятив римським жерелам і особі кардинала Гумберта¹, другу посвячує головню візантійським жерелам і особі Керулярія. На зміст другої частини складаються отсі розділи: I. Час повстання Синдикону і вписання сюди імени Фотія. II. Чи роздор існував уже перед Керулярієм? III. Паноплія Михайла Керулярія. IV. Автор енци-

¹ Оцінку I частини подав о. д-р В. Лаба. Див. »Записки ЧСВВ.« I, 634-635. Невдавно високозаслужений дослідник схизми 1054 р. видав на сторінках „Römische Quartalschrift“ XXXIX (1931), 355-376 деякі досі незнані письменні акти зі спору між патріярхом Михайлом і послом Гумбертом. Видання затитуловане: Verstreute Kerullarios-und Humbertexte.

кліки про опрісноки. V. Збірка Льва IX з листів св. Павла. VI-VII. Никити Стетатоса »Діалексис« про опрісноки і »Синтезис« про Filioque. VIII. Praedestinatus; жерело Гумберта в полеміці з Греками. IX. Інтернаціональні листи Петра з Антіохії. X. Пселльос про події 1054 р.

До недавна був утертий погляд, що по смерті Фотія була єдність в Церкві аж до 1054 р. Автор виказує, що в дійсності схизма існувала уже давно перед Керулярієм. Потверджують це однозгідно всі західні й східні жерела. На папсько-франконський союз відповіла Візантія релігійним роздором вже з кінцем X віку. Візантійські (і інші східні) патріярхи не відносяться вже в ніяких справах до Риму, ані не споминають майже ніколи папів в часі літургії (папських імен майже нема в диптихах). По 996 р. величають уже Фотія як героя православія, а на всіх його противників (отже й на Рим) кидають клятву. Незабаром почитають його як святого. Патріярх Сергій II (984—1019) розсилає до своїх товаришів на Сході в друге енцикліку Фотія з 867 р. Була це явна релігійно-політична демонстрація проти »єпископів старого Риму«.

Другий розділ цінний тим, що автор переводить генезу Синодикону (служби на неділю православія з похвалами й клятвами) і доходить до двох нових у науці заключень: 1) Автором Синодикону є патріярх Методій (842 р.), 2) Фотія канонізовано вже в рр. 996—1025. (В тім часі вписують його як героя православія до Синодикону). Отже вина Керулярія не у відновленню роздору (бо він його вже застав як факт давно завершений), лише в тім, що він 1) рішучо виступив проти поєднання з Римом, хоч була до цього знаменита нагода, 2) що між роз'єднаними обома Церквами викопав таку пропасть, що всяке пізніше щире поєднання стало прямо неможливе.

Велике світло на ролю й характер Керулярія кидає третій розділ (найцінніша часть праці д-ра Міхеля). Ще в 1555/62 рр. посол Леопольда I купив у Царгороді грецький рукопис без заголовної картки, що лежав аж дотепер у цісарській бібліотеці у Відні ніким незамічений (cod. 306). Аж автор звернув на нього увагу і видав його тут перший раз з незвичайно солідним критично-історичним апаратом. Показалося, що це збірка полемічних творів Керулярія з 1050/54 рр., т. зв. Паноплія, якої першими частинами покористувалися два другі визначні тодішні візантійські полемісти: Лев з Охриди і Никита Стетатос. Паноплія це голос самого Керулярія і вірний образ його цілої особи. В порівнанню з Паноплією всі інші жерела про Керулярія набирають нової сили і що головне, достовірности! Розбірка Паноплії потверджує, а радше виказує, що Керулярій це людина незвичайно енергічна й послідовна, але притім і незвичайно пристрасна і мстива аж до крайности. В орудниках зовсім він неперебірчивий: радо послугується клеветою, брехнею, фальшуванням текстів; відповідно до обставин і осіб уживає погроз, лайки і підбурювання. Своїх противників переслідує з фанатичною залістю. В богословських науках досить слабо вишколений. Хибні поняття про духовну й державну власть та про їх взаїмне відношення присвоїв собі Керулярій від Симеона молодшого. Словом, Керулярій це не так патріярх, як радше вузькосердний і непримиримий візантійський патріот і диктатор, що свою власть опирає на піддержці

товпи, від якої вимагає сліпого послуху. Ненависть проти Латинян роздмухує до найвищої степені. Керулярій перший між Греками освідчає, що опрісноки це неважна матерія до Найсв. Тайни Евхар. і з того приводу викликає фанатичне переслідування Латинян у Царгороді. Латинське хрещення, на його погляд, також неважне і тому велить Латинян перехрещувати. Він перший проголошує їх формальними еретиками і приміює до них всьо, що колинебудь було звернене в Церкві проти ріжних еретиків. Новими клятвами (без собору — річ досі нечувана в Греків!) сипле на Лятинян як з кулемета. Навіть само приставання з ними уважає за гідне осудження.

Трагічний розрив 1054 р. поясняє у великій мірі сам хід подій в 1050/54 pp: На Візантію напірали зі Сходу Сельджуки; візантійським посіlostям у полудневій Італії дуже поважно загрозували Нормани. В 1050 р. вибрався до Візантії з полудневої Італії візантійський *патр̄ п̄в* 'Αρχυρ̄ος, римокатолик, бажаючи створити римсько-німецько-візантійський союз, особливо проти Норманів. Папа Лев IX (1049—1054) і цісар Константин IX Мономах (1042—1054) були не лише за політичним порозумінням, але також і то в першій мірі, за релігійним поєднанням. Та цему рішучо спротивився патріарх Михайло Керулярій (1043—1058), бажаючи удержати й на дальше дотеперішну незалежність візантійської Церкви від Риму. Він підніс цілий ряд закидів проти лат. Церкви (латинники освячують на службі Божій «юдаїстичні» опрісноки, постять і святкують на жидівський лад в суботу, їдять кров і нечисті звірята; лат. монахи їдять «на жидівський лад» солонину(!) і т. п.). Аргироса виключив Керулярій з Церкви, «еретичні» лат. церкви позамикав (один фанатик подоптав тоді навіть Найсв. Тіло в одній з лат. церков), лат. мснахів порозганяв і візвав нарід до загального бойкоту всіх західних «еретиків». Першу свсю полемічну збірку проти Латинян вислав Керулярій до архієп. Льва з Охриди. Лев уложив з неї дуже обиджаючу Рим енцикліку і вислав її до полудневої Італії (де вона попала в руки Гумберта), до Переяславця і до київського митрополита Івана. В тім самім часі вислав студитський монах Никита Стетатос свою «Діалексіс» до Петра з Антіохії (Мономах іменував його 1052 р. тамошнім патріархом) і до Вірменів, поборюючи латинські опрісноки. Вірмени познайомили з тим твором сирійських якобітів. Керулярій почав перехрещувати, бажаючи прийняти (з релігійних чи економічних спонук) гр. обряд, латинників. Поведення Керулярія викликало на Заході велике огірчення і навіть сам цісар Мономах запротестував 1053 р. проти нелюдського поведення свого патріарха. В часі, як Керулярій закидав всі можливі дотепер в Церкві ереси латинникам, кардинал Гумберт черпав зі семіпелягянської збірки ересей «Praedestinatus» (з V в.) «докази», що творцями й покровителями всяких ересей є саме Греки. Як бачимо, Керулярій перший спровокував Рим і Гумберт лише відплачувався.

Несподівано надійшла до Візантії страшна вістка про велику норманську побіду над папсько-німецькими військами (Аргирос також згинув), що викликала над Босфором сильну тривогу. Цісар чимскорше вислав до папи хризобуллу про політичне й релігійне поро-

зуміння в душі Ап. Престола. Під сильним натиском двора уступив позірно й Керулярій. І він залучив від себе чемний лист, а навіть згодився в нім вписати папу за еретика, що стратив ласку уряду й ласку свячень і став звичайним ляком, — це вплив Симеона молодшого, «нового богослова» з X/XI вв.). З Барі вислав Лев IX до Візантії трьох своїх легатів (кард. Гумберта, канцлера Фридриха, пізнішого Стефана X, і архієп. Петра з Амальфі) з листом до цісаря і... несподівано дуже острим листом до Керулярія (листи укладав сам Гумберт). Цісар прийняв папських легатів незвичайно ввічливо і за весь час їх побуту в столиці оказував їм свою дуже велику прихильність, поміч і опіку. Зовсім інакше поступив патріярх. Сама стріча з «еретиками» була для нього діймаючо понижаюча. А тут ще «горда їх постава» (не хотіли заняти в його палаті місця по грецьких митрополитах), острий лист Льва IX і опіка цісаря над «еретиками», яких до того цісар уважає «за перших між християнами!» Це вже було за багато для гордого Візантіяця. З легатами він зірвав відразу і вже більше не стрічався з ними ніколи. На предложену легатами й цісарем диспуту в студитському монастирі (24. 6. 1054) навіть не явився. Вислід диспути з Никитой Стетатосом, (з яким Гумберт обійшовся дуже нечемно), перейшов усія очікування патріярха: Іменно, на приказ цісаря мусів Никита спалити свої полемічні твори, а легати кинули на нього (і правдоподібно також на Керулярія) клятву. Никита упокорився. Лють патріярха дійшла до найвисшого вершка. Він звернувся до народу з незвичайно підбурюючими бесідами і проти легатів і проти цісаря, що їх піддержував. На погляд Керулярія православні не можуть узнавати над собою власти поганських і еретичних володарів і не мають найменшого обовязку за них молитися. Цісар (Мономах), що заопікувався «еретиками», став тимсамим і сам еретиком і стратив всяку власть разом з ласкою уряду. Товпа почала бунтуватися. Легати побачивши, що їх місія скінчена, зложили торжественно буллу викляття на престолі Гагії Софії 16. липня 1054 р. і виїхали. З дороги їх завернено. (Керулярій хотів видати їх мабуть в руки товпи). Ситуація ставала чимраз то грізніша і цісар порадив легатам чимскорше опустити місто. Легати послухали. Керулярій сфальшував текст булл з 16. липня в гр. перекладі і товпа вчинила проти цісаря грізне повстання. Цісар мусів капітулювати. Жертвою впала партія Аргироса. Булла з 16. 7. спалено. Керулярій скликав чимскорше свій собор (*συνόδος ἐνδημοῦσα*) і викляв на нім латинську Церкву, чи радше всіх своїх противників. Клятви на еретиків (дійсних і позірних) обіймають 20 глав. Ухвали того собору розіслав Керулярій іншим православним Церквам. По побіді над цісарем зібрав він в одно всі свої дотеперішні твори проти латинників (Паноплія). Д-р Міхель є тої гадки, що Паноплія мала відтепер служити як катехитично-літургічна книга при припинанню до візантійської Церкви латинників. Керулярій хотів схизми і перевів свою ціль в брутальний спосіб. Тому й поведення Гумберта, хоч не дається вповні оправдати, то бодай дається лекше зрозуміти.

Незвичайно симпатичною серед тої боротьби являється стать ми-

ролюбивого й чесного патріярха Петра з Антіохії. Він боліє над роздором і по своїм вступленню на патріярхальний престіл відновляє старий, але давно вже не практикований, звичай висилання інтронізаційних листів (за що одержав від Льва IX похвалу). По подіях у Царгороді 1054 р. докоряє сильно Керулярієви та Керулярій дуже «далеким був від припинання яких небудь поучень. Інтронізаційні листи Петра оголошує тут д-р Міхель перший раз друком.

Пізніші Греки про події 1054 р. майже не згадують. Не дуже то згадують і про самого Керулярія. Цікаве є свідоцтво секретаря Константина IX Мономаха, Пселльоса. На замовлення цісарєвої Евдокії (якої Керулярій був близьким крєвним), Пселльос не вмів (радше не хотів) сказати в своїй похвалі для Керулярія як лиш те, що людей зі старого Риму прийнято добре. І хоч вони зі своїми ложними науками про Filioque голосили безбожність, однак булиби не знайшли спротиву в Царгороді. Лиш Керулярій почав пристрасну боротьбу словом і письмом. А як Римляни ставали ще зухвалішими, Керулярій кинув на них клятву. Свідоцтво, як бачимо, досить характеристичне. Роля інших осіб (Никити Стетатоса, Льва з Охриди, Льва IX), хоч була знатна, всежтаки підрядна. Тому обговорювання їх діяльності і творів поминаємо.

Працю д-ра Міхеля ставимо дуже високо. Мабуть ніхто ще не кинув так ясного й сильного світла на роздор у Христовій Церкві в X/XI вв., як саме він. Шкода лише, що в другій частині своєї праці не подав бодай коротко, як розвивалися самі події 1050/54 рр. в їх хронологічному порядку.

I. Луб, ЧСВВ.

Karl VÖLKER, **Kirchengeschichte Polens**. («Grundriß der slavischen Philologie und Kulturgeschichte», hrsggeben von R. Trautmann u. M. Vasmer). Walter de Gruyter & Co. Berlin-Leipzig 1930. 8°, XII + 337.

Є це короткий начерк церковно-релігійного життя на землях, що входили в склад старої Польщі. Свою історію ділить автор на 5 частин: 1) Пересланки (Voraussetzungen); 2) Церква за Пястів (992—1386); 3) В добі Ягайлонів (1386—1572); 4) В часах виборних королів (1572—1795); 5) В добі займанщин (1772—1918). Автор старається подати вірний образ не лише римо-кат. Церкви, але також представляє досить вичерпуючо розвій протестантизму в Польщі та подає короткий огляд історії Церкви вірменської й української (православної й греко-католицької).

Для нас цікаве передусім це останнє. Про Українців і українську Церкву згадує автор досить часто (стор. 2, 3, 4, 5, 10, 13, 24, 25, 62, 63, 64—70, 84, 89, 100, 102—110, 128, 213, 218, 260—280, 298—300, 305—307, 314, 315—316, 318). В українських справах віддали деяку прислугу авторови проф. Г. Шмід (Грац) і проф. Ганс Кох (Відень). Українська бібліографія вичислена в книжці досить вичерпуючо (м. і. Богословія, Записки ЧСВВ. і ЗНТШ., автори: Антонович, Е. Барвінський, Біднов, Бордун, Целевич, Чубатий, Добрянський, Дорожинський, Франко, Галятовський, Гарасевич, Грушевський, Ішак, Карпович, Крипякевич, Липинський, Огієнко, Пелеш, Петрушевич, Площанський, Рудович, Савицький, Сліпий, Студинський, Сушко, Шараневич, Щербина, Тома-

шівський, Возняк, Зубрицький і інші). Авторovi відома також відносна польська й російська література про укр. справи. З історичних імен стрічаємо тут такі як: Андрій галицький, Балабан, Борецький, Бронський, Будний, Хмельницький, Четвертинський, Данило гал., Дівочка, Гізель, митр. Григорій, митр. Ісидор, Ярослав (кн. Мудрий), Кишка, Коленда, Кониський, Копистенський, св. Йосафат Кунцевич, кн. Лев, Могила, Нестор, Ольга, Потій, Рагоза, Рутський, Садковський, Шептицький (Андрій), Селява, Смотрицький, Солтан, Святополк, Шумлянський, Терлецький, св. Теодосій, Вишенський, Волчанський, Володимир В., Жоховський, Жабокрицький і інші. Треба признати, що автор використав літературу про наші справи дуже совісно і старався представити історію української православної й католицької Церкви об'єктивно. Це й йому майже зовсім удалося. (Підносимо це тим більше, що автор міг на українських читачів хиба дуже мало числити). На кожному кроці стрічаємо справдішню німецьку совісність і точність. Через те книжка дуже зискує на вартости.

Але й має цей твір деякі свої недомагання, а іменно в термінології. Нас називає автор з початку Russen, опісля Ruthenen, на кінець Ukrainer. Нашу Церкву, чи то православну чи католицьку, зове спільним іменем: »die griechisch-katholische Kirche« (для відріжнення: die griechisch-unierte, die griechisch-orthodoxe або schismatische). Тому й трохи дивно звучать для нас слова автора: »die griechisch katholische Kirche für und wider Union« (ст. 260). Закінчення імен укр. авторів на -цький і -ський подано нераз правильно (передусім у бібліографії), але й дуже часто в польській чи російській правописі (-цкі, -скі, -цкій, -скій). Кілька імен подано мильно (Тупчанські зам. Тучапський, Попіце зам. Попель) або лише по польськи чи московськи.

Абсолютно за мало посвячено місця м. і. нашій княжій добі, Гадяцький договір (1658) заключив після автора Хмельницький (274), зам. Виговський. На укр. католицьку Церкву автор глядить нераз так, як православні (нпр. в уступі про замойський собор і подекуди в згадці про Василіян). Але він тому зовсім не винен. Ми вдячні авторovi і за ту коротеньку згадку про наш нарід і нашу Церкву, на яку він у нарисі міг здобутися. Приємно зазначити, що працю Völker'a прихильно оцінив В. Абрагам у »Kwart. hist.« XLV. I, 329. I, Лу б, ЧСВВ.

Istoria diecezei române-unite a Orăzii-Mari, scrisă cu prilejul aniversării de 150 de ani dela înființarea aceleia 1777-1927 de Dr. Jacob RADU. Oradea 1930. 8° 342. Ціна: 100 Lei.

Дієцезія Румунів, католиків грецького обряду, в Oradea (Великий Варадин) святкувала 1927 р. торжественні роковини свого канонічного основи. Щоби ту радісну подію переказати будучим поколінням, д-р Я. Раду, капітулярний препозит, випустив у світ книжку, в якій прегарно описує історію цієї дієцезії. Саме тому, що ще до унії закарпатських Русинів-Українців із Апостольським Престолом і далі після щасливо доконаного зєдинення до р. 1823, зглядно 1853, Румуни, проживаючі на території Мадярщини, підлягали юрисдикції руських єпископів, нехай вільно буде начеркнути тут дещо з висше наведеної праці.

Румуни приступили до св. зєдинення разом із Українцями. Числом не було тих приєднаних Румунів багато. В тім часі, коли А. Бенковіч, єпископ велико-варадинський обр. латинського, дуже усильно старався повести наперед справу унії Румунів, і кальвіністи і Серби-схизматики працювали в тім напрямі, щоби її перепинити. На просьбу і запросини тогож єпископа велико-варадинського, посітив усю сатмарську область Апостольський Вікарій Українців Йосиф de Camellis, що й відбув там в р. 1690 синод зі священниками грецького обряду, передусім із Румунами. А знову в р. 1695, запрошений тимже прелатом, звізитував округ Великого Варадину, де багато допоміг унії. По смерті de Camellis'a, унія не вчинила жадного кроку вперед. Навпаки, на пропозицію П. Форгача, єпископа велико-варадинського обряду латинського, зроблену св. Престолови, щоби вірним грецького обряду настановити єпископа того самого обряду, дня 11. грудня 1748, в монастирській церкві в Марія-Повчі, агрійський ординарій посвятив єпископом Мелетія Ковачія, світського священника, однак поставив його не єпископом ординарієм, але вікарним єпископа латинського обряду. Ні сам Мелетій, ані теж вірні Румуни ніколи не були вдоволені тим підданством юрисдикції латинського єпископа. Тимто часто-частенько відкликалися і до св. Престола і до цісарської курії, просячи для себе свого власного єпископа-ординарія. Про те найдокладніше розписується д-р Раду: Та як агрійський єпископ опирався закладам звичайної єпископської столиці для Українців у Мукачеві, так знов єпископ велико-варадинський спротивився закладам такоїж єпископської катедри для Румунів. Не треба згадувати, наскільки такі кроки скріплювали схизматиків, продумуючих раз-у-раз для унії лихо. Щоби піднести оплаканий стан, у яким знайшлися греко-католицькі Румуни, єпископ Великого Варадину уприсив єпископа Українців, М. Ольшавського, щоби цей перевів канонічне посіщення, що дійсно мало місце 1761 р. .

Кілько католицькій вірі, пошкодив факт, що Румуни були віддані під юрисдикцію латинського єпископа, про те можна заключати з отсих слів славнозвісного Базиловича: »Luget lugebitque Transsylvaniae Graeci Ritus Ecclesia, de amissis plus quam sexaginta millium animarum ad schisma relapsis metu subiectionis Ritus Graeci Ritui Latino; sentit dolorem vix unquam leniendum Magno Varadinum, quod ex multis millibus animarum Sacrae Unionis perexiguum manipulum lacrymabundis contucatur oculis. Sentit acerbi doloris huius partem Comitatus quoque Satmariensis, quia spatio dimidii anni undecim circiter millia animarum persuasione illius metus (Sophronio quodam Sarabaita authore) seducta ab oboedientia Sanctae Matris Ecclesiae desciverant« (42).

Коли мукачівський Апостольський Вікаріят для Українців виїнято з під юрисдикції агрійського єпископа обряду латинського і настановлено його звичайною катедрою, тоді і румунська велико-варадинська дієцезія обряду грецького осягнула канонічну інституцію. Але й по еригованню велико-варадинської дієцезії більше як 70 румунських парохій остало під юрисдикцією мукачівського єпископа. Між кандидатами на новоотворений єпископський престол знаходимо Андрія Цеткая (Zsetkey), генерального вікарія мукачівського єпископа. В капітулі нової

дієцезії засідають теж каноніки Українці, як Павло Береги (Bereghi) і Олекса Почий (Potsi). Натомість у руській капітулі в Мукачеві зустрічаємо Румуна Іваська (Ivaşcu), деяких професорів богословія і інших у єпископській курії. Вкінці, в р. 1824 буля »Imposita humilitati Nostrae« прилучує 72 парохії Румунів, котрі досі підлягали юрисдикції мукачевського єпископа, до дієцезії велико-варадинської, а по еригованню в р. 1853 дієцезії арменополітанської решта всіх румунських парохій, вийнятих з під мукачевського ординаріату, приділено до тоїж столиці і тим способом закінчилося більше як 250 літ триваюче спільне церковне співжиття Українців і Румунів у межах одної і тої самої Церкви.

Дієцезія велико-варадинська починила великанські поступи під управою отсих своїх єпископів: Мойсея Dragoş (1775—1785), Ігнатія Dărăbant (1788—1805), Самуїла Vulcan (1806—1839), бар. Василя Erdeli (1843—1862), Йосифа Pop Sălăjanu de Băseşti (1863—1873), Івана Olteanu (1873—1877), Михайла Pavel (1879—1902), Дмитра Radu (1903—1920) і Валерія Т. Frenţiu (1922—). Монументальна катедральна церква, єпископська палата, богословська академія, нормальна школа, семинар для учнів гімназистів у Великім Варадині, друга катедра в Beius, дві гімназії для окремого виховання молоді обох полів і інші культуральні установи, далі богато церков школи і парохіяльні забудовання — все те побудоване і піддержуване щедрістю єпископів, аж надто вимовно свідчить про поступ і розвій дієцезії. В своїй праці автор придає ще історію катедральної капітули, побожних фундацій і інших інституцій.

З поміж актів велико-варадинських єпископів слід згадати просьбу, що її в р. 1799 предложив еп. Ігнатій Dărăbant цісареві Леопольдови, щоби цей оснував монастир для монахів Василян. Ті монахи зайнялиб місце хорих священників або обслуговувалиб опорожені парохії, слухалиб св. сповіді, голосячи Боже слово утверджувалиб св. єдність, моглиб перебрати виховання клиру в заснованій семинарії, провадилиб дім для хорих священників, а також для тих, що їх требаб покарати. Вислана просьба не мала успіху.

Обговорена тут праця прелата д-ра Якова Раду написана з повним науковим апаратом, з великим приложенням і любовію правди. Зовсім справедливо вона доповняє не мале число публікацій, котрими той світлий муж освітив історію румунської Церкви, стаючись гідним зарахувати його між найліпших її історіографів. Лев Ману, ЧСВВ.

Istoria Seminarului și a educației clerului diecezei române-unite de Oradea, de Petru TĂMAIAN. Oradea 1930. 8° 106 + VI.

Книжка, якої автором канонік П. Темаян, подає історію Дух. Семинарії Румунів-католиків грецького обряду в єпископським місті Великий Варадин. Семинарію оснував у р. 1792 австрійський цісар Леопольд II. По волі основника приміщувалося там первісно 26 питомців, однак з бігом часу будинок так поширився, що нині він представляє один великий комплекс, в яким мають своє приміщення виховні установи для католицької румунської молоді грецького обряду. Тут є й Академія і Дух. Семинарія з 65 питомцями, а також інтернат для учнів

шкіл початкових і гімназій. Мало що не 300 молоді одержують тут помешкання і харч і то даром, або за дуже малою оплатою. Семинарія дала румунській католицькій Церкві грецького обряду багато славних і світлих одиниць, між котрими є архієп. Vancea, єпископи Erdeli, Dobra, Alexi, Sabo, Stan і и.

Духовенство дієцезії Великого Варадину було виховуване в ріжних місцях. Одні з поміж дієцезіяльного клиру були в Римі, в римській колегії de Propaganda Fide, інші у Відні, в Семинарії св. Варвари, чи опісля в Августинеум, далі у львівській Семинарії (між ними: С. Бран, І. Корнелі, М. Vitéz), в центральній Семинарії в Будапешті, полученій з королівським університетом, ще інші виховувалися в Семинаріях латинського обряду в Тарнаві, Стригоні, Кальочі, Сатмарі і Великім Варадині, були також питомці в руській Семинарії в Ужгороді, вкінці виховувалися і у власних румунських Семинаріях у Blaj, Gherla та Oradea.

Ще зазначу, що будинок, приділений цісарем Леопольдом II на Семинарію, належав до ОО. Єзуїтів, котрі там мали свою резиденцію. Колиж Марія Тереса закрила на Мадящині Товариство Ісусовців, той будинок призначила на монастир Чину св. Василя В. Цей Чин і нині не має свого дому на території велико-варадинської дієцезії.

Л. Ману, ЧСВВ.

Откоуду есть пошьла руская земля. Дискусія над питанням: «Откоуду есть пошьла руская земля и откоуду руская земля стала есть», переведена на засіданнях Українського Іст.-філол. Тов. в Празі 11 і 18 XI. 1930 року. Прага 1931. м. 4^о, стор. 30 (літографовано).

Стаття проф. М. Кордуби «Найважливіший момент в історії України», друкована в ЛНВ. 1930, кн. VI, викликала досить несподівану бурю в українській науці. Несподівану — бо подібні думки, навіть у різкішій формі й у прикладенні до історії України в синтетичному курсі висловив був пок. Ст. Томашівський (Українська історія, 1919), подібні гадки кидав при нагоді й В. Липинський. Та це не викликувало відгону — може тому, що з цього не зроблено окремої статті, як це зробив проф. Кордуба. Але ж виводи проф. Кордуби в загальному, крім деяких подробиць, треба прийняти. Цілком справедливо піднесено тут велику вагу Литовської Держави. Вона була, власне, спадкоємицею Гал.-вол. Держави, була «Державою Руською», й за таку її вважали живучі в ній Українці (див. М. Грушевський. Історія, IV², ст. 98). Що більше, Україна вийшла тоді у круг зах.-європейських культурних впливів, що при підходячому завдатку в українській психічній структурі, причинилося до створення національного типу, подібного до західних. Значить, вага Литовської доби підчеркнена справедливо. Правда, є деякі неточности у статті, але це ще не підкопує правдивости висновків. Річ у тому, що реальної національної цілості давня Русь не творила, а творила лише ідейну. Ідея Руси, що вийшла з Києва, столиці Володимира і Ярослава, існувала в умах висших верств, чому дали вислів митроп. Іларіон, ігумен-паломник Данило, чи, врешті, найкрасше автор «Слова о полку». Та це була ідея, що думалася територіяльно й державно, не національно, а насправду існував партикуляризм, не ство-

рений пізніше, а не переборений Руською Державою. (Про це ширше пишу у ст.: »До питання про національну психологію на старій (княжій) Україні«, відданий до друку, де приведено факти). З отсими корективами можна прийняти виводи проф. Кордуби.

Тимчасом пражські українські вчені, що їх дискусія видана в надписаній брошурці, поставилися негативно до виводів проф. Кордуби. Цікаво, що зробили це всі вчені, що забирали голос, отже фільологи (проф. Смаль-Стоцький, Сімович), історики (д-р Наріжний), археологи (проф. Щербаківський), філософи (д-р Чехович) і ін. Виглядало б, що висновки проф. Кордуби надто вже абсурдальні, а пражські вчені дали вистарчаючі аргументи contra. Але так не є. Аргументи ці не вистарчаючі, часом попадаються похибки. Зараз розгляну їх, але ще зверну увагу на один досить інтересний факт. Багато дискутантів звертають увагу на те, що поняття нації не усталене; може трохи справедливо, хоч і не цілком. Бож »націольогія« зробила вже багато, починаючи хочби з Ренана («*Qu'est qu'une nation*», 1882), при чому силкувалася дати дефініцію нації. Багато зробили тут і польські вчені, зокрема проф. Марк. Гандельсман, що досліджує спеціально це питання. Але й у нашій літературі є праця, якої чомусь дискутанти не углядали. Думаю про працю проф. Старосольського, Теорія нації, (Відень 1922). Праця та не без недостач (диви рец. в ЛНВ. 1924, кн. XII, а також критичні замітки Липинського в »Листах«, ст. 245 і дд.); зате важна вона тим, що розправляєтья з т. зв. атомістичною теорією нації (себто, нація — група людей, що відзначається сумою об'єктивних прикмет, як раса, мова, тощо) і ставить справу на ґрунт соціольогії. Це єдино правильне й добре обґрунтоване д-ром Старосольським становище. Так само не углядали шан. вчені основної й мабуть єдиної того роду праці проф. Леонтовича: »Національний вопрос въ древней Россіи« (Варш. Универ. Извѣстія, 1894, IX і 1895, I), привитаною і прихильно оціненою проф. М. Грушевським у Записках НТШ., т. XI. Тут зібрано пребагатий матеріал, без якого не вільно підходити до рішення справи про повстання Укр. Нації, бо можна легко прийти до невірних заключень.

Перегляну тепер аргументи шан. дискутантів. Проф. Смаль-Стоцький, говорячи (цілком правильно) про недостачу національної єдності Сходу Європи, каже, що було почуття єдності Київської Руси, себто України, й говорить на доказ таке: »Найкращим документом почуття спільности і єдности Київської Руси це Слово о п. Іг. з його покликком до всіх руських, себто українських князів і до галицького Осмомисла, до походу »за землю роускую« — але не до князів північних земель, хоч вони з ними одної династії« (ст. 5). Це не вірно: у »Слові« є поклик до суздальського князя, Всеволода, і то з більшою пошаною, як до українських князів. Таким робом цей »найкращий документ« відпадає. Проф. Смаль-Стоцький уважає, що Українці вже в київській добі почувалися до спільности, що »ця Русь (=Україна, Т. К.) тоді (XII—XIII ст.) не уявляла собою тільки етнографічну масу, а була нацією в повнім того слова значінню, нацією українською« (5—6), себто, »витворила в себе спільне політичне, духове й культурне життя, витворила дійсно те, що ми сьогодні назвалиб руською, себто українською нацією« (3).

Але ж це є повторенням того, що сказав проф. Кордуба, лише з обмеженням до України. Факти говорять що іншого; партикуляризм був дуже розвинений на Русі, але між племенами, пізніше землями, не між українським Півднем і московською Північчю. На Русі існував не політичний «дуалізм», а хіба «плюралізм»; землі «українські» (Галич) лучилися з «московськими» проти українського Києва (пор. 1169 рік з участю чернігівців; більше в моїй статті, згадуваній вище), а відносини між поодинокими землями (не групами земель, якою була Україна), як доказує Леонтович, відповідають типові міжнародніх чи міждержавних зносин, а не внутрішньо-державних. Врешті й почуття спільности між усіма Українцями не було. Як Ізяслав київський вирівав 1154 року під Тербовлею галичан-бранців, то цього ніхто не бере йому за національний злочин. Тому з висновками проф. Смаль-Стоцького не можу погодитися, як не можу погодитися і з тим, що загально-руська «єдність зовсім не лежала в ідеї Київської Русі», а «зародилася в Московщині» (4), бо ідея Великої Русі вийшла якраз із півдня, з Києва.

Другий дискусант, д-р Симон Наріжний, робить цілком вірні подекуди замітки, як от що памятки старої доби, раніше XIV ст., говорять про свідомість культурної й політичної спільности. Але — треба додати — ця свідомість тоді щойно творилася, і то в верхах, і була загально-руською, як це видно хочби зі «Слова». І грала велику роль тут Династія й Митрополія; у XII ст. Кияни, як пише Київський літопис під р. 1147, не хочуть «піднести руки на Володимирове плем'я», на Юрія суздальського, хоч на чернігівського князя «навіть з дітьми підуть». Далі цілком справедливо піднесено вагу Хмельниччини для сформування Укр. Нації, але не треба забувати, що вже в Лит. добі є поняття «руського народу» у шляхти, лише поширене пізніше в маси за Хмельниччини. Д-р Наріжний порушує ще інші питання, більше теоретичного характеру, що до нашого питання безпосередно не відносяться й тому їх не буду торкатися. Далі проф. М. А. Славінський звертає увагу, до певної міри правильно, що питання, зачіплене проф. Кордубою, належить до націоналогії, не до історії. Ми сказали б — радше до обох, при взаємній допомозі. Він говорить, що нація — явище нової історії, що в ті часи нігде націй не було (16) — очевидно, в нинішньому розумінні. Проф. Славінський вичисляє найважливіші ознаки нації: мова (і загалом культура), населення, територія, — а це все вже було в київській добі. Війни між племенами, каже проф. Слав., уже перейшли — знаємо про них лише з переказів, отже панувала єдність (16). Проти цього промовляє те, що давніший племінний партикуляризм заступив новий, земельний; саме цей партикуляризм довелося ліквідувати Гал.-вол. Державі і її спадкоємниці — литовсько-руській, і в цьому її заслуга. Ще найскорше можна погодитися з думками д-ра В. Феденка. Він говорить, що думка про вплив держави на творення нації, висловлена проф. Кордубою, правильна, але Лит. Держава не дала нам у цьому напрямі нічого важного. Не було тут ніякого «відірвання», бс і звязи не було. Зате велику вагу мала Козацька Держава. Інші дискусанти (проф. С. Шелухин, В. Сімович, В. Щербаківський), кожний у своїй ділянці, звертають увагу на психологічну й культурну окре-

мішність Українців від Москалів. Цього ніхто не перечить. Але нації не творить ще психологічна чи культурна окремішність; нація — це спільність, отже мусять бути ще чинники обєднуючі. Таким чинником, чи не найважлишим, є держава, — звичайно не в сучасну добу, добу вже готових націй, а в ті часи, коли — як це підчеркав проф. Славінський — нації в теп. розумінні ще не було.

На окрему увагу заслуговують думки д-ра Чеховича. В іншому місці дав д-р Чехович означення нації (у ст.: »Думки Ол. Потебні про національність«. Див. »Поступ« 1930, кн. 6—10, 173), дефініцію, з якою ми не годимося. Д-р Чехович надто великий, на нашу думку, натиск кладе на мову. На його думку, критерієм для відрізнєння нації від сусідів є така мова (19—20); існування нації тісно звязане з існуванням мови й тому початків Укр. Нації треба шукати вже на словянській прабатьківщині, як і початків мови. Щодо ролі мови в формуванні націй, то тут якраз мова є не причиною, а наслідком; у цьому погоджуємося з думками проф. Кордуби й д-ра Старосольського (Теорія нації, ст. 23—24). Тому не можемо ніяк погодитися з думкою, що »Українська нація витворилася вже у старій Київській Державі«, що »вже тоді досягла вона високого ступня своєї зрілості« (20). Цьому суперечуть факти, піднесені теоретиками при творенні націй узагалі, а істориками при творенні Укр. Нації зокрема. Фактичних даних при конструкціях легковажити не можна.

Так отже не можемо признати, щоби аргументи, приведені у брошурі, могли звалити погляди проф. Кордуби. Зайнявши рішуче (цілком несправедливо) негативне становище проти висновків проф. Кордуби, шан. вчені навіть не коригують їх.

Теоділь Коструба

Ks. Jan WASILEWSKI. *Arcybiskupi i Administratorowie archidiecezji Mohylowskiej*. Pińsk 1930. 8° 198.

Ректор Висшої Духовної Семинарії в Пінську, канонік І. Василевський, ще заки совітська влада унеможливила священнику працю в архідієцезії могилівській, отже ще за правління Керенського, завдав собі немалий труд — основно переглянути тоді отворені архива: Римо-кат. Духовної Колегії в Петербургу, Департаменту Чужих Віроісповідань і Генерал-губернатора Варшавського, не говорячи вже про архив Могилівської Митрополитальної Курії. Знайшовшись на вільній землі, о. Василевський написав, на підставі висше згаданих записок і друкованих жерел, цінну і цікаву працю, відтворюючу, ніби галєрія історичних портретів, життєписи могилівських архієпископів і адміністраторів. А що ті нариси обіймають дії всіх могилівських ординаріїв, від Сєстшенцевича до Цєпляка включно, праця та будьто покривається з історією могилівської архідієцезії яко такої. Адже відомо, як бувальщина кожного єпископства зливається з долею і недолею кождочасного пастиря.

Коли мова про уклад цієї книжки, то годиться зазначити на вступі, що їй накинув той уклад сам зміст. Є це отже малощо не хроніка, себто *series et gesta episcoporum*. Трьох перших архієпископів о. Василевський обговорює в однім артикулі, що служить рівночасно за пердне слово. Отже на перший огонь іде знаний Сєстшенцевич, постать

якби з неправдивої події, так несамовита. Rokokomensch, сказавби про нього німецький дослідник. »Під впливом розчарованого кохання став католиком, а опісля по 4-місячних богословських студіях..., прийняв священничі свячення... Справами дієцезії майже не займається. Студіює агрономію, природу і археологію Херсонесу. Клиром de facto кермує його братова, славна »шамбелянова«, кальвинка«... (3). »Святив клириків titulo imperatoriae provisionis або litteraturae«... (6). Той гротесковий єпископ, що появлявся в петербурських театрах у червоному фракку (була то ремінісценція пурпури, привілею могилівських архієпископів), був одначе людиною добродійною. — Його наслідником зівстав Цецишовський, особистість пересічна і досить бліда. »Піддержував і сприяв уніятам« (8). — Третім засів Павловський, вихованок василіанської школи в Барі (14). Характер марний, рабський. Належно не боронив переслідованих уніятів (17).

Починаючи від четвертого правителя могилівського архієпископства, прелата Ласкія, о. Василевський начеркує життєписи дальших ординаріїв в окремих уже нарисах, довших або коротших, залежно від того, кілька дасться сказати про чергового архієпископа. Тож адміністратор Ласкі »був правдивою моральною карикатурою« (29). Цезаропапіст до шпiku кости. »По думці еп. Фелінського, прелат Ласкі причинився до знищення унії: заборонював адмініструвати тайну уніятів; укладав з попами листи осіб, котрі або самі перейшли на латинський обряд, або їх предки належали до уніятів; переписав тисячі парохіян-католиків на православія; представив урядови спис церков для закриття« (29). Бив чолом перед галіканськими вольностями (30). Тому сміялися з нього священники в Петербургу, кепкуючи, що »Ласкі ласки Божої не має« (48 відсилач). — Куди яснійшою постаттю був його наслідник, глибокий старець, митрополит Дмоховський, котрому Пій IX горячо поручав нещасливих уніятів (49). — Зате найвеличнійшою постаттю на престолі могилівських митрополитів безсумніву був Ігнатій Головинський, найчільнійший католицький моноліт, коли йде мова про характер. Йому саме треба завдячити, що »значно зменшилися переслідовання уніятів« (61). Був це вчений богослов, філософ, поет і літерат. Вартий він великої монографії, тому нарочно торкаюся його тут коротше, не хочучи збувати такої знаменної постаті кількома цитатами. — З черги наступив митр. Зилинський, чоловік »слабої волі« (75), обожуючий царські правління. А проте без порівняння гірший був його наслідник, адміністратор Станевський. Доба його правління над Невою належала до найсумніших часів в життю Церкви. »Богато зла вчинив« (79) той *fatulus* царського уряду. Русифікував на спілку з урядом Білорусинів (80). Тяжіли на нім церковні кари. — Щойно свобіднійше відіткнула могилівська архієпископія за його наслідника, адміністратора Івашкевича, священника великого знання і ще більшої чесноти (88). Гарно записався також митр. Фіялковський. Його наслідник митр. Гінтовт (Литвин), при особистих незаперечуваних вальорах, »боровся півсередниками« (102) з урядом таким хитрим, як російський. Тільки часом умів здобутися на властиву відпорність (106). Адміністратор Довгіялло за час свого короткого правління показався добрим дипломатом. — В життю

могілівської архієпископії велику роль відіграв митрополит Козловський. Вельми плідний церковний письменник і видавець наситив потребу релігійного читальництва, як поміж священниками, так і католицького люду Литви, Білоруси, Волині і Цісарства, дарма, що тільки в польській мові. Мав він визначного помічника в особі єпископа-суфрагана Симона, ректора Духовної Академії в Петербургу і небуденного бібліста, Черговий митр. Клопотовський зовнішно улягав урядови, але надіве був привязаний до Апостольського Престола (134). По нім прийшов на могілівську катедру митр. Шембек з роду, котрий як Шептицькі, Лубенські і и. дав низку єпископів Церкві в Польщі. Його життя то повість незвичайна. Від р. 1877 був особисто знайомий з Сильвестром Сембратовичем, пізнішим кардиналом і архієпископом львівським (137). »В р. 1888 під впливом нинішнього архієпископа гр. Шептицького, з котрим від хлопячих літ аж до смерти лучила його щира приязнь, повзяв нарешті рішення стати священником« (138). Надмірно однак фаворизував у Петербургу алюмнів (145). Митр. Внуковський, старий уже і поважно хорий трапив на могілівський престол, тому майже нічого не міг вчинити для своєї вівчарні. — Адміністратор Денісеви́ч (Білорусин) ревно й второпно управляв могілівською архієпископією. По нім став іменованим митр. Ключинський. Великих способностей професор семинарійний і провідник духовної молоді, золотустий проповідник і конференціоніст, досвідчений і ревний провідник душ у сповідальниці, виявив себе зовсім невідповідним на архієпископським троні. Не догодив нікому: ні Римови, ні урядови, ні духовенству і — мусів уступити. Постає навіть трагічна: так великим було його кінцеве неповодження, мимо того, що розпочинав священничу працю під найліпшими віщуваннями, які тільки можуть бути для священника. За його то управи адміністрація зачинає переслідувати о. Зерчанінова (162). Єпископ Цепляк як адміністратор два рази стояв на чолі архієпископії: перед номінацією митр. Роппа і по тогож увязненню та виїзді до Польщі. Милый і лагідний »не мав адміністраційного хисту« (176), так безумовно потрібного для правління архієпископії, що обіймала простори від Балтики по Спокійний Океан. Зате митр. Ропп був, підчас своєї короткої управи в Петербургу, на правду людиною, що дісталася на властиве місце. Ще як виленський єпископ (1904—1907) він мріяв »про на-вернення Росії при помочи спроваджених із заграниці місіонарів. Де міг, вироблював у тім напрямі опінію і спомагав усе, що зміряло до цієї цілі. Будучи в Петербургу в р. 1917, бере участь 28—31 мая в першій російській синоді католицького духовенства східного обряду. Синод відбувся під проводом митрополита Шептицького, в каплиці мужеської гімназії при костелі св. Катерини. З церковних достойників були: єпископ Цепляк, а також єпископи-номінати Боцяні і Лозинський. Синод опрацював у широкім начерку програму місійної діяльності, низку дисциплінарних канонів і іменував ексарха католицької Церкви східного обряду в Росії, архієпископа митрата о. Леоніда Фіодорова. (Пор. Kronika Arch. Moh. 1918 r. st. 79). Перейнявши управу архієпископії, митрополит Ропп усякими силами спомагає священників східного обряду в їх чесній праці. Бере чинну участь в їх життю, святить для них

діяконів. Спомагає матеріально. Снував рожеві надії на майбутнє» (181). Поперехрещував їх большевицький переворот. В числі єпископів, висвячених incognito монсіньором d'Herbigny був іще, крім трьох названих о. Василевським (185), четвертий Німець, Олександр Фрізон, episcopus titularis Limyrensis, що був апостольським адміністратором в Одесі, для південно-західної частини Росії.

Візванням Пія XI: *Salvator mundi, salva Russiam!* властиво кінчить о. Василевський життєписи архієпископів і адміністраторів могиливіських. Додає лише в кінці кілька залучників, а саме: артикул про костел св. Катерини в Петербургу, хронологічний список могиливіських ординаріїв, жерела (рукописи і друки), врешті абетковий виказ змісту, що є комбінацією реєстру назвиськ і річей.

Та корисна праця є цінним вкладом до історії Церкви в Росії і в нас. Стягнула вона на автора-вередика деякі навіть прикросі з боку одного перечуленого князя Церкви. Але та обставина не зменшить вартости обговореної книжки.

О. Вл. Толочко

Ks. Adrjan BOUDOU T. J. **Stolica święta a Rosja**. Stosunki dyplomatyczne między niemi w XIX stuleciu. Przekład z francuskiego Zofji Skowrońskiej. Tom drugi 1848—1883. Kraków 1930. Nakładem Wydawnictwa Księży Jezuitów. 8°. 680.

Перший том тої праці обговорено в »Записках ЧСБВ.« III. 262, де на вступі подав я коротку характеристику о. Буду, як історика, а в самім звіті підкреснув вальори його дуже цінної книжки. Це звільнює мене від обовязку представляти тут читачеві »Записок ЧСБВ.« в друге умість визначного церковного історика і знову вичисляти всі постійні добрі прикмети пера о. Буду. В отсій рецензії ми займемося майже виключно змістом, а саме тим, як історик відтворює дії дальших трийцять п'яти літ XIX ст. в життю Церкви під берлом російським і які випроваджує заключення з подій і чинів. Очевидно, це будуть, як звичайно в короткім звідомленню, тільки *quaestiones selectae*.

Кинувши оком на список річей уже бачимо, що тим разом о. Буду має перед собою період менше цікавий, менше буйний. Європа вже майже забула про Віденський Конгрес, Наполеон перейшов до легенди, а наполеоніди — зіграні політично до краю. Минули революції, липнева і лютнева. Нема на овиді царів тої міри й фантазії, що загадочний Олександр I і диктаторський Микола I. Тиранство Миколи I і хитрість митр. Семашка на велитенських полосах литовсько-білорусько-українських земель загнали унію і змусили її скритися в серцях соток прогнаних із краю уніятських священників і мільонів »упорствуючих«. Індивідуальности багато менші засідають тепер на престолі російських царів (Олександр II, Олександр III), а над касатою унії на Холмській Русі працює, також значно уступаючий Семашкови — Маркил Попель. Однак і в рр. 1848—1883 не забракне о. Буду матеріалу о незвичайнім драматичнім напруженню.

Але зачнім від передмови автора. Не польського читача застановить у ній (ст. 6) те, що автор істновання якогось національного питання зачинає уважати що й но від хвилі повстання перших спорів...

Так саме наш історик ставиться до хронології литовського руху. Ніяк не можемо з тим погодитися й уважаємо тут становище автора не тільки за нелогічне (бо й історія має свою логіку) і неслухне, але навіть за неісторичне. Кождий симптоматичний спір є завжди ділом цілого ряду причин, ділаючих нераз від зовсім довгого вже часу. Добре відріжнюємо його від »принагідного зударення«, котре може бути часом тільки штучним твором або випадковим і не є звичайно початком ланцюга деяких аналогічних явищ. Кожді національні спори (українсько-білорусько-литовсько-польські) були в нас спричинювані тим, що деякі історичні чинники, під примусом довго здушувані, доводили врешті до вибуху. Так і зовнішні прояви хоріб завжди викликає коротше або довше ділання внутрішніх причин і проникливий лікар безумовно з найбільшою увагою сягне поза феномени, щоби дійти до їх причин. Застерігаємося тут, що зовсім не ставляємо о. Буду на однім рівені з плеядою »істориків«, котрі вірять наївно або удають віруючих у те, що литовський рух, це ніщо инше а тільки діло Берліна, білоруський є справкою Москви, український ділом Австрії..

Опираючись на оцінках самих Поляків польської еміграції, на оцінках нераз дуже відемних, трудно погодитися з оптимістичною опінією, що »між польськими емігрантами не було ні фальшивників, ані клеветників...« (14). Якраз, польська еміграція, як зрештою і кожда инша, мала між собою подібні індивіди і про те голосно у відносній літературі.

Не можемо згодитися з автором, коли пише про православну Церкву: »Скаржилася вона на те (себто: на тиранство адміністраційної влади) однаково рішучо і з гіркістю, як і католицька Церква« (128). Ой, мало, дуже мало було тих скарг, натомість без порівнання більше пасивного піддання, а навіть тягнення відси зиску. Слушно а дотепно назвав Соловйов православну Церкву в царській Росії — В. П. И. (уживаний колись на блянкетах православних консисторій скорот), або Вѣдомствомъ Православного Исповѣданія.

Участь священників у повстанню 1863 р., якраз »із оружжям у руках«, була значно чисельніша, щоби було можна схарактеризувати її тільки словами: »Кілька з поміж них« (156). Також о. Буду надто завірив застереженням, що їх висував табор тодішних польських народовців проти особи блаж. пам. єпископа сейненського Константія гр. Лубенського (passim). Був це незмірно рідкий поміж польським клиром, як висшим, так і низшим, тип представника чистого католицтва (а не передусім польського, як звичайно буває!). Треба вже його назвати уніоністом, бо поважно думав про це питання і чинно працював для нього. Те однак ще не значить, що ми згори не допускаємо думки про можливість якихось там тактичних блудів, підчас ситуації незвичайно тоді напруженої в польським королівстві. Упередження польських народовців поділяв наш історик ще у відношенню до постаті з криці, до марграфа Вельопольського, котрий своєю ідеологією в цілу голову переростав тодішню польську суспільність, з малими тільки виїмками. Тому зовсім відкидаємо одно припущення, що міг »бути свідомим спільником« (246) російського уряду і сумнівною видається »загроза інтердикту« (249). Нотуємо цікаве речення, котрим

архієп. Фелінський успокоював Рим під час січневого повстання, заперечуючи можливість релігійної схизми в Польщі: »być może nie tyle z powodu stałości przekonañ religijnych, ile ze względu na uczucia patryjotyczne« (246).

Грубою пересадкою є, що в »1863 р. російська політика у відношенню до Польщі мала завдання все зрівнати зі землею, все знищити і збурити« (269). Це каригідна для історика легковірність, якої жерелом одностороннє поінформовування себе. Вимовно говорить про ту односторонність таке ще речення о. Буду: »Обряд грецький уважали за щось низше, не так зі свідомої до нього нехоти, але силою річи« (322). Ані не сподівається наш історик, як подібний осуд про грецький обряд обезцінює його. Не орієнтується в язових ріжницях, коли в іншій місці говорить »про язык руський чи російський« (325). Вже все висше наведене приготовляє нас до того, що неабиякою трудністю буде для нього влучне зрозуміння явища польонізації. Якже о. Буду представляє діло польонізації? Отсе: »Довершилося воно повільно без згори повзятого пляну, без насильства і без підступу, шляхом повільного але неуникнимого ділання, так як ріка, котра невидимо а стало підмиває береги, щоби могли ширше розточити свої води« (413). Знаменито! Так, польонізація є чимось зовсім згідним із природним порядком річей, натомість всякі народні рухи на теренах теперішньої і бувшої Річипосполитої польської просто з ним суперечать. Польська ріка невидимо а стало підмиває береги українські, білоруські, литовські... Запам'ятаймо те добре! Про недостаточне знання відносин на Литві вимовно свідчить переконання нашого історика, що »значна частина литовської людности... зберегла вірно свій стародавний язык... накинула його тим самим і свому духовенству« (414). Однак це було зовсім злишне, бо від хрещення Литви (1385) і Жмуди (1414), скрізь, де польська ріка не підмивала берегів литовських, литовський язык мав цілковиті і виключні права в Церкві, і то від заранку християнства серед Литовців, і жадне накидування його комусь не мало тут попросту місця. — Годі без румянця сорому читати дещо низше такий закид: »Отже задля приподобання можним, ідучи за загальною течією, духовенство світське і законне почало голосити проповіді і катехизмові науки в польській мові« (414), потім автор, за польською пані-маткою, повторює знаний нам добре ендецький »отченаш»: »Селяни призвичалися до того з певністю без труднощі...« (тамже). Справді особливий культ для всепольськості.

Менше відповідне в історичнім оповіданню енігматичне опрєдєленнє впливового достойника: »Один шкільний куратор, Корнілов...« (429), коли належалоби сказати впрост виразно: »виленський...«, чи який там инший відповідно до місця. Ніколи польськість (не говорячи вже про націоналізм польський) не покривалася без решти з католицизмом, а однак самі єпископи утотожнювали одно з другим (446). Розуміючи навповні потребу оборони перед царатом, ніколи не згодилося на те, що не було инших рівно успішних способів оборони перед ним — як польонізація. Інтєлігентніші й благородніші російські адміністратори завсіди добре розуміли, що католицька Церква по

своїй природі не могла бути ворогом ані російського народу, ні навіть російської державности, хоча польський націоналізм безупинно наражував її на такі конфлікти. О. Буду каже: »Ніколи Церква не ставляла собі завданням обороняти польську народність, яко таку« (456). Думаємо, що нічого в тім злого, що Церква боронила слухних прав Поляків. Нехай там! Тяжінь нашої контрверсії з о. Буду лежить у чім іншим, іменно, що — одночасно, а рівномірно, Церква не боронила Українців, Білорусинів, Литовців! А були і між ними католики. Отже далеко було церковній політиці до »стислої неутральности у відношенню до польського патріотизму« (457). Не бачить сього о. Буду, пишучий ad usum пересічного Поляка. А що маємо думати про силу захвалюваної польської віри, котра так дуже в XIX ст. засаджувалася на патологічній відразі до звуку російської мови?..

Превеликий вплив мали Поляки в Римі, де змонополізували привілей »опікуватися« меншостями. Недалекий і о. Буду від того, щоби по думці всепольської ідеології бути погляду, що російський уряд є родичем національних сепаратизмів: українських, білоруських, литовських і лотвійських (357). Якщо на Холмщині теж політика опанувала »терен релігії«, не було це очевидно виною Риму (621), лише польських тенденцій до цілковитої гегемонії в польській королівстві. Пробувано навіть дорадити тодішньому папі, щоби, відмовляючи прав уживання в церкві російської мови, ужив виразів: »абсолютно не може« (629)!

Зовсім неправдоподібно, щоби підчас нападу на царя Олександра II, »майже всі вулиці, що провадили до Зимової Палати були підміновані« (631). В такій оживленій частині надневської столиці? — абсурд. Принаймні реторичною пересадою є, що »самовладний уряд не подавався ніколи взад« (637). Ще кількож разів! і то перед католицькою Церквою... Згірдливе: „такий Победоносцев« (642) і кадетський у його бік брехіт не повинні милити нас щодо того, що це була людина високо кебетна, ум непересічний а глибокий, письменник незгірший а спосібний. На російську мову він переклав: *De imitatione Christi*.

Додаток (умови св. Престола з Росією), бібліографія (справді імпонуюча), спис назвиськ замикають другий і останний том праці о. Буду. Великим однак браком є пропущення в науковій праці спису місць і річей. Заподання черги розділів сього ніколи не заступить.

Ще висунемо блуди перекладчика. Російський вислів: »хорошъ молодець«, ужитий мнимо царем Олександром II, коли вийшов цілий після першого кинення на нього бомби, зовсім зле віддає польський зворот: »Ładny mi Pan!« (630). Куди красше надавалисяб тут слова: »A to ładna historja!.« »Obóz tak zwanego k w a s u« (642), зворот також мусить опиратися на якімсь незрозумінню о. Буду або його перекладачем російського тексту.

В справозданню я спеціально не підчеркував, кілько в тім томі о. Буду знайде для себе жерельної і цікавої лектури український, греко-католицький читач, бо майже в кождім розділі є мова про св. унію.

Вже пів століття ділить нас від р. 1883, на котрім о. Буду здержав своє оповідання. Супроти збільшеного нині темпа навіть історії

(не уявляймо її яко обважнілу старушку), будемо тішитися, коли о. Буду скоро заповість нам продовження своєї вельми цінної праці.

О. В. л. Толочко

Вячеславъ ЗАЙКИНЪ. **Участіе свѣтскаго элемента въ церковномъ управленіи**, выборное начало и «соборность» въ кievской митрополіи въ XVI и XVII вѣкахъ. Варшава 1930. 16^с, 162.

Бувають історичні теми, що в ряди-годи стають аргументом у біжучих справах і політичних боротьбах. Тоді то наукове опрацювання таких тем, це з одного боку річ дуже побажана і викликає зацікавлення, бо кождий радий знати, як колись по правді бувало. З другого боку опрацювання такої теми стрічається майже все з докором, що мовляв автор не старається щиро з'ясувати правду, але служить одному табору та пише по бажанням того табору, себто односторонно.

А тому годиться сказати, що проф. Вячеслав Заїкин узевся за працю дуже потрібну, але водночас дуже важку й невдячну, яка може стягнути на нього гнів та закиди однобічності з боку не одного зі сучасних діячів серед православного громадянства в Польщі, як тільки взевся науково розважати історичну тему, що має за наших днів помітно політичний посмак. Як звісно, у зв'язку з проєктованим собором православної Церкви в Польщі, появилися між визнавцями православля течії з домаганням допустити до управи Церкви участь чинників світських, зі зменшенням традиційних прав ерархії церковної, щоби виключно кермувати релігійними справами. Прихильники тої реформи «зівітчення» управи Церкви покликаються, крім інших аргументів, на доказ з минувшини, вказуючи на вплив, який мали в давнину, особливо в XVI в. світські чинники на церковне життя, що мовляв мало бути на хосен для справи. На тім тлі виринув завзятуший спір і полеміка між прихильниками реформи, а прихильниками давнього ладу і от у розпаленім тім середовищі появилася історична праця Заїкина, що має на меті з'ясувати, як справді виявлялася у давнину та участь світських в управі православної Церкви.

Автор підійшов до того не легкого завдання, слід безсторонно признати, з усім научним апаратом, якого вимагається при опрацюванні такого важного питання. Він проявляє докладне знання відносної літератури, як давньої, так і сучасної, намагається до речі провести докладну аналізу відносних історичних жерел, та свої висновки старається обоснувати діловими доказами. Не менше ті його висновки ясно й рішуче висказуються проти тенденцій зівітчення управи Церкви. А саме, як вислід дослідів проф. Заїкина мається у першу чергу те, що участь мірян у церковній управі заводиться доволі пізно й не має ніякого обосновання у давній традиції. Згодом та участь виступає як зловживання й викликає сумні наслідки. Напослідок чинники, які ідейно в церковному життю стояли найвисше, виступали заєдно проти тих зловживань і довели до оконечного їхнього розвалу, а саме на київській Русі довершив сього великий організатор церковного життя в половині XVII ст., київський митрополит Петро Могіла.

Ось така провідна думка автора. А проводить її ось як: У першому

вступному розділі (ст. 3-9) вводить читача у суть питання, підкреслюючи відсутність безстороннього й вичерпуючого підходу до тої справи з боку авторів, що попередю про те писали. Згодом переходить автор до самого викладу й починає (у розд. II, ст. 10-14) від підтвердження факту, що в середовіччю, себто аж по кінець XIV ст. на київській Русі нема навіть сліду існування будь-якого впливу вірних на церковну управу, що найбільше бувають деколи факти встриявання пануючих князів у ті справи. В одинокій купецькій новгородській республіці, чи пак на далеких північних окраїнах руських земель, помічуємо деяку участь верховної ради на ті справи.

Починаючи з кінця XIV в. московські князі, названі історією »збирачами руської землі«, почали громадити вкруг себе поодинокі князівства, в осередку, а потім і на півночі руських земель, при тому по думці візантійської традиції, якої вважали себе спадкоємцями, підчинили у великій мірі єпископат своїй власті. Та в парохіяльному життю, в московському князівстві виринає тоді з неспросліджених і неспідтверджених досі причин принцип, вибирати духовенство парохіянами, що й затвердив славетний у церковній історії Росії тзв. »Собор столглавий« (Столглав) 1551 р. (розд. III, 15-18). Зате, каже в IV розд. своєї праці проф. Заїкин (18-26), на київській Русі, яка за Ольгерда перейшла майже в цілости під владу Литви, введено фєвдальний устрій. З того приводу право надавання парохій і опіки над церквами одержали земельні власники, тобто шляхта, а єпископій і архимандрій великий князь литовський, чи пак польський король. Зясуванню несприятливих наслідків для розвою релігійного життя королівського й шляхотського патронату, присвячено два чергові розділи (V і VI, 27-42) праці В. Заїкина.

Подібно як по селах поміщики, так само по містах право патронату над церквами на литовській Русі одержало, або радше засвоїло собі, православне міщанство, що теж відемно відбилося на релігійному життю (розд. VII, 43-48). Під кінець XVI в. посеред тогож міщанства по українських містах потворилися братства, ймовірно взоровані на прикладах зі заходу, які відограли важну роль як організації православя проти наступу з боку протестантизму, а потім, після заключення берестейської унії, стали головними точками опору для табору незєднених. Значіння тих братств, які в першу чергу мали привілей ставропігії, як львівське та виленське, тобто независимість від єпископської й митрополичої власті, та підчинялись безпосередно царгородським патріярхам, було в життю укр. Церкви дуже велике. Вони просто засвоювали собі власть контролі навіть над єпископами, деколи впливали на їхні номінації, а як організації, складені здебільша з елементів мало культурних, викликували нераз суперечки з представниками церковної єрархії. А тому поруч деякого хісна, вводили братства через свою діяльність неабиякий заклот у церковне життю (розд. VIII, 49-64).

Починаючи з IX розділу своєї монографії, проф. Заїкин обговорює діяльність іншого чинника, який заваготів тоді на важці укр. Церкви, а саме діяльність тзв. у східнім, канонічнім праві ексархів, або неначебто відпоручників патріярха. Відріжнює тут автор три добі: перша до

р. 1589, коли то над укр.-литовською Церквою поширював опіку сливе разом з фактичною, начальною владою наймогутніший з магнатів на Русі, князь Острожський; друга доба до р. 1633, коли поруч власти того фактичного світського керманича Церкви (який зрештою помер як останній зі свого роду 1608 р. і вже потім ніякий з магнатів на Русі не одержав такої власти), один або й кілька укр. єпископів одержало від патріярха власть нагляду навіть над київським митрополитом. Третя доба настає тоді, коли власть ексарха враз з митрополією злучив у своїй особі Петро Могила.

Справі двох перших діб присвячено розділ IX монографії (64–88), причім автор підчеркує, що та діяльність ексархів не довела до сприятливих успіхів і не внесла ладу у церковні справи. В обширнім розділі X (88–122) повертає автор назад і обговорює діяльність синодів в історії укр. Церкви, починаючи від найдавніших. Притому в першу чергу стверджує, що в склад тих зїздів входило головно духовенство, перш усього єпископи й подекуди деякі інші духовні, чи пак рідко і то радше в пізніших часах, починаючи з XV в., представники світського громадянства, особливо на синодах берестейських 1594 і 1596 року делегати братств. А опісля проф. Заїкин доказує, що впродовж усього середньовіччя значіння тих синодів в життю Церкви було дуже мале і лишень кілька пізніших синодів в XV і XVI ст. дещо більше заваготило на долі Церкви, при чому не у всіх тих зїздах приймали участь міряни (нпр. на знаному виленському соборі 1509 р. за митрополита Йосифа Солтана не відіграли вони ніякої ролі). Кінчає автор цей розділ ствердженням факту, що більше ділову участь мірян у синодах та взагалі в управі укр. Церкви можна датувати тільки що від останніх літ XVI в., і що та участь радше побільшила загальний нелад і заколот релігійних відносин на Русі.

Черговий розділ XII (має бути XI, подібно як останній є XIII замість XII; див. ст. 123-143 і 143-162), присвячено змалюванню перших боротьб, які церковна єрархія в особі київського митрополита Йова Борецького (1620-1632) виповіла в першу чергу ставропигії братств і монастирів. Тоді то в 1624 р., зібрані в Києві під проводом митрополита Борецького єпископи, вислали славного єпископа полоцького Мелетія Смотрицького до Царгороду, до патріярха Кирила Лукаріса, з проханням, щоби патріярх скасував ставропигіяльні привілеї братств і єгземпцію монастирів. Патріярх погодився на теє і видав вимаганий декрет, всетаки після повороту Смотрицького на Україну счинилася така буря, що митрополит Борецький мусів відступити від своїх плянів і зобов'язався не вводити в життя патріяршого рішення. Ба що більше, висланики львівського й виленського ставропигіяльного братства пішли з черги до патріярха Лукаріса, який одержавши від них щедрю милостиню, дав пояснення свого попереднього декрету, в дійсности уневажнив його зміст, бо позбавив привілею лишень кількох другорядних братств. Смотрицький на тлі тих усіх переживань перейшов на унію.

Врешті в останньому розділі проф. Заїкин змальовує побідницьку боротьбу, яку звів із впливом світських чинників у Церкві новий від р. 1632 митрополит київський, Петро Могила. Цей надзвичайно тала-

новитий та освічений чоловік, а одночасно людина повна енергії, станув на традиційному становищі, що Христовою Церквою повинні кермувати виключно єпископи, з митрополитами на чолі. Свою боротьбу з братствами повів таким чином, що найперше придбав від Кирила Лукаріса для себе і своєї митрополічої, київської столиці власть ексарха і фактичного голови укр. Церкви, опісля пішов явно у боротьбу проти світських впливів в управі Церкви. Відразу перевів вибір в р. 1634 на перемиський єпископський престіл свого ставленника, а відкинув другого, якого вибрала шляхта, хоч цей останній мав піддержку з боку патріярха Атанасія III Пателлярія, але Могила не визнав за ним законности. Однак що більше, і пізніше за чергових патріярхів митрополит не зриваючи явно звязку з ними, фактично таки визволився вповні з під їхньої власти. Таким чином у роках 1639 і 1640, коли виринула якась суперечка між львівським братством та Моголою, при чому братство відкликалося до патріярха Партенія і винесло його присуд у свою користь, митрополит не визнав такого рішення, відказав взагалі патріярхові права мішатися у церковні справи на Русі і переміг опір братства. В тому самому часі видвинули навіть справу установлення в Києві окремого патріярхату, але до цього не прийшло. Однак в управі Церкви з часів Петра Могили впало геть чисто значіння братств і взагалі вплив світських чинників на справи укр. Церкви і управа нею припала, по думці давних традицій, єрархії.

Так представляється нарис вельми багатой у зміст праці В. Заїкина. Характеристична її прикмета, що відразу кидається в око, прикмета без сумніву додатня, це просторий круг торкнених питань. Обговорюючи головну тему, тобто участь світських у церковній управі, торкається автор менш або більш обширно цілої низки з нею звязаних справ і висказує про них свою гадку. Таким чином з цієї праці можна багацько дізнатися і мається вражіння, що автор всебічно продумав і обговорив свою тему.

Якщо йде про суть річі, то безсторонно оцінюючи цілу ту працю, слід признати, що автор виказав правдивість своєї провідної думки, або доказав вповні переконуючими історичними доказами, що участь світських чинників в управі Церкви на київській Україні не має за собою давних історичних традицій, а коли відносно пізно вона появилася у життю Церкви, то принесла зі собою передусім розеднання і внутрішній заколот, а не справжню обнову. Невже воно зможе переконати сучасних прихильників так названого автором, в слід за проф. М. Чубатим, «суспільного папізму», щоби сьогодні не було спроб наново вводити ті засади, але радше придержуватися традиційних форм єрархічного устрою Церкви, це инша річ. Сам автор зазначає (на останній 162 стор.), що не має того на думці і бажає вдержатись в межах розважань строго історичних. Всежтаки свої симпатії висказує доволі ясно, ба навіть стверджує, що з двох лих менше шкоди накоїв українській Церкві цезаропапізм князів, аніж встрявання у правління Церкви мало культурних мас звичайних собі вірних (78-79).

Переходячи тепер до подрібного ходу доказів проф. Заїкина, най-

перше треба висказатися про генезу повстання на київській Україні й на Білій Русі, або на тзв. литовській Русі, тих напрямних, чи то цезаропапістичних, чи теж впливу мас на управу, також про генезу появи реакції проти тих течій, якої уосібленням був Петро Могила. Отже ту генезу по моєму автор представляє не досить ясно. Іменно, він висловлює таку гадку, що на литовській Русі, після злуки Литви з Польщею, повсталала фєвдальна система, яка у релігійних відносинах зазначилася введенням права патронату королівського, шляхоцького і міщанського, а звідси зродилось потім встрявання світських чинників, зокрема братств по містах, в управу Церкви (20-26). Тож найперше слід порозумітись з автором щодо значіння слова фєвдалізм. Якщо він значить, як це звичайно приймають, такий лад суспільний, де орудування землею лучиться з державною властю, а також у яким існує єрархічна залежність фєвдальних панів одних від других, то цього роду фєвдальної системи в стислому значінню ніколи у Польщі не було. Одним одно мав там місце помалу назріваючий процес зросту привілеїв шляхти, як власників землі, злучений з чимраз більшим узалежнюванням від неї сільського населення. А право патронату зроджувалось передусім із причин економічної натури, бо патрон був фундатором, або наслідником фундатора дотичної святині і мусів давати на її удержання. Але фєвдальної єрархії у Польщі, ані серед литовської шляхти, взагалі не було. Не менше з права патронату впливала зависимість духовенства від патронів і в тому вповні погоджуємось з автором. Одначе не менше є фактом, що та зависимість клиру від патронів не проявилася в цілій своїй яркости, аж у другій половині XVI в. і тоді на томуж тлі завелись явні зловживання. І тут автор недостаточно підчеркує факт (див. ст. 49), що ця зайва гегемонія мірян у церковних справах появляється тоді, коли на просторі усїєї литовської Русі почали свою діяльність протестантські течії.

І тут ключ розуміння для усїєї тої справи є саме той факт, що існує попереду право патронату і саме собою шкідливе для добра Церкви, тоді доведено явно до антиканонічної засади управи мірян у Церкві, коли з тою самою засадою появилися на овиді апостоли реформації. Вправді братства уважаються в той час заборолом православя, але то була правда передусім в значінню їхньої діяльності проти католицизму, а далеко менше проти протестантів. Адже один з найголовніших борців за протестантизм на тамошньому ґрунті з кінцем XVI в., тзв. Степанко Зизаній, «дідаскал» виленьський, якраз серед православного виленького міщанства, згуртованого в тзв. братстві св. Трійці (в році 1589, цебто в добу діяльності Степанка у Вильні, воно одержало привілей ставропигії), знаходив свою точку опору. Й тому думаю, що саме протестантські впливи спонукали ті братства, які зрештою поза тим бажали зберігти вірність православию, присвоїти собі надмірні права в церковній управі, для чого дарма вже сама засада патронату давала деяку нагоду.

Подібно доволі неясно автор підчеркнув факт, що на Русі реакція проти того нездорового прояву в релігійному життю вийшла не від кого иншого, як тільки з уніятських кругів, себто католицьких, або

схильних до католицизму (див. ст. 19, 38-40, 63-64, 79-81, 128-9, 137, 141-142) і znana річ, що хоч митрополит Петро Могила не обєднався з католицькою Церквою, всетаки сильно підпав під католицизм у своїх теологічних поглядах і в усій своїй пастирській діяльності. Думаю, що у світлі тих завваг слухні впрочім висновки проф. Заїкина знайдуть належне доповнення.

Крім того основного пункту, то щодо суттєвого змісту розвідки годі дійтиб достаточної рації якогось поважнішого застереження. Навпаки, в цілій низці поодиноких точок, лише з радістю можна признати пронизливість автора і його належне та глибоке зясування історичної правди. Передусім В. Заїкин дуже слушно (на ст. 69-79, а зокрема в дописці 75 на ст. 77) ослабив протиставлення деякими істориками цезаропапізму Москви демократичним ідеям, які буцім-то мали верховодити в церковному життю на Україні. Бо якщо під іншими оглядами, нпр. суспільно-військовими, існували на Запоріжжю деякі демократичні течії, поруч одночасних тенденцій гетьманів загарбати найвищу владу, то однаке під оглядом релігійним проф. Заїкин справедливо підчеркує характер виїмкового становища в українській Церкві князя Острожського, а потім впродовж XVII ст. вплив на церковні справи деяких гетьманів.

Далі дуже слушно автор рішився цілий окремий розділ (IX-ий, 64-88) присвятити справі існування на київській Україні екзархату, зазначаючи зараз на початку, що те таке важне питання не нашло досі ще належного історичного опрацювання.

Щодо відношення автора до унії, то він старається про справедливу безсторонність. Працю про берестейську унію архієп. Ліковського знає й цитує, а при тому стоїть виразно на становищі (19, 63-64, 82-83), що поширення антиканонічних верховладств світських у Церкві було головною причиною, що частина укр. духовенства звернулася до унії з Римом. Що й той чинник входив тут у гру, то річ безсумнівно, але неменше вбачати в ньому головну причину унії, значить розуміти її в спосіб надто односторонній. Не тут місце на точніше обговорення справи так ускладненої як генеза берестейської унії. А проте годиться ствердити, що дотеперішні історики, котрі про те писали або, як це робить архієп. Ліковський, добачують в ній вислід ділань у першу чергу політичних, або, як проф. Левицький, вбачають у ній спробу виходу з внутрішнього заколоту, в якому опинилася під кінець XVI в. укр. Церква. Зате надто мало береться в рахуб внутрішні причини унії, силу аргументації таких творів, як «О Jedności Kościoła Wożego» Скарги, якісь традиції фльорентійської унії, що з усією певністю передержались на Русі, наостанку, що може й найважніше, поширення горизонтів, якийсь ренесанс думок, котрий настав з почином XVI в. на всьому просторі східно-словянської землі, як у Москві, так і на Україні і на Білій Русі, а котрий оконечно штовхнув деякі уми до унії з Римом.

У відношенню до Польщі та її правління на українських землях автор зберігає в протиставленстві до багатьох російських істориків чи також й українських безсторонність, гідну признання й правосуддя. Описуючи нпр. знані факти зловживань, що їх у найяскравіших красках представили пись-

менники, наставлені ворожо до польськості, факт, що їх заповідювали польські або спольщені пани, патрони парохіяльних церков (38-42), проф. Заїкин з рідко стрічною безсторонністю спрецизовує ті зловживання і здержується від зайвих узагальнювань. Крім цього, щодо польських справ, то лишень там, де автор обговорює факт кріпшання в життю Церкви значіння соборів, який датується з часів правління Витовта на Литві (104-108) і зазначає при тому вплив тоді популярних на Заході соборних теорій, там тільки для доповнення можнаб додати, що саме ті теорії поміж польськими ученими, зокрема серед мистців краківського університету, находили тоді одну з найдужших точок опору.

Позатим насувається тільки кілька річевих завваг. Найперше не здається мені, щоб істнували достаточні історичні дані, які дозволялиб гадати, як про те натякує автор (43-44), що устрій міст північної Білої Руси зі своєю міщанською самоуправою наближується до уладу північної Росії, тобто Новгороду. Радше видиться, що те саме магдебурське право, яке через ганзейський союз мало деякий свій вплив ще у середньовіччю на традиційний міщансько-демократичний уклад новгородської республіки, потім від XV в., після злуки Литви з Польщею, почало промінювати з Польщі на весь простір литовських земель, а зокрема й найранше на столицю Литви Вильно, хоч не знаю, чи вже раніш не впливало на Львів.

Друга заввага торкається царгородського патріярха Кирила Лукаріса. Автор (130), говорячи про нього взагалі зі симпатією, зазначає, що деякі західно-європейські письменники неслухно приписують йому авторство напів кальвинського визнання віри. Отже таку думку проф. Заїкина слід признати за необуслану. На тему, чи Лукаріс був правовірний, чи ні, велася впродовж цілих літ полеміка й тепер треба признати безсторонно, що перемогла оконечно думка, що він саме був автором згаданого визнання й скритим приклонником протестантизму (див. про те точніше у розділі, що обговорює всю справу, праці А. Пальмієрія, *Theologia dogmatica orthodoxa. I. Prolegomena. Florentiae 1911, 506-537*; також М. Juggie, *Theologia dogmatica christianorum orientalium, ab Ecclesia catholica dissidentium. I. Parisiis 1926, 505-506*).

Наостанку третя і остання ділова заввага торкається становища митрополита Петра Могилі супроти царгородських патріярхів. Автор стверджує про нього (148), що він одержав свою власть митрополита-ексарха від патріярха Кирила Лукаріса. Тимчасом, коли описав той сам митрополит почав ворохобитися проти патріярхів і то не лише проти невизнаного правним Атанасія Потеллярія, але також і проти правдивого патріярха Партенія (151-154), тоді наш автор бере його в оборону в спосіб зовсім непереконуючий. Розпорядок Партенія, пише на ст. 54, був явним і грубим нарушенням прав київського митрополита-ексарха, а ті права надав йому патріярх Кирило Лукаріс, який красше знав справи й вимоги західно-української Церкви ніж Партеній, щиро бажав їм добра й розвитку. . . Ніяким робом не можна погодитись із тим, щоби духовна власть (*potestas iurisdictionis*) була узалежнена від таких чинників, як знання річі з боку начальника, що її виконує і його бажання добра для підданих.

Відносно методичних завваг, тільки кілька подробиць поміtilось за читанням праці проф. Заїкина. Перш усього відсутність на кінці списку розділів утруднювала дещо, щоб як слід розглянутись у змісті. Далі декколи стрічаються надто довгі неподілені уступи (напр. 56-60, 69-79, 91-95, 123-129). Потім на стор. 53 автор порушив факт одержання привілею ставропигії у деяких братств, а щойно на ст. 80-81 пояснив спонуки, які спрямували патріарха Єремїю II до того кроку. Врешті на початку розділу, що присвячений діяльності митрополита Могили, пригодилася б якась коротка вістка про його життя і впливи, яким підпадав змалку, через що лекше можна б зрозуміти напрям усієї його пізнішої діяльності.

Наприкінці зазначу, що В. Заїкин виявив таке велике й широке знання у тій своїй праці, таке глибоке розуміння минувшини і таку правдиву вмілість видавати про неї безсторонні і умотивовані осуди, що українська історіографія може надїятись від нього чимало ще дуже цінних добутоків. *Quod felix faustumque sit.* Генрик Ціховський

Д-р А. КОПИСТЯНСКІЙ. **Історія Руси.** Часть I. Кієвська доба (від найдавніших часів до упадку галицько-волинського княжества в 1340 р.). »Изданіе Общества им. М. Качковского«. Львів 1931. 16°, 229 + 9 нен., 47 ілюстрацій, 5 карт.

— **Історія Руси.** Часть друга. Московська і Литовсько-Польська доба (Велика і Мала Русь до часів Б. Хмельницького). »Изд. Общ. им. Качк.« Львів 1932. 16°, 343 + 9 нен., 83 ілюстр., 3 карти.

»Історія Руси«, видана у Львові й до того ще фонетичним правописом, мусить збудити зацікавлення. Звичайно, не для сподіваного тут наукового обняття цілості; книжечка писана без апарату, цитат і т. п.; але тому, що це задуманий синтетичний огляд історії — не України навіть, лише Руси. Правописом, а не українською мовою — бо ж хиба не може за українську мову уходити щось такого: »Між Польщею а Литвою незадовго возникла серіозна распря із-за третого условия крещской унії, т. е. інкорпорації або присоединення литовско-русских земель до польской держави« (II, 100). Та це, таксамо як і політична (москвофільська) тенденція, не буде предметом нашого розгляду; візьмемо лише її вартість із наукового боку: оскільки автор стоїть на рівені сучасної науки.

»Історія Руси« д-ра Копистянського мусить, цілком правильно, звернути на себе увагу. Її автор звісний у науці не лише зі своїх популярних нарисів, як »Стара князя Русь в народніх піснях-билинах«, 1929 (цікава з огляду на те, що це одинока в нас популяризація билин, хоч і писана страшною мовою), чи шкільного підручника Австро-Угорської Монархії, писаного ще перед війною, — але і з праць наукових, як »Książę Michał Zygmuntowicz« (Kwart. hist. 1901), мин. року виданої праці »Историческій очеркъ сооруженія Ставропиг. Усп. Церкви во Львовѣ« (Врем. Ставр. Инст., й окр.) й інших (хоч і нечисленних). Тому зі зацікавленням береться до рук і його »Історію Руси«, якої перша частина видана ще мин. року. Вона й була рецензована двічі — але цілком відмінно. Рецензент у »Дзвонах« (1931, ч. 4-5, 314-318) розхвалив її й поручив широким кругам читачів. Але замість розглянути її з боку наукової вартости, згідно зі сучасним станом історичної науки, що рецензент зрештою і робить, лише

коротенько, хоч і влучно на с. 317, він більше звертає увагу на ідеологію автора (москвофільську), з якою легко полемізує, і на стиль, на його думку дуже цінний, і інші вартости. Та це все не має ніякого відношення до оцінки наукової вартости твору. З того боку розглянув його підписаний у ЛНВістнику (1931, IX, 836-839). Рецензія випала дуже гостро. Виказалось, що автор не ознакочений цілком зі здобутками новішої історіографії, що запускається прим. на поле етимологізування, на якому рішуче стає безрадним. Рецензія викликала відповідь, на яку я в свою чергу відповів, не маючи потреби змінити про неї свій негативний осуд (Д-р А. Копистянський. Відповідь на рецензію моєї «Історії Русів». ЛНВ. 1931, кн. IX, і моя: Відповідь на відповідь д-ра Копистянського, обі в ЛНВ. 1931, XII, 1109-1115; дещо вичеркнено Редакцією). Не буду тому тут повторювати детально сказаного вже там, туди відсилаючи читача. Розгляну точніше отсю другу частину «Історії».

Треба вже зразу зазначити, що вона вийшла красше від першої. Немає тут вже стільки здогадів, спроб і комбінацій, цілком невлучних, як це ми бачили в першій частині. Автор обмежується більше до реєстрування фактів, маючи до того куди більше матеріалу, більше історично певних фактів, як для доби, обговореної в першому томику. Але й тут помічається поважні недостачі, які випливають із неуваги автора до новіших наукових публікацій. Прим. молдавський похід Івана Альберта 1497 р. ні не був такий трагічний для шляхти, як можна б виводити з відомої польської пословиці, ні оружжя короля не було звернене проти Турків. Новіші дослідження вказують, що оружжя короля було звернене саме проти Степана молдавського й похід мав на меті його поневолити (пор. розділ проф. Папе в академічній «Historji politycznej Polski», т. I, вид. в енциклопедії краківської Академії; там вказана й література). Щоби не згубитися, переглянемо цю частину «Історії» за порядком сторін.

Пишучи про Татарів (сс. 3-23) автор згадує, що в них було трохи поширене християнство. Треба було згадати про дуже популярну в середовіччі легенду про християнське царство пресвітера Івана, яка ввійшла й у нашу стару літературу, й являється саме дуже інтересним відгуком християнства в Татар (в останні часи зачепив її пок. Томашівський у праці про митр. Петра Акеревича, «Зап. ЧСВВ». II, 233 і прим.). Далі стрічаємо більше чим ризиковні, бо просто невірні твердження, як от на с. 17, що «з початком XIII ст. хрестоносці опанували Візантію (автор думає очевидно, про «Латинське Царство» 1204-1261 — Т. К.), внаслідок чого (?) грецька церква находилася в повнім упадку і в ділі навернення монголів не могла проявити ширшої діяльности». Автор забуває, або не хоче знати, що східна Церква й перед «наїздом хрестоносців» місій не організувала; а далі, що треба розуміти під тим «внаслідок чого»? Чи латиняни зруйнували східну Церкву? Це твердження можна зіставити з таким самим другим, що, ніби-то, «Соперництво між римською а грецькою церквою довело до упадку Візантії, до чого причинилися найбільше хрестоносці» (21). І загалом сходознавство в автора — це ахіллева пята. Він, прим., переконаний, що на Русі було шкільництво, висока просвіта широких кругів, яка занепала в наслідок наїзду

Татар (33). Та це байки, які ведуться від Татищева й зараз у науці їм уже не дають віри. Автор пропустив книгу А. Ванчури, *Szkolnictwo w starej Rusi*, 1923, де є саме виказано, що Татари освіти цілком не нищили (див. с. 106 і д.: пор. мою ст.: Школа й освіта у старій Україні, «Рідна Школа», 1932, ч. 11), бо такої, як собі уявляли, не було.

Зате могли б ми сподіватися більше від автора в розгляді т. зв. литовсько-польської доби. Знаємо вже з першого томика, що автор обстоює т. зв. карамзінську схему, за якою індивідуалізація укр. нації припадає саме на цю добу. Але, на жаль, автор не здобувся на об'єктивність, надто задивлений у свою об'єднательну концепцію. Це ж факт, що укр. нація формувалася в лит. добі (не «культурно відчувалася», як пише автор на с. 49 і д.) на західний зразок, а у старій добі не було ніякої «руської нації»; це вже досить давно виказав проф. Леонтович (Національний впрощ в древней Россіи, у «Варш. Унив. Извѣстіяхъ», 1894, IX, 1895, 1): були просто різні словянські племена, які взаємно ненавиділися, різалися, гризлися — цілком без шкоди для общеруської (чи української) національної совісті. Щойно Галицько-волинська Держава й її продовження — Литовська з одного боку, а Суздальсько-московська з другого, створили два окремі психологічні типи, до конфлікту яких доходило дуже часто (прим. війна польсько-московська, де бере участь кн. Острожський, поч. XVI ст.; війна польсько-московська з походом «литовского гетьмана» Сагайдачного 1618 р., як про нього пише курський літопис XVII ст., «Кіев. Стар.» 1886, I і ін.). Досить згадати про ненависть Москалів до «литовських людей» і «черкасів», якої доволі слідів і після «возсоединенія» ніби-то 1654 року. Цих проблем так легенько собі рішати не можна! Тому шкода говорити, що «традиція єдинства була дуже сильна в Галичині» (73) й притягати до того прим. «Задонщину» (92). «Вся Русь» для Романа цілком не означала й північних земель — бодай ніщо на те не вказує.

Далі помічаємо теж неточности. Прим. приведена дата 1469 р. як перша згадка про козаччину, взята з Длугоша (129) не має ніякої історичної вартости; перші вістки про козаків під цим імям ідуть щойно з останнього десятиліття XV ст. (1492 й пізн.; літератури не подаю, бо ж вона хіба надто добре відома — бодай від VII т. Історії М. Грушевського!). Так само нема що представляти повстання Мухи як вислід лише «невідрадного положення нижчих верств» (130), як у ньому брали участь шляхтичі (*Matric. Summaria*, II, 74) й виразно підкреслюється релігійні симпатії до Молдавії (пор. мою ст.: Повстання Мухи 1490 р., «Новий Час» 1931, чч. 132, 133). На це зокрема повинен був автор звернути увагу, досліджуючи Успенську («Волоську») церкву й це вияснило б йому релігійну, а не національну симпатію литовських Українців до нез'єдиної Москви, так само як і до Молдавії, що він її нотує як доказ «ідеї єдинства» на переломі XV-XVI ст.

Попадаються й далі недогляди, як прим. про «давний звичай, що православних єпископів вибирало духовенство разом з боярами і міщанами», який «стратив законну силу» під Польщею (202). Твердження це ніяк не може опертися на джерелах (пор. працю звісного вченого, проф. Вячеслава Заїкіна, *Участіє свѣтскаго елемента въ церковномъ*

управленні... 1930, зокрема ст. 10-14). Неточностей теж дещо попадається, прим. що Орден Єзуїтів заснований (треба: затверджений папою) 1541 р. (205), зам. 1540 р.; що «в р. 1580 повстала Острожська Академія» (206), хоч це лише догадка; прикра похибка (на сс. 297 і 299): Ігнатій Потій, зам. Іпатій, тощо. Неувага автора помічається й у тих місцях, де він подає точніші дати — дні. Не видержання консеквенції мусить баламутити читачів. І так, погром на Жовтих Водах автор датує 6 травня (328) — отже по старому стилі; зате корсунський уже 26 травня (329) — себто вже по новому. Пилявецька битва датована 23 вересня (331), отже по новому, а смерть Хмельницького 27 липня (342) — отже знов по старому стилі. В тім читач ні руш не визнається!

Але від цих недоглядів вернімся до *meritum*. Розділи про козаччину випали, з малими виїмками, дуже слабо. Автор загалом замість вияснити генезу й еволюцію цієї верстви, обмежується до оповідання всякого легендарно-анекдотичного матеріялу. І так, він цілком серіозно (без ніякого застереження!) говорить про смерть кн. Вишневецького на гаку у Царгороді (252), хоч це мотив легендарний, історично не стверджений (пор. М. Грушевський, Історія, VII, 126). Про козацький устрій говорить так, що не дає ніякого поняття про його розвій, ніби все сталося відразу (257), або, порівнюючи Запорозжя до західних Орденів пише, що різниця була лише в демократизмі Запорозжя проти аристократизму Орденів на Заході (258). Так само в наголовку параграфу (258-9) є: «Баторієва реформа», хоч, як відомо, ніякої «реформи» тоді (1578 р.) не було, й навіть із тексту автора не годен порозуміти, чим вона «реформувала» козаччину проти праці Язловецького (к. 1570 р.).

Але, мусимо це зазначити, розділ про Сагайдачного випав найкраще з цілої книжечки. Направду, треба шкодувати, що автор зверну увагу лише на цю постать. Зокрема вірне і добре підкреслення ідейного чинника в козаччині, що вона завдячує саме Сагайдачному. Зараз ми можемо більше сказати про це, маючи невідомі дотепер матеріяли з французького архіву в Карпентрас, які посвідчують, що Сагайдачний належав до «Ліги християнської міліції» засн. 1617 року, й воював із Турками «без огляду на те, чи король хоче цього, чи не хоче», маючи мир зі султаном (див. мою ст.: Петро Конашевич-Сагайдачний, у «Літописі Черв. Калини», 1932, ч. VII-VIII, де вони публікуються вперше).

Зате змалювання Хмельниччини в основі вірне й тенденційне. В автора є намагання змалювати Хмельницького як «об'єдинителя», для чого навіть на окладці репродуковано його київський пам'ятник із написом: «Єдина неділимая Россія». Поминувши вже такі легендарні історії, як висказ Хмельницького про Кодак (322, з додатком на с. 326, що тим висловом «стягнув на себе підозріне»), автор сам дається порвати історично незбитим фактам, які говорять цілком про щось друге, як «возсоединеніє» у плянах Великого Гетьмана. Приведу тут вимовнішу з усіх реферувань цитату з автора: «Побут в столиці старий Руси вплинув значно на зміну ідеології Б. Хмельницького. За короткий час війни він пересвідчився, що не лиш козаки, но всі верстви малоруського народу ждуть від него свободи (отже національної, Т. К.). Козацька база, на котрій опирався, розширилася значно і стала всена-

родною (= українською, Т. К.). Відповідно до того змінив ся світогляд Б. Хмельницького, на що без сумніву вплинули ківські духовні круги (= традиція, Т. К.). Він став думати про долю цілого руського (= очевидно, українського, не «всеруського!» Т. К.) народу і про відбудову ківської держави» і т. д. (332). А трохи далі: «Зборівський договір з 1649 р. не вдоволів ні поляків, ні козаків. На далеких периферіях польської держави повставала мілітарна (?) майже незалежна українська держава...» (334).

Чому б не зразу так? Саме нещасливе хитання в термінології («ма-лоруский», раз «русский» нарід, то знову «українська держава») показує, що hier nicht alles richtig. Це ж, очевидно, не той Хмельницький, якому ставлено пам'ятник, бо цей свідомо будує Українську Державу! Автор тут не хоче признати того, що таке змальовування Великого Гетьмана — це стара «перейславська легенда», створена ще в XVII ст. Москалями й пізніше (XIX ст.) гарячо підперта московською історіографією. Бо, як пише В. Липинський: «хто хоче утожсамити Переяславську Легенду з Переяславською Умовою й бачити в Умові легенду про добровільне «возсоединеніє Руси» — мусить перш за все доказати, що гетьман Хмельницький підняв повстання проти Польщі во імя прилучення України до Москви і що Переяславська Умова являється тільки формальним закінченням, посліднім скріпленням на папері актом отого ним задуманого діла. Але ж розуміється ніхто не може доказати того, чого не було. А раз Богдан Хмельницький не підіймав повстання проти Польщі во імя і в намірі прилучення України до Москви, то ясно що його умова з Московією в р. 1654-ім була таким самим випадковим союзом зверненням проти Польщі й заключеним для визволення України з під Польщі, якими були всі його попередні такіж самі союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною» (Україна на переломі, 1921, с. 29). Колись науковою сенсацією і просто скандалом для творців «перейславської легенди» й їх українських наслідувачів XIX ст. була, знайдена Костомаровим, переписка Хм. з Туреччиною 1650 р. з пропозицією піддання (про це в автора на с. 335). Де ж тоді «возсоединеніє»? Та зараз ясна вже ця справа навіть серйозним Москалям-дослідникам, лише не їх українським наслідувачам XX століття. Адже ж духовенство, яке, за словами автора, вплинуло на зміну ідеології Хмельницького, потому, 1654 р., з плачем, проти волі йшло присягати «восточному цареві православному...» Про те, що Хмельницький не допускав до запанування Москалів в Україні, що думав, якби в союзі зі Швецією унезалежнити цілком Україну від Москви, в автора ні слова. Після 1654 р. Хмельницький (в автора) вже нічого не робить і вмирає у три роки пізніше, очевидно, на лаврах за «возсоединеніє»... (342). Замість говорити про державну політику Хмельницького, звернути увагу на консервативний елемент у Хмельниччині, на участь шляхти (замість балакати про «випередження більше як на століття» французької революції, 335), автор красорічливо розказує про «возсоединительний» пам'ятник Хмельницькому. Звісно, в такий спосіб можна доказати, що хочеться, але це вже не буде ніяка історія, навіть отієї мітичної «Руси».

Ми присвятили «Історії» куди більше місця, як вона заслугоє. Та

заки ще розпрощаємося з нею, мусимо звернути увагу на відношення автора до унії. Він був настільки обережний, що від себе не дав виразного вислову осудження унії, але в його крайню ворожому її змалюванню (прим. св. Йосафата, с. 315) виразно пробивається тенденція автора — тим гірша, що маскована. Бо як інакше вияснити вискок на с. 298 про єпископа Крупецького: »палками і вилами мужики прогнали накиненого їм єпископа»? Чи та католицька молодь, для якої призначає автор цю »Історію«, має збудуватися нею? Таксамо непотрібно вихвалювати фільопротестанта Вишенського (пор. М. Грушевський, Історія укр. літератури, V, 417 і ін.), що *per fas et nefas* воював із католицькою Церквою. Автор і тут береться за методи, випробувані в політичній історії. Ось про навернення М. Смотрицького на унію він пише: »Морально зломаний ізза нещасной події 1623 р. (себто вбійства св. Йосафата, Т. К.), Мелетій вернувся до Польщі (звідки? Т. К.), прийняв унію і в єї обороні написав твір п. з. »Apoloģja regeģ-ģenasģej do krajów wschodnich (1628)« (317-318; модерний правопис »Перегр.«, очевидно, належить не Смотрицькому). Отсе цілком тенденційне й неправдиве. Виходилоб, що Смотрицький, який раніше писав »Тренос« в обороні нез'єдиненої Церкви, щойно морально зломаний перейшов на унію! А що це сталося в наслідок розчарування його видом упавшої схід. Церкви, в якій цілком логічно С.м. бачив недостаток Благодати — розчарування, яке саме наступило в наслідок його пізнання Сходу (звідси »Peregr.«), це автор дискретно промовчує.

Та, звичайно, до переконань автора нам діла нема; звертаємо увагу лише на впливаючі звідти історичні промахи й тенденцію. Тому, хоч і хотілосяб сказати дещо про етику »Історії« (похвалювання й витолковування злочинних актів боротьби Каліти з Олександром Тверським на с. 76-77, розбійничою підбою Новгорода й ін.), обмежимося лише до вказання тут подвійности в оцінці фактів. Бо як Каліта при допомозі Татар руйнує тверського князя, то це добре; але »союз тверського князя з поганскою Литвою, котра так безпощадно нищила руску землю (союзники Каліти Татари ні, очевидно, Т. К.), викликав велике обуренє серед всіх князей північно-східної Руси« (81). Очевидно, »обурення« це використала Москва, заступившись за правду.

Щодо ілюстрацій, то треба завважати що автор подав кілька незнаних іще з музею Ставропігії, а багато бере з Укр. Заг. Енциклопедії. Ми помітили недогляд на с. 308, де під картинкою Сагайдачного підписано: »Із твору д-ра Б. Барвінського: Конашевич«. Твір цей називається інакше (»Конашевичі в Перемиській Землі в XV і XVI ст.«, 1930) і даремно хтось шукавби його під цією назвою.

Теофіл Коструба

Elie BORSCHAK et René MARTEL. **Vie de Mazeppa**. 2-e édition. Paris 1931. 12°, VIII + 191.

В останні часи помічаємо значне зацікавлення української суспільности особою гетьмана Мазепи. Воно йде в парі з інтересом, який проявляють і Росіяни до доби кінця XVII і початків XVIII ст.; тільки тут звязане воно з іменем Петра I, як у нас з іменем Мазепи. Паралельність — не позбавлена і політичного значіння!

В цім відношенню поява книги Борщака і Мартеля, *Vie de Mazepa* має певне симптоматичне значіння, хоч і писана вона французькою мовою. Одного з авторів, І. Борщака, знаємо як дослідника доби Мазепи і мазепинців, який чимало прислужився українській історії своїми пильними архівними студіями у Франції. Вже сама назва книги свідчить про те, в якому напрямі йдуть її автори: це модна нині біографія, освячена в Західній Європі такими йменами як: Моруа, Страхей, Еміль Людвіг і призначена не для спеціального вжитку вчених, тільки для широкого кола пересічних читачів. Автори безперечно мають рацію, коли вони, йдучи цією доріжкою, хочуть зробити книгу живою («vivante», ст. II), отже такою, яка промовляла б не тільки до розуму, але й до серця читача. Разом з тим вони запевнюють, що вони нічого не вигадали, нічого не винайшли. Їх твір не є жадна казка; в ньому не має найменшої деталі, яка не була б провірена по текстах і не сконтована найбільше строгим способом (див. передмову, ст. II і додаток, ст. 185). Отже тим приємніше брати в руки книгу, яка обіцяє і художній, цікавий виклад і наукове оброблення теми.

Що до першого, то книга дійсно дає те, що обіцяє: на особі гетьмана Мазепи вміють автори майстерно зосередити увагу читача, що спідкує зі все наростаючим зацікавленням і симпатією за різноманітними перипетіями його життєвої дороги. Біографія Мазепи, писана блискучим і легким стилем, дійсно читається як роман. — Що до другого, до наукового оброблення теми, то тут, на жаль, не можемо триматися тієї ж думки. Або автори спішили з виданням книги, або якісь інші причини не дали їм можливості досконало обробити джерела і літературу, — в усякому разі при перечитанні книги знаходимо чимало помилок, які ніяк не можна погодити з запевненням авторів, висловленим в передмові і додатку.

Це торкається в першу чергу до поданих ними в кінці книги джерел (185-188). В числі головних джерел подають автори такі сумнівні джерела як: С. Величко (в датах помилка 1620-1700; Величко писав в 1720 р. і був живий ще в 1728 р.) та «Історія Русовъ» (185). Також вражає, що з українських істориків названі тільки Костомарів і М. Грушевський; ні «Гетманъ Мазепа» Уманця, ні «Замѣтки» Лазаревського («Кіевская Старина» 1898, III, IV, VI) не помянуті. Чейже монографія Уманця, помімо всіх своїх недоречностей, є першою і поважною спробою переоцінки діяльності Мазепи як державного мужа! З праць відомого шведського дослідника Альфреда Енсена наведена його стаття (з «ЗНТШ», за 1909 р.), що подає про зносини мазепинців з шведським урядом на підставі даних Стокгольмського Архіву. Куди влучніше було би вказати на Енсена як автора монографії про Мазепу, яку він видав теж в 1909 р. під заголовком: *Mazepa. Historiska Bilder fran Ukraina och Karl XII; s Dagar*, Lund 1909, ст. 240.

Що до тексту, то і тут знаходяться місця, які викликають сумніви, коли брати їх як продукт наукової обробки. Взагалі основні партії книги писані за Костомаровим; від нього ж беруть автори чималу кількість розмов, так густо розсіяних в книзі. Це звичайно підвищує живість і плястичність викладу, не говорить одначе за його критичність. Богато

сцен, змальованих авторами, скорше виглядає як сторінка доброго роману, а не документальної біографії. — З яких вірогідних джерел знають автори, що вимова Мазепи врятувала його, коли він був захоплений запорожцями? (17). Нізвідки невідомо, щоби він у такій ситуації виголошував промови, тай не такі були обставини, щоби багато балакати. Довгу промову, виголошену Мазепою в критичний момент відкриття козакам свого замислу, (108-109; пор. Костомаровъ, Собрание сочинений, Спб. 1905, т. XV-XVI, ст. 627-628, з якого вона на нашу думку взята) закінчують автори таким реченням: *»La première puissance de l'Europe, la France, est, elle aussi, avec nous. Me suivrez-vous?«* (109). Відкіля це? Оскільки автори користалися *»Історією Русовъ«*, то там справа виглядала трохи інакше: *»Споручительствовать за то взялись первѣйшія въ Европѣ державы: Франція и Германія...«* (цитую по Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, Прага 1923, 55). До тоїж категорії належить і патріотична відповідь козаків на промову Мазепи, їхній ентузіазм (108-109) і т. д. Не будемо над тим застановлятися.

Досить неясними, а з другого боку задалеко йдучими виглядають і міркування авторів відносно тих мотивів, які спонукали Мазепу залишити Польщу і перейти на українську службу. Невдячність Яна Казимира і, як реакція, бажання послужити своєму рідному краєві, були причиною того, що ображений Мазепа покинув Яна Казимира; *»il comprit alors que l'Ukraine était un champ digne de son ambition, qu'elle pouvait offrir un aliment à ses passions puissantes, à ses rêves de conquête et de domination«* (11). Все це булоб дуже добре, колиб ми при нинішньому стані наших відомостей моглиб і те доказати! Такого ж роду і міркування авторів, що Мазепа, знаходячись на службі у Дорошенка і бачучи руїну України, мріяв про те, що він стане на чолі України — *»єднаної, сильної і незалежної (13). Це не гіпотеза, кажуть далі автори; доказом є для них »un document précis«, дума, написана Мазепою »à cette époque«, з якої витягають вони цілу мазепину програму внутрішньої і зовнішньої політики (13, 14 і 16). На жаль, всі ці не позбавлені цікавості міркування авторів не рахуються лише з тим, що ця дума була скомпонована не *»à cette époque«,* тільки яких 25 років пізніше, як про це здогадуємося з судової справи Кочубея. — До переходу Мазепи на українську службу мав він, як це слідує з досить неясної конструкції думок авторів, явитися почасти спасителем Яна Казимира в той момент, коли польський король почував себе страченим, бо Польща навкруги себе мала тільки ворогів: Швецію, Бранденбург, Трансильванію, Москву, Україну. І тут автори кажуть: *»Mazepa lui vint en aide de tout son pouvoir: le Roi le chargea, à plusieurs occasions, de délicates missions diplomatiques en Ukraine: il réussit toujours à le mener à bonne fin«* (8). Оскільки ми знаємо, вперше їздив Мазепа з дорученням від короля до Виговського в 1659 р., отже тоді, коли ситуація, про яку попередньо говорять автори, була цілком інакша ніж в 1655-57 рр.*

Як можна погодити отакі міркування авторів: Завдяки заходам московської влади або з вини внутрішніх відносин стався так, що після переходу Мазепи на шведський бік, український нарід повернувся проти гетьмана (118), духовенство теж поставилося вороже до нього (126-127),

українська аристократія його зрадила (127-128). І помімо того армія Мазепи, завдяки пропаганді його емісарів в окупованих Москалями теренах, росла безнастанно («et l'armée de Mazeppa grossissait sans cesse», 133). На слідуєчій сторінці (134) твердять автори теж саме, тільки з певним обмеженням: тут вже ліпші сини України «partaient cependant rejoindre secrètement l'armée de la liberté». В дійсности було воно, як відомо, цілком інакше. — Рішення запорожців приєднатися до Мазепи і Шведів оцінюється авторами як акт чистого українського патріотизму Запорожжа (138, 143). Чиж не було б на місці вказати на інтереси самого Запорожжа як окремого цілого, zagrożені Москвою? Отся московська небезпека була запорожцям остільки ясною, що мусіла їх в першу чергу спонукати на зєднання з нелюбим ім Мазепою і Шведами.

Перейдемо ще деякі дрібніші пункти праці Борщака і Мартеля. Автори твердять, що Україна коло 1650 р. («vers 1650») в наслідок війни майже обернулася в пустиню (3). Це можна ще прийняти для Поділля після 1655 р., а ніяк не прикладати до цілої України коло 1650 р. Також помилковим є твердження авторів, що Б. Хмельницький після Жовтих Вод і Корсуня осадив і взяв Львів (4). Він не взяв Львова. В 1651 р. Хмельницький був розбитий не під Жванцем, як пишуть автори (4), тільки під Берестечком. — Жигмонт Август не міг надати маєтности Мих. Мазепі в 1592 р. (5), бо він помер в 1572 р., тай в 1572 р. він не надавав Мих. Мазепі маєтности, а підтвердив право на володіння нею. — Ми не маємо доказів, що Мазепа навчився німецької мови («Il apprit plus tard l'allemand», 6). — Мазепа був у Німеччині і Італії (7)! Звідкіля це? Пассек не був ніякий «le haut et puissant seigneur» (8), а був голодраний шляхтич. — Автори твердять, ніби не заховались імена коханок Мазепи (12). Звісні прецінь пані Фальбовська і пані Загоровська. — На ст. 26 автори розповідають про кримську кампанію Голіцина і Мазепи в 1689 р., яка скінчилася успішно: був взятий Перекоп і хан мусів просити мира. В дійсности Перекоп був зовсім невзятий, і похід кінчився также ганебно, як і в 1687 р. Це підтверджують і самі автори, коли на с. 27 подають такі міркування Мазепи перед московськими комісарями: «Jamais les Infidèles, disait-il, n'ont eu peur, comme devant le prince Vassili Vassilevitch Galitzine. Quel dommage que, faute d'eau, on n'ait put ruiner Pérékop!» — Павло Алепський («le s a v a n t arabe»?!) не був сучасником Мазепи («contemporain de Mazeppa», 39), тільки Богдана Хмельницького. — Чому Мотря Кочубеївна скрізь зветься Марією? (див. Troisième Partie-Marie Kotschoubey, 75-92). — Покидаючи Батурин, козакам не треба було переходити Сейм (107), бо вони йшли на північ, а Батурин лежить на правім, північним березі. — «Le général Loewenhaupt — vainqueur de tant de batailles et Chef de l'infanterie» (111) — характеристика, яка після бою під Лісним не відповідала правді.

Цей реєстр більших і менших помилок можна було б і далі продовжити, але ми думаємо, що й цього досить. На закінчення можемо тільки побажати авторам аби вони, оскільки прийде до дальшого видання книги, звернули увагу на помилки і виправили їх так, щоби безперечна цікавість книги йшла в парі з її науковістю.

Б. К р у п н и ц ь к и й

Ілько БОРЩАК. **Великий мазепинець Григор Орлик**, генерал-поручник Людовика XV-го (1742-1759). З невідомих документів, з 7 тогочасними ілюстраціями. «Франція й Україна. Студії про франко-українські взаємини в минулому. Книга четверта». Львів 1932. Видавнича Кооператива «Червона Калина». 8^о. X + 198.

Отся монографія одного з найбільших мазепинців, Григора Орлика, сина гетьмана Пилипа Орлика, була заповіджена давніше. Я сам, будучи ще співробітником «Дзвонів», заповів її появу (див. «Дзвони», 1931, ч. 2, 130), друком. Праця отся, це частина задуманої праці Борщака про зносини України з Францією, якої становить, згідно з написом на книжці, четвертий том. Величезний задум автора представлений ним самим у звіті зі своїх дослідів, який вислав до Укр. Академії Наук ще 1923 року (з копії друкований у «Записках НТШ.» т. 134/135, 241-248). З нього видно, що автор добув невтомною працею вже тоді, перед десятьма роками, багато ревелюційних для нашої історіографії вісток, так із рукописів різних архівів, як і зі стародруків. Оскільки збільшилися тепер відомости автора, свідчить передмова, де є такі слова: «З появою в світ цієї книги тратять свою вагу давніше написані статті про деякі моменти з життя Григора Орлика, бо пізніші розшуки дали нам точніші дані» (с. VIII). А всетаки майже кожна праця Борщака була науковою ревелюцією. Праці отсі, це частини з великої, задуманої праці, якої конспект, як згадано, поданий у «Записках НТШ.» Згадаю лише важніші з них (усіх вичислити годі, бо це була б уже бібліографія з десятками чисел), як: Пилип Орлик. Головні дати життя, акції й бібліографії, «Стара Україна», 1924, ч. VII-VIII; Діярій Пилипа Орлика, *ibid.*, ч. IX-X; Пилип Орлик. Вивід прав України, *ibid.*, 1925, ч. I-II; Гетьман Пилип Орлик і Франція, «ЗНТШ.», т. 134/135; Арешт Войнаровського, *ibid.*, т. 138-140; Orlikiana, «Хлібор. Україна», кн. IV і «Стара Україна», 1925, ч. XI-XII; Україна і французька дипломатія XVIII ст., «Нова Україна», 1923, ч. III; Вержен і Україна, *ibid.*, ч. XII; Ідея Соборности України в Європі в минулому, Париж 1923; Вольтер і Україна, «Україна», 1926, ч. 1; Шведчина і французька дипломатія, «Науковий Збірник» за 1928 р.; складена разом із проф. Р. Мартелем *Vie de Mazeppe*. Париж 1930; *Napoléon et l'Ukraine*, «Revue des Études Napoléoniennes», 1922, ч. VIII-IX; *Le mouvement national ukrainien au XIX siècle*, «Le Monde Slave», 1930, ч. X-XII і багато інших. Врешті, отся книга про Григора Орлика.

Головну увагу звернув Борщак на діяльність першої української еміграції, гетьмана Пилипа Орлика й інших визначних мазепинців. Ця сторінка в нашій історіографії не висвітлена була як слід. Крім праці Костомарова (Мазепа и Мазепинцы, 1882-1884) давалося до цього хіба принагідні причинки й публікації, хоч не раз дуже важні (Єнзена, Кордта, Липинського й ін.). Цілком природно, що так діялося: адже ж саме заграничні архіви (покищо недоступні), іменно тих держав, у яких робили заходи для відновлення Української Держави мазепинці, містили дуже багато даних із цієї області. Результат десятилітньої праці, 1920-1930 рр., саме лежить перед нами. Книга ця є правдивою сенсацією для історика Гетьманщини й послужить основою для історії XVIII століття. Але без неї не може обійтися не лише історик, але ні політичний діяч, ні

загалом ніяка культурна людина, якій цікаві зноси України з Європою. Книжка ця не заведе нікого з них, бо кожний знайде в ній дуже цінні й незнані дотепер речі. Розглянемо найважливіше з того боку — лише дещо, бо кожна сторінка несе дуже цінні причинки.

Першзавсе маємо тут (у 4 нотці) вияснення генеалогії Орликів (дещо з того було в Orlikiana'x у «Ст. Укр.»). Відомости опираються на зложеній самим Григором генеалогії, що зараз переховується в родинному архіві Орликів у Дентевіль (по жінці Григора). Початки роду сягають у середні віки, поч. XII століття; потому родина розділилася на дві вітки: шлеську, де в поч. XVII ст. стрічаємо їх, і українську, що вийшла звідти мабуть у XV ст. Посвоячилися пізніше українські Орлики з бучацькими Потоцькими. Найблизші предки Григора: дід Степан і батько Пилип, гетьман. Мати походила з Герциків (174-176). Свідомість своєї родової й особистої гідності пробивається у словах гетьмана Пилипа Орлика, написаних до англійського посла у справі допомоги з боку Туреччини: »А скаже Везир: »Яка ж гарантія, що я додержу свого слова вірности Пресвітлій Порті«? Тоді ЙМП. відповість, що я, як уроджений шляхтич стародавнього роду, ніколи не зламав і не зломаю даного слова. Не зламав я слова вірности ані пок. гетьманові Мазепі, ані пок. шведському королеві, ані Військові Запорожському, — не зломаю слова і Пресвітлій Порті, бо слово чести найсвятіше із святих річей« (55). Про самого гетьмана Пилипа Орлика довідуємося ще кілька цікавих подробиць. Прим. у тому самому письмі гетьман підчеркує свою й цілої нації ідею соборности: »Козацький Нарід завжди бажав приєднати до себе польську Україну таї усі руські землі грецької віри, що належуть до Річипосполитої. Це хотіли доконати пок. гетьман Хмельницький, Дорошенко і вкінці мій добродій гетьман Мазепа« (54). Тут подано цілком вірно пляни Хмельницького, що в умові про розбір Польщі домагався прилучення до своєї держави »городаи по Вислу рѣку и въ которыхъ жили Рускіе люди благочестивые и церкви были«; в гадяцькій умові, в петиції козаків на сойм 1659 р. просилося прилучити до території В. Кн. Руського воевідства Волинське, Браславське й Руське; врешті Дорошенко у трактаті з Туреччиною зачеркнув для України границі такі: з одного боку до Перемишля й Самбора, з другого — до Висли й т. д. (зібрано у М. Грушевського, Хмельницький і Хмельниччина, »ЗНТШ«, т. 23/24, с. 29). З того отже кореня виросла, як видимо, акція Мазепи й мазепинців. Застановляє лише, чому Орлик не згадує Виговського. Подібно опущений Виговський і в Орликовому виводі прав України. Причина, мабуть, та, що мазепинці, приклонники задумів Богдана Хмельницького, не долюблювали Виговського, як того, що своїм гетьманством (замість сина Богданового) поспував діло старого гетьмана. Дуже сильними словами висловлює осуд на діяльність Виговського Самовидець, що викінчив свій літопис саме в часах виступу Мазепи (пор. у »Виводі прав України«, нотка 2).

Переходячи до самої особи Григора Орлика (1702-1759) довідуємося дуже багато. Можна сказати — вперше усвідомлюємо собі, хто це був, як також те, яку величезну ролу в заграничній українській політичній акції відіграв син гетьмана-емігранта. На с. 34 читаємо про те, що не хто, як Григор подав Вольтерові матеріял про Мазепу й Карла XII для

славної «Історії Карла XII», який він у свою чергу дістав від батька (1730 року); довідуємося про дипльоматичні поїздки молодого Орлика з доручення батька по цілій Європі. Довідуємося також, що Григор належав до модного тоді дуже масонства (113) і це, мабуть, врятувало йому життя (див. 112-113). При тій нагоді Борщак вияснює кілька неясних, або невірно пояснюваних справ. Першзавсе відноситься воно до короля Станіслава Лещинського. Автор вияснює, що він цілком не був такою ідеальною людиною, як його традиційно малюють. Вже історик Петро де Ноля (Nolhas) на основі нових документів характеризує його як людину безмежно амбітну (с. 29 і нот. 29); Борщак додає ще дані, що свідчать про невдячність Лещинського, його фальшиву амбіцію. Спершу Лещинський великі надії покладає на запорожців (30); його лист з 29 березня 1730 р. показує це недвозначно (приведений на с. 38). Ним просто опікувався Григор Орлик, як це посвідчає лист військового міністра Д'Аржансона, говорячи про перекрадання Лещинського 1733 р. до Польщі: «Коли король Станіслав переїхав інкогніто Німеччину, п. Орлик мав від уряду довірочну місію, щоби довести цього володаря й виконав це досконало, що сам можу засвідчити» (100). Цілком не двозначний цей лист, добутий автором із французького архіву Військового Міністерства. При тій нагоді автор вияснює, що незанимаючим дотепер з імени шляхтичем, що доніс про вибір Лещинського Людвикові XV й тому (у 8-х днів!) прибув із Варшави до Парижа, був саме Григор Орлик. Але ці прислуги потому Лещинський забув і пише, що Орлик «нехай не говорить про свою офіру» — мимо того, що сам кардинал Флері нагадував їх Лещинському (127). Звісно, старе добро забувається, але польські історики знайдуть тут дещо цікавого і для себе. Другою дуже важною справою є вияснення на основі паперів Орлика, що відомий апокрифічний «Заповіт Петра Великого», сфабрикований у Франції (мб. істориком Лесюром), опирається на паперах Григора Орлика про пляні Московщини, які цей талановитий мазепинець умів предвидіти (131 і дд.). Багато тут іще інших несподіванок, прим. проект перенести Січ на Рен (119 і дд.; пор. І. Борщак, Проект збудування Запорозької Січі на Рені, «Укр. Праця», 1922, ч. 7), плян написання історії України Григором (140) і ін. Всього вчислити неможливо; обмежуся ще до подання кількох фактів, що свідчать про тогочасні події на Україні і про відгуки еміграційних заходів.

Про відгуки еміграційної діяльності мазепинців знаємо небагато. Отся праця й у цьому напрямі дає багато цікавого. Французький представник у Петербурзі Маньян, писав 1730 р. до свого уряду, що «шляхта тут не хоче обмеження абсолютної влади цариці, бо вважає, що в такому разі на Україні повстануть і знищать московське панування» (79). Сам Григор писав до Людвика XV в лютому 1741 року таке: «Мені пишуть з України, що якби мій батько на чолі своїх військ вирушив туди разом із турецькою армією й видав би свій маніфест до Козацької Нації з покликом скинути московське ярмо, взятися за зброю й визнати його своїм законним вождем та стати під його прапорами — то він, батько, мав би повний успіх» (136). Подібно писали до Григора, вже після смерти батька-гетьмана, два старі мазепинці Нахимовський і Мирович (159), доносячи, що в них був запорожський старшина і просив рятунку. Видно,

змагання за комії 1767 року й місія Капніста до Прусії 1791 року, так само як культ Мазепа, якого еха знаходимо ще в поч. XIX ст. (про це пишу в іншому місці), не є відокремленими фактами й входять своє обґрунтування. Ще сам Пилип Орлик в одному письмі до сина пише (1730 р.), що цілий український нарід «на мене (це знаю від усіх ченців, що приходять на Атос та інших емісарів) майже як на Месію чекає для свого визволення» (61). Це — як правильно думали Єр. Ізопольський і В. Липинський (пор. *Z dziejów Ukrainy*, 662), відбилось й у легенді, що мітичного (чи радше казкового) Вернигору замінила Орликом або Мазепою, що не вмерли, але прийдуть іще визволити свій нарід. І справді, про Орлика не вірили, що він помер, вважаючи це московською сплетнею (159). Є тут і нові дані про гетьмана Розумовського (151 і д.).

З цього лише коротенького огляду видно, скільки нового принесе обговорювана книжка. Вона ставить просто підвалини для дослідів Гетьманщини. Велика в цьому заслуга не лише автора, але й «Червоної Каolini», що книжку видала.

Теофіл Коструба

Pamiętnik V powszechnego zjazdu historyków polskich w Warszawie 28 listopada do 4 grudnia 1930 r. Lwów 1930. I. Referaty, XIV + 765; II. Protokoły, XVIII + 412.

Зїзд польських істориків у Варшаві 1930 р. відбувся під перспективою різнородних історичних роковин, — опановання балтійського побережжя німецьким орденом 1230 р., смерті Витовта 1430 р., польського повстання 1830 р.; цьому треба приписати виїмкову чисельність зїзду, в котрому взяло участь поверх 120 референтів і дискутантів та це, що дискусія не розпорозувалася так, як то часто буває на наукових конгресах, а зосереджувалася на кількох важніших темах. Зїзд, окрім пленарних засідань, відбував наради в чотирьох секціях: 1. всесвітньої історії, 2. історії давньої Польщі, 3. історії боротьби за незалежність, 4. навчання історії.

Президент зїзду, проф. Ст. Закшевський, у інавгураційній промові підніс, що не тільки історія є учителем життя, але також «*vita est magistra historiae*», що переміни в теперішнім громадянським життю поважно впливають на історичну науку. Проф. М. Гандельсман у доповіді «про наше теперішнє відношення до післярозборової історії» остерігав польських істориків перед «небезпекою, що в цім моменті надтягає на нас ззовні, від сходу, небезпекою епістемольогічною й методологічною» та виступав проти «свідомого скривлення зору історика клясовим наставленням», проти «суб'єктивізму матеріалістичного розуміння історії». Довшу дискусію викликала доповідь Француза М. Лерітіє на традиційну тему: «історія та причиновість».

Реферати в секції всесвітньої історії були на теми: мови передньої Азії в старовині, грецькі джерела обявлення св. Йоана, грецька демократія, римська трібус, границя між старинністю і середньовіччям, методика дослідів над вчасним середньовіччям, феудалізм, пляни середньовічних міст, політична рівновага XVIII ст. Для українського історика інтересні можуть бути виводи Каз. Закшевського: «Цезура між старинністю та середньовіччям у світлі візантійської історії»; референт цю границю переносить з V століття на VII. Таксамо цінні замітки Л. Харе-

вичеві про досліди над плянами міст; це питання розроблене основно в Німеччині, а для історії словянських міст, які переважно перейшли пізніше льокації на німецькому праві, плян є часто одним з джерелом, що вказує, як дана оселя виглядала в первісні часи; референтка домагається реєстрації і наукової публікації плянів міст.

В секції давньої історії Польщі дискутовано головню відношення до Литви й німецького ордену, — цим справам було присвячених 23 реферати, а референтами були найвизначніші польські історики. З вислідів дискусії можемо тут зазначити тільки деякі моменти. Що до початків Литви, то Г. Пашкевич виступив з поглядом, що литовська держава була з'організована вже перед Мендовгом; що до договору литовських князів з Романовичами 1219 р., референт думає, що цей акт був виявом переваги Литви, яка використовувала ослаблення галицько-володимирської держави для своїх плянів проти Польщі. Проф. С. Закшевський зайнявся питанням литовсько-польської унії 1382-1386 р.; ініціативу до переговорів дала Єлисавета угорська, в династичних ціллях, на зустріч їй пішла Ягайлова мати Юліяна; крєвський акт не мав значіння державного договору, а було це тільки «memoriale», записка про пертрактації; унія в перші часи мала династичний характер форма злуки обох держав стояла на дальшому пляні. В дискусії проф. В. Семкович звернув увагу, що унію Литви з Польщею підпирало виленськорижське купецтво, що шукало нового шляху для торгівлі на Люблин, бо Пруси і Мазовше з причини війни були замкнені. Проф. С. Закшевський дав також рекапітуляцію дискусії про відносини Польщі до німецького ордену. З його думок найзамітніші такі: німецьку експанзію на півночі підпирало папство, яке хотіло позбутися Німців з Італії; між Поляками та Німцями на балтійському побережжі була не тільки сама ривалізація, але також періоди співпраці; компроміс з хрестоносцями був Польщі потрібний супроти плянів експанзії на сході. Проф. О. Галецький на кінцевім засіданню з'їзду дав характеристику Витовта; Ягайло і Витовт мали рівнорядну роллю у подвійнім литовсько-польським організмі; Витовт був великим політиком не у відношенню до хрестоносців або до Жигмонта люксембурського, але на сході, яким найбільше цікавився; і тут головним тереном його праці була не Москва і не Новгород-Псков, але чорноморське побережжа, яке він старався сколонізувати і злучити з Литвою; дальше його заслугою є централізація Вел. князівства і поширення західньої культури. Референт уважає, що Поляки мають право уважати Витовта своїм національним героєм, так само як Литовці. — Для пізніших часів Литви замітний реферат К. Пиварського про литовську опозицію проти Польщі в XVII ст.

В цій комісії було також кілька рефератів про організацію історичної праці: Ф. Буяка — видавничий білянс польської історії 1900-1930; С. Кентшинського — стан помічних наук; Р. Меніцького — виленські акти; М. Балабана — потреби жидівської історіографії. Й. Семенський в доповіді: «Джерельна підстава нашої історіографії» констатує, що історики дуже мало працюють в архівах; польська історична продукція опирається переважно на дуже неповних давніших публікаціях, коли головні джерела лежать недосліджені в архівах; що до нових видавництв, то на

основні підприємства нема фондів, а безліч гроша розтрачується на всякі причинки і miscellanea, що не посувають науки вперед... Замітки цінні не тільки для польської історіографії.

В третій секції історії боротьби за незалежність більша частина рефератів була присвячена 1830-31 рр. З доповідей загальнішого змісту зазначимо реферати про організацію дослідів над історією воєн, про метод дослідів над війнами 1918-20 рр. і про новочасні архіви. — Четверта секція під проводом Ф. Буюка в низці рефератів обговорила справу навчання історії в різних типах шкіл; характеристичне було це, що референти домагалися більшої уваги для господарської історії в школі.

І. Крип'якевич

J. OSTROWSKI. *Z za kulls Kurji biskupiej w Leningradzie*. Wyd. »Трубуна«. Moskwa 1930. 320 (з многими факсиміліями).

Якже рідко трапляють до наших рук совітські публікації. Щож доперва ті, що торкаються католицької Церкви в Росії! Бо й є такі, вправді досить нечисленні. Одна з найбільше займаючих лежить перед нами. Технічно, що так скажу, розпадається вона на дві майже рівні (!) частини. Творять їх по черзі: предовгий і нудно написаний вступ пера Поляка большевика, якогось Й. Островського, кидаючого мало що не на кожній стороні передслівя преріжні видумки на Церкву і — займавий, а незвичайно сміло, під совітським режимом!, писаний пам'ятник о. каноніка Івана Тройга, до якого долучено низку листів митр. Роппа, бл. п. архієп. Цепляка і тогож о. Тройга. Пам'ятник і листи, очевидно, забрано підчас домової ревізії в о. Тройга, а його самого уязнено і досі він є псзбавлений свободи.

Островський, хочачи у вступі як найбільше здискредитувати польський єпископат, силкується кинути тінь на шановні постаті померших уже єпископів з б. Королівства, як архієп. Попель (Варшава), Ячевський (Люблин) , а з жиючих атакує, поза митр. Роппом, єп. титул. Дубовського за »Głos biskupa wugnańca«, спрямований до марш. Пілсудського.. Зате багато лекше завдання мав Островський, витикаючи католицькій Церкві в царській Росії надмірне віддання себе на виключну службу польськості. Отже називає Церкву »найсильнішою форпочною польськості на сході« (67), а деінде, забігаючи в майбутність, каже з іронією: »За польським священником... піде до нової Росії, вільної від большевизму, польський інженер, купець, промисловець, робітник« (68). Про теперішнього апостольського адміністратора зєдинених з Церквою Росіяно у Харбині і загалом у Китаю, себто про о. д-ра Фабіяна Абрантовича, Маріянина, Білорусина, відзивається Островський в отсей спосіб: »Відзначався такою ненавистю до радянської влади і контрреволюційною діяльністю, що мусів утікати з Минська разом із наступаючими польськими військами в р. 1920« (69 відсилач). Отсей вступ кінчиться увагами на тлі процесів, що їх совітська влада виточила католицьким священникам у Минську (пор. Процес священників у Минську. Москва 1922, вид. »Вперед«) і в Ленінграді. Найбільше голосному з них є присвячена окрема брошура: Процес архієп. Цепляка і 14 священників (Москва 1923, вид. »Красная Новь«).

Очевидно, можна бути різної думки, чи треба було, під правліннями влади такої цинічної як совітська, о. Тройгови провадити особистий

денник, писаний нечувано сміло, а багатий на різні дискретні подробиці. А однак і те є певне, що будучий літописець Церкви в Росії, відтворюючи її дії з рр. 1918-1923, без сумніву буде мусіти заглянути до того документу. О. Тройго — вередливий, пише з пасією, має приятелів, котрих кохає (митр. Ропп), але має також противників, що їх різко визначає, не щадячи їх нічого. Словом — краски розкладає доволі цікаво. Даючи коротку характеристику мало що не всіх постатей, жадної з них не оставляє без ретуші. Найнекорисніше, треба це признати, вийшла стаття бл. п. архієп. Цепляка, хоча думка о. Тройга про нього ніяк не є якимсь останнім словом! Із виточеного большевиком бл. п. архієп. процесу, вийшов той з такою авреолею, що хтож схоче нині пам'ятати про людські недостачі старця? Також не один священник могилівської архидієцезії одержав менше або більше злу цензуру з рук о. Тройга, однак вона не перешкодила їм зайняти не раз доволі чільне становище по поверті до Польщі. Авторами денника не бракує упереджень до деяких єпископів і священників литовської народности. Річ ясна, що о. Тройго що крок без милосердя п'ятує большевиків і їх цілковиту переверотність.

А щож таке має обговорювана книжка в матерії східного обряду, що то воскресений в Петербурзі і Москві ще перед війною, зносив тоді разом з обрядом латинським переслідування з руки червоної влади? Отсе книжка Островського має кілька звісток, що торкаються о. Зерчанінова, але мало цікавих і без більшої вартости, хоча для патріарха уніонізму в Росії прихильних. О. Тройго тут і там забирає голос про східний обряд, висказуючись як про пляни позискання Росії для католицької Церкви, так і про чинні у тій акції особи, в першій мірі про ексарха Леоніда Фйодорова. Відноситься до нього досить холодно, урядово, без зміжки симпатії. Вже загально можна сказати, що в о. Тройга трудно відчути сердечне полюблення унійної ідеї. На всякий випадок треба додати, що він доцінював важність праці в тім напрямі. — Зате без порівняння більше про уніонізм знаходимо в листах митр. Роппа до о. Тройга. Примасови Росії та справа надмірно лежала на серцю. Цілі сторони листів є заповнені розважаннями плянів і виглядів, реаліів і персоналіів унійної акції як на російським терені, якщо йде про унійну експанзію, так у краю, в Польщі, де безнастанно голосив про потребу повстання приготовавчої бази, зреалізованої опісля в Місійнім Інституті в Любліні. Всі ті виводи знаменує очевидний біритуалізм, якого саме батьком є митр. Ропп. Чимало подробиць, перших посушень, спроб... знайде тут той, хто схотівби цею дорогою перестудіювати генезу теперішньої унійної акції, як вона ставалася. Це облегшить зрозуміння тенденцій польського конкордату «обдротувати» унію в обсягу львівської провінції (термін бл. п. єпископа Боцяна) й інші браки нинішньої праці унійної на сусідючих із совітами землях білорусько-українських.

Пробували деякі, навіть поважні люди, піддати в сумнів опубліковані спомини і листи, допускаючи можливість фальсифікату через одного з б. священників, апостата, працюючого нині в комунізмі. Але навіть поминаючи дуже чисельні факсимілія, таке припущення зовсім є невірне і недостойне. Без сумніву, маємо тут до діла з автентиками.

О. Вл. Толочко

Józef BIAŁYŃIA CHOŁODECKI. **Lwów w czasie okupacji rosyjskiej** (3 września 1914-22 czerwca 1915). Z własnych przeżyć i spostrzeżeń. »Wschód«. — Wydawnictwo do dziejów i kultury ziem wschodnich Rzeczypospolitej polskiej, pod redakcją Przemysława Dąbkowskiego. T. IV. Lwów 1930, 8° IV + 179.

Отсе збірка споминів Поляка-Львовянина, що займав визначне становище в часі російської окупації Львова. Тому в його записках-дневнику маємо вірне висвітлення заходів львівських польських провідників біля австрійського та російського урядів, очевидно не без успіхів.

У своїх споминах автор досить влучно представляє настрої у Львові з початком світової війни; здається, що ще й досі живе тими настроями, коли без жадних застережень подає думку австрійських військових властей, що »ludność wieśniacza, uważająca się za pobratymców Rosjan, porozumiewała się z najeźdźcami, dawała ich szeregom znaki bądź to chorągiewkami, bądź sygnałami świetlnymi i donosiła o ruchach wojsk austrowęgierskich« (13). Очевидно, австрійські команданти свої невдачі в російській війні приписували зраді українського населення: »Wobec masowej zdrady, popełnianej bez przerwy przez ludność cywilną, rzekł komendant korpusu w rozmowie z namiestnikiem Korytowskim: »Nie przypuszczałem, iż armja nasza znajduje się w kraju nieprzyjacielskim« (32). А разом з тими очерченнями катовано невинне населення; а помагала в тім жандармській власті вулична безкритична товпа: арештованих »podczas przemarszu przez ulice opluła i poszturkała poirytowana publiczność« (14). Зноваж: »Prowadzony przez miasto, 19. VIII, transport aresztowanych rusofilów z okolic Rawy ruskiej został, po przerwaniu kordonu wojskowego, poturbowany do krwi przez rozdrażnioną publiczność« (27-8). Арештовано не тільки русофілів, але також й визначних Українців »pod zarzutem zbrodniczych tendencyj na korzyść wojsk rosyjskich« (31), ізза чого інтервенювали у військових та урядових чинників митр. Шептицький та д-р К. Левицький.

З приходом Росіян до Львова знов переслідування Українців: »Nie tylko Żydzi, nie tylko Ukraińcy, ale także i galicyjscy rusofile byli przedmiotem prześladowania ze strony Rosjan« (140). Провідники галицьких русофілів схлібляючись російським властям обвинувачували один другого о австрофільство. Дудикевич обвинив Лісковацького о шпигунство на користь Австрії й причинився до його увязнення (увязненого Лісковацького випущено 19. XII. 1914). Проти Дудикевича виступило »Львовское Военное Слово«. Про російські ревізії у Львові читаємо: »Rewizje nie tylko w instytucjach ruskich, jak np. w Muzeum im. Szeptyckiego przy ul. Mochnackiego, w domach Ukraińców i Żydów były na porządku dziennym, lecz także i w mieszkaniach inteligencji polskiej« (152). З приводу приїзду царя до Львова 22 квітня 1915 для безпеки арештовано 316 людей, головно Українців (145). Яркими красками малює автор страшну долю галицьких москвофілів в часі відвороту російських військ: »umykali galicyjscy rusofile, ścigani złorzeczeniem i epitetami zdrajców ze strony rosyjskich dzienników« (151). В більшості обговорює автор відносини між мійською управою і російськими властями; в налагодюванні цих відносин автор сам брав живу участь. Відтворюючи відношення галицьких Поляків до австрійського й російського урядів, автор висвітлює мимоволі польську

двобічну політичну гру та наклепи австрійських урядовців на галицько-українську суспільність. М. Андрусак

L'art byzantin chez les Slaves. LES BALKANS. Premier recueil dédié a la mémoire de Th. Uspenskij. Première et deuxième partie. (Orient et Byzance, études d'art médiéval publiées sous la direction de Gabriel Millet, IV). Librairie orientaliste P. Geuthner. Paris 1930. 4°, XV + 503.

Зі широко закроеної серії «Orient et Byzance», під редакцією звісного французького візантиніста G. Millet'a, появився минулого року четвертий з ряду том, присвячений тим разом візантійському мистецтву балканських Словян. Попередні томи, що появились 1928 р., посвячені — перший церковному малярству Болгарії (A. Grabar), а другий церковному мистецтву Румунії (Ștefănescu). Слідуючі томи будуть обнимати ще візантійське мистецтво старої Русі й католицьких Словян. Четвертий том, запроєктований ще 1925 року в пам'ять 80-ліття уродин великого російського візантиніста Т. Успенського, це великий збірник статей численних (36) авторів. Заки том побачив світ, помер (1928) Т. Успенський, не побачивши вже посвяченого йому видання. Богатий матеріал, надісланий учнями і прихильниками великого ученого, виріс поза розміри проєктованого тому. Розділені відповідно до змісту статті заповнять ще слідуючі томи, які для нас будуть мати спеціальне значіння, бо будуть безпосередно відноситися до нашого мистецтва. Треба лише побажати, щоби знайшлось там місце і для мистецтва Західньої України, яке своїм характером творить особливу, незвичайно інтересну, стилеву групу, помимо значних впливів Заходу, сильно оперту на збережених традиціях візантійського мистецтва.

Видання це не має ціли подати всесторонній образ мистецтва балканських Словян в історичному розвою, але дає висвітлення деяких інтересніших фактів і питань, які всетаки дають змогу ввійти в суть балканського мистецтва. Це збірка незв'язаних зі собою надісланих статей, а не спеціально замовлених по пляну. Характер той зовсім не зменшує вартости і потреби видання. Можнаби зробити лише один чисто формальний закид. До слідуючого тому, що має бути посвячений мистецтву старої Русі, мігби, на нашу думку, бути перенесений для одностайности змісту видання, крім статті Васильєва, рівнож цілий другий розділ, посвячений проблемам впливів, що відносяться майже виключно до мистецтва східнословянського, а не балканського.

Зовні том представляється імпазantly, виданий на добрім папері у двох випусках, заосмотрений 307 ілюстраціями в тексті і 52 особними фототипічними таблицями. Упорядкування матеріалу і редакція — досконалі. Попереджує передмова G. Millet'a і огляд наукової праці Успенського, написаний звісним істориком візантійського мистецтва Ch. Diehl'em. Книжку замикають численні, незвичайно цінні, вичерпуючі покажчики, з яких найобширніший і найбільш інтересний та помисловий покажчик бібліографії візантійського мистецтва у Болгарії, Сербії і Румунії.

Властивий текст розпадається на три часті. Інтродукція посвячена питанням історії Болгарії, Сербії і Румунії. Не підходить тут тематично лише стаття д. А. Васильєва про зв'язки старої Русі з Візантією, яка то

стаття зрештою і сама в собі нічим не помітна. Вона чисто інформативного характеру, призначена спеціально для чужинця не ознайомленого з питаннями староруської історії. Того самого інформативного характеру є статті Anastasijević'a про гіпотезу східної Болгарії і E. Naumant'a про зв'язки середньовічних Сербів з Грецією. Спеціальну вартість має праця M. Weingart'a про візантійські хроніки в слов'янській церковній літературі. Закінчує інтродукцію статейка в німецькій мові (одинокі в не франц. мові) Й. Стржиговського про посередничу роль східної Європи в мистецтві північної і західної Європи, що є коротким змістом недавніх його робіт про мистецтво Півночі і старе мистецтво Слов'ян. Кількома головними прикладами упритомнює значіння і роль мистецтва Сходу і Півночі в формуванні європейського мистецтва. Квадрат в архітектурі походить з дерев'яної архітектури півночі, а купола зі сходу. Звіринна плетінка є походження германського північного, а рибопташі декорації мініатур меровінгських рукописів, прийшли зі сибірського мистецького круга через Вірмен і Коптів до Франків.

Перший розділ, що є властивим змістом книжки, присвячений історичним оглядам і монографіям поодиноких родів мистецтва: архітектурі, малярству, мініатурі і гафтови Болгарів, Сербів і Румунів. Географічні і історичні умовини життя балканських народів зберегли в відповідно добром стані кількість і якість старого мистецтва. Мистецтво те до недавня мало відомих широким кругам учених і тепер щораз більше починає притягати й західноєвропейських дослідників візантійського мистецтва. Мистецтво Балкану було одним з посередніх звен злуки Заходу з мистецтвом Візантії. Богато питань західного мистецтва стає ясною справою після пізнання фактів балканського мистецтва. Для нас питання цього мистецтва мають тим більшу вагу, бо там подібна ситуація, як у нашому мистецтві, де наступила перша стріча двох протилежних культур і взаємне проникання. Болгарське мистецтво першого періоду державності має ще й пам'ятки спеціального характеру, які вказують зв'язок із первісною вітчизною Праболгарів. Слідні в них впливи Далекого Сходу, а передовсім Сасанідів.

Архітектура Болгарів заступлена в книжці дуже скупо двома невеличкими статтями Velkov'a і Filov'a. Одна з них відноситься до триабсидальної базиліки V/VI віку над морем в Мезамврії, а друга обговорює зв'язок старобалканських палат з палатами сасанідськими. Справа незвичайно інтересна супроти актуальності питань східних впливів, за якими так сильно обстоює Стржиговський. Слідуюча стаття Касагов'a немов доповнює погляди статті про палати іконографічним розбором генези різьби кінного їзду протоболгарського періоду на скалі в Madara, різьби, яка, на думку Стржиговського, є сасанідського типу.

Про малярство болгарське маємо дві статті Protič'a про стиль школи стінного мальовила XIII і XIV в. в Тірново і Mijatev'a про фрагмент фрески »Сорок мучеників« з Vodoča в Македонії.

Найповніше обговорено в книжці мистецтво Сербії, яка дійсно посідає неочінені скарби мистецтва великого розмаху і богацтва. Впливи Сербії розходились по всьому слов'янському світу. Доходили в деякій мірі рівнож до нас і ще далше на північ (Супрасль на Білорусі). Як відомо,

візантійське мистецтво має цілу специфічно монашого мистецтва. Велику роль монашества в сербській церкві і мистецтві обговорює стаття М. Vasić'a, монашества, яке за першого сербського архієпископа св. Сави впустило незвичайно сильно коріння в культуру балканських Слов'ян. Невелика стаття Tatić'a подає до відома незвичайно інтересну невеличку муровану каплицю св. Сави на св. Горі в Karyès, якої аналогії маємо в деяких наших деревляних тридільних а двокопультних церквах, з входом до бабинця (нартекса) з полудня. A. Derosso публікує дві церкви в руїнах в Джурджеві-Ступові 1182 р. і Сопочанах 1272-76 (знищені Турками 1689). Одною з найінтересніших статей є довша розвідка G. Millet'a про церкви першого сербського періоду будівельної школи в Rascie (XII і XIII вік). Обговорені слідує церкви: ц. св. Петра на Білім Полі, дві церкви в Cattaro, ц. в Djurdjevi-Stupovi коло Berane, ц. св. Юрія в Podgorica, ц. в Mileševa, ц. в Morača, патріярша церква в Peć і ц. в Majstorovina. Ці церкви мають своє особливе стилеве обличчя, схоже з типом церков старомезопотамських. Є вони однонавною склепінною базилікою, з характерною насадою копули, на сліпих пристінних аркадах. Після докладних описів подає автор в синтетичній формі стилістичну аналіз конструкційних і декоративних форм. G. Vošković публікує дві незвичайно інтересні церкви XIV в. в Staro Nagoričino і Gračanica, а P. Porović подає реконструкцію західньої фасади церкви в Ravanica.

Про сербське малярство маємо в книжці три статті. Перша Petković'a про фреску в Сопочанах: «Смерть королевої Анни» з пол. XIII в. (около 1265 р.), що має не лише велике історичне значіння, але і дає зразки старого сербського портрету. Коло помершої є цілий ряд осіб з її родини і оточення. А. Л. Окунев дав довшу вичерпуючу монографію фресок в Lespovo, заосмотрену численними знімками і схемами розподілу мальовил. Мальовила ті походять з XIV віку. В той час були, на думку Окунева, в сербськiм малярстві дві ріжні стилем школи. Одна «греко-словянська», що визначається добірним і чистим кольоритом, виразистим рисунком, гармонійною композицією, з пропорціональними і принадними постатями, з добрим моделюнком обличчя, видержаних в ясных і чистих красках. Друга школа «монастирська», малює більше темними і матовими красками, рисунок з дещо сміливим виявом руху, але часто слабкий і без експресії, з вирозумованою композицією, постаті або за короткі, або за довгі, без принади обличчя, модельовані твердо, з перевагою білила, з замилюванням до рідких і скомплікованих тем. Перші мальовила, заосмотрені грецькими написами, вийшли з рук грецьких майстрів, другі є вислідом місцевих монастирських практик. Найінтереснішим мальовилом цієї другої школи, сюжетом і виконанням, є фрески в церкві св. Арх. Михаїла в Lespovo, що заховались в дуже добрім стані і через те тим більше цінні для даної епохи балканського малярства. Окунев подає вичерпуючий опис, інтерпретацію іконографічну та визначає їх місце серед інших памяток сербського стінного малярства.

А. Грабар дав статтю про два зображення Пр. Діви в серб. рукописі. На підставі рукопису XIII віку виказує, що тип Богородиці «Умилительної» і «Цілючої руку Христа-Дитяти», є походження східнього, най-

правдоподібніше єгипетського, а не західного (італійського), як думали Кондаков і Лихачев.

Про зв'язки архітектури румунської з сербською є дві статті: G. Balș'a і P. Henry'я. Перший з них, опираючись на новіших критеріях і дослідях та працях G. Millet'a, старається виказати, в противенстві до давніших поглядів, що форма церкви з триконховим пляном з бічними абсидами прийшла до Румунії з Атону не безпосередньо, але за посередництвом Сербії. Численними прикладами (плянами і перекроями) ілюструє свою тезу. P. Henry, не силуючись на оригінальність, збирає коротко дотеперішні висліди науки про характерні черти архітектури сербської і школи молдавської.

I. D. Ștefănescu публікує шиту плащеницю, датовану 1491 роком, з монастиря в Vatra Moldoviței і порівнює її з іншими тогочасними балканськими плащеницями. G. de Jerphanion порівнює пам'ятки, зібрані в монастирі в Путні, з пам'ятками в Каппадокії і приходиться до переконання, що мимо великої різниці часу пам'ятки в Путні XIV і XV віку задержали традиції практиковані в Каппадокії в X і XIII в. Н. Беляев обговорює одну тему Богородичного циклю т. зв. »ή σπηνη τοῦ μαρτυρίου« в балкан. мистецтві XIV в., а передовсім в Curtea de Argeș. Композиція є візантійського походження, з цією малярства Константинополя.

Останньою працею цього першого розділу є невеличка, але добре схоплена стаття J. Ivanov'a про одягу старих Болгарів. На підставі документів і пам'яток фігуральних приходиться до висновку, що одяг була походження не візантійського, але азійського туранського в часах незалежності державної від Візантії (до 1018 р.). Простий наряд ще довше зберігав старі традиції.

Весь другий розділ, посвячений проблемам впливів, властиво зовсім, як я вже згадав, не відноситься до проблем балканського мистецтва, а підходить тематично до питань мистецтва на території старої Русі. Чому його приділено до цього тому, не знаю. Деякі статті незвичайно цікаві, спеціально тепер, коли проблема східних впливів стала такою гостро актуальною завдяки упертій дискусії, що її продовжує Й. Стржиговський з учнями. М. Ростовцев займається іранськими і хінськими портепе (porte-érée), що походять зі знахідок на території України і бувшої Росії. Звісний вірменолог Fr. Macler подає незвичайно цікаву працю про Вірменів на Кримі і їх рукописи XIV-XVIII віків, збережені в Національній Бібліотеці в Парижі. А. Kalitinskij аналізує візантійські фібули, знайдені на території України. N. Toll виводить народні російські гафти, в яких появляються дві пташки з квіткою або деревцем поміж ними, з середньовічних візантійських і перських тканин. Ю. Острогорський займається рішеннями »Стоглаву«, що відносяться до мальовання ікон. Останньою статтейкою є коротка замітка Г. Вернадського про священничу одягу патріярха Нікона на підставі ікони, що на ній є портрет патріярха.

В загальному, книжка з багатим і різнородним змістом є поважним вкладом у літературу балканського мистецтва. Очікуємо нетерпеливо слідуєчих томів.

Михайло Драган

Przemysław DĄBKOWSKI. **Powszechna kronika historyczno-prawna za lata 1920-1925.** («Памієтнік Historyczno-Prawny» pod redakcją Przemysława Dąbkowskiego. Tom V. Zeszyt 1). Lwów 1927. 8° 400. Ціна: 25 зл.

Направду подивугідної праці доконав проф. П. Домбковський, видавши у світ отсей складений ним самим великий перший том «Всесвітньої історично-правничої хроніки» (за 1920-25 рр.), котра мусить стати не тільки незамінним підручником для кожного історика права, й зокрема історика-каноніста, але без сумніву буде корисною й для істориків, істориків Церкви, каноністів, також етнологів і етнографів і т. д. В «Хроніці» узгляднено історично-правничі праці більше двох тисяч авторів; про деякі праці подані й коротенькі пояснюючі відомости або коротенькі сцінки. Крім того, поміщені дані про університетські катедри історії права та споріднених предметів, наукові товариства та наукові часописи й ін. видавництва, що вчасти або спеціально займаються історією права. наукові зїзди та відчити на них, присвячені історії права і т. д., а в кінці розділів, присвячених поодиноким країнам, подані короткі некрольоги істориків-правників (і зокрема цілого ряду істориків-каноністів) померших у 1920-1925 рр. Загалом в «Хроніці» представлено більш або менше повно наукову працю в ділянці історично-правничої науки звиш 80 країв, в тому числі навіть таких, як держави серединної Америки, Альжир, Полуднева Африка, Сирія, Китай, а навіть таких, як Сіям (в котрім, як виявляється, існує з 1917 р. університет в столиці Сіяму Бангкок, з відділом права, й Сіямське Наукове Т-во (з 1904 р.), що видає свій науковий журнал) або Філіппіни (два університети з правничими відділами, на однім з них викладається м. ін. римське право) і т. д. Але найбільше уваги присвячено в «Хроніці», розуміється, краям європейським (і Америці), передовсім — Німеччині, Польщі, Франції, далі Чехословаччині й Італії, відтак Америці, Голяндії, Англії, Югославії, Португалії і т. д. Трохи замало, як нам здається, уділено місця Англії, Болгарії; а вже зовсім по-мачушиному представлено Східну Європу (теперішній «СССР.»), котру автор нестисло, по старій звичці, називає Росією; як відомо, історія права віддавна є одною з високо розвинених галузей науки в б. російській державі; вже сама російська історично-правнична наука уступає першенство хіба лише німецькій; а поруч з російською, прецінь існує в Сх. Європі (б. російській державі) історично-правнична наука українська, білоруська, грузинська і т. д.; тимчасом у «Хроніці» Сх. Європі («Росії») уділено менше місця, ніж Чехословаччині, Югославії, Голяндії й Португалії. Та головною причиною, чому розмірно мало знаходимо відомостей про стан історично-правничої науки в Сх. Європі, є певно неналагодженість звязків: бо дійсно майже неможливо довідатися гаразд про наукове життя навіть Москви й Ленінграду, не кажучи вже про такі міста, як Ніжин і Полтаву, або Вятку, Пермь, Вороніж, Ростов, Новочеркаськ, Баку, Симферополь і т. д.; справді, лекше довідатися про стан науки на Філіппінах і Полінезії, ніж в СССР.

Та поза деякими прогалинами, яких, очевидно, абсолютно неможливо уникнути в такій великій і незвичайно складній праці, як «Хроніка» проф. Домбковського, можна лише з великим подивом запитати, як могла одна людина проробити такий величезний матеріал.

Зокрема знаходимо в «Хроніці» чимало відомостей про праці, що відносяться до історії українського права; між іншим згадує проф. Домбковський цілу низку праць з історії українського права (світського й церковного), не зазначених в огляді новітньої української історично-правничої літератури д-ра М. Чубатого.

Вельми численні й цінні відомости подає проф. Домбковський про наукову діяльність у різних краях в області історії церковного устрою й права. Але, розуміється, західна історично-каноністична наука представлена в його «Хроніці» повніше, ніж східна. Тому, гадаємо, буде доцільним подати, в доповнення до дуже цінних відомостей «Хроніки» проф. Домбковського з обсягу історично-каноністичної науки, кілька додаткових даних про праці з історії греко-католицького й православно-церковного устрою й права, видані в 1920–25 рр. та кілька некрологів діячів греко-католицької й православної історично-каноністичної науки, померших в тихже роках.

З праць українських католицьких учених, виданих в 1920–1925 рр., важних для історії церк. устрою й права, передовсім належить згадати незвичайно інтересний твір бл. пам. Вячеслава Липинського, Релігія і Церква в історії України (Філядельфія, 1925. 8^о с. 111), в яким автор, найглибший український історіософ і політичний мислитель, дає також спробу розв'язання деяких основних проблем церковного устрою й церковної політики, узасаднюючи свої міркування й висновки на історичній підставі¹. Далі треба згадати історично-каноністичні нариси — «В справі кодифікації канонічного права для греко-католицької Церкви» о. Миколи Руснака («Душпастирь», Ужгород), бл. пам. о. Діонісія Дорожинського («Богословія» III, 162–168), о. Василя Масцюха (ibid, III, 244–252) та ін. Певне значіння для історії церк. устрою й права має, розуміється, й досить добрий напів-науковий підручник о. Ярослава Левицького: Історія Християнської Церкви (Л. 1924). Невелику, але варту уваги статтю, п. н.: Die gr.-katholische Kirche in Galizien und die Unionsfrage, помістив в «Kathol. Korrespondenz» (1925, N 12) о. Т. Галушинський ЧСВВ. Низку матеріалів, важних для історії церк. устрою й церк. права, подали «Записки ЧСВВ.», а саме: «Правила для монахів ЧСВВ.» Вел. Рутського (подав о. Г. Кинах ЧСВВ.), «С'юнопись» плісенсько-підгорецького монастиря (под. о. Йосафат Скрутень ЧСВВ.), Життєписи Василян з рукописного збірника митр. Л. Кишки (под. о. Й. Скрутень), Опис рукописів бібліотеки монастиря ЧСВВ. у Львові (зладив Я. Гординський),² Постанови монашого собору в Мукачеві 1749 р. (под. о. Г. Кинах), Причинки до історії СС. Василян (под. о. Вл. Толочко) та деякі інші. — Микола Чубатий, ученик визначного галицько-українського історика бл. пам. Стефана Томашівського, користаючи, здається, зі вказівок свого учителя, написав, крім згаданої проф. Домбковським праці: Про правне становище

¹ Рецензії: Д. Чижевського («Спудей» 1926, N. 5), моя («*Ελληνες*» III, 173–178), о. А. Іщака («Дзвони» 1932, VI); порів. написаний мною некролог в «Przewodniku Histor.-Prawny» II, зошит 2–3.

² Про цей опис І. Огієнко подав свої методологічно-критичні уваги в «Byzantinoslavica» IV/1, 190.

Церкви в козацькій державі¹, ще другу розвідку, цікаву для історії церковного права: Західна Україна і Рим у їх змаганнях до церковної унії («Зап. НТШ.» т. 123-124)². Ніби продовженням цієї праці є цінний, хоч може дещо занадто загальний, нарис (на жаль не скінчений) талановитого, ще досить молодого гал.-українського ученого, о. Андрія Іщака, вихованця інсбрукського університету, Уніонні і автокефальні змагання на українських землях від Данила до Ісидора («Богословія» I, II, V)³. Невелику, але дуже цікаву ст.: Кобринський Синод 1626 р., надрукував у «Богословія» (II, 1, 196) бл. пам. о. І. Рудович. В тій же «Богосл.» (II, 310) появилася й ст. о. М. Горникевича: Загинення на війні, як перешкода одружіння в історії канонічного права. Вкінці, можна згадати ще трохи поверховний нарис Мелянії Бордун: З життя укр. духовенства львівської єпархії в 2-ій пол. XVIII в. («Зап. НТШ.» т. 135-136)⁴.

Окремо слід занотувати некрольог визначного галицько-українського церковного діяча й ученого о. Марка Галушинського, протоігумена ЧСВВ. († 9. XII. 1918), що чимало писав і по історії церковного права; некрольог написаний о. Ів. Вишошевичем ЧСВВ. («Зап. ЧСВВ.» I, 292-298).

В православній українській історично-каноністичній науці передовсім заслуговує на увагу діяльність колишнього професора Петерб. Дух. Академії (звіленого зі своєї катедри ще в 1909 р.) Володимира Бенешевича. В 1920 р. він видав, jako 2-ий випуск розпочатого давніше видання «Памятников др.-рус. канонического права», «Церковный Устав кн. Владимира»; далі мав видати інші пам'ятки, м. ін. «Кормчу», приготовані вже до друку; на жаль, нам невідомо, що саме ще вдалося йому видати (тепер Бенешевич знаходиться у тюрмі Г. П. У.). — На еміграції джерелами церковного права спеціально займався Ол. Лотоцький, котрий, крім двох згаданих проф. Домбковським розвідок, видав ще літографований курс лекцій про джерела церковного права п. н.: Церковне право, вип. I.; впрочім, по свідоцтву високоавторитетного чеського ученого бл. пам. К. Кадлеца, у своїх працях над джерелами церк. права, Лотоцький виявив себе слабим методологом (рівночасно К. Кадлец зазначив також і низку інших недочотів у праці Лотоцького).

¹ Зазначимо тут до речі, що, крім згаданої проф. Домбковським рецензії на сю працю Ч-го грацького професора Г. Ф. Шміда (в «Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte» т. 46, Kap. Abt., XV), цінну оцінку її з низкою основних критичних уваг подав також заслужений український (надніпрянський) учений акад. Микола Василенко («Праці Комісії по виучув. зах.-рус. та укр. права», вип. 3); були ще дві мої рецензії, в «Ст. Україні» 1925, ч. 11-12 і в «*Ελληνες*» I, 110-113.

² Рец. А. Гермайзе — «Україна» 1924, III. — Сам проф. Томашівський теж присвятив цьому питанню дві дуже цікаві й цінні праці (видані одначе вже пізніше (в 1926-27 рр.): «Предтеча Ісидора» («Зап. ЧСВВ.» II, 221) і «Русki epizod Soboru Iugduńskiego» (Львів 1927); див. низше.

³ Моя коротка оцінка в «Дзвонах» 1931, IV-V, 211.

⁴ Моя рецензія: «ЛНВ.» 1925, т. 86, май. — Може не зайвим булоб зазначити й такі церк.-іст. праці, як нпр. збірник: Св. Свящмуч. Йосафат («Праці Богосл. Наук. Тов.» під ред. о. Сліпого, т. I), ст. о. Й. Скрутеня: Апостол Унії (Альманах укр. богосл., 1923; порів. рец. о. В. Толочка в «Зап. ЧСВВ.» I, 660), нарис о. Я. Левицького: Життя Апостола Унії св. свящ. Йосафата, Л. 1924 (рец. о. В. Толочка в «Зап. ЧСВВ.» I, 396) і т. п., в яких є деякі матеріали й уваги, цікаві й для істориків церк. устрою та церк. права.

Крім того, в варшавському журналі «Духовна Бесіда» в 1925 р. Лотоцький надрукував кілька статей напів-публіцистичного характеру: Основи єдності христ. церкви, Національний елемент в християнстві, Змінює церковного устрою, Державний закон, як основа автокефалії. В деяких із цих статей помітний досить виразний ухил в бік протестантської каноністики.

Для історії церковного устрою старої Русі мають певний інтерес уваги визначного історика початків християнства на Русі Володимира Пархоменка у його праці: У истоков русской государственности (Лгр. 1924), в котрих він висловлює твердження про дуже близькій церковній й політичній звязки Русі з Візантією за Володимира Вел., ідучи таким чином наперекір поглядам, що досі панують у науці. — Кілька нарисів, більше популярного, ніж наукового, характеру — з історії організації руської Церкви та з історії зєдинення української правосл. Церкви з російською (в XVII ст.) подав І. Огієнко. — Олександр Грушевський надрукував в «Україні» (1924, III) розвідку: Господарство Київської Митрополії та монастирів у XVI в. Вкінці можна згадати ще працю Євг. Перфецького: Vychodni cirkve v Podkarp. Rusi (Praha 1923)¹.

З діячів православної української історично-канонічної науки, померших у 1920-1925 рр., треба згадати передовсім Стефана Голубева (* 1849 † 21/XI 1920 в Києві), професора Київського Університету й Київ. Дух. Академії. Головними його працями були: Київській Митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники (т. I-1883, т. II-1898; з дуже цінними додатками-матеріалами до історії Церкви й церк. устрою), Історія Київ. Дух. Академії (К. 1886), Матеріали для історії зап.-руської Церкви (К. 1891) й багато інш. Праці Голубева, особливо його монументальний твір про П. Могилу, становлять мабуть найцінніше досягнення в науці історії т. зв. »зах.-руського« церковного устрою XVI-XVII вв. В українській православної науці історії Церкви й церк. устрою Голубев займає чи не найвизначніше місце, побіч з митр. Макарієм².

На другім місці слід згадати заслуженого українського ученого Ореста Левицького (* 1849 † 1922), академіка ВУАН, автора цілої низки праць дуже цінних для історії укр. церк. устрою й церк. права, як нпр. знаменита передмова до VI тому 1-ої частини »Архива Юго-Зап. Росії«: Внутреннее состояние зап.-русской Церкви въ польско-литовскомъ государствѣ въ концѣ XVI ст. и Унія» (К. 1884), в котрій він доказував, що берестейську унію не можна пояснювати »польсько-єзуїтськими інтри-

¹ Огляд протестантських ухилів від правосл. Церкви на Україні спробував представити М. Грушевський у своїй сумній слави книжці: З історії релігійної думки на Україні (Л. 1925), яка зовсім не робить чести високо заслуженому історикові, а в значній мірі йде навіть у розрив із тим, що сам він писав у великій »Іст. Укр.-Руси«; порів. рец.: Ф.(Томашівський) С.(тепан) у »Зап. ЧСВВ.« II, 459-461, о. А. Іщака — »Нива« XX, Д. Чижевського — »Спудей« 1926, N. 5 (і в його ж книжці: Фільософія на Україні, Прага 1926, 22-23) і мої уваги в »Влісь« III, 108-109. Взагалі історії протестантських течій на Україні не пошастило: так нпр. появилася ще в »Вірі й науці« (N. 2) ст. С. Т.: Євангелізм на укр. землях, але це просто витяги з польських праць про протестантизм у польсько-литовській державі.

² Порів. мою ст.: С. Т. Голубевъ и его труды по исторіи З.-Р. Церкви, исторіи дух. просвѣщенія и сектовѣднію, »Воскр. Чт.« 1930, N. 49, с. 765-767.

гами», а треба бачити в ній природний наслідок тогочасної внутрішньої кризи в правосл. Церкві. З інших його праць для науки історії укр. церк. устрою й права важні: Основныя черты внутр. строя зап.-русской церкви («К. Старина» 1884, VIII), О сочиніанствѣ въ Польшѣ и Юго-зап. Россіи (ibid., 1882), Южнорусскіе архіереи въ XVI-XVII вв. (ibid., 1882, I), Ипатій Потѣй (Пб. 1885), Аѳанасій Филипповичъ («Кіев. Унив. Изв.» 1878, N. 5), Церковні справи на Запорожжю («Зап. Укр. Н. Т-ва», Київ 1912, IX), Очерки народной жизни въ Малороссіи XVII в. («Кіевск. Стар.» 1901), О семейныхъ отношеніяхъ въ юго.-зап. Руси («Русская Стар.» 1880, т. XIX, N. 11), Про шлюб на Україні - Русі («Зоря» 1885), Очерки стариннаго быта на Волыни и Украинѣ («К. Ст.» 1889, 1891), Обычныя формы заключенія браковъ въ Южной Руси въ XVI-XVII ст. (ibid., 1906, I), Сговоръ малолѣтнихъ (ibid., 1906, I), Невинчані шлюби на Україні в XVI-XVIII вв. («Зап. Укр. Н. Т-ва», Київ 1909, III), Черты семейнаго быта въ Юго-Зап. Руси въ XVI-XVII вв. (вступна розвідка в III томі 8-ої частини «Архива Юго-Зап. Россіи») та деякі інші. Праці Л-кого, оперті на джерелах, мають велику цінність, хоч з методологічного боку не завжди досконалі й, крім того, часом страждають «народницькою» тенденційністю.

Далі заслуговують на згадку: митрополит Арсеній Стадницький († 1920?), автор цілої низки цінних розвідок по історії Церкви, церк. устрою й церк. права в Молдавії, на Україні й в Румунії (Исслѣдованія и монографіи по исторіи Молдавской церкви, 2 тт., Пб. 1904; Гавріиль Банулеско-Бодони, экзархъ Молдо-Влахійскій и митр. Кишиневскій, Кишин 1894; Румынская правосл. церковь, Серг. Посадъ 1904, та ін.); о. Тимофій Буткевич († 31/ХІІ 1925),¹ б. професор богословії, а один час і церковного права Харківськ. Університету, котрий писав, поруч з богословськими та філософськими розвідками, також деякі праці й по догмі та історії церковного права, нпр.: Высшее управленіе въ православныхъ автокефальныхъ церквахъ, Харк. 1913, Протестанство въ Россіи (изъ лекцій по церковному праву), Харк. 1913, Историко-статистическое описаніе Харьковскаго кафедр. Успенскаго собора, Харк. 1894, та ін. (мають значіння для історії церк. права й його розвідки по сектознавству, нпр.: Обзоръ русскихъ сектъ и ихъ толковъ, Птг., 1915² ітд.); Микола Коробка († 1921),² професор Тифліського Університету, автор цікавої розвідки: Къ вопросу объ источникѣхъ русскаго христіанства («Изв. отд рус. яз. и сл. ИАН. 1906, т. XI, кн. 2); Іван Каманін (* 1859 † 1921), заслужений дослідник на полі дослідів над укр. історією, історією укр. права, укр. фольклором, давньою літературою і т. п., котрий написав також кілька розвідок з історії укр. церк. права (Договоры о сооруженіи церквей въ Малороссіи въ XVIII в., Судьба грамоты кн. Романа Галицкаго, данной Кієво-Печерскому монастырю, Еще о древнемъ братствѣ и школахъ въ Кієвѣ та ін., друковані здебільшого в «Чтеніяхъ Историч. О-ва Нестора Лѣтописца» в Кієві); Вадим Модзалевський († 1920),

¹ Порів. ст. Слобожанина; Проф. Прот. Т. И. Буткевич («Китеж» 1930, IV, 137-141).

² Порів. мою ст.: М. Коробка та його розвідка про джерело руського христіянства («Богословія» IV, 381-389).

заслужений учений, що чимало працював у різних галузях історичних наук, зокрема й над історією укр. права, переважно світського, але часом і церковного (зазначимо прим. його праці: Старинные договоры прихожанъ со священниками, Чернігів 1912; З родинних відносин на Гетьманщині в 2-ій пол. XVII в., «Укр. Наук. Збірник» київського Наук. Т-ва, т. II, 1916).

Російська історично-каноністична наука, в протилежність до української, звертала в останніх роках головну увагу не стільки на історію російського церк. устрою й права, як на засадничі історично-каноністичні питання. Лише Мстислав Шахматов, професор російськ. правничого факультету в Празі, головну увагу звертав на конкретні історичні питання (переважно з історії церковно-політичної ідеології в старій Русі).

Визначний російський історик права «євразієць» Георгій Вернадський, автор «Очерка истории права русскаго государства» (Прага 1924) та низки праць з історії руського (сх.-слов'янського) права, зазначених проф. Домбковським у його огляді, займався також історією церк. устрою й церк. права й навіть один час викладав церк. право (по історичній методі) на російським правничім факультеті в Празі. З його праць, дотичних історії церк. права, окремо треба згадати його статтю про фльорентійську та берестейську унію, вміщену у збірнику «Россія и Латинство».¹

В тому-ж збірнику знаходимо також статтю Біццеллі: Католичество и Римская Церковь, що має у значній мірі характер історично-каноністичного нарису (з сильно вираженою антикатолицькою тенденцією).²

Проблемам церковного права та його історії присвячує чимало уваги й визначний російський богослов о. Сергій Булгаков. Зокрема слід згадати його велику працю «О церкви», розпочату в 1925 р. й друквану в кільканадцяти книжках російського богословського журналу «Путь». В цій праці³ дуже багато матеріалу й міркувань, що безпосередньо належать до історії церковного права (порів. нпр. розділ п. н. «Обладает ли Православие внѣшнимъ авторитетомъ догматической непогрѣшимости» — «Путь», кн. 2). Заслуговує на увагу й нарис о. Булгакова «Свв. Петръ и Іоаннъ — два первоапостола» (УМСА-Press, Paris 1925, стор. 91, 12⁰), присвячений питанню про найвищу владу в Церкві за часів апостольських та про історичні підстави примату папи.

Проблем історичної каноністики з різних сторін раз у раз торкається у своїй незвичайно енергійній та многосторонній діяльності також заслужений російський учений Микола Глубоковський: порів. його статті про російську правосл. Церкву, її становище під совітським ярмом, про відокремлення різних національних Церков від російської, про взаємовідносини між православієм і католицизмом, між православієм і англіканством, про всехристиянську одність і т. ін. — в журналах: «The Church Quarterly Review» (1922, X), «The Christian East» (1922, X, XII; 1923, V, XI; 1924,

¹ Порів. полеміку проти поглядів Вернадського та ін. авторів статей збірн. «Россія и Латинство» в «Католич. Временникъ» (Париж), кн. 3 (1929), с. 85-86.

² Порів. тамже, стор. 74-80.

³ Гостра полемічна стаття проти неї Г. Беннигсена в «Катол. Временникъ» (1928, кн. 2, стор. 227-246) п. н. «Опасное учение».

IX, XII), »The British Weekly« (21. II. 1924), »The Church Times« (25. IV. 1924), »L'Europe Orientale« (1923, VIII), »Црква и Животъ« (1922, XI-XII; 1923, III-IV); »Хришћански Живот« (1923, V-VI; 1925, V-VI); »Странникъ« (1924, V), »Наше Будущее« (1924, X), »Русская Мысль« (1923, IX-XII), »Торговски Гласник« (10. X і 11. X. 1922) та ін. Окремо треба згадати дуже цікавий для історика-каноніста, ширший твір Глубоковського: Den ortodoxa kyrkan och frogan on sammanslutning mellan den kristna kyrkorna (в збірнику: »Den ortodoxa kristenheten och kyrkans enhet« (Stockholm-Uppsala 1921), виданий потім в дещо переробленім вигляді також по болгарськи: Православната Църква и християнското междуцърковно единение (в »Годишникъ на Софийския Университетъ«, т. I, ч. IV, 1924, 163-260).

В 1922 році в євразійському збірнику »На путяхъ« (вид. у Берліні) появилася вельми інтересна історично-канонічна стаття Ант. Карташева, бувшого (в 1917 р.) рос. міністра ісповідань, нині проф. рос. богосл. Інституту в Парижі: Реформа, реформація и исполненіе Церкви (с. 30-99). Не вважаючи на те, що статтю цю поміщено в неприхильнім до католицизма й до Заходу євразійським збірнику, вона яскраво відбиває в собі філенотичні настрої й переконання її автора, так що цей філенотизм викликав навіть певні застереження й досить гостру критику з боку Глубоковського.¹

Російська історично-каноністична наука, так само, як і українська, понесла в 1920-1925 рр. тяжкі утрати в особах цілого ряду визначних працівників на полі історичної каноністики та споріднених з нею наук. Згадаємо тут: Олександра Алмазова, проф. Москов. Унів. й Моск. Дух. Академії († 15. III. 1920), автора монументальних і дуже важних для історії церк. права студій: Тайная исповѣдь въ правосл. вост. церкви (Одеса 1894, 3 томи), Історія чинопослѣдованія крещенія и миропомазанія (1884), Законоправильникъ при Вольшомъ Требникѣ (Пб. 1902, 3 томи) та ін.; Ів. Пальмова († 28. XI. 1920), професора Пб. Дух. Академії, академіка Пб. Академії Наук, найславнішого історика південно-словянських та румунської Церков і їх правного устрою; Теод. Курганова († 1. VIII. 1920), проф. Казанської Дух. Академії й Казанськ. Університету, що найбільше працював над історією правного устрою византійської, новогрецької, півд.-словянських та румунської Церков (найбільша його праця: Отношенія между церковною и государственною властью въ Визант. имперіи, Каз. 1880, 720 стор.); князя Евг. Трубецького († 5. II. 1920 в Новоросійську), проф. Московськ. Унів., одного з найславніших російських учених, з праць котрого для історично-каноністичної науки найважніші два знамениті твори про »релігійно суспільні ідеали західного християнства« в V й в XI вв. (М. 1892 і К. 1897); Олександра Пругавина († 1921), відомого дослідника історії рос. »роколу« та рос. сект (впрочім із сильними народницькими та сектантофільськими тенденціями); А. Осецького († 1923),² директора господарчого управління при російським синоді, автора деяких цікавих історично-каноністичних творів, серед котрих особливий інтерес має фі-

¹ Див. »Годишникъ на Софийския Университетъ«, т. I, част. IV, с. 217.

² Здається, Українець з походження.

льо-католицька чи радше філ'універсалістична праця: Помѣстный соборъ (Пб. 1917). Тутже належить згадати і славнозвісного дослідника джерел історії Руси, а zarazом і історії початкової організації й устрою Церкви у старій Русі (літописів, житій святих ітд.) Олександра Шахматова, праці котрого, без сумніву, мають величезне значіння для історії церк. устрою в старій Русі († 16. VIII. 1920).

В звязку з упадком російської держави й переслідуваннями Церкви та релігії в ССРСР, російська каноністична й церковно-історична наука переживає тепер кризу. Осередок православної каноністичної (й зокрема історично-каноністичної) науки пересунувся тепер з Росії в півд.-словянські землі — Болгарію й Сербію, де впрочім знайшло поле до наукової та науково-педагогічної праці й чимало російських учених.

В Болгарії особливо широко наукову діяльність в області канонічної та іст.-канон. науки в 1920-1925 рр. розвивали Ст. Бобчев, о. Ст. Цанков, Ів. Снѣгаров, М. Поснов і згадуваний уже рос. учений-богослов Н. Глубоковський. — «Нестор» болгарської науки, нині 80-літний болгарський учений, найвизначніший історик болгарського права, Стефан Бобчев в 1920-25 рр. видрукував низку розвідок з історії болг. церк. права: Свв. Кириллъ и Методий и най-ранниятъ старобългарски номоканонъ («Слав. Гласъ», 1923), Рускиятъ царь за българскиятъ черковенъ въпросъ («Духовна Култура», 1925), науковий некролог болгарського каноніста Бабаланова (1923) та ін.¹ — Заслужений болгарський каноніст (здається найвизначніший нині серед православних дослідників церковного права) о. протопресвітер Стефан Цанков, крім солідного курсу: Die Verwaltung der bulgarischen orthodoxen Kirche (Halle 1920), надрукував кілька менших розвідок, як прим.: Правото и Църквата («Годишникъ на Софийскиятъ Университетъ», річн. I (1923-24), відд. VI, с. 66-106), Измененията на екзархийския уставъ и участието на Митрополита Симеона в тях (Софія 1923, с. 131, відбитка зі збірника, вид. на пошану болг. митр. Симеона) й багатов. інших. — Молодий професор богосл. факультету в Софії Ів. Снѣгаров, котрий визначився останніми роками цілою низкою праць по історії та історії права охридської архієпископії, в 1924 р. видав перший том своєї великої праці: История на Охридската архиепископия (Софія 1924, 349 + 19, 8⁰), зі спеціальними розділами присвяченими історії правного устрою охридської архієпископії²; деякі частини цієї праці видані були перед тим і окремо. — В 1925 р. вийшла третим (поправленим) виданням: История на Българската църква Ст. Станимирова (так само з належним узглядненням історії церк. устрою).³ — Заслужений болгарський учений історик Вас. Златарський присвятив декілька зі своїх

¹ Порів. мою статтю про Ст. Бобчева (з приводу 60-ліття його діяльності) в «Воскр. Чтеніи», 1931, N. 32. — Проф. Домбковський подає в своїй «Хроніці» коротку, але дуже змістовну, нотатку про наукову діяльність Ст. Бобчева, але з його праць, дотичних історії церк. права, згадує одну: Народното брачно право..., 1923.

² Порів. оцінку історично-канонічних розділів цієї книжки, подану мною в «Przewodniku Hist.-Prawnym» (1931, IV); на жаль, тільки редакція «Przew. Hist.-Pr.» поробила в цій рецензії деякі просто жажливі «стилістичні» зміни, які в кількох місцях цілковито зіпсували сенс.

³ Рец. на цю працю: В. Сл. Киселковъ — «Духовна Култура», 1926, кн. 30-31, п. н.: Една книга вѣрху Българската църковна история.

праць також історії болг. церк. права: Какъ е билъ разрешенъ българскиятъ църковенъ въпросъ въ 870 г. («Дух. Култура» I, в. 1-2); Български архиепископи-патриарси презъ първото царство («Известия на Историческо Друж.» 1924, VI, 49-76); Александръ II и българскиятъ църковенъ въпросъ (Збірн. на пошану митр. Симеона, 1923) та ін. — Цінну не тільки для церковної історії та історії болг. літератури, але і для історії болг. церк. права працю про богомилство п. н.: Богомилски книги и легенди (Софія 1923) видав Иор. Ивановъ. — Далі з праць по історії болг. церк. права згадаємо ще: Ставропигиитъ отъ каноническо гледище... (Софія 1924) Паісія, еп. Знепольського; Къмъ историята на месемврийскитъ манастири (XIV в.) визначного болг. историка Петра Мутафчиева у «Сборн. въ честь на В. Н. Златарски» (Софія 1925, 163-183), кілька нарисів Юрд. Трифонова з історії церк. устрою охридської архієпископії; Хр. Въргова, Конституцията на българската православна църква (История и развой на Екзархийския Уставъ: 1871-1921), Софія 1921; ст. П. Никова про канонічні праці визначного каноніста XIII ст. архієпископа охридського Димитрія Хоматіана («Спис. на Акад. на наукитъ», XII, 1921); тутже слід згадати й твори бл. пам. Неофита, еп. Видинського († 1926), як нпр.: Видинска епархия (Софія 1924) та ін.

По історії «загального» церковного права, крім згадуваних уже Глубковського й Цанкова, в Болгарії працював іще М. Поснов († 1931),¹ котрий м. ін. надрукував: За хорепископитъ («Църковенъ Вѣстникъ», 1921, ч. 11-12), Първиятъ Вселенски Съборъ въ Никея и значението му (ibid., 1925, ч. 23), Първиятъ вселенски Никейски съборъ и неговото църковно-историческото значение («Годишникъ на Соф. Унив.», 1925, відд. VI, с. 1-90); Второбраче на клирицитъ («Църковенъ Вѣстникъ», 1921, ч. 7-8).

З померших у 1920-25 рр. діячів болгарської церковно-правничої науки, що прислужилися для історичної каноністики, слід назвати Марка Д. Балабанова (*1837 †1921 р.), першого професора церк. права в Софійським Університеті, автора першого курсу церк. права на болг. мові: Каноническо право (вид. в Софії в 1904 р.) і одного з перших болгарських дослідників історії й догми церковного права (його церковно-правничі статті друкувалися вже в 1869-71 рр. в болгарським журналі «Право»); докладний життєпис Балабанова з оцінкою його наукової діяльності подав Бобчев в «Лѣтопись на Българската Академия на наукитъ» 1921-1922, сс. 85-118.

В Сербії над історією церк. устрою й церк. права в 1920-25 рр., крім згаданого в огляді проф. Домбковського, Радослава Груїча, працювали ще Ф. Граніч, о. Ст. М. Димитрієвич, Радован Казимирович, Чедомил Митрович, Сергій Троїцький та інші. Груїч, крім деяких розвідок, що спеціально стосуються історії церк. устрою (одну з них вказує й проф. Домбковський) видав ще два загальні огляди: Историја Хришћанско Срп. Цркве і Историја Хришћанско Правосл. Цркве, в яких освітлює також історію устрою Церкви сербської й вселенської. — Ф. Граніч надрукував м. ін. праці: Први всељенски собор у Никеји 325 године (в журн. «Јужна

¹ Порів. написані мною некрольоги М. Поснова в «Przew. Hist.-Prawn.», 1931, IV, 338-340, в «Дзвонах» 1932, кн. 1, 70 і в «Богословії» X, 183-184.

Србия», Скопље, јуни 1925, N. 49) і Основање архиепископије у граду Justiniana Prima 535 године после Хр. («Гласник Скопског Научног Друштва», књ. I, св. 1, 1925). — Димитрієвич помістив кілька менших статей по історії церк. устрою в Сербії, м. ін. про взаємовідносини печського (іпекського) патріархату з Росією (в београдським «Глас'і»). — Троїцький, б. професор Київ. Дух. Академії, тепер професор пръвничого факультету в Суботиці, помістив у різних виданнях кілька дуже цікавих історично-каноністичних розвідок про шлюб, в яких протиставляє католицьке розуміння тайни супружжа православному. Спеціально історії серб. церк. права торкається стаття Троїцького: Право диспензаціе у погледу брака у српској патриаршији («Хришћански Живот» 1924, VI, с. 261-270; VII-VIII, с. 316-325). — Радован Казимирович (редактор найновішого видання «Церковного права» еп. Никодима Милаша), вихованець Київ. Дух. Академії, в 1923 р. видав: Das serbische Ehescheidungsrecht im Vergleich mit dem russischen und deutschen (Ljubljana 1923). — В. Маркович надрукував цінну для історії сербського церк. права книжку: Православно монаштво и монастири у средновековној Србији (Сремски Карловци 1920). Вкінці треба згадати друге видання Црквеног права, Ч. Митровича (Београд 1921) з історичними екскурсами в нім. Про праці Глубоковського, котрий один час перебував у Београді, де був професором богосл. факультету й надрукував низку творів по сербськи, ми вже згадували висше.

З румунської наукової літератури 1920-25 рр., дотичної історії церковного права, треба назвати передовсім: М. Cristea (теперішній румунський патріарх), Principii fundamentale pentru organizarea unitară a Bisericii ortodoxe române din Regatul român (București 1920) та N. Dobrescu, Istoria bisericii române (editia II, București 1923), далі твори D. Mototolescu; С. Marinescu, Z. Păclisanu й F. Teutsch (останній пише свої праці, спеціально з історії Церкви та церк. устрою в Семигороді, німецькою мовою, важніші з праць останніх чотирьох авторів в огляді проф. Домбковського зазначені); торкався в деяких працях історично-каноністичних питань і відомий румунський дослідник N. Jorga (котрого також згадує проф. Домбковський).

Про історично-каноністичні досліди в Греції в 1920-25 рр. проф. Домбковський, на жаль, не зміг, мимо всіх старань (як зазначає у своїм огляді) здобути відомостей. Рівнож і нам не вдалося здобути достаточних даних про досліди в Греції над історією церковного права, хоч, без сумніву, їх мусліо буги навіть чимало; знаємо лише, що над церковним правом у Греції працювали в тім часі Константин Ралліс, професор церковного права в Атенським Університеті (автор курсу церк. права, виданого в 1927 р.), і Мих. Ласхаріс, професор університету в Салоніках. Слід також згадати недавно помершого грецького ученсго Спиридона Лампроса, особливо заслуженого виданням цінних історичних матеріалів, важних часто й для історії церк. устрою та церк. права (зокрема варті уваги його 4-томові *Παλαιολόβεια καὶ Πελοποννησιακά*¹).

Грузинська історично-канонічна наука, котра була широко почала

¹ Порів. мої нотатки: »Wiadom. Hist.« 1931, 2-3, 118.

розвиватися з перших років ХХ ст., хоч може й дещо однобічно й з сильним націоналістично-тенденційним ухилом (принаймні їй ставлено такі закиди з боку деяких поважних російських учених), з упадком Грузії, майже завмерла. Нам відома лише одна значніша грузинська публікація по історії церк. права, видана на протязі 1920-25 pp.: Ilamaz Dadeshkali, *The Autocephaly of the orthodox church of Georgia* (London 1922).

Оскільки не помиляємося в даті, в 1920 р. помер визначний історик грузинської Церкви та її устрою патріярх і католикос грузинський Киріон, автор загального курсу історії грузинської Церкви та досить довгої низки монографій і статей, зокрема про історичні підстави автокефалії грузинської Церкви; згадаємо ще його вельми цікаву велику працю: *Культурная роль Иверии в истории Руси*, в якій він між ін. висловлював сумнів що до византійського походження християнства в давній Русі й підносив натовмість велике значіння Кавказу, особливо Грузії, в ділі християнізації Русі.

Польські праці, що обговорюють спеціально або в частині історію східного церковного устрою й права (як нпр. праці І. Герляха, О. Галецького, С. Кутшеби, А. Прохаски, о. Ів. Фіялека, К. Ходиницького, самого автора та ін.), автор вичисляє досить повно; всетаки можна зробити кілька доповнень, нпр.: Т. Wojciechowski, *Szkice historyczne*, L. 1925²; Т. Е. Modelski, *Z dziejów rebaptызacji w Polsce*, »Kwart. Teol. Wil.«, III, 38-70 (не скінч.); Ł. Charewiczowa, *Ograniczenia gospodarcze nacyj schizmatyckich i żydów we Lwowie w XV-XVI w.*, »Kwart. Hist.« 1925, 195; W. Chotkowski, *Redukcje monasterów bazylijskich w Galicji*, Kraków 1922.

Вкінці належить згадати праці західних учених по історії церковного устрою та церковного права східних Церков, зєдинених і незєдинених: N. Bonwetsch, *Kirchengeschichte Russlands im Abriss* (Leipzig 1923, 89, 8⁰); R. Janin, *Les Églises orientales et les rites orientaux* (Paris 1922); L. Lemmens, *Hierarchia Latina Orientis (1622-1922)*. (»Orient. Christ.«, Roma 1923 т. I, вип. 5 і 1924, т. II, вип. 10, с. 72, 56); G. Hofmann, *Athos e Roma* (ibid., 1925, т. V, вип. 19, с. 48); його-ж: *Die Wiedervereinigung der Ruthenen* (ibid., 1925, т. III, вип. 12);¹ Bernard Leib, *Rome, Kiev et Byzance à la fin du XI-e siècle* (Paris 1924, XXXII + 360, 8⁰); M. J. Rouët de Journel, *Nonciatures de Russie d'après les documents authentiques. Nonciature d'Arezzo*, т. I, (Rome 1922, CLXVIII + 750, 8⁰); A. Boudou, *Le St. Siège et la Russie (1814-1847)* (Paris 1922, XV + 580, 8⁰); P. Martin Jugie, *Le plus ancien recueil canonique slave et la primauté du pape* (»Елchos d'Orient« 1920, вип. 118); Fr. Grivec, *Doctrina Byzantina de primatu et unitate Ecclesiae* (Kromeříř 1922), його-ж, *Cerkev* (Ljubljana 1924), та ін. його праці; M. d'Herbigny, *L'Unité dans le Christ* (»Orient. Christ.«, т. I, вип. 1, 1923, с. 32), його ж (у співробітництві з кн. П. Волконським), *Le dossier américain de »l'orthodoxie panukrainienne«* (ibid., т. I, вип. 4, 1923, с. 96 + II), »L'Église orthodoxe panukrainienne, créée en 1921 (ibid., т. I, вип. 3, с. 56)

¹ Натомісь проф. Домбковський зазначає працю іншого Г. Гоффманна, цікаву для історії гр.-кат. Церкви та гр.-кат. церк. права, але у нас своєчасно, здається, не помічену: *Die griechisch-katholische Gemeinde in Breslau unter Friedrich dem Grossen* (Berlin 1925).

ітд. Очевидно, ці доповнення не вичерпуючі, — ми старалися тут з зах.-європейських праць, дотичних історії східного церк. устрою й права, виданих у 1920-25 рр., зазначити лише те, що нам видається важлишим. Думаємо всетаки, що всі ці наші доповнення з обсягу східної історичної каноністики 1920-25 р. до високоцінної »Хроніки« проф. Домбковського, можуть бути корисні для дослідників відповідних галузей науки.

Вкінці можемо лише висловити як найбільш гаряче побажання, щоб автор »Powszechnej kroniki historyczno-prawnej« продовжив цю свою дуже потрібну й дуже корисну для науки працю. Очевидна річ, що продовження цієї праці є ділом незвичайно трудним і складним; але тепер, з заснованням постійного журналу, присвяченого історично-правничій науці: »Przewodnika Historyczno-Prawnego« (котрий виходить під редакцією проф. Домбковського та двох його учеників доц. К. Коранія й д-ра І. Адамуса), об'єднуючого істориків права з різних, головнo слов'янських країн,¹ і налагодженням завдяки цьому ближчих наукових зносин з ними, продовження »Хроніки« всетаки може бути дещо улукшене. Сподіємось, що неструджений працюючий на полі історично-правничої науки проф. Домбковський, мимо великих труднощів, всетаки далі вестиме свою »Хроніку«, перший випуск котрої (за роки 1920-25) становить мабуть найвизначніше придбання наукової бібліографії за останні роки.

Вячеслав Заїкин

Проф. О. ЛОТОЦЬКИЙ. **Українські джерела церковного права.** (Праці Українського Наукового Інституту. Серія правнича, кн. 1). Варшава 1931. 8^о 320. Ціна 12 зл.

Зазначена праця заслуговує на особливу увагу передовсім з огляду на велике наукове значіння її теми; бо хоча про джерела українського церковного права істнує дуже велика література, але досі не було навіть спроб систематичного загального історичного огляду джерел права української Церкви, а в існуючій, хоч і великій монографічній літературі узгляднені далеко не всі з цих джерел;² зокрема, дуже слабо розроблені українські джерела церковного права XIV-XVII вв. Тимчасом належне розроблення цих джерел є дуже важне й для історії церковного та світського права й для історії української та взагалі всієї східної Церкви й для загальної історії України, Білоруси, Росії й Польщі. З другого боку, систематичне розроблення джерел українського церковного права має нині й велике практичне значіння у звязку з кодифікацією східного церковного права католицької Церкви та з проектами кардинальних реформ устрою й права православної Церкви в різних краях, особливо в Польщі. До цього треба додати, що автором оцінюваної нами книжки

¹ В журналі цім м. ін. надруковані: огляд української історично-правничої літератури 1919-1929 рр. та низка рецензій і дрібних нотаток, що мають безпосереднє або посереднє відношення до історії укр. права (світського і церковного), а також до історії східного церковного права взагалі.

² Коли не рахувати дуже цікавої, але надто короткої й неповної, радше бібліографічної, як науково-історіографічної спроби бл. пам. Р. Ковшевича, друкованої п. н.: Погляд на українську канонічну літературу («Богословія» VI, 56-70, 129-160, VII, 28-37); сю працю Лотоцький чомусь залишив без уваги, хоч вона містить все-таки чимало відомостей.

є людина, що займає високі й авторитетні становища: професора православного богословського відділу варшавського університету, директора варшавського Українського Наукового Інституту, члена Православної Предсоборової Комісії в Польщі й делегата від Варшавської Православної Митрополії на Всеправославний Предсобор.

Книжка складається з двох частин, що трактують: перша про джерела внутрішнього права української православної Церкви (до яких автор зачисляє: св. Письмо, богослужбові книжки, символічні книги, канонічні кодекси, постанови соборів, патріярші грамоти, канонічні трактати, пам'ятки полемічного письменства, устави церковних установ, акти обрання на церковні посади, духовниці), друга частина про джерела зовнішнього права тієїж Церкви. Джерел українського греко-католицького церковного права, оскільки вони є відмінні від джерел українського православного церковного права, автор не торкається.

На жаль, праця не відзначається ані систематичністю ані методологічною досконалістю. Передовсім, лишається неясним, чи автор узглядиє у своїй праці самі джерела церковного права (*fontes essendi*), чи джерела історії церковного права (*fontes cognoscendi*): бо з одного боку знаходимо в його огляді цілі розділи про пам'ятки полемічного письменства, духовниці, каноністичні розвідки ітп., котрі очевидно належать до джерел історії права, а не до джерел самого права; але з другого боку не знаходимо ані одного слова про деякі далеко важніші джерела історії церковного права, як нпр. літописи, життя святих, акти надання церквам, монастирям, церковним установам ітд. (ці останні часто належать навіть і до джерел самого права). Неясно теж, на чому автор основує свій поділ на джерела внутрішнього й зовнішнього церковного права; під джерелами «зовнішнього» церковного права очевидно можна розуміти або джерела, видані не самою Церквою, а державою, або джерела права, регулюючі взаємини між Церквою й державою; але в поданім у книжці автора огляді джерел зовнішнього церковного права ми знаходимо й такі пам'ятки, які регулюють внутрішнє право Церкви, організацію церковних установ, обов'язки священників ітп., а не відносини між Церквою й державою, й які до тогож були видані або самими церковними установами, (нпр. синодом) або написані окремими духовними особами й потім апробовані Церквою, нпр.: Уставъ духовныхъ консисторій, Книга о должностяхъ пресвитеровъ приходскихъ ітд. А рівночасно з тим Еклога і Прохирон (збірники законів византийських імператорів) фігурують у Лотоцького серед джерел внутрішнього права Церкви.

Джерела й література предмету використані автором далеко не всі. Нпр. зі збірників джерел автор зовсім не використав навіть такі, як «Литовская Метрика», «*Scriptores rerum polonicarum*», «*Volumina legum*» (останні правда автор в одному місці згадує, але ніде не видно, аби він з них користав), «Акты, издаваемые Виленскою Комиссією для разбора древнихъ актовъ» (зокрема, особливо важний для історії церковного права ХХХІІІ-ій том цих «Актовъ»), 4-ий том VIII-ої частини «Архива юго-зап. Россіи», «*Archiwum Sapiehow*», «*Archiwum domu Sanguszkow*», «*Historica Russiae Monumenta*», «*Vetera Monumenta Poloniae*», «*Monumenta Confraternitatis Leopoliensis*», «Юбилейное издание въ па-

мять 300-лѣтняго основанія Львовскаго Ставропигійскаго Братства», «Acta patriarchatus Constantinopolitani» (Miklosich et Müller) та ін. Деякі інші збірники джерел, як нпр. «Акты, относ. къ ист. южн. и зап. Россіи», перша частина «Архива юго-зап. Россіи», використані занадто неповно й поверховно; а деякі збірники здається лише зазначені в долученім до праці (в кінці книги) бібліографічним покажчику; це бачимо нпр. хочби з того, що автор не знає, що звичайними способами заміщування священничих посад на Україні за литовсько-польських часів були перехід священничої посади у спадку та іменування священників «патронами» церков, про що маємо сотки актив у вказаних автором збірниках джерел.

Ще гірше з літературою. Авторів лишилися зовсім невідомі всі праці на західних мовах, в тому числі: L. K. Goetz, Kirchenrechtliche u. kirchengeschichtliche Denkmäler Altrusslands, Staat u. Kirche in Altrussland, Das Kiever Höhlenkloster та ін.; B. Leib, Rom, Kiev et Byzance à la fin du XI-e siècle; K. Fritzlar, Zwei Abhandlungen über altruss. Recht; A. Palmieri, La Chiesa Russa; N. Bonwetsch, Kirchengeschichte Russlands та ін.; H. Gelzer, Beiträge zur russ. Kirchengeschichte та ін.; J. Papp-Szilágyi, Enchiridion juris Ecclesiae orientalis; Regel, Analecta byzantino-russica; J. Polesch, Geschichte der Union; P. Pierling, La Russie et le St. Siège; A. Boudou, Le St. Siège et la Russie, A. Malvy et M. Viller, La Confession Orthodoxe de Pierre Moghila та низка інших; залишилися теж не використані й праці на латинській мові: M. Jugie, Theologia dogmatica christianorum ab Ecclesia catholica dissidentium; A. Іщак, De Zacharia Корыстenskij eiusque «Palinodia» та ін.¹ Незнана авторів й історично-каноністична література на мові болгарській (нпр. курси Ст. Бобчева, Церковно право, История на старобългарското право, і Кратъкъ учебникъ по историята на българското право, й спеціальні розвідки з історії джерел церковного права тож Бобчева: Старо-български правни пам'ятници, Римско и византийско право въ старо-времска България («Годишникъ на Софійск. Унив.», Юрид. Фак., XXI) та ін.; Г. Ільїнського, Къмъ въпроса за българското влияние върху староруското църковно право («Български Прегледъ» V) ітд., так само на мовах сербській, чеській, грецькій; не використаний навіть загально знаний сербський курс церковного права еп. Никодима Милаша, нещодавно перевиданий з додатками Казимировича й Глибоковського.

З польської історично-каноністичної літератури, дотичної історії джерел українського церковного права, автор вказує в долученім до праці в кінці книги бібліографічним покажчику лише три праці². Навіть така

¹ З праць на латинській мові автор згадує дві: о. Т. Галушинського, De ucrainis s. Scripturae versionibus (яка до історії джерел права відношення не має) й Ігн. Кульчинського, Specimen Ecclesiae ruthenicae (чи користувався він останньою, можна щонайменше сумніватися).

² А саме отсі три книжки: Чермака, Sprawa równouprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie («RAU», wydz. hist.-filoz. т. 44), якої він в дійсности у своїй праці не використав, архієп. Е. Ліковського, Unia Brzeska, і Третяка, Piotr Skarga w dziejach literatury unji brzeskiej, яка до предмету його праці властиво не відноситься. — Взагалі, не зовсім зрозуміло, на що автор подав при кінці книги бібліогр. покажчик; бо це не є ані покажчик праць, використаних автором, ані тим більше покажчик загальний — важніших праць з історії джерел укр. церковного права:

клясична праця, як *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi sławnozwіsного львівського каноніста В. Абрагама*, або така вельми цінна праця, як недавно видана *Historja źródeł dawnego prawa polskiego* (зі спеціальним розділом про джерела «руського», тобто українсько-білоруського церковного права) Ст. Кутшеби, авторові невідомі. Не знає він і інших важливих праць на польській мові, як нпр. Шараневича, Прохаски, Анат. Левицького, архієп. Едв. Ліковського (крім «Unji Brzeskiej»), Фіялека, Вондрака, Бартошевича й багато інших, як рівнож і найновіших польських розвідок Соханевича (про розводи в Галичині), О. Галецького, К. Ходиницького (про правний стан правосл. Церкви і православних у вел. кн. Литовським і в Польщі), Пташицького (про відносини між «руською» Церквою й державною владою в польсько-литовській державі — розвідка одностороння й тенденційна, але з деякими цінними витягами з джерел) та низки інших.

Та, що особливо дивне, автор не використав як слід навіть невеликої покищо літератури на українській мові; так нпр. йому лишилися незаними: розвідки про найдавніші українські джерела церковного права Чернова й Юшкова, статті про львівський синод 1629 р. Крипкевича й про кобринський синод 1626 р. Рудовича, огляд української каноністики від найдавніших часів Ковшевича, «Догматика нез'єднаного Сходу» (з розділами, важними для церковного права) А. Іщака, розвідки про грамоти Ніфонта й Мисаїла — Б. Бучинського та низка інших. Не використав автор навіть «Історії України-Руси» М. Грушевського з її дуже цінними розділами з історії устрою української Церкви.

Але найшкідливіше відбилося на праці Лотоцького, очевидно, слабе використання великої, історично-каноністичної, церковно-історичної та історично-правничої літератури на російській мові. Як слабо взагалі знайомий О. Лотоцький з російською науковою літературою, мав я нагоду наочно виказати на іншому місці (див. «Дзвони» 1932, ч. 3, 232-234); те саме слабе знання рос. наукової літератури бачимо і в «Українських джерелах церковного права» Лотоцького. Так нпр. з кільканадцяти курсів історії «руссаго» (сх.-словянського) права, в яких є дуже цінні розділи про джерела українського церковного права, Лотоцький знає лише один і то якраз розмірно слабший курс історії «руссаго» права — Самоквасова; натомість не знає чи залишає без уваги курси Вернадського, Владимирського-Буданова, Дьяконова, Загоскина, Латкина, Леонтовича Максимейка, Малінівського, Мрочек-Дроздовського, Тарановського, Филипова, Ясинського та ін.; зокрема, належить підчеркнути неузгляднення спеціальних курсів історії джерел сх.-словянського права — Ясин-

в цій покажчику є низка праць, яких автор не використав, нпр. праці Суворова й Павлова про західний вплив на старо-руське церковне право, згадана зараз праця Чермака про правний стан православних у Польщі та низка інших. Часом натомість автор не згадує праць, якими він в дійсности користувався; так не підлягає сумнівові, що він використав нарис І. Огієнка, Загублений стародрук — Синод Луцький 1638 р., але ніде цього не зазначено. З другого боку, в цій покажчику нема й двадцяті частини важніших праць, що торкаються історії джерел українського церковного права; натомість є праці слабші, які можна було й не згадувати, а головню багато зазначено праць з історії українського письменства, які до церковного права ніякого відношення не мають.

ського, Латкина та ін.; не знає багатьох російських загальних курсів церковного права (між ін. найповажнішої серед них, величезної об'ємом праці проф. Берднікова), не знає загальних курсів російської церковної історії (зокрема цінного курсу проф. Доброклонського), крім курсів митрополита Макарія й Голубинського, хоч у всіх тих працях є багато цінного для історії джерел українського церковного права. Не ліпше й з російською монографічною літературою. Досить сказати, що автор не використав і не згадав більшості праць навіть таких визначних фахових каноністів, як Бенешевич, Павлов, Прокошев, Алмазов, Горчаков, Красножен, Заозерський, Остроумов, Темниковський та ін.; не знає автор і праць знаменитої історика Церкви Голубинського, крім його «Исторіи русской Церкви».¹ Праці по історії джерел византійського, південно-слов'янського й західного церковного права зовсім не згадуються автором ані в тексті книжки ані в долученім до неї бібліографічнім покажчику, та очевидно й не були ним використані в його праці, хоч річ ясна, що без знання історії византійських та південно-слов'янських, а подекуди й західних джерел церковного права неможливі поважні й плодотворні наукові студії над українськими джерелами церковного права. Зовсім невикористаною лишилася література з історії так званого «возсоединенія» уніятів з православною Церквою на Правобережній Україні та на Холмщині (хоч в тій літературі є чимало й про законодавство російського уряду в справі «возсоединенія»), з історії Церкви та церковного права Слобожанщини, Кубані, Буковини, Закарпатської й Пряшівської Русі. Майже недоторкнутою лишилася й література з історії канонізації святих, з історії сект, величезна література про брачне й бракорозводне право та його джерела й баг. інш.

Недостаточне використання джерел і літератури відбилося дуже сильно на всій праці автора. Та ще більше зашкодили авторові його крайня націоналістична односторонність, сполучена з крайньою нена-

¹ Не знаючи гаразд російської церковно-правничої й церковно-історичної літератури, автор однак сміливо пише про слабкий розвиток історично-каноністичних дослідів у 6. російській державі, а рівночасно з тим закидає російським дослідникам історії церковного права, що «вони провадили досліди над джерелами церковного права в дусі російського централізму»(?!). Що авторові російські історично-каноністичні досліди видаються малочисленими, це пояснюється очевидно тим, що він їх знає дуже слабо; але в чому виявився російський «централізм» у досліді над джерелами церковного права, ми не можемо навіть зрозуміти. Автор запевняє, нібито російські дослідники розглядали українські джерела церк. права, як «складові частини єдиної російської цілості»; на жаль, автор не пояснює, які саме джерела він має на увазі; мабуть, треба тут розуміти джерела старо-руського церковного права, отже церковні устави князів, митрополитів і т. п.; але з церковних уставів князів деякі видані князями північно-руськими, походження інших, нпр. устав Володимира й Ярослава — неясне й спірне; в кожному разі вони віддавна уживалися в півн. Русі, й росіяне мають право, не менше, ніж ми, вважати їх за свої; устами митрополитів видані були в Києві, але не тільки для українських, але для всіх сх.-слов'янських земель, отже і ці устави росіяне й можуть і навіть мусять досліджувати, яко пам'ятки свого церк. права, ітд. Та найцікавіше те, що автор, закидаючи росіянам «централізм» за присвоювання українських джерел церк. права, сам зараховує до українських деякі пам'ятки права й літератури, без сумніву неукраїнські, нпр. «Вопрошаніе Кириково» з відповідями новгородського єпископа Нифонта та ін., Біблію Скорини та кілька ін. виленських видань.

виступу до Росії, та постійний ухил в бік питань, які з основною темою його книги мають лише дуже далекий зв'язок або й не мають ніякого. Так нпр. говорючи про св. Письмо, як основне джерело церковного права, автор розглядові правних норм св. Письма уділює заледви одну сторінку; натомість аж дев'ятнадцять сторінок присвячує питанням про переклади св. Письма на українську мову, про рукописи й друки св. Письма і тп., словом питанням, які не мають ніякого відношення до основної теми його праці; тимчасом лишилися не висвітлені різні дуже інтересні питання про примінування деяких приписів св. Письма, як джерела права на Україні, зокрема нпр. у справі розводів (в XVII-XVIII ст. українські православні духовні консисторії держалися католицької інтерпретації Мт. XIX, 9). Так само в розділі про служебники (літургічні книжки), автор розповідає про мову цих книжок, про наголоси в них і тп., але не вияснює навіть, в чому ж полягає правне значіння цих книжок, так що читач, який не знає з інших джерел, яке відношення мають служебники до церковного права, не буде в змозі зрозуміти, чому автор говорить про служебники в огляді джерел церковного права. Розділ про «символічні книги» має знову радше характер історично-літературного, ніж історично-правничого екскурсу, при чому автор називає тут символічними книгами праці, які на цю назву не заслуговують. Розділ про канонічні кодекси має вповні науковий, історично-правничий зміст, але розділ цей рішуче за короткий: автор не каже навіть, які були основні редакції «кормчих книг» — головних канонічних кодексів у східно-словянській Церкві, коли вони появились ітд. В розділі про постанови соборів знову багато зайвого. Автор тут оповідає й про «собори» єпархіяльні й про собори краєві. Перші частіше називалися «синодами», а не «соборами», по суті ж були лише з'їздами священиків, скликуваними єпископами для надання священикам інструкцій, поучень та для контролю свашчеників, такі з'їзди ніяких правотворчих функцій не мали, — отже й говорити про них в огляді джерел церковного права ледви чи й треба. Що до справжніх соборів, краєвих або «національних», серед них знову треба було розрізнити собори адміністративні, судові, чисто-релігійні й праводавчі; для історії джерел церковного права мають значіння лише останні. Тимчасом автор не тільки їх не розрішнює, але й змішує ще з ними елекційні збори (для виборів єпископів та інших духовних осіб), які соборами розуміється не були, й говорить про всі собори разом, приписуючи всім соборам характер і склад, які були властиві лише деяким соборам або тільки елекційним зборам. Крім того, про одні собори автор говорить з особливим притиском, про інші навпаки зовсім не згадує, нпр. про київський собор 1624 р., хоч це якраз був собор з законодавчим характером.¹

¹ Так само не згадує автор про собори — в Бересті 12. VI. 1595 р. у справі унії (з участю самих висших духовних осіб), в Києві у вел. пості 1629 р. у справі видання нових правил що до богослужень та заведення деяких нових релігійних практик (з участю самих духовних осіб); про київський собор 8. IX. 1627 р. у Києві автор каже, що на ньому були світські (у множині) особи; тимчасом у дійсності на тім соборі були єпископи та іменовані уже, хоч справді ще не висвячений на архимандрита Петро Могила; та ясно, що він був на соборі як архимандрит-номінат, а не як представник світського громадянства.

Виходить з того велика плутанина й невірна характеристика; а що найгірше — якраз основне питання про самі постанови соборів лишається майже непорушеним.

Так само й далі в розділі про патріярші грамоти автор не розрізняє праводавчих грамот патріярхів (таких грамот було небагато) від усяких інших грамот і листів від патріярхів, в яких патріярхи подавали просто поради, або інформації чи навіть просто посилали благословення й привітання ітд.; а рівнчасно з тим автор, здається, свідомо обходить мовчанкою деякі дуже важні праводавчі грамоти царгородських патріярхів, зокрема нпр. грамоту патр. К. Лукариса 1624 р. про скасування ставропигій братств і монастирів і т. ін., йогож грамоту 1625 р. про повернення кількох із тих ставропигій, йогож грамоту 1633 р. про підпорядкування ставропигіяльних братств і монастирів митрополитові-екзархові П. Могилі, та кілька інших.

Ще більшу мішанину знаходимо в розділі про канонічні трактати: до канонічних трактатів у Лотоцького попали й справжні канонічні трактати, й церковні закони або навіть збірники їх, і деякі послання та листи митрополитів та єпископів, які мали напівправний характер, і приватні псслання, листи або твори, що здобули правний авторитет завдяки тим чи іншим обставинам (нпр. »Вопрошаніе Кириково«), і твори, які такого авторитету не мали, і нарешті послання або твори, у яких взагалі не було ніяких правних елементів; все це перемішано, при чому випадково згадані одні листи й твори й не згадані інші важніші.

Дещо подібний характер має й розділ про полемічне письменство; властиво, без цього розділу праця автора моглаб зовсім добре обійтися; бож релігійно-полемічні твори не можуть вважатися за джерела права, а навіть і джерелами історії права можна признати лише небагато з них, нпр. »Палинодію« Копистенського то що; чималож з тих творів зовсім не має відношення до права; а деякі знову відбивають лише погляди авторів (в найліпшому разі деяких гуртків), а не те право, яке в дійсности існувало; вкінці декілька з полемічних творів, виданих зі сторони православних у XVII ст., переняті були протестантськими поглядами або навіть написані протестантами (нпр. »Апокрісіс« Хр. Філялета Бронського). Але в автора бачимо перемішані релігійно-полемічні твори й правного змісту й без жадних правних елементів; чисто православні й з ухилом у протестантизм і навіть писані протестантами; при чому »Апокрісіс« Ф. Бронського okazується одним з головних джерел української православної (?) правосвідомости, ітд. В результаті такої своєрідної мішанини автор приходить до висновків дуже оригінальних, але опертих аж на надто крихких підставах — про близькість протестантських та православних церковно правних поглядів, про однакове відношення протестантів і православних до »церковно-правних та історичних джерел, на яких католицька Церква опірала свої конфесійні висновки«; про однаковість поглядів протестантів і православних на ролю громади в життю Церкви і тд. Всі ці висновки поробив автор, розуміється, на підставі кількох лише протестантських та на напів-протестантських релігійно-полемічних творів, виданих православними в кінці XVI та на початку XVII ст.; але в тих самих творах є й інші

протестантські погляди — на св. Тайни, на пресуществлення св. Дарів, на священство ітд., рішуче протилежні православної вірі. Тимчасом, коли вважати слідом за автором »Апокрісис« Ф. Бронського за джерело православної церковно-правної свідомости, довелосьяб признати, що православна Церква не признає 7 св. Тайн, не розріжнює єпископства й священства, не надає взагалі особливішого значіння священству ітд. Та річ ясна, що протестантський твір Ф. Бронського й кілька подібних до нього ніяк не можна вважати за джерело пізнання православного права чи правосвідомости. До зовсім інших, навіть прямо протилежних висновків про істоту українського православного церковного права й правосвідомости мусівби прийти автор, якби він за джерела цієї правосвідомости взяв ідеї й твори дійсно авторитетних представників українського православ'я XVII ст., митрополитів Іова Борецького, Петра Могили, Сильвестра Косова та Варлаама Ясинського; зокрема автор побачивби, що вся різниця між церковно-правними поглядами цих визначних українських православних єрархів від католицьких полягала лише у відношенні до примату папи, але навіть і в цім питанні деякі з цих єрархів шукали шляху до порозуміння з католиками. Та на жаль автор про твори цих єрархів згадує дуже глухо, а про основні ідеї їх зовсім мовчить.

Розділ про устави церковних установ оказується значно біднішим по змісту, ніж обіцяє назва: по назві ми моглиб сподіватися знайти в цім розділі огляд уставів крилосів, консисторій, синода та ін. найрізноманітніших церковних установ; в дійсности, автор тут говорить тільки про устави церковних братств, для котрих назва церк, установ ледви чи відповідна, та ще побіжно згадує про заснування львівського крилоса в 1539 р.

Розділ про духовниці різних церковних і світських осіб має хіба віддалене відношення до історії джерел церковного права, точніше джерел науки церковного права, бо в деяких духовницях часом знаходимо яскраві відбитки сучасного їм церковного права; та на жаль автор зупинився в цім розділі головно на загальних міркуваннях завіщателів (що не мають відношення до права), а не на правних елементах тестаментів.

Друга частина праці: »Джерела зовнішнього права Церкви«, не має таких ухилів від основної теми, як перша частина. В ній розглядаються майже виключно історично-правні пам'ятки. Зовсім не на місці лише розділ про »адміністративні акти« російського уряду XVIII в.; адже мабуть і сам автор розуміє різницю між адміністративними актами й законодавством, то пощож мішати адміністративні акти між джерела права? Поза тим, слід зазначити, що »Пункты о выгодностях малороссийскаго духовенства« (коло 1763 р.) очевидно до памяток права не належать, а щонайбільше можуть бути зачислені до памяток правної ідеології та джерел науки історії права; подібно й постанови пінської конгрегації 1791 р., не затверджені відповідною вищою духовною владою й не переведені ніколи в життя (а до тогож складені не стільки в дусі церковних канонів і традицій, як у дусі модних тоді ліберальних ідей), не можуть вважатися не тільки »важливою« церковно-правною

пам'яткою, а й взагалі пам'яткою церковного права: вони є лише виразом певних правних ідей і змагань і їх треба розглядати тільки, як джерело церковно-правної ідеології певного напрямку.

Проголин у другій частині книги не менше, як у першій; особливо багато їх в розділі про «пам'ятки литовсько-польської доби»: тут згадує автор кілька другорядних актів литовських великих князів та польських королів, але пропускає цілу низку їх же актів, а також соймових постанов незрівняно важніших. Тут знаходимо просто жахливі пропуски: нема нпр. згадки навіть про такий важливий акт, як «*puncta assecurationis*» 1632 р., яким відновлювано легальну православну єрархію в польсько-литовській державі. Взагалі, цей розділ лишає вражіння, начебто автор не мав ніякої уяви ані про джерела православної Церкви в польсько-литовській державі в XV-XVIII вв. ані про складний розвиток взаємовідносин між православною Церквою і державою, між Церквою і вел. князями та королями, між загалом православних і державою ітд. З інших досить численних проголин у дальших розділах особливо кидається у вічі неузгляднення (свідоме?) численних законів про «возсоединеніє» уніятів з православними на Правобер. Україні й потім у Холмщині. Окремо мусимо зазначити брак хочби будь якої згадки про церковне право Буковини та Закарпатської й Пряшівської Русі; чи автор про них забув, чи свідомо проминув мовчанкою?

До красших розділів книги належить передовсім розділ про «чинovníки» (збірники правил про вибір та ставлення на церковні посади). Розділ цей, складений за Мик. І. Петровим, подає дійсно цікаві й важні відомості про заміщування висших церковних становищ на Україні в XV-XVII ст.; м. ін. з наведених у цьому розділі відомостей і цитатів ясно випливає, що рішачучу роль відігравали все в таких випадках єпископи та інші висші духовні особи; а світським особам звичайно належала пасивна роль глядачів. Далі до добрих розділів належить ще розділ про «Свиток Ярославль», або українську редакцію т. зв. «Церковного Устава Ярослава»; автор боронить великої давности свитка й дає цікавий аналіз майже недослідженої української (або південної) редакції Устава.

На жаль, цінних розділів в книзі Лотоцького небагато. Особливо ж зле в нього з тими розділами, де він прямо або посередом торкається питання про українсько-великоруські взаємини. Через усю книгу червоними нитками проходять, з одного боку, страшна ненависть автора до великоросів та підчеркування страшної темноти, некультурности, дикости, зарозумілости, брутальности та ін. негативних рисів великоросів, а з другого боку — бажання довести існування величезної різниці й прогилежності культури, світогляду, правосвідомости і правних основ в Українців і у великоросів. Великоросія, на думку автора, відавна засвоїла «дух» Византії, а зокрема «византійський цезаропапізм», який у Великоросії розвинувся через темноту й дикість великоросів до крайніх розмірів. Демократичних засад, соборів, виборів духовних осіб ітп. у Великоросії не було. На Україні натомість від найдавніших часів (від часів існування віча!) розвинулася в церковнім управлінні широка участь світських в управлінні Церквою, собори, вибори духовних осіб

при найбільшій участі світських людей ітд. В XVII ст. прилучено насильно Церкву українську до великоруської. Українська Церква боролася за свою незалежність і мала навіть мучеників у цій боротьбі, але великороси таки знищили окремішність української Церкви та всі її правні особливости... Так приблизно уявляється схема взаємовідносин української й великоруської Церкви в малюванні автора. Але схема ця дуже далека від історичної правди.

Передовсім, досить дивним видається протиставлення «византійщеної» Великоросії - Україні; чи дійсно Великоросія була «византійщена», це ще питання (але як що справді в ній сильно відбилися византійські впливи, тоді вона не могла бути такою некультурною, як видається авторові); та в кожному разі, трудно припускати, щоб у Великоросії византійські впливи могли бути сильніші, як на Україні, бо прецінь Україна довгий час була передатницею византійських впливів у Великоросію. Сумнівним видається й твердження про розвиток цезаропапізму в великоруській Церкві під впливом Византії. Питання, чи дійсно в Византії система церковно-державних взаємин, була завжди і наскрізь «цезаропапістична», стає нині дуже спірним: все міцніше роздаються голоси за тим, що у Византії не було постійного й абсолютного панування цезаропапізму;¹ з другої боки підчеркується, що й на Заході деякий час, а в деяких державах навіть декілька віків панував у середніх віках цезаропапізм чи не сильніше, як у Византії, зокрема в сусідніх з Руссю зах.-словянських землях — Польщі й Чехії;² в Великоросії дійсно з часом розвинулася супрематія держави над Церквою, але до 2-ої пол. XVIII ст. ця супрематія не доходила до крайних меж. Але супрематія державної влади над православною Церквою рівночасно розвинулася і в вел. князівстві литовським та в Польщі, у склад яких увіходили в XV-XVIII вв. українські землі; вона виявлялася в інших формах, але здається не менше сильно, ніж у московській державі: досить згадати такі випадки, як примушування вел. князем Витовтом українських і білоруських єпископів у 1415-1416 рр. (під загрозою смерті), зірвати з московською митрополією та вибрати й висвятити самостійно (проти волі царгородського патріярха — тоді зверхника Церкви в усіх руських землях) митрополита, або ролю короля Жигимонта III в справі церковної унії, або хоч менше важну, але дуже характеричну справу відновлення галицької православної єпархії в 1539 році ітд.; згадаймо далі, що королі засвоїли собі право іменування православних єпископів, а також архимандритів та ігуменів значніших правосл. монастирів у польсько-литовській державі ітд. Що до соборів, то вони — всупереч думці автора, далеко частіше й привильніше відбувалися в XVI-XVII ст. в Великоросії, ніж на Україні (й Білорусі). Значіння великоруських соборів для Великоросії було дуже велике; натомісць на Україні собори відбувалися рідко (за винятком 1590-их і 1620-их

¹ Див. нпр.: Г. А. Острогорській, *Отношение Церкви и государства въ Византии*. »Semin. Kondakov.« IV, 123-132; М. В. Зызыкинъ, *Патр. Никонъ*, Варшава 1931 та ін.

² W. Abraham, *Pierwszy spór kościelno-polityczny w Polsce*, »RAU.«, wyd. hist.-filoz. t. 32, 281; ks. J. Umiński, *Henryk, arcybiskup Gnieźnieński, zwany Kietliczem*, Lublin 1926, s. 6; V. Novotný, *Česke dějiny*, Praha 1928, D. I, č. 2.

років) і не мали ніякого авторитету. Вибір духовних осіб на Україні був явищем дуже пізнім (розвинувся лише за козацьких часів, отже в XVII-XVIII ст.), натомість у Великоросії вибори священників парафіянами знані від дуже давніх часів і розповсюджені були дуже широко. Твердження про некультурність, темноту ітп. великоросів очевидно сильно перебільшені. Зокрема що до сфери церковно-релігійного життя XVI-XVII ст. в Великоросії воно зовсім не було таке темне й жахливе, як уявляє автор: богословська думка деяких тогочасних великоруських письменників стояла на розмірно дуже високім рівні (Зиновій Отенський, Йосиф Волоцький та ін.); релігійно-аскетичне життя в Великоросії довго стояло вище, ніж на Україні; релігійне мистецтво Великоросії було безпосереднім продовженням византійського, й творами його нині захоплюються найкращі знавці й цінителі мистецтва. — Зєднання української Церкви з великоруською в 1686 р. відбулося за цілковитою згодою чи навіть на бажання тогочасного гетьмана України Самойловича (котрого сучасна українська історична наука признає одним з найдалекозоріших та найздібніших володарів України)¹ й при безпосередній участі таких морально світлих постатей, як митрополит Гедеон князь Святополк-Четвертинський, єпископ Теодосій Углицький (загально шанований по всій Україні за святе життя, а в кінці XIX в. канонізований православною Церквою) та ін., хоч правда проти бажання більшости тодішніх єпископів. Зєднання української Церкви з великоруською спершу полягало лише на признанні зверхности московського патріарха над українською Церквою. Але в управлінні укр. Церквою патріарх не вмішувався, так що укр. Церква по-давньому зберігала свою *de facto* майже повну автокефалію; лише у справах догм віри патріарх мав дійсну контролю й жадав дійсного послуху від висшого укр. духовенства. Зміна наступила щойно з заведенням синоду (1721), тоді відбулося справді цілковите обєднання української й великоруської Церков; але треба додати, що притім українські митрополити й єпископи здобули рішачий вплив на управління всією сх.-слєвянською православною Церквою, що викликало сильне невдоволення серед великоруського духовенства. Ця супремачія Українців в управлінні сх.-словян. Церквою, заведена Петром I, продовжувалася до другої пол. XVIII ст., коли Катерина II поклала їй край, заборонивши призначати без особливого дозволу Українців на єпископські катедри у Великоросії (які здебільшого були позаняті тоді Українцями) та збільшивши число великоросів — членів Синоду; та це було цілком нормальне явище, а не якийсь утиск. Взагалі, твердження своє про утиски спеціально над укр. правосл. Церквою в XVIII ст. з боку російського уряду автор

¹ Визначні заслуги гетьмана Самойловича для України освітлив і підкреснув недавно у спеціальній розвідці Вол. Пархоменко. Самойлович припинив безперестанні війни, поклав кінець добі «Руїни», започаткував незвичайно інтенсивний економічний та культурний розвиток Сх. України, уможливив широку колонізацію укр. степів ітд. Мрією Самойловича було обєднання всіх українських земель, перетворення гетьманської влади у владу дідично-монархічну ітд.; цієї мрії осягнути, правда, не вдалося; але й те, що він зробив, свідчить про його визначний державний талант, ледви чи не більший, ніж у його наступника й продовжателя його політики, теж безперечно визначного державного діяча, гетьмана Мазепи.

не покріпив ніякими поважними доказами. Правда, він вказує на секуляризацію церковних маєтків, алеж це був утиск зарівно над всією сх.-слов'янською (україн. й великоруською) Церквою, а не спеціально над українською. Проти секуляризації виступали й українські й великоруські єпископи, постраждали й ті й другі. Мучеників за особливі права української Церкви не було, були лише оборонці прав всієї сх.-слов'янської Церкви — як Українці, так і великороси, переслідувані й часом дійсно жорстоко карані російським урядом за часів цариць Анни Івановни та Катерини II (як нпр. архієп. Арсеній Мацієвич, який гостро виступав проти секуляризації церк, маєтків, як у Великоросії, так і на Україні й якого особливо прославляють, як мученика, великоруські старовіри. — Щож до т. зв. «виборної засади» (тобто вибору духовних осіб при участі світських людей), то з нею почали боротьбу на Україні (й Білорусі) самі українські київські митрополити ще тоді, коли церковне управління України було осібне й незалежне від великоруського; особливо рішуче з цією «засадою» (яка була дуже шкідлива в православній Церкві) боровся один з найвизначніших укр. православних митрополитів Варлаам Ясинський. Відколи українські єпископи здобули провід також і над великоруською Церквою, вони розпочали боротьбу з виборною засадою також і в великоруській Церкві. — До «утисків» української Церкви російським урядом зачисляє автор ще відокремлення чернігівської єпархії від київської митрополії та виняття київо-печерської Лаври з під зверхності київського митрополита; але в дійсності не було в тім жадного утиску, бо й те й друге зроблено за ініціативою й на бажання виключно самих Українців. На іншому місці автор підчеркує, що в XVIII ст. архієпископи й митрополити київські призначалися з єпископів, які перед тим займали катедри у Великоросії, але не додає, що всі ці єпископи були з походження й з виховання Українці, вчилися в українській Київській Академії й лише недовго перебували в Великоросії на єпископських катедрах.

Очевидно, що певні різниці між церковним життям та церковним управлінням України і Великоросії існували, а через те й по зєднанні української Церкви з великоруською не обійшлося без деяких непорозумінь і конфліктів; але автор роздмухав всі ті різниці й непорозуміння до величезних розмірів і надав взаємовідносинам української й великоруської православної Церкви характер постійної та засадничої ворожнечі й боротьби, чого в дійсності не було та й бути не могло.

Тенденційність автора проявляється й в оцінці відносин української Церкви до константинопольського патріярха: автор ввесь час уважає залежність української Церкви від константиноп. патріярха злом, але коли обговорює справу унезалежнення її від Константинополя й переходу під зверхність московського патріярха, з обуренням говорить про ніби-то «насильне» й «незаконне» зірвання зв'язку української Церкви з константинопільським патріярхатом. — Втручання світського уряду в справи кардинальних реформ церковного управління часами автор уважає за дуже добре, корисне й законне діло, часами якраз навпаки; нпр. автор дуже прихильно оцінює спробу кн. Андрія Боголюбського (XII в.) розділити сх.-слов'янську митрополію на дві — «українську»

й російську, проти чого гостро виступила вся тодішня сх.-словянська єрархія, далі примусове до бруталності відокремлення вел. князем литовським укр.-білоруської Церкви від великоруської (1415-1416). Їй грубо-антиканонічні заходи т. зв. уряду Української Народньої Республіки в 1919 р. коло заснування української автокефальної правосл. Церкви; але з другого боку, автор рішуче осуджує переведені при певній участі світського уряду відокремлення української Церкви від константинопольського патріярхату (в 1686 р.) та заснування російського Синоду (1721), хоч в обох випадках участь світського уряду була далеко скромніша, ніж у згадуваних вище випадках, які автор похваляє.

Багато в книзі й фактичних помилок. Через брак місця, ми можемо тут вказати для прикладу лише декілька характеристичних. Автор не знає нпр., що в св. Письмі містяться позитивні норми церковного права відносно всіх св. Тайн (а не лише брака), відносно священства, церковного суду ітд. Далі, автор каже, що архієпископами на Сході в давніх часах називалися за в ж д и глави автокефальних Церков; се неточно, бо архієпископами називалися також і звичайні єпископи, виняті зпід влади митрополитів і залежні безпосередно від патріярхів. Державно-правне розуміння автономії автор плутає з церковно-правним розумінням неповної автокефалії. Автор тримається перестарілих і відкинутих наукою поглядів про авторство номоканонів псевдо-Схолястикова й псевдо-Фотієвого: він гадає, що псевдо-Схолястиків номоканон дійсно був складений патр. Іоаном Схолястиком († 578 р.), тимчасом, як в дійсности є, цей номоканон складено вже по смерті цього патріярха, десь в останніх роках VI або на поч. VII ст.; відносно номоканона в XIV титулів (псевдо-Фотієвого) автор каже, що цей номоканон «правдоподібно був статочно доповнений і зрадагований константинопольським патріярхом Фотієм», хоч уже давно G. E. Zachariae (Die griech. Nomocanones, Пб. 1877), Суворов, еп. Милаш та ін. зясували, що патріярх Фотій не мав в дійсности ніякого відношення ані до редагування цього номоканону ані до доповнень до нього. Кажучи про пости в грецькій і руській Церкві, автор гадає, що в руській Церкві були менше суворі приписи відносно постів свята, ніж у грецькій; в дійсности було навпаки; тамже безпідставно твердить, ніби великі хвилювання в руській Церкві ізза постів (в XII ст.) повстали через вмішання константиноп. патріярха. Головною рисою укр. правосл. соборів автор вважає присутність і чинний уділ в них не тільки єпископів, але й представників від білого й чорного духовенства і від усього правосл. народу; без цієї участі церк. собори на Україні, по словам автора, не могли навіть відбуватися; все те — чиста фантазія автора: величезна більшість соборів на Україні відбувалася без жадної участі світських людей, а як що на деяких соборах і були присутні світські люди, то по перше, це не були «представники правосл. народу», а особи або поіменно запрошені або делегати від деяких церковних братств; по друге ці світські учасники соборів ніколи не були членами собору, рівноправними з духовними; їм належало щонайбільше право потвердження ухвал собору, або дорадчий голос то що. Автор гадає, що в 1415 р. «вперше обрано окремого митрополита для українських

епархій Литовської держави»: це твердження подвійно невірне, бо й перед 1415 р., в XIV ст. вже бували окремі митрополити для укр. земель литовської або разом литовської й польської держави; а по друге, в 1415 р. обрано митрополита не тільки для українських, але також для білоруських та великоруських земель тогочасної литовської держави. Українську державу 2-ої пол. XVII - першої пол. XVIII в. автор вважає незалежною; тут здається автор виявляє просто нерозуміння різниці між розуміннями державности й незалежности, бо трудно припускати, щоби він не знав, що українська гетьманська держава XVII - XVIII вв. знаходилася в залежності від російського царя (щоправда, історики права сперечаються про стисле означення форми цієї залежності, одні доводять, що це був васалітет, інші — протекторат ітд., але сам факт існування залежності не підлягає сумнівам). В 1763 р. гетьман Кирило Розумовський подав, по словам автора, петицію Катерині II, щоби гетьманство зробити дідичним у його роді; в дійсности, таку петицію подав не сам гетьман, але козацька старшина. Патріярх Адріян, по словам автора, ніби-то нарушив безапеляційність суда київського митрополита, прийнявши на нього скаргу від київських міщан; в дійсности, якраз із листів патріярха до київського митрополита й міщан з приводу цієї скарги яскраво видно, що патріярх стисло додержувався норми про безапеляційність суду київського митрополита. — Досить дивну й грубу помилку знаходимо у французьким та польським резюме, долучених до праці: а саме в цих резюме пишеться, ніби-то собор 1168 р. займався справою унезалежнення української Церкви від константиноп. патріярха (?!); в дійсности тоді розглядалася справа не унезалежнення української Церкви від Константинополя, але унезалежнення владимирсько-суздальського князівства від церковної влади Києва.

Окремо треба зазначити певне недбальство автора в означуванні імен історичних осіб та географічних назв; так нпр. королівського делегата на берестейським соборі Радзивила автор називає просто «Христофором Радзивилом», замість назвати його «Микола-Христофор Радзивил», або (як що вже конче автор хотів скоротити) в крайньому разі «Микола Радзивил», як його називають джерела; просто «Христофором» цього Радзивила ані джерела ані історики не звать, аби не змішувати його з іншим Христофором Радзивилом, його сучасником і кривняком. На іншому місці автор називає городецький собор, що відбувся на 6-ій неділі вел. посту 1628 р., один раз — «собором у Гродьському» (?), другий раз «городенським» (?) ітп. Так само з хронологічними датами: дата вступу патр. Іоана Схолястика на патріярший престіл в кн. Лотоцького — 665 р. (замість 565); на інш. місці (у франц. резюме, долученім до книги) згадується собор 1618 р. у справі унезалежнення української Церкви від влади московського патріярха, — тут очевидно і недбальство в перекладі й заразом помилка в даті; в тімже резюме пишеться, що на соборах 1509 й 1640 рр. затверджено «Сповідання віри» й «Требник» митр. П. Могили — знову чи описки, чи недбалий вираз.

Наша рецензія надмірно розтяглася й тому мусимо урвати на цьому

наші уваги й поправки до книжки проф. Лотоцького. Помилки в ній досить багато, прогалин ще більше; та деяких прогалин уникнути було трудно, бож це перший й загальний огляд історії джерел українського церковного права. Та не вважаючи на різні помилки й прогалини, працю проф. Лотоцького можна булоб вважати навіть за значний крок наперед в дослідях над історією українського церковного права, якби не шкодили їй, з одного боку, значні методологічні недостачі (які пояснюються може тим, що проф. Л. по освіті не правник і не історик, а богослов)¹, а з другого боку — ще більше — крайний націоналізм автора, ворожнеча до великоросів, фільо-»соборництво« в оцінці давніших подій і цезаропапистичні (чи радше державопапистичні) тенденції в оцінці недавнього минулого української Церкви, фільопротестантизм ітп., — все це разом узяте позбавляє його працю необхідної наукової об'єктивності й змушує до всіх його тверджень ставитися з найбільшою обережністю.

Вячеслав Заїкин

Nikolaus CZUBATYJ. — *Literatur der ukrainischen Rechtsgeschichte in den Jahren 1919-1929.* («Przewodnik Historyczno-Prawny». Lwów 1930. I, 162-179; 263-283; 388-411, і окрема відбитка: Lemberg 1931, 8° 63).²

Спеціальні наукові досліді над історією українського права, передовсім старо-українського або старо-руського, починаються вже в другій пол. XVIII ст. (праці Татищева, що відкрив т. зв. »Руську Правду«, Шлецера, Міллера, Струбе де Пірмона та ін.); але творцем науки історії старо-руського права звичайно вважають славнозвісного німецького ученого Еверса, автора праці: *Das älteste Recht der Russen* (1826), яка відограла, можна сказати, епохальну роль в дослідях над історією старо-руського права.³ Майже рівночасно з Еверсом подав дуже цінні причинки спеціально до історії церковного права на Русі-Україні київський правосл. митрополит Євгеній Болховитинов,⁴ в котрім бацуть першого

¹ Впрочім у автора й з богословією не все гаразд; не кажучи вже про його виразний фільопротестантський ухил і »державопапистичне« освітлення церковних справ у недавній минувшині, в його праці помітні ще й сліди релігійного модернізму (на цю характеристичну рису праці автора звернув мою увагу Впр. о. проф. А. Ішак, котрому за цю вказівку складаю при цій нагоді свою подяку.

² На сю працю написав я коротку рецензію для »Дзвонів«, поміщену в ч. 2 цього місячника (с. 139) й підписану моїми ініціалами (В. З.); але — друкуючи цю рецензію — редактори »Дзвонів« без мого відома зробили в ній деякі досить істотні зміни. З огляду на це, я не можу нести відповідальности за погляди, висловлені в згаданій рецензії про працю д-ра Чубатого, поміщеній в ч. 2 »Дзвонів«.

³ Впрочім, не дуже давно Т. Тарановський, на сторінках »Сzasopisma prawn. i ekon.« (Краків 1920, т. XVIII), в спеціальній статті про працю давнього польського історика права Раковецького про »Руську Правду«, висловлює думку, що основником науки історії руського (сх.-слов'янського) права треба вважати радше Раковецького; аналогічного погляду тримається й О. Бальцер.

⁴ Пор. прим. його розвідки: *Разсужденіе о чинахъ греко-россійскія Церкви. Москва 1817* (зокрема розділ про церковний суд), *Имѣеть ли Кормчая книга силу и употребленіе въ гражданскихъ и уголовныхъ судахъ?* (в книзі: *Описаніе Кіево-Софійскаго собора и кіевской іерархіи. К. 1825*), розділ про Кормчу Книгу в нарисі: *Кипріанъ — митрополитъ кіевскій и всея Россіи* (в кн.: *Историч. словарь о бывшихъ въ Россіи писателяхъ духовнаго чина...*, Пб. 1827, т. I) ітд.; окремо треба згадати його: *Исторію російской іерархіи, в якій особливо старанно узгляднена історія Церкви й церк. устрою на Україні.*

спеціального ученого дослідника історії руського (сх.-слов'янського) церковного права.¹ — Від того часу досліди над історією українського права, світського й церковного, розвинулися дуже широко й з великим успіхом. Найбільше й найліпше досліджено, розуміється, історію старо-українського права (X-XIV ст.). Дещо менше і слабше досліджувало українське право литовсько-польської доби, але і в цій ділянці зроблено всетаки чимало (досить згадати праці Ігн. Даниловича, Іванишева, Леонтовича, Антоновича, Ор. Левицького, Лучицького, Демченка, Бальцера, Бершадського, Владимирського-Буданова, Довнар-Запольського, Домбковського, Кадлеца, Кутшеби, Лаппа, Любавського, Максимейка, Малинівського, Тарановського, Ясинського й баг. ін.). Найпізніше звернено увагу на українське право козацької доби (щойно в другій пол. XIX ст.), хоч і в цій галузі було дещо зроблено перед 1917-18 рр. — праці О. Лазаревського, Антоновича, Ів. Лучицького, О. Єфименкової, О. Кістяковського (видавця: Прав, по котрым судится малоросійській народ), Д. Міллера, Шиманова, Теличенка, Мякотина, Мик. Василенка, Слабченка та ін.; в 1909-1912 рр. бачимо вже й спроби, так сказатиб, ідеологічного освітлення історії українського права й державного устрою козацьких часів (у працях Слабченка, Василенка й Липинського), але цей період історії українського права лишився освітлений всетаки неповно і розмірно дуже мало. Дещо написано було й по історії українського права в пізнішій періоді на Кубані (праці Попки, Короленка й особливо Щербини). Історію українського церковного права (греко-католицького й православного) менше досліджувано, ніж історію світського україн. права, але всежтаки існує досить велика література й по історії україн. церковного устрою й права (історичний огляд цієї літератури я нині готую до друку).

В кожному разі, всупереч твердженню проф. М. Чубатого, ніби-то досліди над історією україн. права були поставлені в давнійшій російській державі за царських часів у тяжкі умовині — через »l'opression, exercée par le régime impérial russe«, і ніби-то щойно з упадком російського царату на Вел. Україні почався великий поступ цих дослідів,² — мусимо рішучо ствердити, що протягом XIX й на поч. XX ст. досліди над історією укр. права розвивалися з великим успіхом, і то головним чином в межах б. російської держави. Але в дослідах тих були дві дуже значні прогалини, а саме їх нерівномірність у відношенні до різних періодів історії укр. права і відсутність загальної систематизації, чи інакше кажучи брак загальних курсів історії українського права; поруч цих двох недостач, слід ще зазначити й третю, недостаточне відріжнювання українського права від права сусідних народів, особливо великоруського та білоруського.

¹ Див. нпр.: П. А. Прокошевъ, Каноническіе труды Іоанна епископа Смоленскаго. Казань 1895. — Але розуміється, що й перед митр. Євгенієм Болховитиновим були вже досліди над історією церковного права на Україні. Початком тих дослідів можна вважати вже видання митр. І. Потієм джерел до історії взаємин руської Церкви з Римом та писання Л. Кревзи, архієп. св. Й. Кунцевича, далі (вже з православного боку) З. Копистенського ітд.

² N. Czubatj. L'histoire du droit en U. S. S. R. »Przew. Hist.-Pr.« I (1930), 206.

Отже завданнями найновішої української правничої історіографії мусіли стати, передовсім, освітлення українського права (й державного устрою) козацької доби, систематизація попередних вислідів української історично-правничої науки та яскраве відокремлення українського права від права сусідних народів, а також національно-ідеологічне зясування процесу еволюції української державности й українського права, і понад те все спеціальне дослідження історії українського церковного права, як менше дослідженого, ніж укр. право світське. Дещо в усіх цих напрямках протягом останніх кільканадцяти років дійсно зроблено. Отже, появилoся кілька вельми цінних джерельних праць з історії українського державного устрою й права козацької доби (найцінніші серед них безперечно праці Л. Окиншевича й М. Слабченка). Видано кілька спроб (переважно не скінчених) загальних оглядів історії українського державного устрою й українського права: Лекції історії укр. права Р. М. Лашенка (2 томи), літографований; Огляд історії укр. права М. Чубатого, далі — мої: Лекції по історії суспільно-державного ладу України й: Головні моменти історії укр. державности; тутже треба згадати напів історично-правничу Історію України на соціал. основі Д. Багалія й популярний огляд О. Терлецького, Історія укр. держави. Зявилися й інтересні спроби національно-ідеологічного освітлення процесу еволюції укр. державности й права — Вяч. Липинського, Ст. Томашівського, Ів. Кревецького, Р. Лашенка та ін. (деякі сторони того процесу старався зясувати і я в своїх працях). Рівночасно найновіші історики укр. права в загальних оглядах і в монографіях намагалися розмежувати укр. право від права сусідних народів. Появилася й низка праць з історії укр. церковного права. — Всетаки в цілому здобутки української історично-правничої науки по 1917 р. не видаються нам такими значними, як М. Чубатому, що в значній мірі треба пояснити жакливім терором больш. влади на Вел. Україні та іншими несприятливими умовами для укр. науки. Дійсний поступ помітний в останніх роках, на наш погляд, лише в дослідах над історією державного права України в козацькій добі. Але, розуміється, певну і часом значну вартість становлять і деякі інші українські історично-правничі праці, видані за останні кільканадцять років. Будь-що-будь праць тих вийшло дуже багато; розкидані вони в найрізніших виданнях гал.-українських, наддніпрянських, емігрантських, а також і російських, польських, білоруських, литовських, німецьких і т. д. При сучасних умовах багато з тих праць лишаються невідомими навіть фаховим історикам українського права, хочби як пильно старалися вони стежити за науковими новинами. Тому критично-бібліографічний огляд найновішої української історично-правничої літератури був без сумніву дуже потрібний, і М. Чубатому за зложення такого огляду наука наша мусить бути вельми вдячна; тим більше, що огляд свій він складав дуже старанно й сумлінно. При сучаснім жалюгіднім стані нашої бібліографії поза межами ССРСР., неналагодженості звязків навіть поміж україн. ученими, не кажучи вже про звязки з ученими-чужинцями, при розкиданості видань і т. д., складання критично-бібліографічних оглядів різних галузей укр. науки є нині річю незвичайно тяжкою, — і тому жаден зі скла-

дачів таких оглядів (не виключаючи навіть такого доброго й фахового бібліографа, як Вол. Дорошенко) не уникнув досить значних пропусків. Не уникнув тих пропусків і д-р Чубатий (головно з обсягу історії українського церковного права), та розмірно пропусків тих не так уже багато; в усякому разі у Чубатого пропусків значно менше, ніж в оглядах укр. історіографії Дм. Дорошенка, Крип'якевича й Кордуби. Рівночасно з тим огляд проф. Чубатого відзначається належною безсторонністю; в ньому нема й тіни тієї однобічності й тенденційності, які зустрічаються в історіографічному огляді М. Кордуби, (котрий цілковито перекидає погляди й зміст творів несимпатичних йому авторів). Взагалі праця Чубатого має вповні науковий характер.

Та високо цінячи велику старанність, об'єктивність і науковий характер праці Чубатого, мусимо подати до неї кілька засадничих критичних уваг, поправок і доповнень.

Передовсім, ми ніяк не можемо погодитися з тою схемою та періодизацією історії української державности й українського права, які подає автор у своїм огляді. Автор признає існування до 1054 р., чи навіть до 1169 р., єдиної (einheitlich) сх.-слов'янської Київської Держави, до якої ніби-то належали й великоруські й білоруські землі. Після упадку цієї «єдиної Київської Держави», а саме спершу по смерті Ярослава Мудрого (†1054) і особливо по 1169 р., наступницею староукраїнської Держави (Київської) зробилася держава Галицько-Волинська (до 1340 р), хоч галицько-волинські князівства відзначалися деякими особливими прикметами устрою, а саме устроєм «фєвдально-аристократичним» (Nach dem Zerfalle des einheitlichen Kiewer Staates u. z. zuerst nach dem Tode Jaroslaw des Weisen (†1054) und endgültig im J. 1169 wurde der Halicz-wolhynische Staat zum Nachfolger des altukrainischen Staates (bis 1340), obwohl die Halicz-wolhynischen Fürstentümer manche separate Verfassungsmerkmale aufweisen (feudale Aristokratie). — Далі зазначає автор «другий період» (1340-1648), коли більшість укр. земель входила в склад Литовсько-Руської, а потім Польсько-Литовської держави й створила разом з Литвою та Білоруссю спільне західноруське право (westruthenisches Recht). — В третім періоді (1648-1784) на українських землях «по тамтім» боці Дніпра існувала «напів-суверенна» «козацька держава», котра, хоч була під протекторатом московських царів, мала свій особний державний устрій і своє власне право. — «Зі знищенням державного характеру України (1784) кінчається історія укр. права. В ХІХ ст., на думку д-ра Чубатого, може бути мова тільки про звичаєве право українського народу».

Схема ця нас зовсім не задовольняє, й з історично-правничого погляду є вона в багатьох точках невідповідною. Передовсім, автор — не вважаючи на те, що сам працював у ділянці історії церковного права — забуває, що, крім права, утвореного державою й права звичаєвого, існує ще право церковне. Отже й після упадку української держави та знищення української автономії, крім українського звичаєвого права, лишалося ще, яко «діюче» або «обов'язуюче», право церковне (хоч — як бачимо низше — й українське право, утворене державою в ХІХ ст. не зовсім зникло); правда, православна Церква на Україні вже під

кінець XVIII ст. утратила своє особне право, але греко-католицька Церква мала і має своє власне право увесь час.

Далі, звертаючись до схеми історії української державности, бачимо, що автор ігнорує так звані напів-історичні часи. Правда, можнаб поставити питання, чи мають «напівісторичні часи» якесь значіння й інтерес для історії укр. державности й права й чи можлива навіть взагалі історія державности й правá на укр. землях в напів-історичних часах. Думаю одначе, що на обидза питання треба дати відповідь позитивну. На значіння тої найдавнішої історії державности й права на наших землях (не тільки в «антськім», але й у «скито-сарматськім» періоді) вказував уже давно Самоквасов; вінже дав і спробу характеристики найдавнішого права україн. земель та вказав на подібности й звязок того права з пізнішим старо-руським правом IX-XII вв. Тепер, коли, на підставі вже значно більшого археологічного матеріалу й користаючись досконалішим методом, М. Ростовцев виявив яскраво непереривність культурної традиції на укр. землях від скито-сарматських часів до кінця першого тисячоліття по Р. Хр., історія державности й права на укр. землях у найдавніших часах набирає тим більшого значіння. Узгляднення тих найдавніших часів потрібне також для яснішого зрозуміння державного устрою й права Русі-України IX-XIII ст.; бо далеко неоднаково, чи Русь IX-XI ст. мала перед собою довгу історію й була наступницею культури й державности, що існували вже понад тисячу літ на укр. землях, чи вона знаходилася щойно у первісній стадії — творення початків державного устрою. А що на підставі навіть обмежених наших відомостей про державність і право українських земель перед IX ст., всетаки можливо писати історію державности й права в тих часах, про це свідчать праці Самоквасова, Мацейовського, Кадлеца, Бальцера й ін.; зокрема звертаємо увагу на класичну працю високо-заслуженого львівського ученого О. Бальцера: *Uwagi o kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej* (вид. в 1929 р.), в котрій цей учений в значній мірі освітлює також найдавнішу історію державного устрою всіх взагалі словянських племен.

Що торкається характеристики державного устрою старої Русі-України, не можна погодитися передовсім із твердженням про існування до 1054 р. чи навіть до 1169 р. «des einheitlichen Kiewer Staates», у склад якого ніби-то входили всі сх.-словянські землі. Як це вже давно виявили В. Сергеевич та ін. російські й українські історики права, єдиної сх.-словянської держави в IX-XII вв. не було. Київщина, Волинь, Галичина, Турово-Пінщина, Сіверщина, й таксамо землі Полоцька, Новгородська, Суздальська та ін. віддавна були окремими державами. Лише на короткий час об'єднували їх, але й то лише зовнішними зв'язками (скоріше міжнародноправного ніж державноправного характеру) деякі київські князі — Олег, Ігор, Святослав, Ярополк, Володимир, Ярослав; але це не було справжнє державне об'єднання, лише особиста унія, або данницька залежність, васалітет ітп.; до того-ж об'єднання це не обіймало здається ніколи всіх сх.-словянських земель, а лише більшу чи меншу їх частину, і — що найголовніше — бувало дуже коротким, бо зі смертю майже кожного із цих князів об'єднання розривалося, а часом і за їх життя васалі

піднімали повстання (Древляне проти Ігоря, Святополк Туровський і Ярослав Новгородський — проти Володимира ітд.). Ані смерть Ярослава Мудрого (в 1054 р.), ані 1169-ий рік (в котрім Київ на короткий час був занятий суздальсько-володимирським князем Андрієм Боголюбським), з погляду історично-правничого не внесли істотних змін в державно-правні відносини сх.-словянських земель-держав (хоч розуміється не лишилися без впливу на їх біжучу політику).¹

Так само не можна погодитися з твердженням, що Галицько-Волинська держава була під оглядом історично-правним наслідницею Київської. Що найбільше, можна говорити про наслідництво Київської держави Галицько-Волинською з погляду культурного, може навіть національно-ідеологічного, почасти теж може й економічного, але ні в якому разі — з погляду історично-правничого. Волинська й Галицька землі-держави не повстали з руїн Київської держави, а існували поруч із нею від давніших часів, в кожному разі перед 1054-1169 р.; з другого боку й Київська держава не перестала існувати ні в 1054 р. ні в 1169 р. Правда, її політичну могутність в XII ст. захитано, але її окремішну державність не знищено.

Перебільшеним треба також вважати твердження про відмінність галицько-волинського суспільно-державного устрою від київського. Д-р Чубатий додачує в Галицькій і Волинській землях-державих XII-XIV вв. риси фєвдалізму, Як що він розумінню »фєвдалізм« надає ширший зміст (як то роблять часто новіші російські історики, особливо марксисти), з цим можна погодитися, але риси такого »фєвдалізму« можна знайти і в Київщині і навіть у великорус. землях (порів. студії Павлова-Сильванського, Тарановського), — отже в тім ще нема особливости галицько-волинського суспільного устрою. Але, як що д-р Чубатий термінові »фєвдалізм« надає вузле розуміння, поширене в зах.-європейській науці, тоді — ледви чи його твердження про »фєвдальний« устрій Галичини й Волині в XI-XIV ст. булоб вповні вірним.

В III-ім періоді (1648-1784), по словам проф. Чубатого, існувала начебто одна »козацька держава« — »по тамтім« боці Дніпра, себто очевидно Лівобережна Гетьманщина. Алеж, крім Лівобережної Гетьманщини, існувала якийсь час, яко окрема держава, Правобережна Гетьманщина; крім того існували ще невеличкі держави, т. зв. слобідсько-українські »полки« й державоподібна організація »Війська Запорожського«,² не кажучи вже про недовговічне українське »Військо Волж-

¹ Докладніше це питання я старався висвітлити в ін. моїх працях (Головні моменти історії укр. державности, Варш. 1923; *Chrześcijaństwo w Europie Wsch. w połowie X w.*, »*Елліс*« кн. I-IV; Християнство на Україні за часів кн. Ярополка I, »Зап. ЧСВВ.« т. III; Русь, Византия и Римь, »Китеж« 1928, кн. VI-X; Русь, Україна і Великоросія, »Дзвони« 1931, кн. 1-3); тому на цім місці довше над сим питанням не зупиняюся.

² Питання про українські держави XVII-XVIII ст. докладніше я старався освітлити в моїй дисертації про *venia legendi*: Соединение Украины с Московским государством (1919) і в Лекціях по історії суспільно-державного ладу України (част. вступна, Варш., 1924, розд. II-IV), а також коротко в нарисі: Головні моменти історії української державности. — Л. Окиншевич в рецензії на мої: Гол. моменти історії укр. держ., покликаючись на »авторитет« Д. Багалія, підніс гадку, що Слобідські.

ське». «Козацька держава», як досить невдатно називає М. Чубатий Гетьманську Україну XVII–XVIII ст., перебувала, по його словам, під протекторатом російських царів — і то неначе аж до 1784 р., та в дійсності, очевидно, було інакше. Питання про те, який характер мало зєднання України з Великоросією в 1654 р. й пізніше, належать до найбільше спірних в історично-правничій науці. Тут не місце розглядати це складне, але дуже цікаве питання. Та в кожному разі, як що навіть погодитися з М. Чубатим, що Переяславська умова усталювала лише протекторат царя над Україною, не підлягає ніяким сумнівам, що з часом залежність України від Росії стала значно більшою; в кожному разі, в XVIII ст. зв'язок України з Росією ніяк не можна назвати протекторатом.

Незрозуміло, чому Чубатий кладе кінець укр. державности на 1784 р. Кінець гетьманства і разом Гетьманщини, яко держави, наступив 1764 р. (тогож року знищено й окремішність Слобідських «полків»); після того на Гетьманщині лишалося ще щось в роді автономії, на чолі б. гетьманської України стояла т. зв. «Малоросійська Колегія», але в 1781 р. скасовано й Колегію й генеральний суд, і генеральну та полкову управу і т. ін., словом знищено й автономію. Військо Запорожське зруйновано в 1775 р.

Д-р Чубатий гадає, що зі знищенням укр. державности (в 1784 р.) «кінчається також історія укр. права». З цим рішучо не можемо погодитися. Передовсім, як ми вже згадували, й по 1784 р. принаймні серед частини укр. народу лишалося своє церковне право, котре має за останні 150 років немаловажну історію. Далі, хоч українську державність скасовано й на Гетьманській і на Слобідській і на Степовій Україні, деякі рештки її ще якийсь час лишалися: маємо на увазі Задунайську Січ (що існувала до 1828 р.) і особливо Чорноморське, а пізніше Кубанське Військо, котре продовжувало своє існування до 1920 р. і, хоч правда вже на поч. XIX ст. втратило державоподібні риси своєї організації, а потім і автономію, але задержувало в своїм устрою багато своїх особливих питомостей. — Далі, на самім кінці XVIII ст., за царювання імп. Павла I (1796–1801), на короткий час повернено частинно давний устрій на Україні, відновлено генеральний суд і т. ін. Крім того, зі знищенням укр. державности за Катерини II, не скасовано українського права. І на Лівобер. Україні, б. Гетьманщині — а саме в Чернигівщині й Полтавщині й на Правоб. Україні, прилученій до Росії від Польщі, до серед. XIX ст. уживалося зах.-руське право (Литовський Статут, магдеб. право ітп.). А навіть і пізніше — аж до 1919 р. задержала обов'язуюче значіння в Чернигівщині й Полтавщині ціла низка норм Литовського Статуту під виглядом «особливих місцевих законів

полки були тільки автономними крайми, а не малими державами («Праці Комісії для вивуч. іст. зах.-рус. та україн. права», вип. 2, ВУАН, 1926); але покликуння на Багалія виглядає просто комічно: Багалій взагалі в історично-правничій науці ніяким «авторитетом» не є; до того, кажучи про «автономію» Слоб. полків, Багалій навіть не думав давати історично-юридичної кваліфікації, а просто зазначав певну осібність Слобожанщини від Росії. Взагалі, Окиншевич виявив лише свою неознаюменість з питанням про правне становище Слоб. полків у XVII–XVIII ст.

Чернігівської й Полтавської губерній». На поч. XIX ст. навіть проєктовано перевести кодифікацію зах.-руського права ітд. В кожному разі й з цих коротких наших уваг видно, що історія укр. права не скінчилася зі знищенням укр. державности в 2-ій пол. XVIII ст. Узгляднення історії укр. права в кінці XVIII, в XIX, і на поч. XX ст. важне між ін. і для усталення неперервної традиції укр. права, яке почало відроджуватися з відбудуванням Української Держави в 1918 р. Цього незвичайно важного моменту — відродження укр. державности, М. Чубатий у своїй схемі так само чомусь не зазначив.

Вкінці, обговорюючи схему історії укр. державности й права, вважаємо необхідним порушити ще два питання, а саме про український елемент в польсько-литовській державности по Люблинській унії й про український елемент у Молдавській державі й молдавським праві. Як відомо, устрій »Річи-Посполитої« по Люблинській унії прибрав незвичайно своєрідні форми: з одного боку, начебто Польща й Литва разом з приналежними до них українськими й білоруськими землями злилися в єдину унітарну державу, з єдиним соймом (так що начебто велике князівство Литовське не мало більше навіть автономії, бо правотворчий орган-сойм був спільний для »Литви« й »Корони«); але, з другого боку, головна вага й у праводавстві й в ін. найважливіших справах переноситься на соймки, так що сойми, як кажуть деякі дослідники, стають неначе »конгресами«, на котрих лише порозуміваються представники соймків; окремі землі, з котрих складається Річ-Посполита, зокрема Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина ітд. ніби продовжують своє державне існування, чи інакше кажучи, залишаються державоповібними організаціями; українська державність на Київщині, Волині, Поділлі ітд. неначебто існує, хоч і в обмежених формах, майже до самого упадку Річи-Посполитої; колиж польські поступовці централісти роблять спробу сцентралізувати Річ-Посполиту (конституція 3-го мая), проти них виступають »тарговичани«, майже виключно кресовці, котрі боронять при тім також певної окремішности »кресових« земель. Не обстоюю цих поглядів категорично; висловлюю радше в тій цілі, щоби викликати обговорення цього питання в нашій науковій літературі. — Друге питання, про участь українського елемента в молдавській державности й праві, почасти більше ясне, почасти навпаки темніше. Не підлягає ніяким сумнівам, що в молдавській культурі до XVII ст., а почасти й пізніше, був дуже сильним словянський і зокрема український елемент; отже а ргіогі є право припускати, що український елемент мусів відіграти певну роль в молдавській державности й відбитися в молдавським праві. Але дослідів у тім напрямі майже нема. — Очевидно, що неузгляднення сих двох питань у схемі Чубатого не можемо ставити йому в провину, з огляду на їх невиясненість і спірність.

Переходячи до розгляду й оцінки самого огляду д-ра Чубатого, мусимо передовсім зазначити, що автор, на наш погляд, обійняв у своїм огляді може занадто вже великий матеріал. Він зазначив у нім чимало дрібних і слабеньких творів, часом навіть таких, про які може ліпше булоб навіть не згадувати (або як що вже згадувати, то хіба з відповідною гострою оцінкою). Тимчасом автор іноді дає досить слабим тво-

рам прихильну оцінку, нпр. нарисові Т. Галіпа, поміщеному в Ужгородськiм «Наук. Збiрнику т-ва «Просвiта» за 1928-29 р.» (прихильна оцiнка Чубатим цього нарису й деяких iнших слабих рiчей викликала, до речі сказати, серед чужих учених, так сказатиби, скептичне вiдношення до огляду д-ра Чубатого, — вiдношення не оправдане, бо поза кiлькама справдi невiдповiдними оцiнками, в загальному огляд Чубатого має вповнi поважний науковий характер). Отсе узгляднювання деяких слабих писань, часом навiть з невiдповiдно прихильною оцiнкою, тим бiльше кидається у вiчi в оглядi проф. Чубатого, що рiвночасно працi високої наукової вартості, навiть деякі працi просто-таки епохального значiння, згадуються лише коротенько, без жадної оцiнки, без з'ясування їх ваги (нпр. «Україна на переломі» Липинського, велику роль котрої для нашої науки яскраво з'ясували Ст. Томашівський, І. Крип'якевич, І. Кревецький та iн.) або й не згадуються зовсiм («Релігія й Церква в історії України» Липинського, далі короткі, але дуже важливі нариси Томашівського і низка iнш.) Взагалі, наш автор не відрiзняє золотого колосся від непотрiбного, а часом і шкiдливого кукiля. І вського, хто хоче користуватися оглядом Чубатого, можна сказати, придавлює безліч назв рiжних праць, поданих без належного розрiжнення між ними того, що дійсно заслуговує на увагу. Через те користування цим оглядом, особливо для учених-чужинцiв, не вважаючи на всі його позитивні риси, буде досить тяжким.

Слiд також висловити жаль, що автор не зазначив у своїм оглядi головних iдеологічних і методологічних напрямів у сучасній українській історично-правничій науцi. Протягом останніх двадцяти рокiв, особливо в дослiдах над історією державного й церковного устрою України, бачимо дуже цікаву зміну ідеологічних напрямів і шукання нових шляхів наукового дослiдження. Старе народництво, що панувало (мимо, опозиції Куліша й Драгоманова) в українській історичній та історично-правничій науцi від часів Костомарова аж до недавнього часу, тепер уступає місце iншим. Останнім «могиканом» народництва в нашої історичній науцi, особливо в дослiдах над історією державного ладу України, є Мих. Грушевський; з iнших визначних учених народницької ідеології тримається лише О. Мицюк, дослiди котрого над історією аграрної політики мають безпосереднє вiдншення до історично-правничої науки; та ще до певної мiри народницькі погляди відбиваються у працях бл. пам. Р. М. Лашенка та у самого М. Чубатого. Але бiльшість українських істориків державного ладу творять нові ідеологічні напрями: національно-державницький (Вяч. Липинський, І. Крип'якевич, Вол. Залозецький, Вас. Кучабський, О. Терлецький, Д. Олянич, Теофiль Коструба;¹ давніше до цього напрямку належали й Ст. Томашівський та І. Кревецький), марксістський (до якого волею або неволею належать нині всі історики й історики права на Вел. Україні) і нарешті найно-

¹ Впрочiм, в межах цього напрямку є дуже вiдмінні розгалуження; що до самого основоположника цього напрямку Вяч. Липинського, в нього націонал-державництво властиво було лише одним з елементів історичного світогляду, враз із класократичним монархізмом та яскравими христiянсько-етичними елементами; порiв. мою ст.: Вяч. Липинський, як історик, «Дзвони» 1932, ч. 6.

віший напрям, котрий може найліпше буде назвати католицьким, започаткований Ст. Томашівським; в самого Томашівського католицька ідеологія, правда, змішується подекуди з іншими; але в інших істориків, що наближаються в більшій або меншій мірі до тогож напрямку, нпр. у І. Кривецького й о. Й. Скрутеня, історичний світогляд є очевидно вже чисто католицький. Подібно й в українській історично-каноністичній науці бачимо нині кілька напрямів: народницький або народницько-соборницький, дуже поширений серед православних істориків (та ніби-істориків) церковного устрою (але до цього напрямку схиляється, як це не дивно, й дехто з істориків церк. устрою — католиків), державницький або «державопапистичний» (це властиво змодифікований «цезаропапистичний» напрям; найяскравіше він відбився в статтях Ол. Лотоцького й Вікула), «єпископалістичний» (поширений виключно серед православних; порів. праці архієп. Олексія Громадського, гр. Граббе та ін.) і католицький та «фільокатолицький». Це, здається, основні течії в сучасній українській науці історії державного й церковного устрою. Тут не місце спинятися докладніше над цим питанням. Думаємо, що узгляднення й характеристика цих течій повинні були б знайти в критично-бібліографічному огляді найновішої української історично-правничої науки й сприяли б яснішому зрозумінню шукань і шляхів цієї науки в останніх часах.

Думаємо, що в примітках до огляду треба було б подати, принаймні, найважливіші рецензії на історично-правничі праці. Прецінь деякі з тих рецензій мають значну наукову вартість і часом уявляють собою властиво навіть невеликі самостійні розвідки, прим. рецензія Томашівського на праці Пархоменка про початки Руси, йогож рецензія на працю Бавмгартена: *Généalogie et mariages occidentaux des Rurikides russes* (обидві рецензії в «Kwartalniku Histor.»), рец. В. Абрагама на працю Домбковського: *Stosunki kościelne w ziemi Sanockiej w XV st.* (ibid.), рецензії М. Василенка на різні праці, зокрема на працю самого М. Чубатого: Про правне становище Церкви в козацькій державі (в «Працях Комісії по виуч. історії зах.-рус. та україн. права») ітд. Особливо було потрібно, як нам здається, зазначити рецензії, писані на зах.-європ. мовах, про праці на українській та ін. словянських мовах. Такі рецензії допомогли б тим західним ученим, які не знають словянських мов, але цікавляться нашою історично-правничою наукою, принаймні почасти, по рецензіям, познайомитися з деякими її здобутками.

Далі мусимо зазначити, що д-р Чубатий, як нам здається, занадто тісно обмежує рямці історично-правничої науки. Очевидно, що цілу низку праць дуже важних для історії укр. права, не зазначає він тому, що не вважає їх за історично-правничі, нпр.: Нарис укр. історіографії Дм. Багалія, Огляд україн. історіографії Дм. Дорошенка, Введення в руську історію Є. Шмурла і Введення в руську історію В. Пічети, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes* М. Бавмгартена, *The origin of the Russian State on the Dnieper* М. Ростовцева та низку інших, з котрих багато, до речі сказати, одмічає у своїй великій праці «Powszechna kronika historyczno-prawna za lata 1920-1925» проф. П. Домб-

ковський.¹ Але праці того роду, що стоять на межі історично-правничої науки й споріднених наук, розуміється, повинні були ввійти в огляд історично-правничої науки, бо вони часто дають навіть більше вартісне освітлення історії права, ніж праці суто-історичноправничі; тому західна історично-правнича бібліографія звичайно завжди нотує такі праці.

З загальних оглядів історії україн. права д-р Чубатий зазначає лише: Лекції по історії укр. права Р. Лашенка та свій Огляд історії україн. права (літографований), обидва нескінчені, але не подає ані короткого змісту цих оглядів, ані характеристики їх з погляду методологічного й ідеологічного, ані оцінки огляду проф. Лашенка, про що треба дуже пожаліти.² Тут же згадує (на жаль, занадто розгально) Історію Руси-України М. Грушевського, в котрій, як відомо, цілі розділи присвячені історії українського суспільного, державного й церковного устрою й взагалі історії україн. права. Очевидно, що тут же при перегляді загальних курсів (або інакше, оглядів) історії укр. права треба було згадати також курси історії сх.-слов'янського права О. Малинівського, що виходили на російській мові під різними назвами в 1918-1919 рр. (Історія русской культуры, Історія русскаго политическаго строя і т. п.), Історію України на соц.-економічному ґрунті Дм. Багалія (Київ 1928), в котрій розглядається головню історія суспільно-політичного устрою України, Історію україн. держави О. Терлецького (котра є властиво коротким і популярним оглядом історії укр. державности та державного устрою України), Очеркъ історії права русскаго народа Г. В. Вернадського, (Прага 1924), в котрім узглядиюється почасти й історія укр. права, зокрема розглядається питання про правний характер українсько-московського зєднання, *Historje prawa rosyjskiego, cz. I: Historja ustroju państwowego* Т. (Ф.) Тарановського («Пamiętnik Hist.-Prawny», під ред. П. Домбковського, т. VI, зош. 1, Львів 1928) то що. До загальних оглядів історії українського права належить, без сумніву, і мій нарис: Головні моменти історії української державности («Трибуна України», 1923. ч. V-VII і окремо: Варшава 1923), котрий одначе автор чомусь згадує не серед загальних оглядів, а серед праць про Переяславську умову 1654 р.³ Крім того, думаю, що коли автор вважав за потрібне згадати про отсей мій короткий нарис, що властиво є лише конспектом моєї другої ширшої праці: Лекції по історії суспільно-державного ладу України (частина вступна, вид. Вищих Курсів Українознавства у Варшаві, 1924), то тим

¹ Див. нашу рецензію на сю цінну працю висше, ст. 406.

² Д-р Чубатий подає між ін., помилково назву II тому «Лекцій» проф. Лашенка: «Державне право 2-гої доби». В дійсности вона називається так: «(Лекції по історії українського права). Частина друга: Литовсько-польська доба. Випуск перший: Пам'ятники права». Ріжниця, як бачимо, велика й істотна. Найгірше те, що з невірно поданої назви читач огляду Чубатого, незнайомий з працею Лашенка, невірно уявлятиме собі зміст II тому «Лекцій» Лашенка. В кожному разі, дивно, що М. Чубатий невірно означив назву (а разом з тим і зміст) другого тому єдиного у нас друкованого загального огляду історії україн. права.

³ При тім автор помилково подає зміст цього нарису, кажучи, ніби-то я в цім нарисі розглядав «die internationale Lage der Ukraina im XVII Jh.» В дійсности, в цім нарисі я даю короткий огляд історії української державности й державного ладу України від найдавніших (антських) часів до наших днів.

більше треба було згадати про цю мою другу ширшу працю,¹ але він не згадує її зовсім.

На другім місці (після загальних оглядів) проф. Чубатий дає перегляд праць по методології історії укр. права. Праць таких називає він небагато: Л. Окиншевич, Наука історії укр. права («Україна», 1927, I-II); О. Малинівський, Про складання курса історії права укр. народу («Праці»² т. III, 1927); Йогож, Як треба вивчати й знати історію укр. права («Червоне Право», Харків 1928, 15-16); В. Новицький, Державне минуле України, як предмет науки («Україна», 1929, IX: це зовсім слабенька стаття, якої можна було б і не згадувати; або, коли вже згадувати, треба було зазначити її слабкі сторони, недостатнє опанування методології історії права, недостатнє знайомість з російською історично-правничою літературою, бажання автора за всяку ціну сказати щось «нового» ітд.); J. Adamus, Z zagadnień prawa litewskiego (Львів 1926); С. Борисенко, Методологічні питання в науці історії литовсько-руського права («Праці» т. VI, 1929); П. Сосенко, Етнологічні первні в староукраїнським праві (Львів 1924); М. Грушевський, Початки громадянства (Прага 1924) та кілька праць по методології звичаєвого права. Загалом, як бачимо, небагато. Кидається у вічі відсутність згадки про високоцінну українську працю по теорії й методології права взагалі, в котрій даються цінні уваги спеціально по методології історії укр. права: Загальна наука права й політики Ст. Дністрянського (Прага 1923).³ Далі Чубатий не згадує цікавих (хоч правда далеко недосконалих) праць Дм. Багалія: Нарис української історіографії (Київ ВУАН., в. I. 1922, в. II. 1925)⁴ і Історія України на соціальной основі (Київ 1928); сбидві вони мають методологічний вступ (порів. мою ст.: Спроба систематичного викладу української історіографії — в «Зап. НТШ.», т. 144-145, а про неї рец. Л. Окиншевича в «Працях» вип. III, 1927; див. також мою рец. на перший випуск Нарису укр. історіографії Багалія — в «Старій Україні», 1925, ч. 5). Не знаходимо також згадки про неопозбавлену інтересу полеміку з приводу Лекцій по історії укр. права Р. Лашенка в «Працях» т. III (сс. 395-420), про нарис М. Слабченка: До методології історії робітничого класу («Черв. Шлях», 1927, ч. 5),⁵ про дуже важні праці В. Пічети: Распрацоўка гісторыі літоўска-беларускага права XV-XVI ст. у гісторыяграфіі («Полымя», 1926 N 8; 1927, N 2; для методології історії укр. права ця праця не менше важна, ніж для методології історії права литовського та білоруського)⁶ та Введение в русскую историю (М. 1923),⁷ про Введение въ русскую историю Е. Шмурла, про праці Т.

¹ Див. рец. про сю працю — С. Томашівського в «Записках ЧСВВ.» II, 464-465.

² Так скорочено називаю тут і низше: «Праці Комісії по вивчуванню історії західно-руського та українського права», вид. ВУАН.

³ Цікаво, що, проминувши цю працю Ст. Дністрянського при перегляді творів з методології історії укр. права, М. Чубатий проте згадує її в своїм огляді на іншому місці, обговорюючи праці з історії старо-українського права.

⁴ Порів.: P. Dąbkowski, Powszechna kronika historyczno-prawna za lata 1920-1925 («Pamiętnik Historyczno-Prawny» V, 1), Львів 1927, 264.

⁵ Порів. про неї рец. Л. Окиншевича — «Праці» III, 424-426.

⁶ Порів. також цінну рецензію про неї Л. Окиншевича — «Праці» III, 429-432.

⁷ Порів.: P. Dąbkowski, Powszechna kronika historyczno-prawna, 205.

(Ф.) Тарановського: Увод у историју словенских прав (Београд 1923)¹ і Славянство, какъ предметъ историко-юридическаго изучения («Труды IV Съѣзда русскихъ академическихъ организаций за границей», Бѣлградъ. 1929)² та низку інших праць методологічного характеру, яких вчисляти ми тут не можемо, бо це розтяглоб іще більше й без того широку нашу рецензію.

З методологією історії права найтісніше лучиться філософія історії права, галуззю якої до певної міри є й державно історична філософія, якою почали в нас цікавитися найповажніші наші учені, мислителі й публіцисти в останніх часах. Очевидно, що найкапітальніша праця сього роду в нас це: Листи до Братів-хліборобів Вяч. Липинського, котрі між ін. дають спробу представлення української й загальної суспільно-політичної історіософії, що має велике значіння й для методології історії укр. права. Липинському також належить спроба й церковної й церковно-правничої історіософії в його праці: Релігія й Церква в історії України (порів. рецензії про сю працю: Д. Чижевського в «Спудей» 1926, N 5 й мою в «Евліс» 1927, II, 173-178). На особливу увагу заслуговують також розкидані в різних часописах нариси Ст. Томашівського, котрі зачіпають нераз основні питання української й загальної суспільно-політичної історіософії.³ Ріжні питання з тоїж ділянки порушували також Ів. Кревецький (Традиції українських революцій в «Ділі» за 1924, Українська історіографія на переломі в «Записках НТШ», т. 134-135,⁴ та ін.), Ів. Крипякевич, В. Залозецький та інші. Всі ці праці й писання д-р Чубатий у своїм огляді обійшов мовчанкою, хоч деякі з них мають чималий інтерес для історії державного (згл. церковного) устрою України.

Ми не можемо тут переглядати далі докладно всього огляду д-ра Чубатого та робити поправки й доповнення до всіх його частин. Значимо лише деякі прогалини, які нам особливо кинулися у вічі. Отже передовсім не знаходимо в огляді Чубатого праць, що відносяться до т. зв. *tempus iuris ruthenicalis*. Нема праць з найновішої історії державного ладу України (до речі, одна з найважніших серед цих праць — Державний лад в зах. обл. У. Р., написана самим Чубатим). Не згадані праці з історії аграрної політики О. Мицюка, дуже важні для історії

¹ Порів. цінні рецензії: О. Малиновського («Праці» III, 424-426), А. Єлачича («Przewodnik Historyczno-Prawny» I, 68-70, (хорват. мовою), П. Домбковського (в його: Powszech. kron. histor.-praw., 241-242) та ін.

² Порів. цінну рец. І. Адамуса в «Przew. Hist.-Prawnym» I, 70-75. Про значіння цих праць Тарановського для методології історії укр. права ледви чи треба говорити; воно мусить бути ясне для кожного, хто займається історією права. — Може слід булоб зазначити також і деякі інші праці з методології порівнюючої історії словянського права, нпр.: V. Rauscher, K diskusi o úkolech právních dějin slovanských в журн. «Bratislava» III (1929).

³ Про значіння суспільно-політичної історіософії Томашівського для історії держ. ладу України — див. мою ст.: Украинская историческая литература пслѣдних лѣт («На чужой сторонѣ» XII, 1925; згадує цей мій огляд Й. Скр. у «Записках ЧСВВ», II, 486); тамже й спроба характеристики сусп.-політ. історіософії Т-го. Спис праць Т-го (на жаль, без зазначення часу й місця друку) за останні роки доданий до його кн. Десять років укр. питання в Польщі (Лі. 1929).

⁴ Порів. мою рец. в «ЛНВ», 1925, май.

укр. права.¹ Нема згадки про високоцінну працю О. Бальцера: Uwagi o kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej (Л. 1929, відб. з »Księgi Pamiątkowej ku czci Wł. Abrahama«), котра, як ми згадували вже, безпосередно відноситься також і до найдавнішої історії державного устрою наших земель.² Не згадані й численні праці (кількадесят) про початки державности на українських землях — Андріяшева, Беляева, Биковського, Бравна, Мошина, Пархоменка, Погодина, Ростовцева, Смирнова, Флоровського, Шмурла і баг. ін.³

Не згадав М. Чубатий у своїм огляді деяких праць про »Руську Правду«, та взагалі про старо-руське право, навіть таких, що викликали голосніший відгук у науковій критиці, як нпр. розвідка Т. (Ф.) Тарановського в »Czasopismie prawniczym i ekonomicznym« (1920) про праці Раковецького про Руську Правду, томи I. і II. Prace etnologiczne бл. пам. Ст. Цішевського (Warsz. т. I, 1925, т. II, 1929),⁴ серед котрих знаходимо цінні розвідки з порівнюючої історії права словянських народів: Południowo-słowiańska sprzązka i otarica Prawdy Ruskiej, Starorusy ogniszczanie a staropolska czeladź, Staroruski potok i razgrablenije oraz staroruska opała a staropolskie wyświecenie itd.⁵

Не зазначені в огляді М. Чубатого й деякі праці з історії права т. зв. »литовсько-руського«. Передовсім, автор поминає мовчанкою майже всі праці дотичні історії Люблинської Унії, вважаючи, очевидно, що це питання не належить до історії укр. права; але нам здається, що питання про Люблинську Унію повинно розглядатися рівночасно в історії державного права всіх чотирох народів, котрих обєднала Люблинська Унія й що для історії укр. державного права питання це має майже таке саме значіння, як питання про Переяславську умову, Гадяцькі пакти і т. п. Зокрема в цім питанні важно з'ясувати, оскільки Люблинська Унія централізувала українські, білоруські, литовські та польські землі й чи лишалися після цієї Унії ще які рештки державности або автономії цих земель. — Та й крім праць про Люблинську Унію, не згадані в огляді проф. Чубатого деякі твори з історії польсько литовсько-»руського« державного права XIV-XVIII ст., нпр.: Wpływ sprawy ruskiej na państwo polskie w XIV w. Ст. Закшевського (»Przegląd Historyczny«, 1921), Elementy składowe ustroju litewskiego В. Каменецького (Warsz. 1924-?), Federacja czy unja Фр. Равіти-Гавронського (»Zmartwychwstanie«, miesięcznik, Bydgoszcz 1922, z. IV, s. 188-203; тут зясується правний

¹ Порів. мої рецензії в »Нашій Бесіді« 1926, чч. 2 і 11; див. також: М. Полянський, О. К. Мицюк, як економіст (»Поступ« 1930, VI-X).

² Так само не згадав М. Чубатий і другої цікавої праці з історії найдавнішого словянського права бл. пам. К. Кадлеца, Првобитно словенско право пре Х века, виданої 1924 р. по сербськи з доповненнями Т. Тарановського; ця праця висвітлює як державний устрій, так і цивільне, карне та судове право різних словянських народів, м. ін. й Русь.

³ Список цих праць (не вичерпуючий) псдав я в примітках до ст. Спір про початки Русь (»Зап. ЧСВВ.« III, 591).

⁴ Третій том »Prace etnologiczne« Цішевського вийшов у 1930 р. (також у Варшаві).

⁵ Порів.: Dąbkowski, Powszechna kronika, 30; про значіння праць Цішевського для історії права див. короткий, але змістовий науковий некрольог Цішевського, написаний Адамом Фішером (»Przewodnik Hist.-Prawny« 1930, кн. 2, с. 198-201).

характер зєдинення українських, білоруських та литовських земель у т. зв. »Вел. Кн. Литовськїм«) та інші. Не згадані й деякі праці з історії »зовнішнього« »литовсько-руського« права, як прим. розвідка Бернштейна про Литовський Статут,¹ видання Метрики литовської,² та ін. Не згадана цікава розвідка Ед. Вінклера, Projekt biskupa Wereszczyńskiego regularnej armji polskiej na kresach³ та низка інших.

Думаємо, що в огляді української історично-правничої науки варто булоб подати також відомости хочби про найважливіші праці з історії філософії права, сусп.-політичної філософії та правно-політичної ідеології на Україні (порів. деякі розділи в працях Дм. Чижевського: Філософія на Україні й Нариси з історії філософії на Україні, в котрих подана й література цих питань);⁴ зокрема заслуговують на увагу праці М. В. Шахматова з історії правової та політичної ідеології старої Русі, по історії правничої науки й освіти на Україні.⁵

Слід булоб згадати й важливі історіографічні огляди, в яких поданий перегляд чи то давнішої чи новішої літератури по історії укр. права — отже огляди Дм. Дорошенка, Дм. Багалія, Р. Лашенка (в »Славянскої Книгѣ«), П. Домбковського (деякі розділи Powszechnej kroniki historyczno-prawnej), І. Крипякевича, Вол. Дорошенка (в »Україні«), S. Salaville («Echos d'Orient», 1929, I-III, 84-91, також відповідні розділи в Догм. незед. Сходу о. Ішача, Theol. dogm. Christ. Orient. M. Jugie, в кн. Русская богосл. наука Глубоковського ітд.

Можливо, що автор не узглядив цих праць і оглядів через те, що його праця й без того сильно розрослася, може й з деяких інших причин; тому не хочемо робити йому з того закиду, лише жаліємо, що він їх проминув, бо узгляднення їх, як нам здається, збільшилоб вартість його праці.

Дещо докладніше зупинимося ще на перегляді М. Чубатим праць з історії укр. церковного права. Праць таких Чубатий згадує зовсім небагато; не зазначає жадної з праць західно-європейських, не згадує чомусь жадної розвідки по історії взаємовідносин української Церкви з Римом (навіть своєї власної!), хоч, здавалосяб, не може бути сумніву, що такі розвідки належать до історії церк. устрою, проминає також писання по найновішій історії церк. устрою. Оскільки не помиляемося, Чубатий зазначає лише п'ятнадцять розвідок з історії укр. церк. права дев'ятох авторів (Герляха, О. Грушевського, Лотоцького, Федоренка, Чер-

¹ Порів. рец. І. Адамуса — »Ateneum Wileńskie« 1923, с. 569-573.

² Рец. Г. Ловмянського — »Ateneum Wileńskie« 1923 с. 268-274.

³ Рец. М. Гавліка »Kwart. Hist.« 1925, 355; пор. Dąbkowski, Powszechna kronika, 9.

⁴ Порів. мої ст.: Українська філософія («Поступ» 1928, III-IV) і Систематизація історії укр. філософії («Богословія» 1931, кн. 3 і 4).

⁵ Нпр.: Арк. Н. Фатеев, Къ истории юридической образованности въ Россіи (замѣтки о западномъ вліяніи), Ученыя Записки, осн. Рус. Уч. Коллегіей въ Прагѣ, I, в. 3 (1924), — порів. рец. Тарановського в »Powszechnej kronice hist.-prawnej« Домбковського, с. 229; Р. Dąbkowski, Nauka prawa w szkole krzemienieckiej (в крємінецькій одноднівці з 3. V. 1922 р.); згадувані праці Шахматова, деякі розділи в згадуваних оглядах історії укр. філософії Чижевського, далі некрольоги Б. Кістяковського, В. Гордона, О. Левицького й ін.; взагалі, в цій ділянці писано останніми роками чимало.

нова, Чубатого, Шамрая, Щербини й Юшкова; останнього — слобожанина з сучасним українським прізвищем — д-р Чубатий чомусь називає російським ученим, хоч Юшков, мимо того, що перебував в Петербурзі, дещо зі своїх творів видав по-українськи). Майже всі ці розвідки лише згадані, тільки в двох чи трьох випадках подані коротесенькі інформації про зміст. — Отже подамо деякі доповнюючі відомости (розуміється, не вичерпуючі) про новіші (видані в 1919-1929 рр.) праці з історії церковного устрою й церковного права — греко-католицького й православного на Україні.

Передовсім, очевидно, треба згадати загальні огляди історії укр. церк. устрою й права та взагалі праці загального характеру. Загальні огляди, присвячені спеціально історії церковного устрою й права на Україні, в 1919-1929 рр. не появились; але вийшло, головню на західних мовах, кілька загальних оглядів (чи радше, спроб загальних оглядів історії сх.-слов'янської (тобто і української й російської) Церкви і окремо історії україн. Церкви, в яких багато чи навіть найбільше уваги присвячено історії церковного устрою й права (іноді в спеціальних розділах): N. Bonwetsch, Kirchengeschichte Russlands im Abriss (Leipzig 1923, 8°, 89); Nicolas Brian-Chaninov, L'Église russe (Paris 1928, 12°, 210);¹ S. Troitzky, Russian church («Encyclopedia of Religion and Ethics» (Edinburg, X, сс. 817-877); Anton Korczok, Die griechisch-katholische Kirche in Galizien (Ost-Europa Institut in Breslau, Quellen u. Studien, 5 Abt., 1 Heft, 1921);² також відповідні розділи у R. Janin, Les Églises orientales et les rites orientaux, Paris 1922 і 1926;³ F. Grivec, Cerkev (1924) та ін.; далі — Ол. Лотоцький, Хресний шлях української Церкви («Тризуб» 1927, ч. 43; се короткий і дуже тенденційний, але цікавий і в кожному разі вартий уваги нарис історії укр. Церкви й церковного устрою на Україні). Окреме місце займає згадуваний уже твір Вяч. Липинського, Релігія і Церква в історії України (в філядельфійській «Америці» 1925 і окремо: Філядельфія 1925, 8°, 111). Історію українського церковного права також узгляднують в більшій або меншій мірі деякі нові курси православного церковного права: Ст. Ст. Бобчев, Церковно право (Софія 1927; тут важні головню сторінки з історії джерел укр. церковного права; є також відомости й з історії церковного устрою України);⁴ еп. Никодим Милаш, Православноцрквено право (Београд 1926, з додатками Р. Казимировича й Н. Глубоковського; для нашого предмету важні головню додатки Глубоковського);⁵ Ол. Лотоцький, Церковне право, ч. I: Джерела церковного права (літогр.).⁶ З католицького боку занотуємо: В. Масцюх,

¹ Порів. мою рец. в «Зап. ЧСВВ.» III, 643-653.

² Порів.: P. Dąbkowski, Powszechna kronika, 72.

³ Рец. Й. Скрутеня в «Зап. ЧСВВ.» III, 296-297.

⁴ Порів. мою статейку: Проф. Ст. Ст. Бобчевъ («Воскр. Чтеніє» 1931, N 32 і коротше: «Дзвони» 1931, с. 303-304).

⁵ Порів. рец. С. Троїцького в «Архив за правне и друштвене науки», кн. XIII, 1926, N 5-6, сс. 486-497.

⁶ Цю працю в значно зміненій і доповненій формі видав недавно Л-ий друком п. н.: Українські джерела церковного права (Варш. 1931); в ній є деякі цікаво, хоч і досить хаотично написані розділи, нпр. про «Свиток Ярославль», але в цілому праця досить слаба, Лотоцький, по освіті богослов, не вміє користуватися історично-

Церковне право супруже, Перемишль 1919 і Г. Лакота, Подруже право в новім церковнім кодексі, Жовква 1921 (рец. А. Іщака в «Ниві» XVI, 366). Короткий огляд, чи точніше матеріал і схему для огляду історії «зовнішнього» українського церк. права чи, інакше кажучи, для історії джерел укр. церк. права дає праця Р. Ковшевича, Поглядна українську канонічну літературу («Богословія» VI і VII). До праць «загального» характеру, дотичних вповні або в значній мірі історії укр. церк. права, належить також низка статей у справі кодифікації сх. католицького церковного права (з історичним освітленням питання): Д. Дорожинський, В справі кодифікації церковного права для греко-католич. Церкви («Богословія» III, 162); В. Масцюх, В справі кодифікації канонічного права для греко-католич. Церкви (ibid., т. III, 224); М. Руснак — на туж тему («Душпастирь» 1924, сс. 350-355) та ін. Разом із сими статтями вважаємо не зайвим пригадати й дуже цікавий нарис одного з найвизначніших гр.-католич. учених бл. п. о. протоігумена ЧСВВ. Марка Галушинського: Наше церковне право, хоч він появився дещо раніше від часу, узглядненого М. Чубатим, а саме в 1918 р. («Нива» 1918, I, 137-139; II, 181-188; III, 250-264)¹ (впрочім, д-р Чубатий узгляднив і деякі твори, видані в 1918 р.). Питанням церковно-політичної ідеології й т. п. (з історичним освітленням) присвячені (крім згаданого твору В. Липинського, Релігія й Церква в історії України) праці а) католицькі: Ст. Томашівський, Про ідеї, героїв і політику (в «Новій Зорі» за 1929 р. і окремо: Львів 1929; на цей твір була досить своєрідна відповідь О. Ю. Жевкляденка в «Ділі») й деякі інші його статті в «Н. Зорі»; Теодосій Галушинський, Die griechisch-katholische Kirche in Galizien und die Unionsfrage (Prag 1925); Й. Скрутень, Українські мужеські і жіночі Чини та законні Згромадження («Христ. Календар на 1923 р.» Жовква 1922, сс. 134-146); В. Залозецький, Про византійське питання та джерела розвою духовної культури на Україні («Бюлетень Гетьманської Управи», ч. 2, Берлін 1929); б) православні: О. Лотоцький, Церковна справа на Україні («Тризуб» 1927, ч. 15); низка статей Свитича в газ. «За Свободу» й архієп. Олексія Громадського, Бенефактова та гр. Граббе в «Воскр. Чтени» (за 1928-29 рр.; деякі з них зреферовані в «Ігні-

правничими методами досліду (на це звернув увагу вже бл. п. К. Кадлец у своїй рецензії на Церковний Устав кн. Володимира Вел., написаний на просьбу правничого факультету Україн. Університету в Празі). Не знає також Л-ий добре й літератури предмету: йому невідома нпр. більша частина російських курсів «історії рус. права» й церк. права; з поверх десятка праць званого петербурзького джерело-знавця-каноніста В. Венешевича, Л. знає лише три. Літератури німецької, польської, болгарської він не знає сливе зовсім. Навіть праць В. Абрагама й Л. К. Гетца не використав! Взагалі, поза російською та українською літературою, Л-ий не шукав джерел для своєї праці. Маємо навіть не безпідставні сумніви, чи користувався він «Історією України-Руси» Грушевського та «Історією Рус. Церкви» Голубинського. Багато місця уділяє Л-ий питанням, з історією церк. права майже або й зовсім не звязаним, нпр. питанню про переклади св. Письма на укр. мову і т. п., а питання дійсно важні для історії церк. права, обминає (нпр. про західні впливи на укр. церковне право). Чимало в його праці й тенденційности, зокрема неприємно вражають часто неслушні напади його на Росіян і т. п. Обширніше див. вище, с. 417.

¹ Про о. М. Галушинського (* 1880 † 9, XII, 1918) див. о. І. Вишошевич ЧСВВ. в «Зап. ЧСВВ.» I, 292-298.

коп«і) та ін. — Ще кілька праць, що торкаються рівночасно різних періодів історії устрою й права укр. Церкви: І. Рудович, Погляд на історію лущкої епархії («Богословія» V, 142); О. Halecki, L'État polonais et l'Église ruthène. Les origines de leurs relations historiques («Le Monde Slave» 1925, I/1, 462-466); М. Горникевич, Загинення на війні, як перешкода одружіння в історії канон. права («Богосл.» II, 310); L. Berg, La réunion des églises orientales avec l'église catholique romaine au cours des siècles («Ex Oriente» 1927; впрочім се нарис аж надто побіжний).¹

З каноністичного джерелознавства, крім згадуваних уже нами праць Р. Ковшевича (Погляд на укр. канон. літературу) й О. Лотоцького (Церк. право, ч. I) та відповідних розділів в загальних курсах Бобчева, Брянчанінова та ін., слід згадати отсі праці (не зазначені М. Чубатим): В. Н. Бенешевич, Памятники др.-рус. канонич. права, ч. I, в. 2: Церковний Устав кн. Владимира (Лгр., 1920); K. Fritzler, Zwei Abhandlungen über altrussisches Recht. Die sogenannte Kirchenordnung Jaroslaws. (Berlin 1923, с. 188); Г. А. Ильински, Къмъ въпроса за българското влияние върху староруското църковно право («Български Прегледъ», година I [1929], кн. 2); кілька коротких нарисів про джерела укр. церк. права Ол. Лотоцького в «Дух. Сіячі» за 1927 рік; Р. Лашенко, Україна і балканські слов'яне («Діло» 1927, серп.)² — Здається нам, що доцільним булоб також узгляднення дослідів над житійною літературою, цим дуже важним, але досі мало використовуваним джерелом історії нашої Церкви та її устрою; згадаємо тут з сих праць: Д. Абрамович, Літописні джерела Четъх-Міней («Зап. іст.-сек. ВУАН.», XXXII); В. Перетц, К изучению Четъи 1489 г. («Исследования и материалы по истории старинной укр. лит.», Лгр. 1928); А. И. Соболевский, Житие св. Ольги («Изм. по р. яз. и сл.», 1929, т. II, кн. 1, 187-202) та ін. Тутже принотуємо праці Олексія Л. Петрова з обсягу джерел до історії Церкви й церк. устрою на Закарпатті: Матеріали для ист. Угорской Руси, тт. VII і VIII, Древнѣйшія грамоты по исторіи карпато-русской церкви и іерархіи 1391-1498 г., Прага 1930, XIX + 229. З джерел, виданих в 1919-29 рр. слід окремо згадати: В. Щурат, Укр. Архів НТШ., т. XII (1924); В обороні Потієвої Унії (Л. 1929).³ Можна ще зазначити нотатку про рукописне оповідання про початки Руси і християнства в ній, віднайдене в патріяршій бібліотеці в Каїрі Харітакісом («*Επετηρίς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 1927, IV, 109-204, рукоп. ч. 58); тим більше заслуговує на увагу ст. К. Товфіка, Оповідання арабського історика Абу-Ходжі Рудраверського XI в. про те, як охрестилася Русь (Збірн. в честь Багалія, с. 383-395, і окремо — Київ 1927).

Праць про повстання організації Церкви на Україні д-р Чубатий не узгляднив у своїм огляді, хоч праць таких появилася декілька. Ст. Томашівський, Звідки Україна приймила християнство? («Н. Зоря» 1928); Gerhard Laehr, Die Anfänge des russischen Reiches (Verlag von Emil Ebe-

¹ Порів. нотатку о. Й. Скрутеня в «Зап. ЧСВВ.» III, 751.

² Головну й найцікавішу частину цієї статті становить розділ про вплив південно-слов'янського церковного права на українське.

³ Рец.: о. В. Топочко, «Богосл.» VIII, кн. 2; о. Г. Костельник, «Діло» 1929, ч. 49 («Недоля великого автора»).

ring, Berlin 8°, 145; четвертий розділ — про хрещення Володимира та початки організації укр. Церкви; крім того, є окремих екскурс про християнство на Русі за св. Ольги);¹ Е. Ф. Шмурло, Когда и гдѣ крестился Владимиръ Св.? («Записки Рус. Ист. О-ва въ Прагѣ», кн. 1. 1927, сс. 120-148, і окремо);² І. Огієнко, Початки християнства серед українського народу (Варш. 1925);³ йогож, Хрещення україн. народу (Варш. 1925; впрочім, ця книжочка є лише популяризацією поглядів Голубинського, з яскравим підчеркненням антикатолицьких поглядів);⁴ В. А. Мошин, *Ἐπαρχία Γορθίας* въ Хазаріи въ VIII в. («Тр. IV Съѣзда рус. акад. орг.», Бѣлградъ 1929, 149-156); Питање о првом покрштењу Руса («Богословье» 1930, I-II); А. Л. Погодин, Опытъ языческой реставрации при Владимирѣ («Тр. рус. ученыхъ за границей», Берлін 1923, II); деяких питань організації Церкви на Русі в X-XI ст. торкається також В. Пархоменко в кн.: У истоков русской государственности (Лгр., 1924); вкінці кілька моїх праць: *Chrześcijaństwo w Europie Wschodniej do księcia Igora Starego* (Варш. 1926);⁵ *Chrześcijaństwo w Europie Wschodniej w роловіе X st.* («*Ἐπιπέδ*», Варш., тт. I-IV, 1926-1928); Початки християнства в київській Русі-Україні («Нова Зоря», 1928, чч. 59 і 61); Християнство на Україні за часів кн. Ярополка I («Зап. ЧСВВ.» III);⁶ Князь Ярополк I («Китеж» 1928, V-VI і в скороченім вигляді — «Н. Зоря» 1928, ч. 43)⁷; М. Коробка та його праця про джерело руського християнства («Богословія» IV, кн. 4).

Історію відносин Руської (Української) Церкви з Византією й Римом в давній добі (IX-XIII ст.) освітлюють: F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IX-e siècle* (Paris 1926);⁸ бар. М. А. Таубе, Римъ и Русь въ домонгольській періодъ (в збірнику «*Ex Oriente*» 1927, сс. 196-223; і з деякими змінами в «Католич. Временникъ», Париж 1928, кн. 2,

¹ Рец. J. Ledit, «*Orientalia Christiana*» XXII, 235-237.

² Рец. Ст. Томашівського, «Зап. ЧСВВ.» III, 283-284; впрочім ця розвідка Шмурла для історії організації рус. Церкви дає небогато.

³ Моя рец. на цю кн. в «Зап. ЧСВВ.» II, 189-192.

⁴ Див. оцінку цієї книжочки в моїй ст.: *Quelques notes sur la question de l'évangélisation de la Ruthénie kievienne* («Зап. ЧСВВ.» III, 743).

⁵ Рецензії: Ст. Томашівський, «Зап. ЧСВВ.» II, 464-465; Г. Костельник, «Нива» 1926, ч. 10; І. Крипякевич, «Нова Зоря» 1927, ч. 23 (під назвою: Початки християнства на Україні).

⁶ Рецензії: W. A. W[agner], «*Wiadomości Historyczne*», 1929, zeszyt II; о. М. К[аровець], «Добрий Пастир» I, 148-150; J. H. Ledit, «*Orientalia Christiana*» XXII, 234.

⁷ Про чотири з моїх праць по початковій історії християнства на Русі помістив грубо-тенденційну рецензію М. Кордуба в ст.: *La littérature historique ukrainienne en Pologne et dans l'émigration ukrainienne*, в котрій перекутив мої погляди, приписав мені те, чого я не говорив, а навіть протилежне тому, що я сказав і т. п. Див. мою докладну відповідь в III т. «Зап. ЧСВВ.» 743-747.

⁸ Моя рец. в «Зап. ЧСВВ.» III, 255-261; про сю працю Дворніка появилася ціла низка рецензій: П. А. Лавров, «Изв. по рус. яз. и слов.», 1928, т. I, кн. 1, 255-292; S. Tomaszewski, «*Kwart. Hist.*», XLII, 109-114; F. Hýbl, «*Čes. Casop. Hist.*», XXXIII, 611-613; J. Bidlo, «*Casop. Maticе Mor.*», LI, 241-254; P. E. Schramm, «*Deut. Literaturzeit.*», V (XLIX), 139-143; G. Ostrogorski, «*Hist. Zeitschr.*», CXXXVIII, 102-106; V. Grumel, «*Échos d'Orient*», 1928, janv.-mars, 231-232; S. R[einach], «*Revue Archéol.*», XXVI, 197-198; A. M., «*Bulletin de la Soc. d. Linguist. de Paris*», XXVIII, 191-192; D. P. D., «*Irenikon*», 1927, N. 3, 181-182; «*La Vie Catholique*», 7 mai 1927; «*Tijdschrif vor geschiedenis*», LII; «*Stoudion*» IV, 172-176; Ю. Трифоновъ, «Бѣлг. Прегл.» та ін.

с. 131-181);¹ Th. Becquet, *Au lendemain du Schisme de 1054* («*Irénikon-revue*», 1926, N. 4); Я. Воронечкий, Папа Григорій VII и юная Русь («*Ex Oriente*», 1927); B. Leib, *Rome, Kiev et Byzance à la fin du XI-e siècle. Rapports religieux des Latins et des Gréco-Russes sous le pontificat d'Urbain II (1088-1099)* (Paris 1924);² Ст. Томашівський, *Ruski epizod Soboru Lugduńskiego* (Львів 1927);³ Свщ. І. Уминський, *Сношення Рима съ Россіей въ XIII в.* («*Ex Oriente*», 1927);⁴ зазначимо до речі, що в цій статті редакція «*Ex Oriente*» зробила деякі зміни без відома автора; N. Brian-Chaninov, *La Russie et la catholicité durant le moyen âge* («*Revue des questions historiques*» 1927, 1. I); Т. Wojciechowski, *Szkice historyczne XI w.*, 1925. Вкінці згадаю дві мої статті: Русь, Візантія и Римъ («*Китеж*», 1928, VII-X)⁵ і Преп. Стефан, еп. Володимирський та його відношення до унії руської Церкви з римо-католицькою («*Зап. ЧСВВ.*» III, 190-203).

З історії устрою й права української Церкви в другім періоді (XIV-XVI ст., до берестейської унії) в 1919-29 рр. теж появилася низка праць, не занотованих в огляді д-ра Чубатого. Отже передовсім нам треба згадати цікаву працю о Андрія Ішака: Уніонні й автокефальні змагання на укр. землях від Данила до Ісидора («*Богословіє*» I (1923), 17, 151; II, 297; V, 30; праця, на жаль, друком досі не скінчена). Далі треба занотувати Г. Гофманна, *Kardinal Isidor von Kiew* («*Orientalia Christiana*» VI, 287), джерельний причинок до виданої праці І. Меркатія *Scritti d'Isidoro* (рец. С. Т.[омашівський] у «*Зап. ЧСВВ.*» II, 444) і ворожу ідею унії, але без сумніву цікаву працю російського історика права — євразійця Г. В. Вернадського про фльорентійську та берестейську унію (в збірн. «*Россія и Латинство*», 1923).⁶ Дуже цінний нарис про становище, устрій і життя католицької й православної Церкви в сяноцькій землі в XV ст. дав заслужений історик Галичини та історик права П. Домбковський: *Stosunki kościelne w ziemi sanockiej w XV st.* («*Rocznik Towarzystwa przyjaciół nauk w Przemyślu*» за rok 1913-1922, III, с. 1-45, і окремо: *Перемишль* 1922); цілком заслужено ся праця викликала цілу низку рецензій, в тому числі рецензії славнозвісного львівського ученого, історика-каноніста В. Абрагама («*Kwart. Histor.*», XXXVI, 158-160) і ви-

¹ Цінна рец. Ст. Томашівського в «*Зап. ЧСВВ.*» III, 282-283; див. також ст. С. Томашівського: *Боярин чи ігумен*, *ibid.*, 171-178; моя рец.: «*Богословіє*» IX, 390-391.

² Рецензія: С. Томашівського, «*Зап. ЧСВВ.*» II, 184-186; С. Савченка в «*Україні*», 1924; моя в «*Богословіє*» III, 327-333; К. Королевського в «*Stoudion*» III, 148-152.

³ Рецензії: О. в тижн. «*Przegląd Wileński*», 1927, N. 8 і К. Малечинського в «*Kwart. Hist.*» — Порів, також ширшу працю Томашівського: *Предтеча Ісидора* («*Зап. ЧСВВ.*» II), котра має одначе вже загально-історичний характер; про неї — рецензії: Таубе — в додатку до його ст.: *Римъ и Русь въ домонг. періодъ* («*Ex Oriente*», 1927, с. 193 і «*Катол. Врем.*», II, 1928); І. Крипякевича, «*Н. Зоря*», 1927, ч. 6; М. Чубатого, «*Діло*», 1928; мої — «*Поступ*», 1927, V-VI і «*Зап. ЧСВВ.*» II, 430-431.

⁴ Див. також другу ширшу працю о. Й. Уминського: *Niebezpieczeństwo tatarskie w połowie XII w. i papież Innocenty IV* (Львів 1922); рец. про неї — Ст. Томашівський, «*Зап. ЧСВВ.*» II, 453-454; порів. тамже, стор. 441-442; L. Bréhier, *Byzantion*, 1924, I, 597-602; *Byzant. Zeitschr.*, 1926, N. 1-2, та низка інших.

⁵ Рец.: D. C. L., «*Irénikon*» VI (1929), 126; порів. прихильну нотатку К. В. в «*Échos d'Orient*», 1930, avril-juin, N. 158, с. 254-255.

⁶ Порів. гостру критику на неї в «*Католич. Временникъ*», кн. 3 (1929), с. 85-86.

значного німецького історика церковного права словянських країв Г. Ф. Шміда («Zeitschrift der Savigny-Stiftung» XLV (1925), 577-582).¹ Ніби доповненням до цієї праці є не менше цінний розділ про становище, устрій і відносини в православної Церкві у галицькій землі в XV ст. у новішій праці П. Домбковського: *Szkice średniowieczne*, (Львів 1929, с. 39, відбитка з I тому «Księgi Pamiątkowej ku czci Władysława Abrahama»).² Обидва ці нариси дають вельми цікаві й цінні причинки до історії церковного устрою й права в Галичині в XV, а почасти й XIV та XVI ст. Кілька праць різних авторів появилася по історії правних взаємовідносин зах.-руської Церкви з державною владою в польській та литовсько-руській державах в XV-XVI ст., правного становища зах.-руської Церкви та її визнаців у цих державах, взаємовідносин католиків та православних в них і т. п.: St. Ptaszycki, *Stosunek dawnych władz polskich do cerkwi ruskiej* (Львів 1929, стор. 15, відбитка з I тому «Księgi Pamiątkowej ku czci Władysława Abrahama»; в цілому нарис цей, правда, не відзначається «науковістю»,³ але всетаки містить дещо цінного для історії україн. й білорус. церковн. права); K. Chodynicki, *Stosunek Rzeczypospolitej do wyznania gr.-wschodniego* («Rocznik Towarzystwa miłośników historii», Wars., 1921) і *Geneza równouprawnienia schizmatyków w W. Ks. Litewskiem*;⁴ Ł. Charewiczowa, *Ograniczenia gospodarcze nacyj schizmatycznych i żydów we Lwowie w XV i XVI w.* («Kwart. Histor.», 1925); ks. J. Fijałek, *Pierwszy synod dyecezyj wileńskiej w katedrze św. Stanisława 1520-21 r.* («Kwartalnik Teologiczny Wileński» I, 1923; ся праця подає цікаві причинки до історії взаємовідносин православних і католиків у «вел. князівстві литовським» в першій полов. XVI ст., а також до історії т. зв. «ребаптизації»);⁵ T. E. Modelski, *Z dziejów rebaptызacji w Polsce* («Kwart. Teol. Wileński» III, 38-70; порів. також працю сьогож автора: *Lechja Pseudo Focjusza*, в журналі: «Przewodnik Naukowy i Literacki», R. XLII (1914-1918), в котрій також є уваги, інтересні для нашого предмету). Історію організації церковної освіти на Україні (й Білорусі) перед берестейською унією і по ній освітлюють: А. А. Савич, *Униатские школы для зап.-русского юношества до брестской церковной унии* («Труды Белорус. Госуд. Университета в Минске» 1922, N. 1, с. 164-175), *Зап.-русские униатские школы XVII-XVIII вв.* (ibid., 1922, N. 2-3, с. 130-197)⁶, *Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI-XVIII віках* (Київ, ВУАН, 1929, 333 + (3), 8°; в цій праці освітлюються й деякі

¹ Реферат цієї праці в «Sprawozdaniach Towarzystwa Naukowego» Л. 1922, II, с. 93-94; рецензії про неї (крім зазначених в ропі): R — r (Ernest Till), «Przegląd prawa i administracji» Львів 1921. XLVII, с. 164; M. Kastorska, «Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe Sud-Orientale», 1922, с. 45-50; Vl. Bugiel, «Bulletin de la Société française d'histoire de la médecine» (Paris), N. 11-12, с. 460; «Gazeta Poranna» 10/V. 1922, N. 6380; «Słowo Polskie» 18/III. 1923, N. 76.

² Моя рец. в «Богословія» IX, 391-393 і в «Дзвонах» 1931, 501-502.

³ Порів. мою рец. в «Дзвонах» 1931, 502-504.

⁴ Рец. О. Галєцького: «Kwart. Hist.» 1921, с. 138.

⁵ Порів.: Dąbkowski, *Powszechna kronika*, 36.

⁶ Про ці дві праці Савича рецензії: о. Й. Скрутеня в «Зап. ЧСВВ.» III, 284-286, і К. Харламповича в «Україні», 1927, кн. 1-2, 200 (в обох рецензіях оцінка неприхильна).

інші питання, важні для історії церк. устрою й права; цікава праця й з погляду методологічного та ідеологічного)¹ і о. Хв. (Ф.) Тітов, *Стара вища освіта в київській Україні* (Київ 1924, ВУАН). Вкінці належить згадати розвідку бл. п. Казимира Соханевича, *Rozwody na Rusi halickiej w XV i XVI w.* («Pamiętnik Hist.-Prawny», t. VII, z. 3, 1929, с. 62).

З праць по історії берестейської унії (на диво, в останніх роках дуже малочисельних) належить згадати нарис: *Die Wiedervereinigung der Ruthenen* у книжці о. Г. Гофманна «*Ruthenica*» («*Orientalia Christiana*» III-2, N. 12, 1925, 8°, 148)² і відчит Й. Вайса, *De Unione Brestensi* («*Acta Conventus Pragensis pro studiis orientalibus a. MCMXXIX celebrati*, с. 80). До історії церк. соборів першої пол. XVII ст. відносяться цінна ст. о. І. Рудовича, *Кобринський синод 1629 р.* («*Богосл.*» II, 196) і статейка В. Рижевського, *Зїзд укр. владик у Львові в 1629 р.* («*Богосл.*» VI, 161). Історію внутрішнього стану й устрою зах.-руської правосл. Церкви та її взаємовідносин з християнським Сходом на передодні берест. унії і в перших літах по ній освітлює І. Соколов у праці: *Українська Церква і грецький Схід* («*Зап. Іст.-Філол. Відділу УАН*», кн. I). Дуже важним в рівній мірі для історії укр. церк. права, укр. правосл. богослов'я й укр. правосл. Церкви є видання: A. Malvy et M. Villier de S. J., *La Confession Orthodoxe de Pierre Moghila, métropolitte de Kiev, approuvée par les patriarches grecs du XVII-e siècle. Texte latin avec l'introduction et notes critiques.* («*Orientalia Christiana*» X, N. 39, 1927, 8°, CXXXI + 223).³ Не менше цінна велика публікація Е. Шмурла, *Римская курія на Русскомъ Православномъ Востокъ въ 1609-54* (*Le St. Siège et l'Orient Orthodoxe Russe 1609-1654*, Praha 1928, 8°, VIII + 356 + 261);⁴ сьомуж ученому належить і кілька інших нових праць до історії зносин та взаємовідносин правосл. Церкви з Римом, що рівночасно кидують світло й на історію внутрішнього устрою україн. Церкви: «*Россія і Італія, сборникъ историч. матеріаловъ*», т. IV (Лгр., 1927; перші три томи в шости випусках вийшли в 1907-1915 pp.),⁵ *Rom u. Moskau im Jahre 1657* (дещо є цінного тут і для історії укр. церковних справ) ітд. До історії правного становища греко-катол. й правосл. Церков у польській державі та взаємовідносин їх з польською державною владою (по берестейській унії) відносяться, крім згадуваних коротенької ст. О. Галецького та нещасливого нарису Пташицького, кілька невеликих статей: А. Прохаски, *Sw. Józafat Kunczewicz a polityk litewski* («*Przegl. Powsz.*»,

¹ Про сю працю рецензії: І. К. — «*Н. Зоря*», 1931, ч. 51 (п. н.: Берестейська церковна унія в православно-марксистським освітленню, — оцінка дуже неприхильна, але на жаль, не позбавлена суб'єктивізму й деякої тенденційности) та Іг. Лоського в «*Zeitschrift f. Osteurop. Geschichte*» V (I), Heft IV (1931), 564-566.

² Рец. о. Й. Скрутеня, «*Зап. ЧСВВ.*» I, 653-656.

³ Рецензії: М. Jugie в «*Échos d'Orient*» XXVIII, с. 414-430 (п. н.: *La Confession orthodoxe de Pierre Moghila, à propos d'une publication récente*); о. А. Ішак — «*Богословія*» (1928); І. О. Б. — «*Зап. ЧСВВ.*» III, 701, та ін.

⁴ Рецензії: Ks. J. Urban, — «*Przegląd Powszechny*», t. 182 (1929), с. 120-122; F. Dvornik, «*Byzantinoslavica*», 1930, II, вип. 1; І. Крип'якевич, «*Зап. ЧСВВ.*» III, 689-690; М. Чубатий, «*Богосл.*» VIII, кн. 1, і багато інш. — Як бачимо, ця книжка не тільки Чубатому відома, але навіть була ним рецензована; тим дивніше, що він її в своїм огляді не згадав.

⁵ Рец. М. Андрусак у «*Зап. ЧСВВ.*» III, 686-688.

t. 160),¹ Церковна справа в Польщі (анонімна, в «Новій Зорі» 1929, чч. 62 і 64) та кілька інших; особливої вартости з наукового погляду вони не мають. Про зєднання української правосл. Церкви з російською в другій половині XVII ст. писав Огієнко (кілька брошурок, серед котрих головна: Приєднання Церкви української до Церкви московської, «Дух. Бєсїда», 1925 і окремо: Варш., 1925).² Про внутрішній устрій укр. правосл. Церкви в XVII-XVIII ст. останніми роками писано чимало; але, за винятком згаданої в огляді д-ра Чубатого його власної безперечно досить цінної, хоч і не вільної від значних недостач праці: Про правне становище Церкви в козацькій державі («Богословія», 1925), наукову вартість мають тільки рецензії на сю працю: Мик. Василенка («Праці», вип. 3, 1927, с. 461-463), Л. Окиншевича («Україна», 1927, кн. 4, 192-195) та Г. Ф. Шміда («Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte», т. XLVI, Kanon. Abt., XV, 1926, с. 550-557);³ поза тим були ніби-наукові статті, головно польські й російські (нпр. в «Sprawach Narodowościowych» за 1928 р.), в котрих одначе не тільки не видно зазнайомлення з науковими методами історично-правного та загальноісторичного дослїду, але часто нема навіть елементарного знання історії; тому цих питань можна і не згадувати. До історії внутр. устрою й життя в гр. катол. Церкві в 2-ій пол. XVII ст. відноситься згадувана вже публікація В. Щурата, В обороні Потієвої Унії (Л. 1928), котра одначе досі не знайшла належної науково-критичної оцінки; мав її подати Ст. Томашівський, але здається передчасна смерть перешкодила йому це зробити. Тїж рецензії, що про цю працю появилися, об'єктивної оцінки її не дають. Але до появи такої оцінки користуватися «інтригуючою»

¹ Пригадаємо тут і укр. праці про св. Йосафата Кунцевича, в яких дещо знайдеться цікаве й для історії церк. права: «Св. Свмч. Йосафат», праці під ред. о. Й. Сліпого («Праці Богосл. Наук. Тов.» I); о. Й. Скрутень, Апостол Унії («Альманах укр. богословів» 1923, с. 1-19; рец. В. Толочка в «Зап. ЧСВВ.» I, 660-661); йогож, Рідне свято («Христ. Календар Місіонаря на 1924 р.» Жовква 1923, с. 35-41); о. Я. Левицький, Життя Апостола Унії св. свмч. Йосафата (Л. 1924); кілька статей еп. Й. Боцяна, о. Д. Дорожинського, Я. Гординського та ін.

² Брошури ці мають, впрочім, скорше церковно-політичний, ніж науковий характер. Треба одначе зазначити, що взагалі більшість новіших наддніпрянських істориків Церкви, пишучи про зєднання укр. правосл. Церкви з російською, впадає в публіцистично-політичний тон і дуже суб'єктивно освітлює цю важну й складну подію (не тільки Огієнко, але так само й Олександр Лотоцький і навіть бл. п. Р. М. Лашенко; порів. мою рецензію на «Лекції по історії укр. права» Лашенка в «Зап. ЧСВВ.» III, 270). Оскільки в політичній прилученню України до Росії (точніше в скасуванні укр. державности й потім автономії) винна Москва, котра грубо нарушувала зобов'язання й договори, остільки церковне зєднання України з Росією було ділом, передовсім, самих Українців, — і тому кидати громи на Москву за знищення української церковної напів автокефалії можуть тільки люди, котрі або не знають гаразд історії, або свідомо її «стїлізують»... Без порівняння об'єктивніше освітлює зєднання укр. правосл. Церкви з російською Чубатий у своїй праці: Про правне становище Церкви в козацькій державі, хоч всетаки не зовсім об'єктивно.

³ Порів. мої рецензії на сю працю Чубатого: «Стара Україна», 1925, ч. 11-12, і «*Вісник*», 1926, I, с. 110-113; також деякі уваги з приводу цієї праці й з приводу різних статей про церковний устрій України в XVII ст. — в мой кн.: Участь свѣтскаго елемента въ церк. управленіи, выборное начало и «соборность» въ Киевской Митрополіи въ XVI-XVII вв. (Варш. 1930). Оцінив ту мою книжку між ін. д-р Г. Ціковський; див. висше, 378.

публікацією Щурата не зовсім безпечно. Я особисто наразі від оцінки цієї публікації повздержуюся. — До історії внутр. устрою й життя греко-католическої Церкви в XVIII ст. відноситься стаття (на жаль, трохи поверховна) Меляні Бордун: *З життя укр. духовенства львівської єпархії в 2-ій пол. XVIII ст.* («Зап. НТШ», т. 135-136).¹ На спеціальну увагу заслуговують праця В. Хотковського: *Redukcja monasterów bazylijskich w Galicji* (Kraków 1922) й звіт з його праці *Dzieje klasztorów i monasterów galicyjskich. 1780-1848* («Bulletin International de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres», Classe de philologie, 1928, с. 20-27);² (тутже занотуємо статтю І. Крипякевича: *Середньовічні монастирі в Галичині*, «Зап. ЧСВВ.» II, 70-104, і доповнення до неї М. Голубця: *Матеріали до каталогу василіянських монастирів у Галичині*, *ibid.*, III, 165-170). Певний інтерес для нас мають і слідуєчі праці: G. Hoffmann, *Die gr.-kath. Gemeinde in Breslau unter Friedrich dem Grossen* (Берлін 1925); M. Loret, *Kościół kat. w zaborze rosyjskim za panowania Pawła I* («Przegląd Powsz.» 1928, N. 535, с. 111-128; N. 537, с. 268-284); З. Давгялла, *Урадавы аднасіны да унітаў на Меншыны ў часы Паўла I* («Гістар.-Археол. Зборнік Інст. Беларус. Культ.», 1927, I, 131-152).

Безсумнівно важні для історії церк. права гр.-католическої Церкви в російській державі в XIX ст. й цінні публікації: M. J. Rouët de Journal, *Nonciatures de Russie d'après les documents authentiques. Nonciature d'Arezzo 1802-1806* (2 тт., Rome 1922, 1927)³ і A. Boudou, *Le St. Siège et la Russie. Leurs relations diplomatiques au XIX-e siècle, 1814-1847* (Paris 1922).⁴

Щоби не розтягати надмірно наших зауважень, лише коротко згадаємо, що існує вже ціла література й по найновішій історії Церкви та церк. устрою на Вел. Україні (праці d'Herbigny, Г. Коха, о. М. Каровця, Й. Швайгля й баг. ін.), в Галичині (прим. ст. о. К. Каралевського про митр. А. Шептицького, збірники «Богословія», присвячені митр. А. Шептицькому («Чвертьстоліття на Митрополічному Престолі», 1925) і пам'яті еп. Й. Боцяна, та ін.), на Буковині (брошура Пугуляка й ін.), на Закарпатті (праці Перфецького, Григорича, Поповича, Францева, В. Гаджеги, Петрова, Годинки, Буржуа й ін.), в Югославії (Гроцького, Костельника, Вишошевича, Шіпрака), в Канаді (Божика), в Бразилії (Р. Криницького) ітд.; в тій літературі чимало є теж важного й для історичної каноністики.⁵

Зауваження наші, розуміється, далеко не вичерпують матеріалу, не узглядненого з тих чи інших причин проф. Чубатим. І з області історії світського права й з області історичної каноністики можнаб навести для доповнення його огляду низку ріжних праць. Але ми далекі від

¹ Моя рец. в «ЛНВ», 1925, май.

² Рец. о. Й. Скрутеня першої праці В. Хотковського в «Ниві» XVIII, 115, другої — в «Зап. ЧСВВ.» III, 742-743.

³ Рец. о. Й. Скрутеня в «Зап. ЧСВВ.» III, 705-708.

⁴ Вийшла також в польській перекладі з передмовою о. І. Урбана Т. І. (Краків 1928); рецензії на I т. книжки Буду: С. Томашівського — «Зап. ЧСВВ.» II, 187 і о. В. Толочка, *ibid.*, III, 262-264; тогож о. Вл. Толочка на т. II-ий: *ibid.*, IV, 374.

⁵ Треба згадати й відповідні розділи зі згадуваної вже праці Janin'a, *Les Églises orientales et les rites orientaux* (Paris 1922, 2-е вид. 1926); рец. о. Скрутеня — «Зап. ЧСВВ.» III, 296-297.

того, щоби робити М. Чубатому докір за його пропуски, бо з власного досвіду знаємо, як тяжко при теперішніх обставинах, при відсутности в нас підготовчих бібліографічних праць, укладати критично-бібліографічні огляди. В кожному випадку, разячих пропусків в огляді д-ра Чубатого зовсім небагато. Істотними недостачами його огляду ми вважаємо не ті чи інші пропуски, а: 1) не завжди відповідну оцінку деяких праць (прим. повну відсутність оцінки таких важних творів, як: Україна на переломі Липинського, при рівночаснім вихвалюванню деяких зовсім слабих писань) і 2) не зовсім відповідну (особливо з історично-правничого погляду) схему історії укр. державности й укр. права. Впрочім, мусимо признати, що невідповідних оцінок в огляді Чубатого ми знайшли лише декілька. В цілому ж огляд М. Чубатого є дуже пильно зложеною, сумлінною, об'єктивною й вельми корисною науковою працею, що придасться не тільки історикові укр. права, але й кожному, хто інтересується укр. історією.

Вячеслав Заїкин

В. БІДНОВ. Дослідження церковної історії в православних країнах. Відбитка з журналу «Духовний Сіяч». Кремінець 1931. Наказом автора. Стор. 20.

Про велике значіння церковно-історичної науки в наших часах ледви чи треба говорити; на велику вагу спеціально православної церковно-історичної науки вказував навіть нинішній папа Пії XI в енцикліці «*Reverum Orientalium*» (з дня 8. IX. 1928 р.). З другого-ж боку пізнання істнущої вже церк.-історичної літератури української, великоруської, сербської, болгарської, білоруської, грецької, румунської, грузинської ітд. є нині угруднене зокрема через брак відповідних критично-бібліографічних оглядів (не кажучи вже про інші перешкоди). Через те нарис В. Біднова, професора Варш. Правосл. Богословських Курсів, друкований в органі Варшавської Митрополії «Духовний Сіяч» і рівночасно виданий окремою брошуркою, притягає своєю темою значний інтерес. Та, на великий жаль, автор цього нарису виявив таке слабе та поверховне знання церковно-історичної літератури й таку виразну тенденційність, що вартість цієї брошури є зовсім невеличка.

Судячи по назві брошури, ми мали право сподіватися, що автор подасть в ній огляд церковно-історичних дослідів у всіх православних країнах. Тимчасом на 18 чи 19 сторінках автор оповідає виключно про церковно-історичну науку в російській державі (в Великоросії й на Україні) й тільки на останній сторінці коротко згадає кількох грецьких істориків Церкви; а про розвиток і стан церк.-історичної науки в інших правосл. країнах говорить лише стільки, що «становище» (!) церк.-історичної науки в інших правосл. народів було непорівняно низше, ніж в Росії, що ці народи починають розроблювати церковну історію власне тільки з половини XIX ст. й переважно досліджують минуле своєї національної церкви, присвячуючи їй поодинокі розвідки та публікуючи історичні матеріали. Загальній церковній історії присвячено виключно загальні шкільні курси.

Ці твердження Біднова, передовсім, почасти неясні, почасти просто невірні. Б. згадає про «загальні шкільні курси» церк. історії. Але ви-

никає питання, які це курси: середношкільні підручники чи університетські науки огляди церк. історії. Як що це науки, університетські курси, то їх збувати двома-трьома словами неможливо. Так прим. «шкільний» (тобто університетський) курс Евсевія Поповича, проф. черновецького університету, *Allgemeine Kirchengeschichte* (у 5 томах!) в кожному разі чейже становить явище досить помітне. І коли п. Біднов такі праці не згадує, то це можна пояснити хіба тим, що він про них не чув. Далі, автор запевняє, що болгарські, сербські, румунські й буковино-українські історики Церкви, розроблюючи історію національних Церков, «присвячують їй поодинокі розвідки». З того виходить, начебто Болгари, Сербі, Румуни не мають загальних (наукових) оглядів їх націон. церк. історії. Тимчасом і Болгари й Сербі й Румуни мають їх по декілька, і то вже віддавна. По історії болгарської Церкви є загальні курси наукові: Дринова (1869 р.) й Цухлева (1911) й перестарілий уже митр. Натанайла (1861); крім того підручники: Каролева (1873), Станимирова (1894, 3 вид. 1925) та ін.; по історії македоно-болгарської (охридської) Церкви — дуже цінний, вповні науковий курс Снегарова (1925); по історії сербської Церкви: Іванича, Гудала, Радослава Груїча та інші; по історії румунської Церкви: Йорги (1908), Поповича, Добреску (1923) та ін. Не зовсім вірне й твердження Б. про повну відсутність у Болгарів, Сербів та Румунів монографічних дослідів по історії інших Церков (крім національної); такі праці є, нпр. Цанкова, Поснова та ін. (у Болгарії), Казимировича (в Сербії) ітд. Вкінці, серед монографічних праць болгарських, сербських та румунських учених по історії їх національних Церков є твори визначних дослідників, як пок. Дринов, або з сучасних — Йорга, Златарський, про котрі Б. повинен був у своїм нарисі хочби коротенько згадати.

Ні одного слова не знаходимо в нарисі Б. про праці над історією грузинської Церкви, хоч вона в багатьох відношеннях є цікава, і так само про праці грузинських церковних істориків (нпр. патр. Киріона) над історією інших Церков.

Словом, нарис Б. в дійсности обмежується майже виключно оглядом сх.-слов'янської церковно-історичної науки, при чому Б. не розрізняє науки української й «російської» (великоруської). Що гірше, в нього історики Церкви — українці, виходять «російськими ученими». Правда, до 1917 р. українські учені в Росії писали переважно великоруською мовою; та, здається, вже нині не підлягає сумнівам, що мова твору не може бути рішачимим моментом при означенні національності письменника чи тим більш ученого; еп. Пелеш написав свою «Історію Унії» по німецьки, але через те, розуміється, не зробився Німцем, Франко багато писав по польськи, писав також і по німецьки, але розуміється не став ні Поляком ані Німцем; так само прим. Антонович, Костомаров, Ор. Левицький і багато ін. (а також навіть і сам В. Біднов) писали або виключно або переважно по великоруськи, але не поробилися, звичайно, великоросами. А що особливо важне для наукового огляду, між українською і великоруською богословською (й зокрема церк.-історичною) наукою ввесь час існували певні різниці, про які згадують і декотрі великоруські дослідники.

Та ще дивніше те, що автор у своїм нарисі взагалі якось, »по ма-чощиному« обійшовся з українською церковно-історичною наукою. До-сить сказати, що він жадним словом не згадав навіть таких визнач-них наших дослідників, як Бантиш-Каменський, Костомаров, Ор. Ле-вицький, Мик. Петров, Мих. Грушевський, Владимирський-Буданов, Скабаланович, Пархоменко та інші. Взагалі, з дослідників історії цер-ковної унії згаданий лише... один Коялович! Тимчасом і на Україні й навіть у Великоросії було багато учених, що чимало уваги присвядчу-вали історії церк. унії на Україні та на Білорусі, прим. Бобровський, Головацький (емігрант з Галичини, колишній член славної »трійці«), Дашкевич, Іванишев, Карганович, Кипріянович, Крачковський, Майков, Недільський, Одінцов, Площанський, Стрільбицький, Сульжинський, Три-польський, Фльоров, Хойнацький, Шербицький і баг. ін. Розуміється, Б. не міг у короткім нарисі вичисляти всіх цих дослідників та їх твори, але узгляднити їх у загальній характеристиці та згадати найважливіше він був повинен.

З другого боку обійшов повною мовчанкою Б. й дуже важні ділянки російської церковно-історичної науки — історію великоруського »роз-колу« або »старовірства« (»старообрядчества«) й історію сект.

Огляд сх.-слов'янської церковної історіографії Б. починає з початку ХІХ ст., з праць московського митр. Плятона Левшина, арх. Методія Смирнова та Інок. Смирнова. Тут Б. іде слідом за великоруськими авто-рами оглядів, котрі не знають або не доцінюють української науки ХVІІ-ХVІІІ ст. Але Українцеві Віднову не зашкодилоб уважніше відне-стися до справжніх початків сх.-слов'янської церк.-історичної науки, що відносяться до першої пол. ХVІІ в. (праці Зах. Копистенського, Сильв. Косова та ін.); слід булоб далі згадати й церк.-історичні праці ХVІІІ ст. — св. Димитрія Ростовського, Никодима Селія, Г. Кониського, С. Ми-славського, Вас. Рубана, П. Алексеєва й поч. ХІХ ст. — А. Журавльова, А. Орлова, Мик. Бантиш-Каменського.

З визначних сх.-слов'янських істориків церковного устрою (серед котрих деякі користаються загально-європейською славою) Б. не згадує ані одного; не згадуються не тільки Алмазов, Барсов, Бенешевич, Ги-дулянов, О. Горчаков, Мишцин, Остроумов, Прокошев, Темниковський, Шпаков, але навіть Бердников, Павлов і Суворов! Даремно шукалиб ми також згадки про досліді сх.-слов'янських учених над історією півд.-слов'янських і румунської Церков (не згадано навіть акад. Пальмова); а також вірменської, сирійської та ін. азійських Церков (праці Анен-ського, Соколова та ін.). Так само проминув Б. чи не найвизначнішого історика великоруської Церкви т. зв. московської доби Каптерева. Най-більшу увагу Б. мусівби, здавалося, виявити до дослідів над історією вселенської Церкви (бо займає тепер саме цю катедру в Варшаві), але, на велике здивування, промовчує також цілий ряд визначних сх.-слов'ян-ських дослідників »загальної« церковної історії, між ін. Лопухина, еп. Іоана Митропольського, Глибоковського, митр. Іларіона Троїцького, Ме-ліоранського та ін.

Таким чином, замість огляду дослідів над історією Церкви у пра-вославних краях, вийшло у Віднова, як у гоголівського Хлестакова (в »Ре-

візорі») »взглядъ и нѣчто«. Та це ще не булоб так дуже зле, якби Б. зі свого випадково зложеного ніби-огляду не робив висновків. Тимчасом на підставі своїх дуже обмежених відомостей, Б. пише про слабкий розвиток сх.-словянської (чи як-невірно пише Б. »російської«) церк.-історичної науки. Б. при тім покликуюється на подібну оцінку »русской« церк.-історичної науки знаменитим великорус. ученим Лебедевим в 1895 р.¹ Та саме в тім і річ, що Лебедев казав про стан »русской« церк. історіографії 35 років тому назад, але за той час церк.-історична наука в Великоросії й на Україні зробила значний крок наперед; появилася ціла низка важливих праць по історії вселен. Церкви самого Лебедева, Болотова (м. ін.: Лекції по історії древней церкви, 4 томи (до іконоборства), Къ вопросу объ Ареопагитскихъ творенияхъ, Изъ истории церкви сироперсидской, Гонение на христіанъ при Неронѣ ітд.², Глубоковського, митр. І. Троїцького, Лопухина, Меліоранського, Спаського та ін., і спеціально по історії церковного устрою — Бердникова, Суворова, Павлова, Бенеманського, Бенешевича, Гидулянова, Заозерського, Карташева (котрий м. ін. видає вже на еміграції невеликими зошитами широкий загальний огляд історії Церкви), Мищина, Нарбекова, Н. і П. Соколових, Сокольського, Троїцького, Грубецького та ін.

Далі Б. запевняє, що »розроблення загальної церковної історії з а в ж д и йшло під сильним впливом німецьких протестантів« (підчеркнення наше). Знаючи вже, яке обмежене знання церк.-історичної літератури у Біднова, ми можемо тільки порадити варшавському професорові правосл. богосл. курсів бути обережнішим у висловлюванні своїх »висновків«, а передовсім радимо йому познайомитися хочби з працями Лопухина й Глубоковського та їх поглядами на протестантизм і німецьку протестантську науку. Безперечно, німецькі протестантські історики Церкви, мали значний вплив на деяких українських і великоруських істориків Церкви, нпр. на Ф. Терновського (котрий навіть просто популяризував у своїх творах погляди протест. учених), почасти на Спаського, Бриліантова й деяких інших. Але вже прим. Лопухин рішуче критикував однобічність і тенденційність німецьких протестантів. Думаємо, що закид Біднова не може торкатися ані Болотова, ані Лебедева, ані Митропольського, взагалі найвизначніших сх.-словянських істориків Церкви.

Дуже багато уваги звертає Б. на »несприятливі обставини«, серед яких доводилося працювати »російським« історикам Церкви за царських часів: замість того, щоби докладніше освітлити розвиток церк.-історичної науки, Б. раз у раз вертає до цензурних та інших урядових утисків, що їх зазнавала в Росії церк.-історична наука. Але те, що наводить Б. на доказ свого твердження про »утиски«, нічого не доводить. Так прим. Б. обурюється, що свого часу синод позбавив катедри проф. Ф. Тернов-

¹ Лебедев тут мав на увазі досліді над історією вселен. Церкви; дослідів з обсягу історії »русської« (сх.-словянської) Церкви він і в 1895 р. оцінювати низько не міг; Біднов теж признає, що досліді »російських« учених над історією нац. Церкви стоять незрівняно висше від дослідів над загальною церк. історією.

² В 1898 р. на німецькій мові, а в 1914 р. на російській появилася також цінна »іренічна« стаття Болотова: Къ вопросу о Filioque, котра була, поруч із працями кивського богослова о. Світлова, найяскравішим проявом філенотичного напрямку в новітній сх.-слов. богословській науці.

ського, але трохи висше самже каже, що виклади й твори Т-го були «складені за німецькими протестантськими взірцями й під сильним їх впливом». Отже ясно, що синод повинен був усунути протестантствующого професора з правосл. дух. академії. На наш погляд, навпаки, починаючи з серед. XIX ст. в духовних академіях у російській державі навіть забагато давалося свободи науковим, а часом і псевдо-науковим «шуканням» професорів. «Утиски» в відношенні до церк.-історичної науки були лише давніше, головно за царя Миколи I (1825-1855), коли прим. спалено дисертацію Костомарова про причини церковної унії.

Дивне вражіння робить запевнення Біднова, що «греко-словянський світ значно відстав у культурному відношенні від Західної Європи», та що Україна, лише «завдяки своїй належності до Польсько-Литовської держави», «потрохи й поволі» наблизилася до західної культури ітд. Та, як загально відомо, в тих часах, коли українські землі переходили під польську й литовську зверхність, тобто в XIV ст., «греко-словянський світ» не тільки «значно», але й зовсім не відставав іще в культурному відношенні від більшости країв зах. Європи, а в кожному разі Україна не стояла тоді низше під оглядом культурним від Польщі. Зв'язки з Заходом Україна мала вже довший час перед переходом під польську та литовську зверхність (це повинен знати навіть український школяр); але в XIV-XV ст. українська культура, чи точніше культура української православної людности якраз віддаляється від західної й підпадає під вплив византійсько-болгарсько-сербський. Перехід деяких укр. земель під польську зверхність почасти навіть сприяв цьому процесові зближення України не з західною, але з византійсько-південнословянською культурою. В кожному разі, твердження Б. суперечить історичній дійсности.

Вяч. Заїкин

Paweł SKWARCZYŃSKI. **Stanowisko cudzoziemców w dawnym prawie polskiem.** («Pamiętnik Historyczno-Prawny» pod redakcją Przemysława Dąbkowskiego. Tom XI. Zeszyt 1) Lwów 1932. 8°, 263.

Праця П. Скварчинського уявляє собою цінну наукову розвідку, засновану на сумліннім і стараннім використанні джерел. Узгляднює вона як публично-правне, так і приватно-правне становище чужоземців (громадян інших держав) в землях «Корони» від найдавніших часів до упадку польської держави 1795 р., отже також і в Галичині, на Поділлі, Холмщині, Волині та Київщині, відколи вони увійшли у склад польської держави; зокрема автор старанно використав відомости про правне становище чужоземців у Галичині в XV-XVIII вв. З огляду на це, має ся праця безпосередній інтерес і для української історії та для історії українського права. Спеціальний розділ присвячує автор «обмеженням чужоземців до займання духовних посад», але на жаль має на увазі виключно духовні посади римо-католицькі; слід булоб освітлити також питання й про обмеження чужоземців до займання греко-католицьких і православних духовних посад. Що до православних духовних посад, в польській державі, оскільки знаємо, йшли суперечки, чи такі посади, а зокрема правосл. єпископські катедри, можуть займати чужоземці; особливо гостру форму прибрало це питання в XVIII ст., коли іменовано пра-

восл. єпископом до Польщі Арс. Берла, Українця з Гетьманщини; навкруг цього іменування піднялася гостра боротьба, котра закінчилася тим, що єп. Берло не був допущений до виконання свого уряду в Польщі й мусів вернутися в Гетьманщину, де був іменований єпископом переяславським. Питання це порушували принагідно А. Л. Берло (Арс. Берло, єп. Переясл. и Бориспольскій, К. 1904) і Т. Титов (Рус. Правосл. Церковь въ польско-литовск. госуд. въ XVII-XVIII вв., т. I, 2-ая пол., »Церк.-Прих. Шк.«, 1906 і окремо: Київ 1907), але суцільного розгляду цього питання з історично-правничого погляду ще ніхто не зробив. І тому дуже доводиться жалкувати, що автор праці про Stanowisko cudzoziemców w dawnym prawie polskiem коропнем теж не порушив цього питання. — Можна було б (але не обов'язково) узгляднити в цій праці ще одно вельми цікаве й важне питання, а саме про правне становище в землях »Корони« громадян вел. князівства литовського, які в деяких відношеннях прирівнювалися до чужоземців (що з особливим притиском підчеркує в низці своїх праць І. Лаппо), але це питання може становити й предмет зовсім осібної розвідки. В кожному разі, нова праця Скварчинського, не вважаючи на помічений нами пропуск, становить цінне придбання історично-правничої науки, важне й для українських наукових дослідів. В. Заїкин

Записки Ніжинського Інституту Народньої Освіти та Науково-дослідчої Катедри історії культури й мови при Інституті, за головним редагуванням Миколи Петровського, кн. VIII, IX, X. Ніжин 1928-1930.

З поміж провінціальних наукових центрів на Україні вибивається на одно з перших місць Ніжин. Це містечко мало свої наукові традиції остільки, що до революції був там Історично-фільольогічний інститут кн. Безбородька, але цей інститут був ведений в російським напрямку й українознавством майже не цікавився; українську наукову працю почала щойно 1925 р. Науково-дослідча Катедра історії культури та мови при свіжо зорганізованому Інституті Народньої Освіти. Керівником катедри є проф. В. Резанов, відомий дослідник українського театру. Катедра має чотири секції: української і російської історії під проводом М. Петровського, українського письменства під керівництвом Є. Рихліка, загального і російського письменства під Резановим, античної культури під проводом К. Штепи; адміністративно зв'язана з катедрою також Педолого-педагогічна секція Харківського Інституту Педології під проводом М. Даденкова. Окрім керівників при катедрі було 3 дійсних членів, 6 наукових співробітників і 10 аспірантів. Наукова праця катедри полягала в розроблюванні наукових питань її співробітниками і підготовлюванню викладачів для шкіл. Органом катедри були »Записки«, яких три останні книжки маємо перед собою.

На перше місце в ніжинських »Записках« вибиваються праці з української історії і літератури. Микола Петровський дав низку праць з минулого Гетьманщини XVII ст.: До історії Руїни (про чигиринську раду 1657 р. і битву під Глуховом 1664 р.); До історії полкового устрою Гетьманщини (про вибір полковників), Причинок до питання про статті Б. Хмельницького, До біографії Івана Богуна (докази, що Федоренко і Богун дві окремі особи). До XVII-XVIII ст. належать праці Анатолія

Єршова: Про літописні джерела праць Ст. Лукомського і До історії цехів на Лівобережжі. До XIX ст. подають матеріяли Олександр Пулинець: М. Г. Чернишевський та українське питання й Матеріяли до життя і творчости М. К. Заньковецької; Іван Павловський: Л. Н. Толстой на Ніжинщині, і Зміни в весільних обрядах Ніжинщини в XX ст. Вас. Фесенко дав огляд: Ніжинщина в новітній історіографії (1917-1928 pp.).

З нового українського письменства особливу увагу присвячено творчости Лесі Українки в статтях В. Резанова: Леся Українка, сучасність і античність і Петра Одарченка: Нові матеріяли до творчости Л. Українки (альбом Poesie) та: До генези Блакитної Троянди. Є. Рихлік обговорив: Українські мотиви в поезії Юлія Словацького. До найновішої доби належить Ів. Павловського: До життя і творчости В. Чумака. З поля граматики є студія М. Ладухіна: Одно з питань фразеології Марка Вовчка (приіменник «по»).

Як. Колубовський в статті: До питання про філософію на Україні, дає реєстр Українців, що займалися філософією, як доповнення до відомої праці Д. Чижевського.

З античної історії є статті Т. Алексієва: Сторінка з історії соціального забезпечення в Атенях і К. Штепи: Селянські рухи в римській імперії.

Поза історично-фільологічними розправами є в «Записках» також студії й матеріяли з поля педагогіки (філософія виховання Крікка, ланкова праця в трудовій школі, тести і ін.), децю із студій над сільським господарством, деякі причинки з природознавства і техніки.

Як на провінціальний науковий журнал програма різнородна і рівень статей високий. Приємно бачити, як у несприятливих відносинах малого міста завдяки енергії гуртка людей розвивається серйозна культурна праця. До редакції «Записок» висловили ми побажання, щоби на будуче не давати всуміш статей з різних ділянок, а складати їх у віддільні групи (нпр. історія, література, педагогіка, сільське господарство і ін.).

І. Крип'якевич

Władysław TOMKIEWICZ. *Ograniczenie swobód kozackich w roku 1638.* («Kwartalnik Historyczny». R. XLIV, t. I, zesz. 2, Lwów 1930, st. 125-175).

Автор дає огляд історії козаччини від куруківської комісії до комісії на Масловім ставі включно. Ті події є вже широко обговорені М. Грушевським (Історія України-Руси VIII, ч. I), тому не багато нового найде читач серед висвітлюваних автором подій. Зате цікавою є розвідка задля тенденційного своєрідного висвітлювання автором козацьких справ.

В першій розділі (Підклад Павлюкового повстання — *Podłoże powstania Pawluka*) автор висловлюється про куруківську комісію, що вона, «мимо своїх основних помилок, недоговорень та недоглядів, є однак одною з перших спроб поставити козацьку справу на формально-правнім ґрунті. Залишаючи на боці всі менше або більше сумнівної вартости постанови угоди, має вона одну безперечно важну в своїх наслідках точку, а саме ту, що говорить про поселення виписаних з реєстру козаків на волостях. Підчинення самовольних козаків підстаростинським урядам, ... причинилося в значній мірі до колонізації пустинних південно-

східних окраїн України, а передовсім Задніпрянщини» (ст. 126). Автор не годиться з назвою означення соймових постанов 1635 р. супроти козаків як »драконських« (Грушевський, Історія України-Руси VIII, ч. I,² 213), закидуючи неслухно Грушевському односторонність (130). Самже він, покликуючися на Куліша (Материали до истории воссоединения Руси I. Москва 1877, с. 307), заявляє односторонно, що »осадницька шляхта на окраїнах була елементом позитивним, підчас коли козаччина вносила за собою всюди безладдя й деструкцію«. Кінець кінцем беручи під увагу, що козаки перешкаджали мирній політиці Польщі супроти Туреччини, автор приходить до висновку, що »драконське зарядження, яким було збудовання Кудака, було тим мінімумом, якого вимагала тодішна рація стану« (131).

Другий розділ присвячує автор соймовій ординації з 1638 р. Події, що попередили ту ординацію, автор подає дуже коротко за Окольським (Djarjusz transakcji wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637, Краків 1858); не подає зовсім змісту декларації, подиктованої козацькій старшині на раді під Боровицею в 1637 р., обмежуючись до подання імен козацької старшини. Між ними подає за Окольським (ор. cit., ст. 66) неподаного Грушевським (ор. cit., ст. 274) чигиринського полковника Григорія Хомовича (автор перекручує імя й пише: »Гриштай«). Незначне справлення дотеперішної літератури вдається авторови при обговоренні інструкції про експедицію Мелецького на Запоріжжя: подає правильно канівський полк, замість київського, якого тоді не було.

Не знати, чи незнанню української мови, чи якому національному шовінізмови автора, треба приписати його лихий коментар до Грушевського, Історія України-Руси. Між іншим автор (145, прим. ¹) пише: »Hruszewski (l. c. str. 286) zdaje się poważnie traktować fantastyczną opowieść kronikarza żydowskiego o tem, jakoby Pawłuka usmażono na żelaznym tronie«. Тимчасом Грушевський пише про смерть Павлюка ось як: »Павлюка з чотирма товаришами стято підчас самого сойму. Жидівський мемуарист Натан Гановер (з Волині) переказує оповідання, в яких на сю Павлюкову кару переносилися старі перекази про Наливайка: Павлюк підіймаючи повстання, хотів бути королем польським, і за те його тепер укоронували на смерть: його посадили на залізний трон, розпалений до білого, наложили на нього залізну корону, а в руки дали залізний скіпетр, і підпалювали його так поки він не вмер«.

Що до соймових постанов у козацькій справі з 1638 р. то автор вважає їх тільки »новелізацією« попередних постанов відносно козаків (148). Відтак пише про них ось що: »Будь що будь конституція з 1638 р. є важним етапом в праці усистематизовання окраїнних відносин. Як показала історія, обмеження козаків з цього року є вершком »шляхоцької реакції«, але не треба забувати, що наша устава є тільки етапом в роботі пацифікації України, а не найбільшим напруженням (najwyższym wysiłkiem) адміністраційних здібностей шляхти, чи також поодиноких її представників«. Автор бачить в цій уставі »додатне явище для загального культурного розвитку країни«, що протягом десятиліття поступила »яких сто відсотків вперед«. (!?)

Два останні розділи посвячені повстанню Гуні й Скидана (Реакція

Зарогоза) та цілковитому приборканню козаччини в 1638 р., що закінчилося комісією на Масловім ставі (Расуфікація Kozaczyzny). Автор із задоволенням констатує, що приборкання козаків забезпечило Польщу перед Туреччиною та принайменше на якийсь час усмирило Україну, бо її бурливі елементи або емігрують за московську границю, або стають мирним населенням (174).

М. Андрусяк

Теофіл КОСТРУБА. Гетьман Іван Скоропадський (1708-1722). (Бібліотека «Хліборобського Шляху». Ч. 3). Львів 1932. 8^о 32.

З особливою приємністю нотуємо сю інтересну брошуру молоденького нашого історика Теоф. Коструби, котрий уже перед сим заявив себе низкою своїх цікавих історичних начерків (про сліди дуалізму в старо-руській мітології, про освіту в старій Русі, про гетьм. Сагайдачного, про минуле м. Чорткова ітд.) і поважних, докладних рецензій про історичні праці, а тепер виступив перед нами вже з більшою науково-історичною спробою. В отсій праці про гетьм. І. Скоропадського виявив молодий історик свої небуденні наукові здібности й добре знання відповідних джерел і літератури, а передовсім оригінальність (самостійність) і сміливість у своїх історичних твердженнях і висновках. Основна ідея праці — се бажання спростувати до нині пануючий у нашій історичній науці негативний погляд на особу й діяльність гетьм. Ів. Скоропадського. Тут автор цілковито сходиться з нами, хоч приходить до своїх висновків зовсім незалежно від нас (порів. нашу ст.: Гетьманова Настя Скоропадська, «Нова Зоря» 1929, ч. 95). Ми погоджуємося з автором в позитивній оцінці гетьм. Івана Скоропадського, але в аргументації цієї оцінки ми значно розходимося. Головний натиск у своїх доказах автор поклав на імовірне «мазепинство» Ів. Скоропадського, тобто на ймовірні симпатії Скоропадського до плянів Мазепи відбудови незалежної української держави. Думаємо одначе, що цим шляхом «реабілітувати» Ів. Скоропадського ледви чи можна. Передовсім, «мазепинство» Скоропадського всетаки лишається досить гіпотетичним; та навіть, колиб ми й мали безсумнівні докази симпатій Скоропадського до плянів Мазепи, це не моглоб вплинути на нашу оцінку особи й діяльності Скоропадського, бо на ділі він тих симпатій не виявив, а в усій своїй політиці все був лояльний супроти Росії. Та рівночасно з тим ми бачимо, що гетьманування Ів. Скоропадського було будь-що-будь вельми корисним для культурного й економічного розвитку України, для української колонізації чорноморських степів, для перетворення дикою степу в культурний, хліборобський край і т. д. На ці сторони гетьманування Скоропадського, нам здається, й треба було авторові звернути головну увагу, а в кожному разі більшу, ніж він звернув. На деякі, переважно дрібні недостачі праці Т. Коструби (нпр. невдачну полеміку з М. і О. Грушевськими) ми тут не будемо звертати уваги, бо на обробленні основної теми ці недостачі мало відбилися. В цілому ж праця молодого історика робить всетаки дуже приємне вражіння й дозволяє припускати, що з нього виробиться визначний і талановитий учений.

В. Заїкин

J. MIRTSHUK. **The Ukrainian Uniat Church.** («Slavonic Review». Vol. X. Nr. 29, December, 1931.)

В журналі «Slavonic Review» появилася в англійським переводі стаття проф. І. Мірчука (з Українського Наукового Інституту в Берліні) про українську уніятську Церкву. Починаючи від перших початків християнства на Русі, проф. Мірчук плястично та цікаво представляє політичні обставини та психологічне підложжа, яке допростило до унії з Римом. Особливо влучно він підкреслює, що православні приклонники унії представляли собою українську національну ідею в противенстві до консервативної партії, яка не лише дорожила стародавню традицією православної Церкви, але тим самим тягнула радше за православною Москвою. Стаття обіймає найдавніші часи від прийяття християнської віри з Візантії аж до упадку австро-угорської монархії і до наших днів. Поява начерку про українську уніятську Церкву в загально знанім англійським журналі є особливо вірадним явищем не тільки з огляду на актуальність теми, але передовсім з огляду на те, що автор, сам Українець, влучно доцінює та розвиває національне значіння унії для українського народу. Воно дуже бажане, щоби відносні заграничні кола були як найточніше поінформовані про суттєве значіння культурно-релігійного чинника, яким без сумніву є унія східної Церкви з римо-католицькою.

З приємністю зазначимо, що у цій добрій справі проф. І. Мірчук має ще й дальшу заслугу. Дня 19. I. 1932 він, на запрошення гуртка католицьких академиків у Münster i. W., виголосив відчит на тему: Die Union im Osten, ihre geistesgeschichtlichen Voraussetzungen und Folgen, про що з великим узнанням згадує «Münsterischer Anzeiger» (ч. 69) з дня 20. I. 1932. Наступного дня, 20. I., тойже проф. Мірчук виголосив другий відчит: Der Messianismus, das Hauptproblem des slavischen Denkens und seine Beziehungen zum deutschen Idealismus. І про цей причинок з области слов'янської філософії як найкраще висловлюється згаданий «Münsterischer Anzeiger» (ч. 75) з 22. I.

Сподіємося, що проф. Мірчук і дальше розвиватиме свою високоцінну інформаційну і наукову діяльність між чужинцями.

І. Федорович-Малицька

Stanislaus WITKOWSKI. **De s. Basilii Magni codicibus Hispaniensibus.** (Polska Akademia Umiejętności. Rozprawy Wydziału Filologicznego. T. LXII (Serji III t. XVI), nr 7). Kraków 1929. 8°. 23.

В наших часах можна ствердити доволі цікавий факт: наука і досліди досить часто звертаються в бік особи і письм св. Василя В. Про властиву причину сього явища — годі щонебудь напевно говорити. Потрохи розяснює те О. Ring, Drei Homilien aus der Frühzeit Basiliius' des Großen (Paderborn 1930), опертий на одній замітній вказівці А. Ehrhard'a (с. 43). Однак в доповнення річевого пояснення німецького візантиніста треба замітити, що св. Василій В. не скрізь, так сказати, тішився популярністю, а лише в деяких центрах Сходу і Заходу. Наукові досліди виказують, що тільки там перебував його культ і традиційний піетизм для його науки і його писань, де процвітало чернече життя по його уставу. Й тільки там, на цих останніх областях, залишилися давні

і пізніші рукописи, що містять у собі оригінальні чи перекладені твори св. Патріярха східного монашества. На всіх чотирох сторонах світа помітне те явище. Його закріплюємо на півдні (пор. P. Sbath, *Bibliothèque des manuscrits Paul Sbath. Catalogues I et II, Cairo 1928* — і в *«Échos d'Orient»*); але так було й на півночі, на руських землях (див. А. Архангельській, *Къ изученію древнерусской литературы*, Спб. 1888, сс. 22-37), так і на східних областях (пор. J. Radu опис рукописів бібліотеки уніятських єпископів у Вел. Варадині в *«Memoriile Sectiunii Istorice»*, Bucuresti 1923, S. III, t. I, сс. 261-308). Не інакше було в західних центрах і про те між іншим свідчить невелика праця Ст. Вітковського про рукописні збірники писем св. Василя В. в Іспанії.

Праця є (мабуть принагідним) овочем поїздки автора до Іспанії. Тільки короткий час автор міг присвятити загально бібліотекам Іберії, а з того ще менше часу дісталось студіям названих Васи́лієвих рукописів. Навіть усіх тих рукописів автор не бачив. Ескуріяльська бібліотека не мала грецької патрології Migne'a й тому автор не з тим виданням колляціонує твори св. Василя В. Від 1925 р., коли автор посітив ту славу книгозбірню, до 1929 р., в яким надрукував свій еляборат, на жаль, не встиг дізнатися, чи вже надрукований бібліотечний каталог, обширніший від відомих йому. Палеографічного боку рукописів не торкається. В kwestію автентичности сього чи того сумнівного твору св. Василя В. автор не встраває, переклавів Василя на інші мови не досліджує, а в зіставлюванню паралельних текстів узглядне тільки деякі збірники. Але й ті тексти вибирає довільно, без методи та системи і тут саме найбільше кидається в очи та принагідність, якої овочем мабуть і ціла розправа. Наслідком сього, авторова праця більше інформаційна ніж описова, більше справоздавчопорівнююча ніж стисло фільольогічна. І так, дізнаємося, що рукописні збірники творів св. Василя В. зберігаються в тих еспанських бібліотеках: ескуріяльській, в чотирох мадридських, сальмантинській і толетанській. Направду, важко повірити, що давні університетські центри, як Alcalá, Évora, Coimbra, Sevilla, Valladolid (вся Lusitania) і інші, не мають жадної рукописної памятки по тім, котрий промостив нові шляхи догматичному розвитку, поглибив і овнутрішнив аскетичний ідеал, одуховнив християнське поняття життя (див. J. Schäfer, *Basilius des Grossen Beziehungen zum Abendlande*. Münster i. W. 1909, 1). Перше місце, по дослідам автора, що до кількості і вартості Васи́лієвих рукописів, займає ескуріяльська бібліотека. Є в ній 43 збірники творів св. Василя В., що повстали в X-XVI ст. До найстарших рукописів цієї, як загалом і всіх інших еспанських бібліотек зачисляються ті, що містять гомілії і слова, а з них один збірник гомілій на псалми походить з X ст. В своїй невеличкій праці автор повторює ту замітку аж на трьох місцях. Споряджена автором поглядова таблиця скоро орієнтує читача в перегляді збірників що до століття і змісту. Зпоміж бібліотек Мадриду Національна має 10 збірників, Академії Історії 2, Історич. Національного Архіву 3, Королівська 5. За виїмком одного збірника, всі інші мадридські рукописи новіші і не представляють якоїсь вартості для реконструкції Васи́лієвого тексту. В Саламанці є лише збірник

листів св. Василя В., а в ньому один з листів фальшиво приписаний св. Григорієві Назіянському. Автор обширніше справляє ту помилку в главі I своєї праці. Вкінці, толетанська бібліотека має два збірники. Замітне, що листів св. Василя В. в цілості не має ні один еспанський збірник. Зате літургія є в трьох рукописах, а в одному з них є вона навіть з латинським перекладом. Дані про св. Василя В. автор знаходить лише в кількох рукописах Ескуріялю.

Нашим бажанням булоб дізнатися ще дещо з долученої глави III, затитулованої: *Collationes*, але тут автор надто фрагментарно поробив свої порівняння і ледви чи який дослідник критичного тексту св. Василя В. зможе на них опертись. Натомість пороблені автором у тракті самої праці поправки та доповнення до відомих друкованих каталогів мають своє значіння, бо вони здебільша оперті на автоспії та щирій волі прислужитися добрій справі.

Й. Скр.

ОГЛЯД НАДІСЛАНИХ КНИГ

В тім відділі даємо місце всім книжкам, надісланим на адресу Редакції „Записок ЧСВВ.“ — Жовква („*Analecta OSBM.*“ — *Zólkiew*), без огляду на їх зміст та світогляд. При деяких подаємо короткі, оціночні замітки, а щодо інших залишаємо за собою право висловитися про них у нашій органі й окремо, в міру потреби та достоювання їх до змісту нашої програми. Виказуємо тільки книжки, збірні видання та більші *periodica*, пропускаючи письма стисло періодичні й їм подібні. Виказ тих останніх містимо на кінці випуску, котрим закінчуємо поодиноким том.

Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. Band III.

Berlin u. Leipzig 1931. 26×18. 168.

Зміст: *Dorošenko D.* Die Namen „Ruś“, „Russland“ u. „Ukraine“ in ihrer historischen u. gegenwärtigen Bedeutung (3 — пор. „Дзвони“ II, 311). *Volodymyriv S.* Die gesamte ukrainische Bevölkerung der Welt (24). *Dolnyckyj M.* Die Ukraine als geographische Individualität (54). *Krupnyckyj B. J. Chr. Engels* Geschichte der Ukraine (75). *Mirčuk J.* Die Weltanschauung der ukr. Dichterin Lesja Ukrajinca (111). *Kučab'skyj V.* Die polnische Diplomatie u. die „ostgalizische Frage“ auf der Pariser Friedenskonferenz im Jahre 1919 (127). *Dorošenko D. V. Lipinsky* (Ein Nachruf) (157).*

A Catalogue of one hundred old, rare or unique illustrated books. Collections of original drawings, designs, engravings, etc. Offered for sale by B. T. Batsford Ltd. London (?). 22×15. 72+VIII (фотограф. таблиці).

Almanach du Pelerin pour 1931 et 1933. Bonne Presse. Paris 1930/32. 25×18. 128+128 (багато ілюстр.). Ціна 2 фр. фр.

Альманах українського студентського життя в Кракові. Зібрала і видала редакційна колегія в складі: В. Ничай, М. Бажанський, Я. Салук, І. Красник. Краків — Жовква 1931. 23×15. 90+VIII (світлин).

Між преріжними споминами на перше місце вибивається начерк о. П. Хруща, Початки української гр.-кат. парохії і церкви в Кракові (23-36), в яким є багато жерельного матеріалу до історії оо. Василіян у Кракові. Згадаємо теж Д. Горнякевича, Українці в Краківській Академії Мистецтв (37), із долученим списом Українців, студентів Академії Мистецтв у Кракові, в хронологічному порядку (42). **АНДРУСЯК М. Іван Хлопецький, перемиський православний єпископ-номінат в 1632-1633 рр.** (Львів 1931). 24×16. 10 (відбитка).

* Всі невідписані замітки й оцінки подав Й. Скр.

- **До історії правобічних козаків** в 1689-90 рр. (Львів 1931). 24×16. 24 (відб.).
- **До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм** в 1668-1669 рр. (Львів 1930). 25×16. 31 (відбитка).
- **Павло Тетера та львівська Ставропігія**. (Львів 1931). 24×16. 8 (відбитка).
- Annuaire de l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique**. 1931. 97-e Année. 1932. 98-e Année. Bruxelles MCMXXXI/MCMXXXII. 19×13. 282+198.
- Atlas Historyczny Polski**. Serja A: Mapy szczegółowe. Nr. 1. Mapa województwa krakowskiego z doby sejmu czteroletniego (1788-1792) pod kierunkiem Wład. Semkowicza opracował w Krakowskiej Komisji Atlasu Historycznego K. Buczek przy współudziale Z. Kozłowskiej-Budkowej, T. Czorta, H. Müncha i A. Szumańskiego. W Dodatku: Plan miasta Krakowa z lat 1788-1792 opracował T. Czort (osobno wydaje się tekst źródłowo-metodyczny do mapy). (Polska Akademia Umiejętności. Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski). Kraków 1930. 50×38.
- БАЧИНСЬКИЙ А. Правила доброго поведіння для шкільної молодіжї**. З 37 малюнками арт. маляра В. Петрука в тексті. Ужгород 1928. 23×15. 120.
- BAUDRILLART A. L'activité missionnaire de l'Eglise à travers les âges**. 2-me édition. Paris (?). 18×11. 39.
- **Le génie de la France**. Paris (?). 17×11. 40.
- Беларускі Календар на 1932 год**. Вільня (?). 23×15. XXXII+64.
- Хиба й нам треба долучитися до тих заміток, що їх помістив „Przegląd Wileński“ (XV. Nr. 1-2, с. 12), як тільки появилася білоруський календар. Передусім слушною вважаємо увагу щодо нарису: „Аб Унії і Езуїтах“ (40), бо не можна забувати, що був час, коли єдиним місцем на світі, в яким оставали Езуїти, була якраз Білорусь. Та обставина, яку доцільно підчеркує П. Хмельовський (Liberalizm i obskurantyzm na Litwie i Rusi. Warszawa 1898. 28), вклала на Орден спеціальні обовязки, а Білорусь була в праві зазнати і відчутти всебічне ділання живючих у себе Ісусовців. Пор. теж „Przegląd Wil.“ XV. Nr. 4, с. 7. При поясненню назви: Білорусь і Білоруси добру прислугу бувди віддав орієнтующий начерк Г. Ільїнського, К вопросу о происхождении названия „Белая Русь“ (див. „Slavia“ VI).
- BERNADOT M. V. Od Eucharystji do Trójcy Przenajświętszej**. Przekład z francuskiego, opracował o. T. J. Naleśniak. Lwów 1925. 15×11. 190.
- BERTRAM A. Charismen priesterlicher Gesinnung und Arbeit**. Skizzen und Winke für Tage der Recollectio. Herder. Freiburg im Br. 1931. 23×14. XII+196. Брош. 3×80 М.; опр. 4×80 М.
- Кард. А. Bertram стоїть поруч кард. М. Faulhaber'a, — оба чолові носії мисли і духа, оба чільні постатті вселенської Церкви. Бертрамова книжка тим разом присвячена священикам, себто тим усім, що носять на собі нестерпу печать таїнственного характеру Тайни священства, коли вони відправляють духовні вправи. Тимто вже розуміємо, про що йде мова в тій книжці, та яким тоном і яким сердцем промовляє тут єпископ до своїх священиків. Варта її читати і розважати, щоби тим способом не занедбувати в собі тої благодаті, що нам дана з положенням рук священства (I Тимот. IV, 14).
- BONNIÈRES L. Anthologie des meilleurs écrivains de Lourdes**. Tourcoing 1922. 19×11. 302.
- BOPP L. Wir sind die Zeit**. Zur katholischen Zeit-, Menschen- und Lebenskunde. Herder. Freiburg im Br. 1931. 23×15. VIII+198. Картон. 4×40 М.; опр. 5×40 М.
- Є люди, котрим авторіві твори не подобаються, — подібно, як книжки Н. Fahsel'a чи Е. Fiedler'a. Для тих з певністю виїмком буде якраз зазначена книжка. Автор каже (15): „Як ми ставимося до даної нам, а не вибраної, вітчизни, так також мусимо ставитися до нашого часу; він мусить бути нам відданий і вартісний як круг нашого життя, як і те, що його виповняє. Мусимо з радістю як діти свого народу, теж хотіти бути дітьми свого часу“. Отже час це ми, він у нас, а не поза нами! З такого поняття автор іде до ціли, котрою є — захопити волю до свого рода сучасного переображення, щоби триюфувала скрізь всегашна і вічна правда християнства. В книжці порушені найактуальніші теми.
- BORSCHAK É. Le mouvement national ukrainien au XIX-e siècle**. Paris (1930). 24×15. 102 (відбитка).
- Вичерпуючу оцінку тієї праці подав М. А.[ндрусяк] у „Новій Зорі“, ч. 17/1932.

BORSCHAK É. et MARTEL R. *Vie de Mazepa*. 2-e édition. Paris 1931. 19×13. VII+191.

Див. „Записки ЧСВВ.“ IV, 390; „ЛНВ.“ XXX (1931), 573.

БОРЩАК І. Великий Мазепинець Григор Орлик, генерал-поручник Людовика XV-го (1742-1759). З невідомих документів з 7 тогочасними ілюстраціями. (Франція й Україна. Студії про франко-українські взаємини в минулому. Кн. IV). Вид. Кооперативи „Червона Калина“. Львів 1932. 22×15. Х+207 (з ілюстр.).

Висше, с. 394, ми помістили оцінку Борщакової монографії, однак тут даємо ще місце заміткам д-ра І. Крипякевича, котрий пише: Се четверта книга із широких студій автора п. з. Франція й Україна, оперта на документах французьких архівів; зміст її — біографія найстаршого сина гетьмана Пилипа Орлика, що родився у Батурині 1702 р., виховувався у Швеції, пізніше вступив у французьку службу і помер від ран в Мінден над Райном 1759 р. в ранзі генерал-поручника, нагороджений ордерами; але при тому цілий вік він трудився для української політики, зразу допомагаючи батькові у заходах повороту до гетьманства, пізніше інформуючи французький уряд в користь української справи. Книжка незвичайно інтересна, місцями сенсаційного змісту; Григорій Орлик доставив Вольтерві матеріали батька про Мазепу для Історії північної війни; він перший інспірував легенду про „тестамент“ Петра Великого; він, може перший з Українців, належав до масонерії. Портрет Григорія і частина архіву залишилися в замку Дентевіль, який належав до його жінки Люїзи Олени ле Брюн де Дентевіль. І. К-ч. — Див. також „ЛНВ.“ XXXI (1932), 287; „Дзвони“ II, 301.

BOUDOU A. *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między niemi w XIX stuleciu*. Przekład z francuskiego Z. Skowrońskiej. Tom drugi 1848-1883. Wydawnictwo xh. Jezuitów. Kraków 1930. 24×16. 680.

Див. „Записки ЧСВВ.“ IV, 374.

BRINKTRINE J. *Die heilige Messe in ihrem Werden und Wesen*. Verlag F. Schöningh. Paderborn 1931. 21×14. 288. Брош. RM. 5,—; оправ. RM. 6,50.

Се в пояснення римської Служби Божої на тлі літургічно-історичним, догматичним і аскетично-практичним. Узглядені всі новіші літургічні досліди і, за малими виїмками, богата дотична література. Не бачимо однак використаної праці J. B. Thibaut'a, *L'ancienne liturgie gallicane* (Paris 1929), коли мова про галліканську літургію, ані студій патр. Rahmani, *Les liturgies orientales et occidentales* (Beirut 1929), ані обширних оглядів J. M. Hanssens'a, *Institutiones liturgicae de ritibus orientalibus* (Romae 1930 і далі), ані збірного видання R. Aigrain'a, *Liturgia* (Paris 1930). Всетаки в деяких точках, особливо в практичних квестіях, книжка має доволі самостійного і тому вартість її цілком обоснована.

BURI V. *L'unione della Chiesa Copta con Roma sotto Clemente VIII* (Orientalia Christiana XXIII, 2. N. 72). Roma 1931. 24×16. 164. Ціна: 26 l.

Як відомо, названа унія dokonувалася в часах унії української Церкви з римською. Автор згадує навіть одну рідку книжку, котрої не знайшов і в Римі, що трактує разом про оба посольства до папи Климентія VIII. Назва книжки така: *Legationes alexandrina et ruthenica ad Clementem VIII pro unione et communione cum Sede Apostolica*. Ingolstadt 1598, стор. 246. Пор. „La Civiltà Cattolica“, т. IV-ий 1931 р. с. 343; „Душпастирь“ VIII, 278, а також важну замітку автора в „Orient. Christ.“ XXV, 218.

CABROL F. *Les livres de la liturgie latine*. (Bibliothèque Catholique des Sciences Religieuses). Bloud et Gay. Paris 1930. 19×12. 165.

Див. „Byzantinoslavica“ IV, 209.

Catalogus Fratrum ac Sororum Provinciae S. Hyacinthi in Polonia S. Ordinis Praedicatorum pro A. D. 1931. Leopoli (1931). 13×10. 50.

CHAUMONT H. *Visites au Très Saint Sacrement pour un petit garçon*. Maison de la Bonne Presse. Paris 1931. 14×9. VI+89.

— *Visites au Très Saint Sacrement pour une petite fille*. Bonne Presse. Paris 1931. 14×9. VI+88.

Оба видання mutatis mutandis покриваються.

CHOŁODECKI Białynia J. *Lwów w czasie powstania listopadowego*. Z 11 ilustracjami w tekście. (Biblioteka Lwowska XXIX). Lwów 1930. 24×16. VII+112.

ХОМИШИН Гр. *Пастырський лист про політичне положення укр. народу в польській державі*. Львів 1931. 16×10. 38.

- Християнське виховання молоді.** Провідні думки енцикліки свят. Отця Пія XI. Подав Р. Г-к. (Бібліотека УКО. ч. 16). Львів 1931, 16×10. 44 (відбитка).
- SICHOSZEWSKA H. Smentarzysko w Poczerninie.** Z 2 rycinami w tekście i 16 tablicami. (Roczniki Tow. Naukowego w Toruniu 37). Toruń 1931. 25×17. 54.
- CIESZYŃSKI N. L. Roczniki Katolickie na Rok Pański 1931.** T. IX. Współpracowali: xx. dr. S. Grelewski, M. Klepacz, dr. M. Kordel, dr. W. Kosiński. Poznań 1931. 21×14. XVI+547.
- **Roczniki Katolickie na Rok Pański 1932.** T. X. Poznań 1932. 21×15. XVI+470. В загальному — оба томи щодо змісту покриваються і дуже добре себе доповняють. Писані легко, цікаво і скрізь опираються на друкованій літературі або на поміченнях чи інформаціях особистих. Тільки місцями впадають в око дещо неспівні статистичні дані або односторонні вісті. Вдатно написаний розділ XI про Масарика (IX, 143) та Додаток I pro domo sua: Czy piszę „barokiem?“ (X, 445). Автор плянує (X, 466) в наступним річнику докладніше описати „долю братів Українців у Канаді“. (Добру прислугу віддасть йому брошура W. L. Scott K. C., The Ukrainians, Our most pressing Problem. Ottawa). Тому що й ми дивимося на Канаду, як на „найліпший терен еміграційний“ (IX, 74) і для Українців, бажавмо, щоби той авторів замисл здійснився, але рівночасно просимо його не забувати і на інші осередки українського життя, присвячуючи їм бодай кілька стрічок. Тим разом автор не вчинив сього ні при Бразилії, ні при Америці, ні при Чехії, згл. Словаччині, ні при Югославії, ні при Бельгії та Франції. Див. ще „Нива“ XXVII, 151.
- ЧЕХОВИЧ К. Олександр Потебня,** український мислитель-лінгвіст. (Праці Українського Наукового Інституту. Т. IV. Серія фільологічна, кн. 1). Warszawa 1931. 25×18. 186.
- Чернігів і Північне Лівобережжя.** Огляди, розвідки, матеріали під редакцією голови Секції академ. М. Грушевського. (Українська Академія Наук. Історична Секція. Т. XXIII). Київ 1928. 24×18. XII+531. Наша українська Равенна — Чернігів, дждався отсього всебічного опрацювання. Зпоміж довгого ряду оглядів, розвідок та матеріалів відмітимо історичні праці: М. Грушевський, Чернігів і Сіверщина в українській історії (кілька спостережень, здогадів і побажань) 101; П. Смолічев, Чернігів та його околиці за часів великокнязівських 118; М. Василенко, Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618-1648) 290; Ф. Ернст, „Мазепин будинок“ у Чернігові, (до історії культурних взаємин України з Москвою в кінці XVII століття) 347; М. Ткаченко, З нової історіографії Чернигова 488.
- ЧУБАТИЙ М. Українська Церква в половині XI ст. на роздоріжжі.** (Інавгураційний виклад на відкритті акад. року 1931/32 в Греко-Катол. Богосл. Академії у Львові). Львів 1931. 16×12. 17. Виклад торкається теми, що первісно назривала у В. Абрагама, опісля бентежила М. Д. Присьолкова, відтак запалювала С. П. Розанова, В. Пархоменка і ін., а вкінці стала скристалізованою у пок. Ст. Томашівського.
- CZUBATYJ N. Literatur der ukrainischen Rechtsgeschichte in den Jahren 1919-1929.** Lemberg 1931. 25×18. 63 (відбитка). Див. „Записки ЧСВВ.“ IV, 431.
- de **BAUMGARTEN N. Olaf Tryggwison roi de Norvège et ses relations avec saint Vladimir de Russie.** Appendice au fascicule 69: I. Hausherr, Les Versions syriaque et arménienne d'Evagre le Pontique (Orientalia Christiana XXIV, 1. N. 73). Roma 1931. 24×16. 40. Ціна: 6 l. Див. „Духовна Стража“ IV, 319.
- **Saint Vladimir et la conversion de la Russie** (Orientalia Christiana XXVII, 1. N. 79). Roma 1932. 24×16. 136. Ціна: 22 l.
- DÉCROUILLE R. La sainteté sacerdotale d'après la théologie et le curé d'Ars.** Tomes I-IV. Tourcoing 1921. 19×12. II+307+318+346+336.
- Dedication souvenir St. Basil's Mother House.** July, 18, 1931. Philadelphia, Pa 1931. 27×20. 32.
- De la Côte des Esclaves aux Rives du Nil.** Par une Religieuse Missionnaire. Epilogue de G. Goyau. Lyon 1931. 23×14. XXII+193 (з ілюстр.). Всім нашим читачам горячо поручавмо ту книжку, що Прекрасно відкриває перед нами рубець африканської місії СС. Місіонарок de Notre-Dame des Apôtres.

(Централа: Vénissieux (Rhône). Кождий, що пожертвує на їх мисії 13 fr. 50 одержить книжку оплаченою поштою. Число поштового конта: Lyon 129-37.
DELATTRE P. Les luttes présentes du catholicisme en Europe centrale. «Editions Spes» 17, Rue Soufflot, Paris (Ve) 1930. 19 × 12. 189.

Тут і там автор піддає гострій критиці відносини, які запанували зглядом католицизму в державах Центральної Європи. Найбільше вістря звернено проти Румунії. Пор. „Irénikon“ VII (1930), 423.

De Oriente: Documenta et libri (Orientalia Christiana XXII, 3. N. 70). Roma 1931. 24 × 16. 164. Ціна: 26 l.

„Orientalia Christiana“ роблять велику прислугу науці, видаючи час від часу огляди документів, студій і книжок, що торкаються Сходу. За мало сказати, що се звичайні бібліографічні інформації й оцінки, бо звичайно вони приносять і нові та свіжі дані, а що найважніше — фахові католицькі сили висвітлюють у них з католицького погляду нераз дуже складні kwestії, надаючи тим способом правильні напрямні для різних дослідників. Кождий такий зшиток з приємністю і зацікавленням береться до рук, вибачаючи всі недотягнення та помилки, що їх, річ ясна, поповнюють автори, котрих зі Сходом не лучить ані походження, ні мова, ні доля, ні життя. Одна із крашчих цього рода публікацій — в горі зазначена. Є тут м. і. рішення, винесені на з'їзді російських католицьких священників у Римі 27-30/X 1930 р. Вони цікаві як документ часу. Ю. Гофманн вказує письменні жерела XVII ст. до обширної теми: Візантійські єпископи і Рим. Т. Спачіль, з приводу появи IV-го т. відомої праці М. Жюжі, зі знанням і сон аморе обговорює науку східних незединених що до „остаточних річей“. М. Гордіальо дає цікавий причинок до сучасного протисхідно-католицького руху в Греції, рецензуючи книжку митр. Х. Пападопульоса про примат римського єпископа. Згаданий уже Т. Спачіль, а крім нього Й. Швейгль і інші дають зразкові огляди і критики праць різних авторів з східної догматики, літургії, права, аскези і т. д. На окрему згадку заслугоє огляд словянської історії, пера проф. J. H. Ledit'a. Син Північної Америки, по національності Француз, вихованець В. Британії, вселенський подорожник — до Польщі, Білоруси й України включно, правдивий поліглотта, історик по фаху, оцінює не менше добре і зі зрозумінням праці, написані французькою, англійською, італійською чи німецькою мовою, як і написані по російськи, українськи, по польськи, болгарськи чи словінськи. З вдячністю нотуємо тут його цінну оцінку „Записок ЧСВВ.“ т. III, вип. 3-4 (с. 233) і бажаємо йому чим скоріше перевести в діло ті широкі пляни, що їх він снував перед нами, при нашій першій зустрічі у Львові 6. X. 1929 р. Див. іще „Душпастьєр“ VIII, 276; „Дзвони“ I, 300.

De Oriente: Documenta, studia et libri (Orientalia Christiana XX, 3. N. 66). Roma 1930. 25 × 18. 112. Ціна: 16 l.

І знову перед нами цікавий зшиток. Є тут короткі жерельні причинки до взаємин грецьких, василіянських монастирів з Римом, що їх друкує невтомний дослідник і збирач Ю. Гофманн. Далі, відомий М. Бавмгартен скрупулятно вибирає генеалогічні дані про руську Пребиславу та про орлямундську Кунегунду. Зокрема про першу з них українська історіографія знає не багато. Автор гадає, що княгиня Пребислава була внучкою вел. князя київського Мстислава I, (по своїй матері, третій жінці кн. Ярослава волинського († 1123), а жінкою Ратібора, князя померанського († 1155/56). Коли цей останній 1148 р. прийняв християнство, ставляв побожні фундації, між ними побудував і монастир у Groeben, якого дотайня грамота згадує теж і ім'я його жінки Пребислави, з додатком „ria coniuga“. Дата її смерті, невідома. Щодо другої, Кунегунди, жінки кн. турівського Ярополака, Бавмгартен відтворює в її справі досліди вже раз надруковані, але нині на жаль запропащені, даючи при тим і нові факти, а це з приводу висловлених сумнівів щодо можливости супружних звязків Ярополака з Кунегундою. На думку автора, нині нема вже жадного сумніву, що Кунегунда була за кв. Яропоком і тим способом князь, висланий Ізяславом I до папи Григорія VII, мав за жінку сестриницю папи Стефана X. Замітне, що в XI ст. дві руські княгині були споріднені з папами. Крім Кунегунди, знаємо, що й внучка Ярослава М., Oda de Stade, була фамільно звязана з папою Львом XI. Про останню окремо писав тойже Бавмгартен у ж. „Благовѣсть“ I (1930) січень-марець. Орлямундська Кунегунда вмерла 11. VI. 1140. По тим, бенедиктинець А. Стрітт-

матер описує один рукописний грецький збірничок заклинань. Самі тексти подані в „Orient. Christ.“ XXVI, 127. Вкінці, зпоміж багатого рецензійного відділу виноуємо записку (216) про книжку П. Мпратсіотіса, *Oi trois Terafotai nai to kouwouidon pròvlyta*, Атени 1930; гадку Т. Спацілія (218) про спеціальний інтерес відчитів оо. Ціховського і Сліпого на велеградськмі зїзді 1929 р.; гадку de Groot'a (222) про переписку св. Василя В. з Лібанієм.

De Oriente: Documenta, studia et libri (Orientalia Christiana XXVI, 2. N. 78). Roma 1932. 24×16. 188. Ціна: 30 l.

З цього випуску зазначимо те, що має для нас науковий інтерес. А саме: Р. М. Brun, *La Vie de Saint Dosithée* (87). В нашій давній аскетичній літературі велику роль відгравала особа св. Доситея, тому цікаво зазнайомитися з отсим критичним виданням його життя, заосмотреним вступом, французьким перекладом і замітками. G. de Jerphanion, *Calcul de la férie pour une date donnée* (145). G. Hofmann, *Byzantina* (154). Тут є причинки до церковної історії Родосу, Олександрії, Тракії, Нокосу. G. de Jerphanion коротко реферує про Єзуїтів у Сирії в 1831-1931 рр. (166). J. Ledit в огляді словянської історії (170) обговорює між і. Я. Левидького, Перші укр. проповідники і їх твори; А. Копистянського, Історія Руси, ч. I; L. Finkel'a, *Bibliografja historji polskiej*, 2-ге вид. К. Малевичинського (189). Добре сталося, що сторонній учений мав відвагу виткнути суцїні і річеві помилки, бо це може й причинитися до того, що на будуче не будуть випускати в світ таких несумлінних публікацій і то під фірмою Польського Історичного Т-ва. У відділі рецензій знаходимо вістку (207), що в збірнику, присвяченим атенському архієпископови, є замітні для нас дві статті: Н. Діямантопульоса, Василій В. і Рим; стаття, на жаль, полемічного характеру і Т. Попеску, Чому патріярх М. Керулярій виступив проти Латинян? Далі, маємо тут оцінки Ю. Граббе, Истинная соборность (211); книжки Н. Engberding'a (210), у нас теж зрецензованої (див. „Записки ЧСВВ.“ IV, 339) і першого тому Української Загальної Енциклопедії (261). Вкінці — одна замітка. При транскрипціях з укр. мови треба авторам ліпше узгляднювати наше г, и, л тощо.

de JERPHANION G. Bulletin d'archéologie chrétienne byzantine et slave. (Orientalia Christiana XX, 2. N. 65). Roma 1930. 25×18. 56. Ціна: 9 l.

Це справоздання не узгляднює на жаль нічого, що відноситься до української християнської археології. Нам за довго було б в отсій короткій замітці переходити по черзі українські видання і виписувати з них заголовки праць, котрі оброблювали християнські пам'ятки епіграфіки, рукописів, архітектури, малюнку, іконописи і т. д. Абстрагуючи від різних видань з Великої України, ми мусїли б перейти всі видання Ставропігії, Наукового Т-ва ШІ, Національного Музею і ін. і щойно тоді ми побачили б, як склався окремиї зшиток бюлетена української християнської археології. На це звертаємо увагу, вписуючи в огляд надісланих книг працю de Jerphanion'a.

d'HERBIGNY M. - DEUBNER A. Evêques russes en exil. Douze ans d'épreuves (1918-1930). (Orientalia Christiana XXI. N. 67). Roma 1931. 25×17. 284. Ціна: 40 l.

Безумовно, книжка дає нам більше, ніж це обічне її наголовок. І насправду помилявся б той, хто шукав би тут простого переповідження долі й недолі російських єпископів за час 12 років їх перебування поза межами б. Росії. Середоточкою для авторів книги є відомий декрет з 8. VI. 1928 р., котрим московський митр. Сергій виключає тзв. карльовацьку групу, з митроп. Антоїєм на чолі, з патріярхальної Церкви. Оставша париська група, згуртована біля митр. Евлогія, тим самим стає відділеною від попередної. Саме ціллю книжки є з'ясувати історію того роздору, прослідивши її природу, найглибші причини, її розвій та наслідки, відтворюючи рівночасно відношення російського єпископату на еміграції до інших православних Церков. Те все спирається на офіційальних документах та на багатій літературі, що її з подиву гідною пильністю прибирали автори. Всежтаки не бачимо вказаних деяких публікацій, котрими, бодай з пам'яті, бажаємо доповнити долучену бібліографію. Між періодичні видання слід додати: *Душпастьєр (Ужгород)*, *Духовний Сіяч (Кремянець)*, *Духовна Стража (Сомбор)*, *Ecclesia (Женева)*, *Вісник (Варшава)*, *Голос Православної України (Харьков 1925)*; від ч. 14 змінено на: *Український Православний Благовісник (Неділя (Львів))*, *Нова Зоря (Львів)*, *Нива (Львів)*, *Русский Голос (Львів)*, *Воскресное Чтеніє (Варшава)*, *Церква й Життя (Харків)*; між інші: низку праць М. Ка-

- ровця, Г. Коха, О. Лотоцького, І. Огієнка, І. Василевського і багато інших. Для повної інформації додаємо, що деякі російські архіереї перебували якийсь час у василіянським монастирі у Бучачі. З часу того інтервювання збереглася світлина знимка всіх „інтервюваних“ разом із членами монастиря. Пор. також „Душпастирь“ VIII, 107; „Духовна Стража“ IV, 76; „Kwart. hist.“ XLV/II, 149.
- ДОРОШЕНКО В. Спис творів І. Фравка з додатком статей про нього і рецензій на його писаня.** Вип. II (Ч. 2045-3607). (Матеріали до укр. бібліографії. Т. IV). Львів 1930. 24×16. IX+81-184.
- DRESSAIRE L. Jérusalem à travers les siècles.** Histoire-Archéologie-Sanctuaires avec 63 gravures. Bonne Presse. Paris 1931. 20×13. 544+2 карти. Брош. 30 fr. Книжка основна, бо написав її автор, котрий довгі роки пережив у святім місті і до своєї праці був як найкраще підготований.
- DUBOIS F. Le problème religieux.** Tourcoing 1923. 19×11. 184.
- DUPLESSY E. Exposé de la Religion. Livre premier. Le dogme catholique.** (Cours. supérieur de Religion. T. IV). Maison de la Bonne Presse. Paris 1930. 17×11. XIII+566.
- ДЗЕДЗИК П. Папа Пій XI.** Його життя, праця і діла. (З нагоди 50-літ. ювілею його священства 1879-1929). Львів 1929. 23×15. 18 (відбитка).
- ДЗЕРОВИЧ Ю. Катихитика.** (Праці Греко-Кат. Богосл. Академії у Львові). Львів 1930. 25×17. 184.
- Elenchus ecclesiarum et cleri diocesis Pincensis pro A. D. 1932.** Pincsi 1932. 16×12. 175.
- Енциклопедія „Casti Connubii“.** Софія 1931. 23×15. 48.
- ESIŃ I. Nasi motivi u ukrajinskoj narodnoj književnosti.** Sarajevo 1932. 19×12. 15 (відбитка).
- ESKELAND L. Ma visite à Thérèse Neumann.** Traduit du norvégien par Per Skansen et précédé d'une biographie de l'auteur. Bonne Presse. Paris 1931. 18×10. 128.
- EVAIN E. Le problème de l'indépendance de l'Ukraine et la France.** Préface de M. Éd. Soulier. Paris 1931. 19×12. 134.
Пор. „Тризуб“ чч. 18-19, 20/1932, сс. 15, 12.
- FAHSEL H. Ehe, Liebe und Sexualproblem.** Herder et Co. Freiburg im Br. 1931 23×15. 142.
- **Gespräche mit einem Gottlosen.** 13-15 Tausend. Herder. Freiburg im Br. 1931. 25×15. VIII+218. Картон. 4:50 M.; опр. 6 M.
- Велике поширення сеї книжки свідчить про її потребу і вартість. Розправляється тут про такі правди, які цікавлять кожного, бо або не приймається їх, хоч вони самі тиснуться до голови, або знаходять щодо них сумнів, або не знається їх як слід, або вкінці доброю і широко волею шукається правди. Так отже у тих розмовах маємо цілу низку таких правд: про розумову релігію, про метафізику яко міст до віри, про віру, Боже обявлення, царство ласки, небесну і земську любов, про ангелів і демонів, про подвійний рай, гріх, потіхи св. Церкви, про Церкву і поступ, про скепсис Церкви. Попри глибокий зміст, книжку читається цікаво і зовсім не дивуємося, що розхоплювано її по вулицях Берліна й інших міст.
- FAULHABER Kard. Rufende Stimmen in der Wüste der Gegenwart.** Gesammelte Reden, Predigten, Hirtenbriefe. Herder. Freiburg im Br. 1931. 20×14. XVIII+480. Брош. 6:20 M.; опр. 7:80 M.
- Книжка має 4 відділи, з котрих перший обговорює kwestії релігійного ладу, другий — kwestії ладу обичаєвого, третій — ладу церковного, а четвертий — ладу суспільного. Скрізь оригінальний і глибокий зміст, актуальний підхід до теми, велична форма, викінченість під кожним оглядом. Значіння книжки тривке і всестороннє.
- Festgabe für Bundesarchivar Heinrich Türlер zu seinem 70. Geburtstag am 6. Juli 1931** Dargeboten vom Hist. Verein des Kantons Bern und Freunden des Jubilars. („Archiv des Historischen Vereins des Kantons Bern“, XXXI Band, Erstes Heft, 1931). Bern 1931. 24×16. XXVIII+242.
- FIC A. Za Jordan i do Arabji Skalistej.** Sprawozdanie z wycieczki Szkoły Biblijnej Jerozolimskiej w kwietniu 1928 r. Włocławek 1929. 24×17. 70 (відбитка).
- ФІЛЯС П. На церковні теми з минулого й сучасного.** Львів 1931. 16×10. 24.
- FRANCHI DE' CAVALIERI P. I Martirii di S. Teodoto e di S. Ariadne con un' appendice sul testo originale del martirio di S. Eleuterio.** Studi e testi. 6. Roma 1901. 25×18. 186+1 таб.

- **Note agiografiche.** I. Ancora del martirio di S. Ariadne. II. Gli atti di S. Giustino. Studi e testi. 8. Roma 1902. 25×18. 40.
- **Nuove note agiografiche.** I. Il testo greco originale degli Atti delle ss. Agape, Irene e Chione. II. Osservazioni sopra gli Atti di s. Crispina. III. I martiri della Massa Candida. IV. Di una probabile fonte della leggenda dei ss. Giovanni e Paolo. Studi e testi. 9. Roma 1902. 25×18. 84.
- FUTURUS. Zapomnienie historji.** (Odbitka z „Przeglądu Wil.“). Wilno 1931. 17×12. 7. **ФИЛИПЧАК І. За вчительським хлібом.** Повість з життя молоді вчительки (Відділ Т-ва „Взаїмна поміч укр. вчительства“ в Самборі. Ч. 1). Самбір 1932. 16×12. 271. Провідна думка сеї повісти — благородна й уморальняюча. Героїня жертвує свою особисту долю для щастя народу. Це наука для тих, котрі одержали освіту між своїми, але на жаль покидають їх, переходячи там, де ліпше. Див. „Діло“ ч. 245/1932.
- GRENTE Mgr. La France aimable.** Paris (?). 17×11. 23.
- HALBAN L. Zasady spoleczne nowego kodeksu prawa kościelnego.** Próba syntezy. (Głosy na czasie 48). Poznań 1922. 18×12. 88.
- **Znaczenie nieznanomości prawa w kanonistyce.** Lwów 1929. 25×19. 40 (відбитка).
- **Spoleczne ideały chrześcijaństwa w pierwszych wiekach.** Poznań (?). 20×13. 154.
- **Eucharystja źródłem pełni życia jednostki.** Lwów 1930. 23×15. 16.
Пор. С. Четверикова, Евхаристія осередком християнського життя. „Путь“. Париж 1930. N. 22, ст. 3.
- HAUSHERR I. Les versions syriaque et arménienne d'Évagre le Pontique.** Leur valeur — leur relation — leur utilisation (Orientalia Christiana XXII, 2. N. 69). Roma 1931. 25×18. 56. Ціна: 10 l.
Див. „Orient. Christiana“ XXIV, де на сс. 38-40 автор дає додаток до сеї праці.
- Herders Bücherschatz 1931 u. Jahres Bericht 1930, überreicht durch Herder et Co.,** Wien I, Wollzeile 33.
- HLADYŹOWICZ K. J. Zmiany krajobrazu w ziemi lwowskiej od połowy XV do początku XX wieku.** Lwów 1931. 24×17. 35+мапа (відбитка).
- ГЛОВІНСЬКИЙ Є., МАЦІЄВИЧ К., САДОВСЬКИЙ В. Сучасні проблеми економіки України.** (Праці Укр. Наук. Інституту. Т. III. Серія економічна, кн. 1). Варшава 1931. 26×18. 172.
- НОВЕЙКА Р. L'Eucharistie et l'Église Maronite.** (Bejrout 1930). 24×15. 96.
- **Du statut personnel dans la République Libanaise.** Etude juridique, historique, religieuse et sociale. Bejrout 1931. 19×12. 72.
- HOFFMANN G. Concilium Florentinum.** III. Denkschrift des Kardinals Cesarini über das Symbolum. Erstausgabe des lateinischen Textes, verbesserte Ausgabe der griechischen Übersetzung. (Orientalia Christiana XXII, 1. N. 68). Roma 1931. 25×18. 64. Ціна: 11 l.
Рецензії: „Богословія“ IX, 263; „Духовна Стража“ IV, 159.
- **Griechische Patriarchen und Römische Päpste.** Untersuchungen und Texte. II, 4-6: Die Patriarchen Jeremias II, Meletios Pegas, Neophytos II, Timotheos II und Joannikios II (mit 33 Texten und 3 Tafeln). (Orientalia Christiana XXV, 2. N. 76). Roma 1932. 24×16. 84. Ціна: 16 l.
Див. „Душпастирь“ IX, 147.
- ГОЛИНСЬКИЙ О. Вексель у практиці.** Львів 1930. 15×11. 60.
- ГОРДИНСЬКИЙ Я. З української драматичної літератури XVII-XVIII ст.** Тексти й замітки. (Памятки укр. мови і літератури. VIII). Львів 1930. 24×16. 225. Автор використав між ин. деякі рукописи василіянської бібліотеки у Львові, про що говорить на сс. 61, 221. Згаданий там життєпис св. Йосафата (в дійсности два життєписи) видав підписаний у „Записках ЧСВВ.“ I, 569. Шкода, що в своїх дослідах автор не зупинився на театрах василіянських шкіл і їх домів студій, по яких остала неодна памятка драматичної творчости. В своїм часі в однім лише лаврівським монастирі удалось мені відшукати кілька рукописних зшитків законних, студентських драматичних виробів. Не без того, щоби таких еляборатів не можна було віднайти більше між рукописами монастирів Крехів чи Львів.
- HURTEVENT S. L'unité de l'Église du Christ.** Maison de la Bonne Presse. Paris 1930. 20×13. XLVII+424.
Це частина католицької апологетичної науки про одно зі знамен Христової Церкви, а саме про Її одність.

ЯБЛОНЬСЬКА С. Чар Марока. Львів 1932. 21×15. 83+IV вставки з 8 фотогр. (Обгортка Р. Турина).

Молоденька авторка (* 16. V. 1908), така багата досвідом! А той небуденний досвід раз-у-раз кидається у вічі, читаючи сторінка за сторінкою прегарні описи-картини. Мало не з кожного слова йде чин і жаття і мимохіть уявляється нам артистична душа авторки, котра злетілаб до зір, до сонця..., котра охоча подорожувати, вічно досвідчати, рухатися і хапати навіть за найбільш еґзотичне. Й може тому, може з огляду на непосидючу й дещо за мужеську вдачу талаповитої авторки, в її книжці мало пошани для духа, по словам Саллюстія провідника і володаря життя смертельних людей. Літературьку оцінку названої книжки дав м. р. на сторінках „Діла“ ч. 19/1932. Див. „Жіноча Доля“ ч. 28/1932, с. 12.

JACQUEMET G. „Tu resteras chaste!“ Bloud et Gay. Paris 1931. 19×12. 192.
Jahrbuch der Ludwig-Maximilians-Universität München für das Jahr 1929/30 und 1930/31. München 1931/32. 23×15. 126+132.

Яворіщина. З її минулого й сучасного. З нагоди 50-ліття заложення першої укр. читальні в Яворові. Яворів 1931. 23×15 32 (зі світлинами).

Велика шкода, що в оглядах М. Голубця і М. Андрусяка мало що згадується про монастир і школу СС. Василянок у Яворові. А прецінь треба признати, що не тільки Яворів і Яворіщина, але навіть Галичина, багато свого престижу, передусім в діялнці освітньо-педагогічній, завдячують яворівському центрови, що довгодогго скупчувався біля тамошних СС. Василянок. Для ілюстрації того, що я сказав про яворівський монастир у „Ниви“ XVI, 305, 361 і з браку інших документів, наведу тут три акти. Перший — з 1627 р., котрим яворівські громадяни, Вартоломей і Анна Келбаски, стверджують у суді відпродаж свого дому яворівським монахиням. *Iudicium Expositum Bannitum Jaworowiae Feria sexta post Festum Sancti Bartholomaei Apostoli, proxima. Anno Domini. Millesimo Sexcentesimo Vigesimo Septimo, legitime celebratum. Przed tymże Prawem Tawnym Wyłożonym oblicznie stanąwszy Vociwi Barthłomiey Kielbaska, y Anna małżo...kowie Obywatele Jaworowscy, na ciele y na umysle będąc zdrowi, pomieniony Barthłomiey sam przez się, przepisana zaś Anna przez niegośz, iako Opiekuna swego małżeńskiego, iaśnie, dobrowolnie, wyrazliwemi słowy, zaspoł oboie, iednostaynym głosem zeznali. Iz dom swoy własny, wolny, swobodny, nikomu nie zawiedziony, tu w Jaworowie, na uliczce, ku Wielkiemu Przedmiesciu idącey naroznie podle domu Prokopa Poluc..., y Cerkwie Miesckiey Ruskiej S. Jura stoiący, szczyrey, czystey, prawdziwey, y nieodmienney, przedazy tytułem przedali y nieniejszego zapisu związkiem przedaią, Naboznym Czernicom Jaworowskim, tak teraz iako y napotytm będącym, ktorych tu imiona y nazwiska za wyraznie wpisane zawsze rozumieć się maia; za Summę Sto y Czerdziesci złotych, Monety y liczby Polskiej, wkazdy złoty licząc y rachuiąc po groszy trzydziesci. Ktorą to Sto y Czerdziesci złotych Polskich Summę, cisz zeznawaiący małżonkowie przedawcy, od Naboznej Makariey Rogozińskiej, tychze Czernic Fundatorki, y na ten czas Starszey, rzeeczywiscie, skutecznie, y wzupełności, odliczywszy, odebrawszy y podniosłszy, onę dostatecznego dosyc uczynienia qui owali, y wolnych uczynili; iakosz zarazem quituią y wolne czynią czasy wiecznemi. I dlategosz takowey przedazy y dosyc Uczynienia sobie mocą, cisz zeznawaiący przedawcy, od dnia iusz dzisieyszego zarazem, przepisanym Czernicom, dali moc zupełną y dostateczną władzą tegosz domu nimi przedanego, ze wszelakim prawem, państwem, własnością, bliskoscia, dziedzictwem, pozytkami, dochodami, y wszytkiemi przyległosciami do niego należącemi mienia, trzymania, dzierzenia, uzywania, y na wszelaki onychze naylepszy y upodobany pozytek obroccenia: Zadnego tam więcey odtąd sobie zeznawaiącym ani potomkom swym, prawa, panstwa, własności, bliskosci, y dziedzictwa nie zachowuiąc ani zostawuiąc; Owszem wszytkie się za siebie samych y potomki swoje odrzekaiąc y odpisuiąc; y tosz cale y zupełne prawo swoje, ktore sami do tego czasu mieli, podaniem przez Sędzie rozgi Zieloney wedle opisu prawa Maydeburckiego powzdaiać. Stopniow prawnych oraz wszytkich, Intromissiey, Possessiey, Rumaciey, y rzeeczywistego z uzywaniem obięcia, tak iakoby przez Urząd Panow Wiernych były podane dopuszczaiąc. Więc nakonieć o wszelaki pokoy y obrone, swym kosztem y nakładem, od wszelakich osob bliskich y dalekich, iakimkolwiek się napotytm pretextem y prawem, do tegosz domu ciągnąc chcących, tyle kroć ile kroć by tego była potrzeba, zadną się czasu naydalszego dawnością nie szczy-*

cząc, ani zaścianiając, na dobrach swych wszelakich ruchomych y nieruchomych, zapisując się, tak tych, które teraz mają, jako też y tych które napotym mieć kiedykolwiek mogą або będą. Który to przedazyi y wyroki zapis, od Prawa niniejszego wewszytkim potwierdzony y Prodkuiącym Decretem umocniony iest, że ma mieć moc y władzę wiekuiesty trwalosci, z prawa pisanego. Ex Actis Resignationum Iudicii Civilis Jaworov. extractum. (L. s.) Gregorius Moiecki iurat. Jaworow. mp. (Копія в архіві монастиря СС. Василянко у Яворові). — Другий акт з 1636 р. Feria V post Festum Circumcisionis. Przed tymże prawem potrzebnym zagajonym oblicznie stanawszy pracowity Iwan Zuchay ze wsi Czernilawy zdrowy na cieie y umysle jasnie, jawnie, dobrowolnie, słowy wyrazliwemi wyznał. Isz on ogród swoy, do Popostwa należący, przy cerkwi gornej Jaworowskiej Założenia Matki Bozey na się przypadający od miedze Jacka Oblesnika y Popa Artyma ucciwey Maruchnie Hryckuwnie za sumę złotych trzydziesti pięć monety, liczby Polskiej, w kazdy złoty licząc y rachując po groszy trzydziesti, począwszy od Ulice ciągnący wedle parkanu cerkiewnego ku rzece asz do pasiék przedmieskich, wzdłusz y wszorz, tak jako sam zdawna trzymał i używał, nie tam iusz sobie ani potomkom swoim niezostawując, ale za odebraniem pomienionych złotych trzydziesti z nich pomienioną Maruchne Hryckuwnie quituje y wolną..., żadnego tam więcej sobie zeznającemu ani potomkom swoim, Prawa, Państwa, własności, bliskosci y dziedzictwa nie zachowując ani zostawując, owszem wszytkiego się wyrzekając y odpisując, y tosz całe y zupełne prawo swoje, podaniem przez sędziego rozgi zieloney, wedle prawa kupcom w dziedzictwo wiekuieste powzdając, stopniow prawnych oras wszytkich Intromissiey, possessiey y rzeczywistego zuzywaniem obięcia tak iakoby urzędownie przez Ławniki były podane dopuszczając. Więc opokoy y wszelaką obronę od wszelkich osob bliskich y dalekich iakimkolwiek się sposobem napotym do teyże części ciągnąc chcących na wszelakich dobrach swych ruchomych y nieruchomych, które teras ma y napotem mieć kiedykolwiek może або będzie, tak że y na osobie swey zapisując się. A na ostatek wolne przeniesienie, tegosz niniejszego przedazyi y wyroki zapisu do prawa wyłożonego Tainego kiedykolwiek się odprawowac się będzie przystoinie, przez starszego Ławnika na onymże prawie siedzącego tymże kupcom zachowując sposobem przedazyi y wyroki naywarownieyszym. Gregorius Moiecki... iuratus Jaworovien. mp. (L. s.) Ex actis Resignationum Iudicii civilis Jaworovien. extractum. (Копія в архіві СС. Василянко у Яворові. N. 39). — Третий акт теж з 1636 р. Feria V Post F. Circ. proxima. Przed tymże Prawem potrzebnym zagajonym oblicznie stanawszy sławetny Jędrzej Hryczkowicz Miescanin Jaworowski, zdrowy będąc na cieie y umysle, iawnie, iasnie y dobrowolnie słowy wyrazliwymi wyznał: Iz on ogród swoi do Popostwa należący przy Cerkwie Gornej Jaworowskiej założenia Matki Bozey a na się proportionaliter według przywilieiu przypadający, od miedze Iwana Kapidaka z iednei a z drugiej strony... Necephora Zuhaiowica Popa y Namiestnika Jaworow wszorz y wzdłusz tak iako sam trzymał y zajmował przedał Ucciwei Maruchnie Hryczkownie siostrze swojej za złotych czterdziesti pols: za kazdy po gr: 30 licząc y rachując, nicz tam iusz sobie ani potomkom swoim prawa, własności nie zostawując, ale za odebraniem pomienionych złotych czterdziesti pomienioną Maruchnę siostrę swoją, quituje y wolną czyni czasy wieczniemi: I otdąd iusz zarazem z pomienionego ogrodu onei się wyrzekając y odpisując się niemiec tam iusz żadnego Prawa ani własności za siebie samego y potomki swoje, ale też całe y zupełne prawo wlewając y przenosząc na przeopisaną siostrę swoją rozgą zieloną iei to przes Sędziego powzdając wedle opisu y porządku Prawa Maideburskiego: stopniow oras prawnych wszytkich iako Intromissiey, Possessiey, Rumatyei, y rzeciwistego zuzywaniem oboięcia tak iakoby iei urzędnie były podane dopuszczając: Więc o pokoi y wszelaką obronę od wszelakich osob bliskich y dalekich... się sposobem na potym do tego ogroda ciągnąc chcących na wszelakich dobrach swych ruchomych y nieruchomych które teraz ma y napotym mieć kiedykolwiek może або mieć będzie także y na osobie swojej zapisując się: której przedazyi zapisz potwierdzony iest od Sędziego mieć moc y władzę we wszytkich punktach y Clausulach swoich sposobami... Prawa naiwarowniejsymi. Ex Actis Resignationum Iudicii Civilis Jaworovien. extractum. (L. s.) Gregorius Moiecki... mp. (Архів СС. Василянко у Яворові, ч. 46). — Ще один документ подають Акта Деканату Яворівського під днем 25. IX. 1777 р. „Sta-

- paŭszy etc... Imci X: Modest Sliwiński Prokurator Causar... Monialium Jaworoviens... swym i Przewielebney Atanazyi Dębickiey Przeoryszy y Całego Klasztoru Panien Zakonnych laworowskich Imieniem zaniósł do Aktow moich Dziekanskich przeciwko Teodorowi, Jackowi, Antoszkowi, Wasylowi, Michałkowi Hermanowiczam protestacyą a mianowicie Fediowi Hermanowiczowi, iż on z Rodzenstwem swoim, na Poswiętney na Gruncie Ługą nazwanym, po tyransku mordując po tyransku Xa Parocha Czernilawskiego, broniącą od śmierci tegoz kapłana, Przewiel... Atanazę Dębicką Przeoryszę Monasteru Jaworowskiego Zakonu S. B. W., bić, y zabić, przykazywał, mowiąc formalia, biycie zabiyecie tę k... kanalię bestyę, komisarke, szelme, y do klasztoru one odsyłał; z wielkim besztaniem którą szarpaną, potracaną, y iak snopem iakim rzucaną, poddanych zas klasztornych zbito grabiami widłami tak dalece ze az grabie y widłyły połamano. O co Protestuacyisę salvis salvandis in Aktis ingrossare dopraszał się co y otrzymał". (Див. Acta Decretorum Decanatus Javoroviensis in a. 1772 et 9 Descripta. л. 18. Зборів Нац. Музею у Львові ч. 181. 6919/10).
- ЯВОРСКИЙ Ю. Значение и мѣсто Закарпатя въ общей схемѣ русской письменности.** Прага 1930. 25×17. 20.
- **Литературные отголоски „русько-краинскаго“ періода въ Закарпатской Руси 1919 года.** Ужгородъ 1930. 25×18. 12 (відбитка).
- **Къ изученію А. Ѳ. Кралицкаго.** Библиографическія справки. Ужгородъ 1930. 23×15. 4 (відбитка).
- **Историческія, личныя, вкладныя и другія записи въ карпаторусскихъ рукописныхъ и печатныхъ книгахъ XVI-XIX вѣковъ.** Съ 3 снимками съ рукописей. Ужгородъ 1931. 25×17. 30 (відбитка).
- Між записами для нас интересні згадки: 1) Про еп. А. Крупецького (ч. 4); 2) про монастир б. Стрия: Єписана сіа книга на шпорѣ, з манастыри оу ёгон причистон Матрє Божїи при градѣ Стрий, при крали Зикмонтѣ... 1556 р. (ч. 21); 3) про звязки з місцевостями галицькими (Перемишль — ч. 21, Сколе — ч. 27, Семегинів — ч. 30), навіть волинськими (Єписана.. сіа книга.. Ієреѡм Колодницким, Ѳ Рѣскон зѣмлѣ, а краини Колянскон, Ѳ вѡспасаемаго града Бладинера ...скитаючися в чѣжихъ сторонахъ. 1652 р. — ч. 28); 4) про те, як „рїмляне на насъ настѣпали и гонили насъ восточныхъ...“ (ч. 29); 5) про еромонаха на імя: Іунаѡ Чолчкїй, котрий 1746 р. „со веси Поланахъ“ списав книгу (ч. 57).
- KALAJ J. Život i rad sv. braće Ćirila i Metoda. I. Sveti Ćiril.** Zagreb 1931. 23×15. 32 (багато ілюстр. відбитка).
- Календарь „Благовѣстника“ 1931.** Рокъ изданія 5-ый. Ужгород 1930. 23×15. 134.
- KARALEVSKY S. Histoire des Patriarcats Melkites (Alexandrie, Antioche, Jérusalem) depuis le schisme monophysite du sixième siècle jusqu'à nos jours.** Avec une introduction sur la période antérieure. Tome II. La période moderne, première partie (1833-1855). Rome 1910. 24×16. VII+400 (з ілюстр.). — Tome III. Les institutions. Liturgie, hiérarchie, statistique, sources du droit canonique et organisation. Rome 1911. 24×16. VIII+760 (з ілюстраціями).
- Монументальна праця о. К. Каралевського не може, на жаль, досягнути цілості, бо все ще (від 1910 р.) недостає їй тому I-го і другої половини тому II-го. Та з огляду на багатий жерельний матеріал і на постійну йогож актуальність, по-старасою зрецензувати оба наведені томи в найблизших випусках „Зап. ЧСВВ.“
- KARAMAN L. Iz kolijeveke hrvatske prošlosti.** Historijsko-umjetničke crtice o starohrvatskim spomenicima. Zagreb MCMXXX. 22×16. 229+X+2 табл. + 114 сторін знімок.
- KLEIN F. L'enfance du Christ et sa vie cachée.** (Bibliothèque Catholique illustrée). Bloud et Gay. Paris 1931. 22×16. 56 (з ілюстр.).
- KOCH H. Das kirchliche Ostproblem der Gegenwart.** Ein Vortrag (Hefte der Apologetischen Centrale. Heft 3). Berlin-Spandau (1931). 24×16. 28.
- Брошура написана з протестантської точки бачення. Скрізь видно належну поінформованість автора і добре знання відносної літератури.
- KOLIPINSKI S. Krótkie rozmyślenia różańcowe.** Wydawnictwo OO. Dominikanów. Lwów 1931. 14×10. 121.
- KONOPKA K. Rewindykacja bibliotek jezuickich w Tarnopolu.** Kraków 1930. 15×12. 7.

- КОПЛАР Л. *Religia й політика*. З німецького оригіналу переклав М. П. Львів 1932. 16×10. 128.
- KOPP Cl. *Glaube und Sakramente der Koptischen Kirche* (Orientalia Christiana XXV, 1. N. 75). Roma 1932. 24×16. 220. Ціна: 33 l.
Див. „Душпастирь“ IX, 118.
- КОПИСТЯНСКИЙ А. *Історія Русн*. Часть перша. Київська доба (від найдавніших часів до упадку галицько-волинського княжества в 1340 р.). (Народная Библиотека. Ч. 500-505). Львів 1931. 17×12. 307 (5 карт і 47 ілюстр.).
Див. „Записки ЧСВВ.“ IV, 385; також „Orient. Christ.“ XXVI, 173.
- KORDUBA M. *Ukazy Jugenheimskie*. (Dążności i ludzie). Warszawa 1931. 24×17. 88 (відбитка).
П'ять указів, що їх видав цар Олександр II в Югенгеймі 30. VIII (11. IX) 1864, в справі нового устрою шкільництва в Королівстві, своєю силою сягали теж ділянки церковної та монастирської. Тому студія проф. М. Кордуби, оперта на архівальних жерелах і багатій літературі, зацікавлює і церковних істориків.
- КОСТЕЛЬНИК Г. *Зародкова душа*. Генеза людської душі та її природа. На підставі біологічних фактів. Львів 1931. 21×14. 48.
— *Світ як вічна школа*. Філософічні розважання. Львів 1931. 21×14. 60.
Див. „Дзвони“ I, 494.
- КОСТРУБА Т. *Гетьман Іван Скоропадський* (1708-1722). Львів 1932. 23×15. 32.
Див. „Записки ЧСВВ.“ IV, 463.
- KRUPNITZKY B. *J. Chr. von Engel und die Geschichte der Ukraine*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde. Berlin 1931. 21×15. 55.
- KRUPNYCKYJ B. *J. Chr. Engels Geschichte der Ukraine*. (Berlin 1930). 25×17. 36 (відбитка).
- KRZYWIŃSKI M. *Prymat papieski a Kościoły wschodnie w okresie soboru Efeskiego* (431 r.). Pińsk 1931. 23×16. IV+138.
- KS. JĘDRZEJ Z KOWALA. *Matka Makryna Mieczysławska wielka bohaterka Polski i Kościoła*. Wydanie drugie, uzupełnione. Częstochowa (?). 16×11. 40.
- LACOSTE E. *Un apôtre des marins, le P. Yves Hamon, A. A., aumônier à Terre-Neuve et en Islande* (1864-1925). Maison de la Bonne Presse. Paris 1930. 18×10. 190.
— *Les Papes à travers les âges*. T. II de St. Pie Ier à St. Fabien. Maison de la Bonne Presse. Paris 1930. 24×17. 124.
- LACRAMPE Cz. *Wszechpośrednictwo N. Marji Panny*. Lublin 1929. 24×16. 72.
- ЛЯГЕРАФ С. *Хустина Веровіки*. „Добра Книжка“ 117 випуск. Львів 1930. 17×12. 61.
Див. „Дзвони“ I, 60.
- La Messe Byzantine dite de Saint Jean-Chrysostome*. Nouvelle traduction française adaptée à l'usage courant des fidèles du rite latin avec commentaire et introduction par le prince V. I. Ghika. 2me édition. Lille (?). 15×10. 56.
- La Pannykhide*. Traduction française R. P. Hubatzek OP. Lille (?). 17×11. 16.
- LAQUEUR R. *Eusebios als Historiker seiner Zeit*. (Arbeiten zur Kirchengeschichte. 11). Verlag von Walter de Gruyter et Co. Berlin u. Leipzig 1929. 23×15. X+228.
Ціна: RM. 12.
- LATHOUD D. *Les perspectives actuelles de l'union des Églises*. Paris (?). 17×11. 30.
Les meilleures pages: *Malebranche*. Introduction par L. Bridet. Tourcoing 1924. 19×11. XXXVI+428.
- ЛЕВИЦЬКИЙ Я. *Перші українські проповідники і їх твори*. (Праці гр.-кат. Богословської Академії у Львові. Т. VIII). Львів 1930. 25×18. 196.
Пор. рецензію J. H. Ledit'a на сторінках „Orientalia Christiana“ XXVI, 170.
- LIEDTKE A. *Walka księcia Jana Opolskiego „Kropidły“ z Krzyżakami w obronie majątkowych praw diecezji wrocławskiej*. (Roczniki Tow. Naukowego w Toruniu 38). Toruń 1932. 25×16. XV+139.
- L'inaugurazione della nuova sede della Pontif. Università Gregoriana*. Roma 1930. 23×17. 126.
Між тими, які прислали свої побажання на торжество відкриття, знаходимо й привітє Василянина, о. Й. Скрутеня (122).

- LIPPERT P. Die Kirche Christi.** Herder et Co. Freiburg im Br. 1931. 18×12. VI+294. Ціна: RM. 3:50; опр. в пол. 5.
Почитний автор дає нам у нинішнім густі написану книжку на актуальну тему. Є в ній три частини. Перша: Das Erlebnis der Kirche. Тут переважає історичний спосіб представлення. Друга частина: Der Begriff der Kirche, описує її будову і розбудову як суспільної організаційної установи. Третя: Der Glaube an die Kirche, частина богословсько-догматична, в якій розглядається Церкву як один зі складів нашої св. віри. З користю може її читати кожда освічена людина.
- Літопис Бойківщини.** Записки присвячені дослідям історії, культури й побуту бойківського племені. Ч. 1. Самбір 1931. Рік I. 23×15. 176+VIII табл. + 2-карткові вставки.
Отсе важне і цінне видавництво повстає у нас саме в той час, коли тзв. регіоналізм скрізь добивається права горожанства. Як на першу спробу „Літопис Бойківщини“, поза браками технічного і трохи редакційного характеру, представляється зовсім добре. Бачимо тут низку праць, написаних зі зрозумінням, а навіть фахово, бачимо й вдатні перші кроки, що їх ставлять новики у науковій роботі. Зокрема підчеркуємо те відрядне явище, що автори стараються як змога найбільше використати той рукописний матеріал, що досі спочивав по архівах або приватних бібліотеках. Цінні теж і долучувані таблиці, зіставлення, портрети і весь тзв. сирий матеріал. Див. „Дзвони“ II, 234; „ЛНВ.“ XXXI, 382.
- Litterae ad Reverendissimos Patres Velehradii convenientes.** Julii a. 1532. 22×14. 7.
- Ljetopis Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti za godinu 1928/29 i 1929/30.** Svezak 42 i 43. Zagreb 1930 i 1931. 24×16. 126+199+V табл.
В зшитку 42 стрічаємо інтересну мову, що її виголосив Т. Maretić з приводу століття від дня народин Льва М. Толстого (82-98).
- ЛОТОЦЬКИЙ О. Українські джерела церковного права.** (Праці Укр. Наук. Інституту. Серія правнича, кн. 1). Варшава 1931. 25×17. 320.
Див. „Записки ЧСВВ.“ IV, 417; „Byzant. Zeitschr.“ XXXII, 250; „Добрий Пастир“ II, 236; „Тризуб“ ч. 49-50/1931, с. 13.
- **Сторінки минулого.** Частина перша. (Праці Укр. Наукового Інституту. Т. VI. Серія мемуарів, кн. 1). Варшава 1932. 25×18. 288.
Див. К., Нові українські мемуари („Нова Зоря“ ч. 75 / 1932); „Тризуб“ ч. 24 / 1932, с. 15.
- Ludwig-Maximilians-Universität München.** Verzeichnis der Vorlesungen Winter-Sommer-Halbjahr 1931-1932-1933. München 1931/32. 23×16. 48+51+51+52.
- ЛУКАНЬ Р. Василянська друкарня в Заплатинських Угердях,** пов. Самбір (Книгозбірка „Бойківщина“ ч. 5). Самбір 1931. 23×15. 5 (відбитка).
- L'Università Gregoriana del Collegio Romano nel primo secolo dalla restituzione 1553-1824-1924.** Roma (?). 30×21. IX+294.
- МАЦЕЛЮХ Е. Де нам шукати Бога?** „Добра Книжка“ 116 випуск. Львів 1930. 17×12. 56.
- MAILLARDOZ de Ch. Le Décalogue de l'autorité paternelle.** Préface de Mgr. Lavallée. Maison de la Bonne Presse. Paris 1931. 18×10. X+197.
- Мапа województwa krakowskiego z doby sejmu czteroletniego (1788-1792).** Źródła i metoda. Opracował K. Buczek. W Dodatku: Plan miasta Krakowa z lat 1788-1792 z objaśnieniami T. Czorta. (Polska Akademia Umiejętności. Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski. Atlas Historyczny Polski. Serja A: Mapy szczegółowe). Kraków 1930. 25×18. 140.
- MARIE-ANTOINE F. Mes souvenirs ou quelques notes abrégées sur ce que le Seigneur s'est plu à faire pour sa gloire en se servant de mon néant et de ma misère.** Bonne Presse. Paris 1930. 18×10. 80.
- MARTEL R. Les grands problèmes. La France et la Pologne.** Réalités de l'Est Européen. Paris 1931. 23×14. III+325 (i 1 карта).
Ту книжку написав великий приятель України. Можнаб її уважати правдивим підручником політичної і дипломатичної історії взаємин французько-польських. Богато-богато тут совісно призначеної літератури, цінна бібліографія, а деякі матеріали появляються перший раз.
- MATHIEU H. Faut-il avoir une religion?** Bonne Presse. Paris 1931. 17×11. 46.
- Молитвословъ для христіанъ греко-славянскаго обряда.** Альбертинъ 1929. 13×8, 442.
На тому місці попереднього випуску „Записок ЧСВВ.“ III, 757 ми помістили

- коротку оцінку зазначеного молитовника, котра — на жаль — декому стала пригоєю робити далекойдучі і фальшиві висновки. Щоб отже оминуть дальші непорозуміння та направити кривду, що її мимо нашої волі нанесено доброму імені заслуженого Ордену оо. Єзуїтів, як також Божій справі, котрій служать, заявляємо прилюдно, що отсим відкликаємо всі суб'єктивні міркування, спрямовані на адресу їхньої праці, зазначаючи рівночасно, що оо. Єзуїти східного обряду працювали і працюють по нормам і бажанням Апостольського Престола.
- Моп Almanach.** 37e année — 1931. Bonne Presse. Paris 1930. 18×13. 128 (багато іл.).
- Моп Almanach** pour 1933. Bonne Presse. Paris 1932. 18×12. 96 (багато ілюстрованих). Ціна: 0.75 фр. фр.
- Н. О. Ідеологічні основи Української Католицької Народної Партії.** Львів 1931. 16×10. 64.
- Наслідкування Христа** чотири книги Томи Гемеркена Кемпійського переклав на українську мову Д-р Й. Боцян, друге видання зладив о. Д-р Й. Сліпий. (Аскетична Бібліотека Гр. кат. Дух. Семинарії у Львові. Т. III-IV). Львів 1930. 12×9. 520.
- Див. „Дзвони“ I, 137.
- Науковий Збірник Товариства „Просвіта“ в Ужгороді за 1930-31 рр.** Річник VII-VIII. Ужгород 1931. 25×18. 316.
- З великим признанням витаємо новий том Наукового Збірника „Просвіти“ в Ужгороді; в теперішній час загально-європейської кризи наукові видання стають все рідші і дивуватися треба, що закарпатські Українці всетаки уміють перемогти видавничі труднощі і у своєму культурному центрі продовжують витривало таке цінне наукове видавництво. Зміст тому такий: В. Гаджега, *Додатки до історії русинів і руських церков в був. жупі Земплінській*, сс. 1-167 (містить огляд початків колонізації сеї території і історію оселі за Арпадовичів); І. Панькевич, *Хто був Іван Бережанин — Михайло Лучкай чи Іван Фогарашій, 168-188* (рішає, що автором статті про карпаторуські говори 1827 р. був парох св. Варвари у Відні, Фогарашій); Ю. Яворський, *Історическія, личныя, вкладныя і другія записи вт карпаторуськихъ рукописныхъ и печатныхъ книггах XVI-XIX вѣковъ, 189-216* (причинки до збірки Панькевича); В. Сімович, *Grammatica Slavo-ruthena M. Лучкая, 217-306* (основний розбір граматики і порівняння її з твором Добровського); F. Tichý, *Lidové písně v Lučkačově grammatice, 307-314.* I. Крипякевич.
- НАЗАРУК О. Галицька делегація в Ризі 1920 р.** Спомини учасника. (Українська Дипломатична Мемуаристика). Львів 1930. 16×10. 170.
- Спомини — першої ваги. М. и. тут згадується про участь у дипломатичній службі Галицького Уряду Василянина, о. Й. Жана.
- NIEZGODA P. Ave Maria.** Miejsce-Piastowe 1928. 21×15. 268.
- NOAILLAT S. Marthe de Noailat** (1865-1926). Bonne Presse, Paris 1931. 20×13. XVIII+376+6 світл.
- Nowe formy unji kościelnej w Polsce.** (Dyskusja w „Słowie“). Słonim 1932. 18×13. 112.
- На стор. 89 знаходжу артикул: W. Charkiewicz, *Co mówią bazyłjanie o akcji „wschodnich“ Jezuitów?* Пор. „Przegląd Wil.“ N. 3/1932, с. 4; „Нива“ XXVII, 109.
- ОГІНКО І. Пересопницька Євангелія 1556-1561 р.** Варшава 1930. 25×17. 23 (відб.).
- **Історичний Словник української мови.** Критично-методологічні уваги. Варшава 1931. 24×16. 24 (відбитка).
- **Богослужбова мова в слов'янських церквах.** Збірка рецензій на нові видання. Варшава 1931. 24×17. 31 (відбитка).
- Див. „Дзвони“ II, 77.
- **Загублений крем'янецький стародрук: „Синод Луцький“ 1638 р.** Варшава 1931. 25×17. 12 (відбитка).
- Див. „Дзвони“ I, 638.
- **Історія церковно-слов'янської мови.** Короткий науково-популярний нарис. Варшава 1931. 25×17. 20 (відбитка).
- **Програм опису кирилівських стародруків.** Для вжитку палеографічного семінара. Варшава 1931 і 1932. 26×18. 21 (літогр.).
- **Як описувати рукописи.** (Методологічно-критичні уваги). (Praha 1932). 25×17. 5 (відбитка).

- Треба подякувати проф. І. Огієнкови, що перший, як нам відомо, звернув увагу на друкований у „Записках ЧСВВ.“ опис рукописів львівського монастиря св. Онуфрія. Цей бо він робить у зазначених в горі методологічно-критичних увагах. Годі однак ті всі уваги прийняти без застереження, бо є між ними уваги наскрізь субективні. Не знаємо теж причини, чому автор узглядав лише описи 36 рукописів, про дальші 16 нагякнув, що вони появилися друком, а про описи 17 наступних рукописів, надруковані ще в 1930 р. (див. „Записки ЧСВВ.“ III, 345) не згадує нічого.
- ОНИЕНКО І.** Дві грамоті воеводи вадашського Івана Мирчі Великого. Палеографічно-лінгвістичний нарис. Praha 1932. 25×18. 15 (відбитка).
- ОНИЈЕНКО І.** *Czerpak carów moskiewskich Iwana i Piotra z roku 1690.* Warszawa 1932. 29×21. 16.
- ОЛЕСЕВИЧ Т.** Статистичні таблиці українського населення ССРР. за переписом 17 грудня 1926 року. (Праці Укр. Наукового Інституту. Т. II. Серія статистична, кн. 2). Варшава 1930. 32×24. 128.
Див. „Дзвони“ II, 312; „Тризуб“ ч. 23/1932, с. 7.
- OLJANCYN D.** *Hryhorij Skoworoda 1722-1794. Der ukrainische Philosoph des XVIII Jahrhunderts und seine geistig-kulturelle Umwelt.* („Osteuropäische Forschungen“. NF. Bd. 2). Berlin u. Königsberg Pr. 1928. 23×16. 168.
Недавно ту працю прихильно оцінив Н. Kiessler у „Philos. Jahrbuch“. Fulda. XLIV, 123 і Т. Spáčil у „Orient. Christ.“ XVIII, 241.
- OMEZ H. J.** *Les glises d'Orient et l'unité chrétienne.* Rapport présenté au Congrès Eucharistique de Lille le 3 Juillet 1931. Lille (1932). 22×17. 16.
Брошура не дає нічого нового, а всю практичну унійну акцію представляє, на жаль, односторонньо. В багатьох місцях автор свої вісті черпає з відомої праці R. Janin'a, хоч критика гостро поставилася до останньої; впр. пор. „Revue des sciences religieuses“ X, 290-312. З одної примітки дізнаємося, що зразковий журнал „Stoudion“ (видаваний свящ. К. Королевським у Римі), з огляду на брак фондів, був привололений припинити своє видавництво. Див. мою записку про перші номери „Stoudion“ у „Ниві“ XVIII, 164, 273.
- Oraison funèbre de Basile I par son fils Léon VI le Sage, éditée avec introduction et traduction par A. Vogt et I. Hausherr S. I.** (Orientalia Christiana XXVI, 1. N. 77). Roma 1932. 24×16. Ціна: 16 l.
Див. „Душпастырь“ IX, 256.
- Ordo divini officii recitandi** Sacrique peragendi juxta Kalendarium Universalis Ecclesiae pro A. D. 1931, 1932 et 1933. Romae 1930/31/32. 17×11. 166+160+155.
- OTETEA A.** *Contribution à la question d'Orient.* Esquisse historique, suivie de la correspondance inédite des envoyés du roi des Deux-Siciles à Constantinople (1741-1821). (Académie Roumaine — Études et Recherches IV). Bucarest 1930. 25×17. XII+366.
Східна kwestія зачислялася до „великих справ“ у європейській політиці XVIII ст. Окрему розвідку про її початки дав J. Feldman, Polska a sprawa wschodnia 1709-1714 (Kraków 1926). A. Sorel приглядається її властивій стадії в своїй книжці: La question d'Orient au XVIII-e siècle (1877 і 2 вид. 1889), котру то книжку маємо і в польській мові: Sprawa wschodnia w XVIII w. Lwów 1903). В східній kwestії заінтересовані були безпосередньо Росія і Польща (не говорячи про інші держави), переживаючи — перша: кілька воєнних виправ, друга: розбір між сусідів. Ті всі дії докладно представляє автор на основі невиданого досі архівного матеріалу і тому його праця безперечно зацікавить історика тих часів.
- Pamiętnik I-ej konferencji kapłańskiej w sprawie unji kościelnej w Pińsku (23-24/IV 1930 r.).** Opracował do druku Ks. Dr. K. Kułak. Pińsk 1931. 24×16. 132.
Були різні голоси — як про саму піньську конференцію, так і про цей „Пamiętnik“. Чи не перший W. Ch. отворив низку критик на сторінках виленського „Słowo“ (ч. 86/1931)? На всякий випадок видання „Пamiętnik'a“ річ добра і культуральна. „Запискам ЧСВВ.“ слід зазначити, що два члени ЧСВВ. брали у тій конференції чинну участь, а о. Й. Скрутень виголосив там реферат: Про закиди, піднесені проти унії свящ. К. Королевським. Зрештою — вся участь обох Василян скрізь докладно зазначена у книжці.
- Pamiętnik II konferencji kapłańskiej w sprawie unji kościelnej w Pińsku (1, 2 i 3/IX 1931 r.).** Pińsk (1932). 24×17. 153.

- Памятник II-ой пиньської конференції містить реферати, з котрих занотуємо: 1) Ів. Урбана, Сучасний стан православ'я (26); 2) І. Свірського, Головні різниці між моральною системою католицькою і православною (47); 3) Т. Галушинського ЧСВВ., Права целібату в східних Церквах (67) (пор. „Добрий Пастир“ I, 305; „Нива“ XXVII, 66); 4) І. Урбана, Методи унійної акції (88); еп. Ж. Лозінського, Метода місійної праці поміж православними (93); 5) А. Ішака, Способи і середники оживлення і поширення культу Найсв. Тайни Евхаристії в східнім обряді (103); 6) Г. Ціховського, Примат на Ефеськім Соборі (138). — Між учасників з'їзду, мабуть через недогляд, не втягнуто о. Й. Заячківського ЧСВВ.
- Râques.** Traduction française des Matines de rite byzantin. Lille (?). 17×11. 28.
- PAWŁOWSKI A. Dogmat Niepokalanego Pożycia** w oświeceniu nowszych prawosławnych teologów rosyjskich. Studium teologiczno-krytyczne. (Warszawskie Studja Teologiczne 1). Warszawa 1930. 25×17. XV+125.
- Не нам, що правда, обговорювати догматичний бік праці молодого проф. Павловського, зате з історичного погляду студія в загальному добре орієнтує в наміченій темі. Думаємо навіть, що вся праця більше носить на собі характер історичний, аніж догматичний. У виказі літератури не бачимо основної розвідки М. Галушинського, ЧСВВ.: Неворочне Зачатіє МБ. по науці православних Русинів на Україні, Старообрядовців і Великоросів“ (див. „Нива“. Львів 1911, с. 195, 231). Пор. „Przegląd powsz.“ CLXXXVIII, 361; „Богословія“ IX, 142; „Orientalia Christ.“ XXII, 192).
- Personenstand** der Ludwig-Maximilians-Universität München. Winter-Halbjahr 1930/31. München 1931. 24×18. 149. — Sommer-Halbjahr 1931. München 1931. 148. — Winter-Halbjahr 1931/32. München 1932. 147. — Sommer-Halbjahr 1932. München 1932. 147.
- ПЕТРОВЪ А. Къ исторіи „русскихъ витригъ“ въ Угріи въ XVIII в. Ужгородъ 1930.** 25×18. 16 (відбитка).
- **Древнѣйшія грамоты** по исторіи Карпаторусской Церкви и іерархіи 1391-1498 г. (Книhovna Sboru „pro Výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi při Slovanském Ustavu v Praze. Číslo I). Praha 1930. 24×16. XIX+232+XII фотограф. репродукцій формату 32×23.
- Рец.: „Český Časopis Historický“; XXXVII, 110; „Душпастьрь“ VIII, 77, 111; „Kwartalnik histor.“ XLVI/1, 193. Ми обговоримо працю в наступнім випуску.
- PIĄTKIEWICZ W. Prawda o Albertynie.** W odpowiedzi p. Wł. Jeśmanowi z Berdowicz i ks. kan. Ad. Abramowiczowi z Białegostoku. Kraków 1932. 24×16. 47.
- PIOTROWICZ W. Unja czy demonstracja?** O obrządku wschodnio-słowiańskim w Polsce. Wilno 1931. 18×13. 78.
- Пор. „Przegląd Wileński“ N. 3/1932, с. 4; „Нива“ XXVII, 109.
- PLUS R. Le baptême dans l'archéologie et l'art chrétien.** (Bibliothèque Catholique illustrée). Bloud et Gay. Paris 1931. 24×17. 56 (з ілюстр.).
- ПОПОВИЧ Д. Дорога правди** або книга для познання баптистов і их науки в формѣ катихизму. Ужгород 1927. 17×12. 30.
- Presv. Bogorodica** 431-1931. Poslanica D-ra D. Njaradia, Vladike Križevačkog. Zagreb 1931. 23×15. 19.
- Простопіітє** по преданію Інокоръ Чіна св. Васіліа Великаго, области Карпаторбскіа. На Ірмологіичнаи ноты списахъ: о. Івакімъ Хѳма, Протоіеромъ, ЧСВВ. Бх обітєан св. Николаа на Чернѳой Горѳ к. МСкачєва. аца. 31×24. 170.
- Див. „Записки ЧСВВ.“ IV, 347.
- Провідник образковий календар канадійських Українців 1930 і 1931.** Вінніпер 1929/30. 27×18. 128+64.
- Знаходяться тут між и. вісти про еп. В. Ладику, ЧСВВ. та поданий огляд праці оо. Василян (ст. 60-64: Праця століть). На стор. 62 історична світлина: Перша церква Місії оо. Василян, побудована в р. 1903 за почином о. Пл. Філіаса ЧСВВ.
- PRZEZDZIECKI H. O pracy unijnej w Polsce.** List pasterski. Warszawa 1932. 18×13. 38.
- Див. „Gazeta Kościelna“ XXXIX, 477.
- Rad Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti.** Knjiga 237, 239, 240. Razreda historičko-filologičkoga i filozofičko-juridičkoga 104, 105, 106. Zagreb 1929, 1930, 1931. 24×16. 272+244+256.
- Деякий інтерес для нас мають отсі праці: N. Radojčić, Pavla Julinca „Kratki „ЗАПИСКИ ЧСВВ.“ IV, 1-2

- uvod u istoriju porekla slaveno-srpskog naroda" (1765), кн. 237, сс. 1-37; A. S. Dabinić, Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije?, кн. 239, сс. 151-244. Пор. „Byzantinoslavica“ III, 569; D. Ljubić, Lige i posobe u starom hrvatskom pravu i njihov odnos prema Poljičkom statutu, кн. 240, сс. 1-104: є тут окремих розділ (IX, с. 31) про аналогію Руської Правди з державно-правними установами хорватських літ.
- RING O. Drei Homilien aus der Frühzeit Basilius' des Grossen.** Grundlegendes zur Basiliusfrage. (Forschung zur christlichen Literatur- u. Dogmengeschichte. XVI, 1/2). F. Schönigh. Paderborn 1930. 24×16. 335. RM. 16.
Див. „Записки ЧСБВ.“ IV, 334.
- Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych.** Pod redakcją Fr. Buja k a i J. Rutko wskiego. T. I. — Rok 1931. Lwów 1931. 24×16. XVI+392.
Отсе цікаве і хосенне видавництво без сумніву зверне на себе увагу наших істориків. Для них загалом усе придається, що тут поміщено, але передусім важні дві праці: A. Gilewicz, Przygotowania do rewolucji chłopskiej w Polsce w latach 1767-1769 (сс. 1-36); M. Własacz, Tabula prowincjonalna byłej Galicji z obszaru apelacji lwowskiej (37-42). Богатий відділ рецензій і справоздань (171-388), уложений по групам, орієнтує в нових виданнях і в користуванні ними.
- Rocznik Wołyński** wydany staraniem wołyńskiego zarządu okręgowego związku nauczycielstwa szkół powszechnych. Tom I pod redakcją J. Hoffmana. Równne 1930. 24×17. 164 + мапа волинського воеводства (багато ілюстр.); Tom II. Równne 1931. 24×17. IX+584+2 мапи (багато ілюстр.).
„Rocznik Wołyński“ слід зачислити до найкрасших польських видавництв. Мабуть не треба окремо зазначувати, що зього рода видання, будь вони писані й чужими нам мовами, даватимуть нашій українській науці багато цінного і потрібного. Але передусім здійснюється те на „Rocznikach Wołyńskich“, бож їх змістом минуле й сучасне тієї нашої країни, про яку з пієтизмом висловлювався Т. Шевченко, як про „Волинь святую“. Зміст I-го тому такий: Od Wydawców (1); J. Smoleński. Z geografji fizycznej Wołynia (3); M. Koczwaro, Geobotaniczne stosunki Wołynia (7); J. Panek, Roślinność okolic Równego (57); B. Kostecki, Chata wiejska na Wołyniu (80); N. Dymnycz, Obrzędy i wierzenia ludowe w czasie świąt Bożego Narodzenia (94); W. Ormicki, Z geografji gospodarczej Wołynia (107); A. Bobkowski, Rozkład rodziny włościańskiej na Wołyniu, a zwręcaje spadkowe (126); J. Hoffman, Pisanki wołyńskie (138); Indeks nazw geograficznych (160). Том II-ий під кожним оглядом поступив вперед. Його зміст: Od Wydawców (III); Odezwa (V); S. Zajaczkowski, Wołyń pod panowaniem Litwy (1); W. Tomkiewicz, Wołyń w Koronie (1569-1795) (26); Jadwiga Hoffman, Udział Wołynia w powstaniu kościuszkowskim (67); S. Małachowski-Łempicki, Wielka prowincjonalna łoża wołyńska (88); M. Danilewiczowa, Życie literackie Krzemieńca w latach 1813-1816 (128); J. Hoffman, Wołyń w walce 1831 r. (149); S. Przewalski, Bozemelskie boje (193); Jadwiga Hoffman, Legja litewsko-wołyńska 1831 r. (213); J. A. Chronicki, Pamiętnik 1863 r. (243); M. Janik, Wołyniacy na Syberji (278); J. Hoffman, Walki o Redutę Piłsudskiego (321); M. Walicki, Sredniowieczne cerkwie Włodzimierza (371), див. „Богословія“ X, 266; S. Małkowski, Z geologii Wołynia (385); J. Panek, Zespół wiosienki stepowej i jego sukcesja (403); S. Maczek, Badania nad geograficzmem rozmieszczeniem i biologią azalji pontyjskiej w Polsce (427); N. Dymnycz, Obrzędy i wierzenia ludowe w okresie świąt Wielkiej Nocy (456); W. Ormicki, Samodzielne badania geograficzne na prowincji (462); P. Kołomyj, Nazwy topograficzne zebrane we wsi Gródec pow. rówieńskiego z mapką (488); J. Hoffman, Bibliografja Wołynia (494); Spis książek nadesłanych; Indeks nazw geograficznych; Indeks nazwisk; Spis rycin i map; Mapa województwa wołyńskiego.
- RUCH Mgr. La doctrine sociale de l'évangile.** Maison de la Bonne Presse. Paris 1931. 17×11. 63.
— **La doctrine sociale de l'Église d'après l'encyclique Rerum novarum et les autres enseignements des souverains Pontifes.** Maison de la Bonne Presse. Paris 1931. 18×11. 122.
- Satzungen für die Studierenden an den bayerischen Universitäten.** München (?). 17×12. 22.
- Sbornik Filosofické Fakulty university Komenského v Bratislavě.** Ročn. VII. Č. 54-59. V Bratislavě 1931. 25×17. 518 (з мапами й додатками).

- Маємо тут між ін. студію Ю. Краля (сс. 3-32) про поділ чехословацьких Карпат на природні групи та про їх названня. Праця доволі суб'єктивна і має на цілі викликати дискусію та внести дещо світла в ту невирішену досі kwestію. Треба теж назвати жерельну працю А. Гашпарикової, *Povstanie Rákócziho a Slovania* (37-117). В няз тим питанням займався м. і. С. Томашівський у відомій студії: Угорщина і Польща на початку XVIII в. (ЗНТШ. LXXXIII-LXXXVI й окремо: Львів 1909), що її з пошаною цитує авторка.
- SCHEEBEN M. J. *Die Mysterien des Christentums*. Nach Wesen, Bedeutung und Zusammenhang dargestellt. Dritte Auflage, bearbeitet von Dr. A. Rademacher. Herder et Co. Freiburg im Br. 1932. 22×15. XXIV+691. Ціна: брош. М. 6.—; опр. М. 7-50.
- Був час, у якому німецький догматист М. Й. Шеєбен зацікавив своїми глибокими творами майже всю Європу. Між тими творами на перше місце вибивалися його студії про таїнства християнства, до яких підходив він з апаратом спекулятивного метафізики і саме через те він звернув на них увагу як католиків, так і протестантів. Довголітня дискусія і контроверсія скінчилася зміцненням становища Шеєбена і від того часу його книжка „*Die Mysterien des Christentums*“ належить до основних у ділянці спекулятивного богослов'я. Саме тепер вона появилася в третім виданні і жде на читача. Її зміст преобильний і з нього може користати не лише професор стислих богословських наук і жадний глибокого знання ученик, але також усякий, що цікавиться найвищими правдами християнства. З черги автор розглядає християнські таїнства взагалі, а відтак зокрема студіює таїнства Пресв. Тройці, сотворення, гріха, Воплочення, Найсв. Евхаристії, таїнства св. Церкви і її св. Тайн, таїнства християнського оправдання, святости, остаточних річей і таїнства предистинації. Кінцевий розділ присвячений науці про таїнства християнства, себто богослов'ю. Представлення предмету ясне, а висловлювання думок плине авторови неначе глибока, спокійна ріка, котра у своїм внутрі скриває окремих світ. Зазначимо також, що отсе третє видання коштує значно дешевше ніж попередні: ціна брошурованого примірника виносить М. 6.—, а опр. в полотно М. 7-50. Як матерний дим книгарні Herder et Co. у Freiburg im Br. має своє чекове конто у Варшаві (ч. 190.956), так і віденський відділ тамже має свій біжучий рахунок (ч. 190.314).
- SCRUTATOR. *Kwestja zasad*. Wilno 1932. 21×15. 12.
- SEVIN Card. *Catéchisme sur le devoir electoral*. Maison de la Bonne Presse. Paris (?). 17×10. 26.
- СІЧИНСЬКИЙ В. *Архітектура міста Бардіва*. З рисунками автора та іншими (26) ілюстраціями. Окладина і кінцівка арт.-граф. С. Гординського (Українська Архітектура). Львів 1931. 25×17. 40+XII.
- *Конспект історії всевітнього мистецтва*. Частина перша до Ренесанса. На правах рукопису. Друге виправлене і доповнене видання. З альбомом „Стилі“, що містить XX таблиць з 283 рисунками. В тексті 74 рисунки й 6 мап. В-во „Січ“, Прага 1928. 26×20. IV+352+XX.
- СМАЛЬ СТОЦЬКИЙ Р. *Значіння українських прикметників*. (Студії до укр. граматики. Видає: Р. Смаль Стоцький). Варшава 1926. 24×16. VIII+86.
- *Примітивний словотвір*. (Студії до укр. граматики. Видають: І. Огієнко та Р. Смаль Стоцький. Кн. VI). Варшава 1929. 26×18. VIII+200.
- SPACIL Th. *Doctrina theologiae Orientis separati de s. infirmorum unctio* (Orientalia Christiana XXIV, 2. N. 74). Roma 1931. 24×16. 220. Ціна: 34 л. Пор. „Душпастирь“ IX, 38; „Духовна Стража“ IV, 319.
- Spis *wykładów i wykaz instytucyj uniwersyteckich*. Rok akademicki 1930/31, 1931/32. (Katolicki Uniwersytet Lubelski). Lublin 1930/31. 21×15. 63+63.
- Spomenica *Kalendar grkokatolika križevačke biskupije za godinu* 1932. Uredio: D-r Janko Šimrak. Zagreb (?). 23×15. 300 (багато ілюстр.).
- З приводу 250-их роковин гр.-кат. Семинарії в Загребі д-р І. Шімак поміщує цінний огляд сеї установи (сс. 1-160). Праця оперта на історичнім і архівним матеріалі, рівночасно стає знаменитим жерелом і доповненням до історії крижівської епархії, про яку окремо писав тойже автор у минулорічнім календарі (див. „Зап. ЧСВВ.“ III, 760; пор. Г. Костельник, Крижівська епархія. „Нива“ XXVII, 134, 168, 209; „Katolički List“ br. 52/1931, с. 643; „Духовна Стража“ IV, 318). С. Петранович пише про катедральну церкву в Крижівцях (228-232), І. Ви-

- шошевич ЧСВВ. в 1600-ліття св. Василя В. дав гарно написаний життєпис того святого (233-258), а Ю. Павич говорить про гр.-кат. Українців у Хорватії (259-266). Крім цього є тут ще й інші цікаві річі, передусім важні до історії і пізнання гр.-кат. Хорватів-жумберчан. Див. „Нива“ XXVII, 31.
- Спосіб розважання.** З італійського переклав о. М. Н. ЧСВВ. (Аскетична Бібліотека Видавництва ОО. Василян в Ужгороді, кн. 1). Ужгород 1932. 15×12. 78. Передусім високо ставимо саму ідею видавати серію нових публікацій під змінною назвою: Аскетична Бібліотека. Зокрема втаємо конкретний овод ідейного замислу — першу книгу Аск. Бібліотеки і з глибини душі кличемо: **Щастя Боже, у знаменному почині!**
- XXXVII і XXXVIII Sprawozdanie** dyrekcji zakładu naukowo-wychowawczego oo Jezuitów w Bąkowiecach pod Chyrowem za r. szk. 1930/31 і 1931/32. Chyrow (?) 23×15. 61+60.
- С. Томашівський** історик, політик, публіцист. Львів (1931). 17×11. 80 (відбитка). Маю в пляні доповнити ту збірку своїми поминаними про покійника на основі моїх частих розмов, його листування і посмертних паперів. Передімною зарисовуються головню три теми, що їх треба обробити: 1) Ст. Т. і „Записки ЧСВВ.“; 2) Ст. Т. і Історія Церкви і 3) Ст. Т-кого наукова спадщина.
- Studia z historii społeczeństwa i gospodarczej poświęcone prof. Dr Fr. Bujakowi.** Lwów 1931. 26×18. XXXVIII+628.
- Ювилей наукової праці проф. Ф. Буяка, що його відсвятковано недавно (див. „Kwart. hist.“ XLV/II, 155), створив отсеї поважний збірник, у якому маємо теж праці, інтересні і для нашої укр. науки, а деякі з них написані молодими укр. вченими. Згадаю: F. Persowski, Osadnictwo w dorzeczu średniego biegu Sanu; K. J. Hładyłowicz, Zmiany krajobrazu w ziemi lwowskiej od połowy XV do pocz. XX w.; K. Arłamowski, Klucz medycy starostwa przemyskiego w XVI w.; S. Inglot, Sprawy gospodarcze Lwa Sapielhy 1588-1607; R. Żubryk, Gospodarstwo folwarczne z końcem XVIII w.; E. Wytanowicz, Polityka agrarna sejmku galicyjskiego w cyfrach budżetów krajowych; Ł. Charewiczowa, Lwów na przełomie XVII і XVIII w.; A. Gilewicz, Przyjęcia do prawa miejskiego we Lwowie w latach 1405-1604; S. Pazyra, Ludność Lwowa w pierwszej ćwierci XX w.; W. Kramarz і T. Ladenberger, Rozmieszczenie ludności rzymsko-kat. w diecezji przemyskiej w r. 1785. Див. „Cesky Casopis Historický“. XXXVIII, 210.
- СВЕНЦІЦКА А.** За східний обряд. Львів 1931. 20×13. 15 (відбитка).
- СВЕНЦІЦКИЙ І.** Консервація і реставрація історичних пам'яток церковного мистецтва. Львів 1932. 23×16. 16 (відбитка).
- ЩУРАТ В.** В обороні Потїєвої Унії. Письмо о. Петра Камінського ЧСВВ. авдітора гр.-кат. митрополії 1685 р. Львів 1929. 23×15. VIII+119+ фотогр. знимка з копії письма.
Див. „Богословія“ VIII, 135.
- ŠIMRAK J.** Spomenica o 250-godišnjici grkokat. sjemeništa u Zagrebu 1681-1931. Zagreb 1931. 23×15. VIII+160 (багато ілюстр. відбитка).
- ШУЛЬГІН О.** Державність чи гайдамаччина? (Збірник статей та документів). Париж 1931. 21×13. 48.
Див. „Дзвони“ I, 331.
- TABINSKI P.** Akcja unijna a krytyka polska. Warszawa 1932. 18×13. 47.
- ТЕРШАКОВЕЦЬ М.** Переказ про Кня, Щєка і Хорива та їх сестру Либєдь. (Епізод із українсько-германських взаємин давньої доби). (Київ 1928). 25×17. 27 (відбитка).
- THIBAUT J. B.** L'Ancienne Liturgie Gallicane. Son origine et sa formation en Provence aux Ve et VIe siècles, sous l'influence de Cassien et de saint Césaire d'Arles. En appendice: Etude biographique sur Jean Cassien de Sert. Bonne Presse. Paris 1929. 25×17. 120.
- Коли Е. І. Ловягін видавав „Собраніє древнихъ литургій восточныхъ и западныхъ въ переводъ на русскій языкъ“ (Спб. 1874-1878, вып. 4-й), або коли А. Дмитрієвський списував своє „Описаніє литургическихъ рукописей, хранящихся въ бібліотекахъ православного востока“ (Київ 1895 і 1901), в той час kwestія галліканської літургії, особливо її початків і формації, не мала ще на Сході тої уважливості (хоч вона в багатьох точках підходить до східних літургій), яку має сьогодні. Наслідком цього книжка вченого Тібота може рахувати і на наших чи-

- тачів. Є тут й окремих доклад про преп. Івана Касіяна, котрого писання інколи подибуємо і в словянських рукописах. Знаємо і одну працю про аскетизм того першого законодавця чернецтва на Заході: іером. Феодоръ (Поздѣвскій), Аскетическія возрѣнія преп. Іоанна Кассіана Римлянина. Казань 1902. Безперечно, що заінтересовання наших учених збільшиться, маючи під руками нову основну студию Тібота.
- THONNARD F. J. *Saint Bernard*. Bonne Presse. Paris 1931. 18×10. 104.
- TISSERANT E. *Codex Zuqninensis rescriptus Veteris Testamenti*. Texte grec des manuscrits Vatican syriaque 162 et Mus. Brit. additionnel 14. 665 édité avec introduction et notes. Studi e testi. 23. Roma 1911. 25×18. LXXVIII+280+6 табл.
- TÖTH T. *Mit offenen Augen durch Gottes Natur*. Mit 13 Bildertafeln. Herder. Freiburg im Br. 1931. 20×14. VI+176.
- Нашого автора можна тут рівнати з Е. Wasmann'ом, бо так приступно й м'яльовничо водить нас по Божій вселенній, що й без залучених світляних зразків, ми ідемо з ним у всесвітні простори, обертаємося між звіздами, стаємо на березі світа і т. д. Одначе те все не казки дітям, але справжня апольогія Бога й Його обявлення. Особливо вдатний розділ другий: Віра і наука. Хто читав колись А. Mohl'a, в погоні за prawdą і ним хвилево насолоджувався, той нехай ще перечитає Tóth'a, а знаєє довготриваючої розкоші і збільшить своє знання.
- TUL I. *Kraljica vernih duš*. Molitvenik z obrednikom in s premišljanji za duše v vicah. Gorizia 1931. 12×8. 520.
- TYSZKOWSKI K. *Wojna o Smoleńsk 1613-1615*. Archiwum Towarzystwa Naukowego w Lwowie. Dział II, tom VIII, zeszyt 3. Lwów 1932. 25×18. 176.
- У вступі обговорено відносини між Польщею та Московщиною з поч. XVII ст., далше основно внутрішнє положення Московщини і Польщі 1613 р., початки війни, габсбурзьке посередництво, мирові переговори 1615 р. Праця заслуговує на окреме обговорення; порушено у ній низку питань з дипломатичної історії східної Європи, а також зображено прояви внутрішньої анархії, яка рівночасно опановувала обі держави; на сім широкім тлі автор дає опис перипетій смоленської війни. К.
- Українська Господарська Академія**. Вид. друге. Прага-Подєбради 1932. 17×12. 40.
- Українська людиність С. С. С. Р.** Розвідки: І. ОЛЕСЕВИЧА, О. ПИТЕЛЯ, В. САДОВСЬКОГО і О. ЧУБЕНКА. (Праці Українського Наукового Інституту. Т. 1: Серія статистична, кн. I). Варшава 1931. 25×18. 163.
- Знаємо, що як на статистичне видання, книжка має за богато errata.
- UMIŃSKI J. *Korespondencja Hozjusza z lat 1558-1579*. Lwów 1930. 25×15. 19 (відб.).
- *Kandydatura Hozjusza na Stolicę Apostolską*. Kraków 1931. 24×16. 28 (відб.).
- *Tomasz Treter i jego Theatrum virtutum D. Stanisłai Hosii*. Lwów 1932. 24×16. 47+VI (відбитка).
- *Zagadnienie wpływu św. Augustyna na S. Hozjusza*. (Lwów 1931). 23×15. 7 (відб.).
- *Bolesław Chrobry i Święty Wojciech*. Lwów 1931. 21×15. 22 (відбитка).
- Нарис з узнанням оцінив В. Заїкин (див. „Дзвони“ I, 219).
- *Dotychczasowe postulaty i uchwały Sekcji Historycznej oraz sprawa ich realizacji*. (Kielce 1931). 24×16. 7 (відбитка).
- Тут м. и. піддано критиці підручник до історії Церкви Криницького-Шолдрського.
- *Opinie o snotach, świątobliwości i zasługach Stanisława Hozjusza*. Lwów 1932. 21×15. VIII+240+VI таблиць.
- Невтомний дослідник кард. Гозія знову відізвався. Хочеться вірити, що саме проф. Умійський буде рішачим чинником при найбільшій прославі чеснотливого кардинала — при піднесенню Гозія на престолі. До такого наконечного вислідку зміряє й названа в горі праця. Зустрічаємо в ній і цікавий погляд автора в близькій нам справі, в питанню відношення кард. Гозія до зєдинення Церков. На стор. 217 читаємо дослівно: ... „zdaniem naszym, i zawarta w końcu XVI w. Unja Brzeska, niestety, niedość konsekwentnie potem przeprowadzona, a stąd i mniej owocna, aniżeli być powinna, jest do pewnego stopnia skutkiem działalności naszego kardynała, wypłynęła mianowicie z tego kierunku, który polskim dziejom kościelnym nadał Benedykt Herbest, który już conajmniej od r. 1566 o unji z Kościołami wschodnimi w Polsce przemysliwał, a dalej Maciejowski, Solikowski i Skarga, główni ze strony katolickiej sprawcy Unji Brzeskiej, to wszak ludzie ze szkoły niejako Hozjusza, którego największym ideałem i celem

- było zaprowadzić jedność religijną w całym Państwie naszym". Хоч такий погляд автора на берестейську унію йде в розріз із поглядами російських істориків та деяких українських, всетаки, на нашу думку, він історично оправданий. Каже бо Jan z Tokar Tokarzewski-Karaszewicz: „Jeżeli wykonanie Unji w Brześciu 1595 r. miało za autorów Zygmunta III i polskich Jezuitów, to nie przeszkadza, że myśl połączenia Kościołów świtała na Soborze Florenckim, u metropolity Izydora, na dworze króla Daniela. Unja we wszystkich objawach życia religijnego unitów ukraińskich była ściśle narodową, lokalną przeróbką kultury zachodniej, była dowodem wsiąkania tej kultury w życie miejscowe i dziś jako wyraz tej kultury, wyraz łączności z Zachodem całego obszaru Ziemi Ruskich powinna być uważana“ (див. „Muzeum Polskie“. Kijów 1918, 124). Під кінець отсеї замітки зазначу, що по інформаціям автора (ст. 228), василіяньський монастир св. Онуфрія у Львові мав колись портрет Гозія. Відрисував його К. В. Келісінський († 1849), а тепер той рисунок є в Осолінеум. Докладнішу рецензію див. „Przeegląd Homiletyczny“ X, 160; „Przeegląd Powsz.“, t. 195, 328.
- Une petite-soeur missionnaire** par sa soeur Bénédictine. Préface de Sa G. Mgr de Llobet. Maison de la Bonne Presse. Paris 1930. 19×12. XIV+260.
- „**Ut omnes unum sint**“. Збірник. Прага-Подебради 1931. 23×15. 20.
- Про сам збірник, а ще більше про всяку працю УМКА між Українцями, треба з жалем сказати: Magni passus, sed extra viam!
- VASICA J. Staročeské evangeliáře.** Studie průpravné. (Rozpravy České Akademie věd a Umění. Tř. III, č. 68). Praha, 1931. 27×18. 156.
- Коротку замітку про ту працю подав „Český časopis Historický“ XXXVII, 654.
- VIŠOŠEVIĆ I. Mladost sv. Vasilija Velikog.** Zagreb 1931. 23×15. 26 (з ілюстр., відбитка).
- Див. „Духовна Стража“ IV, 319.
- Vjesnik križevačke eparhije.** Izvanredno izdanje prigodom 250-godišnjice eparhijskog sjemeništa u Zagrebu. 23×15. 14.
- VOGT A. Panégyrique de St. Pierre-Panégyrique de St. Paul. Deux discours inédits de Nicéas de Paphlagonie, disciple de Photius** (Orientalia Christiana XXIII, 1. N. 71). Roma 1931. 24×16. 100. Ціна: 17 л.
- Див. „Душпастирь“ VIII, 277.
- ВАСІЛЄВСЬКИЙ А. — ГАЛИН М. — СТЕМПОВСЬКИЙ С. — ТОПЧИБАШИ А. — ТАБУЇ.** Спогади (Праці Укр. Наукового Інституту. Серія мемуарів, кн. 2). Варшава 1932. 25×18. 175+VI табл.
- Про ті „Спогади“ див. „Нова Зоря“ ч. 75/1932.
- WERHUN P. Kürzer Überblick der Kirchengeschichte der Ukraine mit zwei Karten.** Berlin 1930. 22×15. 32.
- Пор. „Przeegląd powsz.“ CLXXXIX, 364; „Th.-prakt. Quartalschr.“ 85 Jahrg., с. 662.
- ВІКОНСЬКА Д. Райська Яблінка.** Львів 1931. 20×14. 102. (Обгортка та ініціали П. Ковжуна).
- Не слід таїти, що кождий, хто перечитав отсю сто-сторінкову книжечку, отсих 20 нарисів, стане почувати себе в клопоті: не знатиме, що відповісти питаючим, чи книжка сподобалася. Не менший клопіт мають і критики, що радіби sine ira et studio передати свої замітки, рефлексії та міркування. А вже доволі знаємо свою літературу і її давних та сучасних представників. Знаємо передусім носіїв літературних надбань з поміж нашого жіноцтва. Не чужі нам і ті новітні літературні шляхи, котрими стали йти наші повованні автори. А проте ми зупиняємося хвилюк і довше, коли маємо сказати своє слово про „Райську Яблінку“ Д. Віконської. Зупиняємося..., маючи вже в тій справі голоси критиків: М. Рудницького, Д. Донцова, Г. Костельника й інших. Уже зовнішня форма діялогів, до яких тут і там придана драматичність і трохи театральності, вводить у нашу літературу щось нове. А що сказати про саму діянку, з якої зачерпнуті питання? Це ж зясоване нутро, — в цілу ширину, довжину, висоту і глибину представлене життя внутрішнє й інтимне живої істоти. Це — раз драма, інколи глибока трагедія, то знову буденна комедія, що відбувається в душі, хоча назовні приходить слідити лише слова, акти, чини, життя.... Це не безцільно та недоладно поставлені поруч себе нариси, але це частина життя авторки, сказати — до певної міри її автобіографія. Вкінці — тема, порушені питання. Скрізь, від першої сторінки, чується щось несьогосвітнє, необняте філософією

звичайних смертельників, невідоме словникови приземних істот. Воно, те щось, манить нас до себе як зоряне небо, як краса природи, як благородне серце; воно захоплює нас собою і ми забуваємо на турботи реального життя; воно підносить нас на верхівя і нас покріплює, ніколи не придавлює і не пригнічує. Те „щось“ родить у нас таку симпатію до книжки Д. Віконської, що нас не вражають навіть ті місця, з якими ми не погоджуємося. — На нашу думку тільки подрібне проаналізування всіх і кожного зокрема нарисів, поміщених у книжці, може довести до критичного осуду „Райської Яблінки“. Сього ми тут не робимо, всетаки свої міркування висловлюємо загально і коротко. Для Д. Віконської, як для авторки-жінки, зовнішнє відтворення внутрішнього ества є тим, чим вона виявляє свій особистий світ духа і світ змислів. Кругом її заінтересування є життєве, особисте, душевне і все те, що згадані заінтересування виявляє. Як для Б. Лепкого „поезія всюди є“, так для нашої авторки скрізь криється якийсь сенс і скрізь лежить печать духа. Все для неї символом, почавши від кленового листу, аж до смерті і воскресення, — від філософійних систем, аж до коліру коперти, що її висилає в світ. Додаючи в усіх зматеріялізованих проявах бодай частинно божеський первень та слід Божої краси, авторка-жінка скрізь намагається його діткнути, його контемплувати, його зловити змислами. Її становище до життя, це змагання, щоби на цілій лінії досконалити й одуховнювати себе й своє оточення. Слушно можна її назвати проповідницею духових вартостей. Всі її нариси спираються не лише на основи здорової філософії, але і на трикім моральнім світогляді, а написані вони особою всебічно освітленою й талановитою. Книжка має й блуди; є в ній нариси слабкі, надто абстрактні і нежиттєві. Крім сього, на загал беручи, Д. Віконська розглядає людську природу in ordine idealі, забуваючи, що нині ми всі, хоч не хоч, носимо в собі нагуру зранену гріхом первородним. Вкінці, в одній із діяльностей авторки уягла мабуть впливам нуртуючої сьогодні в літературі і науці психоаналітичної методи при підході до велими складної квестії (Розсіяний чар).

ВІЛЬШЕНКО Я. Ой хто, хто, Миколая любить... Сценична картина в одній відслоні. У святу Ніч. Різдвяна сценка в двох відслонах. Львів 1931. 12×17. 16.

WOJTKOWSKI A. Edward Raczyński i jego dzieło. Poznań 1929. 26×18. 420+CXI.

Монументальна монографія, присвячена пам'яті великого Поляка, що скінчив трагічно 1845 р. Обширно обговорює її, передусім першу книгу, К. Кротовський у „Kwart. hist.“ XLV (1931), 407; див. „Roczniki Katol.“ IX, 515.

ВОЗНЯК М. Три статтейки з полемічного письменства. (З додатком трьох недрукованих листів Потія). (Львів 1930). 24×16. 50 (відбитка).

На зміст складаються статті: 1. Рукописна „Унія“ з першої половини XVII в.; 2. До ролі Петра Аркудія в полемічному письменстві; 3. Перша друкована річ Льва Крєвзи. — Додаток: Три недруковані листи Іп. Потія.

— **Гервінкусів „Шекспір“ в очах П. Куліша.** (Харків 1930). 21×15. 14 (відбитка).

Временникъ. Научно-літературні записки львовського Ставропігіона. Подъ редакціей В. Р. Ваврика. Годъ изданія LXII. Львовъ 1932. 23×15. 146 (з ілюстр.). Занотуємо: В. Р. Ваврика, Матеріялы, относящіяся къ исторіи львовскаго синода въ 1891 г. (3-64) і Л. Гомолицького, Исторія одного родства. Гальшка, княжна Острожская и Дмитрій Сангушко (67).

Виставка малюнку і рисунку 15-18 в. (Зредагував С. Гординський). Львів 1932. 23×15. 32 (з ілюстрац.).

ЗАЙКИНЪ В. Участіе свѣтскаго элемента въ церковномъ управленіи, выборное начало и „соборность“ въ кievской митрополи въ XVI и XVII вѣкахъ. Варшава 1930. 19×14. 162.

Оцінку цієї праці даємо окремо (див. „Записки ЧСВВ.“ IV, 378). Тут лише замітимо, що її первісно надрукувало варшавське „Воскр. Чтеніє“ (VII) в ось яких числах: 22 (стор. 349), 23 (367), 26 (398), 27 (412), 33 (509), 34 (526), 35 (542), 36 (557), 38 (588), 39 (605), 41 (635), 42 (652), 43 (667), 44 (682). На сторінках тогоч „Воскр. Чтен.“ VIII (1931), 110 принагідний рецензент К. Н. так висловився про ту працю: „В. Зайкинъ далъ небольшую, но прекрасную монографію“... Інші голоси критики — нема потреби тут наводити (нпр. „Przegląd powsz.“ СХС, 125; „Przewodnik Hist.-Prawny“ ч. 2-3/1931; „Дзвони“ I, 572; „Orient. Christ.“ XXII, 261).

- ZAKRZEWSKI S. **Boleslaus der Kühne und Grosse**. Auszug des polnischen Buches mit Anmerkungen von A. Lattermann, Posen 1931. 23×15. 50 (відбитка).
Названу польську монографію обговорив у нас С. Томашівський на сторінках „Записок ЧСВВ.“ II, 189. Зроблений Lattermann'ом німецький витяг діждався недавно згадки в „Kwart. hist.“ XLV/II 126.
- Zisterzienser **Missionskalender 1931**. Herausgegeben vom Kloster Schlierbach, Oberösterreich. Linz a. D. 1930. 23×15. 120.
- ZUBYK R. **Gospodarstwo folwarczne z końcem XVIII wieku**. Lwów 1931. 24×17. 39 (відбитка).
Див. „Дзвони“ II, 154.
- Звіт Управи Національного Музею у Львові за 1931 рік**. Львів 1932. 20×14. 12.
- ZUKIEWICZ K. M. **W hołdzie Marji**. Koronacja cudownego obrazu Matki Boskiej Różańcowej, w kościele krakowskich Dominikanów i Kazania podczas tej uroczystości wygłoszone. Kraków 1922. 22×14. 376.
- **W 700-letnią rocznicę zatwierdzenia „Kaznodziejskiego Zakonu“**. 22 grudnia 1216-1916. Kraków (?). 21×14. 94 (відбитка).
- **Królewska pociecha**. Cudowna Matka Boska Różańcowa w kościele żółkiewskich Dominikanów. Żółkiew 1929. 18×12. 60.
- **Salve Regina**. Rozważania majowe. (Wydawnictwo oo. Dominikanów). Lwów 1932. 19×13. 190.
Див. „Przegląd homil.“ X, 233.

Справлення помилок

Стор.	рядок:	замість:	треба:
72	10 з гори	чи і Святополк	чи і Святослав
179	9-10 „	треба: ingrassatio-nem... et de	recepto officium praesens
339	25 з гори	вдячність.	вдячність. ¹
357	25 „	* idti,	* iti,
358	5 з долу	(частотливий),	(родовик пайковости),
425	3 „	не було.	майже не було.
430	15 „	»Микола Радзивил«,	»Микола Серотка Радзивил«,
448	14 „	треба: („ <i>Επειρηξ Βιαιρηας Βυζαντιων Σπουδων</i> “,	

УВАГА

1. Нова адреса „Записок ЧСВВ.“ — Жовква (Żółkiew, Polonia).
2. За 1931 р. „Записки ЧСВВ.“ ще надрукують тому IV-го вип. 3-4. — Весь том V-ий, вип. 1-4, за 1932 р., вийде пізніше як збірник, присвячений 50-літтю реформи галицьких оо. Василіян. — Том VI-ий друкується як черговий за 1933 р.

Редактор і видавець: о. Йосафат СКРУТЕНЬ, ЧСВВ. Жовква
Redactionis moderator et sponsor: P. Josaphat SKRUTEN, OSBM. Żółkiew (Polonia)

- Студенти-Василіяни у виленській Академії (І. Поплятек, Т. Іс.) 211
Життєписи Василян (Й. Скрутєнь, ЧСВВ.) 219

III. MISCELLANEA

- Темперова техніка старинної іконописи (В. Пещанський †) 237
Дещо про джерела іконописної техніки в статті В. Пещанського (І. Свенціцький) 251
З діяльності І. Мартинова в 1859-1864 рр. (Я. Г.) 264
Гетьман Мазепа в освітленню німецької літератури його часу (Б. Крупницький) 292
Черці-Франціскани між Татарами (І. Федорович-Малицька) 316
Замітки до письменницької спадщини крил. І. Могильницького (М. Андрусаяк) 325
Українські студенти в Ростоку й Кілю (І. Лоський) 326
З приводу праці про Г. Сковороду (Д. Оляничин) 330
Р. С. Пояснення-спростовання (Й. Скр.) 332

- Błażovskýj vicarii Maramoróšensis (H. Kynach, OSBM.) 205
Studiosi OSBM. in Academia Vilnensi (Jo. Poplatek, S. J.) 211
Basilianorum vitae (J. Skrutėń, OSBM.) 219

III. MISCELLANEA

- De imaginum priscae artis technica temperata (V. Peščanóskyj †) 237
Quaedam de fontibus technicae imaginariae in articulo V. Peščanóskyj (H. Świencickij) 351
Quaedam ex actione Jo. Martinov S. J. annis 1859-1864 (J. H.) 264
Supremus dux Jo. Mazepa in Germanorum litteratura coaeva (B. Krupnyčkyj) 292
Religiosi O. Fr. Min. apud Tataros (Jo. Fedorovyč-Małyčka) 316
Animadversiones quaedam litterarium opus canonici Jo. Mohylnyčkyj spectantes (N. Andrusiak) 325
De studiosis ucrainis in uribus Roslock et Kiel (I. Łośkyj) 326
Occasione operis de G. Skovoroda quaedam afferuntur (D. Oljančyn) 330
P. S. Quiddam dilucidatur et corrigitur (J. Skr.) 332

IV. БІБЛІОГРАФІЯ — BIBLIOGRAPHIA

- O. RING. Drei Homilien aus der Frühzeit Basilius des Gr. Paderborn 1930 (J. Skr.) 334. — M. G. MURPHY. St. Basil and monasticism. Washington, D. C. 1930 (J. Fedorovyč-Małyčka) 338. — H. ENGBERDING. Das eucharistische Hochgebet der Basileiosliturgie. Münster i. W. 1931 (I. Łub) 339. — G. ROBINSON. History and Cartulary of the greek monastery of St. Elias and St. Anastasius of Carbone. Roma 1928/30 (J. Fedorovyč-Małyčka) 341. — Я. ХОМА. Простроніє по преданію іноків ЧСВВ. Чернеча Гора 1930 (М. Лончyna) 347. — І. ОГІШКО. Укр. літературна мова XVI-го ст. і укр. Крехівський Апостол 1560-х рр. Варшава 1930 (В. Лев) 347. — А. MICHEL. Humbert und Kerrullarios. II. Paderborn 1930 (I. Łub) 360. — K. VÖLKER. Kirchengeschichte Polens. Berlin-Leipzig 1930 (I. Łub) 364. — J. RADU. Istoria diecezei române-unite a Orăzii-Mari. Oradea 1930 (L. Manu) 365. — P. TAMAIAN. Istoria Seminarului și a educației clerului diecezei române-unite de Oradea. Oradea 1930 (L. Manu) 367. — Откоуду есть пошьла

Index continuatur in pag. seq.

руская земля. Прага 1931 (Th. Kostruba) 368. — J. WASILEWSKI. Arcybiskup i Administratorowie archidiecezji Mohylowskiej. Pińsk 1930 (W. Tołočko) 371. — A. BOUDO. Stolica święta a Rosja. II. Kraków 1930 (W. Tołočko) 374. — I. ЗАЙКИНЪ. Участіе свѣтскаго элемента въ церковномъ управленіи. Варшава 1931 (H. Sichowski) 378. — A. КОПИСТЯНСКИЙ. Історія Руси. I/II. Львів 1931/32 (Th. Kostruba) 385. — E. BORSCHAK et R. MARTEL. Vie de Mazepa. Paris 1931 (B. Krupnyčkij) 390. — I. БОРЩАК. Великий Мазепинець Григор Орлик. Львів 1932 (Th. Kostruba) 394. — Pamiętnik V powszechnego zjazdu historyków polskich w Warszawie 28. XI-4. XII 1930. I/II. Lwów 1930 (J. Krypiakiewyč) 397. — J. OSTROWSKI. Z za kulis Kurji biskupiej w Leningradzie. Moskwa 1930 (W. Tołočko) 399. — J. Białynia CHOŁODECKI. Lwów w czasie okupacji rosyjskiej. Lwów 1931 (M. Andrusiak) 401. — L'art byzantin chez les Slaves. Les Balkans. I/II. Paris 1931 (M. Dragan) 402. — P. DĄBKOWSKI. Powszechna kronika historyczno-prawna z lat 1920-1925. Lwów 1927 (V. Zajikyn) 406. — O. ЛОТОЦЬКИЙ. Українські джерела церковного права. Варшава 1931 (V. Zajikyn) 417. — N. CZUBATY. Literatur der ukrainischen Rechtsgeschichte in den Jahren 1919-1929. Lemberg 1931 (V. Zajikyn) 431. — В. БІДНОВ. Дослідження церковної історії в православних країнах. Кременець 1931 (V. Zajikyn) 455. — P. SKWARCZYŃSKI. Stanowisko cudzoziemców w dawnym prawie polskiem. Lwów 1932 (V. Zajikyn) 459. — Записки Ніжинського ІНО. VIII-X. Ніжин 1928/30 (J. Krypiakiewyč) 460. — W. TOMKIEWICZ. Ograniczenie swobód kozackich w roku 1638. Lwów 1930 (N. Andrusiak) 461. — Т. КОСТРУБА. Гетьман Іван Скоропадський (1708-1722). Львів 1931 (V. Zajikyn) 463. — J. MIRTSHUK. The Ukrainian Uniat Church. London 1931 (J. Fedorovyč-Malyčka) 464. — S. WITKOWSKI. De s. Basilii M. codicibus Hispanensibus. Kraków 1929 (J. Skr.) 464.

ОГЛЯД надісланих книг, 466. — CONSPECTUS operum acceptorum, 466.
CORRIGENDA, 488.

Ціна цього вип. 25 зл. — Pretium huius fasc. 25 zl.